ISSN 1301-7667

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI
MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY

OLBA
XXXI

MERSİN
2023

ISSN 1301 7667

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
YAYINLARI
MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY

OLBA
XXXI

MERSİN
2023

KAAM YAYINLARI
OLBA
XXXI

© 2023 Mersin Üniversitesi/Türkiye

ISSN 1301 7667

Yayıncı Sertifika No: 46660

OLBA dergisi;
ARTS & HUMANITIES CITATION INDEX, EBSCO, PROQUEST
ve
TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanlarında taranmaktadır.

Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün (DAI) Kısaltmalar Dizini'nde 'OLBA' şeklinde yer almaktadır.

OLBA dergisi hakemlidir. Makalelerdeki görüş, düşünce ve bilimsel değerlendirmelerin yasal sorumluluğu yazarlara aittir.
The articles are evaluated by referees. The legal responsibility of the ideas,
opinions and scientific evaluations are carried by the author.

OLBA dergisi, Mayıs ayında olmak üzere, yılda bir kez basılmaktadır.
Published each year in May.

KAAM'ın izni olmadan OLBA'nın hiçbir bölümü kopya edilemez.
Alıntı yapılması durumunda dipnot ile referans gösterilmelidir.
It is not allowed to copy any section of OLBA without the permit of the Mersin University
(Research Center for Cilician Archaeology / Journal OLBA)

OLBA dergisinde makalesi yayımlanan her yazar, makalesinin baskı olarak ve elektronik ortamda yayımlanmasını
kabul etmiş ve telif haklarını OLBA dergisine devretmiş sayılır.
Each author whose article is published in OLBA shall be considered to have accepted the article to be published
in print version and electronically and thus have transferred the copyrights to the Mersin University
(Research Center for Cilician Archaeology / Journal OLBA)

OLBA'ya gönderilen makaleler aşağıdaki web adresinde ve bu cildin giriş sayfalarında
belirtilen formatlara uygun olduğu taktirde basılacaktır.

Articles should be written according the formats mentioned in the following web address.

Redaktion: Doç. Dr. Deniz Kaplan

OLBA'nın yeni sayılarında yayınlanması istenen makaleler için yazışma adresi:
Correspondance addresses for sending articles to following volumes of OLBA:

Prof. Dr. Serra Durugönül
Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü, 33342 Mersin - TURKEY

Diğer İletişim Adresleri
Other Correspondance Addresses

Tel: +90 324 361 00 01 • 14730 / 14734
Fax: +90 324 361 00 46
web mail: www.kaam.mersin.edu.tr
www.olba.mersin.edu.tr
e-mail: sdurugonul@gmail.com

Baskı / Printed by
Sistem Ofset Bas. Yay. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Strazburg Cad. No: 31/17 Sıhhiye / ANKARA
Tel: +90 312 229 18 81 • Sertifika No: 46660

Grafik / Graphic
Sistem Ofset Bas. Yay. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Strazburg Cad. No: 31/17 Sıhhiye / ANKARA
Tel: +90 312 229 18 81 • www.sistemofset.com.tr

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
(KAAM) YAYINLARI-XXXI
MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY (KAAM)-XXXI

Editörler

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN
Gunnar BRANDS
Deniz KAPLAN

OLBA Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL (Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Marion MEYER (Viyana Üniversitesi)
Prof. Dr. Susan ROTROFF (Washington Üniversitesi)
Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İ. Hakan MERT (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Eda AKYÜREK-ŞAHİN (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Yelda OLCAY-UÇKAN (Anadolu Üniversitesi)

MERSİN
2023

İçindekiler / Contents

Özlem Çakar-Kılıç
Orta Porsuk Havzası'nda İlk Tunç Çağı: Sulak Peyzajların Demircihöyük Yerleşimine Olası Etkileri Üzerine Çok Yönlü Bir Değerlendirme
(The Early Bronze Age in the Middle Porsuk Basin: A Multiple Evaluation on the Potential Effects of Wetland Landscape on Demircihöyük) 1

Sinan Paksoy – Abdulkadir Baran
The Historical, Topographic and Architectural Definitions of "Geländemauer" City Walls in Karia
(Karia'da 'Geländemauer' Planlı Kent Surlarının Tarihi, Topoğrafik ve Mimari Tanımları) 37

Ümit Aydınoğlu – Burak Belge
Diocaesarea'nın Antik Dönem Kent Planına İlişkin Değerlendirme
(Evaluation of the City Plan of Diocaesarea in the Ancient Periods) 61

Deniz Kaplan – Ali Ulvi – A. Yasin Yiğit
Tarsus'un Taş Yığma Tepeleri: Kilikia'nın Tümülüsleri
(The Stone 'Hills' of Tarsus: The Tumuli of Cilicia) 79

Okan Özdemir
Rural Houses With Architectural Decoration and New Examples of Local Workshops (Bauhütte) in Tapureli (Rough Cilicia)
(Tapureli'de (Dağlık Kilikia) Kırsal Konutlarda Mimari Süsleme ve Yerel Süsleme Atölyelerine (Bauhütte) Yeni Örnekler) 97

Hava Keskin – Nurşah Çokbankir-Şengül – Benay Özcan-Özlü
Antalya Müzesi Aphrodite Heykelciği Işığında Aphrodite Ourania ve Tanrıçanın Kehanet İkonografisi
(Aphrodite Ourania and the Divination Iconography of the Goddess in the Light of the Aphrodite Statuette from the Antalya Museum) 121

Şükrü Özüdoğru – Düzgün Tarkan
Kibyra Olympeion Odeionu Pulpitum Cephesi Opus Sectile Kaplaması ve Orkestra Opus Sectile Aigis / Medusa Döşemesi
(The Opus Sectile Wall Covering on the Facade of the Pulpitum and the Opus Sectile Aigis / Medusa on the Orchestra Floor of the Olympeion Odeion of Kibyra) 143

Çilem Uygun – Bilsen Özdemir – Taner Korkut
The Lamp Molds and Lamp Production of Tlos in the Roman Period
(Roma Dönemi'nde Tlos Kandil Kalıpları ve Kandil Üretimi) 199

Gonca Cankardeş-Şenol – Ece Benli-Bağcı – Seda Deniz-Kesici
Halikarnassos'tan Amphora Mühürleri-I: Türk Kuyusu Mahallesi Kazıları
(Amphora Stamps from Halikarnassos-I: Excavations at Türk Kuyusu Quarter).... 233

Ülkü Kara
British Museum'da Bulunan Bir Zeest 80 Amphorası Mühürü
(A Stamp on the Type of the Zeest 80 Amphora from the British Museum) 271

Can Erpek
Late Antique Period in Cappadocia: Şahinefendi (Sobesos) in the Light of Historical Sources and Archaeological Remains
(Kappadokia'da Geç Antik Dönem: Tarihi Kaynaklar ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Şahinefendi- Sobesos-) 287

Guntram Koch – Nergis Ataç
Spätantike Sarkophage in Georgien
(Gürcistan'da Geç Antik Lahitler) 323

Sevgi Sarıkaya
The Roles of Artabazus II and his Family Members in the Persian - Macedonian Wars
(II. Artabazos ve Aile Fertlerinin Pers - Makedon Savaşlarındaki Rolleri) 341

Murat Tozan
The Kozak Plateau in Antiquity: Toponyms, Routes and Natural Resources
(Antikçağ'da Kozak Yaylası: Toponimler, Güzergahlar ve Doğal Kaynaklar)..... 381

Ömer Tatar
New Remarks on Ptolemaic Bronze Coins With Trident Punchmark in the Light of New Data from Asia Minor
(Küçük Asya'dan Yeni Veriler Işığında Trident Punchmarklı Bronz Ptolemaios Sikkeleri Üzerine Yeni Yorumlar) 401

Ebru Akdoğu-Arca – Nuray Gökalp-Özdil
Bir Batı Dağlık Kilikia Kenti Iotape ve Yeni Bir Onurlandırma Yazıtı
(Iotape, A Western Rough Cilician City and A New Honorary Inscription) 421

Eda Akyürek-Şahin
Ein Verstockter Sünder in einem interessanten Fragment einer Beichtinschrift im Museum von Bursa
(An Obstinate Sinner – A New Fragment of a Confession-Inscription in the Bursa Museum) 449

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
BİLİMSEL SÜRELİ YAYINI 'OLBA'

YAYIN İLKELERİ

Amaç

Olba süreli yayını; Anadolu, Akdeniz dünyası ve ilişkili bölgelere dair orijinal sonuçlar içeren Arkeolojik çalışmalara yer verir; 'Eski Çağ Bilimleri'ni birbirinden ayırmadan ve bir bütün olarak benimseyerek bilim dünyasına değerli çalışmalar sunmayı amaçlar.

Kapsam

Olba süreli yayını Mayıs ayında olmak üzere yılda bir kez basılır.

Yayınlanması istenilen makalelerin her yıl 31 Ağustos - 31 Ekim tarihleri arasında gönderilmiş olması gerekmektedir.

Yayın için değerlendirmeye alınacak makalelerde aşağıdaki kriterler gözetilir:

- Prehistorya, Protohistorya, Klasik Arkeoloji, Klasik Filoloji (ile Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri), Eskiçağ Tarihi, Nümizmatik ve Erken Hıristiyanlık Arkeolojisi (İS 7. yüzyıla kadar) alanlarında yazılmış makaleler, yayın için değerlendirmeye alınır.
- Makaleler tanıtım veya katalog niteliklerinin ötesinde, araştırma sorusuna/ problemine dayanmalı, somut kanıtlar ve tartışmalarla desteklenen, verilerin tartışıldığı ve bağlantıların kurulduğu içeriklere sahip olmalıdır. Tartışma içermeyen ve kontekslerinden kopuk şekilde ele alınan arkeolojik malzemeler, kataloglar, buluntu raporları, derleme yazılar değerlendirmeye alınmaz.
- Olba Dergisi, Arkeoloji bilim dalını temsil eden bilimsel bir süreli yayındır. Bu sebeple, verileri farklı bilim dallarının (Harita Mühendisliği, Mimarlık, Arkeometri, Jeofizik ve Antropoloji vb.) işbirliği ile oluşturulan çalışmaların makalelerinde, arkeolojik değerlendirmenin ön planda tutulması beklenir.

Yazım Kuralları

1. a- Makaleler, Word ortamında yazılmış olmalıdır.

   b- Metin 10 punto; özet, dipnot, katalog ve bibliografya 9 punto olmak üzere, Times New Roman (PC ve Macintosh) harf karakteri kullanılmalıdır.

   c- Dipnotlar her sayfanın altına verilmeli ve makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlemelidir.

d- Metin içinde bulunan ara başlıklarda, küçük harf kullanılmalı ve koyu (bold) yazılmalıdır. Bunun dışındaki seçenekler (tümünün büyük harf yazılması, alt çizgi ya da italik) kullanılmamalıdır.

2. Noktalama (tireler) işaretlerinde dikkat edilecek hususlar:

   a) Metin içinde her cümlenin ortasındaki virgülden ve sonundaki noktadan sonra bir tab boşluk bırakılmalıdır.

   b) Cümle içinde veya cümle sonunda yer alan dipnot numaralarının herbirisi noktalama (nokta veya virgül) işaretlerinden önce yer almalıdır.

   c) Metin içinde yer alan "fig." ibareleri, parantez içinde verilmeli; fig. ibaresinin noktasından sonra bir tab boşluk bırakılmalı (fig. 3); ikiden fazla ardışık figür belirtiliyorsa iki rakam arasına boşluksuz kısa tire konulmalı (fig. 2-4). Ardışık değilse, sayılar arasına nokta ve bir tab boşluk bırakılmalıdır (fig. 2. 5).

   d) Ayrıca bibliyografya ve kısaltmalar kısmında bir yazar, iki soyadı taşıyorsa soyadları arasında boşluk bırakmaksızın kısa tire kullanılmalıdır (Dentzer-Feydy); bir makale birden fazla yazarlı ise her yazardan sonra bir boşluk, ardından uzun tire ve yine boşluktan sonra diğer yazarın soyadı gelmelidir (Hagel – Tomaschitz).

3. "Bibliyografya ve Kısaltmalar" bölümü makalenin sonunda yer almalı, dipnotlarda kullanılan kısaltmalar, burada açıklanmalıdır. Dipnotlarda kullanılan kaynaklar kısaltma olarak verilmeli, kısaltmalarda yazar soyadı, yayın tarihi, sayfa (ve varsa levha ya da resim) sıralamasına sadık kalınmalıdır. Sadece bir kez kullanılan yayınlar için bile aynı kurala uyulmalıdır.

Bibliyografya (kitaplar için):

Richter 1977 Richter, G., Greek Art, NewYork.

Bibliyografya (makaleler için):

Corsten 1995 Corsten, Th., "Inschriften aus dem Museum von Denizli", Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi III, 215-224, lev. LIV-LVII.

Dipnot (kitaplar ve makaleler için)

Richter 1977, 162, res. 217.

Diğer Kısaltmalar:

age. adı geçen eser
ay. aynı yazar
vd. ve devamı
yak. yaklaşık
v.d. ve diğerleri
y.dn. yukarı dipnot
dn. dipnot
a.dn. aşağı dipnot
bk. Bakınız

4. Tüm resim, çizim, tablo ve haritalar için sadece “fig.” kısaltması kullanılmalı ve figürlerin numaralandırılmasında süreklilik olmalıdır. (Levha, Resim, Çizim, Tablo, Şekil, Harita ya da bir başka ifade veya kısaltma kullanılmamalıdır).
5. Bir başka kaynaktan alıntı yapılan figürlerin sorumluluğu yazara aittir, bu sebeple kaynak belirtilmelidir.
6. Makale metninin sonunda figürler listesi yer almalıdır.
7. Metin yukarıda belirtilen formatlara uygun olmak kaydıyla 20 sayfayı geçmemelidir. Figürlerin toplamı 10 adet civarında olmalıdır.
8. Makaleler Türkçe, İngilizce veya Almanca yazılabilir. Türkçe yazılan makalelerde yaklaşık 300 kelimelik Türkçe ve İngilizce yada Almanca özet kesinlikle bulunmalıdır. İngilizce veya Almanca yazılan makalelerde ise en az 300 kelimelik Türkçe ve İngilizce veya Almanca özet bulunmalıdır. Makalenin her iki dilde de başlığı gönderilmeldir.
9. Özetin altında, Türkçe ve İngilizce veya Almanca olmak üzere altı anahtar kelime verilmelidir.
10. Metin, figürler ve figürlerin dizilimi (layout); ayrıca makale içinde kullanılan özel fontlar ‘zip’lenerek, We Transfer türünde bir program ile bilgisayar ortamında gönderilmelidir; çıktı olarak gönderilmesine gerek yoktur.
11. Figürlerde çözünürlük en az 300 dpi; format ise tif veya jpeg olmalıdır; bunlar Microsoft Word türünde başka bir programa gömülü olmamalıdırlar.
12. Dizilim (layout): Figürler ayrıca mail ekinde bir defada gelecek şekilde yani düşük çözünürlükte pdf olarak kaydedilerek dizilimi (layout) yapılmış şekilde yollanmalıdır.

MERSIN UNIVERSITY
'RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY'
JOURNAL 'OLBA'

PUBLISHING PRINCIPLES

Scope

The Journal 'Olba', being published since 1998 by the 'Research Center of Cilician Archeology' of the Mersin University (Turkey), includes original studies on Prehistory, Protohistory, Classical Archaeology, Classical Philology (and ancient languages and cultures), Ancient History, Numismatics and Early Christian Archeology (up till the 7th century AD) of Asia Minor, the Mediterranean and related regions.

Articles should present new ideas and not only have catalogues or excavation reports as their contents. The articles of archaeological studies undertaken together with other disciplines such as geophysics, archaeometry, anthropology etc should give more emphasis to the archaeological part of the work as the Journal Olba is an archaeological journal.

Olba is printed once a year in May. Articles can be sent from 31 August - 31 October each year.

Submission Criteria

1. a. Articles should be written in Word programs.

   b. The text should be written in 'Times New Roman' in 10 puntos; the abstract, footnotes, catalogue and bibliography in 9 puntos (for PC and for Macintosh).

   c. Footnotes should take place at the bottom of the page in continous numbering.

   d. Titles within the article should be written in small letters and be marked as bold. Other choises (big letters, underline or italic) should not be used.

2. Punctuation (hyphen) Marks:

   a) One space should be given after the comma in the sentence and after the dot at the end of the sentence.

   b) The footnote numbering within the sentence in the text, should take place before the comma in the sentence or before the dot at the end of the sentence.

   c) The indication fig.:

* It should be set in brackets and one space should be given after the dot (fig. 3);

* If many figures in sequence are to be indicated, a short hyphen without space between the beginning and last numbers should be placed (fig. 2-4); if these are not in sequence, a dot and space should be given between the numbers (fig. 2. 5).

d) In the bibliography and abbreviations, if the author has two family names, a short hyphen without leaving space should be used (Dentzer-Feydy); if the article is written by two or more authors, after each author a space, a long hyphen and again a space should be left before the family name of the next author (Hagel – Tomaschitz).

3. The 'Bibliography' and 'Abbreviations' should take part at the end of the article. The 'Abbrevations' used in the footnotes should be explained in the 'Bibliography'. The bibliography used in the footnotes should take place as abbreviations: Name of writer, year of publishment, page (and if used, number of the illustration). This rule should be applied even if a publishment is used only once.

Bibliography (for books):

Richter 1977 Richter, G., Greek Art, New York.

Bibliography (for articles):

Corsten 1995 Corsten, Th., "Inschriften aus dem Museum von Denizli", Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi III, 215-224, pl. LIV-LVII.

Footnotes (for books and articles)

Richter 1977, 162, fig. 217.

Miscellaneous Abbreviations:

op. cit. : in the work already cited
idem : an author that has just been mentioned
ff : following pages
et al. : and others
n. : footnote
see : see
infra : see below
supra : see above

4. For all photographies, drawings and maps only the abbreviation 'fig.' should be used in continous numbering (remarks such as Plate, Picture, Drawing, Map or any other word or abbreviation should not be used).

5. Photographs, drawings or maps taken from other publications are in the responsibility of the writers; so the sources have to be mentioned.

6. A list of figures should take part at the end of the article.

7. The text should be within the remarked formats not more than 20 pages, the drawing and photograps 10 in number.
8. Papers may be written in Turkish, English or German. Papers written in Turkish must include an abstract of 300 words in Turkish and English or German. It will be appreciated if papers written in English or German would include a summary of 300 words in Turkish and in English or German. The title of the article should be given in two languages.
9. Six keywords should be remarked, following the abstract in Turkish and English or German.
10. Figures should be at least 300 dpi; tif or jpeg format are required; these should not be embedded in another program such as Microsoft Word.
11. The article, figures and their layout as well as special fonts should be sent by e-mail (We Transfer).
12. Layout: The figures of the layout, having lesser dpi, should be sent in pdf format.

OLBA XXXI, 2023, 1-36
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 19.03.2022
Makale Kabul | Accepted : 10.05.2022

ORTA PORSUK HAVZASI'NDA İLK TUNÇ ÇAĞI: SULAK PEYZAJLARIN DEMİRCİHÖYÜK YERLEŞİMİNE OLASI ETKİLERİ ÜZERİNE ÇOK YÖNLÜ BİR DEĞERLENDİRME

Özlem ÇAKAR-KILIÇ *

ABSTRACT

The Early Bronze Age in the Middle Porsuk Basin: A Multiple Evaluation on the Potential Effects of Wetland Landscape on Demircihöyük

The analysis of increasing settlement systems in recent years have brought an important perspective to archaeology in the evaluation of prehistoric settlements with their environments. In fact the geography and archaeology disciplines' both theoretical and methodological interaction, ensures a strong establishment of relationship between social and physical sciences. While geography reflects the diversity of the earth, its resources and the efforts of human beings to survive, on the other hand archaeolgy reflects the surviving human in all aspects. In this context, this paper primarily aims to refer to Eskişehir Middle Porsuk Basin and other similar regional studies, while focusing on how and to what extent the landscapes and climate models contribute to the archaelogical knowledge.There is also historical and ethnoarchaeological information supporting paleoclimate studies that climatic and environmental conditions may have been effective in the concentration of EBA settlements on the hillsides, ridges and hills in the Middle Porsuk Basin. For this reason, Demircihöyük will be tried to be examined in the context of the reflection of environmental adaptation practices on architecture, including floods, together with the results of archaeobotanical and archaeozoological studies. Finally, thanks to the similar results from Küllüoba, it is aimed to develop a well-rounded interpretation of the region's EBA.

Keywords: Demircihöyük, Early Bronze Age, Porsuk creak, floods, wetland landscape.

* Dr. Özlem Çakar-Kılıç, E-posta: ozlmckr@gmail.com, Orcid No: 0000-0001-8086-2732.
Bu makale Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Bölümünde Prof. Dr. Göksel Sazcı ve Doç. Dr. Murat Türkteki danışmanlığında yapılan "Orta Porsuk Havzası İlk Tunç Çağı Yerleşim Dokusu: Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Süreçler" başlıklı doktora tezi içerisinden geliştirilerek düzenlenmiştir. Arazi çalışmalarına izinleri için Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğüne ve çalışmaya maddi desteklerini sunan ARİT'e teşekkürü borç bilirim.

ÖZ

Son yıllarda artan yerleşim sistemlerinin analizine ilişkin çalışmalar, prehistorik yerleşimlerin, fiziksel çevreleriyle birlikte değerlendirilmeleri konusunda önemli bir bakış açısını arkeolojiye kazandırmıştır. Coğrafya ve arkeoloji disiplinlerinin hem kuramsal hem de yöntemsel olarak birbirini beslemesi, sosyal bilimler ve doğa bilimleri arasında anlamlı ilişkiler kurulmasını sağlamaktadır. Coğrafya yeryüzünün çeşitliliği, kaynakları ve insanoğlunun ayakta kalma çabasını yansıtırken, arkeoloji her yönüyle ayakta kalan insanı yansıtır. Bu bağlamda ele alındığında, yerleşimleri çevreleyen peyzajlar ve iklim modellerinin arkeolojik bilgiyi nasıl ve ne kadar tamamlayabileceği üzerine yoğunlaşan bu çalışmanın öncelikle Eskişehir Orta Porsuk Havzası ve benzer nitelikteki diğer bölge çalışmaları için referans oluşturabileceği öngörülmektedir. Orta Porsuk Havzası içerisinde İlk Tunç Çağı yerleşimlerinin vadi etekleri, sırtları ve tepelerinde yoğunlaşmasında, iklim ve çevresel koşulların etkili olabileceği konusunda paleoiklim çalışmalarını destekleyen tarihsel ve etnoarkeolojik bilgiler de bulunmaktadır. Bu bağlamda, Demircihöyük seller ve diğer çevreye uyum pratiklerinin mimariye yansımaları üzerinden, arkeobotanik ve arkeozoolojik verileri ile birlikte sorgulanmaya çalışılacaktır. Küllüoba'da ulaşılan benzer sonuçların da katkısıyla, yörenin İlk Tunç Çağı'na ilişkin çok yönlü bir yorum geliştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Demircihöyük, İlk Tunç Çağı, Porsuk Çayı, Seller, Sulak Pezajlar.

Giriş

İç Anadolu Bölgesi'nin batısında yer alan Eskişehir sınırları içerisinde kalan araştırma sahası, kaynağı İç Batı Anadolu Bölgesi'ndeki Murat Dağı'nın kuzeyinde, Kütahya-Altıntaş sınırları içerisinde yer alan ve sularını Polatlı yakınlarında Sakarya Nehri'ne (Sangarios) ulaştıran Porsuk Çayı (Tembris, Thybrius, Tembrogius), kendisini besleyen daha küçük çay ve dereler ile birlikte kendi havzasını oluşturmaktadır (fig. 1). Porsuk Çayı'nı besleyen en önemli su kaynağı batıdan İnönü'den gelen Sarısu Çayı'dır. Havza içerisinde tek referans kazı olan Demircihöyük, havzanın kuzeybatı ucunda Sarısu Çayı'nı besleyen Sırçalı Deresi kenarında konumlanmaktadır (fig. 1). Orta Porsuk Havzası'nın coğrafi sınırlarını, batıda Sarısu Ovası, doğuda Beylikova, kuzeyde Sündiken Dağları, güneyde Türkmen Dağı ve Sivrihisar uzantıları ile neojen platolar oluşturmaktadır[1].

Gelişmiş bir akarsu ağına sahip bölgede çeşitlilik gösteren hidrolojik ve jeolojik yapı zaman içerisinde mikroekolojiyi desteklemiş, böylelikle yer yer sulak, ormanlık ve bozkır alanların bir arada olmasına neden olmuştur[2]. 1930'lu yıllardan başlayarak Eskişehir, Alpu ve Beylikova sınırları içerisindeki barajlar ve bentler, dere ıslahları, drenaj ve sulama kanalları ile bataklık kurutmaları çerçevesinde yapılan çalışmalar, havzanın hidrolojik yapısını değiştirmiş olmalıdır.

Özellikle 1950'li yıllarda yaşanan sel felaketleri kentte suyun kontrol edilmesi için bahsedilen düzenlemelerin yapılmasını bir zorunluluk haline getirmiştir. Ovalardaki

1 Çakar-Kılıç 2021a, 67.
2 Siddiq 2019, 171.

bu değişim sonrasında günümüz çevresel verileri ile İTÇ peyzajlarını yorumlamaya çalışmanın oldukça hatalı olacağı düşünülmektedir. Çalışma kapsamında CBS tabanlı hidroloji analizleri ile çakıştırılan topografik haritalar ve coğrafyaya ilişkin yazılı kaynaklardan özellikle 1970'li yıllar öncesine ait veriler incelenmiştir. Günümüzden 5000 yıl öncesi çevreleri hakkında çıkarımlar yapmak için inceleme sahasında ve yakın çevresinde yapılan paleoiklim ve polen analizleri sonuçları da arkeolojik yoruma eklenmiştir. Böylece günümüzde olmayan ancak elli yıl öncesinde varlığı bilinen bataklık gibi sucul ortamların, sığ göllerin, eski dere yataklarının, temiz su kaynakları ve kurumuş çeşmelerin tespitinin arazide yapılması ve eski topografik haritalardan okunup CBS verilerine işlenmesinin, bizleri prehistorik çevrelere biraz daha yaklaştıracağı öngörülmektedir.

Yazılı Kaynaklar ve Etnoarkeolojik Veriler Işığında Porsuk Çayı ve Yakın Çevresi: Peyzaj ve İklim Denklemi

Antik kaynaklarda Frigya ve Dorylaion/Doryleaum (Şarhöyük) çevresindeki su kaynakları hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Eskişehir için Porsuk (Tembris) ve Sarısu (Bathys, Hermus)[3] yaşam kaynağıdır. Bu nedenle çağlar boyu yerleşimlerin konumları üzerinde etkili olmuşlardır. Sicilyalı Diodorus Siculus tarafından MÖ 1. yy'da kaleme alınan Library of History'de, Alexander'ın ardıllarından Lysimakhos'un Dorylaion yakınlarında kurduğu kamp hakkında "*…yanında kamp kuranlara koruma sağlayabilecek bir nehir geçip gidiyordu*…" dediği belirtilmektedir[4].

MS 3. yüzyılın başlarında yaşamış olan Naucratisli Athenaeus, Frigya'daki bazı kentlerin yakınındaki su kaynakları hakkında bilgi vermiş, Dorylaeum yakınlarındaki suyun içmek için keyifli olduğunu belirtmiştir[5].

Tarihi kaynaklar içerisinde de Eskişehir su kaynakları hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. I. Haçlı Seferi içerisinde gerçekleşen Dorylaion Savaşı sırasında Godefroi de Bouillon tarafından kaleme alınan günlükler içerisinde de yörenin çevresel görünümü hakkında bilgi verilmiştir. Günlüğün Mayıs-Temmuz 1077 yılına ait altıncı bölümde yer alan Dorylaion (Dorylee) kısmında[6]: "*Kuzeyindeki In-Eengni dağına doğru eğilmiş meralar, batıdan doğuya doğru akan bir nehir diğer tarafı sazlık ve bataklıkla kaplı doğal savunma*"[7] olduğu tasvir edilmiştir.

Ioannes Kinnamos'un *Historia*sında Dorylaion'un (Şarhöyük) çevresi tanımlanmış: "*Etrafındaki ovalarda hafif bir rüzgâr eser; ovaları düz ve olağanüstü güzelliktedir; zengin, bereketli, bol çimenli ve fevkalade tahıl verir. Ortasından görünüşü güzel ve suyu tatlı bir nehir geçer. Öyle çok balığı vardır ki halkın durmadan tutmasına rağmen tükenmez*" ifadelerine yer verilmiştir[8].

3 Cox – Cameron 1939, xi, xIvii.
4 Diodorus Siculus, XX/ 108-6, 431.
5 Athenaeus, Deipnosophistae 2020, 43 B, 187.
6 Vétault 1880, 168.
7 Bu dağ günümüzde Sündiken Dağları olabilir, Porsuk Çayı'nın akış yönü de batıdan doğuya doğrudur. Gözler v.d. 1997, 5.
8 Demirkent 2001, 211.

1700'lü yıllarda Eskişehir'e gelen Paul Lucas şehrin içinden geçen nehirden söz ederken: "*Bu nehir geniş değil fakat derindir. İçinde çok büyük balıklar yüzer. Olasılıkla nehrin dibinde çok büyük çukurlar vardır. Başka türlü bu koca balıkların daracık yüzeyde yan yana durmaları imkansızdır*" şeklinde tasvir eder[9].

1890 yılında lületaşı ocakları için Eskişehir'de gözlemler yapan K. Humann ve O. Puchstein'in günlüklerinden aktaran Albek, dereden 150 kg ağırlığında sazan balığı tutulabildiğini, Alpu'da içme suyu olmadığı için dere suyunun süzülerek içildiği, bataklıkla kaplı olan ovada iyi tarım yapılamadığı ve nüfusun çok az olması nedeniyle birçok gezgin tarafından yörenin ıslak çöl olarak tanımlandığını belirtmiştir[10].

Yazılı kaynaklar Eskişehir bölgesinde su varlığının geçmişte, günümüze göre çok daha farklı olduğunu göstermektedir. Kırsalda tespit edilebilen kurumuş eski dere yatakları yanında temiz su kaynakları olarak değerlendirilen pınarlar üzerine yapılmış çeşmelerin, artık birçoğunun akmıyor oluşu, bölgede su potansiyelinin değiştiğinin diğer kanıtlarıdır. Yerleşim yerlerine yakın akarsular ve pınarların içilebilir özellikte olup olmadığı önemli unsurlardan biridir. Bazı suların bulundukları jeolojik ortam nedeniyle içilmeye uygun olmaması dışında özellikle iklime bağlı olarak sıcaklığın arttığı, kuraklığın önemli bir sorun olduğu süreçlerde suyun içilebilirliğini değiştirecektir. Tarihi kaynaklar içerisinde Porsuk Çayı'nın içilmek için uygun bir su kaynağı olmadığı yönünde veriler bulunmaktadır. Kurtuluş Savaşı içerisindeki Eskişehir-Kütahya Savaşları sırasında Türk ordularının Sakarya'nın doğusuna çekildikleri sırada gelişen bir hadise dikkat çekicidir. Porsuk Çayı'nın suyundan içmek zorunda kalan Türk askerlerinin hastalandığı haberi, bölgenin zorlu şartları nedeniyle Yunan birliklerini de endişeye düşürmüştür[11]. Cumhuriyetin ilk yıllarında Porsuk ve Sarısu çaylarına yakın olan köylerde bu kaynakları tüketenlerde hastalıkların görüldüğü tespit edilmiştir[12].

Günümüzde hala birçok köyde temiz su ihtiyacı, pınar ve çeşmelerden sağlanmaktadır. İTÇ yerleşimlerinin çevrelerinin incelendiği topografik haritalarda dere, nehir, akarsu veya çay gibi kaynakların dışında, çoğu yerleşimin etrafında bir, bazen birden fazla temiz su kaynağının olması, İTÇ toplumlarının nehirler dışında sağlıklı su tedariğine dikkat etmiş olabileceklerini akla getirmektedir.

Havzanın su varlığını etkileyen önemli unsurların başında iklimsel olaylar gelmektedir. Eskişehir ve yakın civarında yapılan jeoarkeoloji ve paleoiklim çalışmaları özellikle sediman birikimleri ile oluşmuş ovaların geniş yer kapladığı bölgenin İTÇ'deki iklim koşulları ve jeomorfolojisi hakkında önemli bilgiler sunar. Nehir sedimanları ve yer şekilleri, dönemsel iklim değişikliklerinin araştırılmasında önemli araçlar olarak kabul edilmektedir[13].

Pleistosen'den Holosen'e kadar 80 m. kalınlığa ulaşmış Porsuk sedimanlarında yapılan sondajlar ile Eskişehir Ovası'nın paleoiklimine ilişkin bazı sonuçlar elde edilmiştir. Sarısu Çayı havzasında kalan Demircihöyük'e daha yakın konumdaki

9 Lucas 1712, 130.
10 Albek 1991, 148-150.
11 Marttin 2019, 153.
12 Şükrü 1931/1932, 18.
13 Macklin v.d. 2012, 2143-2144.

Sazova sondajına ait derinlik ve ^{14}C sonuçlarına göre MÖ 4300-2500 arasında 3,5 m'lik bir sediman bulunmaktadır[14]. Sazova'da 2,90 m'den alınan ^{14}C sonuçları MÖ 2585 yılını verirken, polen analiz sonuçları bulunan Afyonkarahisar Çay'daki Karamık Bataklığı'ndan 3,75 m derinlikten alınan ^{14}C sonuçları, MÖ 3850'ye tarihlenmektedir[15]. Birbirine yakın iki bölgedeki sedimantasyon hızının aslında benzer olduğu görülmektedir.

Karamık Bataklığı'ndan elde edilen sonuçlar MÖ 6000'den itibaren nemliliğin artmasıyla gelişen orman örtüsüne işaret etmektedir. Nemlilik MÖ 4000'lerde günümüzdeki seviyeye ulaşırken günümüzün bölgesel bitki örtüsü karakteri de buna bağlı olarak oluşmuştur. Palinolojik sonuçlar MÖ 4000-1000 arasında ormansızlaşmada insan etkisini göstermemektedir[16]. Botanik literatüründe artemisia olarak tanımlanan otsu grubun artışı büyük ölçüde orman temizliği ve buna bağlı arazi kullanımına işaret etmektedir. MÖ 1000'e kadar da bu bölge için ciddi bir ormansızlaşma tespit edilmemiştir. Ayrıca tespit edilen tahıl ürünlerinde bulunan cerealia türü polenin, yabani otlar tarafından da üretildiği belirtilmiştir. Plantago lanceolata, delphinium, caryophyllaceae, umbelliferae, brassicia ve senecio gibi otsu polenlerdeki artış otlatmanın göstergesi olabilir[17]. Yine havzaya yakın konumdaki Gordion çalışmaları da orman tahribatının Erken Frig Dönemi'nden itibaren başladığını gösteren kanıtlar sunmaktadır. Hem yapı malzemesi hem de yakıt olarak ağaçların kullanıldığına ilişkin sonuçlar vardır[18]. İç Anadolu'nun prehistorik dönemlerde de soğuk kışlar ve kurak yazlar nedeniyle bozkır çayırları ile kaplı olduğu, ormansızlaşma ve aşırı otlatmaya bağlı çoraklaşmanın ise modern insanın etkileri olduğu, botanikçi Walter tarafından da ileri sürülmektedir[19].

Bir diğer yakın bölge Adapazarı çevresinden gelen palinolojik sonuçlar, Orta Holosen'de nemli-serin koşulların hakim olduğunu liquidambar, castanea, oleaceae gibi türlerin yayılımı ile sucul formların artışının yağış artışı ve ısınmaya işaret ettiğini göstermektedir[20]. Tıpkı Karamık Bataklığı'ndan gelen örneklere benzer olarak MÖ 2000 öncesinde ormansızlaşmada insan faktörü etkili değildir[21]. İznik ve Yenişehir'de yapılan jeoarkeoloji çalışmalarında da Erken ve Orta Holosen'e denk gelen klimatik optimum öncesi dönemde, bölgede iklimin daha serin ve nemli olabileceği ortaya konmuştur[22]. MÖ 6000 öncesinde iklimin nemli koşullarına bağlı olarak, suların daha az buharlaşması, havza tabanlarındaki gölet seviyelerinin daha yüksek olmasına ve bataklıkların daha geniş alanlara yayılmasına neden olmuştur.

MÖ 6. ve 3. binyıllar arasında daha sıcak ve kurak iklim koşulları su havzalarında buharlaşmanın artmasına neden olurken, göl seviyeleri alçalmış, bataklıklar kurumuş ve tarım için kullanılabilecek verimli düzlükler ortaya çıkmıştır. Geç Neolitik ve Geç Kalkolitik arasında bu alanlar yerleşimlerin yoğun olduğu yerlerken, klimatik opti-

14 Ocakoğlu – Akkiraz 2019, 90-92.
15 Ocakoğlu – Akkiraz 2019, 92; van Zeist v.d. 1975, 112.
16 van Zeist v.d. 1975, 111-113.
17 van Zeist v.d. 1975, 113.
18 Miller v.d. 2009, 921.
19 Bintliff 1977, 61.
20 Akgün – Kayseri-Özer 2012, 144.
21 Akgün – Kayseri-Özer 2012, 153.
22 Kayan 1987, 216-217.

mum sonrası İTÇ'ye tarihlenen dönem de havzalarda biriken suyun iklimsel koşullara bağlı olarak tekrar artması sonucunda ortaya çıkan serin ve nemli ortamlar İznik ve Yenişehir göllerinin seviyelerini yükseltmiş, küçük iklim dalgalanmaları hem jeomorfolojik değişime hem de çevre değişikliklerine neden olmuştur [23].

MÖ 3000-2000 yılları arasında nemli ve kurak ortamlarda istikrarsız bir zaman dizilimi görülmektedir[24]. Olasılıkla üç dönem nemli, üç dönem kurak geçen bir süreç yaşanmıştır. Özellikle kurak dönemlerde Anadolu'da dağlardan inen su kaynakları ihtiyacı karşılamak ve susuzluğun getireceği felaketlerin önlenmesi bakımından önem arz eder[25]. MÖ 3. binyılda bazı göl seviyeleri yüksektir, İTÇ yerleşimcileri bu su kaynaklarının alüvyon ile kaplı teraslarının suya yakın alt seviyelerine yerleşmişlerdir. MÖ 2900-2700 yılları arasında Anadolu içlerinde nemli koşullar hakimdir ve akarsular kar erimeleriyle de beslenmektedir. MÖ 2700-2345'de Anadolu'da daha kurak bir iklim hakimdir[26]. İznik Gölü'nde yapılan güncel bir çalışma MÖ 2700 civarında kısa vadeli iklim salınımları içerisinde altı nemli ve beş kurak fazdan oluşan süreçlere vurgu yapmaktadır [27]. Orta Porsuk Havzası ve yakın çevresinden gelen bu sonuçlar ile yaklaşık olarak Geç Kalkolitik'ten yaklaşık İTÇ II'nin sonuna kadar uzanan nemli ortamları işaret eden bir iklim modeli oluşmaktadır. Ayrıca Tecer Gölü'nde yapılan çalışmalar da MÖ 3. binyılın erken dönemleri için uzun süren nemli iklim sonrasında kısa süreli kurak ve nemli süreçlerin birbirini izlediğini göstermektedir[28].

Eskişehir'de İç Anadolu Bölgesi için karakteristik olan ilkbahar yağışlarının bazı yıllarda kar erimelerinin de etkisiyle can ve mal kaybının yaşandığı sellere dönüştüğü bilinmektedir. İç Anadolu Bölgesi'nde görülen ilkbahar yağışları hakkında ilk yazılı örneklere MÖ 2. binde Hitit metinlerinde rastlanmaktadır. Hititlerin askeri hareketlerine, ilkbahardaki bol yağmurların bitmesinden sonra başlandığı ve yaz boyunca devam ettiği bilinmektedir[29]. Kırık bir metinde I. Suppiluliuma'nın askeri sefer sırasında ani bastıran bir yağmura tutulduğu üzerinde durulmuştur[30]. II. Murşili'ye atfedilen başka bir metinde ise tüm gece devam eden yağmurun karargah ateşini düşmandan sakladığı belirtilmiştir[31]. III. Hattuşili'nin anıldığı diğer bir tablette yağmurun Haharua Dağı'na karşı yürüttüğü savaşlara engel olduğu belirtilmiştir[32]. Bu bilgiler en azından İç Anadolu için MÖ 2. binyılda ilkbahar yağışlarının günümüzden farklı olmadığını göstermesi açısından önemlidir.

20. yüzyılın başlarında Eskişehir'de fen memuru olarak görev yapan Ferid Bey'in Eskişehir Halk Kütüphanesi'nde tespit edilen Osmanlıca el yazması notlarının transkripsiyonunu yapan Zafer Koylu, bu eserde kentin 1916-1918 yıllarına ait iklim

23 Kayan 1987.
24 Fairbridge v.d. 1997, 603-604; Erol 1997, 342.
25 Erol 1997, 342.
26 Fairbridge v.d. 1997, 596, 603-604.
27 Ülgen v.d. 2012, 93-99.
28 Kuzucuoğlu v.d. 2011, 184.
29 Ünal 1977, 427-428.
30 Ünal 1977, 428.
31 Ünal 1977, 428.
32 Ünal 1977, 428.

özellikleri hakkında önemli noktalara yer verildiğinin altını çizmiştir[33]. Günümüzde günlük ve yıllık sıcaklıklar arasındaki farklar azalırken, 1916 yılında günlük ve yıllık sıcaklıklar arasındaki farkın yüksek ve kısa dönemler içinde istikrarsız özellik gösterdiğinin üzerinde durulmuştur. O yıllarda Sivrihisar ve Mihalıççık ilçelerinde yer alan yağmur istasyonlarında yapılan ölçümler sonucunda, yıllık toplam yağış miktarı 434,6 mm olarak ölçülmüştür[34]. 1938-1961 yılları arasında yıllık yağış ortalamaları ve bunun tarım ürünleri üzerindeki etkisi konusunda yapılan bir çalışmada, yağış ortalamalarının yıllara göre dağılımdaki istikrarsızlık dikkat çeker. En fazla iki yıl yağışlı ya da yağışın yetersiz olduğu süreci takip eden yağışlı ve yağışsız yıllar, havzadaki su varlığı konusunda dengesiz bir model oluşturur[35]. Kentteki 1950'li yıllara kadar olan iklim verilerinin yukarıda söz edilen paleoiklim sonuçlarıyla tutarlı oluşu, kırsal hafızanın aslında arkeolojik çıkarımları destekleyebileceğinin göstergesi olabilir.

Eskisehir'de yazların sıcak kışların çok soğuk geçtiği karasal iklim hâkimdir. Aralık, ocak ve mayıs ayları en yağışlı aylar olup şubat, mart ve nisan ayları da ortalamanın üzerindedir. Kar erimeleri ve yağışlar dikkate alındığında havzadaki akarsuların taşıdıkları su potansiyeli mart ve nisan aylarında yüksektir. Porsuk Çayı'nda şehir içerisinde yapılan ölçümlere göre maksimum debi (1961 taşkınında) 200 m^3 /sn olarak kayıtlara geçmiştir[36].

Kent tarihi içerisinde sellerin önemli bir hafızası vardır. 1949, 1950, 1960, 1961, 1963, 1964, 1968 ve 1970 yıllarındaki sel olayları ciddi can ve mal kayıplarına yol açmıştır[37]. Özellikle 1950 yılında meydana gelen sel felaketinin sebepleri ve alınması gerekli tedbirler için MTA bölgede incelemeler yapmış ve detaylı bir rapor düzenlemiştir[38]. Beylikova ve Alpu ovalarının büyük bir kısmı sular altında kalmış, drenajın bozuk olduğu bataklık sahalarında, büyük göller oluşturmuştur[39]. Kırsal alanda suyun tamamen çekilmesi 1950 yaz aylarını bulmuş ancak geriye kalan kalın mil tabakası ve tuzluluk sorunu, 5 yıl kadar tarımda verimin istenilen düzeye çıkmasını engellemiştir[40]. Yine yerleşim tarihi üzerine yapılan çalışmalarda yöredeki bataklık alanlar üzerinde durulmuş olunması dikkat çekicidir. Eskişehir'de kırsal yerleşimlerin tarihsel gelişiminde, dere ve çayların varlığı belirleyici bir unsurdur. Sarısu ve Porsuk çaylarının etrafı bataklık olduğu için yakın çevresinde fazla köy bulunmamaktadır.

Havzadaki eski köy yerleşimleri 18. ve 15. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir. Bu yerleşimler daha çok Sündiken Dağları'nın yamaçları ile Porsuk Çayı'nın güneyindeki neojen platolarda kurulmuştur. Alpu ve Eskişehir ovasına inmeyen bu köyler, Porsuk Çayı'nın eski alüvyon terasları üzerinde konumlanmaktadır. Yerleşimciler daha çok vadi içlerini ve dağların güney yamaçlarını tercih etmiştir. Paul Lucas'ın 1700'lü yıllardaki seyahat notlarına dayanarak Tunçdilek bu çevrelerin tercih edilmesini,

33 Koylu 2018, 60.
34 Koylu 2018, 60. Günümüzde ise yıllık ortalama yağış miktarı 372,9 mm'dir ("Meteoroloji Genel Müdürlüğü" 2021, 5 Nisan).
35 Çölaşan 1962, 3-5.
36 Anonim 1974, 30.
37 Anonim 1974, 32-34.
38 Topkaya – Erentöz 1950.
39 Tunçdilek 1952, 177.
40 Tunçdilek 1952, 178.

bataklılar, tarımın yetersizliği, kıtlık ve bunlara bağlı yağmaya dayalı eşkıyalık nedeniyle korunaklı yerler olmasına bağlar. Ayrıca ova düzeyinde az da olsa tespit edilen eski köylerin Porsuk Çayı'nın oluşturduğu bataklıklar içindeki adacıklar üzerine kurulmuş olduğunu, bataklıkların da bir nevi savunma amacıyla kullanılmış olduğu vurgulanmaktadır[41]. Günümüzde sadece Alpu'nun hemen kuzeyinde Doğanca Höyük etrafında bataklık bir alan bulunmaktadır (fig. 2). Bu höyüğün doğal bir yükselti üzerine kurulup kurulmadığı bilinmemektedir. Ancak günümüzde Porsuk Çayı ve Sarısu Çayı'na yakın konumda bulunan höyüklerin en azından bazı dönemlerde etrafının bataklıklarla kaplı olabileceği öngörülebilir. Şarhöyük jeoarkeoloji sonuçları da şaşırtıcı bir biçimde eski yerleşimin toprak bir yükselti üzerinde kurulduğu sonucunu vermektedir[42]. Orta Porsuk Havzası içerisinde yapılan yüzey araştırması sırasında tespiti yapılan eski bataklık sahalarının bir kısmının DSİ ve MTA'ya ait topografik haritalarda işaretli olduğu görülmüştür. Günümüzde bu alanların çoğunun mera vasıflı olduğu tespit edilmiştir.

Yine Tunçdilek, Porsuk Havzası'na yakın konumdaki Yukarı Sakarya Havzası'nda yer alan Çifteler ilçesi Alikyan köyünün (Antik Orkistos Kenti) çevresel özelliklerini 1850-1859 yıllarına tarihlenen A. de Mortmann'ın tasvirlerinden aktararak anlatmıştır. Köyün etrafı bataklıkla çevrili olduğu için köye ulaşım sadece iki set üzerinden yapılabilmektedir. Porsuk Havzası'nda kalan Karahöyük köyünün de (Midaion) bir tarafı nehir ile çevrili olan adacık[43] üzerine kurulduğunu, K. Humann ve O. Puchstein'in 1890 tarihli raporlarından aktaran Tunçdilek, bu iki köyün de eşkıyalık, yağma ve baskın gibi güvenlik tehlikesi nedeniyle bataklıklarla çevrili adalar üzerinde kurulduğunu belirtir. Asayişin sağlandığı dönemlerde ise sağlıksız çevre koşulları nedeniyle köyler terk edilmiş ya da yer değiştirmiş olmalıdır[44].

Tunçdilek 1950'li yıllarda yaptığı saha araştırması sırasında, Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki 1522 yılı nüfus sayımında isimleri belirtilen 167 köyün, büyük bir kısmının tespitinin yapılamadığını belirtir. Ayrıca tespiti yapılan köylerin isim değiştirdiğini, bazılarının aynı isimle Eskişehir merkezinin dışında yeniden kurulduğunu, terk edilmiş eski köyün üzerine yeni gelen muhacirler tarafından yerleşilen ve eski ismi kullanılmaya devam edilen köylerin de bulunduğu tespit edilmiştir. Çok sayıdaki köysüz mezarlık ve terk edilmiş köylerin varlığı ise geniş arazi içerisinde sık sık yer değiştirmelerin yaşanmış olduğunun göstergesi olarak değerlendirilmiştir[45]. Buna güzel bir örnek olan Alpu'da Pomak göçmenlerin yerleştirildiği Osmaniye köyüdür. Bataklık ve sazlık sahada kurulan ilk köy yeri, salgın hastalıkların başlaması sonucunda değiştirilmiştir[46]. Yabancı araştırmacıların notları arasında bataklıklara bağlı sıtma ve çeşitli ateşli hastalıklar hakkında bilgilere de rastlanılmakta, bataklık yakınlarındaki köylerde yaşayan insanların ömrünün 50

41 Tunçdilek 1953, 195-197.
42 Darga 1994, 483
43 Günümüzde de Eskişehir merkezinde ve çevre ilçelerde birçok mevki isminde "adalar" ve "adahisar" gibi tanımların kullanılması, Porsuk Çayı'nın yatak değiştirme sırasında oluşturduğu adacıklar ile ilişkili olmalıdır.
44 Tunçdilek 1953, 196.
45 Tunçdilek 1953, 197.
46 İpek 1999, 187.

yılın üstüne çıkmadığı belirtilmektedir[47]. Sağlıksız koşullar köylerin taşınmasındaki en önemli neden olmalıdır. Burney'de aynı şekilde Alpu yöresinde nüfusun azlığına vurgu yapmıştır. Eskişehir ve Alpu ovalarında yaptığı arkeolojik araştırmalarda bölgedeki höyüklerin yoğunluğunu göz önünde bulundurarak, yörenin nüfusunun İTÇ'de 1950'li yıllara oranla daha yoğun olması gerektiğini belirtmiştir[48]. Burada yerleşimlerin terkedilmesinin diğer bir nedenin de seller olabileceğinin belirtilmesi gerekir. Sözlü tarih çalışmalarında 1950 yılındaki sel nedeniyle Odunpazarı Karatepe köyünün taşındığı tespit edilmiştir[49].

Bataklık ve seller nedeniyle yerleşimlerin terk edilmesi konusunda Yakar'ın, Ege Bölgesi'nden örnek verdiği bataklık-yaylacılık ilişkisi dikkat çekicidir. Ege nehir sistemindeki taşkın ovalarındaki bataklıların neden olduğu sıtmadan korunmak için toplulukların yaz sıcaklarında yaylalara göçtüğü, tarımın ise batakların uzağında ve yüksekte yapıldığı belirtilmiştir[50]. Eskişehir'de terk edilmiş eski köy yerleşimlerinin sayıca fazla oluşu, aslında kriz dönemlerinde yakın bir yere taşınma ve sonrasında eski yerlerine geri dönme şeklinde başka bir pratiğin geliştirilmiş olması ihtimalini de düşündürmektedir. Bu konuda Eskişehir'de bir örneğe rastlanmamıştır. Ancak Tunçdilek, Eskişehir'deki Porsuk Çayı ve ovalardaki jeomorfolojik yapılanmanın benzer örneğinin, içinden Yeşilırmak'ın geçtiği Amasya'da da görüldüğünü söyler[51]. Gerçekten de benzer şekilde sel ve bataklıkların Amasya tarihi için de önemli bir yeri vardır. Amasya'da yaşanan sellerin ve yerleşimlerin kısa süreli terk edilişleri üzerine, edebiyatımıza yansıyan örnekler dikkate değerdir. Yaşar Kemal'in "Bu Diyar Baştan Başa 1: Nuhun Gemisi" adlı eserindeki "Amasya Sular Altında" bölümünde yer alan bazı noktalar önem arz eder[52]. Zülfü Livaneli ise "Rüzgarlar Hep Gençtir" adlı eserinde, çocukluğunun bir kısmının geçtiği Amasya'daki sel olayına yer vermiştir[53]. İki örnekte yerleşimlerin kısa süreli terk edilişleri üzerinedir.

Orta Porsuk Havzası içerisinde İTÇ ve sonrasındaki dönemlerde yerleşimlerin vadi etekleri, sırtları ve tepelerinde yoğunlaşmasında, pastoralizmin tarım kadar ağırlıklı olması yanında, iklim ve çevresel koşulların bağlayıcılığı da etkili olmalıdır. Aslında toplulukların havzaya uyumlu pratikler geliştirerek, çevresel sömürü süreçlerini şekillendirdiklerini görmek mümkündür.

İTÇ Yerleşim Dokusu Üzerine Yeni Bir Yaklaşım Önerisi

Yerleşim yerlerinin hiyerarşik diziliminin sadece boyutlarına göre ve yüzey malzemesi ile ilişkilendirilerek kurulması, arkeolojide tartışılan bir konudur. Burada tartışmaları yeni bir boyuta taşıyıp İTÇ yerleşimlerinin olası hiyerarşik önemine katkı sağlayabilecek çevresel özellikleri ve bu özelliklerin taşıdığı anlamı, arkeolojik bilgi ile birleştirilmesi hedeflenmektedir. Orta Porsuk Havzası'nın zengin su varlığı ve

47 Tunçdilek 1953, 196-197.
48 Burney 1956, 181.
49 Çakar-Kılıç 2021b: 72.
50 Yakar 2007, 277-278.
51 Tunçdilek 1985, 69.
52 Kemal 2006, 151-154.
53 Livaneli 2019, 44.

çeşitlilik gösteren topografyası, bölgenin yoğun bir biçimde iskan edilmesine neden olmuştur. Yaklaşık 200 tane arkeolojik alanın varlığı da bunun önemli bir kanıtıdır. Bu çalışma kapsamında incelenen İTÇ'ye tarihlenen 94 yerleşim ise kendi dönemi için bölgedeki hareketliliğin göstergesi olmalıdır. Derin vadiler, vadi etekleri ve ovalar birbirlerine çok yakın mesafededir (fig. 1). Bu farklı ekolojik ortamlar, aynı zamanda besin kaynaklarının çeşitliliğini yansıtır. Yakın ortamlara kurulan yerleşimler de birbirleri ile temas halinde olmalıdır.

Yerleşimcilerin bir ortamı, beslenme ve su girdisi, üretim girdisi, güvenlik-korunma-kontrol girdisi bağlamında, kalıcı yerleşim ya da geçici yaşam alanı olarak seçmelerinin nedenleri, aslında İTÇ toplumlarının karakterlerinin anlaşılmasına yardım etmektedir. Çevresel süreçlerin okunmaya çalışıldığı disiplinler arası yöntem ve yaklaşımlardan beslenen yüzey araştırmaları aracılığıyla da, toplumların yatay ve dikey eksenindeki merkezileşme ve entegrasyon dereceleri konusunda bölgesel ölçekte genel bir öngörü oluşur.

Havzada Demircihöyük dışında referans kazının olmaması nedeniyle yerleşimlerin İTÇ'deki boyutları hakkında doğru veriye ulaşmamız mümkün görünmemektedir. Ancak çalışmada yer alan İTÇ yerleşimlerinin boyutları, özellikle bir yerleşimdeki iskan silsilesinin İTÇ'de son bulduğu yerler için önem arz eder. Bu nedenle İTÇ'de terk edilenler ve yüzey malzemesinin dönemsel yüzdelik dağılımı dikkate alınarak, yerleşimlerin boyutları konusunda öneri niteliğinde bazı yaklaşımlar geliştirilebilmektedir. Bu bağlamda havzada 0,22-5,41 ha arasında boyutlara sahip 27 yerleşim sadece İTÇ'de iskan edilmiş olması, önemli bir değerlendirme kıstasıdır.

İTÇ I'de iskan gören 30 yerleşim, 0.22 ha ile 17,19 ha arasında değişen boyutlardadır (fig. 3). Bu yerleşimlerden 22'sinin boyutları, 0,22 ile 2 ha arasında değişmektedir. Çalışmanın zamansal sınırları içerisinde ve erken İTÇ III sonrasında iskan görmeyen yerleşimler bağlamında bakıldığında, İTÇ I'e tarihlenen yerleşimlerin boyutlarının en azından 0,22 ha ile 2 ha arasında olabileceği öngörülmektedir. İTÇ I yerleşimlerinin 9 tanesi ova, vadi içi ova ve dağ eteği ova yerleşimi, 15 tanesi yamaç yerleşimi, 6 tanesi tepe üstü yerleşimidir. Bu değerlendirme kapsamında bakıldığında, İTÇ I yerleşimcilerinin daha çok yüksek, engebeli, ormanlık ve mera alanlarını tercih ettikleri düşünülmektedir.

İTÇ II'de Orta Porsuk Havzası'nda yerleşim sayılarında artış görülmektedir. Bu artış konusunda havza özelinde tartışılması gereken bazı noktalar üzerinde durulmadan önce, genel hatlarıyla İTÇ II yerleşimleri değerlendirilmesi gerekirse: İTÇ II'de iskan edildiği tespit edilen 89 yerleşim, 0.22 ha ile 26,04 ha arasında değişen boyutlardadır (fig. 4). Bu yerleşimlerden 58'inin boyutları, 1 ile 3 ha arasında değişmektedir. İTÇ II yerleşimlerinin 42 tanesi ova, vadi içi ova ve dağ eteği ova yerleşimi, 34 tanesi yamaç yerleşimi, 13 tanesi tepe üstü yerleşimidir. Yerleşim türlerine bakıldığında, İTÇ II yerleşimcilerinin havza kaynaklarını dengeli bir biçimde kullandıkları görülmektedir. Özellikle boyutları aynı olan yerleşimlerin fazlalığı, havzanın sömürü ve üretim sisteminin barışçıl bir ortamda işlendiğinin göstergesi olmalıdır. Böyle bir çıkarımda bulunulurken, tüm yerleşimlerin aynı zaman içerisinde iskan edildiği varsayımı kabul edilmelidir. Bazı yerleşimlerin aynı topluluk tarafından ikincil yerleşim olarak kullanılma-

sı fikri ise tartışmaya açıktır. Bunun arkeolojik bağlamda çözümlenmesi için yerleşim dokularına odaklanan disiplinler arası kazı ve yüzey araştırmaları sonuçlarının birlikte değerlendirilmesi uygun olacaktır. Ancak havzada İTÇ'nin erken dönemlerinde geçerli olan istikrarsız iklimin, nüfus artışıyla hareket mekanizması daralan toplulukların yakın çevrelerine daha iyi odaklanmalarına neden olabileceği düşünülmektedir. Çeşitli geçim kaynaklarının yakınlığı aslında birbirini takip eden nemli ve kurak zamanların alternatifi niteliğinde olabilir. Nemli zamanlarda ovada artan su varlığı daha kolay yaşam alanlarını oluştururken, kurak dönemlerde yamaçlar, vadi sırtları ve bunlara yakın tepe üstleri suyun daha kolay ulaşılabileceği alanlardır.

İTÇ'de hüküm süren istikrarsız iklim süreçleri[54] Orta Porsuk Havzası'nda ikincil yerleşimlerin ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir, bu durum özellikle İTÇ II'de yerleşim sayılarındaki artışı açıklayabilir. İkincil yerleşim önerisi için Demircihöyük yerleşimine ait Sarıket Mezarlığı'nın İTÇ'nin erken evreleri için kullanılmışken geç evrelerinde kullanılmamış olması iyi bir örneği teşkil eder[55]. Mezarlığın İTÇ'nin erken evreleri ve OTÇ'de kullanım görmüş olması geleneklerin aktarıldığı toplumsal sürekliliğe işaret etmektedir. Ancak farklı topluluklar tarafından aynı mezarlık alanının kullanılmış olma ihtimali de düşünülmelidir. Bu belirsizlik belki antropoloji çalışmaları ya da DNA analizleri ile çözüme kavuşabilir. Ancak burada altının çizilmesi gereken unsur Demircihöyük'te İTÇ'nin ortalarına kadar yaklaşık 500 yıl kesintisiz bir yerleşimin olduğu, yangın vb. felaketler sonrasında yıkıntılar arasından eşyaların toplanmış olması gibi bazı sürekliliklerin izlenmesidir[56]. Yerleşimde bu süreklilikler izlenirken mezarlık alanındaki dönemsel kopuş ikincil yerleşim süreçlerini destekleyebilir. Mezarlıkları tespit edilemeyen yerleşimlerin de ikincil yerleşim özelliği gösterebileceği sorgulanabilir. İkincil yerleşim önerisini destekleyebilecek başka bir husus, Demircihöyük'te tespit edilen depo birimlerinin 0,5 ha boyutundaki yerleşim için tüketim fazlası/artı ürün olarak değerlendirilmiş olmasıdır[57]. Demircihöyük sığır kemiklerinin osteolojik incelenmesinde tespit edilen fıtık konilerindeki aşınmaların, sığırların yük hayvanı olarak kullanıldıklarına işaret edebileceği vurgulanmıştır[58]. Demircihöyük'teki tahılın merkez yerleşime taşınması döngüsü içinde, sığırların kullanılmış olması da, ikincil yerleşim modelini destekleyen başka bir yorum olabilir[59].

Havzanın paleoiklimi ve sediman sürecine ilişkin ovadaki alüvyon dolguda yapılan sondajlar MÖ 4300-2500 arasında 3.5 m'lik bir birikimi ortaya koymuştur[60]. Bu birikmeye sebep erozyonun, bölgede yaklaşık Geç Kalkolitik Dönem'den İTÇ II'nin sonuna kadar çok yüksek olduğuna işaret eder. Nemli iklim koşullarının hakim olduğu bu dönemde, ovadaki yükselmede seller ve taşkınlar da etkili olmalıdır. Bu durum İTÇ toplumlarının çevresel uyum süreçlerinde hareketli olabileceklerini düşündürmektedir. Bu nedenle havzada artan İTÇ II yerleşimlerinin ikincil yerleşim, geçici yerleşim,

54 Fairbridge v.d. 1997, 603-604; Erol 1997, 342; Ülgen v.d. 2012, 93-99; Kuzucuoğlu v.d. 2011, 184.
55 Seeher 1999, 52.
56 Korfmann 1983, 245.
57 Korfmann 1983, 219.
58 Boessneck – Driesch 1978, 55.
59 Yerleşim sistemlerinin yorumlanması için yapılan tampon alan ve sıra boyut analizleri bu sonucu destekler niteliktedir Çakar-Kılıç 2021b, 216-217.
60 Ocakoğlu – Akkiraz 2019, 92.

kamp alanı niteliğinde olabileceği de sorgulanmalıdır. İTÇ'nin istikrarsız iklim süreçleriyle birlikte, su kaynaklarının kullanımı temelinde kurgulanan ikincil yerleşim modeli, kısa dönemli iklimsel değişikliklere, mikro bölge hareketliliği ile cevap veren ve böylece çevrelerindeki kaynakların kullanımı konusunda tecrübe kazanmış, nüfusu artan toplulukların, organize olmayı öğrenmeleri anlamına gelebilir. Olasılıkla böyle bir modelde, ortaya çıkmaya başlayan erk henüz kaynaklar üzerinde denetim sahibi değildir. Ancak çevre ve iklim koşullarına bağlı kısa mesafeli kitlesel hareketliliği yönetme yetisi, zamanla tüm bileşenleri ile politik bir güce dönüşecektir.

Erken İTÇ III'e gelindiğinde ise Orta Porsuk Havzası'nda yerleşim sayılarında azalma görülür. Bu dönemde iskan gören 57 yerleşim, 0.22 ha ile 26,04 ha arasında değişen boyutlardadır (fig. 5). Bu yerleşimler içerisinde 32 tanesinin boyutları, 1 ile 3 ha arasında değişmektedir. İTÇ III yerleşimlerinin 33 tanesi ova, vadi içi ova ve dağ eteği ova yerleşimi, 18 tanesi yamaç yerleşimi, 6 tanesi tepe üstü yerleşimidir. Yerleşim türlerine bakıldığında, İTÇ III yerleşimcilerinin havza kaynaklarını dengeli bir biçimde kullanmaya devam ettikleri ve terk edilen yerleşimlerin ova yerleşimlerine eklenmiş olabileceği düşünülmektedir. Çünkü terk edilen İTÇ II yerleşimlerinin 23 tanesi yamaç ve tepe yerleşimi, 11 tanesi ova yerleşimidir. Erken İTÇ III'de hakim olmaya başlayan kurak iklim koşullarına[61] havzada gösterilebilecek önemli bir örnek ise İTÇ I ve İTÇ II'de Eskişehir ve Alpu ovalarını birbirinden ayırdığı düşünülen bataklığın yüzölçümünün küçülmüş olabileceğidir. Bu iki ovadaki İTÇ III yerleşimlerinin konumu, İTÇ'nin erken dönemlerinden farklı olarak, yerleşimler arasındaki ulaşımın ve etkileşimin kolaylaştığına işaret etmektedir [62] (fig. 3-4-5).

Demircihöyük Mimarisinde Çevresel Süreçleri Aramak

Orta Porsuk Havzası'nda kazıları yapılmış ve stratigrafik bilgi veren tek referans yerleşim Demircihöyük'tür[63]. Demircihöyük kazıları Kuzeybatı Anadolu'da yapılan ilk sistemli araştırmalardır. İlk deneme kazıları 1937'de Alman Arkeoloji Enstitüsü adına Kurt Bittel tarafından yapılmıştır[64]. İkinci Dönem kazıları Manfred Korfmann tarafından 1975-1978 yılları arasında 4 sezon olarak yapılmıştır. Höyükte yapılan jeoarkeolojik çalışmalar sonucunda kültür katmanlarının kalınlığının 12,5 m'den fazla olduğu tespit edilmiştir[65]. Ova seviyesinden itibaren 4-5 m yüksekliği ölçülen höyüğün ova seviyesinin altında ise yaklaşık 7,5 m'lik kültür dolgusu bulunmaktadır. Eskişehir Ovası'nda taban su seviyesinin yüksek olması nedeniyle Demircihöyük alt tabakaları olan özellikle A-E tabakalarına isabet eden açmalarda ancak suyun boşaltılması ile çalışılabilmiştir[66]. Bu nedenle D tabakasının altındaki İTÇ öncesi tabakalar ana toprağa kadar kazılamamıştır. Yapılan delgi sondajlar sonucunda, A-C arası tabakaların oluşturduğu kültür dolgusunun, yaklaşık 4,5 m olduğu tespit edilmiştir[67].

61 Massa – Şahoğlu 2015, 69-73.
62 Çakar-Kılıç 2021b, 239-248.
63 Demircihöyük Bilecik'in Söğüt ilçesine bağlı Zemzemiye köyü idari sınırları içerisinde kalmaktadır. Ancak hem konum olarak Eskişehir'e daha yakın, hem de topografya olarak Eskişehir ovasıyla ilişkilidir.
64 Bittel – Otto 1939, 1.
65 Plass – Abo-Rady 1987, 41.
66 Korfmann 1983, 15, 26, 43.
67 Seeher 1987, 79.

Tabakalar alfabetik olarak en alttaki yani en eski yerleşimden yukarı doğru sıralanmıştır. A-C tabakalarında İTÇ seramikleri ile karışmış halde Neolitik/Kalkolitik döneme tarihlenen seramik materyal tespit edilmiştir[68]. Bu alt tabakaların taban su seviyesi altında kalması ve kazılamamış olması nedeniyle erken dönem stratigrafisi hakkında bilgilerimiz yeterli değildir. Ancak İTÇ malzemesi içinde ele geçen Neolitik-Kalkolitik materyal, en azından Demircihöyük'te bu dönemlerin varlığına işaret etmektedir.

MÖ 3000/2900-2700 yıllarına tarihlenen İTÇ I yerleşimi, D, E (E1 ve E2 alt evreleri), F (F1, F2 ve F3 alt evreleri) ve G tabakalarıyla temsil edilmektedir. ^{14}C sonuçlarına göre, E1 tabakası MÖ 2850 tarihini vermektedir. ^{14}C verisi bulunmayan D tabakasının da bu tarihe eklenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Dendrokronoloji sonuçlarına göre ise G tabakasından gelen bir örnek için MÖ 2730 tarihi terminus ante quem olarak değerlendirilmiştir[69]. Bu dönem tabakaları 3-3,5 m bir kültür dolgusuna sahiptir. İTÇ II yerleşimi ise H, İ, K (K1 ve K2), L, M, N ve -P/Q tabakalarıyla temsil edilmektedir[70]. Demircihöyük'ün ^{14}C sonuçları H tabakasında MÖ 2857-2593 tarihlerini, L tabakasında MÖ 2884-2634 tarihlerini, M tabakasında MÖ 2874-2588 tarihlerini vermektedir[71]. Bu dönem tabakaları ova seviyesi üstünde 4,5-5 m bir kültür dolgusuna sahiptir.

İTÇ I'e tarihlenen D tabakasından itibaren tespit edilen mimari plan üst tabakalarda da değişmeden devam etmiştir[72]. D yapı katından itibaren yerleşimin etrafı bir çevre duvarı ile çevrelenmiştir. 80 m çapındaki höyüğün yarısı kazılmış ve mimari düzenin tümleme çalışması sonucunda yuvarlak bir yerleşim planı oluşturulmuştur[73]. Bu yapı katında başlayan merkezi bir avlu etrafına dizilmiş konutlardan oluşan, yuvarlak bir çevre duvarı ile çevrili yerleşim planında, evlerin bitişik düzende inşa edilmiş olması her tadilat ve yenileme işleminin tüm yerleşime uygulanmasına, bu durum da planın büyük oranda değişmeden tekrar etmesine neden olmuştur[74].

Korfmann, Demircihöyük planının, Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı'na tarihlenen Mersin Yumuktepe XVI, Pulur-Sakyol X. tabaka, Troia I, IIa, Maşat Höyük, Ahlatlıbel, Alişar, Samos Heraion ve Thermi gibi yerleşimlerde açığa çıkarılan yerleşim planlarına benzer olduğunu belirtir[75]. Anadolu Yerleşim Planı/Modeli/Şeması olarak

68 Seeher 1987, 16.

69 Korfman – Kromer 1993, 139, 140. Demircihöyük ^{14}C verilerinin sorunlu olabileceği ayrı bir tartışma konusudur (Yakar 1985, 112). E tabakasından elde edilen örneklerin MÖ 2500'lere kadar genişlemiş olduğu bilinmektedir (Manning 1995, 188). Ama yine de İTÇ I katlarına ait 22 örnekten alınan sonuçlar MÖ 3010-2630 aralığında bir seri oluşturmuştur (Üncü 2010, 96).

70 Demircihöyük kronolojisine ilişkin öneriler seramik ve küçük buluntular ile Eskişehir yakınlarındaki Aharköy malzemesinin birlikte değerlendirilmesi sonucunda Efe tarafından ele alınmıştır. Bu bağlamda Demircihöyük tabakaları 3 evrede gruplandırılmıştır. Evre I.: D-F2 tabakaları, Evre IIa: F3-G tabakaları ve Evre IIb: H-K2 tabakaları İTÇ I'e; Evre III: L-P tabakaları İTÇ II'ye tarihlendirilmiştir (Efe 1988, 112, 117). Sonraki yıllarda Küllüoba kazıları ile beraber Demircihöyük tabakalarına ilişkin kronoloji yeniden ele alınmış, D-G tabakaları İTÇ II'ye tarihlendirilmiştir (Efe–Türkteki 2011, 190). Güncel bir öneri de ise yine Küllüoba kazıları ile ilişkili olarak E-F İTÇ I'e, G-Q tabakaları İTÇ II'ye tarihlendirilmiştir (Fidan–Sarı –Türkteki 2015, 83).

71 Manning 1995, 188,189.

72 Seeher 1987, 170; Efe 1988, 126.

73 Korfmann 1983, 189, 190, Abb. 343.

74 Seeher 1987, 170; Efe 1988, 126.

75 Korfmann 1983, 222-224.

tanımlanan bu planın üç önemli unsuru: ortada geniş bir ortak avlu, avlu etrafında konumlanan yan duvarları ortak konutlar ve bu konutlarla bütünlük oluşturan yuvarlak plandır[76]. Yerleşimin yuvarlak planı nedeniyle merkezdeki avludan savunma duvarına doğru ışınsal olarak yerleştirilen bir ya da iki odalı evlerin avluya açılan giriş duvarları, sura bitişik arka duvarlarına göre daha dardır. Evlerin bu şekilleri trapez olarak tanımlanmıştır[77] (fig. 6).

Demircihöyük E1 katında tüm yerleşimin yangın geçirmesinden sonra, F1 katından itibaren yerleşimin etrafına taş ve kerpiçten yaklaşık 80 m çapında bir sur daha inşa edilmiş ve D tabakasında tespit edilen eski sur, iç kısımda büyük bir olasılıkla korunmuştur. Hafif şevli olan duvarın tespit edilen yüksekliği 3 m'dir. Evlerin arka duvarlarının yüksekliğinin de hesaba katılması ile yüksekliğin 6-7 m. olabileceği düşünülmüştür[78]. Savunma duvarının dış kısımlarında testere biçimli çıkıntılar ve dörtgen burçlar yer almaktadır. Bazı evlerin yan duvarları bu dörtgen burçlara bağlanmıştır.

Yerleşimin kuzey ve güneydoğusunda, yerleşime girişi sağlayan iki kapı açıklığı tespit edilmiştir. Planın tümlenmesi sonucunda hem benzer yerleşim örnekleri hem de arazinin topografik durumu göz önünde bulundurularak mevcut iki girişin karşısına denk gelecek şekilde iki girişin daha olabileceği düşünülmüştür. Tespit edilen taşla döşeli ve yerleşimin içine kadar uzanan bu kapı geçitlerinin kapatılabildiği de belirtilmiştir[79] (fig. 6). Surun düşman tehdidine karşı savunma amaçlı inşa edilmesi, genel kabul gören bir unsurdur. Naumann, örgütlenmiş savaş toplulukları öncesinde, toplumların sadece çevrelerindeki komşularına karşı savunma ihtiyacı duyduklarında, evleri birbirine bitiştirip savunma çizgisi yapmakla yetindiklerini vurgular[80]. Bir sur birden fazla kapıya sahip ise bunun askeri savunma stratejileri içinde düşmanı şaşırtmak, kuşatma hareketini tedirgin edip bozmak ya da kaçış gibi anlamlarının bulunduğu bilinmektedir[81].

Tahkimat duvarı olarak değerlendirilen surun hemen güneybatı kısmında, yine savunma amaçlı bir hendek bulunduğu belirtilmiştir[82]. Manyetometre ile tespit edilmiş olan hendekte, 4,5 m. uzunluğundaki sondaj borularıyla yapılan jeoarkeolojik burgu sondajlar sonucunda, sedimanların bozulmuş olduğu tespit edilmiştir. Bu alanda kerpiç duvar izlerine rastlanmamış ve numuneler odun kömürü, kemik parçaları, tahıl gibi biojenik kalıntılar yanında kırıntılı seramik ve cüruf içermektedir. Karot incelemeleri sonucunda hendeğin "erozyona bağlı doğal bir oluşum mu yoksa insan eliyle yapılan yapay bir unsur mu?" sorusuna yanıt bulunamamıştır[83]. Korfmann hendeğin sur ile birlikte savunma amaçlı planlandığını ve belki de sur ile hendek arasındaki bölümün, hayvanlar için ayrılan bir yer olarak kullanılmış olabileceğini öne sürmüştür[84].

76 Korfmann 1979, 46; Korfmann 1983, 222, 245; Seeher 1999, 50.
77 Korfmann 1983, 210.
78 Korfmann 1983, 189; Seeher 1987, 170; Seeher 1999, 50.
79 Korfmann 1983, 189-192, Abb. 343.
80 Naumann 1998, 328.
81 Yakar 1985, 41; Akarca 1998, 167.
82 Seeher 1999, 50.
83 Plass – Abo-Rady 1987, 41-42.
84 Korfmann 1983, 47.

Bu noktada hendeklerin kullanım amaçları üzerine yapılan yorumlar üzerinde durmak yerinde olacaktır. Levant Bölgesi'ndeki çalışmalar özellikle OTÇ öncesi dönemler için hendeklerin tahkimat sistemlerinde sürekli kullanılmadığını hatta İTÇ'de kullanılmasının topografik koşulların dezavantajlarının üstesinden gelmek için yerel bir gelişimin parçası olduğu üzerine yoğunlaşır[85]. Burke doktora çalışmasında hendeklerin savunma amaçlı kazılmış olduğunu savunsa da bu amaç dışındaki olası kullanımları üzerinde de durmuştur. Birincisi yerleşim içinde yapı malzemesi olarak kullanılan çamur/kil/kerpiç için açılmış olmaları, ikincisi suyun drene edilerek yerleşim yerindeki toprağın erozyonunun önlenmesi ve üçüncüsü su tedariği için havuz/rezervuar olarak kullanılmış olmalarıdır[86]. Ivanova'ya göre de bir hendeğin ilk işlevi tahkimatın parçası olarak, savunmadır. Ayrıca yağmur suyunu surun tabanından uzaklaştırarak erozyona karşı koruma sağlar[87]. Balkanlar, Trakya ve Güney Marmara Neolitik Dönem yerleşimleri etrafının da hendekler ile çevrili olduğu bilinmektedir[88]. Balkan örneklerinde hendeklerin savunma amacıyla yapıldığı belirtilirken[89]; Özdoğan Aşağı Pınar Höyüğü'nde hendeğin ritüel amaçlı kullanım gördüğünü[90], Roodenberg, Ilıpınar Höyük'te yerleşimin sınırlarını belirleyen hendeğin, yerleşimdeki sığırları içerde tutmak ve fazla suyun dışarı atılarak köyün toprağını kuru tutulmak amacıyla kullanıldığını belirtir[91].

Ova yerleşimlerinde hendeklerin önemli bir savunma unsuru olduğu bilinmektedir[92]. Ancak Demircihöyük yerleşiminde hendeğin tüm yerleşimi çevirip çevirmediği belirtilmemiştir. Vadi sırtı, yamaç, tepe gibi herhangi bir topografik desteğin bulunmadığı ova düzeyindeki yerleşimlerde, düşmana karşı savunma için böyle bir hendeğin yerleşimi çevrelemesi gerektiği düşünülmektedir. Ayrıca küçük bir yerleşimde dört kapının varlığı, düşman savunmasına karşı zayıflık yaratabilecek bir unsurdur.

Bleda Düring Demircihöyük hendeğinin savunma ya da evcil hayvanların yerleşim içinde tutulması için ayrılan alanı sınırlandırmak dışında, drenaj amaçlı da yapılmış olabileceğini belirtmiştir. Ona göre, 80 m çapındaki bu küçük yerleşimin dış duvarının dört kapıya sahip oluşu, yerleşime erişimi kolay hale getirmektedir. Böyle bir muhafazanın yerleşimin hemen güneyindeki derenin sellerine karşı koruma olarak işlev görmüş olabileceğini de göz ardı etmemek gerekir[93].

Demircihöyük, batısından güneyine doğru akan ve yaklaşık 3 km güneydeki Sarısu Çayı'nı besleyen Zemzemiye Deresi[94] ve onu besleyen küçük derelerin bulunduğu bir sulak ortamda yer almaktadır[95]. Kazılar sırasında höyüğün erken katmanlarında taban su seviyesinin yüksek olmasının nedeni de olasılıkla bu sulak ortama bağlıdır. Bununla

85 Burke 2004, 149.
86 Burke 2004, 150.
87 Ivanova 2008, 112.
88 Nikolova 2016, 108-114.
89 Ivanova 2008, 278-280.
90 Özdoğan 2013, 185.
91 Roodenberg 1999, 129.
92 Akarca 1998, 175.
93 Düring 2011, 76.
94 Günümüzde Zemzemiye Deresi olarak bilinen su kaynağı, 1957 tarihli 1/25.000'lik haritalarda Sırçalı Deresi, kazılar sırasında ise Demirci Çayı olarak isimlendirilmiştir (Bachmann – Weiner 1987, 32).
95 Bittel – Otto 1939, 4; Bachmann–Weiner 1987, 32.

birlikte yerleşim yeri içerisinde özellikle çatılardan avluya doğru akan yağmur sularının drenajı, başka bir sorun olarak ele alınmıştır. Özellikle İTÇ II'ye tarihlendirilen İ-K-L ve N tabakalarının güney ve güneybatı kısımlarındaki açmalarda zeminin özellikle yıllın belirli dönemlerinde çok çamurlu olduğu ve bu kısımlarda herhangi bir güçlendirme yapılmadığı tespit edilmiştir[96]. Sulak ortam ve yerleşim içinde tespiti yapılan çamurlu alan, kontrol edilmesi gereken ya da kontrol edilemeyen bir sel sorununu akla getirmektedir. Küçük bir yerleşimdeki olası dört kapının, sellere bağlı kriz ortamlarında insanların, hayvanların ve sel sularının tahliyesi için planlanmış olma olasılığının da Düring'in yaklaşımını destekleyebileceği düşünülmektedir.

Porsuk Çayı'nı besleyen Sarısu Çayı da aslında kendi alt havzasını oluşturan sürekli ve geçici özellikteki birçok dere ve çay tarafından beslenmektedir. Dermircihöyük konumu itibariyle su potansiyeli bakımından zengin bir ortama sahip bu havza içindedir. Demircihöyük'ün su temelli peyzajı Korfmann tarafından da yorumlanmıştır. Ona göre, höyüğün kazıldığı yıllarda güneydoğusunda bulunan su kaynağı, taban suyu seviyesinin yüksek oluşu ve birkaç yüz metre güneydeki bataklık alan, 5000 yıl önce de yerleşimin hemen yanında bir derenin varlığına işaret etmektedir[97].

Anadolu Yarımadası'nda prehistorik toplumlarca özellikle sulak çevreler besin kaynağınca zengin olması nedeniyle tercih edilmiştir. Suyun sağladığı imkânlar insan için en temel ihtiyaçları karşılar. Su her zaman ihtiyaçtır. Ancak, "tehdit unsuru da olabilir mi?" sorusu, özellikle Eskişehir kentinin tarihsel geçmişinde iz bırakan bir olgu olarak arkeolojik perspektifi etkilemektedir. Doğanın kontrol altında tutulması ne denli zor olsa da uygun yaşam koşullarının sağlanması için gereklilik oluşturmaktadır. İTÇ'de Demircihöyük için sulak ortam ve bu sulak ortama uyum sağlanmış olunması bir kurgu mudur? Bu yaklaşımı ve arkeolojik yorumları daha anlamlı hale getirecek veriler bulunabilir mi? Bu spekülatif durum aslında İTÇ yerleşimcilerinin yer seçimi, çevresel ortamın mimariye yansıması, faunal ve botanik verilerin besin ekonomisindeki yeri, ayrıca paleoiklim çalışmalarının birlikte değerlendirilmesi ile epistemolojik bir sonuca ulaşabilir.

Yerleşimin İTÇ katmanlarında tespit edilen Neolitik ve Kalkolitik malzemenin yoğunluğu, erken yerleşimin konumu hakkında bazı soruları akla getirmektedir. D-G tabakalarında tespit edilen bu erken dönem malzemesi Demircihöyük'ün İTÇ yerleşimcileri tarafından kolaylıkla erişilebilen eski bir yerleşimin katmanlarından gelmektedir. Bu erken evrelerin Demircihöyük İTÇ yerleşiminin altında mı yoksa yakın çevresinde mi olduğu netlik kazanmamıştır. Seeher tarafından Demircihöyük İTÇ yerleşiminin Neolitik ve Kalkolitik tabakaları üstüne kurulduğu önerilmektedir. Bu öneriye dayanak olarak, D tabakası altında kilitli kalmış birkaç metrelik yerleşim katmanının varlığını ve ova seviyesinde hali hazırda bulunan bir tepenin sur ve evlerin inşa edilmesinde zemin olarak kullanılmış olabileceği ileri sürülmüştür[98]. Seeher, Korfmann tarafından ağıl olarak yorumlanan hendek ile sur arasındaki alanın, eski yerleşimin plato benzeri yükseltisi olabileceğini vurgular. Ona göre bu alan, İTÇ yerleşimcileri tarafından da

96 Korfmann 1983, 216.
97 Korfmann 1983, 216.
98 Seeher 1987, 13, 82.

dış avlu olarak kullanılmış olabilir. İTÇ yerleşimcileri mevcutta var olan yükseltinin tahkimat avantajını da kullanmıştır[99].

İTÇ yerleşimcileri tarafından eski tepenin toprak malzemesinin bir kısmı tesviye edilmiş, bir kısmı yeni ev yapımında bir kısmı ise dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Yerleşimde 6 nolu odanın doğu kesiminde E ve F tabakaları arasında 1 m kalınlığında bir dolgu bulunmuştur. Bu dolgunun F tabakasında yeniden düzenlenen surun desteklenmesi için yapılmış olabileceği belirtilmiştir. Özellikle bu kısımda daha büyük kap parçaları ile erken dönem seramikleri tespit edilmiştir[100].

F tabakasında, grid L9 ortasından grid K10'un kuzeyine doğru gittiği anlaşılan zemini düzensiz taşlar ve çakıl ile döşeli hendek benzeri bir oluşum tespit edilmiştir[101]. Korfmann burada, ayrıca erozyonu işaret eden bulguların gözlendiğini, grid L9'un orta ve güney doğusunda belki de F tabakasındaki yeni sur için açılan temelde karşılaşılan taban suyu için hem şevli duvar hem de kil dolgu gibi bazı tedbirler alınmış olabileceğini belirtir[102]. Zaten surun hemen dışında grid GH10'da sur duvarına dik olarak yerleştirilmiş üç sıra taşın toprağın drenaj edilerek temelin desteklenmesi için yapıldığını belirtilmiştir[103]. Ayrıca F tabakasındaki sur bu evredeki evlerin temelleri ile aynı seviyede başlamaz. Daha da alttaki D tabakasına kadar inen sur temellerine, E tabakasındaki mevcut kil duvar ile destek yapılmıştır. E tabakasındaki bu 1 m.'lik toprak dolgunun üstüne taş dolgu ve şevli bir duvar inşa edilmiştir[104]. Ayrıca surun dirsek kısmının desteklenmesi için aradaki seviye farkı, teraslama ve dolgu ile kapatılmıştır[105]. L9 gridinin kuzey profilinden izlenen sur duvarının kuzeye doğru daha derine giden taş sırası, kuzeydeki kapı açıklığına kadar eğimli bir biçimde devam eder[106]. Grid K9-10'da taş temellere ait profil çiziminde de F tabakasına ait sur takip edilebilmektedir[107]. Korfmann tarafından hendek benzeri bir oluşum olarak değerlendirilen yapı da olasılıkla şevli sur duvarı ile birlikte tasarlanmış olmalıdır. Seeher tarafından da bu hendek benzeri yapı üzerinde durulmuş, surun dışında yer alan bu hendeğin tabanının çakıl/taş döşeli olduğu belirtilmiştir[108].

Taban suyu seviyesi yüksek alanlarda özellikle bahar aylarında sellenme riski yüksektir. Böyle alanlarda yapılan drenaj amaçlı hendekler, çağımız modern tarım alanlarında sulama ve drenaj kanalları olarak karşımıza çıkar. Anadolu kırsalında, bahçe ve tarla işlerinde yüzyıllardır kullanılan hendekler, kuru drenaj hendekleri olarak bilinmektedir. Ekip biçilecek ya da yaşam alanı olarak kullanılacak arazinin yüzeyinden daha alt seviyede açılan bir hendek ile suyun yüzeyde birikmesi engellenir. Toprağa açılan hendeğin su tarafından zamanla aşınmasını daha aza indirmek için en ekonomik yöntem, doğal çevrede bulunan taşların hendek zeminine döşenmesidir. Bu şekilde

99 Seeher 1987, 13.
100 Seeher 1987, 14.
101 Korfmann 1983, 59.
102 Korfmann 1983, 59.
103 Korfmann 1983, 52.
104 Seeher 1987, 15.
105 Korfmann 1983, 36, 61.
106 Korfmann 1983, 61.
107 Korfmann 1983, Profile K9/10.
108 Seeher 1987, 11.

hem toprağın aşınması önlenmiş hem de geçirimli bir ara malzeme ile suyun yer altına sızması sağlanmış olur. Demircihöyük'teki surun hemen bitiminde tabanı taş ile döşeli hendek benzeri oluşumun da su varlığının yerleşim dışında tutulması için drenaj amaçlı yapılmış olabileceği Korfmann tarafından vurgulanmıştır[109]. Grid K9 ve 10'un kuzeyinde 7,7 m seviyesindeki evre zemininden 5,42 m'ye kadar eğimli olan 3,5 m genişliğindeki 0,8-1 m derinliğindeki hendeğin, sığ derinliği nedeniyle düşman tehlikesine karşı savunma amaçlı değil, yapı temellerinin aşınarak kaybolmasını engellemek için yağmur ve taban suyunun toplanması için yapılmış olabileceği belirtilmiştir[110].

Demircihöyük tabaka planları incelendiğinde yukarıda söz edilen grid L9- K9-10'da tespit edilen hendeğin grid GH10'daki çalışmalarda tespit edilen benzer yapı ile aynı aksta birbirini takip ettiği görülmektedir[111]. Zaten grid GH10'da surun hemen dışında, yerleşimin güneybatısındaki hendek, manyetometre ölçümleri sonucu tespiti yapılan yerleşimin hemen güneyinde bulunan hendeğin[112], üst seviyesine denk gelmektedir. Olasılıkla Neolitik/Kalkolitik dönemde yapılmış olan bu hendek zamanla ovanın sedimanı ile dolmuş, erozyon/sellenme tehdidi ile karşı karşıya kalan İTÇ yerleşimcileri yine aynı alanda başka bir hendek yapmıştır. Bu durum tehlikenin geliş yönü açısından şaşırtıcı değildir. Sırçalı Deresi kendini besleyen küçük dereler ile belli ki yerleşimin batısından güneyine doğru sessizce akmamaktadır. Ova seviyesindeki bu sediman birikimi Korfmann'a göre: "*Yerleşmenin batı kısmı binlerce yıl boyunca, öncelikle bugün de akmakta olan bir çay tarafından aşındırılmıştır. Aynı şekilde höyüğün yaklaşık beş yüz yıl süresince yerleşim kalıntılarının birikmesiyle oluşmuş olan yüksekliği de (ova seviyesinden beş metre) oldukça farklılaşmıştır. Ana toprak bugünkü (1975-1978) ova seviyesinden yaklaşık 7-8m, bugünkü yeraltı su seviyesinin yaklaşık 4-6 m altındadır. Höyüğü çevreleyen ovanın bu denli yükselmesine yol açan bu aşınma olağanüstü büyük olmalıydı*"[113]. Demircihöyük kazıları sırasında taban su seviyesindeki kısa süreli değişimler Korfmann tarafından gözlemlenmiş ve kayıt altına alınmıştır[114]. Erozyona bağlı olarak ovadaki yükselmenin ise İTÇ sonrasında olmuş olabileceği belirtilmiş, bunu destekleyebilecek arkeozooloji ve arkeobotanik verilerinin geniş kapsamlı sonuçlar verip vermeyeceği kesin görülmemiştir[115]. Ancak yukarıda Peyzaj ve İklim Denklemi kısmında anlatılmaya çalışılan paleoiklim ve jeoarkeoloji sonuçları, İTÇ'nin içinde bulunduğu döneme ait sedimanların varlığını göstermektedir. MÖ 4300-2500 arasında 3,5 m'lik bir sediman bulunmaktadır[116].

Bu bağlamda irdelenmesi gereken, "Demircihöyük yerleşimcileri E tabakasındaki yangından sonra F tabakasında yeniden inşa aşamasında yerleşim içinde su tehdidine karşı birtakım önlemler almış olabilirler mi?" sorusudur. Aslında D tabakasından itibaren evlerin temel ve oda içi zemin düzenlemelerinde bazı uygulamalara gidildiğine ilişkin ayrıntılar ele alınmıştır. D tabakasında grid N7'ye denk gelen yerleşimin

109 Korfmann 1983, 52; Seeher 1987.
110 Korfmann 1983, 36.
111 Korfmann 1983, Phase F1.
112 Plass – Abo-Rady 1987, 41- 42.
113 Korfmann 1983, 245.
114 Korfmann 1983, 26.
115 Korfmann 1983, 86, 174.
116 Ocakoğlu – Akkiraz 2019, 92.

kuzeyinde yer alan 112/12 nolu evin temel taşlarının çok büyük olduğu ve bunun tahkimatın dışında bir anlam taşıyabileceği belirtilmiştir[117]. E tabakasında yerleşimin güney kısmındaki grid G8'e denk gelen 102/2 nolu odanın güney zemininin daha alçak olduğu, bu kısımdaki odaların temel taşlarının bulunmadığı ve sadece eşiğin taşlarla yükseltildiğinin altı çizilmiştir[118]. Yerleşimin geneli için oda zeminleri düzensizdir ve zeminlerde kireç uygulaması tespit edilmemiştir[119].

Grid G8'in kuzeydoğusunda grid İ9'un bulunduğu alanda tespit edilen bir yapı ise mimari yapım tekniği açısından farklılık göstermektedir. Bu yapının geçici karakterli olabileceğinin altı çizilmiştir. Olası kriz süreçlerinde (yangın, deprem, sel vb.) yerleşimin terk edilmemesi için üretilen basit bir çözüm olabileceği vurgulanmıştır[120]. Neolitik ve Kalkolitik dönem mimari geleneklerin hafızasıyla yapılan geçici karakterli yapıların, yarı yerleşik pastoralistlerin pratikleri içerisinde olabileceği de göz ardı edilmemelidir[121]. Geçici karakterli bu yapı taş temelleri olmayan sıkıştırılmış kil taban üzerine 1-30 cm çapında birbirine çok yakın biçimde ahşap dikmeler yerleştirilmiştir. Bu düzensiz dikmelerin hemen önüne zemin seviyesine ya da zeminin biraz üzerine 5-7 cm kalınlığında bir ahşap tabla yerleştirilmiş olduğu burada tespit edilen yanmış odun kömürü tabakasından anlaşılmıştır. Duvarlar bu dikmeler üzerine kademeli olarak sıvanmış kilden yapılmıştır.[122] Duvarlarda her katmanın düzeltilip sıkıştırıldığı, 4 ya da 5 kil katmanı tespit edilmiştir. Yangın geçirdiği için ahşaplara ait negatif izleri net bir şekilde açığa çıkmıştır. Ele geçen ahşap parçalarının yangın öncesinde neme bağlı olarak çürümüş olduğu tespit edilmiş ve bu nedenle büyük oranda duvarların taşıyıcı özelliğini yitirdiği anlaşılmıştır. Bu evde de grid G8'de tespit edilen evde olduğu gibi aşağı odanın zemin seviyesinin daha düşük seviyede olduğu belirtilmiştir. Aşağı odaya taş, kil ve ahşap levhadan yapılmış bir basamak ile inilmektedir[123].

Yerleşimin güneyindeki evlere ait oda zeminlerinin güney kısımlarının daha alçak planlanması hemen güneyde yer alan surun dışındaki hendeğe doğru eğim verilmeye çalışılmasının göstergesi olabilir. Bu evlere ait eşiklerin taşlar ile yükseltilmesi olası su tehdidinin siloların bulunduğu ortak avluya ulaşmasını engellemek için alınan önlemlerden olmalıdır. Çünkü tahıl gibi kuru kalması gereken ürünün nemden korunması gerekmektedir. Korfmann, bu duruma Mahmut Makal'ın "Bizim Köy" kitabından bir örnek vermiş, depoların kanallar kazılarak sudan korunmaya çalışılmış olduğuna vurgu yapmıştır[124].

117 Korfmann 1983, 28.
118 Korfmann 1983, 30.
119 Korfmann 1983, 201.
120 Korfmann 1983, 32.
121 Çakar-Kılıç 2021, 31.
122 Anadolu'daki Neolitik-Kalkolitik Dönem yerleşimlerinden bilinen dal örgü (wattle and daub) tekniğinin Demircihöyük'tekine en benzer olanı, yine İTÇ'ye tarihlenen bir yerleşim olan Bursa Hacılartepe'de tespit edilmiştir. Hacılartepe'de tespiti yapılan kulübelerin tabanları ahşap döşelidir ve duvarların taşıyıcılığının direklerle güçlendirildiği, tabandaki bir sıra direk çukurundan anlaşılmaktadır (Roodenberg 1993, 171). Erken dönemlerde hem Menteşe Höyük hem de Ilıpınar'dan bilinen bu tekniğin İTÇ'de Hacılartepe'de de görülmesi mimari geleneğin yansıması olmalıdır. Dal örgü tekniğinde yapılan geçici karakterdeki Demircihöyük yapısı için bk. Korfmann 1983, 32, Abb. 40-41.
123 Korfmann 1983, 32.
124 Korfmann 1983, 212.

Yerleşimin kuzeyinde ise H tabakasında grid K8 ve K9'un doğu ve kuzeydoğusundaki evlerin ön ve arka oda tabanları arasında 80 cm'ye varan bir yükselti farkı tespit edilmiştir. Bu durumun da avluya verilen olası çatı eğimini destekleyen bir unsur olabileceği belirtilmiştir[125]. İ tabakasında grid K7 ve L7'de trapez biçimindeki evlerin avluya açılan ön odalarında tespit edilen ante biçimli uzantılar ile ahşap direklerin çatının uzantısı olan saçaklara ait olması gerektiği düşünülmüştür. Çatıdan gelen yağmur suyu saçaklar yardımıyla avluya yönlendirilmiştir. Saçaklar evlerin önündeki depo birimleri için de koruyucu nitelikte olmalıdır[126]. Demircihöyük çatı sistemi Anadolu'daki çatı düzenlemelerine ilişkin etnoarkeolojik ve arkeolojik verilere dayanılarak yorumlanmıştır. Oda zeminlerinde çatıyı destekleyen direk çukuruna rastlanmamış olması nedeniyle Demircihöyük evleri düz çatılı olarak değerlendirilmiştir[127]. Ayrıca Demircihöyük'e yakın konumdaki Zemzemiye köyünde kazı sırasında ve sonrasında devam edilen etnoarkeoloji çalışmalarında, bölgedeki düz çatılı evlerin varlığından söz edilmiştir[128]. Bunun yanı sıra Anadolu'daki çatı sistemlerine ilişkin yapılan bir çalışma atıflanarak karasal iklimde görülen düz çatılar yerine Eskişehir için beşik çatıların kullanıldığı bir harita sunulmuştur[129]. Demircihöyük'ün olası düz çatıları için eğimin kurgulanmasında arka odaların zeminlerindeki yükseklik ile bölge için genellenen bu beşik çatı bilgisi kullanılmış olmalıdır[130]. Yerleşimin trapez planının da çatı eğimlerinin yerleşimin içine doğru olabileceği fikrini desteklemiş olması yüksektir.

Demircihöyük'te küçük bir alanın kazılması, çatı örtüsüne ilişkin varsayımların alternatifsiz olmasına neden olmaktadır. H tabakasında kuzeyde tespit edilen zemin yüksekliği ve bu durumun avluya doğru olan çatı eğimini desteklediği fikri aslında daha erken bir tabaka olan E tabakasında güneyde tespit edilen alçak seviyedeki ev içinde kurgulanabilir[131]. Bu sefer çatı eğimi yerleşim içine değil yerleşim dışına doğru olacaktır. E tabakasında yerleşimin doğusundaki surun dirsek kısmında tespiti yapılan hendeğin, drenaj ve yağmur suyunun biriktirilmesi amacıyla yapılmış olabileceği yorumu[132], yine yerleşimin dışına doğru olabilecek bir çatı eğimini de düşündürtmektedir. Bununla birlikte depolar çoğunlukla aynı yerinde korunarak kullanılmış, evlerin bulunduğu kısım yükselirken depoların bulunduğu avlunun toprak ile dolmasından kaçınılmıştır[133]. Başka bir ifade ile avlu etrafına göre daha alçak seviyede korunmuştur. Evlerin ön cepheleri ile depolar arasındaki eğimin çatı eğimi nedeniyle bilinçli olarak planlanmış olabileceği[134], yine avluya denk gelen grid K7'nin güneybatısının yılın belli zamanlarında çamurlu olduğu belirtilmiştir[135]. Bütün bu veriler aslında çatıdan

125 Korfmann 1983, 102; Grid K8'deki 108, 109 ve 110 numaralı odalar ait oldukları evlerin avluya bakan ön odalarıdır (Driesch – Boessneck 1987, 57).
126 Korfmann 1983, 127.
127 Korfmann 1983, 201.
128 Dittemore 2007, 110.
129 Korfmann 1983, 202, Abb.348.
130 Beşik çatı düzenleri yağışın, ani sağanakların ve karlı gün sayısının fazla olduğu yerlerde tercih edilmektedir. Korfmann 1983, 201- 202.
131 Korfmann 1983, 30, 32, 102.
132 Korfmann 1983, 36.
133 Korfmann 1983, 220.
134 Korfmann 1983, 212.
135 Korfmann 1983, 216.

gelen yağmur suyunun avluya birikebileceği yağışlı dönemler için başka bir sorunu gündeme getirecek, prehistorik toplumlarda değer unsuru olan avludaki depo birimleri nem/rutubet tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır.

Bu sorun temelde Demircihöyük'ün bulunduğu eğimli topoğrafya ile ilgili olabilir. Höyük etrafı güneyden kuzeye doğru, batıdan doğuya doğru yükselen bir topografyada konumlanmaktadır (fig. 7). Başka bir ifade ile yerleşim etrafına göre daha çukur bir alanda kalır. Trapez şeklinde uzanıp avluya açılan evler belki de böyle bir topoğrafyaya en uygun model olmalıdır. Demircihöyük sakinleri yerleşim yeri sınırlarını topoğrafyanın izin verdiği ölçüde belirleyebilmiştir. Ama bu tamamen çevresel koşulların denetiminde mi işleyen bir süreçtir? Böyle bir durumda çatıların yerleşim içine eğimli olduğu varsayımı ve trapez plan topoğrafyaya uyumu akla getirirken, güney kısımdaki evlerin arka odalarında görülen düşük seviyedeki zeminler ve olası drenaj hendeği, topoğrafya ile mücadele eden bir çabayı da ifade edebilir. Yerleşimin güney ve kuzeyindeki evlerin ön ve arka odalarındaki zemin eğimi farkının, yerleşimin farklı dönemlerine ait veriler olduğunun burada tekrar hatırlatılması gerekir. Bu durum İTÇ'deki istikrarsız iklim koşullarının yansıması olabilir. Yerleşimciler bu koşulları dikkate alarak dönemsel olarak yaşam alanlarında farklı pratikler geliştirmiş olabilirler.

Evlerin yıkılıp aynı plan üzerine inşa edildiği döngüde ayrı birim olan depolar uzun süre kullanılmıştır.[136] Yukarıda söz edildiği üzere çevrelerindeki alanın yükselmesi sonucunda depo alanlarının sağlıklı kullanım koşullarını aynı oranda sürdüremeyeceği açıktır. Demircihöyük'te depo birimlerde de bir takım düzenlemelere gidilmiştir.

Depo birimleri evlerin iç kısımlarında ve avluda konumlanmaktadır. Erken tabakalarda zemine açılan yuvarlak çukurlar olarak tespit edilen depolar, daha üst tabakalarda yine zemine açılan dikdörtgen şeklindeki kerpiç tuğla, sadece çamur ve ahşaptan yapılan birimlerden oluşur[137]. Bazılarının ağız kısımları kullanıldıkları zemin ile aynı seviyedeyken, bazıları çamur ile yükseltilmiş yan duvarlara sahiptir[138]. Yukarıda sözü edilen çevresel koşullar gözetilerek bazı önlemlerin alınmış olabileceği depolama alanları daha çok zemine açılan dikdörtgen ve yuvarlak planlı olanlarda tespit edilir. F2 tabakasında grid İK8'de dikdörtgen depo biriminin taş temelleri bulunmaktadır. Depo birimleri genellikle toprak zemin üzerine yapıldıkları için bu deponun özellikli olabileceği vurgulanmıştır[139].

Dikdörtgen depo birimlerinin odalar içinde tespit edildiği önemli bir örnek grid L7'nin güneybatısında, K2 ve L tabakalarında ortaya çıkarılmıştır. Yerleşimin kuzey kapısının batısındaki üç odalı büyük evin 999 numaralı odasının batı duvarına bitişik olarak yapılan deponun duvarlarındaki onarım izleri, bu birimin uzun süre kullanılmış olduğuna işaret etmektedir. Hemen güneyde yer alan 111 numaralı odada da kerpiçten yapılmış dikdörtgen bir depo tespit edilmiştir. İki oda arasında basamaklı bir geçiş vardır. İki depo biriminin tabanı da kireç sıvalıdır[140].

136 Grid K8'de H tabakasında tespit edilen kare planlı depo biriminin İ tabakasında da kullanım gördüğü tespit edilmiştir (Korfmann 1983, 127). Ayrıca depo birimlerinin uzun süre kullanım görmüş olması, Demircihöyük için alışılagelmiş bir durumdur (Korfmann 1983, 135).
137 Korfmann 1983, 72, 73, 99, 162, 210, 211.
138 Korfmann 1983, 125-127, 145, 146, 169, 179.
139 Korfmann 1983, 211.
140 Korfmann 1983, 144, 145, 158

Grid K8'de M ve N tabakalarında tespit edilen depo yapısının tabanının, nemi önlemek için su ile temasının kesilip taş levhalar ile kaplandığı ve böylelikle zeminin yükseltildiği tespit edilmiştir[141]. Grid İ8'de N tabakasında 107 numaralı odanın hemen önündeki depo birimi, alt tabakada mevcutta olan deponun moloz ve toprak ile doldurulması sonrasında çamur duvar yükseltilerek yapılmıştır. Bu kısımda ilginç olan depo biriminin doğusundaki odanın 80 cm yüksekliğindeki ve olasılıkla bir alt evreden devam eden taş temelidir[142]. Söz konusu ev, yerleşimin güneydoğusunda ve drenaj amaçlı yapıldığı düşünülen hendeğe yakın konumlanır. Alınan tedbirin hendek ile bağlantılı olabileceği öngörülebilir. Özellikle yerleşimin bu kısmında olasılıkla eğim farkının arttırdığı erozyon nedeniyle konutların temel seviyelerinin daha yüksek taş sıraları yapılarak korunması sağlanmış olmalıdır. Böylelikle evin hemen önündeki zaten temeli doldurulmuş eski depo alanı üzerine inşa edilen yeni depolama birimi için de ikinci bir koruma bandı oluşturulmuştur.

Grid İ7/8'de O-P tabakasında tespit edilen depolama biriminin ise özellikle sağlamlığı üzerinde durulmuştur. Bu depolama biriminde kaliteli ve ayrıntılı bir işçilik tespit edilmiştir. Öncelikle zeminin 1 m altına bir temel açılmıştır. Olasılıkla bu işlem alttaki N tabakasında daha önce var olan bir çukurun yine önceden homojen toprakla doldurulmuş kısmı üzerine yapılmıştır[143]. Bu zemin üzerine büyük seramik parçaları aralarında boşluk bırakılmadan tabana döşenmiştir. Depo biriminin zemininde birbirine paralel biçiminde uzanan çıkıntılar bulunmaktadır[144]. Belki de bu uygulama zemin ile temasın engellenmesi, hava dolaşımı ile kuru bir ortamın sağlanması için yapılan ızgara sistemidir[145]. Ahşap hatıl ve kirişlerin kullanımı ile çamur duvarlar sabitlenmiştir. Çamur duvarların zemine temas eden kısımlarının taş levhalar ile güçlendirildiği tespit edilmiştir[146].

Demircihöyük'te taban suyunun yüksek olması ve istikrarsız iklim modeli nedeniyle alınan bazı tedbirlerin çok net bir şekilde mimariye yansımış olduğu söylenebilir. Öncelikle F tabakasında surun yeniden inşa edilme süreçlerindeki düzenlemeler, M tabakasında yukarıda söz edildiği üzere gerek depo biriminde gerekse konut özelinde taban suyunun yüksek oluşu ve olasılıkla sellere karşı alınmış olabilecek bazı detaylar dikkat çekicidir. M tabakasında konutların kapılarının önünde merdivenler ve eşik taşları kullanılmıştır. İç mekanlarda ise oda zeminlerinin yükseltildiği, yalıtım amaçlı döşemelerin kullanıldığı tespit edilmiştir[147].

Demircihöyük'te 9 ev içerisinde 18 oda, avluda ise 15 depo birimi kazılmıştır[148]. Seramik materyalin mekânsal olarak istatistiki değerlendirilmesinde, özellikle bazı

141 Korfmann 1983, 169, 211.
142 Korfmann 1983, 175, 177, 178, Abb. 317-321.
143 Önceden doldurulmuş bir zeminin var olduğunun düşünülmesinin nedeni, "O" tabakasında depolama birimi için öncelikle açılmış olan 1 m derinliğindeki temel çukurudur. Zaten bir çukur açılacaksa öncesinde aynı alana bir doldurma işleminin yapılmayacağı yorumlanmıştır.
144 Korfmann 1983, 179, Abb. 323; 180, Abb. 326.
145 Izgara sistemi, Güneydoğu Anadolu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'den bilinen, evlerin zeminlerinin yükseltilmesi için uygulanan bir sistemdir (Özdoğan 1997, 27).
146 Korfmann 1983, 179-180, Abb. 322-326
147 Korfmann 1983, 168-170, 204.
148 Demircihöyük'te kazılan odalara ait numaralar şu şekildedir: 101, 102, 102/2, 105, 105/5, 106, 106/6, 107, 107/7, 108, 108/8, 109, 109/9, 110, 110/10, 111, 111/11, 111/999 nolu odalar ve 200 nolu avlu. (Korfmann 1983, 190; Seeher 1987, 105; Efe 1988, 1-4).

odalarda E2 ve F1 tabakalarında seramik materyalin azlığı dikkat çeker. Güneybatı kapısına yakın olan 105/5 ve 106/6 nolu odalarda, E2 ve F1 tabakaları ile H ve daha üst tabakalarda çok az sayıda seramik tespit edilmiştir[149]. Bazı tabakalarda seramik malzemenin yokluğu ya da az oluşu olası kriz süreçlerini akla getirmektedir[150]. Ancak Demircihöyük'te yerleşim ve geleneklerin devamlılığının buluntular dışındaki kanıtı olarak, yaşanan felaketler sonrasında değerli eşyaların yıkıntılar arasından bilinçli olarak çıkartılması ve hiç insan iskeletinin bulunmaması gösterilmiştir[151]. Özellikle F tabakasındaki ve M tabakalarındaki mimari düzenlemeler ile E2 ve F1 tabakalarında seramik materyalin azlığı gibi göstergelerin, Demircihöyük çevre koşullarının tanımlanması ile desteklenebileceği öngörülmektedir.

Bu noktada bölgede yapılan jeoarkeoloji, paleoiklim, tarih ve etnoarkeoloji çalışmaları ile birlikte Demircihöyük kazılarından elde edilen arkeobotanik ve arkeozoolojik sonuçlarından yararlanmanın, arkeolojik çıkarımları daha doğru yorumlanmasını sağlayacağı düşünülmektedir. Paleoiklim verilerine bakıldığında aslında havzanın İTÇ'nin erken evrelerinde daha yağışlı ve nemli ortamlara sahip olabileceği çıkarımı yapılabilir. Zaten yukarıda geniş bir biçimde ele alınan Demircihöyük yerleşiminin erken evrelerine ait mimari düzenlemeler bu iklimsel sürecin yansıması olmalıdır. 500 yıllık yerleşim evresinde yerleşimcilerin özellikle sellere bağlı olarak yaşamış oldukları olası kriz süreçlerinin aslında Eskişehir'in 100 yıllık geçmişinde de önemli bir yere sahip olduğunu unutmamak gerekir. Günümüz koşullarında zengin tarım arazileri ile kaplı olan Eskişehir (Porsuk), Beylikova ve Alpu Ovaları aslında, 1970 yıllarından sonra bu tarımsal potansiyele kavuşmuştur. Porsuk barajı, Beylikova bentleri, Eskişehir, Alpu ve Beylikova kanal çalışmaları sonrasında taban su seviyesi yüksek olan ovalar tarıma uygun hale getirilmiştir. 1970'li yıllara kadar bataklıkların varlığı bilinmekle beraber günümüzde dahi Porsuk Çayı'na yakın tarlaların ilkbaharda kar erimeleri ve yağmurların etkisiyle su altında kaldığı görülür.

Demircihöyük kazıları sırasında gözlemlenen çevresel yapı Korfmann tarafından şu şekilde tasvir edilmiştir: "*Demircihöyük'ün güneydoğusundaki kaynak, zemin suyunun yüksekliği, birkaç yüz metre güneydeki hafif bataklık alan, tarihöncesi yerleşimin hemen yanında bir pınarın var olduğunu düşündürmektedir. Su kaynakları, Güneydoğu Avrupa ve Doğu'da insanların yerleştiği hemen her yerde ana rolü üstlenmiştir. Nehirlere yakın konumda yerleşim yerlerinin artmasının nedeni budur. Günümüzde yerleşimin batısındaki sürekli karakterli derenin 1977 yazında kısa süreliğine kuruduğu gözlenmiştir. Su kaynakları tarihöncesi insanlar için hem günlük çalışma mekanları ve hem de iletişim yerleridir. Burada hayvanlar her gün sulanır ve yerleşime içme suyu taşınır. Belli zamanlarda yün, tahıl, giysiler ve vücut yıkanır*"[152].

149 Seeher 1987, 105; Efe 1988, 134; H ve daha üst tabakalardaki seramik materyalin yoğunluğunu, yerleşimin kuzey kapısının batısında yer alan dört evde (108, 108/8, 109, 109/9, 110, 110/10, 111, 111/11, 111/999) tespit edilmiş örnekler oluşturmaktadır (Efe 1988, 130-161).

150 Buluntuların yatay dağılımına bakarken evlerin ön ve arka odaları ile avlunun aynı oranda kazılmadığı, üst yapı katlarında ise erozyon nedeniyle bazı yapı katlarının kazılmamış olduğu belirtilmiştir (Baykal – Seheer 1996, 344).

151 Korfmann 1983, 245.

152 Korfmann 1983, 216.

Demircihöyük'ü çevreleyen bu sulak ortamın faunal ve botanik izleri arkeozooloji ve arkeobotanik çalışmaları ile kanıtlanmaktadır. Yerleşim yerinde tespit edilen kuşlara ait kalıntılar oldukça çeşitli türlerin tüketildiğine işaret eder. İTÇ tabakalarında çoğunlukla ördek, kaz, leylek, balaban, su kılavuzu, turna, toy, bıldırcın ve güvercin olmak üzere 35 farklı türe ait 161 kuş buluntusu ele geçmiştir[153]. Ayrıca su kuşlarının yüksek oranı Sarısu Çayı etrafının su bakımından günümüze göre daha zengin olduğunu, ayrıca geniş sazlık alanların bulunduğunu göstermektedir[154]. Kuş verilerinin tür ve tabakalara ait istatistiksel çalışmasında göçmen bir kuş olan leyleğin B-H tabakalarında sayıca fazla oluşu erken evrelerde ılıman koşulların hâkim olabileceğini düşündürmektedir[155]. Sürüngenler içinde en yüksek pay kaplumbağalara aittir. Bunların içerisinde ise günümüzde bulunmayan bataklık kaplumbağaları mevcuttur. Ayrıca sazan balığına ait artıklar da tespit edilmiştir. Özellikle kuş ve kaplumbağalara ait kalıntıların beslenme kültürüne ait olduğu belgelenmiştir[156]. Kilden yapılmış sapan taneleri yanında olasılıkla aynı işlevde kullanım görmüş küresel formlu çakıl taşlarının sayıca fazla oluşu dikkat çekicidir[157]. Bunların silah olarak kullanılmış olması yanında avlanma sırasında özellikle de kuşların avlanmasında kullanım görmüş olabileceği düşünülebilir.

Demircihöyük iklimine ilişkin bir diğer arkeozoolojik kanıt, alageyiklerin varlığı olarak değerlendirilir. Alageyikler orman varlığına ve daha ılıman bir iklime işaret etmektedir[158]. Ayrıca avcılığın Demircihöyük için hala geçerli olduğunun da kanıtıdır. Gündem tarafından Küllüoba ve Demircihöyük sığır kemikleri arasında yapılan karşılaştırmada, Demircihöyük'tekilerin daha iri boyutlu olduğu ve bunun da orman varlığı nedeniyle ılıman iklim özelliğini yansıtabileceği vurgulanmıştır[159]. Demircihöyük yerleşimcileri çoğunlukla sığır, koyun ve domuz tüketmişlerdir. Sığırların bol olabileceğinin bir göstergesi mezar ritüellerinde ortaya çıkar. Sarıket Mezarlığı'nda bazı mezarlarda sığırların ikişer ikişer mezarlara bırakıldığı tespit edilmiştir[160].

Arkeobotanik çalışmalarında çok sıralı kabuklu arpanın (hordeum vulgare L.) varlığı Demircihöyük sakinlerinin yer seçimi hakkında ipuçları vermektedir[161]: "*Demircihöyük sadece yıl boyunca su taşıyan bir derenin verimli alüvyal topraklarında değil aynı zamanda bugün de olduğu gibi yerleşimin eteklerine kadar sulamanın yapıldığı bir noktada yer almaktadır.*" Ayrıca yabani ot buluntuları içerisinde sazların tespit edilmesi yine nemli bir ortamın işaretidir.

Komşu Küllüoba Çevresel Süreçleri Destekler mi?

Bölgenin İTÇ peyzajları hakkında öngörülerimizi destekleyebilecek nitelikteki bazı unsurlar, Küllüoba Höyük mimarisinde de tespit edilebilmektedir. Yukarı Sakarya Havzası'nda Seyitgazi Yenikent Mahallesi'nde yer alan Küllüoba Höyüğü'nün güney

153 Boessneck – Driesch 1987, 43-44.
154 Driesch – Boessneck 1987, 66.
155 Boessneck – Driesch 1987, 44.
156 Boessneck – Driesch 1987, 50.
157 Baykal – Seheer 1996, 341.
158 Gündem 2003, 99.
159 Gündem 2003, 99; Gündem 2009, 194.
160 Seeher 1992, 367; Seeher 2000, 30.
161 Schlichtherle 1978, 53.

eteklerinde günümüzde tamamen kurumuş olan eski bir dere yatağı bulunmaktadır. Jeoarkeolojik çalışmalarda burgu sondajlar ile Holosen öncesi oluşmuş karasal depolardan oluşan ana karaya ulaşılmış, bunun üzerinde istiflenen çakıllı kumlu flüvyal tabakalar ise eski dere yatağının varlığını ortaya koymuştur[162].

Günümüzde höyüğün kuzey kısmında yer alan mera alanının Orta Porsuk Havzası'nda karşılaşılan örneklerdeki gibi eski bataklık sahası olma olasılığı yüksektir. Ancak bunun jeoarkeolojik sondajlar, polen analizleri ve ^{14}C sonuçlarının birlikte değerlendirilmesi ile ortaya konması gerekmektedir. Höyüğün konumlandığı alan MTA'nın 1/100.000 haritalarında ayrılmamış kuvaterner çökeller olarak gösterilmektedir[163]. 2013 yılında yapılan jeoarkeolojik çalışmalarda da höyüğün bulunduğu alanın taşkın ovası karakterli olduğu ortaya konmuştur[164]. İTÇ'nin iklim modelleri ve Demircihöyük İTÇ I tabakalarında görülen mimari düzenlemeler çerçevesinde bakıldığında, Küllüoba Höyük için de en azından çevre koşullarına karşı bazı düzenlemelerin yapıldığını, nem ve sellere karşı önlemlerin alınmış olabileceğini düşünebiliriz.

Höyük doğu, batı ve güney konisi olarak adlandırılan üç koni içermektedir. Kazılar doğu ve batı konilerinde yoğunlaşmıştır. İTÇ'ye geçiş evresi olarak tanımlanan İTÇ IA, batı koni 5-3. tabakalarda açığa çıkarılmıştır[165]. Bu dönemde yerleşmenin etrafı zikzak kerpiç bir duvarla çevrelenmektedir. Avluya açılan evlerin arka duvarları aynı zamanda kerpiç dış duvarı oluşturmaktadır. Dışta belli bir eğime sahip bu duvarın, batı konisinin kuzey kısmında yer alan U 7/8 açmasındaki kısmı, ana toprak üzerinde 2, 5 m korunmuştur. Duvarın dışarı bakan yüzeyine 3-3,5 m kalınlığında kırmızı renkli steril toprak yığılmış, böylelikle dış duvar kalınlığı 4-4,5 m'ye ulaşmıştır. Bu toprak yığınının önünde ikinci bir duvarın varlığı tespit edilmemiştir[166].

Ev tabanları da bu steril toprak ile döşelidir. Gerek yerleşimin etrafındaki duvarın dışına yığılan toprak gerekse ev tabanlarındaki uygulamalar güçlendirme dışında, suya karşı yapılan bir izolasyonu da düşündürmektedir. Ayrıca burada bir odanın ortasında tespit edilen direk çukuru ve yanmış ahşap direk parçası, çatı örtüsü hakkında da ipucu verir[167]. Genellikle iç mekanların orta kısmında tespiti yapılan direkler, Anadolu'daki Prehistorik yerleşimlerdeki örnekleri de düşünüldüğünde, beşik çatıların varlığını düşündürmektedir. Korfmann Demircihöyük'de odaların ortasında direk çukurlarının olmayışı nedeniyle çatıların düz olabileceğini belirtmiştir[168]. Küllüoba çatılarının bağımsız evlerde beşik çatılı, bitişik evlerde düz çatılı olabileceği belirtilmiştir[169].

Küllüoba Höyük'te İTÇ II'ye tarihlendirilen IV E-F evrelerinde doğu kapısına yakın konumlanan bazı mekanların özellikle ön odalarına ait tabanları sıvalıdır. Avlu daha yüksek seviyede olduğu için evlere basamaklar aracılığı ile girildiği tespit

162 Efe v.d. 2014, 579.
163 Gözler v.d. 1997, Ek 2-3.
164 Efe v.d. 2014, 579.
165 Efe – Ay-Efe 2001, 46.
166 Efe – Ay-Efe 2001, 46.
167 Efe – Ay-Efe 2001, 46; Efe – Fidan 2008, 70.
168 Korfmann 1983, 201.
169 Fidan 2012, 28.

edilmiştir[170]. Demircihöyük'te avlu esas olarak depolama birimlerinin bulunduğu bir alandır. Bu nedenle temelde yaşam kaynağının korunması çerçevesinde, bu birimlerde yapılan düzenlemeler çevresel koşulların kurgulanmasında önemli ipuçlarına sahiptir. Yüzölçümü olarak daha geniş bir alanı kaplayan Küllüoba'da ise olasılıkla nüfusun fazla olması nedeniyle, daha çok depolama alanına ihtiyaç duyulmuş, bu nedenle yerleşim içinde bağımsız özel alanlar oluşturulmuştur. Depo birimleri ayrı mekanlar, odalar ya da konutların içerisinde ayrılan bir alan şeklinde tespit edilmiştir. Tekil bir örnek IV B Evresi'nde K avlusunda tespit edilen depo birimidir[171]. Demircihöyük'te taban su seviyesinin yüksek oluşu nedeniyle nem daha ciddi bir sorun oluşturmaktaydı. Küllüoba'da ise yine olasılıkla nemin önlenmesi için depoların sıvalı olduğu, bazılarının taş temellere sahip olduğu bilinmektedir[172]. Depolar ile ilgili veriler Küllüoba'da çevresel süreçleri kurgulamaya imkân vermemektedir. Ancak IV C Evresi'ne tarihlendirilen Kompleks II içerisindeki B biriminde acil çıkış koridoru olabileceği düşünülen bir geçit tespit edilmiştir. Efe, bu geçidin günlük kullanımdan çok yangın, deprem vb. afetlerde tahliye amaçlı kullanılmış olabileceğini belirtmiştir[173].

Aşağı şehirde yapılan kazılarda ise özellikle çevresel koşullara işaret edebilecek bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Doğu tarlaları olarak tanımlanan kısımdaki açmalarda, Aşağı ve yukarı şehir arasındaki AJ- 21 açmasında 2,5 m kalınlığında çakıl taşı ve kum içeren çamur bir dolgu tespit edilmiştir. Efe, bu dolgunun Yukarı şehirden, aşağı şehire doğru akan sellere denk geldiğini ve aşağı şehir evlerinin bu şekilde sellerden korunduğunu belirtir[174].

Küllüoba Höyük'te yapıların temellerinde çoğunlukla taş kullanılmıştır. Temeller en alt sırada büyük taşlar, onun üzerine küçük taşların kuru örgü şeklinde dizilmesi ile oluşturulmuştur. Özellikle bazı yerlerde temellerin 1 m'den daha yüksek oluşu, bazı odaların zeminlerinin taşla döşenmiş olması dikkat çeken ayrıntılardır[175]. Bu yükseklikteki temeller aslında nemli iklim şartlarını, yağışların bol olduğu dönemleri, güneyde akan derenin sularına karşı yapıların korunmuş olmasını akla getirmektedir. Olasılıkla kerpiç üst yapının daha iyi korunması ve iç mekanlarda tabandan gelecek sızıntıların engellemesi için yüksek temeller ile taş zemin döşemeler tercih edilmiştir. Yine yerleşimin güneydoğu kapısında tespit edilen büyük eşik taşı[176], belki de bu kısımdaki derenin suları ile yerleşim arasında bir set oluşturmak için kullanılmıştı. Aslında yerleşimin güney ve doğu eteklerindeki aşınmalar, bu kısımdaki mimari yapılarda tespiti yapılan tahribatlar da[177], derenin hareketliliği ile ilgili olmalıdır.

Küllüoba Höyük'te yapılan arkeozooloji ve arkeobotanik çalışmaları, yerleşimin çevresi ve iklimi hakkında bazı yorumların yapılabilmesine imkân vermektedir. Höyük etrafında sulak alan bitkilerinin yoğun olduğu tespit edilmiştir. Özellikle otsu örnekler olan phalaris (kamış kanarya otu) ve eleocharis'in varlığı sucul ve bataklık

170 Fidan 2012, 12.
171 Fidan 2011, 32.
172 Fidan 2011, 31.
173 Efe – Fidan 2008, 78; Fidan 2012, 19, Şekil 13.
174 Efe 2007, 81-82.
175 Efe – Fidan 2008, 69; Fidan 2012, 3.
176 Fidan 2012, 13.
177 Fidan 2012, 20.

ortamlara işaret etmektedir[178]. Arkeozoolojik verilerle desteklenen botanik çalışmalar, İTÇ I'de ürün yetiştiriciliği ve pastoral ekonominin birlikte yürütüldüğünü gösterir. Geviş getiren hayvanların kemik boyutlarının dönemsel karşılaştırılması sonucunda, Geç Kalkolitik ve İTÇ I tabakalarında tespit edilen kemikler ile İTÇ II sonu ve İTÇ III'de tespit edilenler arasında fark olduğu, erken dönemlerde kemik boyutlarında bir artış olduğu görülmüştür. Gündem bu durumu İTÇ I'deki nemli iklim koşullarında, meraların daha verimli olmasına bağlamaktadır. Benzer şekilde ona göre, İTÇ I tabakalarında artan alageyik kemikleri, uygun iklim koşullarına bağlı olarak verimi artan ovalara inen alageyiklerin daha çok avlandığını göstermektedir[179].

Bitkilerin yetişmesiyle ilgili olarak yıllık/iki yıllık/çok yıllık ayrımına dayandırılan analiz sonuçlarında İTÇ II tabakalarından gelen çok yıllık ürünlerin yüksek oranı, bu dönemde yeni tarlaların ekime açıldığına işaret etmektedir[180]. Bu durum doğal ortamda bulunan çevresel kaynakların nüfusu beslemek için yetersiz gelmeye başlaması nedeniyle üretimdeki zorunlu artışın göstergesi olabilir. Ayrıca arkeozooloji ve arkeobotanik sonuçları Küllüoba'da olasılıkla geç İTÇ II'den itibaren kurak iklim koşullarının hakim olmaya başladığını göstermektedir[181].

Sonuç

Anadolu'da İTÇ toplumları çevresel ortamları daha verimli değerlendirebilen, çevresel adaptasyonu sağlamış ve önceki dönemlere göre daha kalabalık grupların bir arada yaşayabildiği bir yapıya sahiptir. Eskişehir ölçeğinde incelendiğinde, en azından Demircihöyük'ün Geç Kalkolitik/İTÇ I'e tarihlenen D yapı katından MÖ 3. binyılın ortalarına kadar, Küllüoba Höyük'ün Geç Kalkolitik Çağ'dan MÖ 3. binyılın sonuna kadar kesintisiz yerleşim görmüş olmaları, çevresel adaptasyonun göstergesi olarak karşımıza çıkar. Çevresel adaptasyon, çevre ve insan ilişkisi içerisinde karşılıklı bir iletişim, etkileşim, geliştirme ve dönüştürmeyi ifade etmektedir. Gündelik yaşamın parçası olan evler, depolar, işlikler, hendek ve sur gibi mekânsal birimlerde tespit edilen çevresel süreçlerin izleri aslında toplulukların karar verme becerilerinin ve eyleme dönük kolektif çabalarının göstergesidir.

Demircihöyük ve Küllüoba'da ortaya çıkarılan mimari yapı hem dönemin hem de bölgenin özelliklerini yansıtması açısından önemlidir. Paleoiklim verileri havzanın İTÇ'nin erken dönemlerinde daha yağışlı ve nemli ortamların hüküm sürdüğünü göstermektedir. Demircihöyük ve Küllüoba'daki mimari düzenlemeler de bu iklimsel sürecin yansıması olmalıdır. İki yerleşimden gelen arkeozooloji ve arkeobotanik verileri birlikte değerlendirildiğinde ise bölgede bu dönem için hüküm süren iklim ve çevresel koşullar hakkında birbiriyle örtüşen sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca bu koşullar Anadolu için geçerli olan iklim modeliyle de uyum gösterir.

Demircihöyük yerleşiminde hendek yapısı, oda zeminlerindeki uygulamalar, eşik taşları, depo birimlerindeki düzenlemeler ile dört kapılı sur yaşamı tehdit eden sellere

178 Çizer 2015, 223, 249.
179 Gündem 2003, 183-184.
180 Çizer 2015, 239.
181 Çizer 2015, 252.

karşı alınmış önlemler olabilir. Benzer önlemlere Küllüoba mimarisinde de rastlanmıştır. Özellikle yapılara ait temeller, büyük taşlar üzerine küçük taşların kuru örgü şeklinde dizilmesi ile oluşturulmuştur. Bazı örneklerde temellerin 1 m'den daha yüksek oluşu, bazı odaların zeminlerinin taşla döşenmiş olması dikkat çeken ayrıntılardır[182]. Yapıların yüksek temel üzerine inşa edilmesi nemli iklim şartlarını, yağışların bol olduğu dönemlerde gerçekleşen selleri ve güneyde akan derenin sularına karşı yapıların korunmuş olmasını akla getirmektedir. Demircihöyük ve Küllüoba'dan gelen bu veriler yöre için sellerin ve nemli iklim koşullarının varlığına işaret etmesi açısından önemlidir.

Demircihöyük ve Küllüoba çevre verilerinin benzerliği bölgede yapılacak sit havzası ve yerleşim analizleri çerçevesindeki yorumlar için önem arz etmektedir. Bu konuda kırsal hafızada yer etmiş bilgiler ile yerleşim tarihine ait yazılı kaynakların kullanılması da arkeolojik çıkarımları desteklemektedir. Eskişehir'de Porsuk Çayı'nda meydana gelen taşkınların, sellerin ve bataklık alanların yerleşimler üzerindeki olumsuz etkileri yadsınamaz. Ancak bu olumsuz koşullar ile mücadelenin kanıtı da yine yerleşimlerin varlığı olmalıdır. Orta Porsuk Havzası'nda İTÇ yerleşimcilerinin gerek mimari düzenlemelerle gerekse yerleşim yerlerinin olası ikincil kullanımları ile çevresel süreçlere bağlı kriz ortamlarına uyum sağlamış olabilecekleri düşünülmektedir. Havza özelinde İTÇ II'de yerleşim sayılarındaki artışın olası nedenleri için bazı öneriler geliştirilmiştir. İTÇ sürecinde devam eden istikrarsız iklim modeli, nüfus artışının hareket mekanizmasını daralttığı toplulukların, yakın çevrelerine daha iyi odaklanmalarına neden olacaktır. Bu bağlamda çeşitli geçim kaynaklarının birbirine yakın olması da birbirini takip eden nemli ve kurak zamanların alternatifi niteliğinde olabilir. Nemli zamanlarda ovada artan su varlığı daha kolay yaşam alanlarını oluştururken, kurak dönemlerde yamaçlar, vadi sırtları ve bunlara yakın tepe üstleri suyun daha kolay ulaşılabileceği alanlardır. Özellikle İTÇ II için yerleşimler boyutları ve konumları açısından ele alındığında, 42 tanesinin ova, vadi içi ova ve dağ eteği ova yerleşimi, 34 tanesinin yamaç yerleşimi ve 13 tanesinin tepe üstü yerleşimi olması, yerleşimcilerin havza kaynaklarını dengeli bir biçimde kullanmış olabileceklerini düşündürmektedir. Hepsi aynı zamanda iskan edilmemiş olsa bile bu oran dikkat çekicidir. Kurak iklim koşullarının etkili olamaya başladığı erken İTÇ III için yerleşim sayılarının azalması ve ova seviyesindeki yerleşimlerin boyutlarının büyümesi de, İTÇ II'deki ikincil yerleşimlerin bu sefer ovaya çekildiklerini göstergesi olabilir. Nitekim terk edilen İTÇ II yerleşimlerinin 23 tanesi yamaç ve tepe yerleşimleridir. Bu durum kanal kazmak, drenajı sağlamak gibi yoğun emek gerektiren tarım pratikleri için nüfusun çekilerek organize edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Bununla birlikte İTÇ III yerleşimlerinden 33 tanesinin ova, vadi içi ova ve dağ eteği ova yerleşimi, 18 tanesinin yamaç yerleşimi ve 6 tanesinin tepe üstü yerleşimi olması havza kaynaklarının dengeli kullanılmaya devam edildiğini düşündürmektedir. Sonuç olarak disiplinler arası yaklaşımla ele alınan havza çalışmalarının arkeolojik yoruma katkısı önemlidir ve doğru bilgiye ulaşılması adına bu çalışmaların artırılmasına ihtiyaç vardır.

182 Efe–Fidan 2008, 69; Fidan 2012, 3.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Akarca 1998 — Akarca, A., Şehir ve Savunması, Ankara.

Anonim 1974 — Anonim, Eskişehir İl Yıllığı 1973, Eskişehir.

Athenaeus — Athenaeus, Deipnosophistae, II/43 B, Book 2, 35A-47E, s.187, (Erişim: 26 Kasım 2020, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Athenaeus/2A*.html)

Akgün – Kayseri-Özer 2012 — Akgün, F. − Kayseri-Özer, M. S., "Neojen'den Kuvarterner'e Güneybatı Avrasya'da Flora ve Vejetasyon Değişimleri", Kuvaterner Bilimi, Ankara Üniversitesi Yayınları, 139-170.

Albek 1991 — Albek, S., Dorylaion'dan Eskişehir'e, Eskişehir.

Bachmann – Weiner 1987 — Bachmann H. G. – Weiner, K. L., "Zur Geologie der Umgebung des Demircihüyük", Demircihüyük II Naturwissenschafliche Untersuchungen, 32-37.

Baykal 1996 — Baykal Seeher, A., "A Die Lithischen Kleinfunde", Demircihüyük IV Die Kleinfunde. 7-169, 332-339.

Bintliff 1977 — Bintliff, J. L., Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece, BAR Supplementary Series, Oxford.

Bittel – Otto 1939 — Bittel, K. – Otto H., Demirci-Hüyük, Berlin.

Boessneck−von den Driesch 1978 — Boessneck J.−von den Driesch, A., "Vorläufiger Berichtüber die Untersuchungen an Knochenfunden vom Demircihüyük (Nordwestanatolien)", IstMitt 27/28, 54-59.

Boessneck – von den Driesch 1987 — Boessneck J. – von den Driesch, A., "Analyse der Vogel, Reptilien, Amphibien und Fischknochen", Demircihüyük II. Naturwissenschafliche Untersuchungen (ed. M. Korfmann), 43-52.

Burke 2004 — Burke, A. A., The Architecture of Defense Fortified Setlements of The Levant during the Middle Bronze Age, The University of Chicago Unpublished Phd dissertation, Chicago

Burney 1956 — Burney, C. A., "Northern Anatolia Before Classical Times", Anatolian Studies, 6, 179-193.

Cox – Cameron 1937 — Cox, C. W. M. − Cameron, A., "Exploration archeologique de la Phrigie", Monumenta Asiae Minoris Antiqua V, XLV-XLVII.

Çakar-Kılıç 2021a — Çakar-Kılıç, Ö., "Disiplinlerarası Yaklaşım ile İlk Tunç Çağı'nda Orta Porsuk Havzası", Uyum ve Direnç, Yerleşim Arkeolojisi Serisi 8 Sempozyum Bildirileri, 67-78.

Çakar-Kılıç 2021b — Çakar-Kılıç, Ö., Orta Porsuk Havzası İlk Tunç Çağı Yerleşim Dokusu: Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Süreçler, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale

Çizer 2015 — Çizer, Ö., Archaeobotanical investigations of plant cultivation and husbandry practices at the Early Bronze Age Settlement Küllüoba in West- central Turkey: Considerations on environment, climate and economy, der Eberhard Karls Universitat Unpublished Phd Dissertation, Tübingen.

Çölaşan 1962	Çölaşan, U. E., Eskişehir Bölgesinde Yağışın Hububat İstihsali Üzerindeki Tesirleri, Ankara.
Darga 1994	Darga, M. A., " Şarhöyük Dorylaion Kazıları (1989-1992)", KST 15-1, 481-50.
Demirkent 2001	Demirkent, I., İoannes Kinnamos'un Historiası (1118-1176), Ankara.
Diodorus Siculus	Diodorus Siculus, The Library of History, XX/108-6, Vol. X. 91-113, s. 431, (Erişim: 26Kasım2020,https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/DiodorusSiculus/20E*.html)
Dittemore 2007	Dittemore, M., Looking towards the Road: Architecture and Change in a Turkish Village, Verlang Bernhard Albert Greiner, Remshalden.
Düring 2011	Düring, B. S., "Fortifications and Fabrications: Reassessing the Emergence of Fortifications in Prehistoric Asia Minor", Correlates of Complexity Essays in Archaeology and Assyriology Dedicated to Diederik J.W. Meijer in Honour of his 65th Birthday, 69-86.
Efe 1988	Efe, T., Demircihöyük III, Die Keramik 2, Die Frühebronzezeitliche Keramik der Jüngeren Phasen (ab Phase H), Mainz am Rhein.
Efe 2007	Efe, T., "Küllüoba 2005 Yılı Kazı Çalışmaları", KST 28-1, 71-90.
Efe – Ay-Deniz 2000	Efe, T. – Ay, Deniz Ş. M., "Küllüoba: İç Kuzeybatı Anadolu'da bir İlk Tunç Çağı kenti 1996-2000 yılları arasında yapılan kazı çalışmalarının genel değerlendirilmesi", TÜBA-AR 4, 44-78.
Efe – Fidan 2008	Efe, T. – Fidan, E., "Complex two in the Early Bronze II upper town of Küllüoba near Eskişehir", Anatolica 34, 67-102.
Efe – Türkteki 2011	Efe, T. – Türkteki, M., "Inland Western Anatolian Reigon: Introduction", Across The Cyclades and Western Anatolia during the 3th Millennium BC., 186-191.
Efe v.d. 2014	Efe, T.−Fidan, E.−Sarı, D.−Türkteki, M., "Küllüoba Kazıları 2013", KST 36-1, 573-582.
Erol 1997	Erol, O., "Geomorphologic Arguments for Mid- to Late Holocene Environmental Change in Central Anatolian (Pluvial) Lake Basins", Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse, NATO ASI Series I, 49, 321-350.
Fairbridge v.d. 1997	Fairbridge, R. – Erol, O. – Karaca, M. – Yılmaz, Y., "Background to Mid-Holocene Climatic Change in Anatolia and Adjacent Regions", Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse, NATO ASI Series I, 49, 595-610.
Fidan 2011	Fidan, E., Küllüoba İlk Tunç Çağı Mimarisinin Batı Anadolu ve Ege Dünyası İçerisindeki Yeri, İstanbul Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
Fidan 2012	Fidan, E., "Küllüoba İlk Tunç Çağı Mimarisi", MASROP E-Dergi 7, 1-44.
Fidan v.d. 2015	Fidan, E. – Sarı, D. – Türkteki, M., "An Overview of the Western Anatolian Early Bronze Age", European Journal of Archaeology 18-1, 60-89.
Gözler v.d. 1997	Gözler, M. Z. – Cevher, F. – Ergül, E. – Asutay, H. J., Orta Sakarya ve Güneyinin Jeolojisi, Ankara.
Gündem 2003	Gündem, C. Y., Die Funde Von Wild und Haussaugetieren aus dem Bronzezeitlichen Küllüoba, Eberhard Karls Universitat Unpublished Master Dissertation, Tübingen.
Gündem 2009	Gündem, C. Y., Animal based economy in Troia and the Troas during the Maritime Troy Culture (c.3000-2200 BC.) and a general summary for West Anatolia, Eberhard Karls Universitat Unpublished Doctoral Dissertation, Tübingen.

Ivanova 2008	Ivanova, M., Befestigte Siedlungen auf dem Balkan, in der Agais und in Westanatolien, ca. 5000-2000 v. Chr., Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archaologie, Berlin.
İpek 1999	İpek, N., Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, Ankara.
Kayan 1987	Kayan, İ., "Arkeolojik Jeomorfoloji Açısından Yenişehir ve İznik Havzalarının Çevre Özellikleri", AST V-2, 211-220.
Kemal 2006	Kemal, Y., Bu Diyar Baştanbaşa 1: Nuhun Gemisi, İstanbul.
Korfmann 1979	Korfmann, M., "Demircihüyük. Eine vorgeschichtliche Festung an der phrygisch-bithynischen Grenze: Vorbericht über die Ergebnisse der Grabungen von 1976 und 1977", IstMitt 29, 9-47.
Korfmann 1983	Korfmann, M., Demircihüyük I Architectur, Stratigraphi und Befunde, Mainz am Rhein.
Korfmann – Kromer 1993	Korfmann, M. – Kromer, B. "Demircihüyük, Besik-Tepe, Troia-Eine Zwischenbilanz zur Chronologie dreier Orte in Westanatolien", Studia Troica 3, 135-171.
Koylu 2018	Koylu, Z., "Eskişehir 1920: İklim, Ziraat ve Hayvancılık", Eskişehir Ticaret Odası Dergisi 122, 60-62.
Kuzucuoglu v.d. 2011	Kuzucuoglu, C. – Dorfler, W. – Kunesch, S. – Goupille, F., "Mid- to late-Holocene climate change in central Turkey: the Tecer Lake record", The Holocene 21, 173-188.
Livaneli 2019	Livaneli, Z., Rüzgarlar Hep Gençtir. Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul.
Lucas 1712	Lucas, P., Voyage du Steur Paul Lucas fait par ordre dur oy dans L'asia Mineure, Tome I, Paris.
Macklin v.d. 2012	Macklin, M. G. – Lewin, J., – Woodward, J. C., "The fluvial record of climate Change", Philosophical Transactions of the Royal Society A, 370/1966, 2143-2172.
Manning 1995	Manning, S.W., The Absolute Chronology of The Aegean Early Bronze Age, England.
Marttin 2019	Marttin, V., Zilkade 1339 Türk İstiklal Harbi'nde Eskişehir ve Çevresi, Ankara.
Massa – Şahoğlu 2015	Massa, M. – Şahoğlu, V. "The 4.2ka BP climatic event in west and central Anatolia: combining palaeoclimatic proxies and archaeological data", 2200 BC – A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old wWorld, 61-78.
Miller v.d. 2009	Miller, N. F. – Zeder, M. M. – Arter, S. R., "Food and Fuel to Farms and Flocks The Integration of Plant and Animal Remains in the Study of the Agropastoral Economy at Gordion, Turkey", Current Anthropology 50/9, 915-924.
Naumann 1998	Naumann, R., Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara.
Nikolova 2016	Nikolova, N., "Early Neolithic Ditched Enclosures in Thrace", Bulgarian-German Scientific Cooperation: Past, Present and Future, 108-116.
Ocakoğlu – Akkiraz 2019	Ocakoğlu, F. – Akkiraz, M. S., "A Lower Pleistocene to Holocene terrestrial record from the Eskişehir Graben (Central Anatolia): Paleoclimatic and morphotectonic implications", Quaternary International 510, 88-99.
Özdoğan 1997	Özdoğan, M., "Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler", Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, 19-30.

Özdoğan 2013 Özdoğan, M., "Neolithic Sites in the Marmara Region. Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme, and Aşağı Pınar", The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research NW Turkey and Istanbul, 167-269.

Plass – Rady 1987 Plass, W. – Rady, M. A., "Bodenkundlıche Untersuchungen an Bohrproben Vom Demircihüyük", Demircihüyük II Naturwissenschafliche Untersuchungen, 40-42.

Roodenberg 1993 Roodenberg, J., "1992 Ilıpınar Kazıları", KST 15-1, 171-176.

Roodenberg 1999 Roodenberg, J., "1998 Ilıpınar Kazıları", KST 21-1, 129-132.

Schlichtherle 1978 Schlichtherle, H. "Vorläufiger Bericht über die archäobotanischen Untersuchungen am Demircihüyük (Nordwestanatolien)", IstMitt 27/28, 45-53.

Seeher 1987 Seeher, J., Demircihüyük III,1 Die Keramik 1, Mainz am Rhein.

Seeher 1999 Seeher, J., Kuzeybatı Anadolu'da Tunç Çağı: Demircihöyük Yerleşmesi ve Mezarlığı, Kayıp Zamanların Peşinde Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu Kazıları, 48-55.

Siddiq 2019 Siddiq, A. B., Tarihöncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası, Konya.

Şükrü 1930-1931 Şükrü, F., Eskişehir Ticari, Zirai, Coğrafi, Tarihi, Malumat ve Halk Bilgileri, Eskişehir.

Topkaya – Erentöz 1950 Topkaya, M. – Erentöz, C., Eskişehir Su Baskını Üzerine Tetkikler, Ankara.

Tunçdilek 1952 Tunçdilek, N., "Eskişehir Seylabı Hakkında Tetkik ve Düşünceler", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi 2, 173-186.

Tunçdilek 1953 Tunçdilek, N., "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 15, 189-208.

Tunçdilek 1985 Tunçdilek, N., Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı, İstanbul.

Ülgen v.d. 2012 Ülgen, U. B. – Franz, S. O. – Biltekin, D. – Çağatay, M. N. – Roeser, P. A. – Doner, L. – Thein, J., "Climatic and environmental evolution of Lake İznik (NW Turkey) over the last ~4700 years", Quaternary International 274, 88-101.

Ünal 1977 Ünal, A., "M.Ö. II. Bin Yılda Anadolu'da Doğal Afetler", Belleten XLI/163, 423-446.

Üncü 2010 Üncü, H., Carbon-14 Chronology of Anatolia in Early Bronze Age, Unpublished Master Dissertation, The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, Ankara.

van Zeist v.d. 1975 van Zeist, W. – Woldring, H. – Stapert, D., "Late quaternary vegetation and climate of southwestern Turkey", Palaeohistoria XVII, 55-143.

von den Driesch – Boessneck 1987

von den Driesch, A. – Boessneck J., "Gesamtergebnis der Untersuchungen an den Tierknochenfunden vom Demircihüyük", Demircihüyük II Naturwissenschafliche Untersuchungen, 52-66.

Vétault 1880 Vétault, A., Godefroi de Bouillon. Tours: Alfred Mame et Fils Editeurs.

Yakar 1985 Yakar, J., The Later Prehistory of Anatolia Late Chalcolithic and Early Bronze Age, Oxford.

Yakar 2007 Yakar, J., Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, İstanbul.

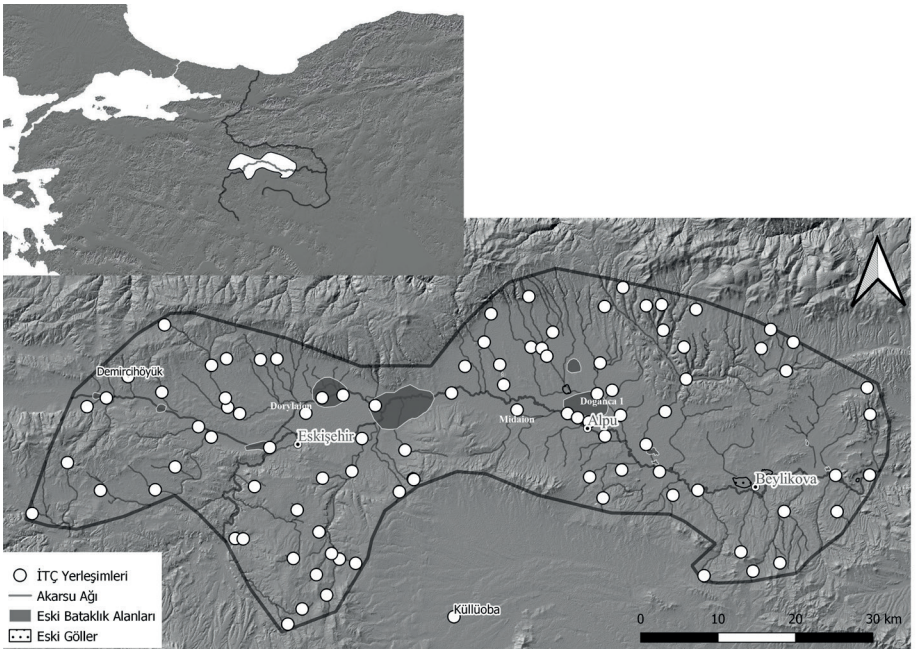

Fig. 1 Orta Porsuk Havzası Hidrolojik Yapı ve İTÇ Yerleşimleri

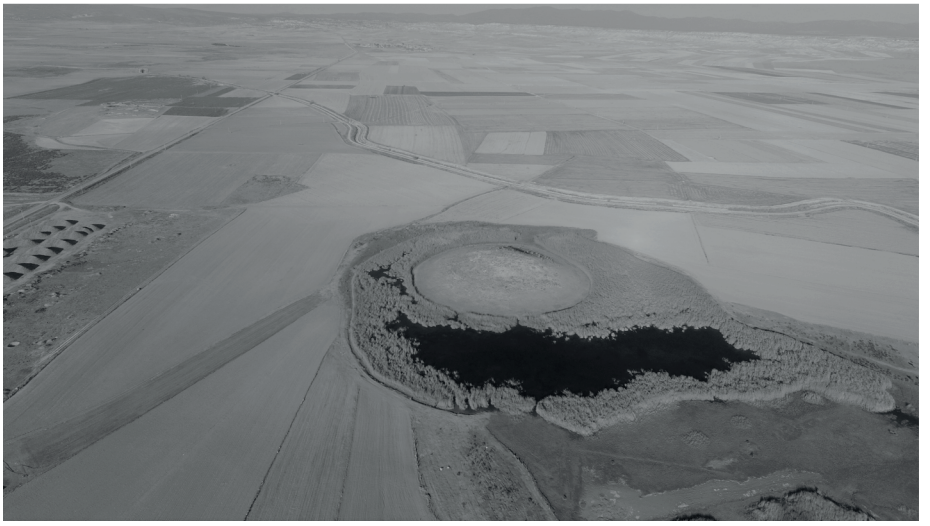

Fig. 2.Alpu merkezde yer alan bataklık içerisindeki Doğanca I Höyük

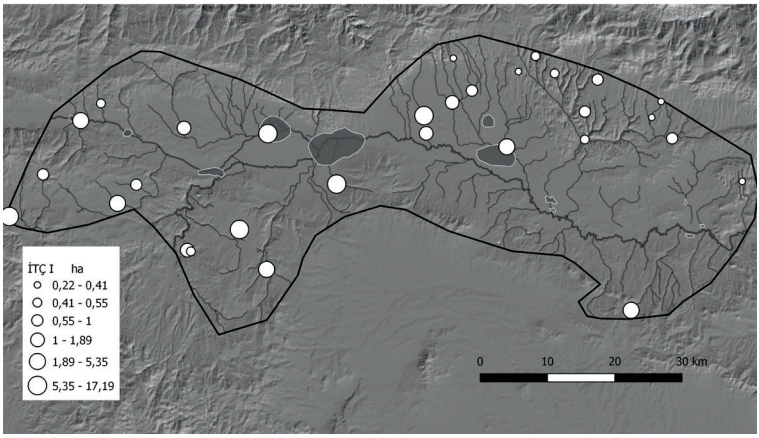

Fig. 3 Orta Porsuk Havzası İTÇ I Yerleşimleri

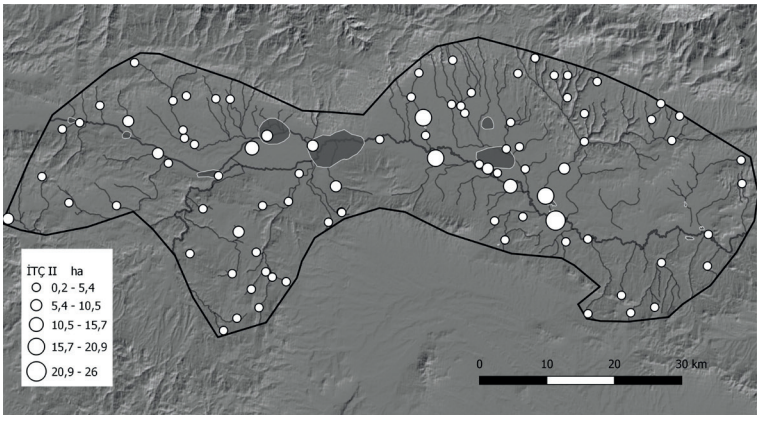

Fig. 4 Orta Porsuk Havzası İTÇ II Yerleşimleri

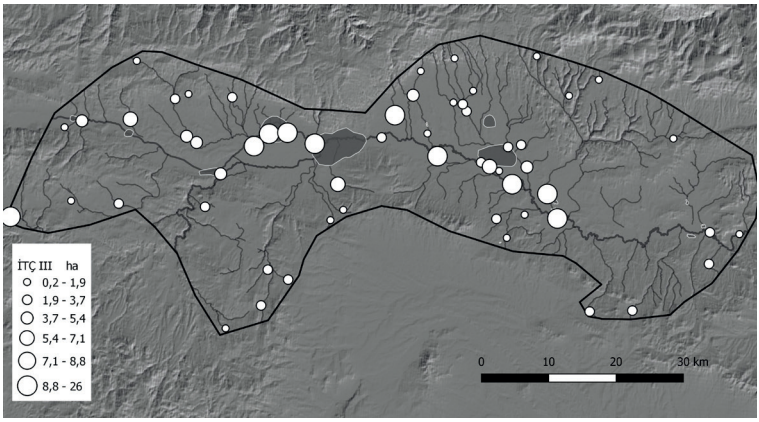

Fig. 5 Orta Porsuk Havzası İTÇ III Yerleşimleri

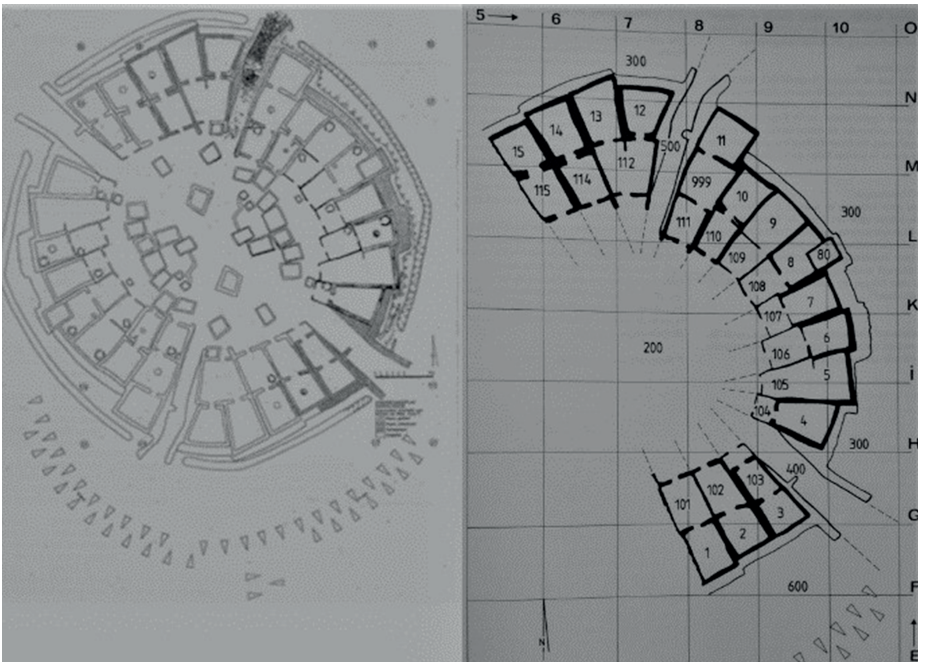

Fig. 6 Demircihöyük Yerleşim Planı ve konutlar (Korfmann 1983, 190, Abb.343; Driesch−Boessneck 1987, 57, Abb.2).

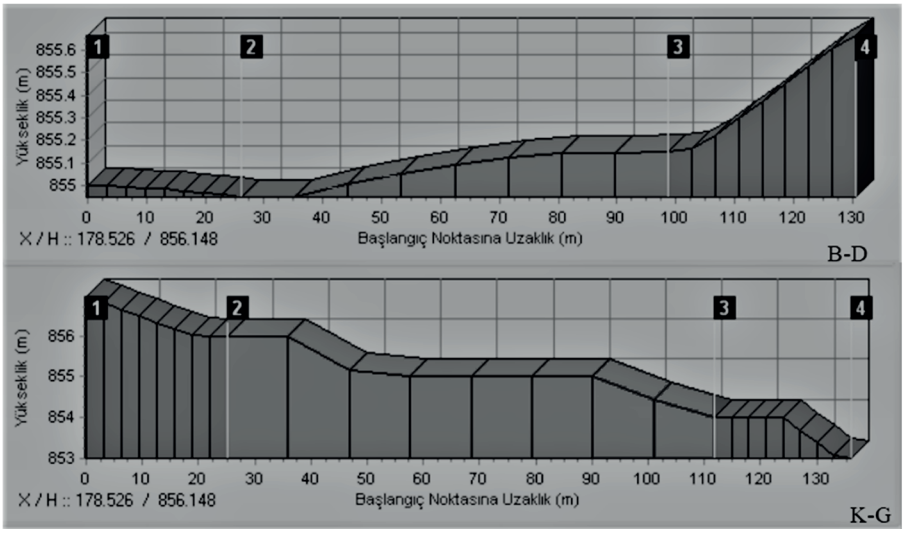

Fig. 7 Demircihöyük D-B ve K-G eksenli topografik profil

OLBA XXXI, 2023, 37-60
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 30.11.2022
Makale Kabul | Accepted : 30.12.2022

THE HISTORICAL, TOPOGRAPHIC AND ARCHITECTURAL DEFINITIONS OF "GELÄNDEMAUER" CITY WALLS IN KARIA

Sinan PAKSOY — Abdulkadir BARAN*

ÖZ

Karia'da 'Geländemauer' Planlı Kent Surlarının Tarihi, Topoğrafik ve Mimari Tanımları

MÖ 4. yüzyılın başlarında Hekatomnidlerin yönetimi altında olan Karia Bölgesinde «Geländemauer» planlı kent surları sistemli biçimde inşa edilmeye başlanmıştır. Bundan sonra «Geländemauer» kent surları, MÖ 3. yüzyılın sonuna kadar hem savunma taktiği hem de topoğrafya planı bakımından Batı Anadolu'nun en gelişmiş tahkimat sistemi haline gelmiştir. Bilim adamları tarafından "Geländemauer" planlı çevirmeler olarak tanımlanan bu tip kent surlarında topografyanın doğal savunma üstünlüğünün elde edilmesi amaçlanarak savunma duvarlarının güzergâhları, askeri mimarlar ve istihkâm uzmanları tarafından arazi üzerindeki yükseltilerin sırtlarını ve zirvelerini takip edecek şekilde tasarlanmışlardır. Bu nedenle "Geländemauer" modeline göre inşa edilen kent surları, kent yapılarının gerektirdiğinden çok daha geniş bir araziyi çevrelemektedir. Bu tür tahkimat yapılarının topografik düzeni, taktik tasarımı ve inşaat yöntemleri, gelişmiş bir arazi savunma anlayışını ortaya koymaktadır. Hekatomnidler'in Karia'daki egemenliklerinden önce bölgede köklü bir şekilde mevcut olan kırsal "Karia/Leleg" mimari geleneği de Klasik ve Hellenistik dönemlerin tahkimat tasarım anlayışlarına uygun hale getirilecek olan Hekatomnid 'emplekton' duvar tekniğinin rüstik görünümünü ve ekonomik işçiliğini biçimlendirmiştir. Ayrıca birçok durumda asıl yapım evresinin ardından surların üzerinde yapılan onarım ve tadilatlar hariç olmak kaydıyla; farklı topoğrafya koşulları göz önünde tutulduğunda "Geländemauer" kent surlarının inşaatı, çoğunlukla 'emplekton'un farklı duvar örgü biçimlerine (kesmetaş, trapezoidal, polygonal, pseudo-polygonal) dayanan inşaat teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Öte

* Asst. Prof. Sinan Paksoy, Bartın University, Faculty of Letters, Department of History, Ancient History. Kutlubey Campus, Bartın / TURKEY. E-posta: sinanpaksoy@bartin.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-0638-7846

Prof. Dr. Abdulkadir Baran, Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters and Humanities, Department of Archaeology, Classical Archaeology, Muğla / TURKEY. E-posta: baran@mu.edu.tr. Orcid No: 0000-0001-5226-9616

This paper is the revised version of the unpublished text which was presented in the International Symposium on Fortifications in Western Asia Minor, held at Muğla on September 11-15 2019, based on the doctoral dissertation entitled "Antik Dönemde 'Geländemauer' (Hattı Balâ) Tipi Kent Surlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", submitted in the Archaeology Department of Muğla Sıtkı Koçman University in 2019.

yandan Hekatomnidlerin Karia Bölgesinde kentleşme sürecini teşvik etmeleri, Karia Birliği'nin (Hoi Kares) belli başlı kutsal alanlarını yeniden imara girişmeleri ve Karia Satraplığının topraklarının savunulması için bölgede yaygın bir tahkimat ağı meydana getirmeleri sonucunda 'Geländemauer' surlarının karakteristik mimari özellikleri ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Hekatomnidlerin askeri mimari alanında gerçekleştirdikleri inşaat faaliyetleri, Hellenistik Dönem tahkimat yapıları üzerinde uzun vadeli etkileri olan karakteristik özelliklere sahiptir. Maussollos'un bölgedeki kentleşmeyi esas alan ve Karia'nın kırsal yerleşim modelini derinden etkileyen iskân politikaları, bu tahkimat modelinin bölgedeki gelişiminde belirleyici rol oynamıştır. MÖ 4. yüzyılın sonlarından itibaren Makedon askeri liderler (Assandros, Eupolemos, Pleistarkhos, Demetrios Poliorketes, Lysimakhos), Maussollos'un 'synoikismos' düzenlemeleri ile benzer bir iskân modelini benimseyerek egemenlikleri altında olan 'metropolis' konumundaki kentlerin büyük bir bölümünü 'Geländemauer' surlarla tahkim etmişlerdir. Bu nedenle Hellenistik Dönemde Pleistarkhos tarafından yeniden kurulan Latmos Herakleia'sında görüldüğü üzere Makedon birliklerinin lojistik merkezi konumundaki tahkimli yerleşimlerin savunmasında bu tahkimat modeli, Hellenistik Dönemin gelişmiş istihkâm yöntemlerine uygun hale getirilerek gelişimini devam ettirmiştir. Aynı zamanda Halikarnassos kent surlarında izlenebilen Hekatomnid 'emplekton' duvar işçiliğinin mimari stillerinin Erken Hellenistik Döneme ait Latmos Herakleia'sının kent surlarına büyük ölçüde aktarılmış olduğu dikkate alındığında, her iki kentin surlarının, Karia'daki 'Geländemauer' sur modelinin mimari hafızasını taşıdıklarını söylemek mümkündür. Böylelikle Halikarnassos ve Latmos Herakleia'sı (Pleistarkheia) kentleri, 'synoikismos'a bağlı benzer iskân süreçlerinin yanı sıra Hekatomnidler Dönemi ile Hellenistik Dönem 'Geländemauer' kent surlarının mimari ve topoğrafya özelliklerinin tanımlanabileceği kentlerin başında gelmektedir. Bu nedenle her iki kentte farklı dönemlerde yapılan sur inşaat çalışmaları, bu tahkimat modelinin Karia Bölgesi'ndeki mimari gelişiminin sürekliliğine büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu bakımdan Karia, Hekatomnid Dönemden V. Philippos'un ve III. Antiokhos'un bölgeyi işgale teşebbüs ettiği MÖ 3. yüzyılın sonu/2. yüzyılın başına kadar 'Geländemauer' kent surlarının mimari gelişiminin kronolojik olarak neredeyse kesintisiz bir şekilde izlendiği bir bölgedir. «Geländemauer» planlı surlarla tahkim edilen antik kentler çoğunlukla «koinon» olarak tanımlanan politik konfederasyonların (Örn. Messene) ya da bir krallığın veyahut bölgesel bir merkezi siyasi gücün (örn. Sicilya›da Syrakoussai, İonia›da Samos, Karia›da Halikarnassos, Thessalia›da Demetrias, Kilikya›da Antiokheia) başkentleri konumundadırlar. Antik dönem savunma sistemlerini mimari tekniklerine, topografik tasarımlarına ve kronolojik evrelerine göre sınıflandırmak amacıyla Karia›daki «Geländemauer» planlı kent surlarının mimari gelişiminin tarihi ve arkeolojik veriler ışığında araştırılması, aynı zamanda Klasik ve Hellenistik dönemlerde bölgede gerçekleşen kentleşme ve yerleşim modellerinin biçimlenmesi hakkında bilimsel bilgilerin geliştirilmesine de katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: İstihkam, Kentleşme, Karia, Geländemauer, Halikarnassos, Emplekton

ABSTRACT

In the early 4th Century BC, the systematical constructions of 'Geländemauer' city walls began in Karia under the Hekatomnid rule. Henceforth, 'Geländemauer' city walls became the most advanced and sophisticated fortification system in Western Anatolia, both in tactical and topographical points, until the end of the 3rd century BC. On this type of city wall, defined by scholars as "Geländemauer" circuits, the traces of walls follow the high ridges and summits of the lands, aiming to gain the topography's natural defense advantage. Therefore, the city walls built according to the "Geländemauer" planning model surround larger areas than those required for civic buildings. These fortifications' topographical layout, tactical design, and construction

method demonstrate the concept of advanced territorial defense. At the same time, the tradition of rural "Lelegian" residential architecture and stonework, entirely existing in the Halikarnassos Peninsula before the Hekatomnid rule in Karia, gave shape to the rustic appeal and economic character of the Hekatomnid 'emplekton' technique which would be adopted to requirements of the art of the 'poliorketic' siege warfare in Hellenistic period. In many cases, the initial construction of "Geländemauer" city walls was also carried out using various masonry techniques based on distinct variants of 'emplekton' (ashlar, trapezoidal, polygonal, pseudo-polygonal) while considering the different topographical conditions, except for later repair. On the other hand, the architectural characteristics of 'Geländemauer' in the region emerged as the consequence of the fact that Hekatomnids had supported the urbanization process and had undertaken the reconstructions of the prominent sanctuaries of the Karian League while installing an extent fortification network for defending the territory of the Karian Satrapy. In this regard, the Hekatomnid building program in military architecture has distinct characteristics that had a long-term influence on the design of Hellenistic fortifications. Maussollos' settlement policy based on urbanization by 'synoecism' that radically transformed the rural residential organization in Karia essentially determined the development of 'Geländemauer' in the region. Since the end of the 4th century BC, adopting a similar settlement policy to the synoecism of Maussollos, many of the Macedonian leaders (Eupolemos, Pleistarkhos, Demetrios Poliorketes, Lysimakhos) principally fortified their 'metropoleis' with 'Geländemauer' city walls. Accordingly, as appeared in the City of Herakleia ad Latmum (Pleistarkheia), reestablished by Pleistarkhos at the end of the 4th or the beginning of the 3rd century BC, this fortification technique was promoted by being modified to the advanced siege warfare engineering (poliorketic). It could be reasonably said that both cities carry the architectural memory of 'Geländemauer' in Karia. Considering the transference of the architectural technique of Hekatomnid 'emplekton' in the city walls of Halikarnassos to the Early Hellenistic fortification of Herakleia ad Latmum, in this respect, Halikarnassos and Herakleia ad Latmum are significant cities of which the city walls could be taken as descriptive patterns to define the architectural and topographic details of 'Geländemauer'; at the same time, it is also essential to emphasize the fact that these ancient Karian cities experienced similar settlement processes depending on 'synoecism' and in this manner, they were fortified with similar 'Geländemauer' city walls. Fortification building projects planned for the defense of Halikarnassos in the second quarter of the 4th Century BC and Herakleia ad Latmum at the end of the 4th – early 3rd century BC contributed to the continuity of 'Geländemauer' in Karia. Therefore, it should be considered that Karia is among the places where the architectural improvements in the design of 'Geländemauer' city walls could uninterruptedly be pursued during the period from Maussollos' rule to the end of the 3rd – the beginning of the 2nd century BC when Philippos V. and Antiokhos III attempted to invade this region. Ancient cities fortified with "Geländemauer" are mostly the centers of the political confederations called "koina" (e.g., Messene), or administrative centers of a kingdom or a regional political power (e.g., Syracuse in Sicily, Samos in Ionia, Halikarnassos, Herakleia ad Latmum in Karia, Demetrias in Thessalia, Antiokheia in Kilikia). Studying the evolution of "Geländemauer" city walls in Karia to classify the ancient defense systems according to their architectural techniques, topographical designs, and chronological phases will undoubtedly contribute to the knowledge about urbanization and resettlement patterns in the region during the Classical and Hellenistic periods.

Keywords: Fortification, Urbanization, Karia, Geländemauer, Halikarnassos, Emplekton

The construction of the 'Geländemauer' city walls in Karia and their architectural development are closely linked to the region's urbanization process that has advanced since the beginning of the 4th century BC, and the establishment of border defense systems in rural areas. The urbanization carried out with "synoecism" under the rule of Maussollos and the installation of fortresses and monitoring towers throughout the countryside shaped the defense system of Karian Satrapy. In particular, the re-establishment of Halikarnassos as the "metropolis" of the Karian Satrapy[1] marks an important turning point in the planning of fortifications in the form of 'Geländemauer', a construction consisting of curtain walls that follow the natural defense line of the topography and surround areas larger than the urban zone (fig. 1). This topographic layout is also seen at Myndos (fig. 2) and Theangela (fig. 3) on the Halikarnassos Peninsula. Additionally, the extensive constructions of the "Geländemauer" city walls in Kaunos, Latmos, Knidos, Alinda, Alabanda, Herakleia ad Latmum, Stratonikeia, and Iasos[2] that had been built since the period of Maussollos reflect the geo-strategic preferences of the Hekatomnid rulers and their successors as well as their defense policies that determined the architectural character of the region's fortification systems. The improvement of the defense capacity in the design of "Geländemauer" city walls through the natural defense line by reinforcing them with ridges and summits of high lands has been the favored principle of construction for the defense system of the city walls planned during the Hekatomnid period.

Military conflicts between Persian, Athenian, and Spartan states for the sovereignty of Western Anatolia before the 4th century BC brought along a decline in the urbanistic development by obstructing long-term and regular architectural activities. From the establishment of the Delian League up until the Antalkidas Treaty of 387 BC, city-states and rural settlements in Western Anatolia were quite vulnerable to the actions of the three great military and economic forces[3]. The fact that Amorges was based in Iasos with the support of Athens in the course of his revolt against the Achaemenid King in the late 5th century BC, and that Halikarnassos was used as a harbor by the Athenian Navy, while Knidos was used in a similar manner by the Spartan Navy during the Peloponnesian Wars, has shown the importance of the harbor cities of Karia for the military expeditions of the Athenian, Spartan and Persian forces as well as their allies[4]. As can be seen from these developments, the priority of any military power which aimed to gain the control of the Karian costlines and to secure its position was naturally to capture these strategically important harbor cities in the region. On the other hand, the defensive weakness of Karian cities facilitated the military interventions of Athens, which pursued to revive its Aegean Sea domination by the agency of the Second Delian League in the 4th century BC. The City of Halikarnassos was subject to attacks by the fleet of the Athenian Ergokles in 389 BC when Karia was under the rule of Hekatomnos[5]. His successors[6], who were aware of the vulnerability

1 Diodorus XV 90. 3; Hornblower 1982, 297.
2 For detailed descriptions and discussions, see Paksoy 2019.
3 Hornblower 1982, 24-25; Ruzicka 1992, 8-14; Sato 2006, 23-37.
4 Hornblower 1982, 24-25; Ruzicka 1992, 11.
5 Hornblower 1982, 78; Ruzicka 1992, 17.
6 McNicoll – Milner 1997, 15-45; Pedersen 2010, 269-316; Pimouguet-Pédarros 2000, 217-302.

of the Karian cities, initiated the building program of fortifications that resulted in a comprehensive and geographically consistent fortification network throughout the region. This defense strategy is based on building "Geländemauer" type circuits that match the topography's natural defense lines, especially around the coastal cities, against the military power of Athens and its allies, who could have navally threatened the domination of the Karian Satrapy.

The rule of Hekatomnids coincides with the period during which the balance of economic and military power in Western Anatolia, the Aegean coast, and on mainland Greece changed significantly. In 387 BC, Persians, together with the Spartans, forced Athenians to accept the terms of the treaty called the Peace of Antalkidas, also known as the King's Peace[7]. As a result of this agreement, the military pressure of the Athenians on the coastal cities of Karia largely came to an end[8] and a new and stable urbanization period under the rule of the Hekatomnid Dynasty began. As mentioned earlier, Maussollos' coming into power as "Satrap" in Karia (377/376 BC) coincided with the period during which Athens attempted to revive the Delian League. Therefore, the primary defensive strategy of Maussollos was to terminate the Athenian political influence and military activities in the region by building an efficient navy and also by fortifying the coastal towns of Karia, such as Halikarnassos, Myndos, Knidos, Kaunos, and Latmos, with 'Geländemaeur' city walls. The first step of this defense strategy was the relocation of Karia's administrative center from Mylasa to Halikarnassos.

'Synoecism' of Halikarnassos and 'Geländemauer' Type of City Walls

To convert Halikarnassos into the administrative center and naval base of the Karian Satrapy, Maussollos embarked on major urban planning and construction works, which would completely change the physical appearance of the city. With the migration from "Lelegian octapolis", Halikarnassos became a *metropolis*[9]. The 'synoecism' of Halikarnassos was the starting point of fortifying the Karian cities with 'Geländemauer' city walls. Estimated to be built around 375-370 BC, the city walls of Halikarnassos were constructed with a plan, which should have been arranged in a single construction phase[10]. When determining the topographic position of the fortification system of Halikarnassos, the purpose was to set up the defense line of the city walls to adapt to the ridges and summits of the surrounding hills (fig. 4). Therefore, the circuit of the fortification gained a defensible line at a required length and depth to protect the harbor and the town center. For this reason, the city walls, which stretch from the Zephyrion Peninsula to the north, pass through the summit of Göktepe Hill, and finally turn in the direction of Cape Salmakis (fig. 5), can be considered as a true 'Geländemauer' with a length of approximately 7 kilometers (fig. 1, 6). According to F. E. Winter, the installation of the outline of Halikarnassos' city walls dates to the second quarter of 4th century BC, at least 20 or even 50 years before

7 Ruzicka 1992, 24. 27.
8 Hornblower 1982, 78; Pedersen 2010, 270.
9 Bean – Cook 1955, 168-169.
10 Pedersen 1994, 215-235; Pedersen 2003, 97-130; Briese – Pedersen 2003, 257-272; Pedersen 2013, 33-64; Pedersen – Ruppe 2016, 563.

the construction of the city walls of Priene[11]. Winter's dating is consistent with the fact that the walls of Halikarnassos, which have a loose and irregular defense line, do not possess a large number of towers and sally ports, and that curtain walls were not systematically designed in the form of an indented trace, as seen in the walls of Priene, Iasos (mainland walls) and Miletos (southern walls). Moreover, the fact that the city walls of Halikarnassos did not have such sophisticated configurations against the advanced siege techniques and weapons, namely the "Poliorketik" of the early Hellenistic period, supports these dating suggestions. The real defense power of the circuit of Halikarnassos arises from the topographic location of the fortification walls. The fortification circuit nearly covers all the steep and rugged areas of the ridges around the bay of Halikarnassos (fig. 4-6). For this reason, the builders of the Halikarnassos city walls must have mainly focused on strengthening the capacity of the structures by linking the naturally defensible areas with curtain walls (fig. 6). This can also be observed in the fortifications of Phigalia and Messene, which were constructed in the second quarter of the 4th century BC[12]. In this regard, the Halikarnassos city walls represent an early example of the 'Geländemauer' type of fortifications in the Classical period.

There are four individual citadels in Halikarnassos which are independent of the city walls[13]. These citadels are located at Zephyrion and Salmakis promontories, as well as at the summit of Göktepe Hill, and on the northeast side of the city walls, forming an outward projection in the defense line of the fortification[14]. Thus, the strongholds were created within the 'Geländemauer' city walls of Halikarnassos, which surrounded a larger area than the urban zone. Ancient sources also confirm such features. While mentioning Alexander the Great's siege of Halikarnassos, Diodorus reports that the city was fortified with citadels called 'acropoleis'[15]. Thanks to this fortification layout, even if the whole city had been captured by besieging troops, these four citadels included by the city walls would have resisted the invaders for a while. The information given by both Arrianos and Diodorus about the Macedonian Army's siege of Halikarnassos shows that, after the outer defense wall had been breached by besiegers, the citadels in Halikarnassos continued to survive for a long time. The separation of the land inside the fortification circuit into different defense sectors by building inner fortresses as *tetrapyrgion,* and constructing *diateikhismata* type inner fortification walls is a common arrangement for 'Geländemauer' construction. Such arrangements can also be seen in the city walls of Theangela, Latmos, and Herakleia ad Latmum. Being topographically vulnerable for an attack, some extensions of the Halikarnassos city walls that run around the Myndos Gate, and the sections of the walls extending from the northeast salient to the vicinity around the Mylasa Gate were reinforced with ditches[16] (fig. 7). The construction works of the fortification ditches, which had been hastily launched before the attack of Alexander the Great's army,

11 Winter 1971a, 416.
12 Cooper – Myres 1981, 128-129; Winter 1971b, 111; Müth 2010, 57-83.
13 Pedersen – Ruppe 2016, 563.
14 Briese – Pedersen 2003, 260.
15 Diodorus XVII 23. 4; Lawrence 1979, 140-141.
16 Briese – Pedersen 2003, 259; Pedersen 2010, 275-300.

could not be completed. Their incomplete state supports the text of Arrianos in which he mentions that Memnos of Rhodos, the commander of the Persian forces, suddenly attempted to strengthen the fortification of Halikarnassos[17]. Further, the extensions of the city walls that follow the ridges around the northeast salient of the fortifications and the steep slopes of Göktepe Hill were worked up into inaccessible positions by shaping the rugged terrain into steeper formations. Therefore, the defense capacity of the fortifications of Halikarnassos was improved by utilizing the geomorphological structure of the land.

Having a long usage period since its construction, the city walls of Halikarnassos must have undergone many repairs and renovations during the Hellenistic period. The traces of such modifications can be somewhat noticed in the masonry of the curtain walls. However, the question of how far the fortifications were strengthened and repaired in the early Hellenistic period cannot be addressed with certainty, as there is no concrete and definite architectural data for the Hellenistic phase of the city walls. L. Karlsson reports that the majority of the city walls, which were heavily damaged by the attacks of the Macedonian Army, may be dated to the Hellenistic period[18]. In particular, the large towers of the Myndos Gate display a sturdier architectural design to resist the 'Poliorketik' siege techniques in early Hellenistic times. L. Karlsson describes the towers of the Myndos Gate as artillery towers and states that these structures have a Hellenistic outlook[19]. Likewise, A. W. Lawrence dates the towers of the Myndos Gate to the same period[20]. In addition, there are towers in the northern part of the western walls, which are not bonded to the curtain walls mainly built with soft andesite (fig. 8). These towers were made of high-quality limestone. Their dimensions and high-quality masonry resemble the towers of the city walls, constructed under Lysimakhos rule, on the ridges of Mount Pion in Ephesos[21]. Although there are no accurate archaeological data so far for identifying the Hellenistic renovations and alterations on the fortifications, it seems possible that some of the towers on the western walls were added to the fortifications during that time. Despite these renovations, it is almost certain that the topographic layout of the fortifications was arranged during their original construction phase in the period of Maussollos[22]. A similar situation can be observed on the city walls of Samos (fig. 9). The line of the fortification circuit from the late 6th century BC has been widely maintained during the Hellenistic period. Even though the curtain walls were renovated and big artillery towers in various shapes were added in Hellenistic times, the topographic plan of the previous walls, dated to the reign of Polykrates, determined the line of the fortification circuit in the subsequent phases[23].

As a result of the re-establishment of Halikarnassos with a 'synoecism', the defense concept, which is based on the fortification network supported by the walls

17 Arrianos I. 20; Briese – Perdersen 2003, 259.
18 Karlsson 1994, 145.
19 Karlsson 1994, 145, n. 14.
20 Lawrence 1979, 400-402.
21 McNicoll – Milner 1997, 96-101; Winter 1994, 39.
22 Pedersen 2010, 285.
23 Kienast 1978, 9-10, 94-103.

with 'Geländemauer' plan, became very common in Karia. The defense strategy of the 'Geländemauer' city walls, constructed during the reign of Maussollos, aimed to scale down the capacities of the besieging force by using topographical opportunities. Natural ridges that provided an advantageous location were hereby included in the fortification walls. According to this defense approach, an invading army in Karia would be forced into a destructive siege war against the 'Geländemauer' city walls that were fortified by the elements of topography.

The fact that the 'Leleg' population was resettled into the commercial metropolis of Halikarnassos as a result of 'synoecism' radically changed the settlement model in Karia. In this process, the monumental city-building program that turned Halikarnassos into the 'metropolis' of Karia during the period of Maussollos shaped the new capital city's landscape. The building project of the 'Geländemauer' city walls derived from the urbanization in Karia and was the product of Maussollos' efforts to secure his position in administrative and military terms. Furthermore, Maussollos' urbanization policy, which was based on the Hippodamian city layout, included the re-planning of many Karian cities located on the coasts or along the ancient main roads in the inland regions[24]. From this perspective, Halikarnassos had a pioneering role in the improvement of urbanization accompanied by the construction of 'Geländemauer' city walls in Karia with its orthogonal city planning and fortification system strengthened by elements of topography. In Halikarnassos, the ancient city plan developed during Maussollos' reign has been adapted to the topography in a sophisticated way[25]. Hilly grounds, which lie down towards the harbor, were terraced for monumental structures when the city was re-established. Advantageous positions on the slopes of ridges were widely used to display the monumental buildings in the city, such as the temenos of Maussolleion, the ancient theatre, and the Ares Temple. In this way, the city plan gained an appearance resembling the 'orchestra' and 'cavea' of an ancient Greek theatre. The physical design of urban planning, which Vitruvius described as "theatri curvature similis", is observed in the city of Halikarnassos[26]. Although the line of the fortification circuit was determined not by the boundaries of the built-up area, but by the topographic features, the traces of the fortification walls that surround the city from the north and north-east have a resemblance to the 'analemma wall', which determines the upper border of the 'koilon' of the ancient Greek theatre. In this respect, the 'Geländemauer' city walls of Halikarnassos are the reflection of Maussollos' activities in urban design projects. That is why the 'Geländemauer' city walls of Halikarnassos should be regarded as a visual component of Halikarnassos' cityscape.

From a historical point of view, Maussollos' construction program of 'Geländemauer' city walls in Karia coincided with a period during which the political authority of individual city-states, called *poleis,* deeply declined, resulting in them being subjected to the influence of great powers such as Athens, Sparta, and Thebes. In mainland Greece, the expansionist policies of the states such as Athens and Sparta obliged smaller *poleis* or *demoi* to either establish political leagues or alliances as 'koinon' or to unite their

24 Caliò 2018, 27.
25 Hoepfner – Schwandner 1986, 187-196.
26 Vitruvius II. 8. 11; Caliò 2018, 27-29; Pedersen 1988, 98-103.

political institutions through 'sympoliteia'. In the first half of the 4th century BC, these political leagues carried out the construction projects of the 'Geländemauer' city walls. After the Peloponnesian Wars, the tendency towards urbanization through 'synoecism' or 'sympoliteia' increased in the regions of Messenia, Arcadia, Aitolia, and Akarnania in mainland Greece[27]. When Mantineia was re-established in 371 BC, the settlers of the city began to construct their city walls with the financial support and labor force provided by the cities of Arcadia and the city of Elis[28]. Two years after that, Thebes and its allies, Boeotian and Arcadian city-states, started the foundation of Messene to encircle Sparta and neutralize its military threat in Messenia[29]. The City of Messene was founded as the capital of the Messenian League in 369 BC and its fortification walls were planned as 'Geländemauer', following the contours of the topography[30]. The topographic features of the Messene city walls, which measure 9 kilometers in length, show that a 'Geländemauer' model was adopted for the protection of the city's land[31]. Phygaleia[32] in Arcadia and Stratos in Acarnania[33] were similarly the 'koinon' centers in which nearby rural populations were settled through 'synoecism'. Their fortification walls also have the topographic features of 'Geländemauer' city walls, as seen in Messene and Halikarnassos.

Despite being a coastal town, the re-foundation of Halikarnassos by the act of 'synoecism' bears similarities with the cities of Mantineia, Megalopolis, Phigalia, and Messene. Fortifications of these cities enclosed larger areas than the urban zones. At the same time, the similarities detected in the topography of these fortification circuits and the positional relationship of their fortifications with 'asty' and 'chora' can be ascribed to their urban foundation processes, which were executed according to a similar habitation model. In these settlements, which obtained status as the 'metropolis' of a 'koinon', military architects and builders must have combined the fortifications of 'asty' with the defense structures of their agrarian territory or 'chora'. As a result of this situation, there is a similarity between the fortifications of 'asty' and rural defense structures, in terms of architectural techniques and topographic layout. Particularly noteworthy are the similarities in masonry techniques between the rural castles (Eleutherai, Siphai) constructed for border defense by Boeotian military architects and stonemasons, and the city walls of Messene, built in the second quarter of the 4th century BC[34]. These architectural affinities reveal that rustic fortresses and monitoring towers situated in rural areas of Boeotia, Megara, and Attika most likely influenced the building techniques of 'Geländemauer' city walls during the period when the State of Thebes under the rule of Epaminondas organized extensive fortification-building activities. A technical interaction between the city walls and rural fortifications is also observed in 'Geländemauer' city walls that were constructed during the period

27 Cornieti 2018, 67.
28 Hodkinson – Hodkinson 1981, 236-230; Lawrence 1979, 210.
29 Cooper 2000, 155-191; Müth 2014, 105-122.
30 Giese – Müth 2016, 278-285, fig. 2; Müth 2020, 209, fig. 1.
31 Giese – Müth 2016, 278-285; Müth 2010, 57-83; Müth 2010, 199-214; Winter 1971b, 111.
32 Cooper – Myres 1981, 128-129; Winter 1971b, 111.
33 Lawrence 1979, 153; Ley 2010, 49-54; Ley 2016, 337.
34 Cooper 2000, 155-191; Müth 2020, 199-214.

of Maussollos in Karia. Following the 'synoecism' of Halikarnassos, small fortresses and fortification towers, which bear resemblance in design to the rural defense systems of Boeotia, Megara, and Attica[35], were built in the province of Halikarnassos, where the rustic Karian or Lelegian settlements were located. Thus, in the Halikarnassos Peninsula, the systematic integration of rural fortresses and monitoring towers into the 'Geländemauer' city walls of Halikarnassos enabled the Karian Satrapy to mobilize and deploy the defense units into fortification lines along the region in the event of an invasion threat.

As previously explained, the 'Geländemauer' city walls of Halikarnassos form a regional defense network together with rural fortification systems in the territory of Halikarnassos and other Karian cities fortified with 'Geländemauer' under Hekatomnid rule. In this respect, the fortification structures in which the Hekatomnid architectural techniques can be traced, indicate the geographical boundaries of the region where the Hekatomnid Satrapy held administrative and military power. The urbanization process in Hekatomnid Karia, which included the 'synoecism' of the rural populations into 'metropolis', and fortifying them with 'Geländemauer' city walls, continued during the Hellenistic period. Amidst the conflicts between the Antigonids and Lysimakhos for the sovereignty of Anatolia in the late 4th and early 3rd centuries BC, Pleistarkhos Antipatrou founded Herakleia ad Latmum[36] (fig. 10) as the military base and residence, strongly fortified with 'Geländemauer', while Eupolemos restructured the fortifications of Theangela (fig. 3)[37] and re-established it as a garrison-city. Thereafter, approximately in the 280s BC, Lysimakhos had the 'Geländemauer' fortifications constructed for the metropolitan city of Ephesos, which was also established by compulsory 'synoecism'[38]. As seen in these fortification constructions, one of the main functions of 'Geländemauer' city walls was to dominate the geopolitics of the urbanization policy which had been sustained during the early Hellenistic period.

'Emplekton' Masonry Technique and 'Geländemauer' Construction Program in Karia

'Emplekton' describes a masonry technique in which the outer and inner wall layers are connected to a rubble filling, or directly to each other, by inserting binder blocks or headers[39]. At the end of the 5th century BC, early and well-developed examples of the Classical 'Emplekton' can be found in the fortifications designed in Sicily under the rule of Dionysios I of Syracuse[40]. L. Karlsson reports that on the fortifications of Selinous and Syracuse constructed with the 'emplekton' technique, the builders placed

35 Munn 1993; Ober 1985; Ober 1987, 569-604.
36 Hülden 2000, 382-408; Krischen 1922; Peschlow-Bindokat 2005, 4-6, 18-19.
37 Pimouguet-Pédarros 2000, 235-236.
38 Strabon XIV. 1. 21; Hülden 2000, 397-398; Ladstätter 2016, 240-244; Lawrence 1979, 122.
39 Karlsson 1992, 67-68; Müller-Wiener 1988, 68-73; Tomlinson 1961, 134. Some scholars like Karlsson in the field of ancient Greek fortification techniques tend to regard 'emplekton' as a masonry technique with inserting headers into the fill of the wall, thus making it solid and compact. Conversely, Pedersen argues that 'emplekton' is an entirely different type of masonry with no filling but solidly built of ashlars (Pedersen 2019, 1-10).
40 Karlsson 1994, 143.

the headers vertically above one another, creating 'masonry chains' while forming horizontal compartments at regular intervals inside the wall[41]. On the fortifications of the acropolis at Selinous, the masonry chains resulting from the header formations on the outer wall were placed at intervals measuring approximately 3 meters[42]. Similarly, these kinds of 'masonry chains' can be found in wall sections of Syracuse's fortifications near Epipolai[43]. This 'emplekton' technique must have been developed in order to make fortifications more resistant against the advanced siege weapons of Carthaginians. P. Pedersen[44] states that the compartments inside the walls, created by the masonry chains, make the fortifications so resistant that even if the besiegers managed to open a breach in the walls, it would be very limited in size.

In the first half of the 4th century BC, the 'emplekton' technique was also systematically applied in the fortification structures built by Boeotian stonemasons and military architects under the rule of Epaminondas of Thebes[45]. In the Arcadian cities of Mantineia, Megalopolis, and Messene in Messenia, some extensions of the fortifications were constructed using 'emplekton' in which the headers were inserted at regular intervals, forming compartments within the inner sections of the walls, as seen on the fortifications of Syrakoussai and Selinous[46]. In particular, on the fortifications of Messene that lie near the west of the Arcadian Gate, inner sections of the curtain walls were subdivided into compartments, as observed in the curtain walls of the fortifications near Epipolai Fortress in Syracuse, where 'masonry chains' were periodically set on the wall[47]. The structural similarities encountered on the fortifications of Syrakoussai, Messene, and Arcadian cities demonstrates that the adoption of 'emplekton' for the construction of 'Geländemauer' is a far-reaching process.

The application of the 'emplekton' masonry technique is also seen in all 'Geländemauer' city walls designed in Hekatomnid Karia. However, these Hekatomnid fortifications technically bear some differences from Sicilian, Arcadian, and Messenian 'Geländemauer' fortifications, which made extensive use of 'masonry chains'. During the period of Maussollos Hekatomnid's 'emplekton' masonry was not as sophisticated as the fortifications of Syracuse and Messene. In this era, the 'emplekton' technique used in Karian 'Geländemauer' city walls was not intended as a prevention method or a structural defense tactic against an imminent invasion risk, such as the Carthaginian or Athenian threat in Sicilia, or the Spartan's invasion threat in Messenia and Arcadia. Instead, its stylistic improvement in Hekatomnid Karia was simultaneous with monumental civil building projects. That is why the stonework and masonry in 'emplekton' technique of the 'Geländemauer' fortifications in the Karian Satrapy have striking architectural techniques that can be compared to Hekatomnid monumental architecture. The temenos wall that surrounds Hekatomneion in Mylasa has stonework and masonry similar to those fortifications situated near the Myndos

41 Karlsson 1992, 70-71.
42 Karlsson 1992, 70, fig. 54.
43 Karlsson 1992, 71, fig. 55-56; Mertens 2002, 243-252.
44 Pedersen 2019, p. 3.
45 Cooper 2000, 179-188; Roy 2014, 123.
46 Karlsson 1992, 73-78; Müth 2010, 69-70; Roy 2014, 123.
47 For the compartments of the inner walls of the fortifications in Messene, see Müth 2010, 69, fig. 9.

Gate (Tripylon) in Halikarnassos[48]. At the same time, the masonry styles of the terrace walls of the Ares Sanctuary in Halikarnassos and the southern terrace wall of the Artemis Sanctuary in Amyzon resemble the city walls of Halikarnassos and Myndos, constructed in ashlar masonry with an isodomic appearance[49]. The characteristics of these Hekatomnid structures can be clearly identified. The header blocks, or binders, that connect the wall layers to the inner filling were inserted at irregular intervals, creating an unrhythmic sequence along the courses of the walls. In Karia, Maussollos' architects and stonemasons applied a characteristic masonry technique to the corners of the fortification towers or bastions, described by Pedersen as "double corner bond"[50]. Using double binder blocks on the wall corners, which makes the structure more resistant than using a single binder, is regarded as the innovation of the architects and workers of Hekatomnid Karia[51]. The 'emplekton' masonry technique, which was employed in fortifications as well as monumental civil architecture in Hekatomnid Karia, reached a higher level of perfection with bossed surfaces and better fittings of the blocks, in comparison to the previous examples. This perfection in workmanship enabled Hekatomnids' builders to construct the fortifications with improved stability and less expense[52].

The 'emplekton' technique used for the construction of the fortifications of Halikarnassos was also taken as a model for the 'Geländemauer' fortifications of Myndos, Theangela, Kaunos, Latmos, Knidos, Alinda, Alabanda, Herakleia ad Latmum, Stratonikeia, and Iasos in Karia. The 'emplekton' masonry technique employed in the fortifications in Alinda and Alabanda presents many developed features as they are the latest examples of the Hekatomnid fortification building projects and might be considered as transitional examples from the mid-4th century BC to the Hellenistic period. Another architectural source for the transfer of Hekatomnid styles in ashlar masonry and 'emplekton' technique into Early Hellenistic fortifications is situated in Latmos. As reported by A. Peschlow-Bindokat[53], the Hekatomnid-style of Latmos walls was transferred to the masonry techniques in the early Hellenistic fortifications of Herakleia ad Latmum (Pleistarkheia). Consequently, the highly developed 'emplekton' technique that was used in 'Geländemauer' fortifications in Hekatomnid Karia deeply influenced the building techniques of Hellenistic city walls in Western Anatolia.

Conclusion

The construction of 'Geländemauer' city walls since the reign of Maussollos in Karia is the result of a comprehensive defense strategy aiming to achieve a geographically

48 For stonework and masonry techniques of the temenos of Uzunyuva Monument, see Pedersen 1991; Rumscheid 2010, 69-102.

49 About the architectural features of the temenos walls in Ares Sanctuary in Halikarnassos and of the Artemis Sanctuary in Amyzon, see Pedersen 1991, fig. 97-98, fig. 100-101

50 Pedersen 2010, 269-316; Pedersen – Ruppe 2016, 560-580; Pimouguet-Pédarros 2013, 160-161; Waelkens 2013, 392.

51 Pedersen – Ruppe 2016, 560-580.

52 McNicoll – Milner 1997, 15-46; Pimouguet-Pédarros 2000, 63-100; Pimouguet-Pédarros 2013, 159.

53 Peschlow-Bindokat 2005, 8: She states that the ashlar blocks of fortifications of Latmos were dismantled and reused in the construction of Herakleia ad Latmum in the late 4th- early 3rd century BC under the rule of Pleistarkhos.

consistent fortification network throughout the territory of the Hekatomnids. Hence, the most innovative aspect of the fortification works in the Hekatomnid period is to fortify *metropoleis* in the region with 'Geländemauer' city walls. The fortification of the newly founded 'metropolis' of Halikarnassos with a 'Geländemauer' was most likely done simultaneously with the construction of fortresses and individual towers in the countryside of Halikarnassos. Such rural fortifications, which bear architectural resemblance and similarity in masonry techniques to the 'Geländemauer' city walls in the period of Maussollos, can be found in the territories of the ancient Lelegian settlements[54]. The Hekatomnid building program also comprised the fortification works of the coastal cities in Karia, namely Kaunos (fig. 11), Knidos (fig. 12), and Latmos (fig. 10). Thus, the fortification building program in the period of Maussollos had far-reaching implications for the military architecture of Western Anatolia. Therefore, the regions in which the Hekatomnids' political impact was felt largely coincides with the geographical distributions of the city walls and rural fortifications surely attributed to Maussollos and his successors through archaeological and epigraphical data. The improved 'emplekton' masonry technique, which made it easier to build 'Geländemauer' fortifications, reached a higher level in perfection with bossed surfaces and better fittings of the blocks. This perfection in workmanship enabled Hekatomnids' builders to construct the fortifications with improved stability and less expense. This architectural knowledge was well appreciated by the successors of the Hekatomnid rulers in Karia. Consequently, construction projects attributed to the Hekatomnids served as the technical and stylistic groundwork for Hellenistic builders and contributed to the construction works of 'Geländemauer' city walls in the Hellenistic period, as seen in the stylistic influence of Phytheos on the works of Hermogenes.

Eventually, the historical process of 'Geländemauer' construction projects in Karia from the Second Quarter of the 4th century BC to the end of the 3rd century BC allows us to make a general consideration about the geopolitical determinants that made "Geländemauer" nearly the most preferred fortification system for the defense of *poleis* in Karia Region. As mentioned above, according to Hekatomnid's regional defense concept, the harbor cities were fortified with 'Geländemauer', while the rural 'Lelegian' villages which were synoecized for the resettlement of Halikarnassos in the peninsula were provided with a provincial fortification network consisting of monitoring towers and garrison forts. Thence, the fortification building program conducted by Maussollos in the Halikarnassos Peninsula is the milestone for the occurrence of this type of fortification in Karia in early 4th century BC. However, as Maussollos' regional defense strategy was utterly distinct from those of Themistokles and Perikles who mainly relied on the strength of Athenian city walls and 'Long Walls' along with the Athenian Navy, fortification network in Karia also included many rural forts in the territory, in other saying 'chora' of Hekatomnid *poleis* and border zones of the Karian Satrapy. On the other hand, the inheritance of the Archaic 'Lelegian' stonemasonry also facilitated the Hekatomnid organization of the large extent of the fortification projects as seen in the Boiotian and Arkadian stonemasons' contribution

54 Bean – Cook 1955, 168; Hornblower 1982; Radt 1970.

to the fortification works under Thebain hegemony ruled by Epaminondas in Megara, Boiotia, Messene and Arcadia. As a result of the Hekatomnid construction projects of 'Geländemauer' in Karia, 'emplekton' with the rustic applications nearly became a standard masonry technique for the Hellenistic 'Geländemauer' city walls in Western Asia Minor. In this regard, Karia is the region in which the architectural and topographic evolution of 'Geländemauer' could be traced during the period from the early 4th century BC to the late 3rd century BC that witnessed the invasion attempts of Antigonid and Seleucid Kingdoms. Additionally, in Early Hellenistic Period, refortification of the Karian *poleis* has been carried out by Macedonian rulers such as Eupolemos, Pleistarkhos, Demetrios Poliorketes and Lysimakhos, and newly founded Macedonian colonies in region contributed the development of 'Geländemauer' fortification technique throughout the 3rd century BC.

Bibliography and Abbreviations

Arrianos — Arrianos, Flavii Arriani Anabasis Alexandri, Arriani, Antoon Gerard Roos (ed.), in aedibus B. G. Teubneri, Leipzig 1907, retrieved August 1, 2020 from http://www.perseus.tufts.edu.

Bean – Cook 1955 — Bean, G. E. – Cook, J. M., "The Halicarnassian Peninsula", The Annual of the British School at Athens 50, 85-171.

Briese – Pedersen 2003 — Briese, M. B. – Pedersen, P., "Report of the Turkish-Danish Investigations in Ancient Halikarnassos (Bodrum) in 2000 and 2001", AST 20, 27-31.

Caliò 2018 — Caliò, L. M., "Dalla polis immaginata all'asty delle immagini. Percorsi di analisi dell'immagine di citta nel mondo antico", Theatroeideis, L'immagine della città, La città delle immagini, Thiasos, Monografie 11/1, 15-45.

Cooper 2000 — Cooper, F. A., "The fortifications of Epaminondas and the rise of the monumental Greek city", City Walls, The Urban Enceinte in Global Perspective (ed. J. D. Tracy), Cambridge, 155-191.

Cooper – Myres 1981 — Cooper, F. A. – Myres, J. W., "Reconnaissance of a Greek Mountain City", Journal of Field Archaeology VIII/2, 123-134.

Cornieti 2018 — Cornieti, M., Le fortificazioni di Iasos di Caria, Rilievi e analisi architettoniche, BAR

Diodorus Siculus — Diodorus Siculus, Library of History, Diodorus of Sicily in Twelve Volumes with an English Translation by Charles Henry Oldfather. Vol. IV-VIII, William Heinemann, Ltd., London 1989, retrieved August 1, 2020 from http://www.perseus.tufts.edu.

Giese – Müth 2016 — Giese, J. – Müth, S., "Messene", Ancient Fortifications, A Compendium of Theory and Practice, (ed. S. Müth – P. I. Schneider – M. Schnelle – P. D. De Saebler) Vol. I, Oxford, 278-285.

Hodkinson – Hodkinson 1981 — Hodkinson, S. – Hodkinson, H., "Mantineia and the Mantinike: Settlement and Society in a Greek Polis", The Annual of the British School at Athens 76, 239-296.

Hoepfner – Schwandner 1986 — Hoepfner, W. – Schwandner, E. L., Haus und Stadt im klassischen Griechenland, München.

Hornblower 1982	Hornblower, S., Mausolus, Oxford.
Hülden 2000	Hülden, O., "Pleistarchos und die Befestigungsanlagen von Herakleia am Latmos", Klio 82-2, 382-408. International Series 2886, Oxford.
Karlsson 1992	Karlsson, L., Fortification Towers and Masonry Techniques in the Hegemony of Syracuse, 405-211 B.C., Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Rom, 4, XLIX, Stockholm.
Karlsson 1994	Karlsson, L., "Thoughts about Fortifications in Caria from Maussollos to Demetrios Poliorketes", Revue des Études Anciennes. Fortifications et défense du territoire en Asie Mineure occidentale et méridionale. Table ronde CNRS, Istanbul 20-27 mai 1993, Tome 96 n°1-2, 141-153.
Kienast 1978	Kienast, H. J., Die Stadtmauer von Samos, Samos XV, Bonn.
Krischen 1922	Krischen, F., Die befestigungen von Herakleia am Latmos, Milet III/2, Berlin-Leipzig.
Lädstatter 2016	Ladstätter, S., "Hafen und Stadt von Ephesos in hellenistischer Zeit", Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 85, 233-272.
Lawrence 1979	Lawrence, A. W., Greek Aims in Fortification, Oxford.
Ley 2010	Ley, J., "Stadtbefestigungen als historische Quellen. Ein bauhistorischer Beitrag zur urbanen Entwicklungsgeschichte Akarnaniens", Byzas 10, Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik Antiker Stadtbefestigungen, Kolloquium 9./10. Februar 2007 in Istanbul (ed. J. Lorentzen – F. Pirson – P. Schneider – U. Wulf-Rheidt), İstanbul, 45-55.
Ley 2016	Ley, J., "Stratos", Ancient Fortifications, A Compendium of Theory and Practice (ed. S. Müth – P. I. Schneider – M. Schnelle – P. D. De Staebler), Vol. I, Oxford, 337-341.
McNicoll – Milner 1997	McNicoll, A. W. – Milner, N. P., Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates, Oxford.
Mertens 2002	Mertens, D., "Le Lunghe Mura di Dionigi I a Siracusa", La Sicilia dei due Dionisi, Atti della settimana di studio, Agrigento, 24-28 febbraio 1999, Progetto Akragas, (ed. N. Bonacasa – L. Braccesi – E. De Miro), II, L'Erma, Roma, 243-252.
Munn 1993	Munn, M. H., The Defense of Attica, The Dema Wall and the Boiotian War of 378-375 B.C., California.
Müller-Wiener 1988	Müller-Wiener, W., Griechischen Bauwesen in der Antike, München.
Müth 2010	Müth, S., "Fortifikationskunst und Repräsentation an der Stadtmauer von Messene", Byzas 10, Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik Antiker Stadtbefestigungen, Kolloquium 9./10. Februar 2007 in Istanbul, (ed. J. Lorentzen – F. Pirson – P. Schneider – U. Wulf-Rheidt), İstanbul, 57-83.
Müth 2014	Müth, S., "The historical context of the city wall of Messene: preconditions, written sources, success balance, and societal impacts", Proceedings of Danish Institute at Athens (ed. R. Frederiksen – S. Handberg), Athens, 105-122.
Müth 2020	Müth, S., "More than War: Symbolic Functions of Greek Fortifications", New Directions and Paradigms for the Study of the Greek Architecture, Interdisciplinary Dialogues in the Field (ed. P. Sapirstein – D. Scahill), American School of Classical Studies at Athens, Boston, 199-214.

Ober 1985 Ober, J., Fortress Attica, Defense of the Athenian Land Frontier, 404-322 B.C., Leiden.

Ober 1987 Ober, J., "Early Artillery Towers: Messenia, Boiotia, Attica, Megarid", American Journal of Archaeology 91/4, 569-604.

Paksoy 2019 Paksoy, S., Antik Dönemde 'Geländemauer (Hattı Balâ) Tipi Kent Surlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi, Muğla Sıtkı Koçman University Unpublished Doctoral dissertation, Muğla.

Pedersen 1988 Pedersen, P., "Town-Planning in Halicarnassus and Rhodes", Archaeology in the Dodecanese (ed. S. Dietz – I. Papachristodoulou), Copenhagen, 98-103.

Pedersen 1991 Pedersen, P., "The Maussolleion Terrace and Accessory Structures", The Maussolleion at Halikarnassos: Reports of the Danish Archaeological Expeditions to Bodrum, III/1, Aarhus.

Pedersen 1994 Pedersen, P., "The Fortifications of Halikarnassos", Revue des Études Anciennes, Fortifications et défense du territoire en Asie Mineure occidentale et méridionale. Table ronde CNRS, Istanbul 20-27 mai 1993, Tome 96 n°1-2, 215-235.

Pedersen 2003 Pedersen, P., "Reflections on the Ionian Renaissance in Greek Architecture and its Historical Background", Hephaistos, New Approaches in Classical Archaeology and Related Fields, Kritische Zeitschrift zu Theorie und Praxis der Archäologie und angrenzender Gebiete, 19/20, 2001/2002, (ed. B. Fehr – C. Höcker – D. Metzler – I. Nielsen), Bayern, 97-130.

Pedersen 2010 Pedersen, P., "The City Wall of Halikarnassos", Hellenistic Caria, Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford 29 June-2 July 2006 (ed. R. V. Bremen – J.-M. Carbon), Paris, 269-316.

Pedersen 2013 Pedersen, P., "The 4th Century BC 'Ionian Renaissance' and Karian Identity", 4th Century Karia: Defining a Karian Identity under the Hekatomnids (ed. O. Henry), Paris, 33-64.

Pedersen 2019 Pedersen, P., "Emplekton – The Art of Weaving Stones", Listening to the Stones, Essays on Architecture and Function in Ancient Greek Sanctuaries in Honour of Richard Alan Tomlinson (ed. E. C. Partida – B. Schmidt-Dounas), Oxford, 1-10.

Pedersen – Ruppe 2016 Pedersen, P. – Ruppe, U., "The Fortifications at Halikarnassos and Priene: Some Regional Characteristics", Focus on Fortifications, New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East, Fokus Fortification Studies, Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 18 (ed. R. Frederiksen – S. Müth – P. I. Schneider – M. Schnelle), Vol. II, Oxford, 560-580.

Peschlow-Bindokat 2005 Peschlow-Bindokat, A., Feldforschungen im Latmos, Die Karische Stadt Latmos, Milet III/6, Berlin.

Pimouguet-Pédarros 2000 Pimouguet-Pédarros, I., Archéologie de la défense. Histoire des fortifications antiques de Carie (époques classique et hellénistique), Paris.

Pimouguet-Pédarros 2013 Pimouguet-Pédarros, I., "Existe-t-il un style de construction hécatomnide? Recherche à travers l'étude des fortifications du sud-ouest de l'Asie Mineure", Euploia, La Lycie et La Carie Antiques, Dynamiques des territoires, échanges et identités, Actes du colloque de Bordeaux, 5, 6 et 7 novembre 2009, Mémoires 34 (ed. P. Brun – L. Cavalier – K. Konuk – F. Prost), Bordeaux, 153-174.

Radt 1970 — Radt, W., Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos, unter besonderer Berücksichtigung der archaischen Epoche, İstanbuler Mitteilungen Beiheft 3, Tübingen.

Roy 2014 — Roy, J., "Emplekton Technique in Fortification at Ithome/Messene, Megalopolis, and Mantinea: the work of Theban military engineers?", Proceedings of the Danish Institute at Athens, 7, Aarhus, 123-131.

Rumscheid 2010 — Rumscheid, F., "Maussollos and the 'Uzun Yuva' in Mylasa. An unfinished Proto-Maussolleion at the heart of a new urban centre?", Hellenistic Caria, Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia - Oxford, 29 June - 2 July 2006, *Études 28* (ed. R. Van Bremen – J.-M. Carbon), Bordeaux, 69-102.

Ruzicka 1992 — Ruzicka, S., Politics of A Persian Dynasty, The Hecatomnids in the Fourth Century B.C., Norman-London.

Sato 2006 — Sato, N., "Athens, Persia, Clazomenae, Erythrae: An Analysis of International Relationships in Asia Minor at the Beginning of the Fourth Century BCE, Bulletin of the Institute of Classical Studies, Vol. 49, 23-37.

Strabon — Strabon, Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası, XII-XIII-XIV, (Trans. A. Pekman), İstanbul.

Tomlinson 1961 — Tomlinson, R. A., "Emplekton Masonry and 'Greek Structura", The Journal of Hellenic Studies 81, 133-140.

Vitruvius — Vitruvius, Mimarlık Üzerine On Kitap, (Trans. S. Güven), İstanbul.

Waelkens 2013 — Waelkens, M., "Euploia: Exchange and Identity in Ancient Caria and Lycia, Concluding Remarks", Euploia, La Lycie et La Carie Antiques, Dynamiques des territoires, échanges et identités, Actes du colloque de Bordeaux, 5, 6 et 7 novembre 2009, Mémoires 34 (ed. P. Brun – L. Cavalier – K. Konuk – F. Prost), Bordeaux, 385-438.

Winter 1971a — Winter, F. E., "The Indented Trace in Later Greek Fortifications", American Journal of Archaeology 75/14, 413-426.

Winter 1971b — Winter, F. E., Greek Fortifications, Toronto.

Winter 1994 — Winter, F. E., "Problems of Tradition and Innovation in Greek Fortifications in Asia Minor, Late Fifth to Third Century BC.", Revue des Études Anciennes, Fortifications et défense du territoire en Asie Mineure occidentale et méridionale. Table ronde CNRS, Istanbul 20-27 mai 1993., Tome 96 n°1-2, 29-52.

Fig. 1 Topographic map of Halikarnassos, showing the contours of the ‘Geländemauer’ city walls (Newton, C. T., Travels and Discoveries in the Levant, Vol. II, Day & Son, Limited, London 1865, Plate 1).

Fig. 2 Admiralty Chart no. 1531 showing a topographic map of the city walls of Myndos, sourced from the United Kingdom Hydrographic Office, retrieved from https://de.wikipedia.org/wiki/Myndos#/media/Datei:L1573_(2)_comp.jpg

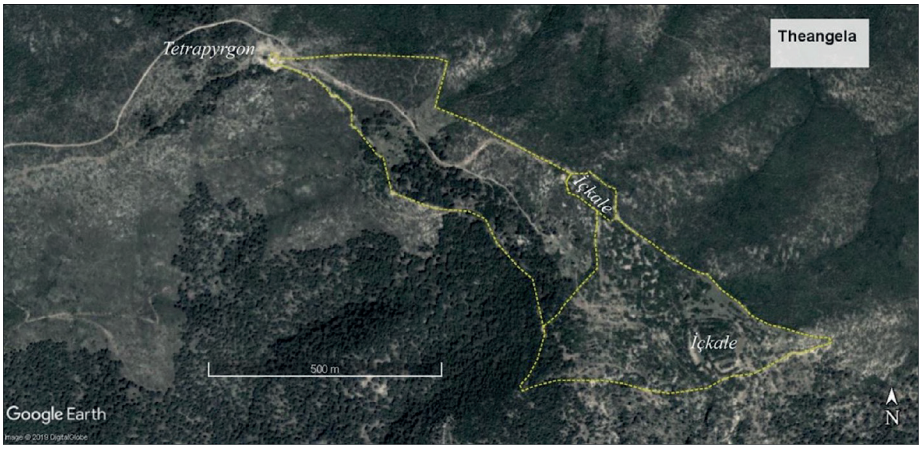

Fig. 3 Topographic locations of the city walls of Theangela.

Fig. 4 The fortification lines of the city walls in Halikarnassos, following the ridges and summits of the hilly ground at north of the bay (Taken by author).

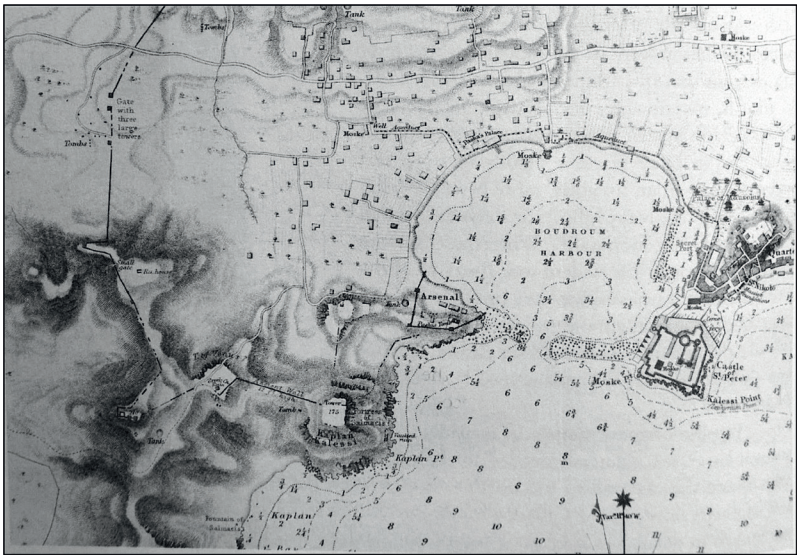

Fig. 5 Topographic map of Halikarnassos, showing the western extension of the city walls from Salmakis Cape to Myndos Gate (Pedersen, P., "The City Wall of Halikarnassos", In: Hellenistic Caria, Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford 29 June-2 July 2006 (ed. R. V. Bremen – J.-M. Carbon), Paris 2010, fig. 3).

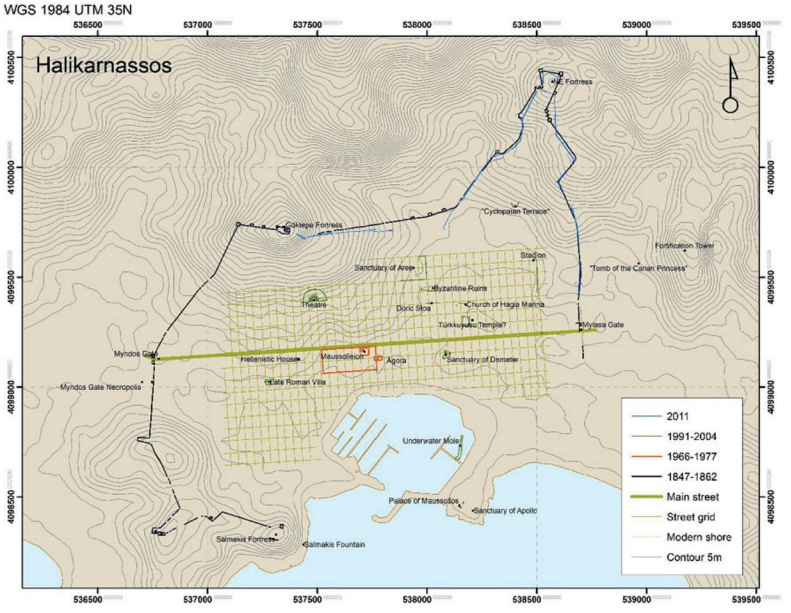

Fig. 6 Map of Halikarnassos illustrating locations of the city walls, retrieved from https://www.carlsbergfondet.dk/en/Forskningsaktiviteter/Research-Projects/Other-Research-Projects/Poul_Pedersen_The_Danish_Halikarnassos_Project

Fig. 7 Fortification ditches in front of the Myndos Gate in Halikarnassos (Taken by author).

Fig. 8 The curtain wall built with andesite and adjoining tower built with hard limestone, north of the Myndos Gate in Halikarnassos (Taken by author).

Fig. 9 The topographic map of the city walls in Samos, by Armin von Gerkan (1924) (Kienast, H. J., Die Stadtmauer von Samos, Samos XV, Bonn 1978, Pl. 6, fig. 1).

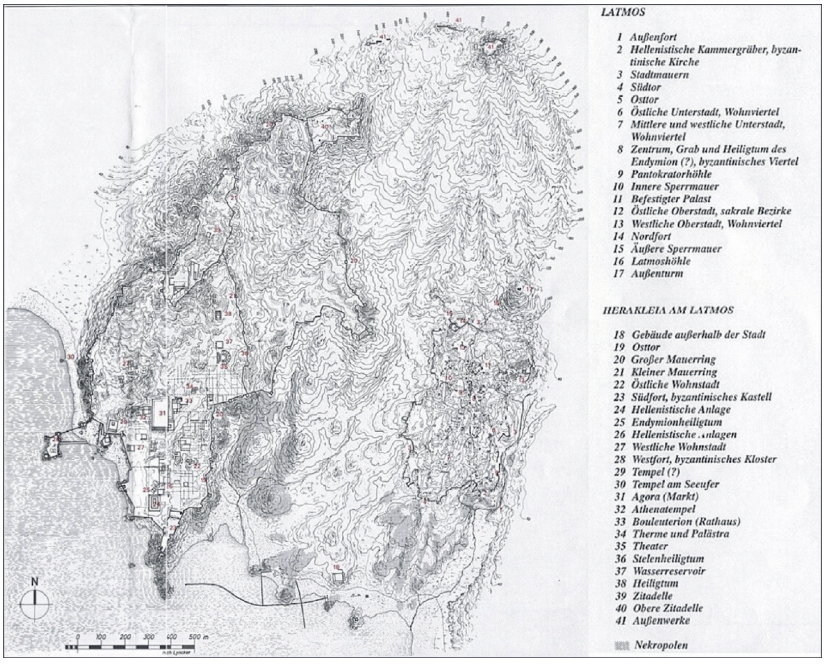

Fig. 10 Plan of the city walls of Latmos and Herakleia ad Latmum (Peschlow-Bindokat, A., "Beilage zum Sonderheft Anneliese Peschlow-Bindokat 'Der Latmos'", Antike Welt 28-1 (1997), fig. 23).

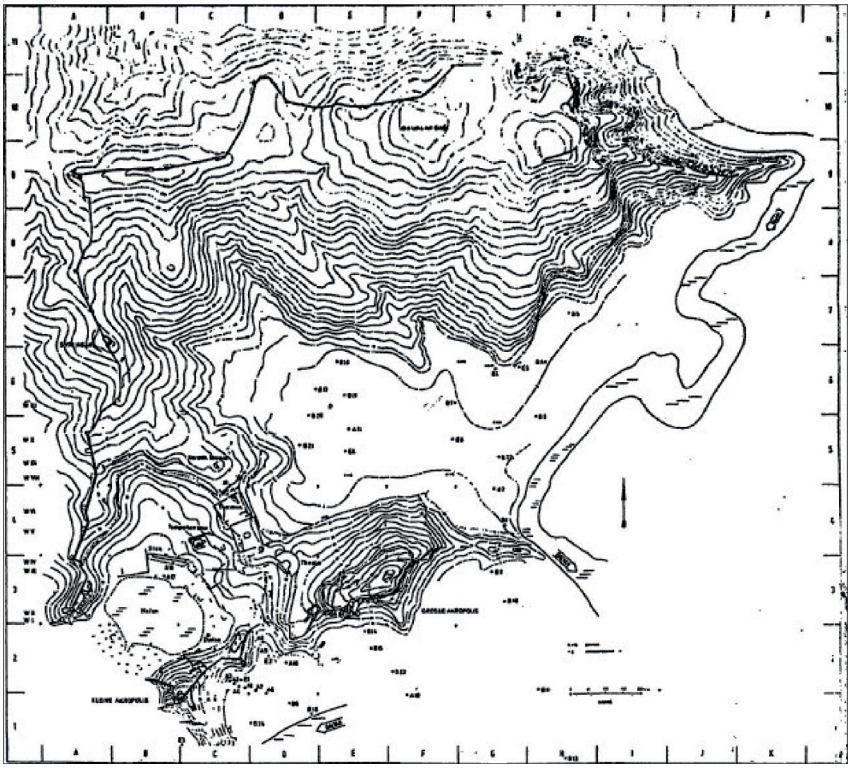

Fig. 11 Plan of the city walls in Kaunos (Öğün, B.,"Warum Kaunos?", Kadmos 37, 1998, p. 176, fig. 1).

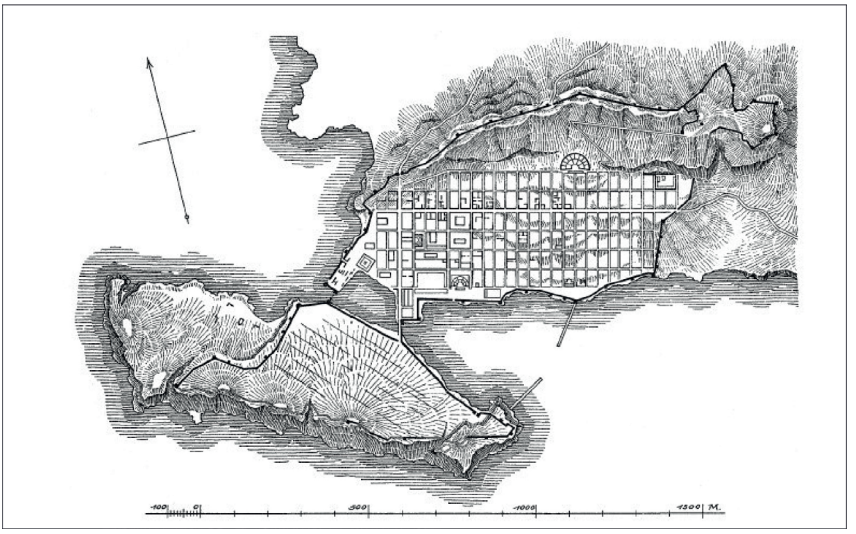

Fig. 12 Plan of Knidos (von Gerkan, A., Griechische Städteanlagen, Untersuchungen zur Entwicklung des Städtebaues im Altertum, Berlin, 1924, pl. 10).

OLBA XXXI, 2023, 61-78
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 05.01.2023
Makale Kabul | Accepted : 30.01.2023

DIOCAESAREA'NIN ANTİK DÖNEM KENT PLANINA İLİŞKİN DEĞERLENDİRME

Ümit AYDINOĞLU — Burak BELGE*

ABSTRACT

Evaluation of the City Plan of Diocaesarea in the Ancient Periods

Diocaesarea is located within the district of Uzuncaburç, approximately 25 km north of Silifke, which is a district of the province Mersin. Diocaesarea in Rough Cilicia, which was the administrative and religious center of the region during the Hellenistic Period, gained its monumental character during the Roman Imperial Period taking the Zeus Olbios Sanctuary as its center. Today, well-preserved traces of important structures belonging to the Nymphaion, Tyche Temple, Temple with Podium, Zeus Olbios Sanctuary and the Temple, Two Columned Streets, Propylon and monumental city gate can be seen in the ancient city. Morphological traces of city plans can be followed today in multi-layered ancient cities like Diocaesarea. The streets and building blocks created by changing and arranging the natural structure due to the continuous use of the settlements since the ancient period have been decisive in the formation of the street and even the property texture in the later periods. Within the scope of this article, the development of the grid plan scheme and the spatial organization of the buildings, traces which can be detected from the establishment of the settlement to the present, are evaluated. As a research method, diachronic maps of Hellenistic, Early and Late Roman, Byzantine and contemporary traces were worked out based on archaeological data relying on the Geographical Information System. In order to follow the morphological traces of the ancient city plan, as well as the archeological traces of today, the current cadastral borders and traditional rural structures were evaluated. The data obtained show that the planning in the city was shaped according to the Hellenistic Sanctuary and as seen in the Roman Imperial Period, the monumental structures that make up the city were built according to previous planning principles. The fact that the *decumanus maximus* and *cardo maximus* were built on the basis of the temenos walls of the Sanctuary and that the identified streets and structures were placed on the building blocks determined according to the dimensions of the Sanctuary are the proofs of this planning. It is understood that building blocks (*insulae*) were formed on the arithmetic multiples of the dimensions of the Sanctuary, in accordance with the ancient city planning principles. Using this data and taking into account the locations of the monumental structures in the city, a diagram of the possible city

* Prof. Dr. Ümit Aydınoğlu, Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü, 33 343 Yenişehir / Mersin-TR. E-posta: uaydinoglu@gmail.com. Orcid No: 0000-0001-9908-9110
Doç. Dr. Burak Belge, Mersin Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir Planlama Anabilim Dalı, Çiftlikköy Kampüsü, 33 343 Yenişehir / Mersin-TR. E-posta: burakbelge@mersin.edu.tr. Orcid No: 0000-0003-1701-1753.

plan was created. The *decumanus maximus*, which is the basis of the planning in Diocaesarea, is 550 meters long and provides a connection between the Zeus Olbios Sanctuary and the ancient road route that provides access to the city through the Eastern Necropolis. The connection of the street to the Sanctuary and the Propylon on it proves the practice of the Sacred Ceremonial Way here and the existence of planning that goes back to the Hellenistic Period.

Keywords: Diocaesarea, Uzuncaburç, Rough Cilicia, Urbanization in Ancient Periods, Grid-iron Plan, GIS.

ÖZ

Diocaesarea, Mersin ili Silifke ilçesinin yaklaşık 25 km kuzeyindeki Uzuncaburç Mahallesi içerisindedir. Hellenistik Dönem'de bölgenin idari ve dini merkezi olan yerleşim, Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Zeus Olbios Kutsal Alanı çevresinde anıtsal karakterine kavuşmuştur. Günümüzde, antik kent içerisinde Nymphaion, Tyche Tapınağı, Podyumlu Tapınak, Zeus Olbios Kutsal Alanı ve Tapınağı, iki Sütunlu Cadde, bir Propylon ve bir anıtsal kent kapısına ait iyi korunmuş önemli yapı izleri görülebilmektedir. Diocaesarea gibi çok katmanlı antik kentlerde kent planlarının morfolojik izleri günümüzde takip edilebilmektedir. Antik Dönem'den itibaren yerleşimlerin sürekli kullanımı nedeniyle doğal yapının değiştirilmesi ve düzenlenmesiyle oluşturulan sokaklar ve yapı adaları daha sonraki dönemlerde sokak ve hatta mülkiyet dokusunun oluşmasında belirleyici olmuştur. Bu yazı kapsamında, yerleşimin kuruluşundan günümüze izleri takip edilebilen ızgara plan şemasının ve yapıların mekânsal organizasyonunun gelişimi değerlendirilmiştir. Araştırma yöntemi olarak, Coğrafi Bilgi Sisteminde oluşturulan altlık üzerinde arkeolojik verilere dayanılarak Hellenistik, Roma İmparatorluk, Geç Roma İmparatorluk, Bizans Dönemleri ve güncel izlere dair dönemsel katman haritaları oluşturulmuştur. Antik Dönem kent planının günümüzdeki arkeolojik izlerinin yanı sıra, morfolojik izlerinin takip edilebilmesi içinse güncel kadastral sınırlar ve geleneksel nitelikteki kırsal yapılar değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler kentteki planlamanın Hellenistik Kutsal Alan'a göre şekillendirildiğini ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde görüldüğü üzere, kenti oluşturan anıtsal yapıların daha öncesinden tasarlanmış planlama ilkelerine göre inşa edildiği gösterir. *Decumanus maximu*s ve *cardo maximus*'un Kutsal Alanın temenos duvarlarını temel alarak oluşturulmuş olması, tespit edilen sokakların ve yapıların ise Kutsal Alan'ın ölçülerine göre belirlenmiş yapı adalarına yerleştirilmesi bu planlamanın kanıtlarıdır. Antik Dönem kent planlama ilkelerine uygun bir biçimde, Kutsal Alan ölçülerinin aritmetik katlarında yapı adalarının (*insulae*) oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bu veri kullanılarak ve kent içerisindeki anıtsal yapıların konumları dikkate alınarak olası kent planına ilişkin bir şema oluşturulmuştur. Diocaesarea'daki planlamanın temelinde yer alan *decumanus maximus* ise 550 metre uzunluğundadır ve Zeus Olbios Kutsal Alanı ile Doğu Nekropolis içerisinden kente ulaşımı sağlayan antik yol rotası arasında bağlantı sağlar. Cadde'nin Kutsal Alan'a bağlanması ve üzerinde Propylon'un olması buradaki Kutsal Tören Yolu uygulamasını ve Hellenistik Dönem›e giden bir planlamanın varlığını kanıtlar.

Anahtar Kelimeler: Diocaesarea, Uzuncaburç, Dağlık Kilikia, Antik Dönemde Kentleşme, Izgara Plan, CBS.

Diocaesarea gibi çok katmanlı antik kentlerde kent planlarının morfolojik izleri günümüzde takip edilebilmektedir. Antik Dönem'den itibaren yerleşimlerin sürekli kullanımı nedeniyle doğal yapının değiştirilmesi ve düzenlenmesiyle oluşturulan sokaklar ve yapı adaları daha sonraki dönemlerde sokak ve hatta mülkiyet dokusunun oluşmasında belirleyici olmuştur. Bu kapsamda, morfolojik izlerin takip edilebilmesi, arkeolojik kazı ve araştırmalarla ulaşılan sonuçlara ek veri sağlama potansiyeline sahiptir. Bu sebeple bu çalışmada, Diocaesarea'nın Antik Dönem ızgara plan şemasına ilişkin veriler elde edilmesi amacıyla güncel kadastral doku, geleneksel nitelikteki kırsal yapılar ve alana ait yeni üretilmiş yüksek çözünürlüklü ortofoto görüntüleri kullanılarak; alanın kadastral yapısı, büyük bir çoğunluğu kültür varlığı olarak korunan köy evleri ve korunmuş izlerin birlikte değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda, antik kentteki planlamanın iskeletini oluşturan c*ardo maximus* ve d*ecumanus maximus* hatlarına paralel uzanan ve/veya bu hatları dik kesen yapılı çevre izlerinin (bahçe duvarları, alandaki topografik değişimleri gösteren şevler, ağaç dizileri ve alanda yerinde tespit edilen arkeolojik veriler) işaretlenmesi ve bu izlerin olası yerleşik alanların sınırlarına kadar uzatılması planlanan hedeflere ulaşılmasını sağlayacaktır.

Bu çalışmada ayrıca, Diocaesarea'nın gelişmesinde belirleyici odak noktası olan Zeus Olbios Kutsal Alanı'nın ölçüleri ızgara plan şemasına bir dayanak olarak kullanılacaktır. Antik kentte, Kutsal Alan ölçülerinin aritmetik katlarında yapı adalarının (*insulae*) oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Bu bağlamda antik kent içerisindeki anıtsal yapıların konumları dikkate alınarak olası bir kent planına ilişkin şema oluşturulmuştur. Çalışma kapsamında Diocaesarea kent planlamasının diğer bölge örnekleri kapsamında incelenmesi ve Roma Dönemi kent planlaması örnekleri ve tartışmaları kapsamında değerlendirilmesi de hedeflenmektedir.

Diocaesarea Kentinin Mekânsal Tarihi

Hellenistik Dönem'de, Rahip Krallar Zeus Olbios Kutsal Alanı merkezli olarak geniş bir bölgeyi bir tapınak-devlet olarak yönetmişlerdir. Strabon, korsanların yok edilmesinden sonra bu ülkeye Teukros ülkesi ve rahiplerinin çoğuna da Teukros ya da Aias adı verildiğini söyleyerek bu süreci anlatır[1]. Zeus Olbios Kutsal Alanı ve içerisindeki Tapınak Hellenistik Dönem için en önemli yapılar olmalıdır. Kutsal Alan'ın içinde bulunan Korinth düzenli peripteros tapınak 6 x12 sütuna sahiptir ve bu haliyle Korinth düzeninin dini bir yapıda dış cephe elemanı olarak kullanıldığı en erken örnek olduğu önerilir[2]. Tapınağın günümüze insitu halde dört sütun başlığı korunabilmiştir. Tapınak, Kutsal Alan'ın batı tarafına doğru inşa edilmiştir. Böylece Propylon ile arasında geniş bir alan bırakılmıştır. Bu alanda bir sunak yapısı da bulunmalıdır. Son dönem kazılarında bu Kutsal Alan'a ait Propylon da açığa çıkarılmıştır[3]. Tapınağın inşası için MÖ 4. yüzyıl sonu ile MÖ 2. yüzyıl ortaları arasındaki dönem önerilir[4] (fig.1). Antik kentin sembol yapılarından olan Kule ise tahkimat amacının ötesine ge-

1 Strabon, XIV, 5, 10.
2 Börker 1971, 37.
3 Aydınoğlu 2022a, 358.
4 Keil-Wilhelm 1931, 47; Boysal 1952, 234-240; Boysal 1957, 123; Börker 1971, 37-54; Williams 1974, 405-414; MacKay 1990, 2082; Rumscheid 1994; 50-55; Durugönül 1998, 69-74.

çerek, yüksek düzeyde konfor beklentisiyle tasarlanmıştır. Burada rahip hanedanlığının düşünüldüğü, güneydeki giriş cephesinin üzerindeki Tarkyaris'in oğlu Teukros adlı bir rahibin adını taşıyan bir yazıttan açıkça görülmektedir. Antik kentin çevresinde gerçekleştirdiğimiz araştırmalarda da kente ulaşımı sağlayan yol rotaları üzerinde ve kentin kurulu olduğu düzlüğe hakim yükseltiler üzerinde yer alan kule yapıları tespit edilmiştir. Bunların Hellenistik Dönem için çeperi belirleyen önemli veriler olduğu anlaşılmaktadır[5] (fig. 2).

Kentin MS 1. yüzyıl başında, bir diğer öneriye göre ise Flaviuslar Dönemi'nde (MS 69-96) değişim gerçekleştirdiği düşünülür[6]. Sütunlu Cadde'deki bir destek üzerinde yer alan imparator Tiberius'a yapılmış bir adak ve Zeus Olbios Kutsal Alanı kuzey doğu köşesindeki Augustus Dönemi'ne ait Podyumlu Tapınak kentteki değişim sürecinin MS 1. yüzyıl başında başladığına dair kanıt olarak kullanılır[7]. Bölge Geç Hellenistik Dönem'de bir vassal krallığın yönetimindedir ve bu durumu öncesinde feodal-teokratik bir yönetimin merkezi olan kentte, imparatorun varlığını, gücünü ve hatta egemenliğini gösterebilmenin bir yolu olarak da kabul etmek mümkündür[8].

Antik kentteki yapılanmalar 2. yüzyıl ortasıyla birlikte başlayan bir imar hareketinin ürünleri olmalıdır. Beş sütunuyla ayakta duran *decumanus maximus* üzerindeki Propylon bu anıtsal yapılardan biridir. Bir diğer önemli yapı ve kentin ana caddesi olan *decumanus maximus'un* kentin Tiyatrosu'yla bağlantısının olduğunun önerilmesi[9] önemlidir ve bu durum kent planlamasında bu Sütunlu Cadde'nin Tiyatro ile birlikte ya da hemen sonrasında planlandığına işaret eder (fig.3). Tiyatro'da tespit edilen yapı yazıtı MS 164/165 tarihlidir ve bu durum Sütunlu Cadde'nin inşa süreci içinde açıklayıcıdır. Böylece, MS 164'de Tiyatro'nun inşasını izleyen süreçte, önce *decumanus maximus'un* sistemleştirildiği, ardından, Propylon'un inşasının gerçekleştirildiği önerilir. *Cardo maximus*'un Zeus Olbios Kutsal Alanı'nın kriter olarak alınması sebebiyle aynı zamanda planlanmış olması beklenmelidir. Kentin kuzeyinde iyi korunmuş üç kemerli, 30 metreden uzun Kapı'nın kuzey cephesinde tamir tarihini veren bir yazıt

5 Aydınoğlu 2022a, 357. Bunun yanı sıra antik kentte çok daha küçük bir kule daha tespit edilmiştir ve bu ortak bir yapı kompleksinin parçasıdır. Üç metre yüksekliğe kadar korunmuş yapının girişi güneydendir ve kare planlıdır, Wannagat 2003, 197.

6 Spanu 2011, 6; Hild – Hellenkemper 1990, 239.

7 Heberdey – Wilhelm 1896, no. 160, 84; Kirsten 1973, 356-360. Bu görüş F. Hild ve H. Hellenkemper tarafından da kabul edilir, Hild – Hellenkemper 1990, 239. Podyumlu Tapınak, Zeus Olbios Kutsal Alanı temenos duvarının kuzey doğu köşesinde konuşlandırılmıştır ve yapının kuzey ve güney uzun kenarlarına ait podyum blokları korunmuştur. Tapınak yıkıntıları içerisinde bulunan iki plaster Korinth başlık parçasının ölçüleri nedeniyle Podyumlu Tapınağa ait olduğu düşünülür ve bu başlıklardan dolayı yapının MÖ 10-MS 10 yılları arasına tarihlendirilmesi önerilir, bk. Wannagat 2003, 199; Wannagat v.d. 2005, 359; Wannagat 2007, 5. Bu korinth başlıklarının daha geniş bir zaman aralığına (MÖ 10-MS 40/41) tarihlenmesi gerektiği de önerisi için bk. Kaplan 2012, 187-188.

8 Podyumlu Tapınağın inşa edildiği dönem içerisinde, Dağlık Kilikia'nın ve imparatorluğun farklı topraklarındaki bazı bölgelerin vasal krallar tarafından yönetildiği ve bu dönemlerde uygulanan ve yukarıda aktarılan kentleşme, bayındırlık ve imparatorluk kültü politikalarının birbiriyle tamamen benzer olduğu görülmektedir. İmparatorluğun ve imparatorun emperyal politikaları çerçevesinde oluşan bu organizasyon vasal kralların yukarıda aktarılan uygulamalarıyla hayat bulduğu tartışması için bk. Kaplan 2012, 187-188.

9 Spanu 2011, 117-119.

bulunmaktadır ve Arcadius ve Honorius'un birlikte yönetimleri Dönemi olan 395-408 yıllarını vurgular[10]. Eldeki veriler yapının 2. yüzyılın son çeyreği ya da 3. yüzyılın ilk çeyreğinde yapıldığına işaret eder (fig. 4).

Erken Bizans Dönemi'nde Zeus Tapınağı galeriler, narteks ve pastophoria ile üç nefli bir bazilikaya dönüştürülmüştür. Kentte bu dönemde Tiyatro'nun yakınında daha küçük, üç nefli, bir başka Erken Bizans Kilisesi daha vardır. Ayrıca kuzeydoğuda, kentin dışında Stephanos Lukas tarafından yapılmış üç nefli bir kilise ve Kuzey Nekropolis'in ortasında başka bir erken Bizans Kilisesi daha bilinmektedir[11]. Geç Roma ve Bizans İmparatorluğu Dönemi'ne ilişkin kentteki bir diğer önemli veri de sur duvarı izleri ve kent kapılarıdır. Söz konusu sur duvarına ilişkin olarak çizilmiş bir plan bulunmaktadır[12]. Bu makalede, alanda korunmuş sur duvarı kalıntıları ve izler dikkate alınarak kentin sur duvarı sınırları güncellenmiştir (fig. 5).

Diocaeserea Antik Dönem Kent Planı'nın Tespitinde Uygulanan Yöntem ve Sonuçları

Antik Dönem'de çok katmanlı yerleşimlerde, daha önceki dönemlerin anıtsal yapıların ve kutsal alanların izleri süreklilik gösterir ve Antik Dönem kent planlarının yerleşimlerdeki morfolojik izleri de günümüzde takip edilebilir. Özellikle sokak dokusu açısından değerlendirildiğinde, doğal yapının değiştirilmesi ve düzenlenmesiyle oluşturulan sokaklar ve yapı adalarının daha sonraki dönemlerde sokak ve mülkiyet dokusunun oluşmasında belirleyici olduğu görülür[13].

Arkeolojik kazı ve araştırmalarla ulaşılan sonuçlara ek olarak, morfolojik izlerinin takip edilebilmesi Diocaesarea'daki kent planlaması hakkında benzer sonuçlara sunma potansiyeline sahiptir. Güncel kadastral doku, büyük bir çoğunluğu kültür varlığı olarak korunan geleneksel nitelikteki kırsal yapılar ve alana ait 2019 yılında üretilmiş yüksek çözünürlüklü ortofoto görüntüleri birlikte değerlendirildiğinde, antik kent planında belirleyici olan *decumanus maximus* ve *cardo maximus* hatlarıyla belirlenmiş ızgara plan şemasının geniş bir alana yayıldığı görülür.

Gerçekleştirilen iki aşamalı incelemeyle kentin planlaması hakkında veriler elde edilmiştir. İlk aşamada, güncel halihazır harita, kadastral doku ve ortofoto görüntüsü taranarak Diocaesarea'nın yerleşik alanı yakın çevresinde, *decumanus maximus* ve *cardo maximus* hatlarına paralel uzanan ve/veya bu hatları dik kesen yapılı çevre izleri olan bahçe duvarları, alandaki topografik değişimleri gösteren şevler, ağaç dizileri ve alanda yerinde tespit edilen arkeolojik veriler işaretlenmiş ve kentin Antik Dönem şemasına ilişkin önemli veriler tespit edilmiştir (fig. 6).

İkinci aşamada, Diocaesarea'nın gelişmesinde belirleyici odak noktası olan Zeus Olbios Kutsal Alanı'nın ölçüleri ilk aşamada tespit edilen izlere göre oluşan kent dokusundan yola çıkılarak ızgara plan şemasına bir dayanak olarak kullanılmıştır. Arkeolojik

10 Keil – Wilhelm 1931, nr. 73, 71.

11 Isauria eyaletinde bir piskoposluk olarak Seleucia metropolüne bağlı kentte bu dönemde sekiz kilisenin varlığı önerilmektedir, bk. Wannagat 2005, 150. , Ancak henüz bunların tamamına ait kanıt tespit edilememiştir.

12 Keil – Wilhelm 1931.

13 Leblanc – Poccardi, 1999; Belge – Aydınoğlu 2017.

kazı ve araştırmalara göre Zeus Olbios Kutsal Alanı'nın ölçüleri 110.50 x 93.50 metre olarak tespit edilmiştir. Bu ölçüler referans alınarak, Kutsal Alan'ın kuzey duvarından itibaren kuzeye doğru, *decumanus maximus* hattına 93.50 metre mesafede paralel bir hat oluşturulduğunda, bu tam olarak Kent Kuzey Kapısı'na denk gelir. Zeus Olbios Kutsal Alanı'nın kuzeyinde, Kent Kuzey Kapısı'na kadar olan alanda kutsal alan ölçüleriyle aynı büyüklükte bir alan bulunmaktadır[14] (fig. 6).

Antik Dönem kent planlama ilkelerine uygun bir biçimde, Kutsal Alan ölçülerinin aritmetik katlarında yapı adalarının (*insulae*) oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bu veri kullanılarak ve kent içerisindeki anıtsal yapıların konumları dikkate alınarak olası kent planına ilişkin bir şema oluşturulmuştur. Nymphaion'un batısındaki sokak hattının Kutsal Alan'ın doğu sınırına paralel olarak uzandığı ve güneyde korunmuş olan ve Gymnasion olarak bilinen yapıya bağlandığı anlaşılır. *Decumanus maximus* üzerinde yer alan Propylon'un bulunduğu noktadan yine *cardo maximus'*a paralel olacak şekilde bir sokak hattı oluşturulduğunda, bu hattın da kent içerisindeki kadastral sınırları ve tescilli geleneksel konutları takip ettiği görülmüştür (fig. 6).

Güncel halihazır harita, kadastral doku ve ortofoto görüntüsü üzerinden tespit edilen izler ve Zeus Olbios Kutsal Alanı'ın yakın çevresindeki olası sokak dokusu üzerinden *insulae* büyüklüklerine ve sokak genişliklerine ilişkin gerçekleştirilen çalışmalarda, Zeus Olbios Kutsal Alanı'nın 110.50 x 93.50 metrelik ölçülerin yaklaşık yarısı olan 55 x 47 metre *insulae* büyüklüğü ve ortalama bir kabulle 5 metre sokak genişliği üzerinden tüm kentin yerleşik alanı ve yakın çevresine ilişkin olası bir plan şeması oluşturulduğunda, Diocaesarea'nın Antik Dönem plan şemasına ilişkin heyecan verici sonuçlara ulaşılmıştır. Belirtilen ölçülere göre 55 metre *insulae* genişliği ve 5 metre sokak genişliği olarak Zeus Olbios Kutsal Alanı'ın doğusu ızgara plan şemasına göre bölündüğünde, doğuya doğru sekizinci sokak tam olarak kentin Doğu Kapısı ile çakışmıştır. Bu durum, Kuzey Kent Kapısı'nın konumu gibi Doğu Kapısı'nın konumunun da olası bir ızgara plan şemasına uygun olduğunu gösterir. 47 x 55 metre *insulae* büyüklüğü ve 5 metre sokak genişliği üzerinden oluşturulan olası plan şeması, ilk aşamada tespit edilen korunmuş izler ile yaklaşık olarak çakışmakta ve/veya paralel hatlar oluşturmaktadır.

Geç Antik Dönem'e tarihlenen sur duvarı izlerinin ve özellikle kent kapılarının ızgara plan şemasına oturması dikkate alındığında, sur duvarının daha erken tarihlerden itibaren kenti çevrelediği kabul edilebilir. Bu noktada dikkat çeken bir diğer husus ise, kentin anıtsal yolları olan *decumanus maximus* ve *cardo maximus* eksenlerinin olası yerleşik alan sınırları dışında da takip edilebilmesidir. *Decumanus maximus* ekseni doğuda korunmuş Roma Yolu hattına ve Doğu Nekropolis'e bağlanmaktadır. *Cardo maximus* ekseni de benzer şekilde kuzeyde Kuzey Nekropolis'e ve olası Roma Yolu hattına uzanmaktadır. Bu hatların çevresinde de ızgara plan şemasına uygun izlerin bulunması, Roma yerleşik alan sınırlarının yayılımına ilişkin önemli bir araştırma sorusudur (fig. 6).

14 Burası kente ilişkin daha önceki arkeolojik araştırmalarda Tümülüs olarak işaretlenen alana denk gelmektedir.

Karşılaştırmalar, Değerlendirme ve Sonuç

Antik kentteki Kutsal Alanın Hellenistik Dönem'de Zeus tapımına sahip olduğu ve Roma Dönemi'nde de eklentilerle kullanımının devam ettiği anlaşılmaktadır. Kutsal Alanı çevreleyen Temenos duvarları içerisinde iyi korunmuş durumda bir tapınak ve Kutsal Alan'a girişi sağlayan bir Propylon izlenebilmektedir. Kutsal Alan içerisindeki Tapınak ile ilgili tarihleme önerileri bulunmaktadır. Tapınağın inşası için MÖ 4. yüzyıl sonu ile MÖ 2. yüzyıl ortaları arasındaki dönem önerilir. F. Rumscheid'a göre tapınak stilistik açıdan en erken MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmelidir[15]. Kutsal Alanın batı temenos duvarının iç tarafında bir yazıt bulunmuştur. Bu yazıtta, I. Seleukos Nikator'un yaptırmış olduğu çatıların Zenephones oğlu Teukros tarafından onartıldığı yazmaktadır. Bu yazıtın daha geç tarihli olduğu ve kralın geriye doğru onurlandırıldığı düşünülmelidir, çünkü yazıtta adı geçen büyük rahip Zenephones oğlu Teukros, I. Seleukos Nikator'dan 130 yıl sonra rahip olmuştur. Kilikia'da da bir çok kent kuran IV. Antiochos'un, hellenizasyon sürecinin yansıması olan Zeus Olbios Tapınağını da yaptırmış olabileceği öneriler arasındadır[16]. Yeni başlayan kazılar kapsamında Temenos duvarları, Tapınak stylobatı ve Propylon'da gerçekleştirilen çalışmalarda bu yapıların ortak bir imar faaliyetinin ürünü olduklarının açığa çıkarılmış olması, Hellenistik Dönem yapılanması hakkında bilgi sağlaması açısından önemlidir. Bununla birlikte Hellenistik Dönem'de bu alandaki bir kentleşmenin izleri bilinmez[17]. Hellenistik Dönem'de bölgede etkin olan Seleukos İmparatorluğu'nun tüm bölgelerinden farklı uygulamaları bir araya getiren mimarisinin biçimsel dili bir propaganda unsuru olarak görülür ve kentlerde bununla bağlantılı şekilde mümkün olduğu kadar dikdörtgen ana hatlara sahip düzenli bir plan arayışı, kentin tüm bölgelerine erişim sağlayan geniş bir ana caddenin hakimiyeti ve anıtsal mimarinin varlığı gibi özellikler bir araya getirir[18]. Bu özellikleri Diocaesarea'da görmek mümkün olsa da Kutsal Alan yapılanması dışında Hellenistik Dönem kent planlamasına dair henüz kanıt tespit edilmiş değildir[19].

15 Rumscheid 1994, 50-51.

16 Durugönül 1998, 69-74.

17 Zeus Olbios Kutsal Alanı çevresinde Hellenistik Dönem'de kentsel bir yapılanmanın olmadığı, bu güne kadar imara ilişkin kanıt bulunamadığı, bu sebeple anıtsal kült merkezinin birbirinden bağımsız, ancak estetik açıdan birbiriyle ilişkili yapılardan oluştuğu önerilir. Ayrıca, Kutsal Alan'ın yakınlarında zamanla (MÖ 1. yüzyıl ile MS 2. yüzyıl) Hellenleşmiş bir polisin en azından belirtilerini taşıyan bir yerleşimin oluştuğu da bu öneriler arasındadır, Gotter 2001, 295.

18 Held 2002, 246.

19 Izgara kent planının Hellenistik Dönem kökenleri, hangi sosyo-politik koşullarda uygulanmaya başlandığı, tapınak-devletin ve/veya Seleukoslar'ın bu planlamadaki rolü konusunda çıkarım yapmak, arkeolojik kazılar ilerledikçe cevap bulunacak sorulardır. Genel kabule göre özellikle Seleukoslar'ın kurdukları kentlerdeki yapı adalarının 2:1 oranına sahip olduğunun önerilmesi dikkat çekicidir, Akarca 1987, 55. Bu kapsamda Helenistik Dönem'de doğu-batı yönünde 12, kuzey-güney yönünde ise 9 caddeden oluşan ızgara plana sahip olan Dura, birbirini kesen iki ana caddeye ve 70,50 x 35,20 metre boyutlarında yapı adalarına sahiptir, Brown 1944, 23. Benzer şekilde Antiocheia Orontes'de yapı adalarının 112 x 58 metre ölçülerinde olması bu uygulamanın bir kanıtı olmalıdır, Downey 1961, 26-29. Bununla birlikte Diocaesarea'da henüz bu Hellenistik Dönem planlamasının kanıtları yoktur ve Hellenistik Kutsal Alan'ın sahip olduğu ölçülere göre kurgulanan 55 x 47 metrelik yapı adası ölçülerinin Roma kent planlamasında kullanıldığına dair kanıtlar bu makalede tartışılmaktadır.

MS 2. yüzyıldan sonra, iki yüzyıllık barış, refah ve yükselen ekonomik dalga Anadolu'daki kentleşme hızını arttırır. Bu dönemde kentlerde caddeler, tiyatrolar gibi anıtsal yapılar inşa edilir ve ızgara plan uygulamaları görülür. Vitruvius'un Roma kentleşmesi hakkında sağladığı bilgiler, kentlerdeki anıtsal yapıların varlığını ve önemini gösterir[20]. Roma kentleşmesinde sadece anıtsal yapılarda değil, konut alanları ve ticari aktiviteleri de kapsayan yaşam alanlarında da mekânsal düzenlemeler yapılmıştır. Apartmanlar, dükkanlar, tavernalar, her türlü pazarlar da kent yaşamı içinde bulunan yapı ve mekanlardır[21]. Söz konusu anıtsal yapılar ve yaşam alanlarının kent içinde dağılımları mekânsal organizasyon, daha açık bir ifadeyle planlamayı gerektirmektedir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentlerde kullanılan kuzey-güney ekseni (*cardo*) ve doğu-batı ekseni (*decumanus*) üzerine kurulu ızgara plan şemasında, kamusal ve dinsel mekanlar için bir düzen oluşturulurken kare veya dikdörtgen bölünmeler gerçekleştirilmiştir. Odak noktalarında ise kamusal ve/veya kutsal anıtsal yapılar kullanılmıştır. Surlarla çevrili şehirler ise askeri yapılanmanın izlerini temsil eder[22]. Ancak, özellikle Hellenistik Dönem'de kentsel biçimi gelişmiş, sütunlu anıtsal-kutsal yollar ekseninde gelişen kentlerin Roma Dönemi'nde gelişmesi yerel nüfusun kabul edebileceği bir oranda ve sosyal, ekonomik ve doğal kaynakların izin verdiği sınırlarda olmuştur[23]. Bu sistem temel olarak ızgara-plan şemasında kent planlamasını ve sokak düzenlemesini içerir[24]. Yapı adaları anıtsal yapılar ve kamu binalarının yanı sıra, açık alanlar içinde yeterli alan oluşturabilecek şekilde düzenlenmiştir. Izgara plan şeması içerisinde yer alan farklı ulaşım eksenleri ise, kent içerisindeki alanlara ve kentin kapılarına erişilebilirlik ve kent içerisinde dolaşım olanakları sağlamaktadır[25].

Diocaesarea'da yapılan çalışmalar kentin, Roma kent planlamasının bir özelliği olan ızgara plan düzenlemesine sahip olduğunu ve *decumanus maximus* ve *cardo maximus'dan* oluşan bir kurgunun varlığını gösterir. Nymphaion ve Kuzey Kent Kapısı gibi anıtsal yapıların ana caddeler üzerinde yer alması, bu planlamanın Roma İmparatorluk Dönemi'nde gerçekleştirdiğine dair kanıt sunarlar. Kentteki planlamanın Hellenistik Kutsal Alan'a göre şekillendirildiği ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde görüldüğü üzere, kenti oluşturan anıtsal yapıların daha öncesinden tasarlanmış planlama ilkelerine göre inşa edildiği anlaşılmaktadır[26]. *Decumanus maximus* ve *cardo maximus*'un Kutsal Alanın temenos duvarlarını temel alarak oluşturulmuş olması, tespit edilen sokakların ve yapıların ise Kutsal Alan'ın ölçülerine göre belirlenmiş yapı adalarına yerleştirilmesi bu planlamanın kanıtlarıdır.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentlerdeki planlama ve dönüşümün daha çok geniş ve düz alanlara sahip ve ekonomik açıdan güçlü olan kentlerde yapıldığı ve

20 Vitruvius De Architectura, V.
21 Anderson 1997, 184.
22 Carter 1983, 27-28.
23 Owens 2000, 135.
24 Ball 2001, 248; Anderson 1997, 183.
25 Anderson 1997, 190.
26 Topografik ve iklimsel şartların planlamada etkili olduğu beklenmelidir. Kentteki Zeus Olbios Kutsal Alanı'nda ve bağlantılı olarak kent planlamasında etkin olan coğrafi ve topografik şartlar ve iklimsel koşullar E. Ünsever tarafından sürdürülmekte olan Zeus Olbios Kutsal Alan Planlaması başlıklı doktora tez çalışması kapsamında incelenmektedir.

Diocaesarea'nın da bu özellikleri taşıdığı görülür. Hellenistik Dönem'e geri giden Zeus Olbios Kutsal Alanı'nın bulunduğu yer düzlük bir alandır. Kutsal Alan'ın kuzey temenos duvarı boyunca uzayan bir cadde (*decumanus maximus*) ve batı temenos duvarı boyunca uzayan bir diğer cadde (c*ardo maximus*) Kutsal Alan'ın kuzey batı köşesinde kesişir ve düzgün bir ızgara planın varlığına dair kanıtlar oluşturur. Topografyanın bu düzgün planlamaya izin verdiği de görülür (fig.1).

Bu planlamada ana unsurlarından birinin kente bağlantıyı sağlayan vadi rotalarına bağlanmak olduğu açıktır ve *decumanus maximus* doğudan gelen yol rotasına bağlantı sağlarken -benzer şekilde- c*ardo maximus* Zeus Olbios Kutsal Alanı'ın batı temenos duvarı boyunca kente bağlantı sağlayan kuzey vadi yoluna doğru uzar ve bu alanda Kent Kuzey Kapısı yer alır.

Planlamanın bir diğer unsuru olarak kent içerisindeki ara sokakların varlığı da izlenebilmektedir. Zeus Olbios Kutsal Alanı'ın doğu duvarı üzerinde son dönem kazılarıyla ortaya çıkarılmış Propylon'un sahip olduğu cephe özelliği sebebiyle önünde bir sokak beklenmelidir. Nymphaion'un batısında yer alan sokak hattı, güneye doğru Kutsal Alan'ın doğu sınırına paralel olarak uzanır ve aksı Propylon'un önünden geçerek daha güneyde korunmuş olan Gymnasium olarak bilinen yapıya kadar uzar. Yamaca kurulmuş Gymnasion yapısının üst seviyesinden bağlantı sağlayan bu sokak hattına ait izler güncel kadastral doku sayesinde izlenebilmektedir.

Roma kent planlamasının bir özelliği olan ızgara planda, sütunlu caddeler (*decumanus maximus* ve *cardo maximus*) merkezi bir alana bağlantı sağlar ya da hiç kesintiye uğramadan kentin bir ucundan ötekine devam edebilirdi[27]. Diocaesarea'daki planlamanın temelinde de bu uygulama yer alır. Kentteki *decumanus maximus* 550 metre uzunluğundadır ve Zeus Olbios Kutsal Alanı ile Doğu Nekropolis içerisinden kente ulaşımı sağlayan antik yol rotası arasında bağlantı sağlar[28] (fig.6). Cadde'nin Kutsal Alan'a bağlanması ve üzerinde Propylon'un olması buradaki Kutsal Tören Yolu uygulamasını ve Hellenistik Dönem'e giden bir planlamanın varlığını kanıtlar. Cadde, Roma özelliği olarak sütunlu yapılmış olsa da, Zeus Kutsal Alanı'na ulaşan bir yolun Roma Dönemi öncesinde beklenmesi gerekir. Bu tür sütunlu caddelerin doğudaki birçok merkezde Kutsal Tören Yolu olarak tanımlandığı bilinir[29]. Palmyra'daki Sütunlu Cadde'nin, Bel Tapınağı'ndan Nekropolis'e giden bir *via sacra* olarak[30], Petra ve Bosra'daki Sütunlu Caddeler'in, kent girişlerinden tapınak çevrelerine giden kutsal yollar olarak yorumlanması[31] bu uygulamanın doğudaki örnekleridir.

Yönleri ve genişlikleri değişen sütunlu caddeler kentlerdeki planlamanın ana unsurlarıdır. Bunlar, düzenli veya düzensiz insulalar oluşturan paralel açılı, sokaklara

27 MacDonald 1986, 43.

28 Diocaesarea'nın doğusunda, kente bağlanan bir antik yol vardır. Yolun sahip olduğu iyi korunmuş taş döşemeler bugün de izlenebilmektedir. Bu yol sahildeki Korykos'dan gelen ve Diocaesarea'ya bağlanan antik rota olmalıdır. Bu yol, dar bir vadinin içinden antik kente ulaşır ve vadi boyunca yolun kenarına yapılmış çok sayıda mezar bulunur. Bu mezarlardan dolayı bu alanın bir nekropolis olarak kullanıldığı görülmektedir, Aydınoğlu 2022b, 9.

29 Segal 1997, 5.

30 Browning 1979, 81.

31 Peters 1983, 274.

bölünmüş mahalleleri belirleyen yapılardır ve sütun dizileri, manzaralar, anıtsal cepheler, kemerler ve nymphaionlar ile zenginleştirilmişlerdir. Hellenistik Dönem'deki caddeler Roma Dönemi'nde İmparatorluğun büyüklüğünün ve gücünün vurgulandığı kentin temel omurgasını oluşturacak şekilde dönüşmüştür[32]. Bu dönüşümün Hellenistik Dönem sonrasında ana caddelere stoaların eklenmesiyle anıtsal yolların planlandığı yolundaki önerilerin[33] yanı sıra, Antik Dönem'de her çağdaki tören yollarından ve/veya kutsal yollardan da etkilenmiş olabileceği konusunda öneriler bulunmaktadır[34]. Roma Dönemi kent planlarına bakıldığında kentlerin büyük bir bölümünde, özellikle doğu eyaletlerindeki neredeyse her kentte Sütunlu Cadde'ler bulunmaktadır. Özellikle Anadolu ve Suriye'deki örnekler dikkat çekicidir. Kuzey Afrika'da da az sayıda örnek bilinir. Sütunlu Caddeler'in Roma Dönemi keşfi olmadığı, Hellenistik Dönem'de de vurgulanan bir doğu keşfi olduğu da önerilir[35]. Roma Dönemi'nde, bu caddeler üzerine eklenen taklar, anıtsal kapılar ve heykeller caddelerin anıtsal bir karakter kazanmasında önemli rol oynamıştır[36]. Roma kentinin omurgası olarak düşünülebilecek sütunlu caddeler, aynı zamanda kentteki mekânsal dağılım ve organizasyon için de bilgi sağlamaktadır. Antik Yunan kent devletlerinde kentin kalbi olarak nitelendirilen agoranın rolünü, Roma kentlerinde ticari ve yönetim faaliyetlerinin bütünleşmesiyle forum devralmıştır[37] ve bu sütunlu caddelerin kent içindeki bağlantıları sağladığı görülür.

Sütunlu Caddeler'in rol oynadığı planlama açısından bakıldığında bir Kutsal Alan içeren Pisidia'daki Antiocheia kentinde de Diocaesarea ile benzer bir süreç izlenir. MÖ 25 yılında Pisidia'da, Roma İmparatorluğu'nun kesin egemenliğini gerçekleştiren İmparator Augustus, bölgedeki kentleşmenin öncüsüdür[38]. Augustus'un Antiocheia kentinde bir koloni kurulması ile başlayan hareketlilikte Roma kenti model alınmış ve Hellenistik Dönem'in yapısı, Roma yapılanması için bir iskelet oluşturmuştur. Pisidia Antiokheiası'nda ızgara plan Diocaesarea'da olduğu gibi başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Birbirini dik açıyla kesen *decumanus maximus* ve *cardo maximus* kentin planlanmasındaki ana unsurlardır. *Decumanus maximus*, Batı Kapısı'ndan başlayarak Augustus Tapınağı önündeki alanın seviyesine ulaşır. *Cardo maximus N*ymphaion'dan güneybatı yönüne doğru uzanarak Tiberius Alanı'nın güneyinde d*ecumanus maximus* açıyla kesen ara sokaklar da tespit edilmiştir[39].

32 Hellenistik Dönem'de Antiocheia Orontes'deki Cadde anıtsal yollar için önemli bir örnektir. Kent içerisindeki mevcut Kurtuluş Caddesi Antik Dönem'den itibaren önemli bir iz olarak korunmuştur, Belge 2015. J. Leblanc ve G. Poccardi tarafından Antakya kenti özelinde yapılan çalışmada vurgulandığı gibi, Antakya'nın Antik Dönem ızgara plan şemasının korunmuş izlerini kırsal doku içerisinde de izleyebilmek mümkündür, Leblanc – Poccardi 1999.

33 Coulton 1976, 177.

34 Segal 1997, 8.

35 Ball 2001, 264.

36 Aphrodisias'da tetrapylon (Erim 1986), Philadelphia'da anıtsal bir kapı ve caddenin varlığına ait kanıtlar (Meriç 1986, 262), Perge'de kentin iki ana caddesinin keşiştiği noktadaki tak (Abbasoğlu 1990, 214), Hierapolis'te başlangıç ve bitişlerdeki kapılar (Ferrero 1993, 316), Anazarbos'da anıtsal kapı (Kadıoğlu 2013; Gough 1952, 110) sütunlu caddelerdeki anıtsal yapılara örnektir.

37 Ball 2001, 294.

38 Özcan 2008, 78; Özsait 1985, 89.

39 Mitchell – Waelkens 1998, 99 vd. Kutsal Alan ve kent planlaması kapsamında Priene'deki Hellenistik Dönem kent planlamasının Athena Tapınağı'na göre şekillendirildiğinin önerilmesi de bir başka örnektir, Rumscheid 1998, 29.

Diocaesarea'da kazıların yeni başlamasına karşın yukarıda ele alındığı üzere Roma kent planlamasına yönelik önemli veriler elde edilmiştir. Bununla birlikte, daha eski sokakların veya yapıların varlığı, topografyanın gereklilikleri veya tasarım seçimi gibi unsurların kentteki planlamayı etkilediği düşünülmelidir. Genel olarak Roma Küçük Asya'sındaki kentlerin Hellenistik Dönem'den gelen kurguları planlamayı etkilemiştir ve yapıların konumlarıyla bağlantılı bir ızgara planın şekillenmesine yol açmıştır. Roma binalarının çoğu ızgaranın biraz dışındadır ve bu düzensiz ızgara, daha eski sokakların veya yapıların varlığı, yasal kısıtlamalar veya topografyanın gereklilikleri veya tamamen tasarım seçimi ile açıklanabilir. Diocaesarea'da *decumanus maximus* üzerine bir Nymphaion ve bugün büyük bölümü korunmuş olan bir Roma İmparatorluk Dönemi Propylonu'nun yanısıra topografik şartlardan faydalanılarak bir Tiyatro'nun da yerleştirildiği görülür. *Decumanus maximus* ve Tiyatro arasındaki organik bağlantı, Tiyatro'da bulunan yapı yazıtı nedeniyle kentteki planlamanın da MS 2. yüzyıl ortasına tarihlenmesine imkan sağlar. Bununla birlikte eğimli topografya ve Tiyatro'nun kendine özgü yapılanması bu alanda ızgara planın şartlara uydurulduğuna işaret eder. Bu alanda yamaca doğru alçalan topografya geniş ve güzel bir manzaranın yanısıra vadideki yamaçların da kullanıldığına dair kanıt sunar. Bu alanda Gymnasion olarak tanımlanan yapıya ait kalıntıların olması, kent planlamasının bu alanları da kapsadığını düşündürür.

Roma Küçük Asya'sındaki şehirlerin kentleşmesindeki başarının altında bu kısmi ve şartlara göre şekillenen ızgara plan uygulanmasının yattığı önerilir[40]. Örneğin Perge'de Güney Hamamı gibi büyük Roma yapıları ızgaranın dışındadır sokaklar ve bloklar boyut, şekil ve hizalama bakımından farklılık gösterir[41]. Bir diğer örnek olan Side'de farklı hizalamalara ve genişliklere sahip birkaç sütunlu caddeden oluşan bir düzenleme söz konusudur ama bu kurgunun içinde yer alan anıtsal yapılar, meydanlar ve cepheler kent dokusunun ortaya çıkmasını sağlar. Topografyanın planlamadaki etkisini net bir şekilde gösteren dağlık bölgelerde yer alan kentlerdeki uygulamalar da bilinir. Cremna, kentin bir Roma kolonisi haline getirildiği Erken İmparatorluk Dönemi'ne ait ızgara plan topografik şartlarla anıtsal yapıların bir araya getirildiği bir örnektir. Kentte Hellenistik planlamanın üzerinde yer alan mevcut planda karmaşık bir görsel geometri birbiriyle ilişkilidir. Benzer şekilde, Arycanda'da da dik yamaca çeşitli yapılar dağılmıştır ve bu basamaklı teraslar merdivenlerle ya da rampalarla birbirine bağlanmıştır. Sagalassos'da ise düz anayollarla tanımlanan hizalamalar, bağlantılar, odak noktalarından oluşan bir ilişki düzeni vardır. Selge'de kentin zor topografik yapısına rağmen Roma planlamasının en önemli özelliği, Güney Tepe'deki Yukarı Agora'yı Kuzey Tepe'ye bağlayan Sütunlu Cadde'dir. Cadde'nin 230 metrelik revak ve dükkânlar dizilimi, topoğrafyaya uyum sağlayacak şekilde kurgulanmıştır[42].

Olası ızgara plan şeması ve sur duvarı izlerine göre kent şeması izlendiğinde, Roma İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilen Tiyatro'dan itibaren güneye doğru uzanan sokak ekseni ve sur duvarı izi, yerleşimin hali hazırda güneyden girişini sağlayan eski köy yolu hattı ile çakışmaktadır. Arazide yapılan gözlemlerde, sur duvarı ile söz konusu yolun kesiştiği alanda yoğun duvar izlerine rastlanılmıştır. Bu durumda, söz konusu alanda kentin güney kapısının bulunması olasıdır.

40 Yegül – Favro 2019, 614.
41 Abbasoğlu 2001.
42 Yegül – Favro 2019, 616 vd.

Sonuç olarak, Diocaesarea'nın Antik Dönem kent şemasına ilişkin değerlendirme, morfolojik izlerin yanısıra kısa geçmişi olan ve halen devam eden arkeolojik kazı ve araştırmalarla da ortaya konmuştur. Bu noktada belirtilmesi gereken en temel husus, olası plan şemasının kartografik ve morfolojik izlere dayalı geliştirilen bir öneri olduğudur. Alanda yürütülen arkeolojik kazıların ilerleyen aşamalarında söz konusu izlerin kontrolüne yönelik araştırmalar yapılması, tespit edilecek arkeolojik veriler doğrultusunda olası plan şemasının öncelikle kontrol edilmesi, daha sonrasında ise geliştirilmesi ve güncellenmesi mümkün olabilecektir.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Abbasoğlu 1990	Abbasoğlu, H., "Perge Kazısı 1988 Yılı Ön Raporu", KST XI-2, 211-222.
Abbasoğlu 2001	Abbasoğlu, H., "The Founding of Perge and its Development in the Hellenistic and Roman Periods", Urbanism in Western Asia Minor (ed. D. Parrish), JRA Supplement 45, 172-188.
Anderson 1997	Anderson, J. C., Architecture and Society, London.
Aydınoğlu 2022a	Aydınoğlu, Ü., "Diocaesarea/Uzuncaburç 2019-2022: Antik Kent Yayılım Alanı Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları", 2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları, Cilt 4, Ankara, 355-366.
Aydınoğlu 2022b	Aydınoğlu, Ü., "I. Kaynaklar, Tarihsel Süreç ve Topografya Açısından Diocaesarea ve Doğu Nekropolis", Diocaesarea Doğu Nekropolis Mezarlar ve Buluntular (ed. Ü. Aydınoğlu), Ankara, 3-16.
Ball 2001	Ball, W., Rome in the East the Transformation of an Empire, New York.
Belge 2015	Belge, B., Türkiye'de Kentsel Arkeolojik Değerlerin Kent Yaşamına Katılım Sorunsalı; Antakya Tarihi Kent Merkezi Örneği, Mimarlık Planlama Tasarım Yazıları (ed. Y. S. Levent – M. Uçar), Mersin, 91-112.
Belge – Aydınoğlu 2017	Belge, B. – Aydınoğlu, Ü., "Bir Planlama Altlığı Olarak; Roma Dönemi Tarsus Kenti Mekansal Yapısına İlişkin Değerlendirme", MEGARON 12-3,460-474.
Boysal 1952	Boysal, Y., "Korinth Düzeni'nin En Eski Yapısı Olan Silifke Civarındaki Olba Zeus Tapınağı Hakkında", IV. TT Kongresi I, 234-240.
Boysal 1957	Boysal, Y., "Die korinthischen Kapitelle der hellenistischen Zeit Anatoliens", Anatolia II, 123-132.
Börker 1971	Börker, C., "Die Datierung Des Zeus-Tempels von Olba-Diokaisareia in Kilikien", JDAI 86, 38-54.
Brown 1944	Brown, F.E., Excavations at Dura-Europos, Ninth Season I, Yale, 23-26.
Browning 1979	Browning, I., Palmyra, London.
Carter 1983	Carter, H., An Introduction to Urban Historical Geography, London.
Coulton 1976	Coulton, J.J., The Architectural Development of the Greek Stoa, Oxford.
Downey 1961	Downey, G., A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest, Princeton.

Durugönül 1998 Durugönül, S. "Seleukosların Olba Territoriumu'ndaki 'Akkulturation' Süreci Üzerine Düşünceler", OLBA I, 69-76.

Erim 1986 Erim, K., "Aphrodisias 1985", KST VIII-1, 349-379.

Ferrero 1993 Ferrero, D. B., "1991 Yılı Hierapolis Arkeoloji Kurulunun Çalışma Raporu", KST XIV-2,315-324.

Gotter 2001 Gotter, U., "Tempel und Grossmacht: Olba/Diocaesareia und das Imperium Romanum", La Cilicice: Espaces et Pouvoirs Locaux, Actes de la Table ronde Internationale d'Istanbul (ed. E. Jean – A. M. Dinçol – S. Durugönül), 2-5 Novembre 1999, İstanbul, 299-325.

Gough 1952 Gough, M., "Anazarbus", AnatSt 2 (1952), 85-150.

Heberdey – Wilhelm 1896 Heberdey, R. – Wilhelm, A., Reisen in Kilikien, DenkschrWien 44, Wien.

Held 2002 Held, W., "Die Residenzstadte Der Seleukiden", JDAI 117, 217-249.

Hild – Hellenkemper 1990 Hild, F. – Hellenkemper, H., Kilikien und Isaurien V, TIB 5, Wien.

Kadıoğlu 2013 Kadıoğlu, M., "Anazarbos Zafer Takı: Restitüsyon ve Tarihleme Önerisi", Orhan Bingöl'e 68. Yaş Armağanı (ed. G. Kökdemir), Ankara, 237-260.

Kaplan 2012 Kaplan, D., "Diokaisareia'daki Podyumlu Tapınak için Tarihleme ve Kült Önerisi", OLBA XX, 183-200.

Keil – Wilhelm 1931 Keil, J. – Wilhelm, A., Denkmäler aus dem Rauhen Kiliken, MAMA 3, Manchester.

Kirsten 1973 Kirsten, E., "Diokaisareia und Sebaste, zwei Städtegründungen der frühen Kaiserzeit im Kilikischen Arbeitsgebiet der Akademie", AnzWien 110, 347-364.

Leblanc – Poccardi 1999 Leblanc, J. – Poccardi, G., E"tude de la permanence des tracés urbains etruraux antiques à Antioche-sur-l'Oronte", Syria 76, 91-126.

MacDonald 1986 MacDonald, W. L., The Architecture of the Roman Empire II An Urban Appraisal, New Haven-London.

MacKay 1990 MacKay, T.S., "The Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia", ANRW II-18 , 2045-2129.

Meriç 1986 Meriç, R., "1985 Yılı Alaşehir Kazı Çalışmaları", KST VIII-2, 259-271.

Mitchell – Waelkens 1998 Mitchell, S. – Waelkens, M., Pisidan Antioch, The Site and It's Monuments, 1998.

Owens 2000 Owens, E. J., Yunan ve Roma Dünyasında Kent, İstanbul.

Özcan 2008 Özcan, A., Pisidia Bölgesinde Roma İmparatorluğu'nun Yapı Propagandası ve Politikası, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Özsait 1985 Özsait, M., Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidia Tarihi, 1985.

Peters 1983 Peters, F., "City planning in Greco-Roman Syria. Some new considerations", DamMitt 1, 269-277.

Rumscheid 1994 Rumscheid, F., Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus, Mainz.

Rumscheid 1998 Rumscheid, F., Priene A Guide to the Pompeii of Asia Minor, İstanbul.

Segal 1997 Segal, A., From Function to Monument: Urban Landscapes of Roman Palestine, Syria and Provincia Arabia, Oxford.

Spanu 2011 Spanu, M., The Theater of Diokaisareia, Berlin.

Wannagat 2003 Wannagat, D., "Bericht Über die Erste Foschungskampagne in Diokaisareia/Uzuncaburç", AST 20-1, 197-206.

Wannagat 2005 Wannagat, D., "Neue Forschungen in Uzuncaburç 2001-2004. Das Zeus-Olbios-Heiligtum und die Stadt Diokaisareia", AA 2005-1, 117-165.

Wannagat v.d. 2005 Wannagat, D. – Dorl, C. – Kramer, N. – Spanu, M. – Westphalen S., "Bericht Über die Forschungen in Diokaisareia/Uzancaburç", AST 22-1, 355-368

Wannagat 2007 Wannagat, D., "Der Tempel Des Zeus-Olbios Uzuncaburç 2005", AST 24-1, 245-252.

Williams 1974 Williams, C., "The Corinthian Temple of Zeus Olbios at Uzuncaburç: A Reconsideration of the Date", AJA 78, 405-414.

Yegül – Favro 2019 Yegül, F. – Favro, D., Roman Architecture and Urbanism From the origins to Late Antiquity, Cambridge.

Fig.1 Zeus Olbios Kutsal Alanı, Temenos duvarları, Zeus Tapınağı ve *decumanus maximus*

Fig. 2 Diocaesarea yerleşik alanı yakın çevresinde Hellenistik Döneme tarihlenen bulgular

Fig.3 *Decumanus maximus* ve Tiyatro

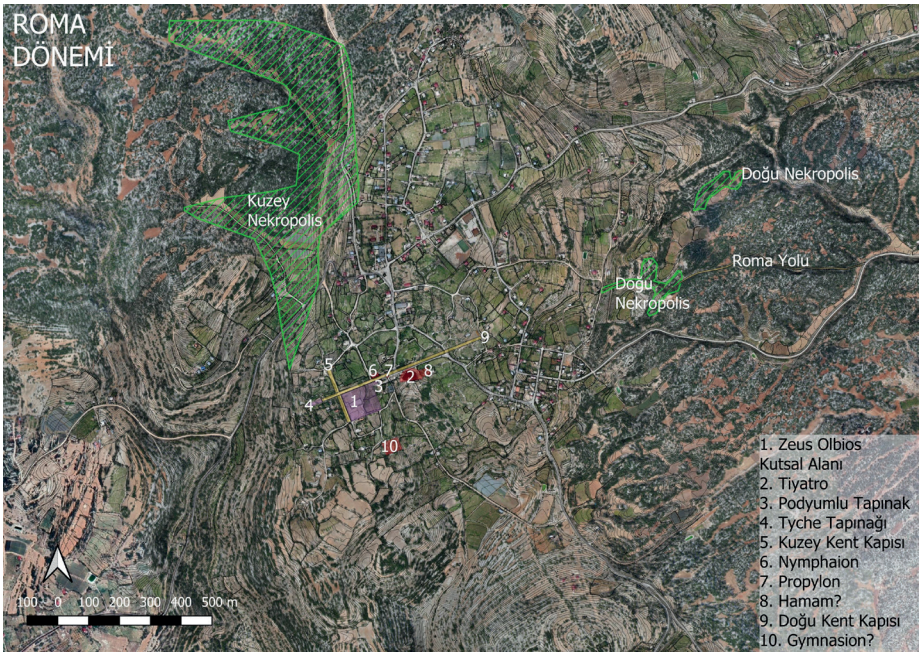

Fig. 4 Diocaesarea yerleşik alanı yakın çevresinde Roma Dönemi'ne tarihlenen bulgular

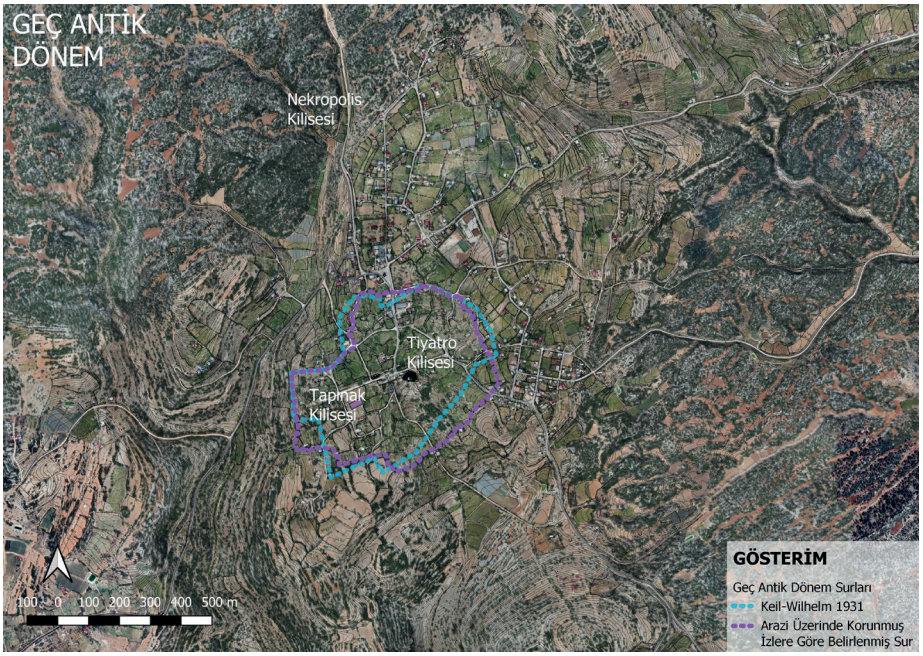

Fig. 5 Diocaesarea yerleşik alanı yakın çevresinde Geç Antik Dönem'e tarihlenen bulgular

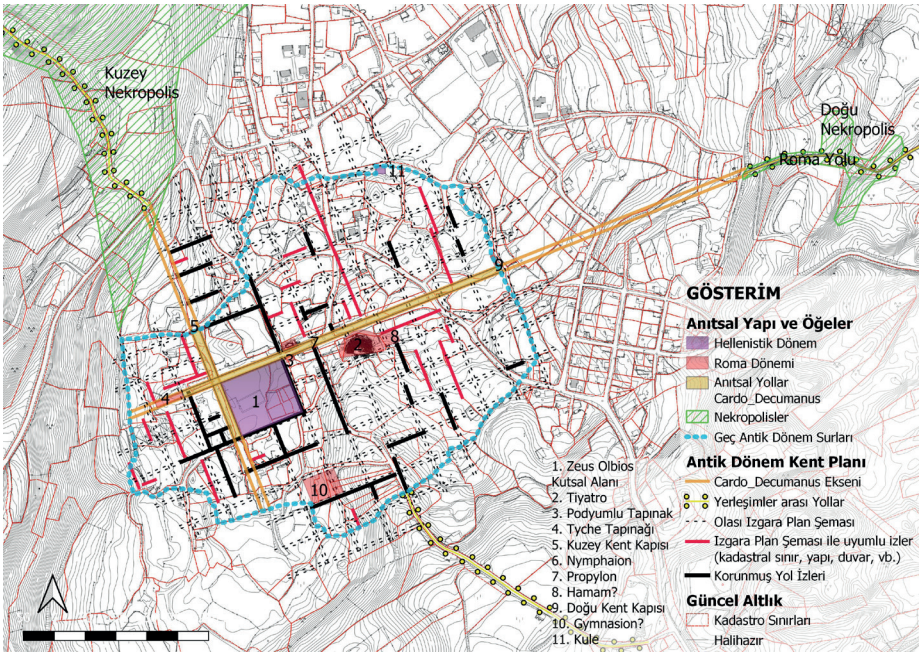

Fig. 6 Diocaesarea, Cardo-Decumanus anıtsal yol eksenlerine paralel korunmuş morfolojik izler ve olası ızgara plan şeması

OLBA XXXI, 2023, 79-96
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 05.10.2022
Makale Kabul | Accepted : 15.11.2022

TARSUS'UN TAŞ YIĞMA TEPELERİ: KILIKIA'NIN TÜMÜLÜSLERİ

Deniz KAPLAN – Ali ULVİ – A. Yasin YİĞİT*

ABSTRACT

The Stone 'Hills' of Tarsus: The Tumuli of Cilicia

In the surveys carried out since 2016 in the mountainous geography of Tarsus, structures similar to stone 'hills' were encountered, examples of which are observed also east of Rough Cilicia. In Rough Cilicia the bedrock was broken to pieces and piled up in order to gain agricultural soil. But the stone 'hills' identified also in the hinterland of the ancient city of Tarsus have different characteristics from the examples in Rough Cilicia. The most important distinguishing feature is the absence of agricultural land next to the stone 'hills'. Within the scope of the 'Tarsus Hinterland Surveys', the stone 'hills' found in the immediate vicinity of the Roman Road, especially in the Sağlıklı District, are examined in this study. Stone 'hills' refer to Tumulus-type tombs, examples of which were yet unknown in the Cilician Region. Since none of these graves have been excavated yet, it is not possible to suggest a precise date or date range.

Keywords: Cilicia, Tarsus, Tomb, Agglomerated Stone 'Hills', Tumuli.

ÖZ

Tarsus İlçesinin dağlık coğrafyasında 2016 yılından itibaren gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında, daha önce örneklerini Dağlık Kilikia'nın doğusundaki coğrafyada tarım toprağının taşlardan arındırılması amacıyla toplandığı ve biriktirilerek bir araya getirildiği görülen taş tepelerine benzer yapılanmalar ile karşılaşılmıştır. Antik Tarsus kentinin hinterlandı içerisinde kalan coğrafyada tespit edilen taş yığma tepeler, Dağlık Kilikia örneklerinden farklı özelliklere sahiplerdir. En önemli ayırt edici özellik, yığma taş tepelerin yanında tarım arazilerinin

* Doç. Dr. Deniz Kaplan, Mersin Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü Yenişehir/Mersin-TR. E-posta: denizkaplan@mersin.edu.tr.
Orcid No: 0000-0002-2106-5503
Doç. Dr. Ali Ulvi, Mersin Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri Ana Bilim Dalı, Çiftlikköy Kampüsü Yenişehir/Mersin-TR. E-posta: aliulvi@mersin.edu.tr.
Orcid No: 0000-0003-3005-8011
Arş. Gör. A. Yasin Yiğit, Mersin Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Harita Mühendisliği Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü Yenişehir/Mersin-TR. E-posta: ayasinyigit@mersin.edu.tr.
Orcid No: 0000-0002-9407-8022

bulunmamasıdır. Bu çalışma içerisinde Tarsus Hinterlandı Yüzey Araştırmaları kapsamında özellikle Sağlıklı Mahallesi'ndeki Roma Yolunun yakın çevresinde tespit edilen yığma taş tepeler incelenmektedir. Taş Yığma Tepeler, Kilikia Bölgesi'nde örnekleri bilinmeyen Tümülüs tipi mezarları ifade etmektedir. Söz konusu mezarların herhangi bir şekilde açık bir örneğinin tespit edilmemiş olması nedeniyle net bir tarih veya tarih aralığı önermek mümkün değildir.

Anahtar Kelimeler: Kilikia, Tarsus, Mezar, Taş Yığma, Tümülüs.

Mersin'in doğusunda bulunan Tarsus, antik coğrafi bölümleme içerisinde Korakesion (Alanya) ve Aleksandria kat İsson (İskenderun) arasında kalan Kilikia Bölgesi içerisinde yer almaktadır[1]. Ovalık Kilikia'nın önemli kentlerinden olan Tarsus, kentte ele geçen Övünç Yazıtı'nda açık bir şekilde vurgulandığı gibi Lykaonia, Isauria ve Kilikia Bölgesi'nin en önde gelen başkentidir[2]. Antik kaynakların Tarsus ile ilgili yaptığı tanımlarda ortak bir özellik, Tarsus'un ortasından akan ve deniz ile bağlantısını sağlayan Kydnos Nehri'dir[3]. Tarsus'un bölgesel bir başkent olarak tanımlanmasını sağlayan bir diğer husus geniş tarım arazilerine sahip olmasıdır. Bu sayede limanı üzerinden Tarsus'tan Aleksandria'ya tahıl gönderildiği bilinmektedir[4]. Tarsus'u önemli ve vazgeçilmez kılarak dönemler boyunca kesintisiz bir şekilde iskân edilmesini sağlayan asıl önemli husus Gülek Geçidi[5] ve oradan uzanarak Tarsus'a doğru ulaşan *Via Tauri*dir. *Via Tauri*nin günümüze ulaşmış kalıntıları Tarsus'un 30 km kuzeybatısındaki Sağlıklı Mahallesi'nde bulunmaktadır (fig. 1). Roma Yol kalıntısı, Anadolu'da Roma Dönemi uluslararası yol ağının Via Tauri olarak adlandırılan kısmından günümüze ulaşmış tek parçası olması açısından önemlidir. Yolun günümüze sadece 2.88 kilometrelik kısmı ulaşmıştır. 3 metre genişliğindeki yolun İmparator Caracalla zamanında onarım gördüğü mil taşları üzerindeki yazıtlardan öğrenilmektedir[6].

Sağlıklı Mahallesi'ndeki Roma Yolu'nun kuzey ve batısında Yukarıkale yerleşiminin yaslandığı yamaçların ait olduğu zirve ve oradan Roma Yoluna doğru uzanan geniş engebeli ve zaman zaman düzlüklere sahip alan içerisinde, bu çalışmanın içeriğini oluşturan çok sayıda dökülmeyi engelleyecek iri taşlarla çevrelenmiş ve üst kısımlarında ise küçük arazi taşları üst üste konularak tümlendiği görülen taş yığma tepeler tespit edilmiştir (fig. 2). Bu çalışmada, taş yığma tepelerin belgeleme yöntemi, işlevi ve tarihlemeleri ele alınmıştır. Tarsus taş yığma tepeleri, ilk kez bu makale ile bilim dünyasına sunulmaktadır.

Belgeleme Çalışmaları ve Tanım

Sağlıklı Mahallesi'ndeki Roma Yolu'nun ortasından geçtiği 5 hektar genişliğindeki kısmen düzlükleri bünyesinde barındıran alan Tarsus kentine hâkim yamaçlardır.

1 Kilikia için bk. Strabon XIV, 5, 1.
2 Sayar 2016, 177-186.
3 Arrianus 4,7; Plutarkhos XXVI.
4 Mitchell 1983, 142; Akdoğdu Arca – Gökalp – Tüner Önen 2011, 291.
5 Ksenophon I, 2, 21-22; Arrianus IV, 2-3; Strabon XII, 2, 9.
6 Sağlıklı yolu için bk. Alkaç – Kaplan 2017, 117-123.

Söz konusu alanda tespiti gerçekleştirilen, farklı boyutlardaki irili ufaklı kireç taşı parçalarının bir araya getirilerek üst üste yığın halinde atılmış olan örneklerinin birbirlerine olan benzerliği, onların arkeolojik açıdan belgelenmesini zorlaştırmıştır (fig. 3). Özellikle bunların sayısının fazlalığı ve ait oldukları alanın genişliği, uzaktan algılama ve fotogrametri gibi geomatik ölçüm tekniklerinin kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Bu tekniklerden son yıllarda en önemli gelişmeyi, insansız hava araçları (İHA) fotogrametrisi göstermiştir. İHA'ların alçak irtifadan uçuş kabiliyeti ve gelişmiş teknik görüntüleme sistemleri ile birlikte elde ettikleri veriler, uydu görüntülerinden ve insanlı uçaklardan elde edilen verilere kıyasla önemli ölçüde daha yüksek çözünürlüğe sahip ve çok daha detaylı bilgiler içermektedir[7]. İHA'ların kültürel miras alanında kullanımı yeni bir yaklaşım değildir; fakat yeni tip İHA'ların bu alanda kullanılması farklı bir boyut kazanmıştır. Günümüzde kullanılan İHA platformlarında ise kamera, otomatik resim çekme modülü ve GNSS[8]/IMU[9]/RTK[10] gibi teknolojiler ile bütünleşik bir sistem oluşturulmuştur[11]. Özellikle GNSS/IMU/RTK modülleri ile çekilen fotoğraflarla anlık olarak coğrafi (Enlem, Boylam, Elipsoidal yükseklik) koordinatlar toplanabilmekte ve fotoğrafların fotogrametrik olarak işlenmesinde avantaj sağlamaktadır. Bu teknik sonucunda üretilen sayısal yükseklik modelleri (DEM), topoğrafyanın yüzey kabartma özelliklerini analiz etmeye ve arkeolojik nesneleri aramak, belgelemek ve incelemek için farklı araçların kullanılmasına izin vermiştir[12].

7 İHA ilk olarak askeri uygulamalarda kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra sivil kullanıma izin verilmesi ile birlikte hassas tarım (Polat – Kaya 2021, 1-6) ve ormancılık çalışmalarında (Ceylan – Uysal, 2019, 1-6) kullanılmaya başlanmış ardından yangın izleme (Şenkal v.d. 2021, 81-89), Kıyı değişimi analizi (Kaya – Polat 2021, 736-746; Kaçarlar – Hamal 2021, 65-70), kültürel miras ve arkeoloji (Erdoğan v.d. 2021, 23-27; Akar 2017, 110-117) trafik izleme (Yılmaz – Ulvi 2022, 8-18) çevresel araştırma (Özdemir 2020, 144-149) ve 3D rekonstrüksiyon (Doğan – Yakar 2018, 50-55; Hamal v.d. 2020, 55-60), Hacim hesaplama (Kabadayı 2022, 19-23; Hamal 2022, 29-34) gibi alanlarda teknolojinin gelişmesi ile birlikte birçok disiplin tarafından farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmıştır.

8 Global Navigation Satellite Systems = Küresel uydu seyrüsefer sistemi

9 Inertial measurement unit = Atalet ölçüm birimi, ivmeölçerler, jiroskoplar ve bazen manyetometrelerin bir kombinasyonunu kullanarak bir vücudun spesifik kuvvetini, açısal hızını ve bazen vücudun yönünü ölçen ve raporlayan elektronik bir cihazdır.

10 Real Time Kinematics = Gerçek Zamanlı Kinematik uydu navigasyonunda, GPS, GLONASS veya Galileo ile birlikte kullanılabilen, uydu tabanlı konumlandırma sistemleri ile elde edilen konum verilerinin hassasiyetini artırmak için kullanılan teknik.

11 Şasi – Yakar 2018, 6-11.

12 Akar v.d. 2021, 65-68. Yığma Taş Tepelerin bulunduğu çalışma bölgesinin fotogrametrik ölçüm, analiz ve araştırılması, 12-16 Haziran 2022 tarihleri arasında üç kişilik bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Fotogrametrik araştırma için bir Fixed-wing platformu, dahili 20 MP kameralı Sensefly Ebee Plus UAV kullanıldı. Üç adımda gerçekleştirilen ana saha faaliyetlerine ekip dağılımları: (1) uçuş görevi tasarımı, (2) Ground Control Points (GCPs) yerleştirilmesi ve ölçülmesi son olarakta (3) uçuş operasyonu ve havadan görüntülerin toplanması olarak yapılmıştır. Ortalama 40 dakikadan oluşan 3 uçuş ile 820 hava fotoğrafı çekimi yapılmış olup toplam 24 km2'lik bir alanda ölçümler gerçekleştirilmiştir. Ölçümler, İHA ile fotoğraf çekiminden önce Topcon Hiper SR çift frekanslı GNSS alıcısı kullanılarak RTK modunda elde edildi. Baz ve gezici arasındaki mesafe maksimum 2,3 km olarak tasarlanmıştır. RTK/GNSS modunda 18 adet GCP'nin ölçülmesi, konumlandırma doğruluğu 2 cm'nin altında stabilize edildikten sonra gerçekleştirildi. Georeferencing kalitesini kontrol etmek amacıyla, GCP'ler haricinde 10 adet Check Points (ChP) ölçüldü. GCP ve ChP koordinatları, veri kümesinde International Terrestrial Reference Frame (ITRF 36) koordinat sistemiyle sağlandı. Taş yığma tepelerin UAV photogrametry ile belgelenmesi sonucu ortaya Yüksek çözünürlüklü bir ^{2D} ortofotonun yanı sıra

Üretilen yüksek çözünürlüklü orthomosaic kullanılarak fotogrametrik yazılım aracılığı ile taş yığma tepeler manuel olarak 75 adet tespit edilerek dijital harita üzerinden tamamının koordinatları alınmıştır. Ardından söz konusu yığma taşların yerinde incelenerek doğrulaması gerçekleştirilmiştir. Figür 6'da görüldüğü üzere alanın büyük olmasından dolayı temsili açısından üç parçaya ayrılmıştır (A-B-C). Bunların arasından her bölgeden bir tane olmak üzere üç adet taş yığma tepe değerlendirmelerde kullanılmak üzere seçilmiştir. Seçilen yığma tepelerin yerleri A-B-C alanı için sırasıyla fig. 7-9'da gösterilmiştir. Bu örneklerin özelinde hat kesitleri alınarak detaylı incelemesi yapılmıştır (fig. 10). Bu üç örneğe ait İHA verilerinden elde edilen karakteristik metrik bilgiler fig.17'de verilmiştir.

Fig.10 ve fig. 17 incelendiğinde, çalışma alanındaki 75 adet taş yığma tepenin, ayrıntıları burada sunulan üç taş yığma tepe ile benzer karakteristik geometrik özellikler taşıdığı İHA fotogrametrisi yöntemi ile üretilen dijital çıktılardan belirlenmiştir. Özellikle taş yığma tepelerin %85'i Fig.10'da gösterilen A ve B örneklerine benzer geometrik yapıya sahip olduğu ve çokgen (genellikle altıgen ve yedigen) bir yapıda olduğu tespit edilse de bunların genel olarak formları, yuvarlak hatlara (fig. 7-8) sahiptirler. Diğer örneklerin ise fig.10'da verilen C tipi taş yığmalar gibi uzun ince dikdörtgenimsi bir yapıda olduğu (fig. 9) gözlemlenmiştir. Ancak C tipi yığmalar az sayıdadır. Ayrıca çalışma alanında tespit edilen yığmaların uzunlukları değişken olsa da yükseklikleri 2.00-2.30 metre arasında değişmektedir. Yerinde inceleme yapıldığı sırada bu yükseklik farklarının zamanla yapının doğal ya da doğal olmayan sebeplerle deformasyona uğramasından kaynaklandığı görülmüştür. Çalışma alanındaki taş yığma tepelerinin hepsinin yükseklik ortalaması alındığında yaklaşık 2.20 metre civarında olduğu tespit edilmiştir.

İşlev

Tarsus taş yığma tepeler, yerleştirilmiş olduğu zemin bağlamında iki farklı özelliğe sahiptir. Tepelerin bir kısmı kireçtaşı ana kaya zemin üzerine yığılmışken asıl çoğunlukta olan grup, toprak zeminin üzerinde yükselenlerdir (fig. 11). Ana kaya veya toprak zemin üzerinde yükselen tepelerin krepisleri de farklı özelliklerdedir. Bu farklılık, krepislerin formunda görülmektedir. Krepisler, kuru ve iri moloz taş örgü ile yuvarlak, çokgen ve dikdörtgen bir alt yapıdadır. Yuvarlak veya çokgen (fig. 12) forma sahip olanlar, genel olarak yüksek tepeler görünümündeyken dikdörtgen forma sahip ince-uzun yığmalar (fig. 13) daha alçak olup zaman zaman bir ucunda yüksek

fotogrametri kullanılarak bir başucu planından arazinin ve yığma taş tepelerin 2.5D dijital elevation modeli (DEM) (fig. 4), eş yükselti eğrilerinin olduğu dijital harita (fig. 5) ve 3B nokta bulutu modeli üretilmiştir. Çalışmada üretilen yoğun nokta bulutu ve yükseklik verisinden yığma taş tepelerin geometrik özellikleri analiz edilirken orthomosaic verisinden ise konumsal bilgiler araştırılmıştır. Çalışmada üretilen dijital ürünlerin global anlamda hassas bir şekilde konumlandırılması için, GCP›ler görüntü bloğuna aktarılarak referanslandırıldı. GCP›lerin 3B koordinatları, cm düzeyinde doğrulukla GNSS-RTK yöntemi ile ölçülmüştür. GCP olmadan dengeleme sonucunda X, Y, Z (Virgüllerden sonra birer boşluk gerekir) konum doğruluğu 9.2 cm iken GCPs ile 2.1 cm hesaplanmıştır. 24 km2'lik bir alanda gerçekleştirilen İHA görüntüleri kullanılarak fotogrametrik araştırmalardan belirlenen yığma taş alanlarına ait çok yüksek çözünürlüklü (4 cm/pixel) dijital sayısal model, 6.1 cm RMSE ile yüksek detay ve doğruluk göstermektedir. Ayrıca m² ye düşen nokta sayısı ise 36.6 olarak oldukça yüksek hesaplanmıştır.

yuvarlak veya çokgen taş yığma ile son bulmaktadırlar (fig. 14). Tespit edilen taş yığma tepeler içerisinde bir diğer farklı tipi, birbirine yakın ve yüksek ana kaya kütlelerinin aralarındaki boşlukları doldurarak yığıltılmış taş tepeler oluşturmaktadır (fig. 15). Taş Yığma Tepeler, çoğunlukla zirve noktalarında altı geniş yukarı doğru daralan 4 ya da 5 düzensiz formdaki arazi taşından oluşturulmuş ufak bir tepecik görünümlü oluşum ile son bulmaktadır (fig. 16).

Tarsus taş yığma tepeler, tarım arazisi açmak için araziden arındırılan taş tepelerden ayrı özellikler göstermektedirler. Söz konusu taş yığma tepelerin, konumları itibariyle tarım arazilerinin hemen yakınlarında ya da içlerinde olmaması ve nicelik bakımından ise çok sayıda ve birbirine yakın mevkilerde bir arada bulunması nedeniyle tarım ile ilişkilendirmek mümkün değildir.

Tarsus Hinterlandı'ndaki antik yol üzerinde farklı ölçülerdeki çok sayıda taş yığma tepelere çağımızdan önce açılarak ulaşılmamıştır veya definecilerce fark edilmemiş ya da bilimsel arkeolojik kazılar ile açığa çıkartılmış bir örneği dahi mevcut değildir. Bu nedenle söz konusu yapılanmaların işlevleri hususunda kesin bir bilgiye henüz sahip değiliz.

Taş yığma tepelerin tarım arazisi kazanmak için oluşturulmuş türdeşlerinin dışında kullanımı, bu yapılanmaların işlevlerinin anlaşılması hususunda önemli veriler sunmaktadır. Taş yığma tepelerin benzerleri Lykia[13], Milyas[14], Kabalis[15], Kommegene[16] ve Kappadokia[17] Bölgeleri'nde bulunmaktadır. Bu bölgelerde tespit edilen açılmış ya da bilimsel kazısı yapılmış örneklerin altında mezarlar yer almaktadır. Bu sayede söz konusu yapılanmalar, Tümülüs[18] olarak kabul edilmektedir. Ancak söz konusu tümülüsler, Anadolu'da örneklerine sıklıkla rastlanılan toprak örtü[19] yerine moloz taşlar aracılığıyla oluşturulması nedeniyle Taş Yığma ya da Kabalis Bölgesi'nde olduğu gibi köylülerin Çağıl[20] olarak tabir ettikleri Tümülüsler olarak kimliklendirilmişlerdir. Dolayısıyla Tarsus Hinterlandı'nda Sağlıklı Roma Yolu ve onun periferisinde tespit edilen çok sayıda taş yığma tepeler, Tümülüs tipinde mezarlar olabilir.

13 Hülden 2006, 263-264; Hülden 2016a, 377-381; Hülden 2016b, 475 vd.
14 Tiryaki 2015, 685 vd; Tiryaki 2016, 51 vd.
15 Dökü – Baytak 2015, 645 vd.; Dökü – Baytak 2017, 11 vd.
16 Zeyrek v.d. 2006, 163-169.
17 Kappadokia Bölgesi taş yığma tümülüsleri için bk. Durukan 2012, 33 fig.59,67.
18 Tümülüs tipi mezarları konu edinen bir toplantı, 2009 yılının 1 ve 3 Haziran tarihleri arasında TumulİstanbulTumulİstanbul başlığıyla gerçekleştirilmiştir. Söz konusu toplantıdaki bildiler, 2016 yılında O. Henry ve U. Kelp editörlüğünde "Tumulus es Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millenium BC" başlıklı kitap ile bilim dünyasına sunulmuştur.
19 Toprak yığma Tümülüsler: Phryg Tümülüsleri için bk. Sams 2012, 244-259; Lydia Tümülüsleri için bk. Roosevelt 2017,193-205; Kommagene toprak Tümülüsleri için bk. Zeyrek v.d. 2006, 169-176; Kappadokia toprak tümülüsleri için bk. Berges-Börker 1999, 318-319; Şahin 1996, 287-290; Eskioğlu 1989, 189-95; Yücel 2017, 161 vd. Tümülüsler sadece toprak veya taş yığma olarak iki farklı malzeme kullanılarak inşa edilmemişlerdir. Tümülüs mezarlarda hem taş hem de toprak yığmanın birlikte kullanıldığı örnekler mevcuttur. Bu üçüncü tarzda ilk olarak taş yığma ile üzeri kapatılmış, ardından bu taş yığmanın üzeri ise yüksek bir toprak yığma ile örtülmüştür. Bu üçüncü örneğe, Anadolu'dan bir örnek Mellink'in Boztepe Tümülüsleri kazı raporlarından bilinmektedir (Tiryaki 2015, 689). Bunun yanı sıra Thrakia Bölgesinde Bulgaristan'ın Belishka Chuka Bölgesinde MÖ 5. yüzyıla tarihlenen tümülüs, bu şekilde inşa edilmiştir. Bk. Tonkova 2016, 339 Pl. 144, fig. 5-6.
20 Dökü – Baytak 2015, 649.

Tarihleme

Antik Tarsus kentinin hinterlandındaki Sağlıklı Mahallesi sınırları içerisinde kalan taş döşeli Roma yolunun etrafında tespit edilen ve Tümülüs olduğunu önerdiğimiz yapılanmaların tarihlenmelerine yönelik herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. Buna karşın taş yığma tümülüs geleneğinin Demir Çağı ya da Arkaik Dönem'den itibaren bilindiği Lykia, Milyas ve Kabalis örneklerinden anlaşılmaktadır[21]. Bu tip tümülüslerin bilinen geç örnekleri Kommagene ve Kappadokia Bölgesi'nde bulunmaktadır ve geç Hellenistik-Roma İmparatorluk Dönemine tarihlenmektedirler[22]. Dolayısıyla benzerlerinden yola çıkarak taş yığma tümülüsler için spesifik bir tarih aralığı önermek mümkün değildir. Buna karşın Kappadokia'nın ve Kommagene'nin Kilikia ile komşuluğu dikkate alındığında Kappadokia ve Kommagene örneklerinin tarihleri (Geç Hellenistik Dönem – Roma İmparatorluk Dönemi) Tarsus taş yığma tümülüsleri için referans olabilir. Tarsus taş yığma tümülüslerin tarihlendirilmesi hususunda göz ardı edilmemesi gereken husus, Sağlıklı Roma Yoludur. Söz konusu yolun üzerinde bulunan iki adet mil taşı hüviyetine sahip yazıt, yolun İmparator Caracalla (MS 211-217) Döneminde onartıldığının bilgilerini sunmaktadır[23]. Dolayısıyla Sağlıklı Roma Yolu, kesinlikle Caracalla Döneminden önce inşa edilmiş olmalıdır. Sağlıklı Roma Yolu periferisindeki yerleşimlerden olan Kırıt Mahallesi Cankurtaran Mevkii yerleşiminde ele geçen seramikler, yolun ve rotanın erken dönemlerdeki varlığının arkeolojik kanıtlarıdır. Söz konusu yerleşimde ele geçen seramiklerin en erken örnekleri, geç Hellenistik Döneme aittirler[24]. Tümülüslerin antik yollar ile konumsal uyumu dikkat çekicidir. Bunun için benzer bir yapılanma Kabalis'te Uylupınar ve çevresinde[25] ve Milyas'taki Baltasıgedik ve Yardere'de[26] görülmektedir. Her iki bölgede tümülüslerin antik yollar üzerinde konumlandırılmış olması, Tarsus örnekleriyle tam bir uyuma işaret etmektedir. Buna karşın Milyas ve Kabalis örneklerinden de anlaşılacağı üzere taş döşem antik yolun varlığı ile tümülüsler arasında kronolojik bir ilişki kurmak olası gözükmemektedir. Buna karşın Kappadokia Bölgesi, yakınlığı ve yol bağlantısı olması bakımından Tarsus Hinterlandı için ön plana çıkmaktadır. Uluslararası yol ağının Kappadokia bölgesi kentleri olan Tyana ve Podandos'tan ilerleyerek Kilikiai Pylai'ya (Kilikia Kapıları) ulaşması[27] ve oradan Via Tauri olarak bilinen ve taş yığma tümülüslerin arasından geçerek Tarsus'a ulaşan Sağlıklı'daki antik yol, Tyana ve çevresinde Erken Demir Çağı'ndan[28] itibaren bilinen tümülüs mezar geleneğinin Tarsus'un hinterlandına taşınmasında etkili olmuş olabilir. Sonuç olarak, tarihlemeleri hususunda nihai bir önermede bulunamadığımız Tarsus taş yığma tümülüsleri, Kilikia Bölgesinde mezar tipolojisi açısından bugüne kadar varlığı bilinmeyen Tümülüs tipi mezarların kanıtlarını sunması bakımından önem arz etmektedirler.

21 Hülden 2016b, 485-486; Tiryaki 2015, 685 vd; Tiryaki 2016, 51 vd.; Dökü – Baytak 2015, 645 vd.; Dökü – Baytak 2017, 11 vd.
22 Kommagene taş yığma tümülüsleri için bk. Blömer 2008a, 103-110; Blömer 2008b, 287 vd.; Kappadokia taş yığma Tümülüsleri için bk. Durukan 2012, 33, 53; Thierry 2016, 649 vd. Pl 325 Fig.2-3.
23 Alkaç – Kaplan 2017, 120.
24 Alkaç 2020.
25 Dökü – Baytak 2015, 648.
26 Tiryaki 2016.
27 French 2012, 20.
28 Berges – Börker 1999, 318–319.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Alkaç 2020 — Alkaç, E., "Tarsus Kırıt Mahallesi Cankurtaran Tepesi Mevkii Seramikleri", Tarsus Araştırmaları I (ed. D. Kaplan), 33-54.

Alkaç – Kaplan 2017 — Alkaç, E. – D. Kaplan, Bir Başkentin Tarihi ve Anıtları: Tarsus, İstanbul.

Akar 2017 — Akar, A., "Evaluation of accuracy of Dems obtained from UAV-Point clouds for different topographical areas", International Journal of Engineering and Geosciences, 2-3, 110-117.

Akar v.d. 2021 — Akar, A. – Akar, Ö. – Bayata, H. F. "SenseFly eBeeX İHA İle Üretilen Ortofotonun Konum Doğruluğunun İncelenmesi", Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi 3-2, 65-68.

Akdoğdu Arca – Gökalp – Tüner Önen 2011 — E. Akdoğdu Arca – N. Gökalp – N. Tüner Önen, "Pamphylia Bölgesi'nin Mısır ve Kıbrıs ile olan İlişkileri", Olba XIX, 287-313

Arrianus — Anabasis, Çev. F. Akderin, İstanbul, 2005.

Berges – Börker 1999 — Börker, C. – D. Bergers, "Tyana 1996-1997", AST XVI-I, 315-329.

Blömer 2008a — Blömer, M., "Der Tumulus von Sesönk - Ein Monument des kommagenischen Ahnenkultes?", Vom Euphrat bis zum Bosporus. Kleinasien in der Antike. Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag Bd. 1 (ed. E. Winter), Bonn, 103-110

Blömer 2008b — Blömer, M., "Der Tumulus von Halilbaşlı, Yavuzeli", ΠΑΤΡΙΣ ΠΑΝΤΡΟΦΟΣ ΚΟΜΜΑΓΗΝΗ. Neue Funde und Forschungen zwischen Taurus und Kommagene (ed. E. Winter), AMS 60, Bonn, 287-296

Ceylan – Uysal 2019 — Ceylan, M. C. – Uysal, M., "İnsansız Hava Araçlarından Üretilenverilerin Değerlendirilmesi Ve Ağaçlık Alanların Sınıflandırılması", Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi 1-1, 1-6.

Doğan – Yakar 2018 — Doğan, Y. – Yakar, M. "GIS and three-dimensional modeling for cultural heritages". International Journal of Engineering and Geosciences 3-2, 50-55.

Dökü – Baytak 2015 — Dökü, E. – İ. Baytak, Kabalis Bölgesi Uylupınar Yerleşimi ve Nekropolleri, Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt I, Burdur,645-654.

Dökü – Baytak 2017 — Dökü, E. – İ. Baytak, "Korkuteli Karabayır Taş Yığma Tümülüsleri Işığında Demir Çağ Kabalis ve Milyas İlişkileri", Cedrus V, 11-19.

Durukan 2012 — Durukan, M., Kappadokia'da, Argaios Dağı Çevresinde Hellenistik-Roma Dönemi Mezarları ve Ölü Kültü, İstanbul.

Erdoğan v.d. 2021 — Erdoğan, A. – Kabadayı, A. – Akın, E. S., "Kültürel Mirasın Fotogrametrik Yöntemle 3B Modellenmesi: Karabıyık Köprüsü Örneği", Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi 3-1 , 23-27.

Eskioğlu 1989 — Eskioğlu, M., "Garipler Tümülüsü ve Kayseri'deki Tümülüs Tipi Mezarlar", TAD XXVIII, 189-224.

French 2012 — French, D., Roman Roads and Milestones of Asia Minor. Vol. 3 Milestones Fasc. 3.3 Cappadocia, Elektronic Monograph 3, Ankara.

Hamal 2022 — Hamal, S. N. G. "Accuracy of digital maps produced from UAV images in rural areas", Advanced UAV 2-1, 29-34.

Hamal v.d. 2020	Hamal, S. N. G. – Sarı, B. – Ulvi, A., "Using of Hybrid Data Acquisition Techniques for Cultural Heritage a Case Study of Pompeiopolis", Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi 2-2, 55-60.
Hülden 2006	Hülden, O., "Chamber Tombs, Podium or Terrace Tombs, Tumuli Recently Discovered Grave Types Expand the Spectrum of Lycian Graves", III. Likya Sempozyumu Bildirileri, Cilt 1, Antalya, 263-280.
Hülden 2016a	Hülden, O., "Likya Nekropolleri ve Ölü Kültü", Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi (ed. H. İşkan – E. Dündar), İstanbul, 376-387.
Hülden 2016b	Hülden, O., "Tumuli in Lykien. Ein Überblick über den Forschungsstand", Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC (ed. O. Henry – U. Kelp), Berlin/Boston, 475-490.
Mitchell 1983	Mitchell, S., Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia, Bar 156, Oxford.
Plutarkhos	Bioi Paralelloi. Marcus Antonius (Çev. F. Akderin), İstanbul, 2006.
Kabadayı 2022	Kabadayı, A. "Maden Sahasının İnsansız Hava Aracı Yardımıyla Fotogrametrik Yöntemle Haritalanması", Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi 4-1,19-23.
Kaçarlar – Hamal 2021	Kaçarlar, Z. – Hamal, S. N. G., "Küçük Objelerin Üç Boyutlu (3B) Modellenmesinde Yersel Lazer Tarama (YLT) Tekniği", Türkiye Lidar Dergisi 3-2, 65-70.
Kaya – Polat 2021	Kaya, Y. – Polat, N. "Sulu ve Kuru Tarım Alanlarında Buğday Verim Tahmininde Bitki Örtüsü İndekslerinin Kullanımı", Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi 8-3, 736-746.
Ksenophon	Anabasis/Onbinlerin Dönüşü (çev. O. Yarlıgaş), İstanbul, 2015.
Özdemir 2020	Özdemir, C. "Radar cross section analysis of unmanned aerial vehicles using predics", International Journal of Engineering and Geosciences 5-3, 144-149.
Polat – Kaya 2021	Polat, N. – Kaya, Y. "Investigation of the Performance of Different Pixel-Based Classification Methods in Land Use/Land Cover (LULC) Determination", Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi 3-1, 1-6.
Roosevelt 2017	Roosevelt, C. H., Gyges'ten Büyük İskender'e Lydia Arkeolojisi (çev. H. G. Çatak), İstanbul.
Sams 2012	Sams, K., "Frig Tümülüsleri", Frigler: Misas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde (ed. T. T. Sivas – H. Sivas), İstanbul, 244-259.
Sayar 2016	Sayar, M. H., "Tarsos und Severus Alexander", EA 49, 177-186.
Şenkal v.d. 2021	Senkal, E. – Kaplan, G. – Avdan, U. "Accuracy assessment of digital surface models from unmanned aerial vehicles' imagery on archaeological sites", International Journal of Engineering and Geosciences 6-2, 81-89.
Strabon	Geographika. Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII, XIII, XIV (çev. A. Pekman), İstanbul, 2009.
Şahin 1996	Şahin, S., "Sarılar 2 Nolu Tümülüs", MKKS IV, 287-299.
Şasi – Yakar 2018	Şasi, A. – Yakar, M. "Photogrammetric modelling of Hasbey Darülhuffaz (Masjid) using an unmanned aerial vehicle", International Journal of Engineering and Geosciences 3-1, 6-11.

Thierry 2016 — Thierry, N., "Le Tumulus d'Avanos et la ville sainte du grand Zeus Ouranos", Tumulus es Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millenium BC (ed. O. Henry – U. Kelp), Berlin, 649-656

Tiryaki 2015 — Tiryaki, S. G., "Milyas Tümülüsleri", Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt I, Burdur, 685-692.

Tiryaki 2016 — Tiryaki, S. G., "Demir Çağı Milyas Mezarlıkları ve Ölü-Gömme Gelenekleri Üzerine Bir Ön Değerlendirme", Adalya XIX, 51-65.

Tonkova 2016 — Tonkova, M., "A Fifth Century BC Tumulus with a Wooden Sarcophagus of the Upper Mesta Valley", Tumulus es Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millenium BC (ed. O. Henry – U. Kelp), Berlin, 339

Yılmaz – Ulvi 2022 — Yılmaz, A. – Ulvi, H. "Kentsel Hava Sahasında İnsansız Hava Aracı Sistemleri Trafik Yönetimi için Verilmesi Gereken Hizmetler ve Kullanılabilecek Bazı Teknolojiler", Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi 4-1, 8-18.

Yücel 2017 — Yücel, Ç., "Malatya Tümülüsleri Hakkında Bir Değerlendirme", INIJOSS VI, 161-174.

Zeyrek v.d. 2006 — Zeyrek, T. H. – A. N. Zeyrek – A. Zeyrek, Besni. Parala Octacuscum Bahasna: Anadolu'nun Güneydoğusunda Antik bir Kent ve Yakın Çevresinin Arkeolojik Açıdan Genel Değerlendirmesi, İstanbul.

Fig. 1 Via Tauri ve Taş Yığma Tepelerin Bulunduğu Alan

Fig. 2 Taş Yığma Tepe. Genel

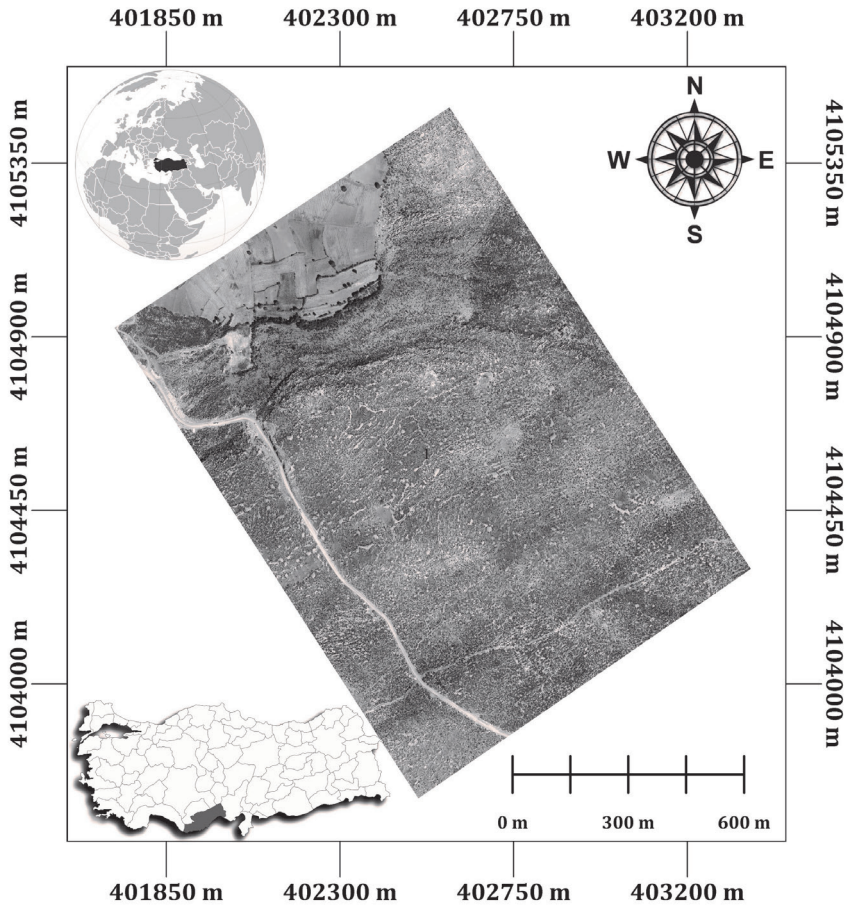

Fig. 3 Çalışma alanının International Terrestrial Reference Frame (ITRF 36)'de konum bilgisi ve haritası

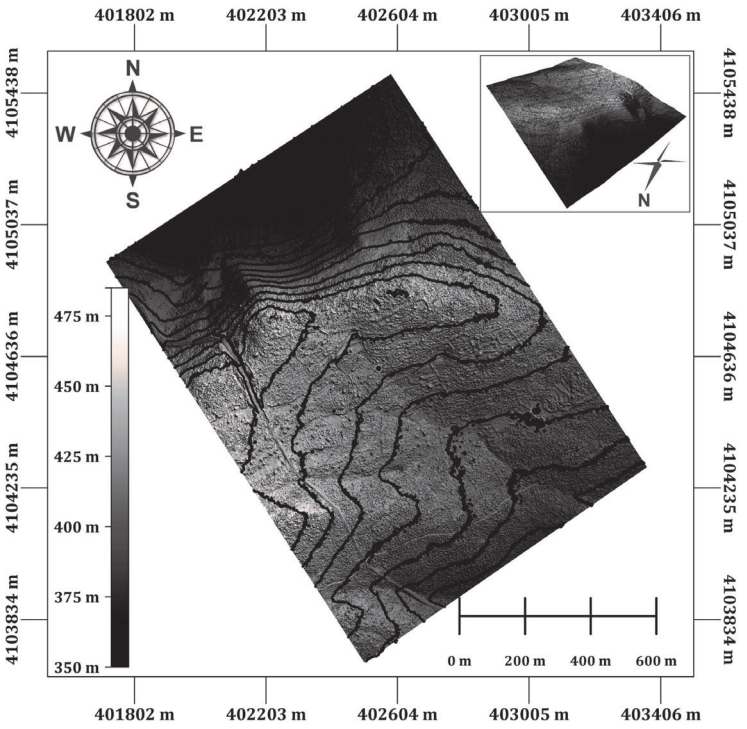

Fig. 4 Çalışma alanının Digital Elevation Model'i

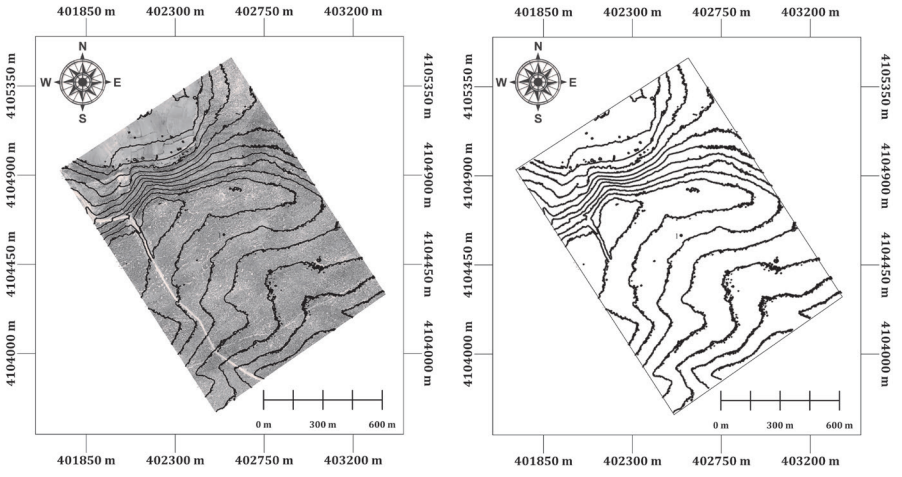

Fig. 5 Çalışma alanının yükseklik eğrileri ile taranmış haritası

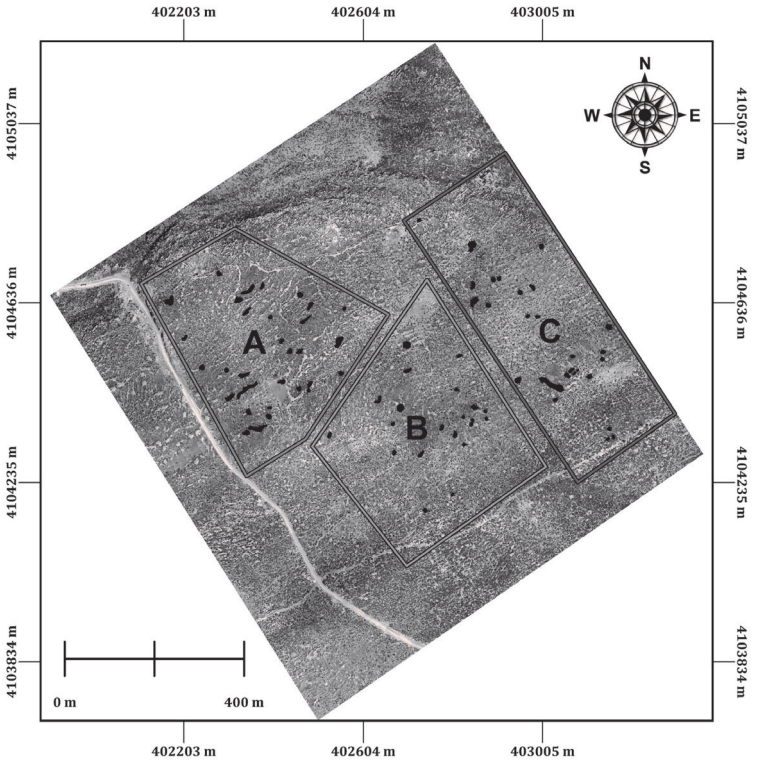

Fig. 6 UAV photogrametry yöntemi ile üretilmiş Yüksek çözünürlüklü orthomosaic dijital haritanın üzerinde tespit edilen Tümülüsler (75 tane).

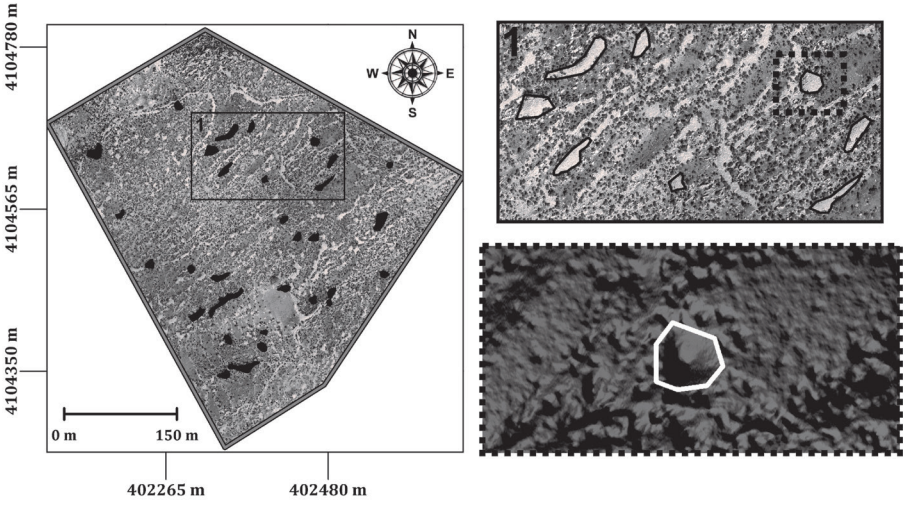

Fig.7 A bölgesinde seçilen Tümülüs

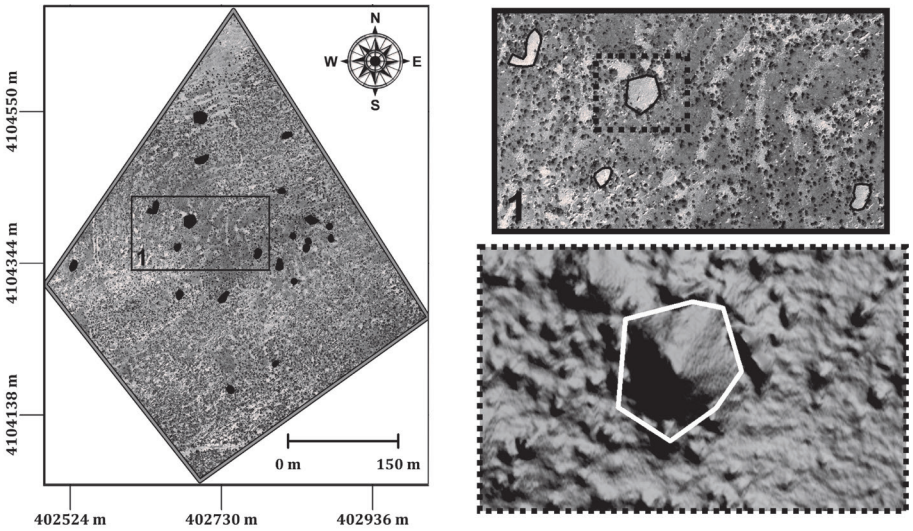

Fig. 8 B bölgesinde seçilen Tümülüs

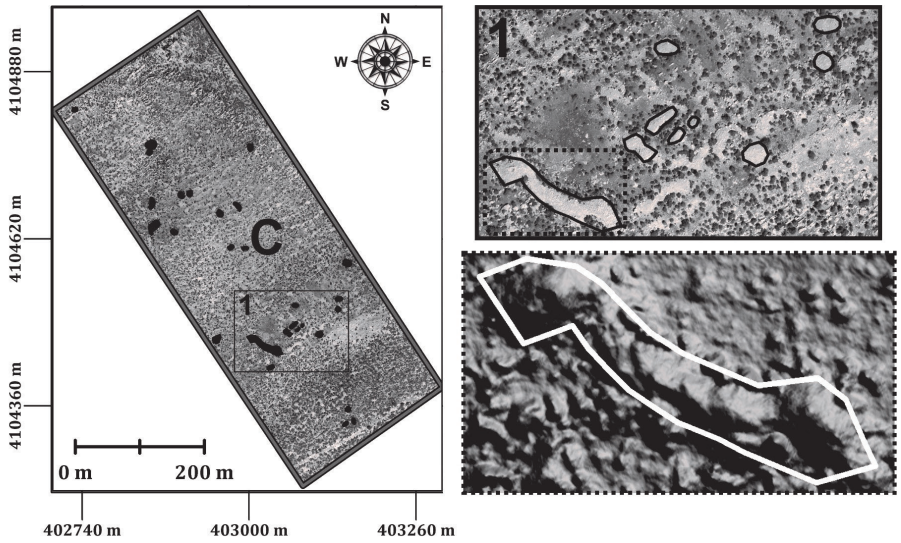

Fig. 9 C bölgesinde seçilen Tümülüs

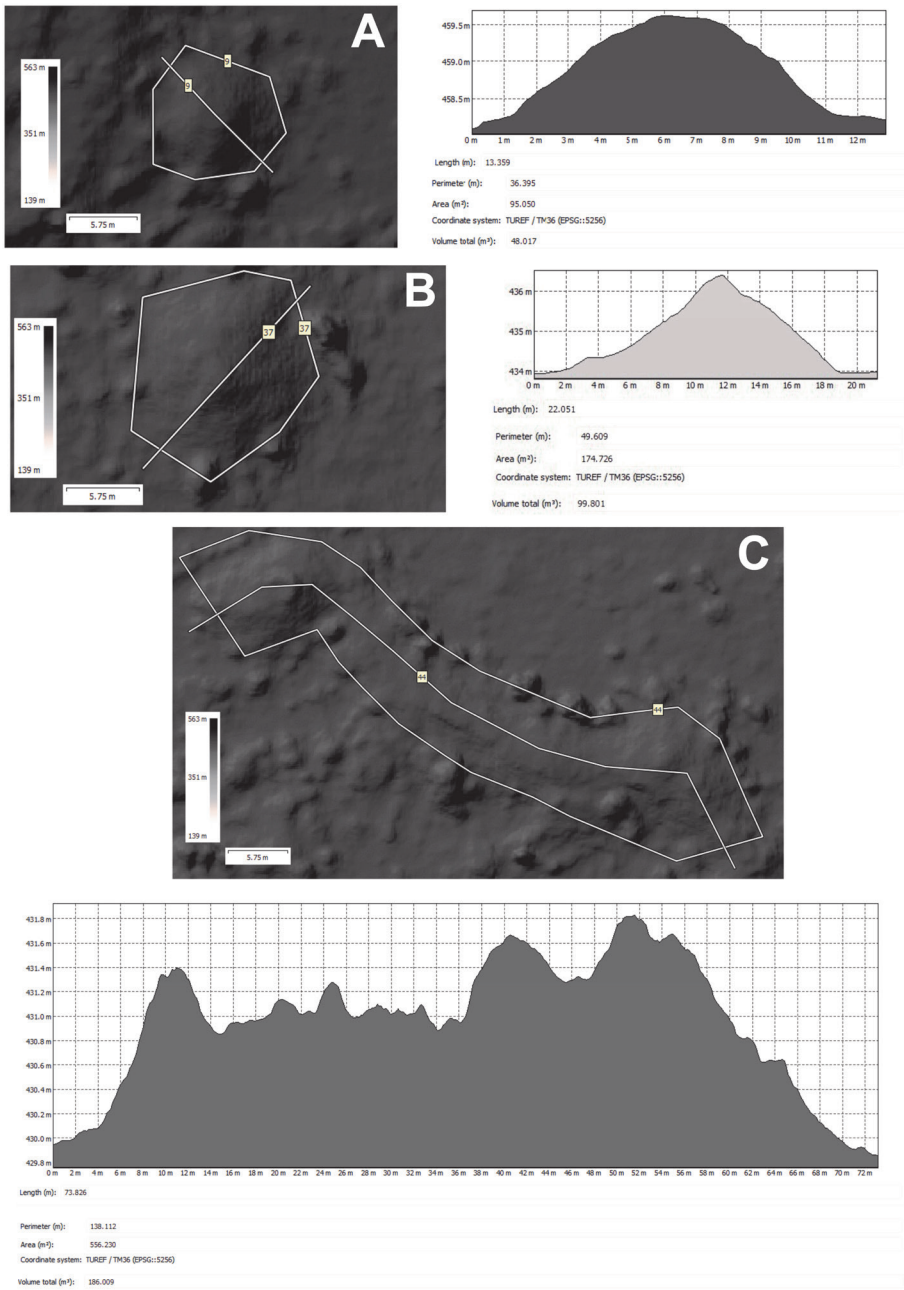

Fig. 10 Her üç bölgeden seçilen Tümülüslere ait profil kesitleri.

Fig. 11 Tarsus Taş Yığma Tepeler.

Fig. 12 Tarsus Taş Yığma Tepeler.

Fig. 13 Tarsus Taş Yığma Tepeler.

Fig. 14 Tarsus Taş Yığma Tepeler.

Fig. 15 Tarsus Taş Yığma Tepeler.

Fig. 16 Tarsus Taş Yığma Tepeler.

Tümülüs	Çevre (m)	Alan (m^2)	Hacim (m^3)	Minimum yükseklik (m)	Maksimum yükseklik (m)	Uzunluk (m)
A	36.395	95.050	48.017	457.85	459.88	13.359
B	49.609	174.726	99.801	433.95	436.25	22.051
C	138.112	556.230	186.009	429.80	431.85	73.826

Fig. 17 A, B ve C Tümülüslerinin ölçüleri

OLBA XXXI, 2023, 97-120
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 10.09.2022
Makale Kabul | Accepted : 09.11.2022

RURAL HOUSES WITH ARCHITECTURAL DECORATION AND NEW EXAMPLES OF LOCAL WORKSHOPS (*BAUHÜTTE*) IN TAPURELİ (ROUGH CILICIA)

Okan ÖZDEMİR *

ÖZ

Tapureli'de (Dağlık Kilikia) Kırsal Konutlarda Mimari Süsleme ve Yerel Süsleme Atölyelerine (*Bauhütte*) Yeni Örnekler

Tapureli, Mersin'in Erdemli ilçesinin 32 km kuzeyinde Kızılgeçit Vadisi'ne bağlanan Dağlık Kilikia'da bir antik yerleşimdir. Yerleşim düzenlemesi ve boyutu, yerleşim devamlılığı, iyi korunmuş konutları ve kiliseleri ile dikkat çeker. Bu çalışmada Tapureli Antik Yerleşimi'nde yüzey araştırmalarımız sırasında konutlar arasında tespit ettiğimiz iki süslemeli konut değerlendirilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemine ait ve Geç Antik Dönemde kullanıldığı saptanılan konutların, girişlerinde ion ve korinth düzeninde mimari süslemeler bulunur. Kilikia'da ve diğer bölge örneklerinde çok fazla karşılaşılan uygulamalar değillerdir. Bu çalışmada ise bu iki konutta yer alan mimari süsleme ve düzenler detaylı olarak incelenmiştir. Bu kapsamda, her iki konutun girişinin edilen verilerle rekonstrüksiyon önerileri yapılmış ve mimari süslemelerden yola çıkarak tarihleme önerisi getirilmiştir. Dağlık coğrafyada yer alan Tapureli'de mimari süsleme formlarının görülmesi esas olarak kentlerdeki mimari unsurların kırsalda da talep gördüğüne işaret eder. Bu sebeple, bu konutların yerel süsleme atölyeleri ve yerel zanaatkârlarla ilişkisi tartışılmıştır. Bunun yanında da Dağlık Kilikia kırsalında yer alan konutlarda bu süslemelerin bulunmasının ve kullanımının sebepleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kilikia, Tapureli, Konut, Mimari Süsleme, Ion, Korinth.

* Okan Özdemir (MA), Mersin University, Department of Archeology, Mersin-TR. E-posta: okanozdmir@gmail.com ORCID No: 0000-0003-2829-3290.
I would like to thank Ümit Aydınoğlu, who gave permission to publish the data of the surveys he conducted in the region during the preparation of this study, and provided contributions with his reviews. Also, I would like to thank Serra Durugönül who made kindly important comments to the text of my paper.

ABSTRACT

Tapureli is an ancient settlement in Rough Cilicia connected to the Kızılgeçit Valley being located 32 km north of Erdemli in the province of Mersin. It attracts attention with its layout and size, continuity of settlement, well-preserved houses and churches. In this study, two decorated houses that we identified among the houses during our surveys in Tapureli are evaluated. There are architectural decorations in Ionic and Corinthian order at the entrances of the houses belonging to the Roman Imperial Period which are also used in the Late Antiquity. These are rare examples in Cilicia and in other regions. In this study, the architectural ornaments and layouts in these two houses are examined in detail. In this context, reconstruction suggestions are undertaken with the data obtained from the entrances of both houses and a dating proposal has been made based on architectural ornaments. The appearance of architectural ornament forms in Tapureli, indicates that architectural elements in cities were also in demand at the countryside. For this reason, the relationship of these houses with local ornament workshops and local craftsmen is discussed. In addition, the reasons for the presence and use of these decorations in the houses located in the countryside of Rough Cilicia are emphasized.

Keywords: Cilicia, Tapureli, House, Architectural Ornament, Ionic, Corinth.

Introduction

Tapureli, today located 32 km north of the district Erdemli belonging to the province Mersin, stands out with its topography, ruins and settlement arrangement among other ancient rural settlements in the region of Rough Cilicia. The settlement is located on the edge of the Kızılgeçit valley, which is one of the Olbian territory routes shoreward, and is in a position overlooking the valley (fig. 1).

Research on rural settlement arrangement and architecture in Tapureli was carried out within the scope of archaeological surveys conducted under the direction of Ü. Aydınoğlu. During the surveys, it was determined that Tapureli was a settlement inhabited from the Hellenistic Period to the Late Antiquity[1]. The location of the settlement overlooking the environment and especially the Kızılgeçit valley with the presence of arable plains around it show the rural character of the area. Furthermore, the remains of a tower and walls constructed in the polygonal technique in Tapureli demonstrate that the settlement was one of the Hellenistic tower and castle settlements of the region[2]. The presence of tomb monuments[3], rock reliefs[4] and houses belonging to the Roman Imperial Period indicates the continuity of the settlement. It is understood that the same process continued in Late Antiquity. A large number of houses were built

1 Keil – Wilhelm 1931, 96-98; Hild – Hellenkemper 1990, 426. For surveys see Aydınoğlu 2007, 109; Aydınoğlu – Mörel 2016, 280; Aydınoğlu – Mörel 2017, 141; Aydınoğlu – Mörel 2018; Aydınoğlu 2019, 497. In addition, brief information about Tapureli see; Akcan – Ergün 2003, 175-186; Sayar 2006, 1-12, Aydın 2010, 85-100; Aydınoğlu 2020, 56.

2 Durugönül 1998a, 98-103; Aydınoğlu 2003, 262.

3 The tombs were discovered on the slopes of the southern hill, which is used as a necropolis, and on the slopes overlooking the Kızılgeçit Valley, which is right next to it. In these areas, temple-façade rock-cut tombs, chamber tombs carved into the bedrock, and sarcophagi were found.

4 On the western hill, there are reliefs of two soldiers and reliefs of two sitting figures. On the reliefs in question, see Durugönül 1989, 44-47.

during this period. Eight churches and a chapel identified along with the houses show the splendor of the settlement Late Antiquity[5]. There are also streets and avenues built in accordance with the topography in the settlement, and the houses are also connected to the streets and avenues. Thus, Tapureli was a planned settlement and was shaped according to the topography on the hills where it was founded[6].

Numerous houses among the ruins of the settlement are located at the foot of the three hills where the settlement was established. In this paper, two of the houses identified in the settlement will be examined in terms of their architectural decorations on their entrance doors[7]. These houses, which were determined to be used in the Roman Empire and Late Antiquity and named as B10 and D29 (fig. 2), are unique for the region as they have decorations on the entrance doors. In this paper, it is aimed to examine in detail the architectural decorations and layouts of these two houses. In this context, reconstruction suggestions will be made with the data obtained from the entrances of both houses and a dating suggestion will be made based on architectural decorations. Examples of the houses in Tapureli with a decorated entrance have not been identified yet. Also, antique rural houses with such a design are not much known. The appearance of civil architectural decoration forms in this settlement, which is located in a rough geography, indicates that urban architectural elements are also in demand in the countryside. What is more important, the researchers conducted in Rural Rough Cilicia emphasize that the building and decoration styles demanded by the rural elites, starting from the 2nd century AD, are local. Due to these reasons, the relations of these houses with the local decoration workshops will be discussed and the reasons for the presence and use of these decorations in the houses located in the Rural Rough Cilicia will be emphasized. Therefore, in this study, the plan features of the houses will not be discussed.

Houses in Corinthian and Ionic Order in terms of Their Entrances and Decorations[8] (Fig. 3-4-5)

B10: The house is located on the southern slope of the western hill in the settlement and possess architectural decorations above the entrance gate. Two jambs and a lintel belonging to the entrance of the house have been preserved, collapsed on the slope in front

5 The existence of five churches is known in the studies carried out in Tapureli. Keil – Wilhelm 1931, 94-98; Hill 1996, 246-249; Akcan – Ergün 2003; Aydın 2003, 89-99; Aydın 2010. During the surveys, three churches and a chapel were identified. All of the churches were evaluated by H. Erdoğan within the scope of her master's thesis. Erdoğan 2017.

6 Urban building forms are found in rural settlements in the region. For settlements see in Karakabaklı and Işıkkale: Çakmak 2010; Aydınoğlu – Çakmak 2011; Aydınoğlu 2017b, 63-64; in Tapureli: Aydınoğlu et al. 2019, 497.

7 Along with the houses, that are the subject of this paper, many houses from the Hellenistic Period to the Late Antiquity were identified in Tapureli. These houses were evaluated by A. Mörel and O. Özdemir in a new publication, titled "Tapureli Konutları: Doğu Dağlık Kilikia Bölgesinden Yeni Örnekler", see Mörel – Özdemir 2022. In addition, one of the Houses (D29) was presented within the Late Antique Period Rough Cilicia houses in the workshop titled "Strolling Through to Cilicia New Research on Roman and Late Antique Cilicia". In this paper, the houses, whose entrances are decorated, are discussed both in detail and within the scope of their relations with local workshops.

8 In the definition of decoration, the terminology in L. Vandeput's The Architectural Decoration in Roman Asia Minor Sagalassos: a Case Study has been followed. See Vandeput 1997, 28-32.

of it (fig. 6-7). The jambs are 217cm high, 67cm wide and 87cm deep. The jambs of the entrance door are decorated with half columns in Corinthian order. Undetailed Corinthian capitals are used on the columns. The lower and the middle rows of the acanthus leaves are observable on the undetailed Corinthian capitals of both jambs. Since the abacus are destroyed, the inner and outer leaves, helix and volutes, which should be in the upper parts are legible, but their stylistic definitions cannot be made (fig. 8). The columns are plain and expand from top to bottom. Sumus scapus and imus scapus profile observed in the columns. The columns have attic-ionic bases[9]. The base begins with a thin torus, then continues with scotia to a thick trochilos and ends with a plinthos (fig. 9). On the lintel connecting the jambs to each other, there is an architrave-frieze in relief. The lintel has a width of 250cm and a height of 58,5cm. The architrave-frieze and profile decorations on the lintel begin with two fasciae; it continues with a concave frieze on four concave moulding expanding outward and ends with a fascia above of it (fig. 10-11).

D29: The house is located on the southern slope of the eastern hill in the settlement and has architectural decoration on the entrance door. One of the jambs at the entrance of the house called D29 stands *in situ* (fig. 12). The other jamb was destroyed in the lower part just east of the entrance (fig. 13). The jambs with half columns are 187cm high, 60cm wide and 44cm deep. The ionic capitals on the half ionic columns are well preserved. The half columns on the jambs were made in ionic order (fig. 14a-b). The arch block, on the other hand, is broken in three pieces next to the jamb standing *in situ* (fig. 15*)*. Column jambs are connected to each other by a large arch block. Also, a well-preserved ionic cymation can be seen on the arch block (fig. 16).

The capitals have a thick and coarse abacus (fig. 14a-b). Although the volutes and ionic cymations on echinus are dissolved on the surface, it is seen that they have a quality workmanship. On the obverse, the broad channels and eyes of the volutes on the echinus can be seen. Canalis extended towards ionic cymations. Ionic cymations located between the volutes come out of the fillet to which they are attached. Their frames are conical and in the form of a "V". The frames touch the wipe at the bottom. It is separated from each other by a thin line with eggs and frames. On the other hand, the frame with eggs has rather broad form. The darts are adjacent to these bowls and their ends are pointed. Only the ends of the darts between the frames are observable. There is no decoration the side baluster and it is left plain.

Columns combined with capitals have entasis (fig. 3a). The upper parts are fluted but the lower parts are unfluted. The flutes are deep and widen towards the middle[10]. The arris completing the flutes are made flat. Since the lower part of the columns are under the ground level, it was not possible to obtain data about their bases. The arch block connecting the jambs is broken into three pieces (fig. 15). When the pieces were brought together, it was determined that the arch block was 100 cm high, 260 cm wide and 50 cm deep. The decorations of the arch block are on the crown. There is a band

9 More similarly Asiatic types.

10 It is also possible to see half columns on Temple Tomb 3, which is dated to the Roman Imperial Period in the settlement. They also have common features that can be said to be made within the scope of the same workshop. The Tombs in question is being prepared for publication extensively by Ü. Aydınoğlu.

and a profiled molding under the band in descending order. There is an ionic cymation under the band and a fillet under it (fig. 16). The ionic cymation has a height of 11cm. The frames are grooved and have a wide "U" shape. The eggs in it are adjacent to the frame and are made in low relief. The darts between the frame of the ionic cymation are similarly adjacent to the frames. Darts have a sharp line and a pointed broad tip.

Reconstruction of Entrances

Although the architectural parts of the entrances of the houses are basically simple, they have been well preserved because they were built solid and functional. When these pieces are brought together for the entrance of both houses, they allow a reconstruction.

Both jamb lintels of the B10 house were completely preserved after they were demolished. The fact that both jambs of the door have a size of 217 cm allows them to be restored (fig. 17). The lintel above these jambs has a width of 250m and a height of 58,5cm (fig. 18). The beam slots opened for the door on the lower face of the lintel allow to calculate the aperture of the door. From here, when measured between these beams, a span of 180cm emerges. At the same time, since the beginning of the fasciae located just below the architrave-frieze will come to the corners of the door jambs, the door opening fits exactly with the width measured at the lower face. From this, it is understood that the door opening of the house numbered B10 is 180 cm and the door height is 278 cm (fig. 19).

The full height of the D29 house cannot be calculated. Even though one of the jambs is *in situ*, the floor it sits on is still under the ground. The other jamb broke off from its lower part and collapsed (fig. 12-13). For this reason, a reconstruction suggestion can only be made on the preserved pieces of the D29 house. The jamb *in situ* has a height of 187cm (fig. 20)[11]. Both jambs are connected by arch. The part of the arch on which the jambs rests, the moldings forming the crown on the arch block, and the part with the ionic cymation, the abacuses of the ionic capitals on the jambs are the same size and fit exactly. Since the arch block is preserved in three parts, when the pieces are put together, a width of 260cm emerges (fig 21-22). When the arch block is brought into a whole and placed on the jambs at the crown, a door aperture of 140cm is measured. When all the pieces are put together, the door with a preserved height of 281cm emerges (fig. 23).

Dating on the Architectural Decorations at the Entrances of the Houses

The fact that the entrances of the houses B10 and D29 are emphasized with architectural decoration is a practice encountered for the first time in rural houses in the Rough Cilician region. This is important in terms of providing data that will enable the dating of the rural houses. Therefore, dating suggestions will be made by making comparisons from external and local region examples.

11 Bases of the columns can be restored based on the Corinthian entrance of the B10 house. However, the overall measured height was taken as indicated in the reconstruction. Bases are only suggested in the reconstructed drawing.

The two undetailed Corinthian capitals on the door lintel of house B10 were produced by local workshops and similar examples can be found in Rough Cilicia[12]. Such Corinthian capitals are encountered in the Cult Monument of Meydankale dated to the end of the 2nd century AD and the beginning of the 3rd century AD[13]; in the Rock Monument with the Corinthian Order with Temple Facade in Olba dated to the end of the 2nd century AD to the beginning of the 3rd century AD[14]; Temple tomb in Sömek (Vakıf) dating end of the 2nd century AD to the beginning of the 3rd century AD[15]. The undetailed Corinthian capital column of House B10 and the undetailed Corinthian capital columns of the Meydankale Cult Monument have stylistic details that are very similar, such as the two row of acanthus leaves on the capitals, and the stylized abacus and volutes[16]. Meydankale Cult Monument is dated to the end of the 2nd century AD and the beginning of the 3rd century AD with its decorations[17]. Since the columns at the entrance of the house B10 also have these features, they might be dated to the end of the 2nd century AD and the beginning of the 3rd century AD.

The architrave-frieze of the house number B10 differs from the examples of Cilicia and other regions and the architrave-frieze profile design known from Cilicia. The standard profile arrangement seen in the region in this design has three fasciae, architrave crown, and an S-profile or flat-profile frieze. However, in house B10, two fasciae, four concave moldings and a concave frieze are seen. The profile of architrave-frieze offers a new design. An architrave-frieze design with such has not been encountered before in the Severan Period. In this respect, it should be accepted that the architrave-frieze, together with the doors, was made during the Severan Period and is a design specific to the houses in Tapureli.

The decorations of house D29 are also important in terms of dating. Half columns with ionic capitals on the door jambs of this house are well preserved. However, Tapureli examples differ in form from most of the examples of the region because they are half columns, and they do not resemble the volutes in the echinus seen in the Ionic capitals. While the grooves are deep in the volutes of these capitals, the Tapureli examples are made quite flat and there are no eyes in their volutes. However, the ionic capitals and the Tapureli samples are similar in terms of the ionic cymations seen on the capitals. Ionic cymations located on the echinus in house D29 have three eggs, their frames are "V" shaped and the eggs are not independent of their frames. The frames surround the egg and touches the molding underneath. However, in these capitals,

12 In the detailed study by D. Kaplan on the undetailed Corinthian capitals of the Rough Cilicia Region, it has been suggested that these capitals are the productions of workshops or craftsmen who know the styles of other regions (especially Syria) and add their own eclectic elements, Kaplan 2014, 51-54. In this direction, a local workshop migth be made similarly to the examples of houses from Tapureli.

13 Durugönül 1998, 282. M. Spanu, based on the decorations of the Diocaesarea Theater, suggests that this monument was built after 164-165 AD, Spanu 2011, 82.

14 Keil – Wilhelm 1931, 86; Kaplan – Taşkıran 2019, 181 vd.

15 Aydınoğlu 2010a, 246.

16 However, it is possible to see undetailed capitals in many tomb structures in the region. These capitals are also generally dated to the end of the 2nd century AD and the beginning of the 3rd century AD, Kaplan 2013, 89-95; Kaplan 2014, 51-54; Taşkıran – Kaplan 2022, 71.

17 Durugönül 1998, 282.

especially the abacus is given in the form of a plate as in the Corinthian capitals, and it was generally left plain without decorations[18]. In this respect, the series on the capitals share common features with the capitals in other regions. Sequences similar to ionic cymations, in which frames surround the egg and have three eggs with straight darts, are on the capitals of the Oval Plaza in Gerasa, dated to the 1st century AD[19]; Decumanus Maximus, attached to the Northeastern Tetrapylon in Gerasa, dated to the last quarter of the 2nd century AD[20]; it can be seen in normal ionic capitals dated to the Severan Period at Gadara[21]. Similar features can be seen in the ionic cymations of the ionic capitals of the Northeastern portico dated to the Severan Period at Leptis Magna[22], and in the ionic capitals of the Colonnaded Street dated to the Severan Period at Sabratha[23]. In Asia Minor, in the ionic cymations of the Asclepieon capitals dated to the Emperor Hadrianus Period in Pergamon[24], in few capitals found in the Hillside Houses in Ephesus[25], in the Ionic capitals of the scaenae of the Hierapolis Theater dated to the Severan Period[26], in Laodikeia, capitals dated to the Severan Period[27]. It is possible to encounter similar sequences in the capitals of the half columns on the exterior of the Ozan Monument, which is dated to the end of the 2nd century AD and the beginning of the 3rd century AD in Cappadocia[28]. In Rough Cilicia, similar examples designed as half columns are found in tomb monuments. Similar capitals are found on the normal Corinthian capitals of the temple tomb called D1 in Hüseyinler, dated to the Emperor Hadrian's Period[29], Olba Tırnak Tepesi Temple facade Rock Monument, dated to the end of the 2nd century AD and the beginning of the 3rd century AD[30], and the Imbriogon Kome (Demircili) is seen in II and IV temple tombs[31]. Although the styles of some of the examples of other regions listed above are similar, their dates differ from each other. However, it is understood that the ionic cymations of the samples in question were more commonly used in the Severan Period. The presence of ionic cymations in a style similar to the Tapureli examples in the Severan Period in Rough Cilicia indicate that the same style of ionic cymations was preferred in the

18 Ionic capitals with undecorated abacus go back to the buildings in the early periods. To mention important examples, these are encountered in the following regions: the temple of Athena in Paestum, which dates to 510 BC. Schmidt-Colinet – Plattner 2004, 45 no 38. Hellenistic Period at Ephesus, Bammer 1973, Taf. 90.1, 91.1; The same style of abacus was found in the half-ion column on the west façade of the Zechariah Tomb in Jerusalem, dated to the 2nd century BC, Fischer – Tal 2003, Taf. 5 A. ionic capitals with same abacus dating to the Hellenistic Period are found in the Greco-Roman Museum in Alexandria, Tkaczow 1993, No 58. Also, It is seen that such examples were used in large numbers during the Roman Imperial Period, Pensabene 1973, 40 114-119; Bingöl 1980, 20 ff.
19 Krealing 1938, Pl. XXXII.
20 Ball 1986, 386, Pl. XII.
21 Bol et al. 1990, 193-236; Hoffmann – Kerner 2002; Nassar 2015, 231, Plate II. 2
22 Ward-Perkins 1993, 1, Pl 16b.
23 Kenrik 1986, Pl.15a.
24 Bingöl 1980, Nr. 62 Taf 39; Rohmann 1998, Taf 41, 4, C17.
25 Jenewein 2003, Taf. 39, 43-45, 47.
26 Bingöl 1980, 196 Taf. 4, 145.
27 Bingöl 1980: 205 Taf. 18, 169; Bingöl 1980: 213 Taf. 4, 200.
28 Kaplan et al. 2021, Fig. 3-4-5.
29 Kaplan 2013, 116.
30 Kaplan 2013, 116.
31 Kaplan 2013, 104; Kaplan 2014, 35 ff.

Tapureli capitals. However, it is possible to say that the ionic capitals of the D29 house were built in the Severan Period, based on the capitals that are similar in style to the local examples.

There is also a binding arch block on the lintels of the D29 house. Large ionic cymations are found at the edges of the block. Its eggs are highly stylized. The frames are grooved and enclose the entire egg. Between the frames, there is a thick pointed arrow joined to the frames. Ionic cymations show features of Late Antiquity in terms of the style[32]: The superficial craftsmanship on them, the lack of depth to eliminate the effect of light and shadow, the departure from the general appearance in the series, the blurring of the bowl, the flattening of the egg surface and geometric forms are seen in this period[33]. Exact examples of these ionic cymation series are not encountered, but close examples are known on decorations in churches and on sarcophagi in Rough Cilicia[34]: In Işıkkale, the sarcophagus number M18, dated to the 5th-6th century[35]; in Karakabaklı, the jambs and lintels of the narthex of Church 1, dated to 5th-6th century AD[36]; in the Alahan Monastery, on the frieze fragments of the second church dating5th-6th century AD[37]. In addition, stylized egg decorations without darts on a binding arch are seen at the Ruweiḥa[38] settlement in Syria, similarly dated to the 5th-6th century AD[39].

The half ionic columns on the jambs of the D29 house and the ion cymations on the arch block connecting the jambs point to different periods. In this respect, it is understood that the columns on the jambs belong to the Severan Period and the arch block on the Ionic columns was added in Late Antiquity. In this case, it is understood that the door jambs of the house were made at the end of the 2nd century AD and the beginning of the 3rd century AD, which we can express as the first phase of the house. It is seen that the binding arch block was added during the reuse phase in the 5th-6th century AD and the door continued to function[40].

Assessment and Conclusion: Local Building Workshops (*Bauhütte*) and Architectural Decorated Houses in Tapureli

This paper evaluated the architectural decoration of the houses in Tapureli, one of the largest settlements of Rough Cilicia, discussed their relationship with local art and introduced new examples. The well-preserved decorations at the entrances of the houses evaluated in this paper, although local, offer a quality craftsmanship. As can be seen from the buildings in which Ionic and undetailed Corinthian capitals are used, the influence of local art is also evident in civil architecture. Currently, among

32 I would like to thank Deniz Kaplan who contributed with his suggestions during the evaluation of ionic cymation on the arch block.
33 For the ionic cymations in Cilicia belonging to the Late Antiquity, see Durugönül et al. 2013, 274.
34 Mietke 2006, 371; Westphalen 2006, 391-392.
35 Düzenli 2013, 68.
36 Çakmak 2010, 114; I. Eichner considers these to be the product of the same workshop. Eichner 2011, 282-283.
37 Verzone 1956, Fig.15, 34-36. Elton et al. 2009, 81. Fig. 6, F393.
38 Tate 1992, 66, 209 Fig.230.
39 Tchalenko 1953, 256.
40 Mörel – Özdemir 2022, 79-80.

the settlements in Rough Cilicia, the absence of houses with ornamental entrances indicates that this is a specific use for the Tapureli settlement. The fact that the houses are carefully positioned so that they are not close to each other and have different ornamental forms make consider presence of local soldiers and elites in Tapureli. In this particular case, it seems that the soldiers and the elites clearly favored the local craftsmen[41]. It is understood that the local craftsmen were capable of making fine workmanship. In addition, the evidence presented here shows that decorated entrances remained a symbol adopted by the owners of houses from their construction in the Roman Imperial period until Late Antiquity. Having said that, informative examples of the Ionic and Corinthian ornaments at the entrances of the houses are found in settlements close to Tapureli in Rough Cilicia. Previously, examples of rural houses with architectural ornaments on their entrance doors at Tapureli in Rough Cilicia were unknown[42]. The architectural decorations seen at the houses in Rough Cilicia are limited to certain parts of them. At the houses of the region with peristyle courtyards such as in the settlements of Karaböcülü, Imbriogon Kome (Demicili), Paslı, Emirzeli, the columns forming the peristyle were made in Corinthian and doric order, and there are also symbolic reliefs on the entrance doors of the peristyle courtyards[43]. Other forms of decoration are found at the windows of the houses of Late Antiquity and at the passages of the interior rooms[44]. In this context, the Tapureli houses provide important evidence that local and well-crafted decoration forms were used at the entrances of the houses.

The appearance of civil architectural decoration forms in this settlement mainly indicate that urban architectural elements are also in demand in the countryside. It is seen that the craftsman working in the region apply the designs in line with the demands of the local people[45]. However, it should be noted here that the examples in this region have a simpler and plainer standard compared to those in other regions[46]. Although such decorations were surely simpler to apply in the rural area, they should not have been cheap. Based on this, it is possible to make inferences about the houses in Tapureli. Accordingly, it was stated above that the decorated entrances in the houses were demanded by the soldiers or the elites. As a matter of fact, besides the

41 For local workshops, see Herrmann 1988, 27 ff; Vandeput 1997, 183; Young 2003; Dorl-Klingenschmid-Kayser 2009, 125.

42 For the decorated houses with detailed bibliography see Pensabene – Gasparini 2019.

43 In most cases, the entrances of the houses are known only with their various symbols and inscriptions. These include various wreaths, Zeus lightning bolts, Phallos, Hercules' club and palm branches representing the Judaic tree of life (kaballah). However, in general, the jambs of the houses in question are flat and only symbols are engraved on their lintels, Aydınoğlu 2010a; Aydınoğlu 2013, 85-87; Aydınoğlu 2017a, 66-67. However, no examples of direct ornamentation on the functional parts of the buildings, as in Tapureli, have yet been found, Aydınoğlu 2017b, 293 etc.

44 Eichner 2011, 56, 69, 186, 258 for the decorations seen in the settlements of Karakabaklı, Işıkkale, Üçayak.

45 The same conclusions were suggested by D. Kaplan, based on the large number of undetailed Corinthian capitals in the region, Kaplan 2014, 55-61.

46 M. Spanu emphasizes that this is a situation related to the processing of local limestone, Spanu 2013, 103. However, D. Kaplan has the opinion that the workmanship and preferred styles are shaped according to the financing of the requesters, Kaplan 2014, 60.

architectural decorated samples, good quality rock reliefs are also known in Tapureli. The reliefs consist of two soldiers standing next to each other but divided by a profile; Furthermore, a seated female figure and a seated male figure in separated niches. Both relief groups are intertwined with the houses and it is clear that they are related to the houses and cistern next to them. From the preserved inscriptions on the reliefs of soldiers, it is thought that they belong to veterans, and the other two figures are local but noble and educated people, as they have scroll in their hands[47]. Both relief groups are dated between the 1st century AD and the middle-Imperial Period[48]. In this respect, these relief samples not only provide evidence for the existence of elite and military groups in the settlement, but also prove the existence of sculptors and craftsman. One of the inferences to be made from these results is the idea that the soldiers who completed their duties in Tapureli or the rich families may have had the decoration forms they saw outside the region, in line with their demands[49]. The frequent occurrence of undetailed Corinthian capitals in rock monuments and tombs in nearby settlements are important evidences that these were used by local people by having local workshops built upon their request. As stated above, in the rural Rough Cilicia region, it is emphasized that the structures and styles have local designs since the 2nd century AD[50]. The decorations have the effect of the "Syrian and Palestinian" workshops which are located close to the Cilician Region. It is seen that local craftsman played an important role[51] and applied similar styles in Rough Cilicia[52], after learning most of the architectural decoration types from these regions[53]. A similar situation can be observed in the tristylos prostylos planned tomb monument in Kanytellis. In the tomb, we encounter decorations in styles associated with the local workshops. It is important that various decorations were used in the same structure which is the tomb dated to the Alexander Severus (225-235)[54] Period such as the toscana-type columns, of which similar examples are not encountered in Cilicia, as well as the archaizan type ionic cymations and astragales; this fact shows the level of knowledge, skills of the local workshops and craftsman and their application abilities[55]. It is also

47 Durugönül 1989, 45, 46, 103-109.

48 Durugönül, 1989, 103.

49 For local sculptural elements in the region, see Durugönül 2009. For local building activities in Cilicia through Epigraphic sources in the Roman Imperial and Early Byzantine Periods see Borgia, 2013. For The Roman influence on the architecture in Cilicia see Spanu 2003.

50 In addition, it was determined by D. Kaplan that an ornamentation program was applied on the temple tombs and other prominent building forms in Rough Cilicia, and that ornaments were worked out especially in the visible parts of the facades and the invisible parts of the structures were made with less processing. It has been suggested that this situation is directly related to financing, Kaplan 2014, 59-61.

51 M. Spanu mooted that Pamphylian and Pisidian workshops might be effect local decorations in the region. However, in Rough Cilicia, it should be considered in the region decorations are closer to the Syrian and Palaestinian workshops. see Türkmen-Peker 2013, 154; Kaplan 2014, 60.

52 Türkmen-Peker 2013, 154; Kaplan 2013, 201-219; Kaplan 2014; Kaplan 2015, 82; Borgia 2017; Kaplan 2019, 107-110; Özdemir 2021.

53 For Syria and Palaestina workshops: Wiedegand 1914; Filarska 1967, 78; Freyberger 1989, 52-60; Fischer 1990, 57; Fischer 1991, 140-144; Ovadiah-Turnheim 1994, 74; Pensaebe 1997, 293. Machatscheck 1974, 260 for the Syrian influence in Cilicia; Kaplan 2006, 99; Spanu 2011, 83; Kadıoğlu 2013, 248; Kaplan 2013, 201; Kaplan 2014, 59.

54 Kaplan 2015, 81-82.

55 D. Kaplan also emphasizes the Syrian influence see Kaplan 2015, 81-83.

important that the names of the craftsman are mentioned in some of the rock cut reliefs in Rough Cilicia. For instance, some reliefs provide evidence: The relief of Iupiter Dolichenus built by a Veteran soldier is known from a farm settlement in modern İmamlı settlement Rough Cilicia[56]. The relief of Athena Krisoa Oreia is flanked by two undetailed capitals and the inscription here mentions the craftsman who made it with the name "Μαρκου μενα" [57]. The presence of another craftsman named "Μοόρμιος" on the Ovacık Hermes relief[58] dated to the 3rd century AD proves the activities of local craftsman[59]. The dating of these elements to the Severan Period is a good comparison for the similar process with the entrance designs of the houses in Tapureli and provides evidence of the activities of local craftsmen and workshops in the region during this period.

As a result, the houses identified in Tapureli provide important evidence that architectural decoration was applied in the houses during the late 2nd century AD and early 3rd century AD. It is understood that the decorations in question were made in the same date range with the architectural decorations seen generally in Rough Cilicia. Hence, it is observed that the local elites of the period reflected their aesthetic architectural decoration designs in their houses. At the end of the 2nd century AD, the craftsman in Rough Cilicia dominated the architectural decoration styles and the areas where they applied them extended to the houses. The process in question should be related to the increase production and prosperity, especially in rural areas, at the end of the 2nd century AD[60]. Production and evidence of decorations in this period are manifested in rural settlements of various sizes and continuity can be traced[61]. There is no doubt that Tapureli developed as a settlement part of this process. Another important result of this study is that the houses in Tapureli continued to be used in the periods after they were built and moreover, they were decorated again. Although spolia and simpler designs are generally encountered in Late Antique Period Houses Asia Minor[62], it is observed that aesthetic understanding is preserved in Late Antique Period additions in Tapureli. Considering the general settlement of Tapureli, this situation might be related to Christianity, which is the phenomenon of the period. As a result of the process, there should be reflections on the lives of the agrarian elites[63] in the rural areas[64].

56 Durugönül 1989, 137.
57 Durugönül, 1989, 128.
58 Durugönül, 1989, 142.
59 These names are local names. For detailed list for the local names see Mörel 2016, Table 1. Beside this, M. Spanu mentions the presence of craftsmen from local and adjacent regions in inscriptions found in western Rough Cilician cities: a sculptor? named Onesimos from Dokimeion worked in Cestrus and a group of craftsmen from Selge who worked as stone-cutters in the construction of a tomb in Lamus. see Spanu 2013, 106.
60 Aydınoğlu 2009, 63-67; Aydınoğlu 2010b, 4-7.
61 Kaplan 2011, 109; Aydınoğlu 2013; Mörel 2014; Aydınoğlu 2015a, 164-167; Aydınoğlu 2015b, 169; Aydınoğlu – Özdemir 2020, 109-114.
62 Brenk 1987, 107; Ceylan 2005, 81-82; Niewöhner 2018, 252 ff; Uytterhoeven 2019, 10-14.
63 Banaji 2007, 135-170.
64 The churches in the settlement provided an important source for this period, and the Late Antique Period houses also led to a parallel conclusion. See Mörel – Özdemir 2022, 84-85.

Bibliography and Abbreviations

Akcan – Ergün 2003 Akcan, Z. – Ergün, M., "İçel İli Erdemli İlçesi Tapureli Ören Yeri Kurtarma Kazısı", MKKS 13, 175-186.

Aydın 2003 Aydın, A. "Der Ambon der Kirche "A" in Tapureli", OLBA VIII, 83-93.

Aydın 2010 Aydın, A,. "Tapureli A Kilisesi'ne Ait Mersin Müzesi'ndeki Kireçtaşı Mimari Parçalar", AST 28-3, 341-352.

Aydınoğlu 2003 Aydınoğlu, Ü., "The Settlement Patterns of The Olbian Territory in Rough Cilicia in The Hellenistic Period", OLBA VIII, 251-264.

Aydınoğlu 2007 Aydınoğlu, Ü., "Hellenistik Dönemde Olba Bölgesinde Yerleşimler ve Yerleşim Düzenlemesi", Mersin Arkeolojik Kültür Envanteri (ed. Ü. Aydınoğlu), Mersin, 19-27.

Aydınoğlu 2009 Aydınoğlu, Ü., Dağlık Kilikia Bölgesinde Antik Çağda Zeytinyağı ve Şarap Üretimi: Üretimin Arkeolojik Kanıtları, İstanbul.

Aydınoğlu 2010a Aydınoğlu, Ü., "The Farms in Rough Cilicia in The Roman and Early Byzantine Periods", ADALYA XIII, 243-282.

Aydınoğlu 2010b Aydınoğlu, Ü., "Olive Oil Production in Rough Cilicia: Production Installations– Settlement Pattern – Dating", Olive Oil and Wine Production in Anatolia During The Antiquity (ed. K. Şenol – Ü. Aydınoğlu) International Symposium, Mersin, 1-18.

Aydınoğlu – Çakmak 2011 Aydınoğlu, Ü. – Çakmak, Ü., "A Rural Settlement in the Rough Cilicia-Isauria Region: Karakabaklı", ADALYA XIV, 71-101.

Aydınoğlu 2013 Aydınoğlu, Ü., "Paslı: Dağlık Kilikia'da Bir Kırsal Yerleşimin Değişim Süreci", OLBA XXI, 71-100.

Aydınoğlu 2015a Aydınoğlu, Ü., "Survey Mersin Dağlık Kilikia'da Kentleşme ve Kırsal Yerleşimler Araştırması", Mersin Arkeolojik Kazıları ve Araştırmaları (ed. Ü. Aydınoğlu), Mersin, 167-177.

Aydınoğlu – Mörel 2015b Aydınoğlu, Ü. – Mörel, A., "Zeytinyağı üretim Merkezi Kanytellis" Kanytellis Kanlıdivane Dağlık Kilikia'da Bir Kırsal Yerleşimin Arkeolojisi (ed. Ü. Aydınoğlu), İstanbul, 159-190.

Aydınoğlu – Mörel 2016 Aydınoğlu, Ü. – Mörel, A., "Dağlık Kilikia'da Kentleşme ve Kırsal Yerleşimler Araştırması 2014", AST 33-2, 277-288.

Aydınoğlu – Mörel 2017 Aydınoğlu, Ü. – Mörel, A., "Dağlık Kilikia'da Kentleşme ve Kırsal Yerleşimler Araştırması 2015", AST 34-1, 135-150.

Aydınoğlu – Mörel 2018 Aydınoğlu, Ü. – Mörel, A., "Dağlık Kilikia'da Kentleşme ve Kırsal Yerleşimler Araştırması 2016", AST 35-2, 555-566.

Aydınoğlu 2017a Aydınoğlu, Ü. "Doğu Dağlık Kilikia'daki Kırsal Yerleşimlerde Peristyl Avlulu Konutlar", ADALYA XX, 291-305.

Aydınoğlu 2017b Aydınoğlu, Ü., "Dağlık Kilikia'da Kırsal Yerleşimlerde Kentsel Mimari: Işıkkale ve Karakabaklı Örnekleri", Antik Dönem'de Akdeniz'de Kırsal ve Kent Sempozyumu, Mersin, 61-77.

Aydınoğlu – Mimaroğlu 2017 Aydınoğlu, Ü. – Mimaroğlu, S., "Dağlık Kilikia'da Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşim Düzenlemesi Öküzlü Örneği", Antik Dönem'de Akdeniz'de Kırsal ve Kent Sempozyumu, Mersin, 122-141.

Aydınoğlu 2019 Aydınoğlu, Ü., "Dağlık Kilikia'da Antik Dönemde Kentleşme ve Kırsal Yerleşimler Araştırması 2017", AST 36-3, 493-502.

Aydınoğlu 2020 Aydınoğlu, Ü., "Dağlık Kilikia Bölgesindeki Kırsal Yerleşimlerde Sarnıçlar, Çeşmeler ve Kuyular", Sebaste Studies İn Honour of Eugenia Equini Schneider (ed H. A. Kızılarslanoğlu – M. Oral – A. Polosa), İstanbul, 51-67.

Aydınoğlu – Özdemir 2020 Aydınoğlu, Ü. – Özdemir, O., Kırsal ve Kent: Yerleşim Formları, Yerleşim Düzenlemesi ve Ekonomik İlişkiler Açısından Bir Değerlendirme", Pisidia ve Yakın Çevresinde Üretim-Ticaret ve Ekonomi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri Pisidia Araştırmaları II (ed. A. Mörel – G. Kaşka – H. Köker – M. Kaşka – M. Fırat – S. O.Akgönül), Isparta, 106-118.

Aydınoğlu 2021 Aydınoğlu, Ü., "Rural Settlements Survey in The Chora of Diocaesarea", CUHES 2-1, 1-6.

Ball 1986 Ball, W., "The North Tetrapylon and North Decumanus at Jerash, Part B: The Architecture", Jerash Archaeological Project I, Amman, 385-393.

Banaji 2007 Banaji, J., Agrarian Change in Late Antiquity Gold, Labour, and Aristocratic Dominance, Oxford.

Bammer 1973 Bammer, A., "Hellenistische Kapitelle Aus Ephesos", Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts Athenische Abteilung 88, 219-234.

Bingöl 1980 Bingöl, O., Das Ionische Normalkapitell in Hellenistischer und Romischer Zeit in Kleinasien, IstMitt Beiheft 20, Tübingen.

Bol et al. 1990 Bol, P. C.-et al., "Gadara in der Dekapolis. Deutsche Ausgrabungen bei Umm Qais in Nordjordanien 1986 bis 1988", AA 176, 193-238.

Borgia 2013 Borgia, E., "Building Activities in Roman and Proto Byzantine Cilicia Through Epigraphic Sources", K. Levent Zoroğlu'na Armağan (ed. M. Tekocak), İstanbul, 115-138.

Borgia 2017 Borgia, E., "La decorazione architettonica del tempio romano di Elaioussa Sebaste (Cilicia): modelli locali e influenze urbane", Decor. Decorazione e architettura nel mondo romano, Thiasos Mon. 9 (ed. P. Pensabene – M. Milella – F. Caprioli), Roma, 447-457.

Brenk 1987 Brenk, B., "Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus Ideology", Dumbarton Oak Papers 41, Studies on Art and Archeology in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday, 103-109.

Ceylan 2005 Ceylan, B., "Spolia Geç Antik Dönemde Yapılar ve Yapıların İkincil Kullanımları" Eskiçağ'ın Zamanları Mekanları ve İnsanları ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans ve Doktora Programı Doktora Araştırmaları Sempozyumu III (ed. L. Özgenel), Ankara, 74-84.

Çakmak 2010 Çakmak, Ü., "Güneydoğu Isauria Bölgesinde Bulunan Karakabaklı Tetrapylonları", Gephyra 7, 73-87.

Dorl-Klingenschmid – Kayser 2009

Dorl-Klingenschmid, C. – Kayser, C., "Das Nymphaeum von Diokaisareia", IstMitt 59, 97-129.

Durugönül 1989 Durugönül, S., Die Felsreliefs im Rauhen Kilikien. Bonn.

Durugönül 1998a Durugönül, S., Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien. Bonn.

Durugönül 1998b	Durugönül, S., "Neue Reliefs Aus Dem Rauhen Kilikien", Karatepe'deki Işık / Light on Top Of The Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel (ed. A. Güven – M. J. Mellink – W. Schirmer), İstanbul, 277-287.
Durugönül 2009	Durugönül, S., "Dağlık Kilikia (Olba Territoriumu) Kabartmalarında Yerel Heykeltraşlık Unsurları", Mersin Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Mersin, 62-69.
Durugönül v.d. 2013	Durugönül, S. – Kaplan, D. – Tepebaş, U., "Adrassos'da (Isauria) Paganizm ve Hıristiyanlık Arasında Bir Lahit", ADALYA XVI, 261-284.
Düzenli 2013	Düzenli, Ö., Kırsal Yerleşim Düzenlemesi Açısından Dağlık Kilikia/Isauria Bölgesinde Işıkkale Antik Yerleşimi, Mersin Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
Eichner 2011	Eichner, I., Frühbyzantinische wohnhauser in Kilikien Baugeschichtliche Untersuchung zu den Wohnformen in der Region um Seleukeia am Kalykadnos, Tübingen.
Elton et al. 2009	Elton, H. – Jackson, M. – Mietke, G. – Newhard, J. – Özgenel, L. – Twigger, E., "Alahan'da (Isaurya) Bir Roma Kentinin Keşfi", OLBA XVII, 83-116.
Erdoğan 2017	Erdoğan, H., Dağlık Kilikia'da Tapureli Antik Yerleşimi Kiliselerinin İncelenmesi, Mersin Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
Filarska 1967	Filarska, K., Etudes sur la Decor Architectural a Palmyra Etudes Palmyrenniennes II, Varsovie.
Fischer 1990	Fisher, M., Das korintische Kapitell im Alten Israel in der Hellenistischen und Römischen Periode: Studien zur Geschichte der Baudekoration im Nahen Osten, Mainz.
Fischer 1991	Fisher, M., "Figured Capitals in Roman Palestine. Marble Imports and Local Stones: Some Aspects Of 'Imperıal' And 'Provincial' Art", AA1991-1, 119-144.
Fisher – Tal 2003	Fisher, M. – Tal, O., "Architectural Decoration in Ancient Israel in Hellenistic Times: Some Aspects of Hellenization", Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, 19-37.
Freyberger 1989	Freyberger, K., "Einige Beobachtungen zur städtebaulichen Entwicklung des römischen Bostra", Damazener Mitteliugen 4, 45-60.
Herrmann 1988	Herrmann, J. J., The Ionic Capital in Late Antique Rome, Roma.
Hill 1996	Hill, S., The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria, Hampshire.
Hild – Hellenkemper 1990	Hild, F. – Hellenkemper, H., Kilikien und Isaurien, TIB 5, Wien.
Hoffman – Kerner 2002	Hoffmann, A. – Kerner, S., Gadara/Gerasa und die Dekapolis, Mainz.
Jenewein 2003	Jenewein, G., "Architekturdekoration", Hanghaus 1 in Ephesos Funde und Ausstattung (ed. C. Lanng-Auinger), Wien
Kadıoğlu 2013	Kadıoğlu, M., "Anazarbos Takı ve Restitüsyon Önerisi", O. Bingöl'e 67. Yaş Armağanı (ed. G. Kökdemir), Ankara, 252-260.
Kaplan 2006	Kaplan, D., Korykos Kenti'nin ve Kilikia'nın Korinth Başlıkları, OLBA XIV, 89-112.
Kaplan 2011	Kaplan, D., "Doğu Dağlık Kilikia'da Roma İmparatorluk Döneminde İmar Hareketliliğinin ve Üretim Artışının Nedenleri", Tüba-Ar 14, 107-120.
Kaplan 2013	Kaplan, D., Kilikia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi Süslemeleri, Mersin Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mersin.

Kaplan 2014	Kaplan, D., Doğu Dağlık Kilikia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi Detaylandırılmamış Korinth Başlıkları, İstanbul.
Kaplan 2015	Kaplan, D., Kanytellis'deki Tristylos Prostylos Planlı Mezar: Yerel bir Yapı Atölyesine (Bauhütte) ait Kanıtlar, Kanytellis Kanlıdivane Dağlık Kilikia'da Bir Kırsal Yerleşimin Arkeolojisi (ed. Ü. Aydınoğlu), İstanbul, 79-88.
Kaplan 2019	Kaplan, D., Doğu Dağlık Kilikia Mimarisi Yeni Tespitler ve Öneriler, Mersin.
Kaplan – Taşkıran 2019	Kaplan, D. – Taşkıran, R. S., "Olba Kaya Anıtlarında Mimari Cephe Tasarımlar", Seleucia IX, 181-203.
Kaplan et al. 2021	Kaplan, D. – Koçak, E. – Alkan, A., "Kappadokia'da Bir Anıt: Ozan Köyü Anıt Mezarı ve Legio XII Fulminata", OLBA XXIX, 287-312.
Keil – Wilhelm 1931	Keil, J. – Wilhelm, A., Denkmäler Aus Dem Rauhen Kilikien MAMA III, Manchester.
Kenrik 1986	Kenrik, P., Excavations at Sabartha 1948-1951, Journal of roman studies / monograph.
Krealing 1938	Krealing, H., Gerasa, City of the Decapolis. New Haven.
Machatscheck 1974	Machatscheck, A., "Die Grabtempel von Dösene im Rauhen Kilikien", Mansel'e Armağan, 251-261.
Mietke 2006	Mietke, G., "Studien zur Frühbyzantinischen Bauornamentik im Rauhen Kilikien: Überlegungen zur formalen Herkunft und Datierung einiger Kapitelle", IstMitt 56, 371-389.
Mörel 2014	Mörel, A., "Dağlık Kilikia Bölgesinde (Olba Territoriumu) Özköy Antik Yerleşimi: Tarımsal Organizasyon ve Yerleşim Düzenlemesi", Arkeoloji'de Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirileri YAS 4, Ankara,147-171.
Mörel 2016	Mörel, A., Dağlık Kilikia Bölgesi'nde Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Kültürler Arası Etkileşimin Arkeolojik Kanıtları, Mersin Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mersin.
Mörel – Özdemir 2022	Mörel, A. – Özdemir, O., "Tapureli Konutları: Doğu Dağlık Kilikia Bölgesinden Yeni Örnekler", Arkeoloji Dergisi XXVIII, 69-116.
Nassar 2015	Nassar, M. "Basalt Ionic Capitals from Roman Period, Jordan: A Comparative Study", Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 15, 229-241.
Niewöhner 2018	Niewöhner, P., "Varietas, Spolia, and the End of Antiquity in East and West" SPOLIA REINCARNATED Afterlives of Objects, Materials, and Spaces in Anatolia from Antiquity to the Ottoman Era (ed. I. Jevtić – S. Yalman) İstanbul, 237-257.
Ovadiah – Turnheim 1994	Ovadiah, A. – Turnheim, Y., Peopled Scrolls in Roman Architectural Decoration in Israel, Roma.
Özdemir 2021	Özdemir, O., "A Unique Ionic Cymation from Theater of Diocaesarea (Uzuncaburç) in Rough Cilicia", CUHES 2-1, 19-24.
Pensabene 1973	Pensabene, P., Scavi di Ostia VII-1 Capitelli, Roma.
Pensabene 1997	Pensabene, P., "Marmi d"Importazione, Pietre Locali e Committenza Nella Decorazine Architettonica di eta Severiana in Alcuni Centri Della Province Syria et Palastina e Arabia", Archeologia Classica XLIX, 275-422.

Persabane – Gasparini 2019

Persabane, P. – Gasparini, E., "Houses, Architectural Orders and Opus Sectilia: Some Reflections on the Society of Cyrenaica and Egypt During the Imperial Period" Greco-Roman Cities at the Crossroads of Cultures (ed. G. Czerner), Oxford,174-193.

Rohhmann 1998 — Rohhmann, J., Die Kapitellproduktion der Romischen Kaiserzeit in Pergamon, Berlin.

Spanu 2003 — Spanu, M., "Roman Influence in Cilicia through Architecture", OLBA VIII, 1-38.

Spanu 2011 — Spanu, M., The Theatre of Diokaisareia, Berlin.

Spanu 2013 — Spanu, M., "Architectural Decoration in Roman Rough Cilicia: Preliminary Remarks", Rough Cilicia New Historical and Archaeological Approaches (ed. M. C. Hoff – R. F. Townsend), Oxford, 99-111.

Schmidt-Colinet – Plattner 2004

Schmidt-Colinet, A. – Plattner, G., Antike Architektur und Bauormentik. Grundformen und Grundbegriffe, Wien.

Taşkıran – Kaplan 2022 — Taşkıran, R. S. – Kaplan, D., Doğu Dağlık Kilikia Kaya Anıtlarında Mimari Tasarımlar, İstanbul.

Verzone 1956 — Verzone, P., Un monumento dell'Arte Tardo-Romana in Isauria Alahan Monastır, Torino.

Ward-Perkins 1993 — Ward-Perkins, J. B., The Severan Buildings of Lepcis Magna, an architectural survey. London.

Westphalen 2006 — Westphalen, S., "Studien zur frühbyzantinischen Bauornamentik im Rauhen Kilikien: Diokaisareia/Uzuncaburç", IstMitt 56, 391-405.

Wiedegand 1914 — Weigand, E., "Baalbek und Rom, die römische Reichkunst in ihrer Entwicklung und Differenzierung", JDI XXIX, 37-91.

Tate 1992 — Tate, G., Les campagnes de la Syrie du nord du IIe au VIIe siècle: un exemple d'expansion démographique et économique à la fin de l'antiquité, Paris.

Tchalenko 1953 — Tchalenko, G., Villages antiques de la Syrie du nord le massif du bélus a l'époque Romaine, Paris.

Tkaczow 1993 — Tkaczow, B., The Topography of Ancient Alexandria (An Archaeological Map), Varsovie.

Türkmen-Peker 2013 — Türkmen-Peker, M., "A Note on The Architectural Decoration of The Severan Period in Pamphylia and Cilicia", The Roman Empire during the Severan Dynasty Case Studies in History, Art, Architecture, Economy and Literature, American Journal of Ancient History Vol 6-8, 151-172.

Uytterhoeven 2019 — Uytterhoeven, I., "A. Change of Appearence. Urban Housing in Asia Minor during the Sixth Century", Asia Minor in the Long Sixth Century. Current Research and Future Directions (ed. I. Jacobs – H. Elton), Oxford, 9-28.

Fig. 1 Location of Tapureli

Fig. 2 The Hills where Tapureli is Established and the Location of the Houses on the Northern Hill

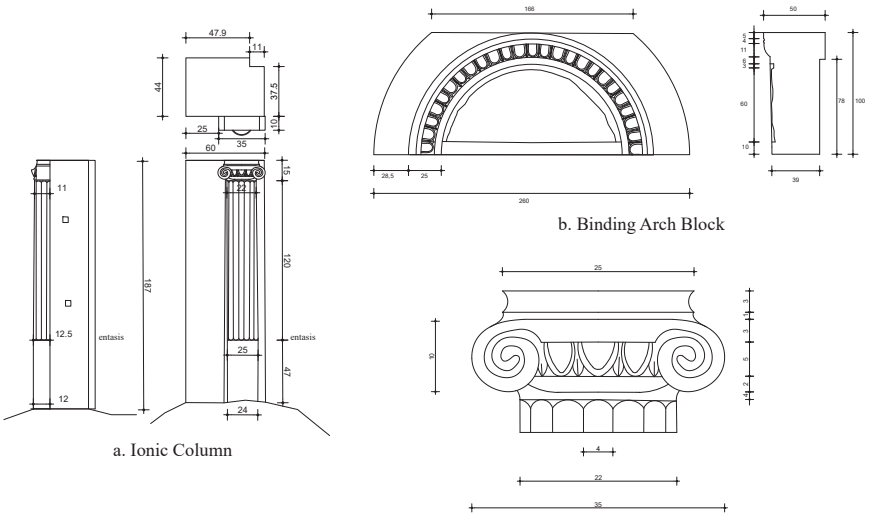

a. Ionic Column

b. Binding Arch Block

c. Ionic Capital

Fig. 3a-b-c D29 Ionic Columns and Binding Arch Block Dimensions

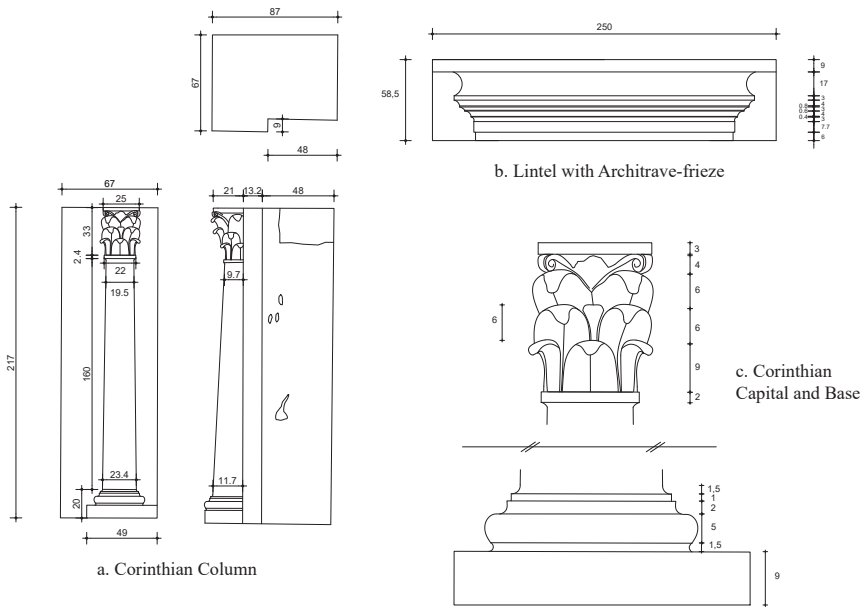

a. Corinthian Column

b. Lintel with Architrave-frieze

c. Corinthian Capital and Base

Fig. 4a-b-c B10 Corinthian Columns and Lintel with architrave-frieze Dimensions

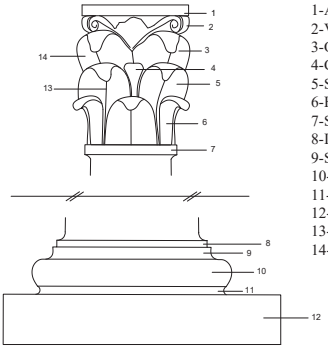

1-Abacus
2-Volute and Helix
3-Outer Acanthus Leaves
4-Caulis
5-Second Row of Acanthus Leaves
6-First Row of Acanthus Leaves
7-Sumus Scapus
8-Imus Scapus
9-Scotia
10-Torus
11-Trochilos
12-Plinthos
13-Central Vein of Acanthus Leaves
14-Acanthus Leaves

a. B10 Corinthian Capital and Base

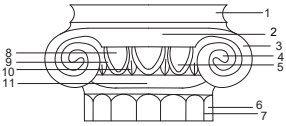

1-Abacus
2-Canalis
3-Volute
4-Hole Without Eye
5-Ionic Cymation
6-Flute
7-Arris
8-Egg
9-Frame
10-Dart
11-Inner Moulding of Capital

b. D29 Ionic Capital

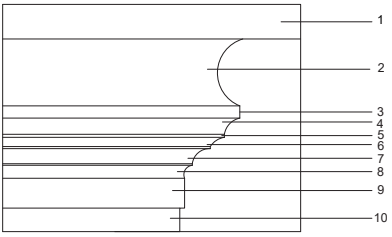

1-Fascia
2-Frieze with Concave Profile
3-Fascia
4-Concave Moulding
5-Fillet
6-Concave Moulding
7-Concave Moulding
8-Concave Moulding
9-Fascia
10-Fascia

c. B10 Lintel with Architrave-frieze

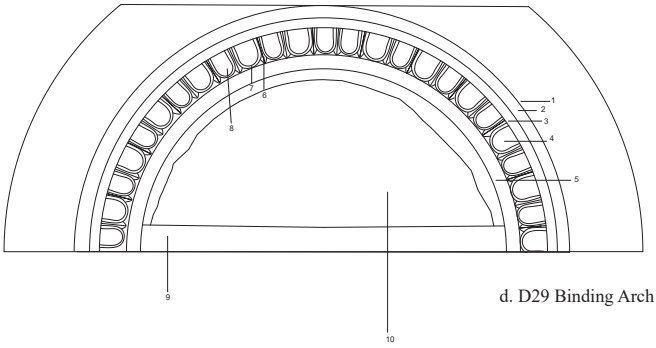

1-Outer Moulding
2-Fillet
3-Fillet
4-Ionic Cymation
5-Fillet
6-Dart
7-Frame
8-Egg
9-Fillet
10-Inner Semi-finisched Surface

d. D29 Binding Arch Block

Fig. 5a-b-c Architetural Elements and Terminology

Fig. 6 B10 Door Jamb Left

Fig. 7 B10 Door Jamb Rigth

Fig. 8 B10 Undetailed Corinthian Capital

Fig. 9 B10 Base

Fig. 10 B10 Lintel with Architrave-frieze

Fig. 11 B10 Architrave-frieze Detail on the Lintellogy

Fig. 12 D29 Door Jamb Rigth *(in-situ)*

Fig. 13 D29 Door Jamb Left

Fig.14a-b D29 Ionic Capitals

Fig. 15 Binding Arch Block

Fig. 16 Ionic Cymation on the Arch Block

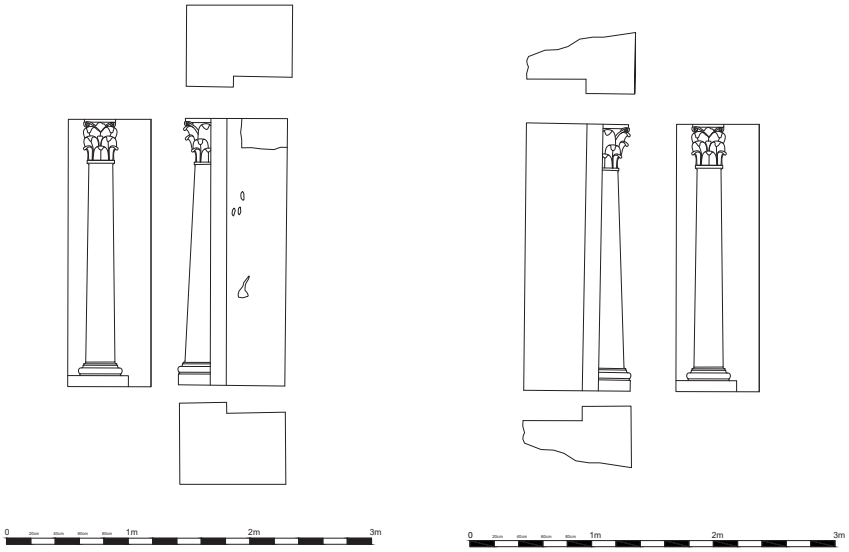

Fig. 17 B10 Door Jambs and Section Drawings

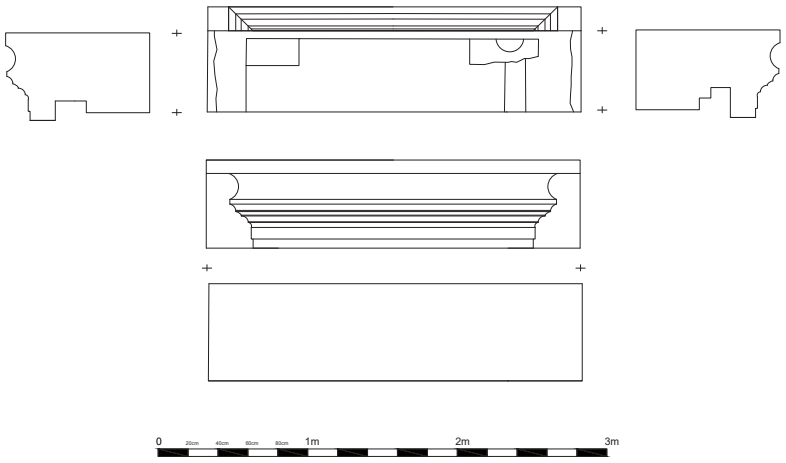

Fig. 18 B10 Lintel with Architrave-frieze and Section Drawings

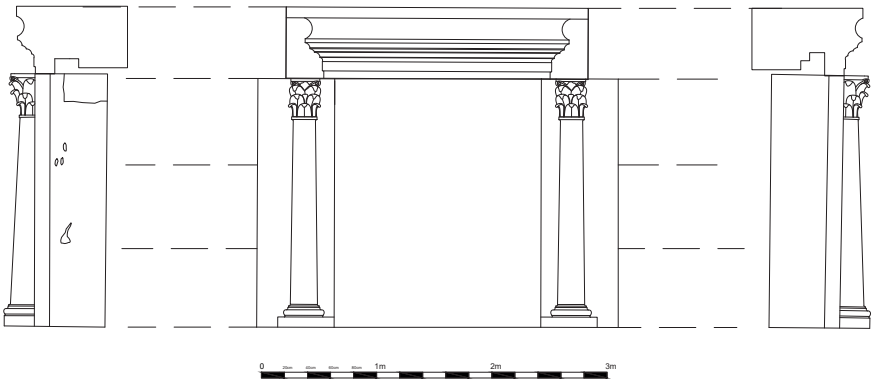

Fig. 19 B10 Reconstruction of Entrance

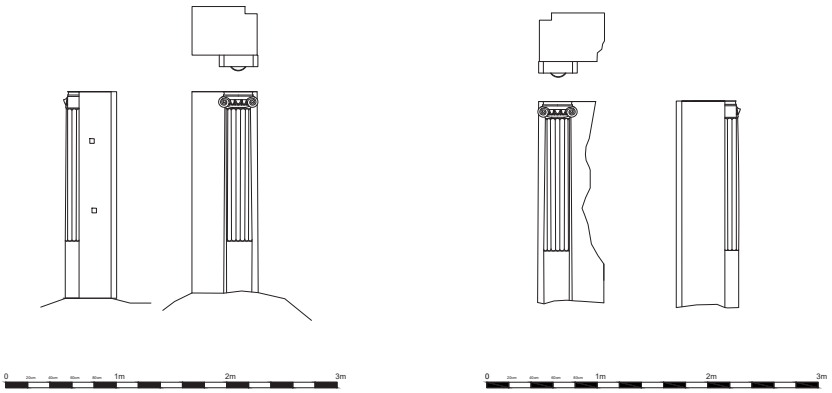

Fig. 20 D29 Door Jambs and Section Drawings

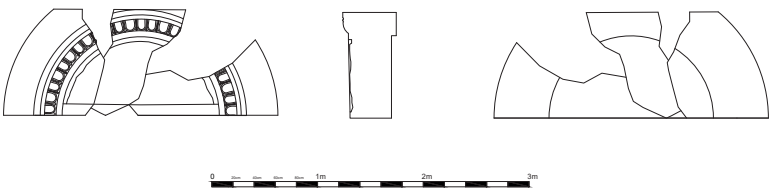

Fig. 21 D29 Arch Block Preserved Parts Drawing

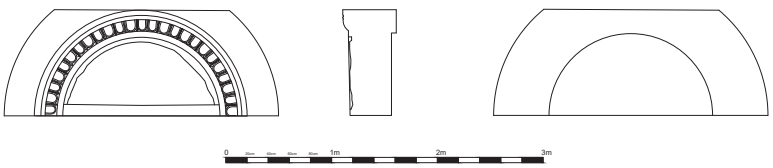

Fig. 22 D29 Arch Block Restored Drawing

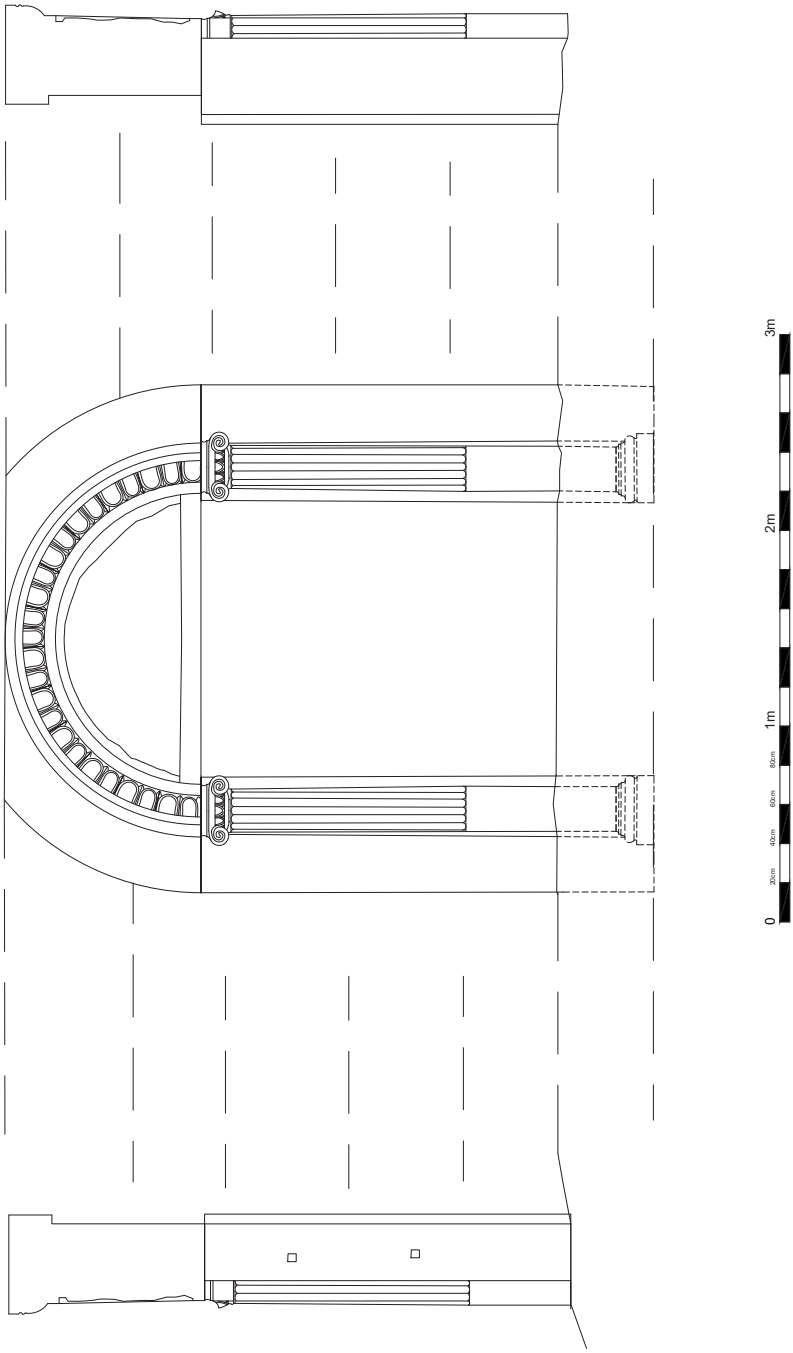

Fig. 23 D29 Reconstruction of Entrance

OLBA XXXI, 2023, 121-142
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 03.10.2022
Makale Kabul | Accepted : 24.11.2022

ANTALYA MÜZESİ APHRODITE HEYKELCİĞİ IŞIĞINDA APHRODITE OURANIA VE TANRIÇANIN KEHANET İKONOGRAFİSİ

Hava KESKİN – Nurşah ÇOKBANKİR ŞENGÜL – Benay ÖZCAN ÖZLÜ*

ABSTRACT

Aphrodite Ourania and the Divination Iconography of the Goddess in the Light of the Aphrodite Statuette from the Antalya Museum

In 2020, a half-dressed Aphrodite statuette was added by purchasing to the sculpture collection of the Antalya Archeological Museum. The context of the statuette, which can be classified among representations of the goddess as a variation of her Ourania type, is unknown but recorded as a finding from Aksu. She is stepping on an astragalos with one foot; however, no similar depiction is known. Astragaloi are known mainly among the game tools of the ancient society. Besides, they have votive, grave gift, and religious purposes and are used for dice prophecy. In the divination inscriptions, dice throws are mentioned with specific names. After combinations of numbers and sums, names of the gods or personalized mythological characters are included in the genitive form. In these inscriptions, Aphrodite appears in two different ways and one of them is the Aphrodite Ourania. Remarkable is that the goddess is referred to in connection with success in business or travel after chance and coincidental divinations are obtained through dice. Epigraphic data shows that the task of erecting divination inscriptions was undertaken by agoranomoi. Besides, it is documented archaeologically and epigraphically that Aphrodite was honoured by agoranomoi as the protector of officials in many cities. In this context, it appears that the goddess, generally known as a representation of love, beauty, pleasure and fertility, has importance in different aspects. Epigraphical sources and archaeological material indicate that divination practice required a god representation, a table to throw astragaloi and a divination inscription. Consequently, the Antalya statuette should be interpreted in the context of the "divination iconography" of Aphrodite, especially in regard of the coincidental astragaloi divinations concerning trades and travels that required good fortune.

Keywords: Aphrodite, Astragalos, Dice Prophecy, Pamphylia, Ourania, Agora.

* Dr. Hava Keskin, Akdeniz Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü Kampüs-ANTALYA-TR. E-posta: havvakeskin@akdeniz.edu.tr. Orcid: 0000-0001-7747-7059.
Dr. Nurşah Çokbankir Şengül, Akdeniz Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü Kampüs-ANTALYA-TR, E-posta: nursahsengul@akdeniz.edu.tr. Orcid: 0000-0002-5451-6198.
Benay Özcan Özlü, Antalya Arkeoloji Müzesi, Bahçelievler Mah. Konyaaltı Cad. No:88, Muratpaşa/ANTALYA, E-posta: Benayozcanozlu@gmail.com Orcid: 0000-0002-0620-6718.

ÖZ

Antalya Arkeoloji Müzesi'nin heykeltıraşlık koleksiyonuna 2020 yılında satın alma yoluyla yarı giyimli bir Aphrodite heykelciği dahil edilmiştir. Buluntu yeri tam olarak bilinmeyen, yalnızca Aksu ilçesi olarak kaydedilen heykelcik, tanrıçanın temsillerinin içinde Ourania tipinin bir varyasyonu olarak sınıflandırılabilmektedir. Ayrıca tanrıçanın bir ayağının *astragalos* üzerine bastığı gözlemlenmekte, ancak tanrıçanın benzer bir betimlemesi bilinmemektedir. *Astragalos*lar antik toplumlarda başlıca oyun araçları olarak bilinmektedir. Bunun yanı sıra adak sunusu, mezar hediyesi ve kült amaçlı olarak ve de zar kehanetlerinde kullanılmışlardır. Kehanet yazıtlarında sayıların belirli isimlerle anılması söz konusu olup, sayı kombinasyonları ve toplamlarından sonra genetivus casusunda tanrı ya da kişiselleştirilmiş mitolojik karakterlerin isimlerine yer verilmektedir. Bu yazıtlarda Aphrodite'nin iki farklı şekilde karşımıza çıktığı görülmektedir ve bunlardan bir tanesi de Aphrodite Ourania'dır. Zarla elde edilen şans ve tesadüfi kehanetlerde tanrıçaya iyi bir iş veya seyahat ile ilişkili olarak başvurulduğu dikkat çekmektedir. Epigrafik veriler bu tür yazıtları diktirme işinin *agoranomos*lar tarafından üstlenildiğini gösterirken Aphrodite'nin birçok kentte *agoranomos*lar başta olmak üzere kent memuriyetlerinin koruyucusu olarak onurlandırıldığı da arkeolojik ve epigrafik verilerle belgelenmektedir. Bu bağlamda genel olarak aşkın, güzelliğin, zevk ve üremenin temsili olarak bilinen tanrıçanın farklı yönleriyle önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler bu tür kehanetlerin uygulanmasında bir tanrı betimlemesinin, zarların atıldığı bir masanın, *astragalos*ların ve kehanet yazıtının gerekli olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Antalya heykelciği, Aphrodite'nin şans ve tesadüfi *astragalos* kehanetlerinde, özellikle iyi şans gerektiren ticaret ve seyahatlerle ilişkili olarak üstlendiği yönünü yansıtan bir "kehanet ikonografisi" içerisinde yorumlanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Aphrodite, Aşık Kemiği, Zar Kehaneti, Pamphylia, Ourania, Agora.

Giriş

Antalya Arkeoloji Müzesi'nin heykeltıraşlık eserleri koleksiyonuna 2020 yılında satın alma yoluyla bir Aphrodite heykelciği dahil edilmiştir.[1] Eserin buluntu yeri tam olarak bilinmemekle birlikte, yalnızca Antalya'nın hemen batısında konumlanan Aksu ilçesi yakınlarından bulunmuş olduğu kaydedilmiştir. Daha ilk bakışta Aphrodite'yi betimlediği anlaşılan heykelcik tipolojik olarak tanrıçanın betimlemeleri içinde sınıflandırılabilmektedir. Bununla birlikte bir ayağını üzerine bastığı *astragalos* (Yun. ἀστράγαλος) "aşık kemiği" ile dikkat çekmekte ve bu bağlamda benzerlerinden farklılıklar sergilemektedir. Antik kaynaklar ve epigrafik veriler aracılığıyla Aphrodite'nin, Ourania epithetiyle *astragaloi* kehanetlerinde yer aldığı bilinmektedir. Bu bağlamda heykelciğin, *astragalos* zarlarının kehanetiyle ilişkili olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada Antalya heykelciğinin tipolojisinden yola çıkılarak Aphrodite'nin kehanet tanrıçası ikonografisinin heykel sanatındaki yerinin sorgulanması amaçlanmaktadır. Öncelikle Antalya heykelciği tanıtılarak tipolojik sınıflandırması ve tarihlendirmesine çalışılmıştır. Ardından, tanrıçanın *astragalos* kehanetlerindeki yeri ele alınmaktadır. Son olarak çalışma konusu heykelciğin, tanrıçanın ikonografisindeki yeri konusunda değerlendirme yapılmaktadır.

1 Antalya Müzesi Env. Nr. 2020/129 (A).

Tanımlama

İnce grenli beyaz mermerden yapılmış olan heykelcik 26,5 cm yükseklik, 12 cm genişlik ve 8,5 cm derinlik ölçülerindedir. Eserin özellikle üst kısmında noksanlıklar bulunmaktadır. Baş boyun bitimine, sol kol ise omuz başlangıcına kadar kırık ve eksiktir. Sağ el üzerinde ve hemen altındaki kumaş kıvrımlarında da mermerden küçük kopmalar bulunmaktadır. Heykelciğin yüzeyinde, özellikle arkasında yoğun kireçlenme vardır.

Eser, ovale yakın bir formda şekillendirilmiş kaide üzerinde, ayakta duran yarı giyimli bir kadın heykelciğinden oluşmaktadır. Boyun kesitinde küçük kırık bulunmakta ve burada kayıp başın ayrıca yontularak eklendiğini gösteren yuvarlak bir yuva yer almaktadır. Tam cepheden verilmiş figürün sağ bacağı sabit ve ayağı yere tam basmaktadır (fig.1). Hareketli sol bacak dizden hafif kıvrılarak biraz öne çıkarılmış ve bir *astragalos* üzerine tam basmaktadır (fig 2). Kalça, sağ yana doğru salınarak vücutta geniş bir "S" görünümünün oluşmasına neden olmaktadır. Üst gövdesi tamamen çıplak iken belden aşağısı geniş bir mantoyla örtülü olup yalnızca ayak uçları eteğinin altından çıkmaktadır. Bununla birlikte kumaşın altından bacaklar açıkça gözlemlenebilmektedir. Manto, belden kalçaya doğru hafif bir eğimle yönlenirken üst kısmında kalın bir kumaş tomarıyla zenginleştirilmiştir. Kumaş tomarının kıvrımları her iki bacak üzerinden geçerek hareketli sol bacağın hemen yanından aşağıya, zemine doğru dökülmektedir. Bu noktada kıvrımlar bacak yanında kalın zikzaklar oluşturmaktadır. Arkada, figürün sırtını çapraz geçen manto sol omuza doğru yönelmektedir (fig.3). Heykelciğin sol kolu kırık ve kayıptır. Sağ kol aşağıda, hafif dirsekten içe doğru kıvrılarak kalçadaki kalın kumaş tomarını zarifçe kavramaktadır. Kayıp olan sol kolun hizasında, altta mantonun genişçe bir biçimde yana yayıldığını gösteren kumaş kıvrımları kısmen korunmuştur. Sol bacak yanında, biraz geride konumlandırılmış olarak küçük, kübik bir altlık üzerinde duran bir dikmenin alt kısmı bulunmaktadır. Geniş biçimde yayılmış manto, figür ile dikme arasındaki boşluğu tamamen kaplamaktadır. Üst kısmı eksik olmakla birlikte dikmenin korunmuş sağ konturu izlendiğinde kadın figürünün kalçası hizasına kadar aşağıdan yukarıya doğru genişleyerek yükseldiği açıkça görülmektedir (fig.4-5). Formu nedeniyle bir *herme* olmalıdır. Heykel destekleri olarak kullanılan payelerin formu dikdörtgen veya dairesel kesitli olabilmektedir.[2] Bunlar dik kenarlı olabildikleri gibi yukarıya doğru hafifçe genişleyebilmektedirler. Ancak payeler, serbest heykel de olsa kabartma da olsa silmeli profilleriyle birlikte bir bütünlük içinde betimlenirler. *Herme*lerde ise durum farklıdır. Atina agora buluntularının gösterdiği üzere Arkaik Dönem itibariyle üretilmeye başlanan taş *herme*lerin stel benzeri dik formu, Hellenistik Dönem itibariyle bu özelliğini kaybetmeye başlar ve dikme aşağıdan yukarıya doğru genişleyen bir forma evrilir.[3] Roma Dönemi'nde ise kaideye daha sıkı oturabilmesi için, ayrı parçalar halinde üretilip kaideye monte edilen *herme*nin dikmesinin alt kısmına bir de zıvana eklenir.[4] Roma Dönemi'nde yalnızca ayrı parçalar halinde üretilmekle kalınmamakta, bunun yanı sıra farklı malzemeler bir araya getirilmekteydi, örneğin bronz büst mermer dikmeye

2 Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, Aphrodite 300, 449, 554, 565-566, 568, 576, 581, 625-626, 631, 717, 720.
3 Harrison 1965, 140.
4 Harrison 1965, Kat. Nr. 224, Pl.59, 224.

monte edilmekte ve farklı bir malzemeden kaideye oturtulabilmekteydi.[5] Bu bağlamda dikmeyi, stabiliteyi de sağlamak amacıyla kaidenin merkezine oturmak gerekmekteydi. Dikmenin konumlandırmasına en iyi örneklerden birini İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunan, Bursa'dan kaidesiyle birlikte bulunmuş bir *herme* oluşturmaktadır.[6] Atina agorası örnekleri içinde bulunan *herme* kabartmalarında da bu uygulamanın gösterilmeye çalışıldığı açıktır.[7] Bu bağlamda, Antalya heykelciğindeki dikme, alttaki profilsiz kaidenin merkezine oturtulmuşçasına konumlandırılmış, karşıdan bakıldığında açıkça izlenen yukarıya doğru giderek genişleyen formuyla bir *herme* olarak tanımlanmalıdır (fig. 4-5).

Antalya heykelciğinin yarı giyimli bir kadını betimlemesinden dolayı daha ilk bakışta mitolojik dünyaya ait bir kadının ikonografisinde olduğu anlaşılmaktadır. Tamamen çıplak veya yarı giyimli kadın betimlemeleri genellikle tanrıça Aphrodite, *Kharitai* (Kharitler), *Nymphai* (Nympheler) ile ilişkilendirilmektedir.[8] Bunların başında şüphesiz Aphrodite gelmektedir. Kalabalık betimlemelerde ise kendisine maiyetindeki varlıklar eşlik etmekte ve ikonografilerini yansıtan çeşitli objeler de kullanılmaktadır. Antalya heykelciğinde, figürün yanındaki *herme* yine Aphrodite'nin birlikte betimlendiği objelerden birini oluşturmaktadır.[9] Bu bağlamda yarı giyimli olmasının yanı sıra yanında bir *herme* olması da Antalya heykelciğinin bir Aphrodite'yi betimlediğine şüphe bırakmamaktadır. Bununla birlikte figürün ayağını bastığı *astragalos*, tanrıçanın heykel ikonografisinde bugüne kadar bilinmemekte ve bu nedenle de sorgulanması gerekmektedir. İkonografik açıdan yorumlanmadan önce heykelciğin Aphrodite'nin betimlemelerinin içerisindeki tipolojik yeri belirlenmelidir.

Tipoloji ve Tarihlendirme

Aphrodite, Antikçağ sanatında çokça betimlenen, sayısız heykeltıraşlık eserine konu olmuş bir tanrıça olup bunun sonucunda farklı tipleri ortaya çıkmıştır. Praksiteles'in MÖ 4. yüzyılda yarattığı çıplak Aphroditesi ile tanrıçanın tasvirlerinde büyük bir dönüşüm yaşanmış ve bundan sonra çıplaklık onunla özdeşleşmiştir. Giyimli, çıplak ve yarı giyimli olmak üzere başlıca üç gruba ayrılan tipleri birbiriyle etkileşimler gösterirken, her bir tipin çeşitli varyasyonları da geliştirilmiştir.[10] Heykellerin ait oldukları tiplerin belirlenmesinde duruş, motif ve boyut hususlarının birlikteliği bir koşul olarak kabul edilmekte, farklılıklar söz konusu olduğunda ise varyasyonlar olarak değerlendirilmektedir.[11] Antalya Aphroditesinin küçük boyutlu oluşuyla tanrıçanın ana tiplerinden birinin varyasyonu olduğu anlaşılabilmekle birlikte varyasyon grubunun

5 Wrede 1986, 3-5.
6 Harrison 1965, Pl.66, d.
7 Harrison 1965, Pl. 61, 234, 236.
8 Yalnız betimlendiklerinde nympheler genellikle su kaynakları ve pınarlarla ilişkili bir ikonografide betimlenirler. Bkz. Halm-Tisserant – Siebert 1997, Nymphai 1-19, 584-587; Daha kalabalık kompozisyonlarda ise nympheler mitolojik anlatımlar içinde belirlenebilmektedir. Bk. örneğin Pan ve Nymphe, bk. Halm-Tisserant – Siebert 1997, Nymphai 32-51.
9 Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, 27-29.
10 Aphrodite'nin ikonografik ve tipolojik örnekleri için bk. Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, "Aphrodite".
11 Koçak 2016, 331-332. "Varyant" ana tipin özelliklerini açıkça taşıyan ancak formal veya ikonografik değişiklikler içeren betimlemeyi ifade eder. Bk. Bartman 1992, 6.

belirlenmesi ise başlıca iki özelliğine bakılarak yapılabilmektedir. Bunlardan ilki vücut kompozisyonu (duruş), ikincisi ise giysisi ve düzenlemesidir (motif).[12] Vücut kompozisyonu açısından ele alındığında tanrıçanın sağ bacağının sabit olup ayağının yere tam bastığı görülmektedir (fig.1 ve 7). Buna karşın sol bacağı hafif öne çıkarılarak dizden kıvrılmış ve yerde duran bir *astragalos* üzerine tam basmaktadır (fig.1-3 ve 6). Gövdesi, sabit sağ bacak yönünde genişçe esnemiştir. Torsosu ise cepheye dönük ve diktir. Bu iki hareket sonucunda vücutta güçlü bir "S" formu oluşmuştur. Sağ kol aşağıda olup dirsekten içe doğru kıvrılarak eliyle kalçadaki kumaş tomarını zarifçe kavramaktadır. Sol kol kırık olmakla birlikte omzun korunmuş kısmı ve kol altının biçimlendirilişi kolunun oldukça yüksek bir biçimde yukarıya kaldırıldığını göstermektedir. Söz konusu özellikler Aphrodite'nin, Ourania tipine aittir. Ourania tipi, ayağını bir hayvan veya kaya üzerine koymasıyla, kolunu bir *herme*, idol, dikme, ağaca yaslamasıyla ve kalçayı saran mantonun hareketli bacak üzerine atılmasıyla karakterize edilir.[13] Bu tipin hem çıplak hem de yarı giyimli betimlemelerde birçok varyasyonu üretilmiştir. Aphrodite'nin khiton ve hymation giyimli grubundan olan Ourania tipinin, tanrıçanın yarı giyimli betimlemeleriyle paralellikler sergilediği halihazırda belirlenmiştir.[14] Yarı giyimli örneklerde bir bacağın öne çıkarılarak kaldırılmış olması ile mantonun iki bacak üzerinden geçerek aşağıya sarkıtılması Ourania motifinin ana özellikleridir. Kolların duruşu ve yanındaki desteklerin farklılaşmasıyla birçok varyasyonu belirlenebilmektedir. Bu bağlamda kolun yukarıda ve arkadaki mantoyu çektiği örneklerin yanı sıra her iki kolun da aşağıda durduğu örnekler vardır.[15] Ancak tamamında ortak özellik yukarıda anılan bacak duruşu ve mantonun kompozisyonudur.

Antalya heykelciği ayak duruşu ve mantonun iki bacak üzerinden geçerek, hareketli bacak yanından yere dökülmesiyle Ourania tipinin ana özelliklerini taşımaktadır. Yanındaki *herme* de yine bu tipte görülen, tanrıçanın yaslandığı objelerdendir. Ancak, üst gövdesi tamamen çıplak olup kalçadan itibaren gövdesinin alt bölümü uzun bir mantoyla örtülüdür. Bu bağlamda, yarı giyimli oluşuyla tanrıçanın betimlemelerinin yarı giyimli grubuna dahil olup benzerlerini bu grup içerisinde aramak gerekmektedir.

Yarı giyimli grubun arketipi kabul edilen Arles Aphroditesi tipi hem giyimli hem de çıplak Aphrodite gruplarından örneklerle paralellikler barındırmakta, tanrıçanın giyimli ve çıplak örneklerinden sonra geliştiği kabul edilmektedir.[16] Özellikle Hellenistik Dönem ile birlikte çok sayıda replika ve varyasyonlarının üretildiği bilinmektedir. Tipin özellikleri şu şekilde özetlenebilir: geniş bir manto alt gövdeyi sararken kalça çevresinde bir tomar oluşturmaktadır. Mantonun sarılı olduğu sol kol öne uzatılırken sağ kol yukarıya kaldırılarak saçı işaret etmekte ve ayaklar yere tam basmaktadır.[17]

12 Koçak 2016, 331-332.
13 Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, 27-29, Aphrodite 174-184.
14 Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, 43, Aphrodite 307-324.
15 Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, Aphrodite 307 örneğinde tanrıçanın sağ kolu yukarıda mantoyu çekmektedir. Aphrodite 314-324 örneklerinde ise kollar daha aşağıda farklı hareketler içerisindedir.
16 Arles Aphroditesi, tanrıçanın yarı giyimli tipinin en erken örneği ve Praksiteles'in MÖ 370-360 yıllarında yaptığı eserin kopyası olarak kabul edilmektedir. Bk. Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, 63-64, Aphrodite 526-532.
17 Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, 63-64, Nr. 526.

Antalya heykelciği yarı bele kadar mantoyla sarılı olması, mantonun kalça çevresinde bir tomar oluşturmasıyla tanrıçanın yarı giyimli grubuna dahil olmakla birlikte grubun arketipi Arles Aphroditesinden kol ve bacak duruşlarıyla ayrılmaktadır. Sağ kolun vücudunun önünde ve manto tomarının üzerinde konumlanmış oluşu özünde tanrıçanın çıplak betimlemelerinden alınmış "*pudica"* pozunun uyarlamasıdır.[18] Sol kol ise geniş bir biçimde havaya kaldırılmış olup, mantonun ucunu çekmektedir (fig.1, 3 ve 6). Bu hareket ve mantonun bu şekilde çekilmesi Louvre-Napoli tipinde belirgin olmakla birlikte tanrıçanın giyimli Ourania tipinin varyasyonlarında da görülmektedir.[19] Yukarıda da bahsedildiği üzere eserde sol bacak öne doğru hafif çıkarılmış bir *astragalos*a basmakta ve kalçayı saran mantosunun üst kısmındaki tomar her iki bacak üzerinden de geçerek hareketli sol bacak yanından düşey kıvrımlarla yere dökülmekte hatta sol yanda kalçayı da kısmen açıkta bırakmaktadır (fig.1 ve 6). Bu özellikler de yine giyimli Ourania tipinden gelmektedir. Şu hâlde Antalya heykelciğinin, yarı giyimli olup ağırlıklı olarak giyimli Ourania tipinin özelliklerini taşıyan bir eser olduğu anlaşılmakta ve benzerleri bu hususlara bakılarak aranmalıdır. Nitekim yarı giyimli grubun içinde, giyimli Ourania tipinden geliştirilmiş iki alt tip belirlenmiştir.[20] İkisinde de figürler bir objeye basmakta ancak kalça etrafındaki mantonun sarılmasıyla birbirinden farklılaşmaktadırlar. Yine kendi içlerinde varyasyonları da vardır. İlk grup içinde 18 örnekle belirlenmiş bir varyasyon grubu, adını Kyrene'de Apollon tapınağında bulunmuş örneğinden almaktadır.[21] Bu grupta kalçayı saran manto arkada horizontal yönlenmekte, ön tarafta ise her iki bacak üzerinden geçerek hareketli bacak yanından aşağıya dökülmektedir. Mantonun bu düzenlenişi giyimli Ourania tipine özgü bir özellik olarak açıklanmakta ve tipe "Kyrene'den Ourania Tipi" adı verilmektedir. Ourania tipinden geliştirilmiş yarı giyimli ikinci grupta ise kalçayı saran manto, figürün hareketli sol bacağını arkadan öne doğru gelerek sarmakta ve hareketli bacak üzerinden iki bacağın arasına düşmektedir.[22] Bu bağlamda Antalya heykelciğine tipolojik olarak en yakın örnek, yarı giyimli, kalçadaki mantosunun hareketli bacak üzerinden aşağıya düşmesi ve bir obje üzerine basıyor olması nedeniyle, Ourania tipinin bir varyasyonu olan Kyrene'den Ourania tipidir.[23] Bununla birlikte Kyrene örneğinde manto arkada kalçayı daha çok yatayda sarmaktadır. Oysa Antalya heykelciğinde sırtı çapraz geçen manto, tanrıçanın yanındaki *herme* ile aradaki boşluğu dolduracak şekilde genişlemekte ve sol el ile yukarıya doğru çekilmektedir. Bu yönüyle Kyrene örneğinden ayrılmakta ancak bacakların duruşu, mantonun kucaktaki düzenlemesi ve mantoyu çekmesiyle ağırlıklı olarak hala Ourania tipinin özelliklerini yansıtmaktadır.

18 "Pudica" hareketiyle genital bölge ve göğüsler kapatılır. Bk. Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, 49. Knidos Aphroditesi gibi örneklerde yalnızca tek kolla genital bölge kapatılır, Aphrodite 391-407. Capitoline Aphroditesi gibi diğer bir tipte de hem genital bölge hem de göğüsler kapatılır, Aphrodite 409-422.

19 Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, Aphrodite 182, 184. Ourania tipinin bir varyasonu olarak kabul edilmektedir. Louvre Napoli/Frejus tipi için a.g.e. Aphrodite 225-237.

20 Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, 69-76: "Umwandlungen des Urania-Motivs I-II".

21 "Der Urania-Typus von Kyrene" bk. Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, 70-71, Aphrodite 605-622.

22 Bu tipin en iyi örneğini de Aphrodite Capua oluşturmaktadır. Bk. Delivorias – Berger-Doer – Kossatz -Deissmann 1986, 71-76, Aphrodite 627-642.

23 Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, 70-71, Aphrodite 605-622.

Bu bağlamda Antalya heykelciğinin, Aphrodite'nin yarı giyimli Ourania tipinin bir varyasyonu olarak değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.[24]

Küçük ölçülerde yapılmış heykelcikte nitelikli bir işçilik söz konusudur. Mermerin yüzeyi tüm işçilik detaylarını yok edecek derecede pürüzsüzleştirilmiştir. Zarif formlara rağmen bazı bölgelerde daha yüzeysel işçilik vardır. Sağ elin parmakları tek düze ve nispeten özensiz işlenmiştir. Sağ elin üzerinde durduğu kumaşın kıvrımlarında da tekdüzelik, gelişi güzel kumaş dalgalanmaları ve sol bacak yanından düşen tomarda kumaşın yapısına aykırı bir biçimde yapay bir kabarıklık söz konusudur. Ayrıca iki bacak arasındaki dikey kumaş kıvrımında da yapaylık gözlemlenmektedir. Antalya heykelciği, tarihlenmesi hususunda Madrid Prado Müzesi'nde bulunan ve Aphrodite Pontia Euploia tipiyle ilişkilendirmiş Nymphe (?) heykeliyle, manto kıvrım işlenişi açısından karşılaştırılabilir.[25] Prado heykelinde kumaşın akışına uygun bir işçilik gözlemlenirken Antalya heykelciğinde bu noktadaki kıvrımlarda daha şematize ve kumaşın akışına tezat oluşturan kanalcıklar işlenmiştir. Aynı şekilde hareketli bacak yanından yere düşen kıvrımlar da daha yapay bir duruştadır. Bu bağlamda MS 75-100 arasında tarihlendirilen Prado eserinden daha geç dönemde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı müzede bulunan daha küçük ölçekli bir heykelcik olan Hygeia'nın belindeki kumaş tomarında daha şematize kıvrımlar görülmektedir.[26] MS 3. yüzyıla tarihlenen eser, Antalya heykelciğinden daha yoğun şematize işçilik ile daha geç tarihli olmalıdır. Pamphylia örnekleri içerisinde Side'den Aphrodite heykelcikleri tipolojik olarak Antalya heykelciği ile benzerlik göstermemektedir. Ancak küçük ölçekli olmaları nedeniyle stilistik olarak uygun karşılaştırma örnekleri oluştururlar. Bunlardan Aphrodite Louvre-Napoli tipindeki bütüne yakın iki örnek Orta Antoninler Dönemi'nden Erken Severuslar Dönemi arasına tarihlendirilirler. İki eserde de vücut şekillerinin gösterilmiş olmasıyla birlikte doğallığını kaybettiği ve aynı durumun kumaş kıvrımlarında da olduğu görülür.[27] Antalya heykelciğinde ise hem vücut hem de kumaş büyük ölçüde doğallığını korumasına karşın kalçadaki kumaş tomarında ve onun üzerindeki parmakların işçiliğinde bazı uyumsuzluklar vardır. Bu bağlamda eserin Orta Antoninler Dönemi'nden biraz daha erkene tarihlendirmesi gerektiği anlaşılmakta ve MS 2. yüzyılın ilk yarısında üretilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Antalya heykelciği, Aphrodite'nin betimlemeleri içinde tipolojik olarak sınıflandırılabilmekle birlikte bu heykelciğin tanrıçanın hangi ikonografisiyle ilişkili olduğu açıklanması gereken bir diğer konudur. Ayağını bir objenin üzerine basıyor olmasıyla tanrıçanın Ourania ikonografisi içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bu betimlemenin arketipinde tanrıça bir kaplumbağa üzerine basarken, Antalya heykelciğinde *astragalos*a basmaktadır. Kaplumbağa kadının evdeki hayatını

24 Bölgede Aphrodite'nin çeşitli tiplerinin varyasyonları halihazırda bilinmektedir. Side'de Louvre-Napoli tipinin varyasyonu tespit edilmiştir. Bk. Öztunç – Erkoç 2019; Perge'den Capoitoline ve Medici Aphrodite'lerinin özelliklerini taşıyan çıplak bir Aphrodite heykeli için Çelik 2019, 10-12, 15. Ayrıca yine yarı giyimli olan ve yanında herme bulunan Perge'den bir başka örnek de bilinmektedir. Bk. Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, Aphrodite 570, 67.

25 Knoll – Vorster – Woelk 2011, Nr. 39, 270-275.

26 Knoll – Vorster – Woelk 2011, Nr. 46, 299-301.

27 Öztunç – Erkoç 2019, Nr. 5 eserini daha önce inceleyen J. İnan bu özelliği geç antik özellik olarak açıklar. Bk. İnan 1975, 38-40.

sembolize edip, adanmayı ve sessizliği temsil etmesinin yanı sıra *khthonik* bir sembol olarak kabul edilmektedir.[28] Çalışmanın bu noktasında Aphrodite, Ourania ve *astragalos* birlikteliğinin sorgulanması yerinde olacaktır.

Aphrodite ve Ourania Epitheti

Aşkın, güzelliğin, zevk ve üremenin temsili olarak Helen *pantheonu*nda yerini alan tanrıça Aphrodite'nin soyağacı konusunda antik kaynaklar farklı bilgiler sunmaktadır. Homeros *Ilias*'ta tanrıçayı, Zeus ve Dione'nin kızı olarak aktarmaktadır.[29] Hesiodos ise *Theogonia* adlı eserinde evrenin ve tanrıların kökenini açıklarken, Aphrodite'yi, Ouranos'un hakimiyetine son vermek için Kronos tarafından kesilen cinsel organının denizde oluşturduğu köpüklerden[30] meydana gelen ve Kythara'da kıyıya çıkan, oradan da Kıbrıs adasına giden bir tanrı olarak betimlemiştir.[31] Antik Dönem yazarları tanrıçanın soyağacının yanı sıra kökeni konusunda da bilgiler sunmaktadır ve onların ortaya koydukları veriler ışığında Aphrodite'nin Doğu kökenli bir tanrıça olarak Helen panteonunda yerini aldığı kabul görmektedir.[32]

Kültü kapsamında tanrıça pek çok epithete sahiptir. Platon iki Aphrodite'den bahseder; ilki Ouranos'tan doğan *Ourania*, ikincisi ise Zeus ve Dione'nin kızı Aphrodite *Pandemos*'tur.[33] Tanrıça Ourania adlandırması ile göksel, saf ve soyut bir aşk sembolüyken, Pandemos ile herkese sevgi veren, ete bürünmüş bir figürdür.[34] Bu bağlamda Ouranos'un kızı olarak tanrıçanın epithetleri arasında Ourania ile sıklıkla karşılaşılmaktadır.[35]

Aphrodite'nin Akdeniz'in doğusundaki kökeni ve doğum hikayesi, Hesiodos'un aktarımı ile Helen pantheonuna uyarlanmıştı. Hesiodos, Aphrodite'nin Ege Denizi'nin köpüklerinden değil, Ouranos'un beyaz spermlerinden meydana geldiğini; Aphrodite'nin babası Zeus değil, tıpkı Ishtar'ın babası gibi Anu (Gökyüzü) yani Ouranos olduğunu ve Ouranos'un kızı olarak yaşayan doğada fiziksel bir güç rolü oynadığını ortaya koymuştur. Böylece tanrıça Ouranos'un kızı olarak Ourania adını almış, doğadaki tüm fiziksel çekim, sevgi ve cinsel dürtünün temeli olmuştur.[36] Ouranos ile bağlantılı bu mythos, Aphrodite tapınımının Akdeniz'in doğusundaki kültürlerde farklı isimler altında *göksel* karakterli bir tanrıçanın yayılımını ve diğer

28 Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986, 27, Aphrodite 174-175.
29 Hom. Il. V.370, XX.105.
30 Antik ve modern yazarlar tanrıçanın adının Yun. ὁ ἀφρός "köpük" ve ὁ ὁδίτης "yürüyen, yolcu" isimlerinin birleşimi olarak açıklamışlardır, bkz. Marcovich 1996, 44.
31 Hes. Theog. 154-210. Daha sonraki antik kaynaklarda farklı soy ağaçları da sunulmuştur bk. Cic. de nat. deor. iii. 59.
32 Hdt. I. 105 ve 131.3; Paus. I.14.7; Tanrıçanın doğu kültürleri ile bağlantısı hakkında ayrıca bk. Clark 2015, 45-46; Dowden 2007, 48. Dowden, özellikle Fenike tanrıçası Astarte'nin "gökyüzünün kraliçesi" ismiyle anılmasının Aphrodite Ourania ile olan bağlantısını vurguladığını belirtir. Aphrodite-İsis bağlantısı için bk. Dunand 2007, 257- 259.
33 Plat. Sym. 180d-185e.
34 Pirenne-Delforge 2006, 285-286.
35 Clark 2015, 18; ayrıca krş. Murray 1883, 129-132. Hesiodos Aphrodite'ye ait birçok epithet kaydetmişken, Ourania'yı kullanmamıştır; Onun için Ourania Musae'dan biridir; bk. Sale 1961. Ourania epithetinin Aphrodite için kullanımı hakkında bk. Oberhummer 1961, 935-939.
36 Marcovich 1996, 47.

Helen tanrılarına katılmak için seyahat ettiğinin yani bir yolculuğun anlatısıdır.[37] Böylece cinsel birlikteliğin, doğurganlığın, verimliliğin ve evliliğin temsilcisi olan tanrıçanın, doğum hikayesindeki gökyüzü ve deniz birlikteliği denizdeki seyahatin yöneticisi olduğu düşüncesiyle, arkeolojik ve epigrafik verilerle ispatlanan Ourania kültünün yayılımı için açıklama olarak kabul edilebilir.[38]

Astragaloi, Astragalomantis ve Aphrodite

Eski Yunanca'da ἀστράγαλος (Lat. *talus*) kelimesi koyun ve keçilerin aşık kemiği olarak adlandırılan dört kenarlı eklem kemiklerine verilen isimdir.[39] Bu kelimenin çoğul formu olan ἀστράγαλοι ise "zar olarak kullanılan aşık kemiklerini ya da zarla oynanan oyunu"[40] tanımlamaktadır. Aristoteles detaylı bir şekilde toynaklı hayvanların *astragalos* kemiklerini tanımlamış ve bölümlerine verilen adları belirtmiştir.[41] Kronolojik süreç içerisinde Prehistorik Dönemlerden itibaren aşık kemiğinin, arkeolojik veri olarak oldukça fazla yer edindiği bilinmektedir. Paleolitik Dönem'den itibaren mezar hediyesi, oyun amaçlı, kültsel bağlantı içinde tapınak ya da inançla bağlantılı yapılarda, içine kurşun dökülüp ağırlaştırılarak ağırlık ve değişim aracı olarak birçok alanda kullanıldığı ele geçen verilerle ispatlanabilmektedir.[42] Aşık kemikleri ile oynanan oyunlar (*astragaloi*), antikçağda birçok kültürde oldukça yaygın bir oyun türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden *astragaloi* çocuk mezarlarında ve çocukluktan çıkan gençlerin tapınak adakları arasında da yerini almıştı. Bu yaygın çocuk oyunu Eski Yunanca kaynaklarda ilk olarak, Homeros tarafından Patroklos'un Amphidamos'un oğluyla *astragaloi* oynarken sinirlendiğini ve öfkeye kapılarak istemeden çocuğu öldürdüğünü aktardığı pasajla ortaya konulmaktadır.[43] Oyunların genellikle 5 zarla oynandığı[44] ve oyun içindeki atışların çeşitli isimlerle anıldığı bilinmektedir: 5 *astragaloi* ile oynanan oyunlarda en düşük atışın (5 tane 1) κυνωπός (köpek atışı); 4 *astragaloi* ile oynanan oyunlarda her bir zarın farklı bir sayı (1,3,4,6) değerini gösterdiği, en değerli atışın ise Aphrodite'ye atfedilen *iactus Venerius* olduğu bilinir.[45]

*Astragalos*un bir diğer kullanım alanı kehanetle bağlantılıdır. Eski Yunanca'da μαντεία kelimesi "kehanet, bilicilik", μάντις kelimesi "kâhin, kehanet alan kişi" anlamlarında kullanılmıştır. μαντική olarak nitelendirilen geleceği görme yetisi, yakın ya da uzak gelecekte ne olacağını ya da ne olması gerektiğini önceden bilmeyi ve bildirmeyi

37 Pirenne-Delforge 2006, 288 ve 290; 2007, 318.
38 Greaves 2004, 31 dn. 3, Aphrodite Euploia ve Ourania kültlerinin Atina kentinin limanı Pire'de var olduğunu belirtir.
39 Süs, oyun taşı ve bir kap formu olarak bilinmektedir. Ayrıca aşık kemiklerinin taş, mermer, altın ve metal gibi farklı malzemelerden yapılmış taklitleri de bulunmaktadır, bk. Hampe 1951, 120-121.
40 Lidell&Scott, s.v. ἀστράγαλος http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=astragalos&la=greek#lexicon. (31.10.2022).
41 Aristot. Hist. an. II. 1. 499b, 27. Astragalosun her kenarın bir sayı değeri vardır ve aşağıda dn 59'da açıklanmıştır. Ayrıca bk. Nollé 2007, 7-9.
42 Bozbay 2012'de aşık kemiklerinin kullanım alanlarını ve buluntuları kronolojik bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca bk. Aktaş 2018, 2-3.
43 Hom. Il. XXIII. 85-89.
44 Kidd 2017, 112.
45 Graf 2005, 63; Kidd 2017, 114. Ayrıca iactus Venerius için bk. Cic. div. 1.23.

hedef olarak belirlemiştir.[46] Antikçağ insanının savaş, barış, koloni kent kuruluşu gibi birçok önemli işe kalkışacağı zaman kehanetlere başvurduğu bilinmektedir. Helen mitolojisinde özellikle Apollon kehanet tanrısı olarak görülmekte ve onun bu kehanet gücünün kaynağının babası Zeus olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda Apollon'a ait Delphoi, Klaros, Didyma gibi pek çok kehanet merkezi tarih boyunca ilgi görmüş, büyük olayların danışılması için ciddi bir hareketliliğe sebep olan merkezler haline gelmiştir.[47] Kehanetler pek çok şekilde alınabilmekte idi. Tarih boyunca hayvanlarının iç organlarına, kuşların uçuşlarına, yıldızlara, rüyalara vb. bakarak, tanrısal sözlerin danışan kişilere iletildiği bilinmektedir. Ayrıca Klasik Çağ'dan itibaren çeşitli renkler ve şekillerde taşlar, oklar ve *astragalos* da kehanet aracı olarak kullanılmaktaydı.[48]

Kehanetin alınma şeklini belirtmek için kehanet alınan objenin ismine -μαντις eklenmesiyle adlandırma yapılmaktaydı.[49] Küçük Asya'da MÖ 14.-13.yüzyıllardan itibaren Hitit kültüründe zar atarak ya da kura çekerek kehanette bulunmanın gelenek halinde olduğu bilinmektedir.[50] *Astragalomantis* genel itibariyle kültürlerarası iletişimle geniş bir coğrafyaya yayılmış, kura kehanetleriyle yakın ilişki içindedirler. Bunlar planlanmamış, rasyonel olmayan, aksine daha çok tesadüfi ve şansla bağlantılıdırlar.[51] Çoğunluğu MS 2. – 3. yüzyıla tarihlenen epigrafik belgeler de *astragalomantis*in Küçük Asya'da sayıca fazlalığına dikkat çekmektedir.[52] Zarlar aracılığıyla alınan kehanetler, zarların yüzeylerinin temsil ettiği rakamların toplamına bakılarak sayısal, alfabenin harflerine bakılarak ise alfabetik olarak nitelendirilmektedirler.[53] Zar alfabe kehanetlerinde kehanet alma yöntemlerinden biri olarak varsayıldığı için[54], çalışmanın konusu olan heykelciğin bir ayağının *astragalos*a basıyor olması dolayısıyla, sayısal kehanet yazıtları kapsamında değerlendirme yapılması gerekmektedir.

Öncelikli olarak *astragalos* kehanetlerinin nasıl gerçekleştiğini açıklamak uygun

46 Hopfner 1928, 1258.

47 Hdt. I.46, 53-56, 67, 78 ve diğer birçok pasajda kehanete danışmadan bahseder: Lydia kralı Kroisos, toprakları için tehlike arz etmeye başlayan Persler'i durdurmak üzere adamlarını Yunanistan ve Libya'daki kehanet merkezlerine göndermişti. Savaşın sonucunun ne olduğunu öğrenmek üzere gönderdiği bir başka heyetin "büyük bir krallığın sona ereceği" kehanetini yanlış yorumlaması da aslında kehanetin danışan kişi tarafından ne kadar farklı yorumlanabileceğinin iyi bir örneği olarak tarihe geçmiştir.

48 David 1955, 7.

49 Lidell&Scott, s.v. ἀστραγαλόμαντις, bk. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=astragalomantis&la=greek#lexicon (31.10.2022), Artemid. Onir. 2.69. Perge'den epigrafik örnek için bk. Şahin 1999, 243-244, no. 205.

50 Ünal 2019, 239.

51 Cic. div. 2.85'te kura hakkında konuşmaya ne gerek var diyerek, Morra oynamanın zar ya da aşıkla oynamaktan farkı olmadığını, bunların tesadüf ya da şansla yönetildiğini dile getirir, krş. Graf 2005, 60 dn. 38 ile birlikte. Artemid. Onir. 2.69'da astragalomantisi pseudomantis olarak addeder. Bunun da sebebi zarla elde edilen kehanetlerin bu tesadüfi ve şansa dayalı yapısıyla ilişkilendirilebilir.

52 Nollé, 2007'de bu yazıtları bir araya getirmiştir. Buna göre 21 adet yazıt astragalomantis, 12 adet alfabe kehaneti ile alakalıdır. Graf 2005, 82-84'te ise 17 adet astragalomantis yazıtının bilgilerine yer vermiştir. Ashton 2019'da Küçük Asya'da ele geçen sikkeler aracılığıyla astragaloi örneklerini gözler önüne sererek, önemli bir açığı kapatmaktadır.

53 Çoşkun Abuagla 2015, 58-59.

54 Alfabe kehanetlerinde kura yoluyla alfabenin bir harfinin çekilmesinin yanı sıra zar kullanımının da kehaneti belirleme yöntemi olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Alfabe kehanetlerinde kullanılan yöntemler için ayrıca bk. Nollé 2007, 224.

olacaktır. Kehanetin aşamaları hakkında en önemli bilgiyi Pausanias'ın sunduğu görülmektedir. Pausanias (7.25.10) Akhaika bölümünde Boura'daki bir mağaradan bahsetmekte ve burada küçük bir Herakles heykelinin önünde, bir *pinaks ve* zar aracılığıyla kehanet alındığını söylemektedir. Aktarıma göre kâhin, tanrıya dualar okuyarak danışanın sorusunu ilettikten sonra, dört zar masaya atılır, zarların sayı değerlerine göre *pinaks* üzerinde yazan açıklamaları yorumlar. Pausanias bu açıklamasıyla kehanetin aşamalarını ve kehanet için gerekli araçları ortaya koymaktadır. Bu bağlamda anlaşılmaktadır ki tanrı heykeli, zarların atıldığı bir masa, sayıların karşılığında yorumlanacak metnin yer aldığı bir levha bu kehanet için yeterlidir.[55] Pausanias'ın bu aktarımı aracılığıyla varlığından haberdar olduğumuz levhalara ait epigrafik verilerin ise Pamphylia, Pisidia, Kibyratis ve Kabalia kentlerinde, Phrygia'nın güneyi ve dağlık Kilikia'da yoğunlaştığı görülmektedir.[56] Büyük boyutlu bloklar üzerine kazınan yazıtların hemen hemen hepsi ufak tefek farklılıklarla benzer kehanet metinlerinden oluşmaktadır. Yazıtlardaki sayılardan anlaşıldığı üzere genellikle 5 adet, nadiren de 7 adet zar kullanılmaktadır.[57] 5 *astragaloi*un kullanıldığı atışlarda sayıların muhtemel kombinasyonu 56'dır. F. Graf, zarların tek tek atılması yerine bir arada atılmalarını uygun bulduğunu aktarmaktadır.[58] Metinlerin ortaya koyduğu üzere taş üzerinde 56 kehanet metni vardır ve toplama göre en düşükten en yükseğe artan şekilde düzenlenmişlerdir.[59]

Pausanias'ın aktarımından da anlaşıldığı üzere kehanet için danışan kişi, işin temelinde yatan rastgeleliği ve şansı ifade eden zarları atarak sorusunun cevabını belirler, zarların toplamı sonucunda metinde karşılığı olan kehanet de muhtemelen bir aracı tarafından yorumlanır. Zar oyunlarında olduğu gibi kehanet yazıtlarında da atışların belirli isimlerle anılması söz konusu olup, sayı kombinasyonları ve toplamlarından sonra genetivus formda tanrı ya da kişiselleştirilmiş mitolojik karakterlerin isimlerine yer verilir: Zeus, Athena, Asklepios, Tykhe, Apollon, Moirai, İsis, Hermes, Aphrodite, Daimon vb. Çalışma konusu olan Antalya heykelciğinin Aphrodite'yi temsil etmesi dolayısıyla, kehanet yazıtlarındaki sayıların isimlendirilmesinde Aphrodite'nin yerine bakılacaktır. Bu bağlamda Aphrodite gibi bazı tanrıların birden fazla kez anıldığı dikkat çekmektedir.[60] Kehanet metinlerinde Aphrodite'nin iki şekilde kullanıldığı görülmektedir:

55 Mitchell 1995, 66-67. Bir kehanet merkezine yapılacak bir seyahatin aksine bu tarz kehanetler en ucuz ve en kolay ulaşılabilir kehanet şekli olarak düşünülebilir, ayrıca bk. Işın 2014, 94.

56 Nollé 2007, 20-21; Graf 2005, 54.

57 Nollé 2007'te astragalos kehanetleri ile ilgili tüm bilgileri tablolar yardımıyla detaylandırmıştır.

58 Graf 2005, 60. Astragalos formlu kapların varlığı bu atışlar için ya da zarların bir arada saklanması için olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Ridgway 1941, 122-123. New York, Metropolitan Müzesi koleksiyonunda bulunan astragalos biçimli kap için https://www.metmuseum.org/art/collection/search/253610?ft=astragalos&offset=0&rpp=40&pos=2 (18.09.2022). Ayrıca, Londra, Britanya Müzesi koleksiyonunda Sotades tarafından boyanmış astragalos biçimli kap için https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1860-1201-2 (18.09.2022).

59 Astragaloi'un her 4 yüzeyinin bir sayısal değeri bulunmaktadır. Modern zar mantığıyla karşılıklı iki kenarın toplamı 7 sayısına eşittir. Bu noktada dış bükey geniş tarafın (πράνης) sayı değeri 4, onun karşıtı iç bükey tarafın (ὕπτιος) 3; düz dar yüzün (κώιος) sayı değeri 6, onun karşıtı içbükey yüzün (χῖος) sayı değeri 1'dir. Buna göre metinler, toplama göre en düşük sayı 5 (beş tane 1)'ten en yüksek sayı 30 (beş tane 6)'ya göre düzenlenmiştir.

60 Nollé 2007, 106'da kehanet metinlerinde sayısal değerin hemen ardından isimleri geçen tanrıları listelemiştir.

11. sırada ααα ξδ ιγ Ἀφροδίτης·
στέλλε, ὅπου χρῄζεις· χαίρων σὺ γὰρ οἴκαδ’ ἀφίξῃ
εὑρὼν καὶ πράξας, ὅσσα φρεσὶ σῇσι μενοινᾷς·
ἀλλ’ Ἀφροδίτην ἱλάσκου καὶ Μαιάδος υἱόν.[61]
“11164 13 Aphrodite’nin (sayısı)
Arzu ettiğin yere git! Çünkü sevinçle evine ulaşacaksın,
Yürekten arzu ettiklerini bularak ve başararak,
Ama Aphrodite’yi ve Maia’nın oğlunu yatıştır!”

54. sırada ςςςςγ κζ Ἀφροδίτης Οὐρανίας·
οὐρανόταις Ἀφροδίτη, Ἐρώτων πότνι’, ἄνασσα,
πέμψει μαντείαν ἀγαθήν· δώσει δὲ ὁδόν σοι·
ἐκφεύξῃ τε νόσου καὶ φροντίδος ἀλγεσιθύμου. [62]
“66663 27 Göksel Aphrodite (Aphrodite Ourania)’nın (sayısı)
Ouranos’un kızı Aphrodite, Eros’ların ecesi, kraliçe,
İyi bir kehanet gönderir, senin için seyahati bağışlayacak.
Hastalıktan ve kalbi üzen düşüncelerden kurtulacaksınız.”

Kehanetlerin içeriğine bakıldığında, yukarıdaki iki örnekten de anlaşıldığı üzere danışan kişi daha çok bir işle ilgilenmekte ya da bir işi yapmaya niyetlenmektedir. Cevaplar genellikle pozitif olup çoğunlukla seyahat ve işle ilgilidir; sağlıkla ilgili olanlar da vardır ancak diğerine göre daha az sayıda görülmektedir.[63] Bu noktada metinlerin ağırlıklı olarak ticarete ve az da olsa sağlığa yönelmesi dikkat çekicidir. Söz konusu kehanetin ticaret ve seyahatle bağlantısı, aynı zamanda Apollon ile özdeşleşen gerçek, içsel kehanetin tam tersine tesadüf ve şansla gelen bir kehanet olması mitolojide ticaret, seyahat ve şanstan sorumlu tanrı olan Hermes’i akla getirir.[64] Kremna’daki kehanet yazıtının giriş kısmında Latince Lucius Fabricius

61 Nollé 2007, 138’de kehanet yazıtları temel alınarak oluşturulan ortak metin kullanılmış ve N. Çokbankir Şengül tarafından Türkçe çevirisi yapılmıştır.

62 Nollé 2007, 178’de kehanet yazıtları temel alınarak oluşturulan ortak metin kullanılmış ve N. Çokbankir Şengül tarafından Türkçe çevirisi yapılmıştır.

63 Metinlerin Yunancası ve detaylı çevirileri için bk. Nollé 2007. Metinler içinde geçen iş, seyahat ya da sağlıkla ilgili kehanetlerin yorumlanması için ayrıca bk. Graf 2005, 67-71. Bazı metinlerde hastalık ibaresi yerine niyete işaret eden kelimeler kullanıldığı da görülmektedir, ἐν νούσω için TAM III, 1, no. 34 str. 32; νοῦν σόν için TAM II, no. 1222, VI.I.4.

64 Epigrafik ve arkeolojik kanıtlar, ayrıca sikkeler Hermes’in astragalos kehanetleri için önemli bir tanrı olduğunu gösterir. Bu bağlamda özellikle Roma İmparatorluk Dönemi Küçük Asyasında astragalos kehanetlerine danışanların taleplerinin seyahat ve iş odaklı olması tesadüf değildir, krş. Ashton 2019, 115.

Longus'un talimatıyla karısı ve kızının bir Hermes (Mercurius) heykeli adadığının kaydedilmesi de zar kehanetleri ve tanrının heykelinin dikilmesi ilişkisi açısından önemli bir kanıttır.[65] Yazıtların bir başka önemli özelliği buluntu yerleri ve yazıtların başındaki ithaf yazıtlarında ithafı yapan şahıslardır. Kentlerde çok az sayıda *in situ* olarak bulunan yazıtların buluntu yerlerinin daha çok agora, tapınak, cadde yakınındaki binalar ya da kent kapıları gibi bir kentin kamusal alanları olduğu tespit edilmektedir.[66] Metinlerin başlangıcında bu yazıtları dikme işini kentlerin önde gelen ailelerinin üyeleri, *agoranomos* olarak görev yapmış ya da yapan kişilerin üstlendiği anlaşılmaktadır. Pisidia Anaboura'da kentin agorasında önde gelen ailelerden birine mensup üyelerin isimlerini taşıyan iki levha arasına yerleştirilen bir *astragaloi* levhası[67]; Termessos'da ise *agoranomos*luk görevini tamamlamış bir şahısın ithafı bu bağlamda örnekler oluşturmaktadır.[68] Bunun dışında *astragalos* kehanetlerinin Hermes ile bağlantısını ortaya koyan örnekler de görülmektedir. Perge'deki yazıt Ἑρμοῦ ἀστραγαλομαντ[- -] şeklinde başlarken, Tyriaion teritoryumunda bulunan yazıt χρησμοὶ Ἀπόλλωνος Πυθίου ἐν | πέντ' ἀστραγάλοις ἰς τὸν Ἑρμῆν· ifadesiyle başlar.[69] Tüm bu veriler ışığında zar kehanet yazıtlarının kamusal alanlarda yer aldığını, bu tür kehanetin Hermes ile yakından bağlantılı olduğunu, özellikle ticaret ve seyahatle yakından ilişki içinde olduğunu, bu yüzden de *agoronomos*ların bu yazıtların adanmasında rol oynadığını belirtmekte bir sakınca yoktur. Bu noktada çalışmanın ana konusunu oluşturan "Aphrodite ile, bu kehanet şeklini ilişkilendirebilir miyiz?" sorusu akla gelmektedir. Yukarıda da açıklandığı gibi Aphrodite kehanet atışlarından iki tanesi ile bizzat ilişkilidir: "Aphrodite" ve "Aphrodite Ourania". Bu bağlamda ilk olarak sikkeler üzerinde Aphrodite ve *astragaloi* ilişkisine bakmakta yarar vardır. Bu konuda oldukça yararlı bir çalışma R. H. J. Ashton tarafından gerçekleştirilmiştir. Ashton (2019), çalışmasında *astragalos* betimlemesi içeren sikkelerin Küçük Asya'da iki ana bölgede karşımıza çıktığını belirtir. Bu bölgelerden ilki efsanevi kahinler Mopsos, Amphilokhos ve Kalkhas ile yakından ilişki içinde olan ve kehanet almanın çok eski bir gelenek olduğu Kıbrıs, Kilikia, Pamphylia, Pisidia ve Lykia'yı kapsayan coğrafyadır. Bu coğrafyanın aynı zamanda zar kehanetleriyle ilişkili epigrafik verilerin ele geçtiği yerlerle örtüşmesi de önemlidir. Ayrıca, ele geçen *astragalos* betimlemeli sikkelerde Aphrodite'nin, bazen tek başına bazen de diğer tanrılarla birlikte yer aldığı tespit edilmiştir. Ashton'ın sunduğu ikinci bölge ise Klaros kutsal alanı yakınındaki Ionia kıyı kentleridir.[70] Bir diğer önemli ayrıntı agora ve onun yöneticileri olan *agoranomoi* ile Aphrodite bağlantısıdır. Samos adasından bir yazıt iyi bir iş ortamının

65 Çoşkun Abuagla 2015, 63-64. Diğer yazıtlarda da Hermes ile bağlantılı bilgiler elde edilmektedir. Lykia/Pisidia bölgesi Kitanaura /Termessos teritoryumunda bulunan yazıt için bk. TAM II 3, no. 1222, burada kehanet metinlerinin hemen başlangıcında bir adak yazıtı yer almakta; …τόν τε Ἑρμῆν καὶ τὰ περὶ αὐ[τὸν]…Diğer örnekler için ayrıca bk. Nollé 2007.

66 Nollé 2007, 22-25, özellikle de 24'teki tablo.

67 Nollé 2007, 33-40.

68 TAM III,1, no. 34.

69 Şahin 1999, 243 no. 205; Petersen – von Luschan 1889, 174, no. 224a.

70 Ashton 2019, 114. Ayrıca yazar s. 119'da ise Klaros'tan yayımlanmamış bir yazıt parçasından, tıpkı Didyma'da olduğu gibi kehanet uygulamaları arasında astragalomantisin ispatlanabildiğini belirtmektedir. Klaros Apollon tapınağının krepisinde astragalos biçimli bronz kenetlerin kullanılmış olması da önemli bir ayrıntıdır, ayrıca bk. Şahin 2012, 252-253.

anısına sunulan Hermes Eisagogeus ve Aphrodite Synarkhis'e adağı içermektedir.[71] Halikarnassos'tan 9 *agoranomoi* tarafından Aphrodite'ye yapılan bir adak yazıtı da bilinmektedir.[72] Sardeis'te yine bir *agoronomos*'un Aphrodite'nin tanrısal bir temsili olarak 5 Eros heykeli adadığı görülmektedir.[73] Çalışmanın konusunu oluşturan Antalya heykelciğinin bulunduğu teritoryumun yakınındaki Perge kentinden de benzer bulgular ele geçmiştir. Bu kentte de 5 adet Eros heykelinin *agoranomos*lar tarafından diktirilmiş olduğu heykel kaidelerinin yazıtlarıyla belgelenmiştir.[74] Adaklardan birinde, adağın adı bilinmeyen bir tanrıça için yapıldığı ve söz konusu tanrıçanın Aphrodite olduğu önerilmiştir. Bu bağlamda da tanrıçanın kent memurlarının koruyucusu olarak da önem arz ettiği ortaya konulmuştur.[75] Bu örnekler ışığında Aphrodite ve onunla bağlantılı Eros temsilleri bir limandan diğerine mal taşıyan tüccarların hamisi olabileceği düşüncesini akla getirebilir.[76]

Değerlendirme

Heykelciğin buluntu yeri tam olarak bilinmese de, Aksu bölgesinden olduğu kaydedilmiştir. Bu bağlamda Pamphylia bölgesinin sanatsal ve toplumsal yapısı içinde değerlendirilmesi gerektiği açıktır. Aphrodite'nin betimlemeleri Pamphylia Bölgesi'nde özellikle Side ve Perge'den bilinmekte ve yoğunluğun genel olarak MS 2. yüzyılda olduğu anlaşılmaktadır.[77] Her iki kentte tanrıçanın kültüne dair veriler az da olsa bulunmaktadır.[78] Bu çalışma bağlamında en önemli veri Perge'den ele geçmiş Eros heykellerine dair bulgulardır. İ. Dağlı tarafından vurgulandığı üzere sayısal çokluğu ve *agoranomos*lar tarafından diktirilmiş olmaları kentte tanrıçanın kent memurlarının koruyucusu olarak görüldüğüne işaret etmektedir.[79]

Antalya heykelciğinin ele geçtiği bölge kapsamında *astragalos* kehanet yazıtları incelendiğinde Pamphylia Bölgesi'nden beş adet epigrafik belge tespit edilmektedir. Bu yazıtlardan üçü Perge kenti ve teritoryumundan, bir tanesi Attaleia kentinden bir diğeri ise Korakesion teritoryumundan ele geçmiştir.[80] Perge kenti özelinde hem arkeolojik hem de epigrafik veriler[81] kentsel hareketliliğin yoğun olduğu noktalarda ele geçmiştir. Bu bağlamda Antalya heykelciğinin Aphrodite'nin Perge teritoryumunda şans ve tesadüf ile ilişkili *astragalos* kehanetlerinde özellikle iyi şans gerektiren ticaret

71 IG XII6, 2:597; ayrıca bk. Wallensten 2008, 142.
72 Houssoullier 1880, 399-400, no.9.
73 Buckler – Robinson 1932, 100, no. 99.
74 Yazıtlar için bk. Şahin 2004, 23, no. 299; 25-26, no. 303; 26-28, no. 305-307.
75 Dağlı 2022, 2-4 ve 8-9. Şahin 2004, 23, no.299 str. 5-6'da τῆι θεῶι'nun Artemis olduğunu söylemiştir; Dağlı ise Eros bağlamında ve diğer örnekler aracılığıyla bu tanrıçanın Aphrodite olduğunu belirtmektedir.
76 Sokolowski 1964, 4-5.
77 Side Aphrodite betimlemeleri için İnan 1975, 38-40, 135-136, 140-144, 165- 166; Öztunç 2018, 10-39, 98-100, 122. Perge için literatür özeti olarak Dağlı 2022, 7-8; Çelik 2019.
78 Dağlı 2022, 6-9.
79 Dağlı 2022, 3.
80 Bk. Nollé 2007, 20-21.
81 Yazıtlardan biri Perge sütunlu cadde yakınında bulunmuştur, krş. Şahin 1999, 243-245, no. 205; diğeri ise Perge teritoryumunda İncik mevkiinde ele geçmiştir, krş. Şahin 1999, 247-259, no. 207. Ayrıca Perge'de Tiyatro'nun cadde tarafına bakan kısmında 3 parçalı, fragman halinde bir başka yazıt daha vardır, krş. Şahin 1999, 245-247, no. 206.

ve seyahatlerle ilişkili olarak önemli bir rol oynadığından bu yönünü yansıtan bir ikonografide betimlenmiş olduğu düşünülmektedir.

Antik Dönem sanatında heykelciklerin büyük boyutlu heykellerin küçük ölçekli kopyaları ve varyasyonları olarak üretildikleri kabul edilmektedir. Bunlar, büyük boyutlu kült heykellerini örnek alarak üretilmekte, ancak yalnızca kült işlevi taşımayıp aynı zamanda adak, mezar hediyesi, dekorasyon gibi işlevleri de üstlenmekteydiler.[82] Pausanias'ın zar kehanetleri ile ilgili aktarımı sonucunda Antalya heykelciği ikonografisi heykelciklerin farklı işlevlerine örnek teşkil edebilir. Pausanias'ın verdiği bilgiler ile örtüşen epigrafik örnek ise Kitanaura – Termessos teritoryumunda ele geçen yazıt üzerindeki "Hermes ve onun etrafındaki şeyler" ifadesidir.[83] Bu örnekler zar kehanetlerinde tanrısal bir varlığın küçük de olsa bir temsili önünde gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır. 2017 yılında Kibyra antik kentinin erken evresine ait veriler sunan Uylupınar yüzey araştırmalarında Balboura teritoryumundaki bir mağarada ele geçen Ares betimlemesi ve kehanet yazıtı da dikkat çekicidir. Burada adağı gerçekleştiren kişinin Boubon kenti heykellerinde *agoranomos*luk yapmış olduğunun kaydedilmesi de, Antalya Aphroditesinin zar kehanet ritüelleri bağlamında ortaya konulan ticaretle olan ilişkisini desteklemektedir.[84] Tüm bunlar Hermes'in sorumluluğundaki zar kehanetlerinin gerçekleştirilmesinde yer alan tanrısal betimlemenin kentten kente değişkenlik gösterdiği, Perge teritoryumu özelinde de bu tanrının çalışmanın konusu olan Antalya Aphroditesi olabileceği şeklinde yorumlanmalıdır.

82 Bartman 1992, 39-48.
83 TAM II, no. 1222.
84 Dökü – Kileci 2022.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Antik kaynaklar

Aristot. *Hist. an.* (=Aristoteles, *Historia Animalium*) Kullanılan Çeviri: S. Zierlein, Aristoteles. Historia Animalium Buch I und II, Berlin 2013.

Artemid. *Onir.* (=Artemidoros, *Oneirokritikon*) Kullanılan metin ve çeviri: Artemidorus' *Oneirocritica: Text, Translation, and Commentary.* Çev. D.E Harris – McCoy, Oxford, 2012.

Cic. *de nat. deor.* (= Cicero, *De Natura Deorum*) Kullanılan metin ve çeviri: Cicero, De Natura Deorum (Tanrıların Doğası). Çev. Çiğdem Menzilcioğlu. İstanbul, 2012.

Cic. *div.* (=Cicero, *De Divinatione*) Kullanılan metin ve çeviri: Cicero. De Senectute De Amicitia De Divinatione. Trans. William Armistead Falconer. Harvard University Press; 1923.

Hdt. (=Herodotos, *Theogonia*) Kullanılan metin: Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press. 1920.

Hes. *Theog.* (=Hesiodos, *Theogonia*) Kullanılan metin ve çeviri: Hesiod. The Homeric Hymns and Homerica with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White. Theogony. Harvard University Press; London, 1914.

Hom. *Il.* (=Homeros, *Ilias*) Kullanılan metin ve çeviri: Homer. The Iliad with an English Translation by A.T. Murray, Harvard University Press; London, 1924.

Paus. (=Pausanias, *Periegesis tes Hellados*) Kullanılan Metin ve çeviri: Pausanias. Pausanias Description of Greece, Transl. W.H.S. Jones, Litt.D., and H.A. Ormerod, Harvard University Press; London, 1918.

Plat. *Sym.* (=Platon, *Symposium*) Kullanılan Metin ve çeviri: Plato. Plato in Twelve Volumes, Vol. 9 Trans. Harold N. Fowler. Harvard University Press; London, 1925.

Modern Kaynaklar

Aktaş 2018 Aktaş, R., "Aşık Kemiğinin (Astragalos) Antik Dönemde Kullanımı", Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı. EPIPHANEIA (eds. O. Zunal), İzmir, 2018.

Ashton 2019 Ashton, R. H. J., "Astragaloi on Greek Coins of Asia Minor", Archimède: archéologie et histoire ancienne, UMR7044 – Archimède, 113-126.

Bartman 1992 Bartman, E., Ancient Sculpture in Miniature, Leiden-New York- Köln.

Bozbay 2012 Bozbay, H., "Aşık Kemiğinin Tarihi", Arkeoloji ve Sanat 141, 1-12.

Buckler – Robinson 1932 Buckler, W. H. – Robinson, D. M., Sardis, VII. Greek and Latin Inscriptions, Part I. Leiden.

Clark 2015 Clark, N., Aphrodite and Venus in Myth and Mimesis, Cambridge.

Coşkun-Abuagla 2015 Çoşkun-Abuagla, A., "Zarların Kehaneti. Küçük Asya'da Fark Yaratan bir Gelenek. " Akron Eskiçağ Yazıları 7 (ed. N. E. Akyürek-Şahin – M. E. Yıldız – H. Uzunoğlu), 57-98.

Çelik 2019 Çelik, A., "Perge'den Titus Flavius Clemens Pelopidianus Aphroditesi", Anadolu/ Anatolia 45, 1-32.

Dağlı 2022 — Dağlı, İ., "The Representation of Versatility: A Possible Role of Aphrodite in Perge", MASROP E-Dergi 16-1, 1-15.

David 1955 — David, F. N., "Studies in the History of Probability and Statistics I. Dicing and Gaming (A Note on the Histıry of Probability) ", Biometrica 42, 1-15.

Delivorias – Berger-Doer – Kossatz-Deissmann 1986

Delivorias, A. – Berger-Doer, G. – Kossatz-Deissmann, A., "Aphrodite", LIMC II, 2-151.

Dowden 2007 — Dowden, K., "Olympian Gods, Olympian Pantheon". A Companion to Greek Religion (ed. D. Ogden), 41- 56.

Dökü – Kileci 2022 — Dökü, F. E. – Kileci, Ş. "Ares Reliefs and a New Votive Inscription to Ares in the Rural Highlands of Kabalis / Kabalia", Adalya 25, 103-122.

Dunand 2007 — Dunand, F., "The Religious System at Alexandria", A Companion to Greek Religion (ed. D. Ogden), 253-264.

Graeves 2004 — Graeves, A. M., "The cult of Aphrodite in Miletos and its colonies". Anatolian Studies 54, 27-33.

Graf 2005 — Graf, F., "Rolling the Dice for an Answer", Mantikê. Studies in Ancient Divination (ed. S. I. Johnston – P. T. Struck), Leiden-Boston, 51-97.

Halm-Tisserant – Siebert 1997

Halm-Tisserant, M. – Siebert, G., "Nymphai", LIMC VIII. 2, Supplementum.

Hampe 1951 — Hampe, R., "Astragal", DNP 2 (Arc-Chi), 120-121.

Harrison 1965 — Harrison, E. B., "Archaic and Archaistic Sculpture", The Athenian Agora 11, Athen.

Hopfner 1928 — Hopfner, Th., "Mantike", RE XIV 1, 1258-1287.

Houssoullier 1880 — Houssoullier, B., "Inscriptions d'Halicarnasse", BCH 4, 395-408.

IG XII6 — Inscriptiones Graecae, XII. Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum, 6. Inscriptiones Chii et Sami cum Corassiis Icariaque, Pars II (ed. A. P. Matthaiou), Berlin and New York 2003.

Işın 2014 — Işın, G., "The Sanctuaries and the Cult of Apollo in Southern Pisidia", Anadolu/ Anatolia 40, 87-104.

İnan 1975 — İnan, J., Side'nin Roma Devri Heykeltıraşlığı. Ankara.

Kidd 2017 — Kidd, S. E., "Greek Dicing, Astragaloi and the ‚Euripides' Throw", JHS 137, 112-118.

Knoll – Vorster – Woelk 2011

Knoll, K. – Vorster, C. – Woelk, M., Katalog der antiken Bildwerke II. Idealskulptur der römishcen Kaiserzeit, München.

Koçak 2016 — Koçak, M., "Antakya'da "Dansa Davet"?: İki Heykel Başı Üzerine Düşünceler", OLBA XXIV, 323-339.

Marcovich 1996 — Marcovich, M., "From Ishtar to Aphrodite", The Journal of Aesthetic Education 30/2, Special Issue: Distinguished Humanities Lectures II, 43-59.

Mitchell 1995 — Mitchell, S., Cremna in Pisidia, Londra.

Murray 1883 Murray, J., A Classical Manual: Being a Mythological, Historical, and Geographical Commentary on Pope's Homer and Dryden's Aeneid of Virgil, London.

Nolle 2007 Nollé, J., Kleinasiatische Losorakel. Astragal - und Alphabetchresmologien der hochkaiserzeitlichen Orakelrenaissance, München.

Oberhummer 1961 Oberhummer, E., "Urania", RE IX A 1, col. 931-942.

Öztunç – Erkoç 2019 Öztunç, H. Y. – Erkoç, S., "Side Müze'sinden bir Grup Mermer Aphrodite Heykelciği", Colloquium Anatolicum18, 123-138.

Öztunç 2018 Öztunç, H. Y., Side Müzesi'nde Bulunan Mermer Tanrı ve Tanrıça Heykelcikleri, Anadolu Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, Eskişehir.

Petersen – von Luschan 1889

Petersen, E. A. H. – von Luschan, F., Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratis, Wien.

Pirenne–Delforge 2006 Pirenne-Delforge, V., "Des épithètes exclusives dans la Grèce polytéiste? L'Exemple d'Ourania", Nommer les dieux: Théonymes, épithètes, épiclèses dans l'Antiquité. Turnhout. (eds. N. Belayche – P. Brulé – G. Freyburger – Y. Lehmann – L. Pernot – F. Prost), 271-290.

Pirenne-Delforge 2007 Pirenne-Delforge, V., "Something to do with Aphrodite", Ta Aphrodisia and the Sacred, A Companion to Greek Religion (ed. D. Ogden), 311-324.

Ridgway 1941 Ridgway, B. S., "An Athenian Astragalos", The Metropolitan Museum of Art Bulletin 36-5,122-123.

Sale 1961 Sale, W., "Aphrodite in the Theogony", TAPA 92, 508-521.

Sokolowski 1964 Sokolowski, F., "Aphrodite as Guarding of Greek Magistrates", The Harvard Theological Review 54-1, 1-8.

Şahin 1999 Şahin, S., "Die Inschriften von Perge I", Die Inschriften von Perge I, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 54, Bonn.

Şahin 2004 Şahin, S., "Die Inschriften von Perge II", Die Inschriften von Perge II, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 61, Bonn.

Şahin 2012 Şahin, N., "Apollon Klaros Bilicilik Merkezi", Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, 247-272.

TAM II Tutili Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti (ed. E. Kalinka),Viyana 1920-1944.

TAM III Tituli Pisidiae linguis graeca et latina conscripti, Tituli Termessi et agri termessensis (ed. R. Heberdey), Viyana 1941.

Ünal 2019 Ünal, A., "Falcılık ve Kehanet", Hititler. Bir Anadolu İmparatorluğu (ed. M. Doğan-Alparslan – M. Alparslan), 229-245.

Wallensten 2008 Wallensten, J., "Resources for Manpower. Magistrates' Dedications to Aphrodite", Religion and Society. Rituals, Resources and Identity in the Ancient Graeco-Roman World (The BOMOS-Conferences 2002 – 2005) (ed. A. H. Rasmussen – S. W. Rasmussen), Roma, 139-150.

Wrede 1986 Wrede, H., The Antiken Herme, Mainz am Rhein.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

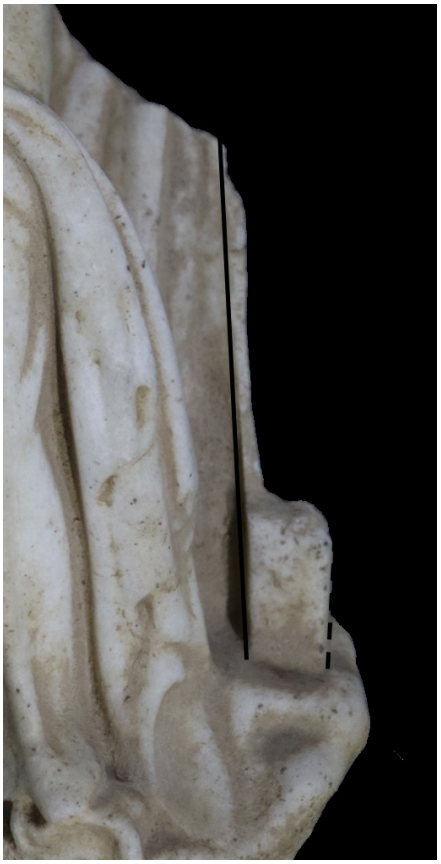

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

OLBA XXXI, 2023, 143-198
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 15.12.2022
Makale Kabul | Accepted : 20.01.2023

KIBYRA OLYMPEION ODEIONU PULPITUM CEPHESİ OPUS SECTILE KAPLAMASI ve ORKESTRA OPUS SECTILE AIGIS / MEDUSA DÖŞEMESİ

Şükrü ÖZÜDOĞRU – Düzgün TARKAN*

ABSTRACT

The Opus Sectile Wall Covering on the Facade of the Pulpitum and the Opus Sectile Aigis / Medusa on the Orchestra Floor of the Olympeion Odeion of Kibyra

The Olympeion Odeion of Kibyra is the largest roofed building of its type known in Anatolia, and must have been used as a theatre, assembly building (*bouleuterion*) and regional court in Kibyra, which was both a city and a conventus centre. It is one of the most important public buildings of the city with its stage and building decorations. Within the scope of the study, the opus sectile mosaic on the floor of the orchestra of the Olympeion Odeion of Kibyra and the opus sectile coverings of the pulpitum facade were analysed. In the existing literature, it is understood that the works made in the opus sectile technique are classified in three main groups according to their subjects; geometric, figural and floral decorations. However, in the light of the Kibyra example; a new group with the title of "*those with architectural decoration*" has been proposed. Marble, limestone, porphyry, granite, breccia and alabaster (*onyx*) of Greek, Egyptian, Tunisian and Anatolian origin were used in the opus sectile flooring and pavements at Kibyra. The opus sectile decoration on the orchestra floor consists of the head of Medusa in a medallion (*emblema*) in the centre and stylised wing scales surrounding it radially, symbolising her wings. As a whole, this decoration is an Aigis, an attribute of the goddess Athena. The reason why this depiction is preferred in Kibyra is that there was an "*Athena Polias*" cult and temple in the city from the Hellenistic Period onwards. The depiction of the Aigis of Athena Polias in the opus sectile decoration is also related and meaningful to the multifunctional use of the Odeion. The Medusa head in the centre of the decoration in the orchestra reflects a more advanced and sophisticated understanding of depiction than similar examples of the period with both technical and stylistic features. In addition, different iconographic elements have been identified in the Kibyra example, of which no similar example has yet been encountered. Thus, it has made new contributions to Medusa iconography in general. The orchestra floors of closed theatrical buildings such as odeion/bouleterion were commonly paved with geometrically shaped opus sectile. For the first time, a figurative opus sectile was found on the orchestra floor of the

* Doç. Dr. Şükrü Özüdoğru, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Kampüs, Burdur-TR. E-posta: sozudogru@mehmetakif.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-3522-2987.
Arş. Gör. Dr. Düzgün Tarkan, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Kampüs, Burdur-TR. E-posta: dtarkan@mehmetakif.edu.tr. Orcid No: 0000-0001-8595-8776.

Olympeion Odeion of Kibyra. The opus sectile wall covering on the facade of the pulpitum reflects an architectural decoration with three doors with columns on their sides and wall mouldings with columns between them. In opus sectile wall coverings, there are examples where the space between flat marble slabs are divided by columns. However, for the first time, an integrated architectural facade with walls, doors and columns was made on the pulpitum facade of the Odeion of Kibyra. The opus sectile pavements with figurative decoration on the orchestra floor and architectural decoration on the pulpitum facade are generally dated to the late 2nd and early 3rd centuries AD (Late Antonine - Early Severan Period).

Keywords: Cibyra, Olympeion Odeion, Opus Sectile, Medusa, Pulpitum, Mosaic, Roman İmperial Period, Iconography.

ÖZ

Kibyra Olympeion Odeionu, kendi türü içerisinde Anadolu'da bilinen en büyük çatılı yapı olup, aynı zamanda tiyatro, meclis binası (*bouleuterion*) ve hem kent ölçeğinde hem de bir conventus merkezi olan Kibyra'da bölgesel mahkeme işlevleriyle de kullanılmış olmalıdır. Sahne ve yapı süslemeleriyle kentin en önemli kamu yapılarındandır. Çalışma kapsamında Kibyra Olympeion Odeionu orkestrası taban döşemesi opus sectile mozaik ve pulpitum cephesi opus sectile kaplamaları incelenmiştir. Mevcut literatürde opus sectile tekniğinde yapılmış eserlerin konularına göre; geometrik, figürlüler ve bitkisel bezemeliler olmak üzere üç ana grupta sınıflandırıldığı anlaşılmıştır. Ancak Kibyra örneği ışığında bu sınıflamaya "*mimari dekorasyona sahip olanlar*" başlığıyla yeni bir grup önerilmiştir. Kibyra'daki opus sectile döşemesi ve kaplamalarda, antik Akdeniz coğrafyasından; Yunanistan, Mısır, Tunus ve Anadolu kökenli; mermer, kireçtaşı, porfir, granit, breş ve alabaster (*oniks*) türlerinde doğal taşlar kullanılmıştır. Orkestra zeminindeki opus sectile dekorasyon, tam merkezdeki emblemada Medusa başı ve onun kanatlarını simgeleyen, etrafını radyal olarak sarmış stilize kanat pullarından oluşmaktadır. Bütüncül olarak bu bezeme, tanrıça Athena'nın atribüsü olan bir Aigis'tir. Kibyra'da bu betimin tercih edilme sebebi, kentte Hellenistik Dönem'den itibaren bir "*Athena Polias*" kültünün ve tapınağının olmasıdır. Opus sectile dekorasyonda Athena Polias'ın Aigisi'nin tasvirinin tercih edilmesi, Odeion'un çok işlevli kullanılmasıyla da ilişkili ve anlamlıdır. Orkestra'da dekorasyonun merkezinde yer alan Medusa başı, hem teknik hem de üslup özellikleriyle, dönemin benzer örneklerinden daha ileri ve gelişmiş bir tasvir anlayışını yansıtmaktadır. Ayrıca Kibyra Medusa betimlemesinde, benzer bir örneğine henüz rastlamadığımız, farklı ikonografik unsurlar tespit edilmiştir. Böylece genel olarak Medusa ikonografisine yeni katkılar sağlamıştır. Odeion/bouleteurion gibi kapalı teatral yapıların orkestra zeminleri yaygın olarak geometrik biçimli opus sectile ile döşenmiştir. İlk kez Kibyra Olympeion Odeionu'nun orkestra zemininde figüratif bir opus sectile yapıldığı anlaşılmıştır. Pulpitum cephesindeki opus sectile duvar kaplamasında kenarları sütunlarla vurgulanmış üç kapı, bunların arasında da sütunlarla hareketlendirilmiş duvar örgüleri ile mimari bir dekorasyon yansıtılmıştır. Opus sectile duvar kaplamalarında düz mermer plakaların arasının sütunlar ile bölündüğü örnekler mevcuttur. Ancak yine ilk kez Kibyra'da pulpitum cephesinde duvarlar, kapılar ve sütunlarla bütüncül bir mimari dekorasyon yapılmıştır. Orkestra zemini figüratif ve pulpitum cephesi mimari dekorasyona sahip opus sectile döşeme ve kaplamalar genel olarak, MS 2. yüzyılın sonları ile 3. yüzyılın başlarına (Geç Antoninler – Erken Severuslar Dönemi) tarihlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kibyra, Olympeion Odeion, Opus Sectile, Medusa, Pulpitum, Mozaik, Roma İmparatorluk Dönemi, İkonografi.

Kibyra, Burdur'un Gölhisar ilçesinin yaklaşık 1 km batısındaki nispeten alçak tepelerin üzerinde kurulmuştur[1]. Kent, antik Anadolu coğrafyasında kuzeyde Frigya, kuzeybatıda Lidya, güneyde Likya, doğuda Pisidya ve batıda Karya kültür bölgeleri ile çevrelenmişti ve bu bölgelerin kesişme noktasında konumlanmıştı[2]. Kibyra'nın kurulduğu bu dar coğrafya, Demir Çağ içlerinden Hellenistik Dönem ortalarına uzanan tarih aralığında özellikle Kabalia ismiyle anılmıştır[3]. Roma İmparatorluk Dönemi'nden itibaren ise Kibyra'nın bölge üzerindeki nüfuzu nedeniyle, ana kent ve teritoryumu kapsayacak şekilde, daha dar bir bölge için yaygın olarak Kibyratis[4] kullanılmıştır.

Kibyra kent merkezi, birbirinden derin vadilerle ayrılmış ve batı ucunda birleşen, çevresine hâkim üç tepelik üzerinde kurulmuştur. Kentteki kamu yapılarının tamamı, günümüzde yöre sakinlerince "tamaşalık ya da temaşalık" olarak adlandırılan ve ortada yer alan Merkez Tepe üzerine inşa edilmiştir. Merkez Tepe, yaklaşık 950 m rakımdan başlayarak doğudan batıya doğru gittikçe yükselen ve 1350 m rakımda sonlanan bir topografik yapıya sahiptir[5]. Günümüzde, doğu etekte kente girişi sağlayan ve bugün büyük ölçüde yıkılmış durumda olan anıtsal bir kapıdan itibaren sırasıyla; Stadion[6], Erken Hristiyanlık Dönemi Bazilikası, kentin merkezinde üç teras halinde yükselen Agora'ya ait I. Teras Caddesi, III. Teras Yuvarlak Planlı Anıtsal Çeşme ve A Yapısı, batı ucunda ise Olympeion Odeionu[7], Tiyatro, Tiyatro Tapınağı, Gymnasion, Roma İmparatorluk Dönemi Hamamı, Geç Antikçağ Hamamı[8], Kaisarion gibi kamu yapılarıyla, kent merkezine dağılmış durumda konumlanan tapınaklara ait kalıntılar görülebilmektedir[9] (fig.1). Kentin nekropolisi ise doğuda kente ulaşımı sağlayan yolun iki kıyısında yoğun olmak üzere, dört bir yönde kenti çevrelemektedir[10].

I. Olympeion Odeionu

Kibyra Olympeion Odeionu, kentin kamu yapılarının sıralandığı Merkez Tepe'nin güneybatı ucundaki yamaca, cephesi doğuya bakacak konumda inşa edilmiştir (fig. 1)[11]. Olympeion Odeionu'ndan itibaren kuzey yöne doğru aynı topografik aks üzerinde

1 Gölhisar ve çevresinin coğrafyası için bk. Yılmaz 2009.
2 Magie 1950, I, 38, 241; Hall 1994, 48-52; Milner 1998, xiii-xviii, Map 1; Özüdoğru 2014, 174. Kabalia Bölgesi üzerine yeni araştırma ve görüşler için ayrıca bk. Dökü 2019, 135-151; Özüdoğru 2018a, 750-754.
3 Kabalia'dan ilk kez söz eden antik yazar Herodotos'tur (Hdt. Hist. III. 90, VII. 77). Konunun geniş değerlendirmesi, kaynaklar ve Kabalia/Kabalis üzerine yeni görüşler için bk. Özüdoğru 2020, 25 vdd.
4 Milner 1998, xiii; Özüdoğru 2018a, 750-752; Özüdoğru 2020, 29 vd.
5 Özüdoğru 2016, 661-664; Özüdoğru 2018b, 14.
6 Dökü – Kaya 2013.
7 Kibyra'da Odeion yapısının bu özel ismi, yapının hemen önündeki Bazilika Stoa'nın mozaik yazıtları içeriğinden kesin olarak tespit edilmiştir. Böylece bu yapı yazıtı sayesinde, ilk kez bir odeion yapısının "özel ismi" öğrenilmiştir. Ayrıca bu yazıt içeriğinden, Kibyra Olympeion Odeionu ön kısmında son inşai faaliyet olarak opus tessellatum mozaik zeminin yapımına, MS 249 yılında başlandığı ve 254 yılında tamamlandığı da anlaşılmıştır. İlgili yazıtlar, çevirileri ve değerlendirmesi için bk. Alten-Güler – Tarkan 2020.
8 Özüdoğru – Tarkan 2018.
9 Özüdoğru 2020, 133-139, 166-254.
10 Kibyra nekropolisi ve ölü gömme gelenekleri üzerine bk. Özüdoğru 2020, 255-288.
11 Odeion yapısının konumunun geniş değerlendirmesi için bk. Tarkan 2021, 29 vd. Ayrıca, Özüdoğru 2020, 232.

birbirine paralel konumda sırasıyla Tiyatro, Gymnasion ve Roma İmparatorluk Dönemi Hamamı yer almaktadır. Bu kamusal yapılar, doğu yönde kent merkezini oluşturan Agora'ya bakışımlıdır. Odeion yapısının kent içindeki konumu bakımından bir diğer veri, cephesinin güneydoğu köşesinin karşısında, Kaisarion yapısının yer almasıdır[12]. Her iki Roma İmparatorluk Dönemi yapısı da aynı alan içinde konumlandırılmıştır. Genel itibarıyla Odeion; cephe duvarındaki pencerelerin üst seviyesine kadar iyi durumda korunmuş olup, cavea güney kısmındaki oturma sıralarının bir bölümü Geç Antikçağ'da dönemin inşai faaliyetlerine devşirme malzeme sağlamak amacıyla sökülmüştür. Ayrıca *Aditus* tavanı, olasılıkla MS 417'deki depremde[13] tamamen yıkılmıştır.

Olympeion Odeionu plan bakımından, yarım daireyi aşan cavea ve önündeki dikdörtgen sahne binasından müteşekkildir. Ana yapının hemen önünde ve bitişik nizamda, tabanı 550 metrekare opus tessellatum tekniğiyle döşenmiş Bazilika Stoa uzanmaktadır (fig. 2-3). Caveanın etrafını saran yarım daireyi aşkın çevre duvarı, her iki kenarda da skene duvarına yaslanarak sona ermektedir. Skene duvarı, köşelerde birer ante çıkıntısı ile stoa arka duvarına dayanmakta, böylelikle cephede yapının sınırlarını belirlemektedir. Yapının cephe uzunluğu 52,5 m'dir. Skene duvarının merkezinden çevre duvarının yarım dairesinin merkezine yapının yarıçapı 33,70 m'dir. Odeion'un cephesi doğuya yönelimlidir. Ana giriş kapısı da (*Porta Regia*) bu cephenin merkezinde yer almaktadır[14]. Yapıda yedisi cephede ve yedisi de yarım yuvarlak çevre duvarında olmak üzere on dört pencere görülebilmektedir. Kibyra Odeionu, boyutu ve yaklaşık 2500 kişilik seyirci kapasitesiyle türdeşleri içerisinde ülkemizdeki en büyüğüdür[15]. Yapının antik dönemdeki özel adlandırması *in–situ* yapı yazıtları içeriğinden kesin olarak belirlenmiştir[16]. Yapının ön kısmı boyunca tabanı mozaik döşemeli bir stoa uzanmaktadır. Stoanın mozaik zemininde biri kuzey, biri merkez ve biri de güney kenarında olmak üzere üç adet yazıt panosu yer almaktadır. Güney kenardaki yazıt panosunda mozaik zeminin yapım işiyle bağlantılı olarak "… Stoa'nın önündeki *Olympeios Odeion*unun…" ifadesi açık bir şekilde okunmaktadır[17] (fig. 19). Böylelikle yapının iki ana kısmının da antik dönem adlandırması kesin bir şekilde belirlenmiştir.

Plan bakımından tiyatrolar ile son derece benzer şekilde inşa edilen bu yapıları, tiyatrodan ayıran yegâne nitelik üzerlerinin bir çatı ile örtülmesidir. Bunun haricinde; teatral oturma düzeni, sahne binası düzenlemeleri ve dekorasyonları ile bu yapı tipini tiyatrolardan ayırmak oldukça güçtür. Dolayısıyla üst örtüsü ile tiyatrolara göre daha korunaklı ve akustik yönden de daha elverişli bir ortam sağladığı kuşkusuz olan

12 Yapıda 2018 yılında kazı çalışmalarına başlanmış ve ilk sezon sonunda ana yapıda kazı çalışmaları tamamlanmıştır. Yapının çevresine yönelik çalışmalara 2020 yılında devam edilmiştir. İlk sezon çalışmalarında ele geçen yazıtlar, yapının bir Kaisarion olduğuna dair önemli deliller sağlamıştır: bk. Özüdoğru 2020, 301-307.

13 Marcell. Chr. 417.2; Kentteki felaketlere ilişkin olarak antik kaynaklarda iki farklı deprem kayda geçmiştir: bk. Özüdoğru 2018b, 19,21-22, 55-56; Özüdoğru 2020, 133.

14 Tarkan 2021, 32.

15 Özüdoğru 2020, 233.

16 Özüdoğru 2020, 233; Tarkan 2021, 26.

17 Alten-Güler – Tarkan 2020.

odeionların, temel işlevleri olan müzikal etkinlikler haricinde, aynı zamanda antik kentlerin yönetimi ve organizasyonu ile ilgili farklı toplantılar için kullanılan "çok işlevli" kamu yapıları oldukları bilinmektedir[18]. Nitekim yapılan kazı ve araştırmalar neticesinde Kibyra Odeionu; temel işlevleri bakımından bir müzikal ve teatral gösteri salonu olması yanı sıra; kentin siyasal kurumları (*boule, demos, gerousia*) için bir toplantı salonu (*bouleuterion*)[19], özellikle oldukça sert geçen uzun kış ayları boyunca kullanılan üzeri çatı örtüsüyle kapalı bir tiyatro binası ve Roma İmparatorluk Dönemi boyunca bir "*conventus (conventus Cibyraticus)*" (*Strab. Geog. XIII.4.17*) merkezi olan Kibyra'nın hem bölgesel hem de kent vatandaşları için mahkeme binası gibi farklı işlevlerde de kullanılmış olmalıdır[20]. Kentte ayrıca bir bazilika ya da bouleuterion gibi kamu yapısı henüz tespit edilemediği için, kent belleği için önemli hatırat dokümanların ya da kent yaşamındaki düzen için gerekli siyasi, yasal, dinsel önemli metinlerin muhafaza edildiği bir arşiv binası işleviyle de kullanılmış olabileceğini, herhangi bir kanıta dayanmaksızın, şimdilik ancak önerebiliriz.

Odeion'un, ilk inşa evresine yönelik, bu makalenin yazarları farklı görüşlere sahiptir. Ş. Özüdoğru; urbanistik gelişimi, kent planlaması ve alan kullanımını temel alarak yapının ilk evresinin, belki de farklı bir formda ve işlevde (örneğin bir *bouleuterion* gibi) MS 23 depreminden[21] sonra, kentin yeniden planlanıp yapılandırıldığı ve MS 1. yüzyıl ortalarına değin devam eden yeniden inşai dönem olduğunu düşünmektedir[22]. D. Tarkan ise; yapının bütüncül olarak MS 180-210 yılları arasında planlanıp yapıldığını önermiştir[23]. İlk evre hususundaki bu görüş farklılığına rağmen, Odeion'un özellikle plastik repertuvarı ve opus sectile döşeme ve kaplamalarının yapım tarihi hususunda hemfikirdirler.

II. Orkestra Kazıları ve Medusa'nın Keşfi

Olympeion Odeionu'nda ilk kazılar, 1989-1990 yıllarında, dönemin Burdur Müzesi müdürü S. Başer tarafından yapılmıştır. Kısa süreli bu kurtarma kazıları, yapının

18 Meinel 1980, 29-30; Gogos 2015, 7.

19 Kentteki kazı ve araştırmalarımızda, Kibyra'da ayrı bir yapı olarak bir bouleuterion henüz tespit edilmemiştir. Ancak Agora I. Teras Caddesi kenarında kalıntıları görülen ve günümüzde neredeyse tamamen dolgu toprak ve çalıyla kapalı durumdaki anıtsal yapının bir meclis binası ya da prytaneion olabileceği öngörülmüştür. Bu yapıya yönelik kazı çalışmaları henüz başlatılamamıştır.

20 Özüdoğru 2020, 118, 232-233. Conventus bağlamında yapı hakkında benzer bir görüş daha önce de dile getirilmiştir: bk. Ferrero 1966, 27.

21 Kibyra'da MS 23 yılında bir deprem meydana geldiği ve bu depremden sonra imparator tarafından kente yardım edildiğine dair, özellikle ünlü Romalı tarihçi Tacitus'un (*Tac. Ann. IV.13.1*) anlatıları haricinde doğrudan kanıt oluşturan bir arkeolojik belge, Tiberius Dönemi'ne (*MS 14-37*) ait bir mermer heykel altlığıdır. Bu heykel altlığı İtalya'da Napoli yakınlarındaki Pozzuoli'de (*Puteoli*) 17. yüzyıl sonlarında ele geçmiştir. Orijinalinde üzerinde İmparator Tiberius'un kolossal bir heykelini taşıması gereken altlık yazıtlıdır ve dört yüzünde MS 17 ve 23 yılları arasında yaşadıkları deprem felaketleriyle tahrip olduktan sonra, imparator ve senato tarafından yardım gören, üç yıl vergi muafiyeti getirilen ve içlerinde Ephesos ve Sardis gibi ünlü kentlerin de bulunduğu on dört Asia Minor kentinin kabartma resim personifikasyonları betimlenmiştir. Daha kapsamlı anlatı ve ilgili kaynaklar için bk. Özüdoğru 2020, 118-120, dn. 270-276.

22 Özüdoğru 2020, 239-240.

23 Tarkan 2021, 166-169.

caveasının kuzey kanadında gerçekleştirilmiş ve söz konusu alandaki oturma sıralarının sınırlı bir bölümü açığa çıkarılmıştır[24]. Bu çalışmanın ardından Odeion kazı çalışmaları Kibyra kazı heyetince 2009 yılında başlatılmış ve 2012 yılında tamamlanmıştır[25]. 2009 kazıları yapının iç kısmına yönelik gerçekleştirilmiş ve bu dönemde söz konusu alanın kazı etkinlikleri tamamlanmıştır. Ayrıca yapının cavea ve *pulpitum* bölümlerinde koruma – konservasyon ile orkestra ve pulpitum cephesindeki opus sectile döşeme ve kaplamalara yönelik konservasyon – kısmi restorasyon uygulamaları yapılmıştır[26]. Kazıların ilk sezonunda ve yaklaşık altı ay aralıksız sürdürülen çalışmalar sonucunda, yapının orkestra zeminine ulaşılmıştır. Pulpitum ve orkestradaki kazılarda genel olarak üst seviyelerde Geç Antikçağ buluntuları ile karşılaşılmıştır. Geç Antikçağ katmanı[27] dışında pulpitum ve orkestra dolgusunda benzer katmanlar izlenmiştir. Her iki alanda da Geç Antikçağ katmanının altında yapının yıkım evrelerini açıklayan üst üste iki önemli tabaka tespit edilmiştir. Bu tabakaların ilki 1.50 m kalınlığında olup, içinde yoğun olarak yapının skene fronsunun mimari ve plastik dekorasyon parçalarını barındırmaktadır. Katmandan çok sayıda kırık durumda heykel, sütun, kaplama levhası ve mermer pervaz parçaları bulunmuştur. Heykel parçalarının ve yapıya ait mimari dekorasyon parçalarının yoğun olarak belgelendiği ilk yıkım tabakasının kaldırılmasının ardından ikinci bir yıkım tabakası ile karşılaşılmıştır. Bu tabaka, yapının geçirdiği büyük yangının neden olduğu yoğun bir kül katmanından ibarettir. Ayrıca söz konusu katman hem orkestra hem de pulpitumda zemin seviyesine dek inmekte ve dolayısıyla yapıdaki son evreyi göstermektedir. Özellikle orkestra zemininde yer alan opus sectile Medusa betimi, yoğun bir kül katmanı altında tespit edilmiştir (fig. 12). Yangın tabakasından elde edilen bulgular, yapının bir çatı örtüsüne sahip olduğunu kesin bir şekilde kanıtlamıştır[28]. Özellikle orkestrada ortaya çıkarılan buluntuların, yangın tabakası içinden ve hiç dokunulmadan günümüze ulaşması, yangının bina henüz kullanımdayken meydana geldiğini de göstermesi açısından önemlidir. Kazı çalışmaları sonucu elde edilen veriler, yapının stoasıyla birlikte işlevini kaybettiği bu yangın felaketinin; Odeion'un önünde yapıya paralel uzanan Bazilika Stoa mozaik yazıtlarında kaydedilen MS 254 yılıyla[29], yapının güney odası tavanının yıkılmasına neden olan depremin meydana geldiği MS 417 yılı arasında bir zamanda olduğunu göstermiştir.

24 Başer 1991, 235–260.

25 Odeion ve çevresinin kazı raporları için bk. Özüdoğru – Dökü 2010, 39-42; Özüdoğru – Dökü 2012, 46-49; Özüdoğru –Dökü 2013a, 159-163; Özüdoğru – Dökü 2013b, 51-52. Kazı verilerinin geniş aktarımı için bk. Tarkan 2021, 13 vdd.

26 Uygulamaların raporları ve kapsamı için bk. Özüdoğru – Dökü 2013b, 54; Özüdoğru – Dökü 2015, 53-54, fig. 6; Özüdoğru 2018c, 140-142, fig. 45.

27 Odeion kazıları ve çevresinden ele geçmiş Geç Antikçağ'a ait veriler, kaynaklar ve değerlendirmesi için bk. Özüdoğru 2018b.

28 Odeion çatı örtüsüne ilişkin veriler, örtü sistemi ve restitüsyonu için bk. Tarkan 2021, 131-133, Lev. CXXIX.3-4; CXXX.1-2. Odeion kazıları sonucunda, yapının çatı örtüsüne ilişkin önemli ve ünik metal aksamlar ele geçmiştir: bk. Tarkan – Demirer 2020.

29 y.dn. 17.

III.Opus Sectile Tekniği ve Odeion / Bouleuterion Yapılarında Kullanımı

Opus sectile, terminolojide özel bir duvar kaplaması ve zemin döşemesi tekniğini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu teknikte, bir şablon dâhilinde önceden planlanmış, tasarlanmış bir dekor; farklı ebat ve formlarda kesilmiş mermer, taş ya da cam plaka ve parçaların bir araya getirilip duvar ya da zemine yapıştırılmasıyla oluşturulur[30]. Böylece hem pürüzsüz hem de estetik görünümlü dekoratif bir yüzey elde edilmiş olur. Antik yazarlardan Vitruvius[31] ve Suetonius[32], bu teknik için *"sectilia pavimenta"* terimini kullanmışlardır. Ayrıca, farklı şekillerde kesilmiş küçük boyutlarda ve değişik kalınlıklardaki mermer levhalardan oluşan bir tür mozaiğe, antik dönemde "*opus sectile marmoreum*" da denmiştir[33]. Taş ve mermer ile birlikte daha ayrıntılı yapılan bazı opus sectile örneklerinde cam da kullanılmıştır[34]. Hatta bazı örneklerde ara motiflerin opus tessellatum ile doldurulduğu opus sectile zemin döşemeleri de belgelenmiştir[35]. Opus sectile tekniği ile yapılan zemin veya duvar kaplamaları, ilgili kaynaklarda genel olarak geometrik ve figüratif olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır[36]. Ayrıca üçüncü bir grup olarak bitkisel bezemeler de önerilmiştir[37]. Görüldüğü üzere, bu teknikte yapılmış ve yayımlanmış eserler temelde dekorasyonun konusuna göre üç ana grupta sınıflandırılmışlardır. Olympeion Odeionu'nda hem orkestra zemininde hem de pulpitum cephesinde bu teknikte yapılmış döşeme ve kaplama dekorasyonu ortaya çıkarılmıştır. Pulpitum cephesinde bu teknikte yapılmış dekorasyonun konusu belirli bir düzen ve şemada tasvir edilmiş mimari betimlemedir. Ephesos, Sardis ve Magnesia ad Meandrum'dan, kısmen parçalar halinde ele geçmiş olsalar da, benzer opus sectile

30 Dunbabin 2010[5, 254.]

31 Vitr. *de Arch. VII.1.3*: "*…Tunc insuper statuminetur ne minore saxo, quam qui possit manum implere. statuminationibus inductis, rudus si novum erit, ad tres partes una calcis misceatur, si redivivum fuerit, quinque ad duo mixtionis habeant responsum. deinde rudus inducatur et vectibus ligneis, decuriis inductis, crebriter pistatione solidetur, et id non minus pinsum absolutum crassitudine sit dodrantis. insuper ex testa nucleus inducatur mixtionem habens ad tres partes unam calcis, ne minore crassitudine pavimentum digitorum senûm. supra nucleum ad regulam et libellam exacta pavimenta struantur sive sectilia seu tesseris…".*

32 Suet. *I.46*: "*…habitauit primo in Subura modicis aedibus, post autem pontificatum maximum in Sacra uia domo publica. munditiarum lautitiarumque studiosissimum multi prodiderunt: uillam in Nemorensi a fundamentis incohatam magnoque sumptu absolutam, quia non tota ad animum ei responderat, totam diruisse, quanquam tenuem adhuc et obaeratum; in expeditionibus tessellata et sectilia pauimenta circumtulisse…".*

33 Aurigemma 1967, 40; Ayrıca S. Aurigemma, opus sectileyi; "*…Küçük veya çok küçük taş ya da cam tesseraların kullanımından değil, farklı kalınlıklarda, nispeten büyük uzunluk ve genişlikte mermer levhaların (veya Crustae) kullanımından yapılan bir tür mozaik olduğu bilinmektedir. Bunlar bazen geometrik şekillerde kesilir (üçgenler, kareler, altıgenler vb.), bazen de her türlü figürü yapmaya uygun çizgilere göre kesilirlerdi…*" biçiminde tanımlamıştır: Aurigemma 1967, 40. Ülkemiz ölçeğinde opus sectile konusunda henüz oldukça sınırlı sayıda araştırma ve yayın mevcuttur. Bunlardan önemli bir kısmını gerçekleştirmiş olan M. Kadıoğlu, opus sectile döşeme ya da kaplama tekniğini; *"...Opus sectile, küçük kesilmiş renkli mermer levhaların (üçgenden çokgene ve daireye kadar mümkün olan bütün formlar) motif olarak bir araya getirilmesiyle oluşturulur...*" biçiminde tanımlamıştır: Kadıoğlu 1997, 352.

34 Dunbabin 20105, 266, fig. 282.

35 Angiolillo 2022, fig. 1-3.

36 Kadıoğlu 1997, 352; Dunbabin 20105, 261-265; Adıbelli 2020, 56.

37 Kadıoğlu 1997, 352.

mimari tasvir örnekleri bilinmektedir[38]. Kibyra ile birlikte bu tür örneklerin, konulara göre üç temel başlık altında oluşturulmuş mevcut sınıflamada, herhangi bir gruba dâhil edilmeleri güçtür. Bu nedenle Kibyra örneği ışığında, dördüncü bir grup olarak "mimari konulu dekorasyonlar" başlığını bir öneri olarak sunuyoruz. Böylece dördüncü olarak yeni bir grubun eklenmesiyle oluşan sınıflandırma önerisi şu şekilde özetlenebilir: 1. Her tür geometrik forma sahip olan dekorlar 2. Figüratif dekorlar (insan, hayvan ve her tür mitolojik karakter ya da personifikasyon) 3. Bitkisel dekorlar 4. Her tür mimari formun betimlendiği dekorlar.

Tekniğin terim olarak karşılığı hususunda ilgili modern literatürde bazen "*opus sectile*" yerine "*inkrustasyon*" terimiyle karşılaşılmaktadır[39]. M. Kadıoğlu, bu adlandırma karışıklığına değinmiş ve aslında hepsinin aynı tekniği tanımladığını, bu karışıklığın, daha çok tekniğin geneli için opus sectile, ince ve hassas işçilik gerektiren detay süslemelerde ise "*inkrustasyon*" yani kakma teriminin tercih edilmesinden kaynaklandığını belirtmiştir[40]. Tekniğin terim olarak karşılığı ve anlamı üzerine tartışmaya girmeden ve herhangi bir kavram karışıklığına neden olmamak için, burada, Kibyra opus sectileleri özelinde bir adlandırma yöntemi kullanılmıştır. Kibyra örneğinde, simetrik ya da asimetrik çok çeşitli formlarda kesilmiş mermer, taş parçalarla oluşturulmuş dekorasyonun tekniği, genel kabul görmüş ve yaygın kullanımıyla opus sectile olarak tanımlanmıştır. Fakat Kibyra'da bu tekniğin yüzeye uygulanması esnasında, özellikle detayların verilmesinde, "*insizyon (kazıma)*" ve "*inkrustasyon (kakma)*" olmak üzere iki farklı alt teknik daha kullanılmıştır. Örneğin; pulpitum cephesinde İon sütun başlıklarının volüt detayı insizyon tekniği kullanılarak, yani sivri bir uçla ya da kesiciyle çizgisel kazıma olarak (fig. 7-9); orkestra zemininde Medusa başındaki yılanların deri desenleri ise, çok küçük renkli parçaların, yılanın gövdesini oluşturan alt plaka üzerinde açılmış küçük oyuklara farklı renkte (*beyaz*) benekler oluşturacak şekilde yerleştirilmesiyle "*inkrustasyon (kakma)*" tekniğinde yapılmışlardır (fig. 16-17). Buradaki temel fark, "*inkrustasyon*" tekniğinde kakmanın, doğrudan taban harcına değil, opus sectile tekniğinde kesilmiş hazır plaka üzerine uygulanmasıdır. Bu sebeple burada, bir döşeme ve kaplama mozaiği türünü ifade edecek şekilde "*opus sectile*"; bu tekniğin yüzeylere uygulanması esnasında mimari ya da figüratif detayların işlenmesinde kullanılan "*alt teknikleri*" ifade etmek için "*insizyon*" ve "*inkrustasyon*" kullanılması tercih edilmiştir.

Özellikle güçlü renkler ve açık-koyu kontrastlarından dolayı estetik etkiyi arttıran ve farklı biçimlerde süslemelere de olanak tanıyan kare panolar içindeki daireli opus sectile döşemeler, MS 2. ve 3. yüzyıllarda Asia Minor'da oldukça popülerdir[41]. K. M. D. Dunbabin, bunun nedenini şu şekilde özetlemiştir: "…Bu teknikteki süslemeler, normal mozaiklerden daha prestijliydi; zengin bir evde en büyük kabul odalarının opus sectile ile döşenmesi oldukça yaygındır, mozaik döşeme ise ikincil veya daha

38 Ephesos için bk. Thür 2014b, 73 vd., taf.438-440, 338, abb. 11. Sardis için bk. Hanfmann 1972, fig.182. Magnesia ad Meandrum için bk. Kadıoğlu 2005, 321, abb. 18.

39 Örneğin; Roma'da Domus Aurea ve Ostia'da Consul Junius Bassus Villası kaplamaları için opus sectile yerine "*inkrustasyon* (*Lat. "crustae"*) terimi kullanımı için bk. Röm. *Malerei* 2002, 381-382.

40 Kadıoğlu 1997, 353.

41 Scheibelreiter 2008, 265.

az kamusal alanları kaplar…"[42]. Özellikle MS 4. yüzyıldan itibaren opus sectile, figürlü, bitkisel, mimari ve ornamental gibi oldukça zengin içeriğe sahip tasarımlarla, yapıların tüm duvarları ve odalarını kaplamak için büyük ölçekte kullanılmıştır[43]. Geç Antikçağ'da özellikle kiliselerin zeminlerinin yaygın şekilde geometrik tasarlanmış opus sectileyle kaplandığı bilinen bir gerçektir[44].

Plinius'un aktarımlarından ilk opus sectilenin, duvar kaplaması olarak, Halikarnassos Mausoleumu'nda yapıldığı bilinmektedir[45]. Anadolu dışında MÖ 4. yüzyıla tarihlenen Samothrake'deki opus sectile zemin döşemesi de erken tarihiyle önemlidir[46]. Aynı şekilde MÖ 179 yılında yapımı tamamlanan Roma'daki Bazilika Aemilia'da mermer kaplama konusunu başka bir coğrafyada örneklemektedir[47]. Ayrıca Bergama'da Attalos'un evinde 37 no'lu odada yer alan opus sectile döşemesi, MÖ 1. yüzyıla tarihlenmesi bakımından kronolojik dizinde ayrı bir yer tutmaktadır[48]. Özellikle Augustus Dönemi'nden itibaren bu teknik kamu binalarının döşeme ve kaplamalarında sık kullanılmıştır. Bu dönemde Augustus Forumu, Mars Ultor Tapınağı ve Concordia Tapınağı'nın zeminlerinde görülen, karşıt renklerde kare veya dikdörtgen formlarda plakalarla uygulanması opus sectilenin en eski örneklerindedir[49]. Genel olarak özetlenirse, Anadolu'da, özellikle MS 3. yüzyıl ve sonrasında, kentlerin önemli kamu ve sivil yapılarının duvar veya zeminlerinin, opus sectile yöntemiyle oldukça renkli bir şekilde döşendiği anlaşılmaktadır. Asia Minor özelinde bu tekniğin kullanıldığı zemin döşemelerine Tripolis Batı Agora Portiği[50], Aphrodisias Hadrian Hamamı[51], Ephesos Vedius Hamam Gymnasiumu[52], Sardes Hamam Gymnasiumu[53], Ankara Ulus yapıları[54]; duvar kaplamalarına ise Magnesia ad Meandrum Latrina[55], Sardes Synagogu[56], Ephesos 6 No'lu Konut[57] yapıları örnek verilebilir. Opus sectile tekniğinin Geç Antikçağ kamu ve sivil yapılarında da, nispeten yaygın kullanıldığı bilinmektedir[58].

Kibyra Olympeion Odeionu orkestrasındaki opus sectile döşeme dekorasyonu bir Aigis tasvirinden oluşturulmuştur. Üzeri çatılı odeion/bouleuterion gibi teatral yapıların orkestra zeminleri, kural olarak, döşeme ile kaplanmıştır. Söz konusu

42 Dunbabin 20105, 254.
43 Dunbabin 20105, 264.
44 Genel olarak bk. Peschlow 1983.
45 Aurigemma 1967, 40; Kadıoğlu 1997, 354; Zabrana, 2018, 211.
46 Zabrana 2018, 211.
47 Bitterer 2013, 14; Scheibelreiter 2008, 263.
48 Kadıoğlu 1997, 354; Zabrana 2018, 211.
49 Scheibelreiter 2008, 263-264.
50 Duman — Baysal 2016, 571, res. 11.
51 Öztürk 2016, 206-207; McDavid 2016, fig. 13.1.
52 La Torre 2008, 254 vd. taf. 65-66, 67, 1.
53 Yegül 1986, 50, fig. 125.
54 Kadıoğlu 1997.
55 Genel olarak bk. Kadıoğlu 2005.
56 Hanfmann 1972, fig. 182.
57 Thür 2014b, 127 vd., taf. 340-341.
58 Peschlow 1983. Örneğin Laodikeia Kilisesi, Stratonikeia Gymnasion Propylon Kilisesi ve Kibyra Kilisesi'nde opus sectile döşemeler kullanılmıştır. Laodikeia için bk. Şimşek 2015, 79, res. 125-130; Stratonikeia için bk. Yaşar – Söğüt 2019, 50-51, fig. 2-10; Söğüt 2019, 69, 104-105, res. 63-64; Kibyra için bk. Özüdoğru 2020, 609.

yapılarda orkestra zeminleri, yaygın biçimde opus sectile yöntemiyle dekore edilse de, diğer döşeme biçimlerinin (taş, düz mermer plaka ve opus tessellatum) kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Orkestra zemini, opus sectile yöntemi ile döşenen odeion/bouleuterion yapılarında ise genellikle geometrik bezekler kullanılmıştır.

Odeion/bouleuterion orkestra zeminlerinin renkli mermer plakalar ile kaplanmasına dair en erken veriler Augustus Dönemi'ne aittir. İlk yapım evresi MÖ 80 yılına atfedilen Pompei Theatrum Tectumu'nun orkestrası Augustus Dönemi'nde renkli mermer plakalar ile kaplanmıştır[59]. Augustus Dönemi'nde inşa edilen Atina Agora Odeionu'nda orkestra opus sectile ile döşenmiştir[60]. Homer A. Thompson, söz konusu opus sectile döşemenin Yunanistan'da bilinen en erken opus sectile örneği olduğunu da özellikle vurgulamıştır[61]. Anadolu'da odeion/bouleuterion yapılarının orkestra zeminlerinin opus sectile yöntemi ile döşenmesinin başlangıcı, diğer coğrafyalarda olduğu üzere Erken İmparatorluk Dönemi'ne rastlamaktadır. Geç Hellenistik Dönem'de inşa edilen ve sonrasında Erken İmparatorluk Dönemi'nde kapsamlı tadilat çalışmaları ile yenilenen Stratonikeia Bouleuterionu'nun orkestra zemininin, Roma evresinde mermer döşendiği düşünülmektedir[62]. Smyrna Erken Roma İmparatorluk Dönemi Bouleuterionu orkestrası opus sectile döşenmiş olup, Anadolu için yine erken tarihli örneklerden biridir[63]. Anadolu'da Iasos Bouleuterionu[64] (MS 1. yüzyılın ortaları), Ephesos Artemis Kutsal Alanı Odeionu[65] (MS 1. yüzyılın ikinci yarısı), Nysa'daki Gerontikon[66] (ikinci yapı evresi MS 2. yüzyılın ortaları), Parion Odeionu[67] (MS 2. yüzyılın ortaları), Smyrna Geç Roma Bouleuterionu[68] (MS 4. yüzyıl) ve Aphrodisias Bouleuterionu'nda[69] (MS 3. yüzyılın başları) orkestra zeminleri geometrik desenli olarak opus sectile yöntemiyle döşenmiştir. Ayrıca Patara Bouleuterionu[70] ve Ephesos Bouleuterionu'nda[71] düz mermer plakalar kullanılırken, Antiocheia ad Cragum'da[72] ise orkestra taş döşelidir. Farklı olarak Anemurium[73] ve Nikopolis[74] yapılarında orkestra zemini mozaik döşenmiştir. Yukarıda aktarılan örneklerde de görüldüğü üzere; kapalı teatral yapıların orkestra döşemelerinde yaygın olarak geometrik desenli opus sectile dekorasyonlarıyla karşılaşılmaktadır. Burada bir kez daha vurgulamak gerekirse; orkestra zemininde figüratif dekora sahip opus sectilenin kullanıldığı, henüz bildiğimiz tek üzeri çatılı teatral yapı Kibyra Olympeion Odeionu'dur.

59 Meinel 1980, 43-44.
60 Thompson 1950, 87; Meinel 1980, 47; Gogos 2015, 40.
61 Thompson 1950, 87.
62 Söğüt 2019, 60-62, res. 30-31, çiz. 9-10.
63 Göncü 2019, 79-80, şekil 64.
64 Parapetti 1985, fig. 25.
65 Zabrana 2018, taf. 21.
66 Kadıoğlu 1999, abb. 2-3; Kadıoğlu 2012, abb. 6.
67 Başaran – Kasapoğlu 2014, res. 14.
68 Genel olarak bk. Salman – Göncü 2012; Göncü 2019, 149 vd., şekil 140.
69 Bier 2008, fig. 6.
70 Korkut – Grosche 2007, 45, abb. 73-75.
71 Bier 2011, Plate 12, 1-2.
72 Hoff v.d. 2018, fig. 9.
73 Tekocak v.d. 2019, fig. 24.
74 Zachos v.d. 2015, fig. 48.

IV.Pulpitum Cephesi Opus Sectile Kaplaması

IV.1. Tanımlama

Pulpitum[75] 9.6 m uzunluğunda ve 4.9 m eninde, dikdörtgen formdadır (fig. 4, 11). Orkestra zemin seviyesinden itibaren yüksekliği 1,13 m'dir. Pulpitum zemini, düzgünce tıraşlanmış masif kireçtaşı bloklarla döşenmiştir. Bazı noktalardaki çökmeler haricinde oldukça iyi durumda günümüze ulaşmıştır[76]. Pulpitum cephesi üstte dışa çıkıntılı kireçtaşı bir korniş ile sonlanmaktadır[77] (fig. 4-8). Cephede opus sectile yöntemiyle yapılan bir dekorasyon bulunmaktadır. Ancak, orkestra döşemesinin aksine buradaki dekorasyonun eksik kısımları oldukça fazladır[78]. Kazı çalışmaları sonrasındaki görünümüne göre; cephede en geride kaba tıraşlı olarak bırakılmış parapet blokları bulunmaktadır. Parapet bloklarının cepheleri, opus sectile dekorasyonun alt yapısı için duvara harçla sabitlenen ince cidarlı ve kavisli kesilmiş çatı kiremidi formlu pişmiş toprak levhalar ile kaplanmıştır. Pişmiş toprak levhaların üzerine harç katmanları sıvanarak opus sectile dekorasyon yapıştırılmıştır.

Pulpitum opus sectile dekorasyonu, altta ve üstte profilli mermer pervazlarla sınırlanmaktadır (fig. 5-8). Alt pervaz, pulpitum cephesi ile orkestra zemininin kesişim noktasına yerleştirilmiştir. Ayrıca alt pervaz, orkestra zemini üzerinde dururken; üst pervaz, demir dübellerle arkasındaki duvara sabitlenmiştir. Hem alt hem de üst pervaz 5 cm yüksekliğinde olup beyaz renkli mermerden yapılmıştır. Profilli pervazlarla sınırlanmış asıl dekorasyon alanının toplam yüksekliği ise 86 cm'dir. Cephe dekorasyonu, 0.5 cm ile 2 cm arasında değişen ölçülerde kalınlığa sahip renkli mermer plakalarla yapılmıştır. Kesilmiş parçalar, duvara tuğla destekli harç ile sabitlenmiştir. Duvarda üst pervaza kadar herhangi bir dübel söz konusu değildir. Pulpitum cephesindeki opus sectile dekorasyonun genel şemasında; kuzey, güney kenarlarda ve

75 Skene duvarı ile orkestra arasındaki yükselti pulpitum olarak adlandırılmıştır. Vitruvius, pulpitumdan "*proscaenii pulpitum"* olarak söz etmektedir (*Vitr. de Arch.5. 6. 1*). Pulpitum terimi özel olarak oyuncuların üzerinde durduğu sahneyi de tanımlamaktadır: bk. Sear 2006, 7. Bazı odeion yapılarında pulpitum ahşap olarak yapılmıştır. Örneğin, Patara, Bouleuterion/Odeionu'nda ahşap bir pulpitum söz konusudur: bk. Korkut - Grosche 2007, 51 vd. Ayrıca, Atina Agora Odeionu'nda da sahne, ahşap olarak tasarlanmıştır: bk. Meinel 1980, 49.

76 Kibyra Odeion'unun pulpitum bölümü için bk. Özüdoğru 2020, 236; Tarkan 2021, 49.

77 Yapının geçirdiği yangın felaketi nedeniyle pulpitumun orijinal kornişi, küçük parçalar halinde ve dağınık bir durumda belgelenmiştir. Ayrıca bu parçalarda maruz kaldıkları yüksek ısı nedeniyle yoğun şekilde kılcal çatlaklar bulunmaktadır. Bu nedenle orijinal kornişin profil tasarımına göre hazırlanan bir kalıp, pulpitum cephesine işlenmiştir.

78 Pulpitum cephesindeki opus sectile dekorasyonun kazı çalışmaları sırasında buluntu durumu ve daha sonra yapılan konservasyon uygulamaları şu şekilde özetlenebilir: Cephenin alt pervazı ve bu pervazın üstüne yerleştirilen sütun kaideleri *in-situ* olarak belgelenmiştir. Sütun gövdelerine dair bazı parçalar *in-situ*; bazıları da kaidelerinin önüne düşmüş bir şekilde bulunmuştur. Pulpitum cephesinin merkezindeki kapı, orta kısmındaki çerçevelere kadar sağlam bir durumda ortaya çıkarılmıştır. Sahnedeki diğer kapılar ise alt çerçeveleri kısmen korunmuş durumda belgelenmiştir. Pulpitum cephesindeki dekorasyonu üst taraftan sınırlayan mermer pervaza ait parçalar, sıralı bir şekilde orkestra zeminine düşmüş bir vaziyette bulunmuştur. Bu pervazın orijinal konumu, cephedeki dübel izlerinden de faydalanılarak kesin bir şekilde belirlenmiştir. Kazı çalışmalarının ardından elde edilen bulgulara göre, 2013 yılında pulpitum cephesinde bir konservasyon uygulaması gerçekleştirilmiştir. Bu uygulama sonucunda orijinal parçaları kullanılarak pulpitum cephesindeki sahnede yer alan kapı ve sütunlarda bazı tamamlamalar yapılmıştır. Burada aktarılan tanımlamalar, konservasyon uygulamaları sonrasına aittir.

merkezde birer adet olmak üzere, her iki kenarında İonik birer sütun bulunan üç kapı betimi tasvir edilmiştir. Bu kapıların ara boşluklarında tekil sütunlar, isodomik duvar örgüsü ve çeşitli mimari ögelere ait parçalar kısmen korunagelmiştir.

In–situ verilere göre, pulpitum cephesindeki opus sectile dekorasyonun detaylı tanımı, kuzey kenardan itibaren şu şekildedir: Sahnenin kuzey başlangıcında 31 cm x 23 cm ebatında beyaz üzeri mor damarlı renkte bir mermer levha bulunmaktadır. Levhanın üst tarafa doğru devamı konusunda herhangi bir buluntu söz konusu değildir. Mermer levhanın devamında bu levhaya bitişik, dik konumda sıralanan ilki kırmızımsı, ikincisi beyaz ve üçüncüsü ise koyu gri renkte üç mermer çubuk bulunmaktadır. Bu çubuklar kısmen korunmuş durumdadır. Mermer çubukların her biri, bir öncekine göre daha geniş ebatlı tasarlanmıştır. Mermer çubukların ardından sahnede sadece bir sütun kaidesi günümüze ulaşmıştır. Beyaz mermerden yapılan sütun kaidesinin altı 12 cm, üstü ise 7.5 cm çapındadır. Kaidenin profilleri, kazıma çizgilerle (*insizyon*) verilmiştir. Sütun kaidesinden itibaren sahnede korunan tek mermer levha, alt pervaz üzerinde duran 49 cm uzunluğunda ve 6 cm yüksekliğindeki koyu gri plakadır. Plakanın kenarları her iki yanındaki sütun kaidelerinin profillerine uygun şekilde kesilmiştir (fig. 5-8). Bu plaka aracılığıyla sahne, iki kenarı da birer sütun ile vurgulanmış kapı betimlemesine bağlanmaktadır. Kapının her iki kenarında da birer ion sütunu yükselmektedir[79]. Her iki sütunun da yükseklikleri 72 cm'dir. Beyaz mermerden imal edilen sütunların kaide profilleri ve başlıklarındaki volüt ve aralarındaki İon kymaitonları, kazıma (*insizyon*) çizgilerle betimlenmiştir (fig. 9). Sağ kenardaki sütun ile kapı arasında korunan mermer çubuklara göre, sütunlar ve kapı arasındaki derinlik, mermer çubukların yan yana dizilmesiyle verilmiştir. Kapı, çift kanatlı olup sağ taraftaki kanat, orta kısmına kadar iç ve dış çerçeveleri ile kısmen sağlamdır. Bu kapının sol kanadının ise alt ve orta çerçevesinin dış konturları görünürdür. Kapının mevcut haliyle korunan yüksekliği 30 cm, genişliği ise 37 cm'dir. Kapı kanatları arasında 3.2 cm genişliğinde beyaz üzeri gri damarlı mermer bir çubuk bulunmaktadır. Kapının her iki kanadında da alt çerçeve kısa, orta çerçeve yüksektir. Korunan kısımlarına göre kapı kanatlarındaki çerçeveler üst üste bindirilmiş iki profilli mermer çubuktan oluşturulmuştur. Sağ taraftaki kanadın orta çerçevesinin merkezindeki kapı aynası ise düz bir mermer levhadan yapılmıştır. Çerçevelerin kenarları profile sahip iken, içtekiler sadedir. Çerçeveleri oluşturan çubukların genişliği 2 cm'dir.

Kenarları birer sütun ile vurgulanan kapı betiminin devamındaki alanda sadece 68 cm uzunluğunda ve 6 cm yüksekliğinde koyu gri renkli bir levha korunmuştur. Bu levha ile sahne, bir sonrakine bağlanmaktadır. Bir sonraki sahnede ikisi kenarlarda ikisi de içte olmak üzere dört sütun betimlenmiştir. Dıştaki ve içteki sütunlar arasında dikine yerleştirilmiş mermer çubuklar uzanmakta ve bunlar sahnenin arka planını yansıtmaktadır. Sahnenin anlatımıyla ilgili bir diğer önemli veri de dıştaki sütunların kaidelerinin kazıma çizgilerle; içtekilerin ise üst üste yatay olarak yerleştirilmiş ince mermer çubuklarla verilmesidir. Ayrıca sahnenin kenarlarındaki sütunlar içtekilere göre daha büyük ebatlı yapılarak vurgulanmıştır. Sahnenin korunan yüksekliği 44 cm, genişliği ise 60 cm'dir.

79 Sütunlar, kazı çalışmaları sırasında bulunan orijinal parçalarına göre bütünlenmiştir.

Pulpitum cephesindeki betimleme 1.20 m boyunca, üst üste dizilmiş mermer çubuklarla bir duvarın derz sırasının yansıtıldığı sahne ile devam etmektedir. Bu sahne, tam merkezinden bir sütun ile bölünmüştür. Sahnenin korunan yüksekliği ortalama 30 cm'dir. Sütunun kaidesi sağlam durumdayken gövdesinin bir kısmı korunmuştur. Kaide ve gövde beyaz renkli mermer ile yapılmıştır. Sütun kaidesinin detayları, kazıma çizgilerle verilmiştir.

Duvar derzi şeklinde uzanan sahnenin devamında her iki kenarı birer sütunla vurgulanan kapı betimi yer almaktadır. Bu kapı aynı zamanda pulpitum cephesinin de tam merkezinde konumlanmaktadır. Söz konusu kapı, hem gerideki sahne duvarının orta kapısı (*porta regia*) hem de orkestra zemininin merkezindeki Medusa resmi merkez alınarak yerleştirilmiştir. Böylelikle, sahne duvarı orta kapı merkezinden itibaren başlayıp pulpitumun merkezindeki kapı ve ardından Medusa resmi ile devam eden bir çizgi, Odeion yapısının merkez aksını oluşturmaktadır. Dolayısıyla pulpitum cephesindeki merkezi kapı, cephenin diğer kapılarına göre daha yüksek ve geniş tasarlanarak vurgulanmıştır (fig. 8). Kapının sağ tarafındaki sütun, beyaz üzeri gri damarlı olup korunan yüksekliği 37 cm'dir. Sütun kaidesinin alt genişliği 35 cm, üst genişliği ise 7 cm'dir. Sütun ile kapı arasında sırasıyla biri kırmızımsı diğeri de beyaz olan iki mermer çubuk dikine yerleştirilmiştir. Bunlar sırasıyla 4.2 ve 3.5 cm genişliğinde tasarlanmıştır. Mermer çubukların bitiminden itibaren başlayan kapı betimlemesinin korunan yüksekliği 51 cm, genişliği 39 cm'dir. Kapı, iki kanatlıdır ve kanatlar, diğer kapılarda olduğu gibi dikdörtgen çerçevelerle hareketlendirilmiştir. Çerçevelerin hatları, profilli mermer çubuklarla yapılmıştır. Alt kısımdaki çerçeveler alçak ve dar, orta kısımdakiler ise yüksek ve geniş yapılmıştır. Alt çerçeveler 11.5 x 6 cm ebatlarındadır. Orta kısımdaki çerçeveler ise 16 x 12 cm ölçülerindedir. Çerçevelerin dış profillerini oluşturan mermer çubukların genişliği 3 cm'dir. Çerçevelerin dış ve iç kısımları arasına ince mermer çubuklar yerleştirilerek derinlik sağlanmıştır. Kapının sol tarafında sırasıyla iki beyaz ve bir kırmızı mermer çubuk bulunmaktadır. Mermer çubukların ardından kapının diğer tarafındaki sütun konumlanmaktadır. Bu sütunun korunan yüksekliği 27 cm'dir. Sütun kaidesinin alt genişliği 12.5 cm, üst genişliği 7.8 cm'dir. Sütun kaidesinin profilleri kazıma çizgilerle yapılmıştır.

Pulpitum cephesinin merkezindeki kapı betimlemesinin ardından opus sectile dekorasyon, alt pervaz üzerine yerleştirilmiş koyu gri renkli mermer levha ve bunun üzerinde yatay olarak dizilmiş ince mermer çubuklarla bir duvar örgüsü izlenimi veren kaplama ile devam etmektedir. Bu düzenlemenin de merkezine yakın noktası bir sütun ile bölünmüştür. Sütunun sadece alt yarısı mevcuttur. Sahnenin toplam uzunluğu 1.28 m; korunan yüksekliği 29 cm'dir.

Bir sonraki sahnede her iki kenarı birer sütunla sınırlanan bir dekor söz konusudur. Dekorun merkezi kısmı için günümüze herhangi bir in situ parça ulaşmamıştır. Sütun kaideleri arasında kalan sınırlı alanda renkli mermer çubuklar yan yana sıralanmıştır. Sahnenin sağ tarafındaki mermer çubukların iç kısımdaki sonuncusu, bir sütun biçiminde tasarlanmıştır. Bu sütun, pulpitum cephesindeki diğer sütunlara göre, oldukça dar ebatlıdır ve kaidesi de üst üste yatay olarak dizilmiş ince mermer çubuklarla yapılmıştır.

Opus sectile kaplama, 63 cm boyunca farklı renklerde mermer çubukların duvar derzi şeklinde yatay olarak dizilimi ile pulpitum cephesinin güney tarafında konumlanan kapı betimlemesine bağlanmaktadır. Bu kapının da her iki kenarı birer sütun ile vurgulanmıştır. Sütunlar, kaideden başlığa kadar izlenebilmektedir. Beyaz mermerden yapılan sütunların yüksekliği 72 cm'dir. Sütunların kaide ve başlıklarının tüm detayları, kazıma çizgilerle verilmiştir. Sütunlar ile kapı arasında diğer kapılardaki gibi renkli mermer çubuklar sıralanmıştır. Kapı betimlemesinin sadece alt ve orta çerçeveleri korunmuştur. Kapının korunan kısmının toplam yüksekliği 34 cm, genişliği 39 cm'dir. Kapı çerçevelerinin konturları, üst üste bindirilmiş profilli mermer çubuklarla yapılırken içteki aynası, düz mermer plaka ile oluşturulmuştur.

Kapı betiminin ardından opus sectile kaplama uzunluğu 97 cm'dir. Döşemenin son bölümünde, gri renkli mermer plakaların üzerine, duvar derzi şeklinde yatay olarak dizilmiş mermer çubuklarla oluşturulan bir anlatım izlenmektedir. Bu anlatım da merkezine yakın bir noktada bir sütun ile bölünmüştür.

Pulpitum cephesindeki opus sectile dekorasyonda kapı ve sütunlar ile hareketlendirilen mimari bir anlatım söz konusudur (fig. 5-8, 11). Sahnedeki mimari anlatımda kenarları birer sütun ile vurgulanan üç kapı, özellikle öne çıkarılmıştır. Bu kapılar cephenin kuzey, güney ve merkezine yerleştirilmiştir. Pulpitum cephesindeki opus sectile mimari dekorasyonda günümüze ulaşan on yedi adet sütun bulunmaktadır. Bunlardan on dördünde kaide ve başlık detayları kazıma çizgilerle yapılmıştır. Geri kalan üç sütun ise diğerlerine nazaran daha küçük yapılmıştır. Ayrıca bunların kaideleri de üste doğru daralan biçimde yatay olarak yerleştirilen mermer çubuklarla oluşturulmuştur. Genel olarak bakıldığında pulpitum cephesindeki mimari dekorasyon; kenarları sütunlarla vurgulanmış üç kapı ve bunların arasında sütunlarla hareketlendirilmiş duvar örgülerini yansıtır. Böylece tasvirin bütününde bir tiyatro binası sahne cephesinin taklit edildiği anlaşılmaktadır. Böylelikle geride beş kapı ile bölünmüş sahne duvarı ve önündeki skene frons olmak üzere, tam bir tiyatro sahnesi tasvir edilmiştir. Pulpitum cephesine ilişkin tipoloji başlığında detaylıca açıklayacağımız üzere, opus sectile dekorasyon ile aktarılan mimari sahnenin en yakın benzerleriyle, tiyatroların proskene cephelerinde karşılaşılmaktadır.

IV.2. Tipoloji

Pulpitum, Batı Roma Tipi olarak adlandırılan tiyatroların en karakteristik mimari özelliklerinden biri olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda pulpitum, odeion mimarisinin alçak ve görece dar sahnesinin de ayrılmaz bir parçasıdır[80]. Hali hazırda bilinen en eski pulpitum, Pompei Theatrum Tectumu'nda (MÖ 80) belgelenmiştir[81]. Bazı odeion yapılarında pulpitum ahşap olarak yapılmıştır. Örneğin, Patara Bouleuterion/Odeionu'nda ahşap bir pulpitum söz konusudur[82]. Ayrıca Atina Agora Odeionu'nda da sahne, ahşap olarak tasarlanmıştır[83].

80 Isler 2017, 734.
81 Isler 2017, 442.
82 Korkut — Grosche 2007, 51 vd.
83 Meinel 1980, 49.

Kibyra Odeionu'nda pulpitum, 1.13 m yüksekliğindedir. Bu bakımdan en yakın benzeri, MS 3. yüzyıl başlarında inşa edildiği bilinen Aphrodisias Bouleuterionu'nun 1.15 m yüksekliğindeki pulpitumudur[84]. Aslında genel olarak bakıldığında odeion/bouleuterion yapılarında pulpitum yüksekliğinin oldukça düşük ölçülerde olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin plan olarak Kibyra Odeionu pulpitumu ile oldukça benzer olan Ephesos Agora Odeionu pulpitumu, sadece 90 cm yüksekliğindedir[85].

Teatral yapılarda pulpitum, cephe görünüşlerine göre düz ve nişli olmak üzere iki grupta değerlendirilmektedir. Özellikle Anadolu odeion ya da bouleuterionlarının tamamında pulpitum, düz cepheli tasarlanmıştır[86]. Buna uygun olarak Kibyra'da da pulpitum düz cephelidir. Cephede niş vb. herhangi bir mimari hareketlilik söz konusu değildir. Kibyra Odeionu'nun düz bir çizgide uzanan pulpitum cephesi, opus sectile tekniğiyle renkli mermer parçalardan oluşturulmuş mimari dekorasyon ile kaplanmıştır. Genel olarak odeion/bouleuterion yapılarında pulpitumun mermer kaplanması, yaygın olmasa da, bilinen bir uygulamadır. Ancak ilk defa Kibyra Odeionu'nun pulpitumunun cephesinde opus sectile yöntemiyle yapılan mimari bir dekor sahnelenmiştir. Bu konuda Parion Odeionu'nun pulpitumu mermer kaplanmış olup, kenarlarda kaplama yivli sütunun bir bölümü korunmuştur[87]. Aphrodisias Bouleuterionu[88] ve Ephesos Artemis Kutsal Alanını Odeionu[89] pulpitum cephesi düz mermer plakalar ile kaplanmıştır. Farklı olarak Atina Agora Odeionu pulpitum cephesinde Herme kabartmalarına yer verilmiştir[90].

Yukarıda değinildiği üzere, Olympeion Odeionu pulpitum cephesinde her iki kenarında birer sütunun bulunduğu üç kapı ve bunların arasındaki alanlarda ise sütunlar ile bölünmüş duvarlar betimlenmiştir (fig. 5-8, 11). Cephede tasvir edilen opus sectile mimari dekorasyon, özellikle Eski Anadolu tiyatrolarında yaygın olan, sütunlu proskene cephesini yansıtmaktadır. Örneğin; Kibyra Odeionu pulpitum cephesindeki kapı ve sütunlar, Hierapolis Tiyatrosu[91] proskene cephesiyle oldukça benzerdir. Hierapolis Tiyatrosu proskene cephesinde kenarları birer sütun ile vurgulanan kapılar bulunmaktadır. Hierapolis'de kapı sayısı Kibyra örneğinden fazla olsa da, genel şema bakımından benzerlik taşımaktadır. Nysa Tiyatrosu'nun hareketli proskene cephesinde ikisi kenarlarda biri de merkezde olmak üzere kenarları sütunlu üç kapı vardır[92]. Bu örnekler arttırılabilir, çünkü tiyatrolarda proskene cepheleri –*skene frons* gibi– gösterişli bir şekilde dekore edilirdi[93]. Sonuç olarak; Kibyra Odeionu pulpitum cephesinde opus sectile tekniği ile yapılan mimari sahne, özellikle Eski Anadolu tiyatrolarında Hellenistik Dönem'den itibaren görülmeye başlayan ve sonrasında Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaygınlaşan yüksek proskene sahnesine

84 Meinel 1980, 322.
85 Bier 2011, 37.
86 Isler 2017, 734-735.
87 Başaran – Kasapoğlu 2014, 196, res. 11.
88 Bier 2008, 151.
89 Zabrana 2018, 48, taf. 23, 1-2.
90 Thomson 1950, 65-66, fig. 11.
91 Mighetto – Galvagno 2016, fig. 1-2.
92 Kadıoğlu 2001-2002, taf. 9.
93 Özellikle Anadolu Tiyatroları'nda proskene mimarisi için bk. Isler 2017, 596 vd.

bir atıfta bulunmaktadır. Böylelikle önde opus sectile yöntemiyle bir ön sahne, bunun da arkasında sahne duvarındaki skene frons ile yapıda eksiksiz bir tiyatro sahnesi yansıtılmıştır.

V.Odeion Orkestrası Taban Döşemesi: Opus Sectile Aigis / Medusa

V.1. Tanımlama

Kibyra Olympeion Odeionu orkestrası yarım daireyi aşan bir tasarıma sahiptir. Orkestranın yarıçapı 5.65 m, uzunluğu 9.57 m, pulpitum zemininden itibaren derinliği 1.13 m'dir. Caveanın son oturma sırasından orkestra zeminine iniş alçak bir ayaklıkla sağlanmıştır. Orkestranın zemini tamamıyla opus sectile yöntemiyle yapılmış, merkezinde Medusa başı ve etrafında radyal pullar ile en dışta bir kontur şeridiyle sonlandırılmış dekorasyonla kaplanmıştır[94] (fig. 10, 13-15).

Opus sectile döşeme, yapının maruz kaldığı yangın felaketi nedeniyle yoğun bir kül katmanının altında bulunmuştur (fig. 12). Yapının merkezinde yer almasından dolayı çatı enkazı orkestra bölümünde birikmiş ve dolayısıyla yangının etkisi bu alanda daha yoğun olmuştur. Kül katmanının kaldırılmasının ardından Medusa başı ve diğer dış kısımlardaki mermer ve taş plakalarda lokal olarak dağılmalar, kılcal çatlaklar ve yüksek ısı dolayısıyla bazı plakalarda renk deformasyonları oluştuğu tespit edilmiştir. Söz konusu tahribatlar, yangın sonucunda ortaya çıkan yüksek ısıdan kaynaklanmıştır. Döşeme yüzeyinde üç farklı noktada yangın felaketinin derecesini gösteren bronz eriyik kalıntıları görülmektedir. Bunlardan ikisi, yangın felaketi esnasında orkestra zeminine düşmüş, normal insan boyunda iki bronz heykele aittir. Bu heykeller oldukça tahrip olmuş biçimde ele geçmiştir ve bugün Burdur Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadırlar. Üçüncü eriyik izi ise, aslan bacağı formunda üç ayağa sahip bronz bir sehpaya aittir. Odeion sahne ve orkestrasının dekorasyonuna ait bu bronz eserlerin, yangın felaketiyle birlikte büyük oranda tahrip oldukları ve bir kısmının yüksek ısı nedeniyle eriyip, mermer plakaları da deforme ederek zemine yapıştıkları tespit edilmiştir. Nitekim bu izler halen döşemenin üzerinde gözle görülebilmektedir. Bu tahribatlar haricinde döşemenin genel olarak büyük oranda günümüze sağlam olarak ulaştığını belirtmek yanlış olmayacaktır. Opus sectilede oluşan lokal tahribatlar, 2014 yılında yapılan kapsamlı konservasyon ve kısmi restorasyon uygulamalarının sonrasında giderilebilmiştir[95]. Bu uygulamalar esnasında, merkezde yer alan Medusa başı haricinde, orijinal yerinden sökülmüş ya da oynamış tüm plakalar kaldırılmıştır. Alt katmanlarındaki bağlayıcı harçların (*statumen, rudus, nucleus* ve yatak harcı) ve en tabanda konglomera anakayanın tıraşlanmasıyla oluşturulan sağlam zemin üzerine blokaj olarak yerleştirilmiş olan kesilmiş çatı kiremiti formundaki pişmiş toprak levhaların, yine yüksek ısı nedeniyle fonksiyonlarını kaybettikleri ve deforme oldukları anlaşılmıştır. Döşeme tabanındaki restorasyon uygulamaları, aynı muhteviyatta yeni harçlar kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

94 Medusa betiminin özet tanımları için bk. Özüdoğru 2020, 235; Tarkan 2021, 48 vd.
95 Özüdoğru – Dökü 2015, 53-54, fig. 6; Özüdoğru 2018c, 140-142, fig. 45.

Orkestranın zemin döşemesinin tam merkezindeki emblemada Medusa başı yer almaktadır (fig. 14-16). Başın yerleştirildiği emblemanın çapı 1.60 metredir. Medusa başının etrafı, merkezden itibaren her yöne ışınsal olarak dağılan pullar ile çevrelenmiştir. Medusa'nın ve etrafını saran pulların yapımında kırmızı, beyaz, siyah, açık yeşil, koyu yeşil üzeri gri damarlı, dalgalı ve kılcal uzanan kırmızı ve beyaz damarlı, gri ve kırmızı renkte olmak üzere sekiz farklı renkte mermer plaka kullanılmıştır (fig. 18). Odeion opus sectile döşeme ve kaplamalarında yapılan ön incelemeler doğrultusunda; antik Akdeniz coğrafyasından Yunanistan, Mısır, Tunus ve Anadolu (*Asia Minor*) kökenli, mermer, kireçtaşı, porfir, granit, breş ve alabaster (*oniks*) türlerinde doğal taşlar kullanıldığı düşünülmektedir[96]. Medusa başı ve onu çevreleyen radyal pullar ile dış konturlarda kullanılan mermer ve diğer taş örnekleri üzerine henüz detaylı analizler yapılamadığı için -bir öngörü olarak- çok benzer mermer cinslerinin komşu kent Hierapolis[97] ve Ephesos'taki[98] opus sectile döşemelerden de bilindiğini söyleyebiliriz.

Medusa betimi, alın üzerine ve başın üst kısmının merkezine yerleştirilen kanatlı bir başlık ile başlamaktadır (fig. 16-17). Başlığın kanat pullarının tamamı, açık yeşil renkte mermer kullanılarak yapılmıştır. Kanatlı başlığın dikkat çekici yönlerinden biri, sağ tarafındaki kanadın pullarının, emblema dışına taşırılmasıdır. Sağ tarafın aksine soldaki pullar, emblema sınırında bitirilmiştir. Kanatlı başlığın pullar dışında kalan alt ve üst boşluğunda ise bazılarının gövde ve kuyrukları, bazılarının ise baş bölümleri korunmuş yılanlar izlenmektedir. Kibyra Medusa betimlemesini, aşağıda "İkonoloji ve İkonografi" başlığı altında etraflıca değerlendireceğimiz üzere, ikonografik anlamda diğer Medusa tasvirlerinden ayıran ve genel anlamda Medusa ikonografisine yenilik katan önemli bir unsur; kanatlı başlığındaki bir detayda gizlidir. Öneminden dolayı, sadece kanatlı başlığın bu bölümü için, daha ayrıntılı bir tanımlama yapmamız gerekir (fig. 17). Başlığın iki kanadının birleşim yerinde, tam merkezde, elips formunda bir boşluk bırakılmış ve bu boşluğun iki yanındaki dış kontur yan yana şualar biçiminde simetrik dizilmiş, çağla yeşili mermerden yaprak biçimli kesilmiş, küçük ebatta kanat pullarıyla çevrelenmiştir. Pulların ara boşlukları, kıvrılarak kanatlı başlığı iki yandan sarmış bordo renkli büyük bir yılanın gövdesine ait parçalarla doldurulmuştur. Böylece yılanın gövdesi küçük kanat pullarının altındaymış gibi gösterilmiştir. Boşluğun iç konturuna ise; elips formuna uyumlu olarak, beyaz mermerden, içe bakan kısımları düzensiz testere ağzı biçiminde kesilmiş iki küçük parça karşılıklı yerleştirilmiştir. Bu çerçevenin içi, altta krem, açık kahverengi, açık pembe ve sarı tonlarda dokuya sahip

96 Kullanılan bu doğal taşların tamamının türlerinin ve kaynak alanlarının (kökenlerinin) kesin olarak belirlenmesi amacıyla, İstanbul Teknik Üniversitesi, Maden Fakültesi, Jeoloji Mühendisliği Bölümü'nden Dr. O. Serkan Angı'nın koordinatörlüğünde, öğretim üyeleri Prof. Dr. Emin Çiftçi, Prof. Dr. Ş. Can Genç, Doç. Dr. Muhittin Karaman ve Y. Mim. Rest. Seda Özen Bilgili'nin yer aldığı bir araştırma ekibi kurulmuştur. Söz konusu araştırmaların içeriği; mozaiğin bulunduğu alanda, yerinde yapılacak hasarsız yöntem ve tekniklerin kullanılması ve özellikle Anadolu kökenli ve yöresel kullanımı olduğu düşünülen doğal taşların kaynak alanlarının tespiti için çevre bölgelerde yapılacak uzaktan algılama destekli jeolojik arazi çalışmalarından ibaret olacaktır. Konu ile ilgili çalışmaların tamamlanmasından sonra, elde edilen analiz ve araştırma sonuçlarının ayrıca yayımlanması planlanmıştır.

97 Kadıoğlu 2007, 414, no. 4,7,9, 415.

98 Zabrana 2018, 62-64.

tek parça bir mermerle; üstte ise, tıpkı saçlardaki yılanlar gibi, bordo renkli gövdeye sahip, küçük yavru yılanların gövde ve kuyruk parçalarıyla doldurulmuştur. Başlığın sol kanadı üzerinde, kanat puluna bitişik nizamda paralel duran ve dıştan merkezdeki boşluğa doğru yönelmiş olarak verilen, beyaz benekli bordo deri desenine sahip daha büyük bir yılan, hafifçe kıvrılarak boşluğun içine giriyormuş gibi betimlenmiştir.

Medusa'nın saçları, kanatlı başlığının altından itibaren başlamakta ve dalgalı bir şekilde yüzün her iki tarafından boyna kadar inmektedir (fig. 16). Saçların yapımında her bir saç teli için farklı mermer plakalar kullanılmamıştır. Bunun yerine, saç teli izlenimi veren kırmızı ve beyaz renkte ince damarları olan mermer plakalar ile saçlar oluşturulmuştur. Medusa'nın saçlarının arasında kıvrılmış yılanlar görülmüştür. Bu yılanlar, gri üzeri beyaz benekli, açık ve koyu kırmızı ve bordo renklerde mermer kullanılarak yapıldığından saç telleri arasında kolayca ayırt edilebilmektedir. Saçların arasındaki yılanların çoğunluğunda baş kısmı görülmez, çünkü neredeyse hepsi dıştan içe doğru yönelerek, saçların arasına gömülmüş gibi betimlenmiştir. Başın tamamında iki yılan başı kesin olarak tespit edilebilmektedir. Medusa başının solunda, göz hizasında saçların arasına yerleştirilmiş olanı daha iyi görülebilmektedir (fig. 16). Bu yılanın ağzı açıktır ve dilini hafifçe ileri doğru uzatmıştır. Gözü beyaz renkte minik bir yuvarlak mermer parçası kullanılarak kakma (*inkrustasyon*) tekniğinde oturtulmuştur. Diğeri ise alnın hemen bitiminde, başın solunda fakat ortasına yakın bir konumda verilmiştir. Ağzı kapalıdır ve gözü siyah renkte betimlenmiştir.

Medusa'nın yüzü, oldukça detaylı bir şekilde betimlenmiştir. Genel olarak, yüzün sol tarafı, sağa göre daha geniş tasarlanmıştır (fig. 16). Ayrıca yüzün sol tarafında diğer yöne göre, daha fazla sayıda açık renkli mermer plaka kullanılmıştır. Yüzün her iki tarafındaki renk ve boyut farklılıkları, Medusa'nın görünümünde hafifçe sağa dönük bir ifade yaratmıştır. Alın kısmı, farklı boyutlarda ve düzensiz şekillerde olan gri, koyu kırmızı, açık kırmızı, beyaz ve siyah renkte mermer plakalar ile tasarlanmıştır. Genel olarak bakıldığında, alnın yüzün diğer kısımlarına nazaran daha az detaylandırıldığı görülmektedir. Alından sonra başlayan kaşlar siyah renkte yapılmıştır. Gözler dıştan içe doğru giderek daralan halkalar biçiminde olan koyu kırmızı, açık kırmızı, siyah, beyaz ve yeşil renkte mermerlerle oluşturulmuştur. Göz bebeği (*pupil, pupilla*), siyah renkte ve tam yuvarlaktır. Sağ göz bebeğinin üst bitiminin merkezine; soldakinin ise üst sol köşesine beyaz mermerden birer ışık yansıması noktacık yerleştirilmiştir. Göz bebeğini çevreleyen açık sarı ince bir halkayla irise geçilmiştir. İris, yine iç içe geçmiş açık kırmızı, açık sarı-kahverengi halkalarla oluşturulmuştur. İrisin dış konturu (*limbus*) ise açık çağla yeşili bir halka ile sınırlandırılmıştır. Göz beyazı (*sklera/konjonktiva*) ise karşılıklı simetrik yerleştirilmiş hilal biçimli iki beyaz yarım halkayla yapılmıştır. Onu çevreleyen iç ve dış kantus ise yine hilal formlu koyu kırmızı yarım halkayla verilmiştir. Alt ve üst göz kapakları, altta daha ince üstte daha kalın olmak üzere siyah-gri renkli, kavisli iki şerit halinde gözü çevrelemektedir.

Burun kısmı, yukarıdan aşağıya doğru genişleyen ve içlerinde pembeye çalan renk tonlarında damarlar barındıran bej renkte mermer plakalar ile yapılmıştır (fig. 16). Bu tasarımda sadece burnun sağ tarafında en dış konturun bir siyah bir de koyu kırmızı renkte mermer plakalar ile sınırlandığı göze çarpmaktadır. Burun delikleri; dış halkası

kırmızı, iç boşluğu beyaz olan mermerlerle öne çıkarılmıştır. Burnun orta çizgisi, yapının yarım daire planında merkez aks çizgisiyle simetriktir.

Medusa'nın ağzı hafif açıktır ve üst dişleri görülmektedir. Dudaklardaki detaylar doğala yakın renklerde mermer parçaları ile yapılmıştır. Dudaklar kırmızı, dişler beyazdır. Ağız boşluğu siyah renkte mermerlerle karartılmıştır. Üst dudak alt dudağa göre daha geniş yapılmıştır. Çenenin içi çoğunlukla beyaza çalan renkte mermer plakalarla yapılırken, konturları ise koyu kırmızı mermer plakalarla oluşturulmuştur. Böylelikle çenenin hafif tok, doğal görünümü yansıtılabilmiştir.

Medusa'nın boyun kısmının hatları belirsizdir. Burada kesin olan tek kompozisyon, karşılıklı duran iki yılandır. Yılanlar, kırmızımsı renkte mermer ile yapılmıştır. Gövdelerindeki pullar, içlerine minik ve yuvarlak beyaz renkte benekler yerleştirilerek vurgulanmıştır.

Emblemada betimlenen Medusa başının çevresinde, başı saran radyal pullar betimlenmiştir (fig. 14-15). Bunların her biri, ok ucunu anımsatacak ve alt ince uçtan ortaya doğru genişleyen, daha sonra daralıp semerdam biçiminde biten formda, iki farklı renk plakanın yanyana getirilmesiyle oluşturulmuştur (fig. 18). Genel olarak plakaların kalınlığı 0.5 cm ile 1.5 cm arasında değişken ölçülerdedir. Başın etrafını saran pullar, merkezden itibaren kenarlara doğru giderek genişleyen biçimde tasarlanmıştır. Bu tasarımda orkestra yarım dairesinin köşelerine doğru uzayan pulların son sıraları, diğer yönlerdekilere oranla daha büyük tasarlanmıştır. Medusa başının çevresindeki ilk sıra pul halkası 10 cm uzunluğunda iken, her iki köşedeki son sıra 87 cm uzunluğundadır. Her bir pul demeti, bir kırmızı-bir beyaz ve bir kırmızı-bir siyah renkte olmak üzere birbirine zıt renkte iki mermer levhanın yan yana getirilmesiyle oluşturulmuştur. Zıt renkli pul sıralaması, başın çevresinden itibaren bir sıra kırmızı-beyaz; bir sıra kırmızı-siyah şeklinde devam etmektedir. Böylelikle de bir renk kontrastı yaratılmıştır. Bu durum, anlatılan resimde görsel olarak bir dalgalanma yaratarak kompozisyonu hareketlendirmiştir. Pul demetleri yanlarda beyaz üzeri kırmızı damarlı veya beyaz renkte yarım daire plakalar ile sonlanmaktadır. Bu plakalar, sadece Medusa başının merkez ekseninde üst ve alt bitimde yapılmamıştır (fig. 13-15). Ayrıca alt bitimde üste göre daha geniş bir yarım daire plakasız alan bırakılmıştır. Orkestra yarım dairesinin sahne binası yönündeki düz konturunda dördü sağda, dördü de solda olmak üzere sekiz adet yarım daire plaka simetrik olarak yerleştirilmiştir. Diğer yönlerdeki plakalar, altışar adet olmak üzere iki yönde sıralı olarak yarım daire çizgisi boyunca uzanmaktadır. Bu yarım daire plakalar, orkestra dış konturunun karşılıklı olarak ortaları boş kalacak şekilde dizilmişlerdir. Orkestra zemin döşemesi opus sectile Medusa betimi en dışta beyaz üzeri kırmızı damarlı dikdörtgen mermer plakalarla oluşturulmuş bir bordür ile sonlandırılmıştır.

V.2. İkonoloji ve İkonografi

Olympeion Odeionu orkestra zeminini tümüyle kaplayan figürlü opus sectile dekorasyonu bütüncül olarak değerlendirildiğinde; tanrıça Athena'nın göğüs zırhını ifade eden bir "*Aigis/Aegis"* betimlendiği anlaşılmaktadır (fig. 13-15). Orkestranın

planına uygun olarak, yarım yuvarlak kalkan formundaki Aigis'in merkezindeki emblemada Medusa başı betimlenmiştir. Ortada Medusa'nın vurgulanmasıyla ön plana çıksa da, etrafında Medusa'nın kanatlarını sembolize eden radyal yerleştirilmiş pullar ve kanatların dış konturunu oluşturan yan yana dizilmiş yarım yuvarlak plakalarla, bu form tanrıça Athena'nın atribüsü olan göğüs zırhında (*Aigis*) karşımıza çıkmaktadır[99]. Bu nedenle; Kibyra'da devam eden kazı ve araştırmalar sonucu, kentte Hellenistik Dönem'den itibaren bir kültü ve tapınağı olduğu ortaya çıkan Athena Polias'a[100] kısaca değinmek gerekmektedir[101]. Tanrıça Athena, Hellen mitolojisinde bazen gök tanrının da vasıflarını barındıran aklın, bilgeliğin ve savaşın[102]; yanı sıra zanaatların, ip eğirme ve dokumacılığın, tarımın ve bahçeciliğin de tanrıçasıydı[103]. Fakat tanınmış ve yaygın sıfatlarından birisi olan "*Polias*" kimliğiyle, kültü bulunan kentin ve o kentin temel siyasal kurumlarının koruyucusu olup, toplum düzeninin yasalar nezdinde işleyişiyle sorumluydu[104]. Yani artık tam anlamıyla bir "kent tanrıçası" idi. Atina'da siyasal ve sosyal dönüşümün yaşandığı bir evrede karşımıza çıkan "*Polias*" epitheti, kentin kurucu ya da baş tanrılığı için Poseidon ve Athena'nın yarışması mitosuyla tescillenmiş ve Athena'nın değişmez sıfatlarından birisi olmuştur. Atina'da, katı ataerkil bir sosyal yapıda[105] ve kent vatandaşlığı temelinde ortaya çıkan yeni siyasal sistemin ve kurumlarının koruyuculuğunu üstlenen tanrıça adına, MÖ

99 Aigis üzerinde Medusa örnekleri için bk. LIMC IV.1, 299-305; LIMC IV.2, no. 156-197; Wilk 2000, 44-46. Roma İmparatorluk Dönemi opus tessellatum mozaikler üzerinde Aigis için bk. McKeon 1983, 170-177. Napoli'den Erken Hellenistik Dönem bir mezar yapısı içindeki örneği için bk. Röm. *Malerei*, 50-52. Sikke tipi olarak da yaygın kullanılmıştır. Anadolu'da özellikle Paphlagonia ve Pontos bölgeleri kent sikkelerinde tip olarak yaygın tercih edilmiştir. Anadolu'da özellikle heykel sanatında iyi görüldüğü bir örnek, Pergamon'dan ele geçmiş olan mermer bir Athena Parthenos heykelinde tasvir edilen Aigis'tir: bk. Radt 2001, 163; Grüßinger – Kästner – Scholl 2011, 559-560. Yarım yuvarlak kenarlığıyla görüldüğü heykel örnekleri için bk. Boardman 20132, no. 135, no. 235.3; Boardman 20132b, 99-100. Aslında Medusa'nın kanat kenarlarını sınırlayan bu yarım yuvarlak form, Aigis'in Athena'nın göğsünde, elbisesine belirli aralıklarla tutturulması sonucu, kumaşta oluşan doğal biçimden kaynaklanmış olmalıdır.

100 Özüdoğru 2020, 295-297: "…Kazı çalışmalarının başlangıcından önce Kibyra'da bir Athe*na kültü ve tapınağı olduğuna ilişkin hiçbir veri yoktu. 2015 yılında, Roma İmparatorluk Dönemi Hamamı'nın kuzey dış cephesi kazıları sonucunda, Hamam yapısının apodyterium ve frigidarium* dış duvarlarında devşirme olarak kullanılmış yazıtlı mimari bloklar tespit edilmiştir. Bu bloklardan biri olasılıkla tapınağın ya da stoasının üst mimarisine ait *triglif-metop parçası olup üzeri yazıtlıdır.* Yazıtta *"Athena Polias" adı açıkça okunmaktadır. Aynı yerden ve dönemden ikinci bir yazıtta ise Athena kült rahibeliği yapmış bir kadından bahsedilmektedir. Yine aynı alanda üst silmesi lotus-palmet bezemeli frizler tespit edilmiştir. Bu frizler de olasılıkla tapınağın sütunlu galerilerine aitti…".*

101 Kibyra'da Athena Polias kültüne ilişkin verilerin genel sunumu için bk. Kileci 2022, 36-39.

102 Mitosa göre; aklın, bilgeliğin de tanrıçası olan Athena, gök ve baş tanrı Zeus'un kafasından silah ve zırhlarıyla doğmuştu; tıpkı Apollon, Artemis, Hermes ve Olympos pantheonuna sonradan katılan Dionysos gibi Zeus'un gayrimeşru çocuklarındandı: bk. Carpenter 2002, 71.

103 Villing 1998, 147-168. Asia Minor'de bilinen ve farklı ikonografik özellikleriyle karşımıza çıkan birçok Athena kültünün köken itibarıyla Eski Anadolu ve Girit kaynaklı inanç ve tasvir geleneğinde olduğu, böylece yerel bir kültün daha sonradan Athena ile bağdaştırıldığı; özellikle "*Ergane ve Nikephoros*" epithetleriyle Athena'nın Eski Anadolu kökenleri hakkında bk. Işık 2004; Işık 2012, 327-336.

104 Herington 1955, 6-34; Kennedy 2009, 1 vdd. Athena Polias için Anadolu'da önemli kült merkezlerinden ikisi, Priene (bk. Carter 1983) ve Assos'tu (bk.Westcoat 2012).

105 Polisin ortaya çıkış sürecinde, dönemin eşitsizlikçi toplumunda kadının yeri hakkında bk. Şenel 1970, 76-89. Arkaik ve Klasik Dönemler boyunca Hellen toplumunda kadın hakkında bk. Budin – Turfa 2016, 647-738.

6 yüzyıl içinde Akropol'de bir tapınak inşa edilmiştir[106]. Asia Minor'da Hellenistik Dönem'de bu sıfatla tapınım gördüğü ve tanrıça adına "*Panathenaia*" şenliklerinin düzenlendiği ünlü kentlerden birisi Pergamon'du[107]. Tıpkı Pergamon gibi, Kibyra'da da Hellenistik Dönem içinde varlığı tespit edilen Athena Polias kültünün Roma İmparatorluk Dönemi'nde de devam ettiği anlaşılmıştır[108]. Konumuz açısından şunu özellile vurgulamak gerekir ki; Homeros'un anlatımıyla başlayan Gorgon ve kalkan (*Aigis*) birlikteliği, özellikle Athena tasvir geleneğinde, Medusa'nın hem Athena'nın göğüs zırhında hem de taşıdığı kalkanlarda betimlenmesiyle, neredeyse standart bir ikonografik unsur haline gelmiştir[109].

Bu aşamada, orkestra zeminini kaplayan opus sectile Aigis'in merkezinde betimlenen Medusa'yı, hem mitolojik hem de ikonografik nitelikleriyle kısaca irdelememiz yerinde olacaktır. Kibyra kazılarında bugüne değin ele geçen ya da tespit edilen figür betimlemeli eserler arasında sık karşılaşılan mitolojik karakterlerden birisi de Medusa'dır. Kentte kabartma resim olarak hem kamu yapılarındaki süslemelerde hem de lahit tipinde yoğun olmak üzere, mezar kabartmalarında sıkça kullanılmıştır[110]. Ayrıca pişmiş topraktan aplik ya da kandil bezemesi olarak kullanılan örnekleri de ele geçmiştir[111]. Bilhassa bu çalışmanın konusu olan Odeion yapısının orkestra zeminini süsleyen renkli mermer parçalardan yapılmış olan opus sectile döşemenin ortasında yer alan Medusa başı, Kibyra örnekleri içerisinde en dikkat çekici olanıdır[112].

Medusa, Antikçağ'da apotropeik (*Hel. Ἀποτρόπαιος / bela savıcı*) güçleriyle hem koruyucu bir kimlik hem de sevilerek konu edilen mitolojik bir figür olarak Hellen, Etrüsk ve Roma tasvir geleneğinde nispeten yaygın tercih edilmiştir. Nitekim Asia Minor da dâhil olmak üzere, geniş bir coğrafyada örnekleri bilinmektedir[113]. Hellen mitlerinden daha erken ve daha geç dönemlerde neredeyse tüm eskiçağ kültürlerinde (Mısır, Hint, Çin, Girit, Eski Anadolu, Avrupa ve Amerika gibi) farklı adlar altında fakat benzer ikonografi ya da işlev ve kimliklerle anlatılan söylenceler

106 Cooley 1989, 345-369. Kibyra'da Athena Polias'ın Hellenistik Dönem'de "akropolis koruyucu*luğu*" görevi yapmış olabileceği önerisi için bk. Kileci 2022, 38-39.

107 Radt 2001, 157 vdd.; Agelidis 2014, 382-384.

108 Özüdoğru 2020, 299-300. Roma İmparatorluk Dönemi Kibyra sikkeleri üzerinde Athena tipleri için bk. age. 367-372; Kileci 2022, 37-38. Hellenistik Dönem'de, tıpkı Kibyra'daki gibi Athena ve Zeus baş kültleriyle öne çıkan ve hem kent içinde hem kırsalında birçok ana tanrıça tapınım alanı tespit edilen Pergamon'da (bk. Ateş 2014, 422-435), Zeus kültünün kentteki daha erken yerel bir kültten devşirildiğine işaret eden bir anlatım aktarılmaktadır: bk. Agelidis 2014, 381. Bu veriler ışığında, Kibyra'daki hem Zeus hem de Athena kültünün kökenine ilişkin olarak aynı durum olasılık dâhilindedir: bk. Özüdoğru 2020, 296-297. Pisidia'da ve genel olarak Asia Minor'da Athena kültlerinin yerel kültlerle bağlaşık olduğuna ilişkin bk. Kileci 2022, 38.

109 y.dn. 99.

110 Özüdoğru 2020, 507, 527-534. Antikçağ tasvir sanatında Medusa için bk. LIMC IV.1, 289-362; LIMC IV.2, 163-207; RE VII.2, 1630-1657, *Gorgo*; Furtwängler, *Gorgo*; McKeon 1983, 16-17; Yılmaz Kolancı 2020.

111 Özüdoğru 2020, 507, 535.

112 Özüdoğru 2020, 245-247, 254, 507-508, 534-535.

113 Örnekler ve ilgili kaynaklar için bk. LIMC IV.1, 290-362; LIMC IV.2, 163-207; Furtwängler, *Gorgo*; McKeon 1983, 12-32; Wilk 2000, 31-54.

mevcuttur[114]. Ayrıca, örneğin İbrani mitolojisinde Sümer kökenli olarak "Lilith"[115], Türk mitolojilerinde "Albıs Cadısı"[116] gibi anlatılarda da Medusa'nın hikâyesiyle benzerlikler göze çarpmaktadır. Şimdiki zamanda, Anadolu'da yaygın olduğu üzere "Şahmaran söylencesi[117], nazar, göz değme[118]" inanışları ya da dünya genelinde kadının hak arayışının ve feminist hareketlerin bir ikonu olması[119] Medusa mitinin, modern toplumsal imge düzlemindeki farklı yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle, etkileri çağlar öncesinden günümüze süregelmiş olan Medusa'nın, anlam ve fonksiyon bakımından sadece "korkutucu ve koruyucu" sıfatlarıyla sınırlandırılması pek mümkün değildir. Fakat konumuz kapsamında Medusa'nın Antikçağ tasvir geleneğinde ortaya çıkışı, kökeni, gelişimi, söylencenin kaynakları ve sosyal - kültürel art alanını bütünüyle aktarmamız da olanaksızdır. Konu üzerine bugüne değin farklı uzmanlar tarafından kayda değer sayıda araştırma yapılmış ve bunlar geniş kapsamlı yayımlanmış olup, mevcut kaynaklar içerisinde özellikle korpus mahiyetindeki yayınlar[120], Medusa hususunda araştırma yapacaklar için önemli ve yeterli başvuru kaynağı niteliğindedirler. Bu sebeple, bu bölümde ana kaynaklara dayanarak söylencenin ihtivası ve o dönem toplumunun inanç sistemi içerisindeki yeri hususlarında özü aktarmakla yetinip, daha çok Kibyra opus sectile Medusa figürü ve onunla hem betim hem de fonksiyon bakımından kıyaslayabileceğimiz kronolojik olarak paralel benzerleri üzerine yoğunlaşacağız.

Gorgon (*Hel.* Γοργόνα) Medusa, mitolojide yaygın bilinen hikâyesiyle ünlüdür. Antik kaynaklarda mit olarak ilk anlatımı Hesiodos'a ait olsa da (*Hes. Theog*. 270-276) daha kapsamlı anlatıma sahip olanı ve yaygın bilineni Ovidius'un "Dönüşümler (*Metamorphoses*)" adlı eserindeki aktarımıdır (*Ovid. Met. IV.753-803*). Ayrıca Homeros, Aristophanes, Aiskhylos, Euripides, Pindaros, Pausanias, Apollodoros, Sicilyalı Diodoros, Strabon gibi farklı kaynaklarda da bahsi geçmektedir[121]. Literatürde Gorgonlar'ın ve özellikle Medusa'nın öyküsü genellikle Hellen kahraman Perseus mitiyle ilintili aktarılmıştır. Antik kaynaklar içerisinde söylencenin bazı varyasyonları bilinmektedir[122]. Örneğin; Euripides'in Ion tragedyasında Medusa'yı öldüren Athena ya da Zeus olarak anılmıştır[123]. Diğer bir farklı anlatım Sicilyalı Diodoros'a

114 Genel olarak bk. Wilk 2000, 55-86.
115 Kılıç – Eser 2018, 42-56.
116 Karakurt 2011, 33, "Albıs".
117 Balıkçı 2018, 56-59; Çıblak 2007, 188-192; Baykan 2021, 216-220.
118 Nazar, göz değme, kem göz inancı ve ritüellerinin Türk kültürü özelinde genel sunumu için bk. Manzakoğlu – Berkan 2016.
119 Wilk 2000, 193-224, "The Gorgon Today". Yakın geçmişte, İtalyan sanatçı Luciano Garbati'nin "*MeToo*" kadın hareketine adadığı bronz bir Medusa heykeli, New York Bölge Ceza Mahkemesi'nin karşısında sergilenmişti. Benvenuto Cellini'nin, Floransa'da 16. yüzyıla ait elinde Medusa'nın kesik başını tutan ünlü Perseus heykelinden öykünerek ve de hikâyeyi tersten tasvir edip, bu kez Perseus'un kesik başını elinde tutan Medusa ikonografisiyle, haksız cezalandırmaya ve adalete vurgu yapan bu heykel, tarihi mitin tekrar güncele taşınması açısından ilginç bir örnek olmuştur.
120 LIMC IV.1, 289-362; LIMC IV.2, 163-207; RE VII.2, 1630-1657; Furtwängler, Gorgo; Feldman 1954; Feldman 1965; Floren 1977; McKeon 1983; Wilk 2000; Hagen 2007.
121 Medusa söylencesinin antik kaynaklardaki genel sunumu ve kritiği üzerine kaynaklar için bk. RE VII.2, 1630-1645; McKeon 1983, 10-11,18; Lazarou – Liritzis 2022, 48-49.
122 Antik kaynakların karşılaştırmalı anlatımı için bk. Wilk 2007, 17-29.
123 Wilk 2007, 25.

aittir[124]. Diodoros, Gorgonlar'ın Amazonlar gibi savaşçı bir soy olduğunu, Atlantis'e yakın, uzak bir ülkede oturduklarını aktarmıştır. Başlangıç olarak; Medusa'nın trajik öyküsünü, antik kaynaklar temelinde genel hatlarıyla ve belli başlı modern kaynakları[125] referans alarak kısaca özetlemek gerekmektedir. Medusa (*Gorgonlar'*ın *ecesi*), mitolojide Gorgonlar (*Hel.* Γοργόνες; Γοργόνειον) olarak bilinen, deniz titanları soyundan Phorkys ve kız kardeşi Keto'nun çocukları olan ve Okeanos'un ötesinde, geceyle gündüzün sınırında yaşayan korkunç üç kız kardeşten tek ölümlü olanı ve en ünlüsüdür. Diğer iki kız kardeşin isimleri Euryale (*kudretli*) ve Stheno'dur (ırak giden). Graialar da Gorgonlar'ın kız kardeşleridirler. Birkaç farklı aktarımı bulunan hikâyenin başlangıcında, bu üç kız kardeş arasında bilhassa Medusa hem insanlar arasında hem de tanrılar katında kıskanılacak bir güzelliğe sahiptir. Tanrıça Athena'nın tapınağında rahibe olan Medusa, denizlerin tanrısı Poseidon tarafından tapınakta taciz edilir ya da tecavüze uğrar ve bu olayın sonucunda kardeşleriyle birlikte tanrıça Athena'nın gazabına maruz kalır. Athena, üç güzel kız kardeşi, bundan sonra Gorgonlar olarak bilinecek olan; saçlarından yılanlar fışkıran, tunç elli, domuz dişli ve ejderha (bazı anlatılarda altın) kanatlı çirkin canavarlara dönüştürür ve dünyanın en kuzeyine, Hyperborea'ya sürer. Söylencede Medusa, gözlerine bakanı taşa çevirme gücüyle ön plana çıkmıştır. Hikâyenin devamında ise, Zeus ve Danae'nin oğlu Hellen kahramanı Perseus'un tanrıça Athena ve tanrılar Hades ile Hermes'in yardımlarıyla Medusa'nın kafasını keserek öldürmesi anlatılır. Medusa'nın akan kanından ise kanatlı at Pegasos ile Khrysaor (*altın kılıç*) doğmuştur. Daha sonra tanrıça Athena'nın düşmanlarını korkutmak ve taşa çevirmek için Medusa'nın başını, göğüs zırhının (*aigis; aegis*) ortasına yerleştirdiği aktarımıyla Medusa'nın trajik öyküsü son bulur. Euripides'in Ion oyununda (*Eur. Ion, 987–1017*) tanrıça Athena'nın Gorgon başından biri öldürücü, diğerinin ise yaşam verici iki damla kan aldığından bahsedilmiştir[126].

Kadın kimliği üzerinde temellenen bu trajik öykünün ana karakteri olan Medusa'nın kökeni, sahip olduğu gücün ihtivası ve anlamı, kimliğin antik toplum düşüncesinde gerçekten ne ifade ettiği gibi çok yönlü epeyce soru ya da sorunlar, yukarıda da bahsettiğimiz temel kaynaklarda farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiş ve tartışılmıştır[127]. Ayrıca Antikçağ'dan günümüze sosyolojiden psikolojiye, felsefeden politikaya, halk bilimine, güzel sanatlara ve hatta edebiyata kadar tekil birçok araştırmanın ya da eserin konusu olmuştur[128]. Söylencenin farklı varyasyonları da dâhil olmak üzere, Medusa inancında temel birkaç ortak ikonolojik ve ikonografik

124 y.dn. 121; Erhat 1972, 149-150, "Gorgolar".

125 LIMC IV.1, 289-362; LIMC IV.2, 163-207; RE VII.2, 1630-1657, "Gorgo"; Graves 1955, 17, 244; Erhat 1972, "*Gorgolar, Medusa ve Perseus"* maddeleri; McKeon 1983; Wilk 2000; Lazarou – Liritzis 2022.

126 Lloyd 1986, 11. Aynı özellik Anadolu mitolojisinde Şahmaran'da da karşımıza çıkar.

127 Genel olarak sunumu için bk. Wilk 2000, 193-224; Lazarou – Liritzis 2022, 48-59.

128 Örnekler için bk. Wilk 2000, 193-224; Manzakoğlu – Berkan 2016, 194; Kılıç – Eser 2017, 128,147; Kef 2018, 35-37; Balıkçı 2018, 56-59; McKonkey 2021. Özellikle 16. ve 19. yüzyıllar arasına ait en ünlü Medusa heykel ve resimleri arasında şunları sıralayabiliriz: Benvenuto Cellini'nin bronz Persus ve Medusa başı heykeli (1545-1554); Michelangelo Merisi da Caravaggio'nun Medusa başı resimleri (1596-97); Gian Lorenzo Bernini'nin Medusa büstü (1644-1648); Giovanni Battista Foggini'nin Perseus ve Medusa heykelciği (1690); Alexander Runciman'ın Perseus ve Medusa resmi (1774); Laurent Marqueste'nin Perseus ve Medusa heykeli (1876/1903).

unsur ön plana çıkmaktadır. Öncelikle tematik kurgu, ataerkil bir toplum yapısında eril düşüncenin ürünü olarak namus, iffet, bakirelik, ahlak, güzellik ve şehvet gibi kavramlar üzerinden, herhangi bir bilinçli suç ya da günahı olmasa da, bir kadının tanrısal iradeyle (üstelik hemcinsi bir tanrıça eliyle) cezalandırılması; insandan canavara[129], güzelden çirkine dönüşümü ve nihayetinde katledilmesidir. Bu dönüşüm metaforu, J. Campbell'in aktarımıyla; toprak inancını ve bereketini simgeleyen (yaygın olarak toprak ana ya da ana tanrıça dişil kimlikleriyle) tüm daimonlara karşı çıkıştır[130]. Bu yoruma dayanarak Medusa mitinin kökenini, ataerkil yapıya dayalı kent yaşamı ve kentsel ekonominin gelişimiyle, geçmişten kalan kırsal ekonomi temelli anaerkil toplum izlerinin özellikle Olympos pantheonu mitleri aracılığıyla ortadan kaldırılması kapsamında değerlendirebiliriz. Antik toplum düşününde her tür kişileştirilmiş kötülüğü dahi korkutabilecek nitelikte, korkunç ve çirkin bir ucubeye dönüşümünden sonra Medusa'ya göz ve yılan sembolleriyle apotropeik, gözlerine bakanı taşa çevirmesiyle de doğaüstü, tanrısal bir güç bahşedilmiştir. Böylece ölüm – yaşam gibi zıtlıkları barındıran, korkutan fakat aynı zamanda bu özelliğiyle koruyucu da olan, sağaltıcı ve öldürücü "*düalist*" bir kimlik kazandırılmıştır. Nitekim onun hem yeraltı–ölüm, hem de yaşamla (koruyucu, sağaltıcı) özdeş karakteri ve de dönüşümü, değişmez bir atribüsü olarak kafasından çıkan (Kibyra örneğinde bu özelliğin farklı ve özgün ikonografiyle verilmesi aşağıda daha detaylı tartışılacaktır) ve ölüm – yaşam karşıtlığı bakımından köken olarak totem inançlara kadar geri giden yılanlarla[131] sembolize edilmiş ve pekiştirilmiştir. Tıpkı antik çağda sağlık tanrısı Asklepios'un atribüsü ya da modern tıpta sembol olmasından anlaşılacağı üzere; yılanın bünyesinde hem zehir (ölüm) hem panzehir (yaşam) taşıdığı bilgisi, Medusa'nın akan kanının bir damlasının ölümcül, diğerinin yaşam ve sağlık verici olmasıyla eşitlenerek, yılanın doğal gücü mitosta Medusa kimliğine aktarılmıştır. Bu gücün ölümünden sonra da baki

129 Athena tarafından yine ölümlü bir kadına benzer bir "insandan hayvana dönüşüm" cezası verme teması, Arakhne mitinde de karşımıza çıkar. Lydia'lı Arakhne de bir ölümlü olarak haddini aşar, dokuma ve oya işlemedeki ustalığıyla, aynı zamanda el sanatları tanrıçası da olan Athena'yla (Ergane) yarışmaya kalkışır ve yarışmada tanrıların aşk hayatlarını konu olarak işler. Tanrıça buna çok öfkelenip onun gergefini yırtınca, Arakhne üzüntüsünden kendisini asar. Athena, tıpkı Medusa'da olduğu gibi, hala öfkesini yenemeyip, sonsuza kadar tozlu köşelerde faydasını göremeyeceği ağ örsün diye, onu bir örümceğe dönüştürür: bk. Erhat 1972, 61-62, "Arakhne".

130 Campbell 20152, 26: "*...Çünkü ister Zeus ve Apollon'un, Theseus, Perseus, Jason ve ötekilerin zaferlerini düşünelim veya Yahova'nın Leviathan'a karşı zaferini düşünelim, çıkan ders, eşit şekilde kendi başına hareket eden gücün, dünyaya bağlı **yılan** mukadderatının gücünden büyük olduğudur. Hepsi, Harrison'un deyişi ile 'öncelikle, toprak inancına ve toprak verimliliğinin daimonlarına karşı çıkıştır'...*".

131 Sivri – Akbaba 2018, 54-55: "*...Yeraltı ve yeryüzü arasında yaşamını sürdüren yılan, üç farklı katmanın karakteristik folklor / edebiyat özelliklerini, kendi bünyesinde barındırdığı zıtlıklarla yansıtır. Öncelikle ölüm ve kötülük ile ilişkilendirilen kısmı yeraltını; yaratılış ve deri değiştirme özelliği ile yeniden dirilme yeryüzünü temsil eder. Yılanın yeryüzünü temsil eden özellikleri ağaç, yumurta ve su gibi unsurlarla ilişkilendirerek hayatı, üremeyi ve doğurganlığı ifade eder. Bu üç taraf yılanın hem aydınlık hem de karanlık yüzünü ortaya koyar. Aynı zamanda "yılan, aslanla birlikte hayvanlarla ilgili sembolizmin ilk sırasını paylaşır. Görüntüsü her zaman en iyi olanı en kötü şekilde temsil etmek için kullanılmıştır: Yaratılış, yenilenme, ölümsüzlük ancak aynı zamanda da gerçeği gizleme, mutlak kötülük ve ölüm kavramlarını sembolize eder. Görüldüğü üzere, yaratılışı itibariyle yılan, düalist bir yapıya sahiptir...*".

kalmasıyla Medusa da bir nevi ölümsüzleştirilmiştir. Mitosta Medusa'nın yegâne gücü olarak vurgulanan gözleri ve bakışı, insanın dünyaya açılan penceresi niteliğindeki gözün ve görme duyusunun ölümcül bir güç sembolü olarak vurgulanmasıdır[132]. Belki de gerçekte; yılanın zehriyle hatta bazen ileri fobisi olan kişilerde karşılaşma anında dahi insanları kısmi ya da tamamen felç etme (*inme=hemipleji*) özelliği de, tıpkı zehir-panzehir özelliğinin Medusa'nın kanına atfedilmesi gibi, bu kez Medusa'nın gözlerine ve bakışlarına atfedilmiştir. Böylece yılanın bilinen tüm karakteristik savunma ve avlanma güçleri, Medusa kimliğinde onun temel vasıfları olarak simgeleştirilmiş, kişileştirilmiştir[133]. Mitos geleneğinde bu kişileştirme tam anlamıyla insan formunda değil, insan –hayvan melezlemesi biçiminde kurgulanmıştır. Hellen mitoslarında genellikle insan – hayvan melezi karışık yaratıklarda bazı duyusal yetenekler, öldürücü, yıkıcı ya da korkutucu bir güce dönüştürülmüştür (örneğin Sirenler'de "ses"in korkutucu bir güç sembolü olması gibi[134]). Hikâyede dikkat çeken bir diğer husus, Hellen mitlerinde nispeten sık kullanılan bir tema olarak, cezalandırılan kişinin insandan canavara ya da bir hayvana dönüşümden sonra genellikle çok uzak, vahşi, ıssız bir yerde yaşamaya (çoğunlukla ilkelliğe ve yer altına vurgu yapmak için bir mağarada) mahkûm edilmesidir. Medusa söylencesinin erkek egemen Hellen toplumunda ortaya çıktığı dönemde, yani Arkaik Dönem tasvir sanatında, Medusa'nın henüz ilkel ve korkunç görünümüyle, bazen de neredeyse karikatürize edilerek betimlendiği bilinmektedir[135]. Bu dönem, aynı zamanda Atina merkezli olarak Eski Yunanistan'da tiranlıkla yönetilen ve kırsal ekonominin daha baskın olduğu klan toplumundan, kent vatandaşlığı temelinde erkek egemen ve daha çok seçkin üst sınıf ile orta sınıf burjuvanın söz sahibi olduğu "*polis*"[136] çerçevesinde yeni bir toplumsal örgütlenişe geçişle de paraleldir[137]. Nitekim J. Campbell, Eski Yunanistan ve Girit'te Erken

132 Burada, J. Berger'in "…*Görme konuşmadan önce gelmiştir. Çocuk konuşmaya başlamadan önce bakıp tanımayı öğrenir…;…Bir imge, yeniden yaratılmış ya da yeniden üretilmiş görünümdür…;…. Her imgede bir görme biçimi yatsa da bir imgeyi algılayışımız ya da değerlendirişimiz aynı zaman da görme biçimimize de bağlıdır…;…düşündüklerimiz ya da inandıklarımız nesneleri görüşümüzü etkiler…*" (*Berger 2014, 7,10*) ifadelerini anımsamak, o dönem toplumunda Medusa'yı izleyenlerin algı biçimlerini ve imajının etkisini yorumlamak için fayda sağlayabilir.

133 Burada C. G. Jung'un "*kollektif bilindışı ve arketip*" teorisini hatırlarsak (bk. Jung 1997); bu bağlamda Medusa'nın Antik Akdeniz coğrafyasında o dönem için yaygın bilinen mitosunun arketipi "*yılan*"dır diyebiliriz.

134 Medusa – Siren karşılaştırması üzerine bk. Andres 2020.

135 LIMC IV.2, 161-170, 174; Wilk 2000, 32-34; Carpenter 2002, 107-108, no.149, 151. Erken örnekler içerisinde Medusa'nın, sıra dışı biçimde dişi bir kentauros olarak betimlendiği tekil örnek için bk. Wilk 2000, 36; Carpenter 2002, 113, no.150; Lazarou 2022, 121. Ayrıca Medusa'nın kentauros görünümüyle doğrudan bağlantılı olarak; A. Lazarou'nun yakın tarihte yayımlanan çalışması dikkate değerdir. Lazarou; Gorgon Medusa ya da Gorgoneion tasvirlerinin, Homeros'un Son Tunç ve Erken Demir Çağı konu alan destanlarında bahsedilmesine karşın, neden MÖ 11. yüzyıl ile MÖ 8. yüzyıl arasında olmadığına dikkat çekmiştir. Çalışmasında özellikle Lefkandi'den ele geçmiş olan daha erken tarihli kentauros figürünlerinden yola çıkarak, aynı şekilde Medusa mitinin de Yunanistan'da Yakın Doğu ve Girit ile ilişkide olan merkezlerde varlığının mümkün olabileceğini önermiştir: bk. Lazarou 2022, 119-121.

136 Hansen 2000, 173-182.

137 Polisin ortaya çıkış sürecinde toplumun siyasal, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında ayrıca bk. Şenel 1970, 91-169. Polis kavramının; sadece Yunanistan ölçeğinde ve Atina merkezli olarak dar bir coğrafyada, tek bir kültürel kimlik çerçevesinde belirlenmiş bir model üzerinden tartışılması ve anlaşılması

Dönem inanç sisteminde yılan kimliğiyle ya da atribüsüyle karşımıza çıkan toprak ana – ana tanrıçaların, Erken Demir Çağ ile birlikte yerini ataerkil Olympos tanrılarına bıraktığını vurgulamış ve Medusa mitini de bu bakış açısıyla değerlendirmiştir[138]. Yani bir bakıma mitos, yılanla da simgelenmiş ve Ana Tanrıça kimliğinde kişileştirilmiş[139] toprak bereketinin ve ekonomisinin, değişen sosyal ve ekonomik yapıya uygun olarak kent ekonomisi içine dâhil edilmesine, böylece kırsal ekonomiyi gerçekleştiren kalabalık kitlenin de ana kentle doğrudan bağının kurulmasına hizmet etmiş olabilir. Bu bakış açısıyla, Athena'nın Gorgo başını Aigis'ine aplike etmesi ve onun güçlerini de kendi bünyesine katması, kent yaşamı için vazgeçilmez olan kırsal üretimin (*teritoryum*) yeni bir siyasal ve ekonomik yapıyla ortaya çıkan kent – devlet ideali içine dâhil edilmesinde yardımcı olan bir propaganda aracı olarak da yorumlanabilir. Medusa, Erken Dönem tasvirlerinde kanatlı olarak betimlenmesi ve bazı örneklerde ellerinde hayvan tutması nedeniyle "*Potnia Theron / Hayvanlar Ecesi-Hâkimi*" kimliğiyle de özdeşleştirilmiştir[140]. S. R. Wilk, Medusa miti ve kimliği üzerine yaptığı çalışmada, farklı coğrafya ve kültürlerdeki benzer tasvirler üzerine bazı tespitlerini sunmuştur[141]: Öncelikle bunların, apotropeik özellikleriyle daha çok belaları savıcı ve koruyucu olarak ortak amaçlar için kullanıldığı gözlemini aktarmıştır. Kronolojik olarak Mezopotamya ve Mısır'dan başlayarak, Hellenistan, Amerika ve Uzakdoğu'ya kadar geniş bir coğrafyada, farklı zamanlarda ortaya çıkışın ve en erkenden geçe gidildikçe coğrafik uzaklığın arttığının gözlenmesine rağmen, tek kökten çıkmış bir kalıp modelin pek mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Araştırması dâhilinde Anadolu için herhangi bir arkeolojik ya da etnoarkelojik örnekleme kullanmamıştır. C. H. McKeon, Roma Dönemi mozaikleri üzerinde tasvir edilen Medusa başlarını incelediği çalışmasında, mozaikler üzerindeki örnekler ışığında, Medusa'nın koruyucu mu yoksa dekoratif işlevde mi tercih edildiğini tartışmış ve her ikisini işaret eden örnekler olsa da, apotropeik kimliğin daha ön planda olduğunu belirtmiştir[142].

Günümüzde Anadolu'da yaygın inanılan ve herhangi bir dini kurala bağlı olmadan uygulanan, geleneksel olarak geliştirilmiş koruma ritüellerine sahip "nazar, göz değme"den yukarıda bahsetmiştik. Bu ritüellerde kullanılan sembollerden en yaygını mavi göz formunda[143] nazar boncuklarıdır. Buradaki ikilem, kem göz ya da bakışla gelen kötülüğe karşı, yine aynı güce sahip olduğuna inanılan göz simgesinin koruyucu

çabalarına, konuya ideolojik bakış açılarına ve yaklaşımlarına eleştiriler ve Klazomenai ölçeğinde kavramın geniş perspektifte yeniden ele alınması üzerine bk. Koparal 2014.

138 Ayrıca, Piraeus'ta bulunan ve üzerinde havaya dikilmiş dev bir yılana tapınan üç kişinin betimlendiği, "*Zeus Meilikhios'a*" adanmış bir steli de kanıtları arasında sunmuştur: Campbell 20152, 20-27, şekil 8.

139 Yılan ve Medusa bağlamında, köklerin Eski Girit ve Kıbrıs'a uzanması ve diğer köken teorileri için bk. Lazarou – Liritzis 2022, 50-51. Ayrıca, konu üzerine, Lidya'nın başkenti Sardes'ten ele geçmiş olan ve MÖ 6. yüzyıl içinde tarihlenen, ana tanrıça Kybele (*Kuvava*) için yapıldığı düşünülen kabartmalı taş naiskos bir fikir verebilir. Sunak üzerinde ayakta duran Kybele'nin her iki yanında yılanlar betimlenmiştir: bk. Roosevelt 2021[2], 124-125, şek. 4.16.

140 LIMC IV.1, 310-311; Carpenter 2002, 108; Lazarou – Liritzis 2022, 50-51.

141 Wilk 2000, 84-85.

142 McKeon 1983, 102-148.

143 Burada, S. R. Wilk'in; MÖ 6. yüzyıl son çeyreğinde siyah figür tekniğinde boyanmış gözlü kyliksler üzerinde vurgulanan göz motifleriyle Medusa ilişkisi yorumunu hatırlamak önemlidir: bk. Wilk 2000, 176-178.

olarak kullanılmasıdır. Benzer bir ikilem ve toplumsal algı değişikliği Medusa için de gerçekleşmiş olabilir mi?[144] Arkaik Dönem'de MÖ 7. yüzyıl içlerinden başlayarak, korkunç ve hayli çirkin, canavarca tasvir edilen Medusa[145], MÖ 5. yüzyılla birlikte normal insan formunda[146], hatta Roma İmparatorluk Dönemi içindeki birçok tasvirinde duygularının okunabildiği, çoğu zaman hüzünlü, kederli, masum bir ifadeye kavuşmuştur. Antikçağ sanatında yaygın işlenmesi ve zamanla hikâyesinin herkesçe bilinir oluşu sonucu Medusa, belki de haksız yere cezalandırılmış, saldırıya uğramış bir mağdur algılamasıyla, görüntüsünden ziyade herkesin aşina olduğu, sevilerek kullanılan yaygın bir koruyucu ikona dönüşmüş gibidir. Dönemin inanç sistemindeki diğer tanrı ya da tanrıçalar gibi, kuralları belirlenmiş, kurumsallaşmış bir ritüel uygulaması ya da tapınağı yoktu. Görünen o ki; her kesimden ve sınıftan insanların, özgürce ve kolayca ulaşabileceği, doğrudan temas kurabileceği, örneğin koruyucu bir kolye olarak rahatlıkla üzerinde taşıyabileceği[147] bir ikondu. Sınırlandırılmış ve tanımlanmış bir görev alanından ziyade, günlük yaşamda halk arasında yaygın olan tüm art niyetlere, kem bakışlara, kötü büyülere, şanssızlıklara, haksızlıklara, hukuksuzluklara karşı ya da ruhun ve bedenin sağlıklı kalması için umar olabilen, özellikle Roma İmparatorluk Dönemi içinde geniş bir coğrafyada yaşayan toplulukların düşününde ortak, canlı bir imgeydi. Günümüzden bakılınca; Medusa mitolojisi, maalesef modern toplumlarda da devam eden, "namus cinayetleri" olgusunun, bir bakıma antik toplum inanç sistemindeki tescili ve çoğunlukça normalleştirilmiş söylemi olarak da algılanmaktadır[148]. Athena ile birlikte, Aigis üzerinde, tanrıçanın temsil ettiği ve "*Polias*" sıfatıyla kentsel yaşamın düzenine ilişkin tüm erdemlerin

144 Daha kapsamlı biçimde, güncel araştırmalar ışığında, aşağıda "Tipoloji" bölümünde tartışılacaktır.

145 Medusa'nın Arkaik Dönem tasvir biçimleri ve örnekleri için bk. LIMC IV.2, 163-170; Wilk 2000, 32-40; Carpenter 2002, 107-108, 112-115; Lazarou 2022, 121. Erken Dönem tasvir geleneğinde, özellikle boyalı pişmiş toprak kaplar üzerinde, Medusa hep kanatlı olarak, çoğunlukla kız kardeşleri ya da Perseus ile birlikte koşar pozisyonda betimlenmiştir. T. H. Carpenter, Syrakousai'da bulunmuş olan ve MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen pişmiş toprak bir kabartmada, Medusa'nın ilk kez yalnız başına betimlendiğini ve bu tarihten hemen sonra yine tek başına kalkanlar üzerinde görüldüğünü belirtir: Carpenter 2002, 107.

146 Bu tipin en erken örnekleri arasında sayılan *"Medusa Rondanini"* olarak bilinen baş, yaklaşık MÖ 5. yüzyıl sonlarına tarihlense de, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir kopyadır. J. Boardman, bu örnekte ilk kez Medusa'nın kanatlı başlığı ve yüzünün etrafına dolanmış yılanlarıyla birlikte güzel bir kadın olarak tasvir edildiğini belirtmiştir: bk. Boardman 20132b,236, no. 241. T. H. Carpenter ise kederli bir yüze sahip, güzel bir kadın olarak değerlendirmiştir: bk. Carpenter 2002, 113, no. 152.

147 Nitekim amuletler üzerinde koruyucu bir kimlik (iyi şans ve ruh ile bedenin korunması için muska) olarak, Medusa'nın yüzyıllar sonrasında dahi kullanımının ilginç örnekleri MS 9.-11. yüzyıllara aittir: bk. Dafi 2012, 241-246; Sever-Georgousakis 2022, 216-217, 221, fig.4. Bu örnekler ülkemizde halen satılan göz ya da Şahmeran temalı kolye ve bileklikleri hatırlatmaktadır.

148 Özerol – Okray 2020, 52: *"...Kişisel olarak düşüncem şudur ki; töre cinayetleri genellikle doğu kültürleriyle bağdaştırılsa da Antik Yunan Mitolojisinde açık şekilde Medusa'nın katledilmesinde görülmektedir. Töre mitinin tarihi geçmişe dayanmaktadır ve birçok kültüre yayılmış haldedir. Kadın tecavüze uğrayan mağdur durumunda olmasına rağmen katledilmiş ve güçlü konumdaki erkeğe hiçbir ceza uygulanmamıştır. Kadın üzerinde kurulan baskı ve söz hakkı, ötekileştirme töre için normal kabul edilmektedir. Erkek egemenliği altında "kanının akıtılması" düşüncesiyle kadının öldürülmesi vahşetin göstergesidir. Yapılan araştırmada eski çağların efsanesinin günümüz cinayetlerine benzer şekilde olduğu ve arada yüzyıllar olmasına rağmen cinayetin işleniş seyrinde benzerlikler olduğu görülmüştür …"*.

korunması hususunda Medusa, bireylerin düşüncesinde imajı ve anlamı hep canlı olan yardımcı bir figürdür. Tabii ki Klasik Dönem ile birlikte Medusa'nın tasvir anlayışındaki bu değişimin nedenleri, tek bileşenden oluşmuş varsayılamaz. Nitekim sanatın kendi içerisinde hem üslupsal hem ikonografik evrimi de önemli faktörlerden biri olmalıdır[149]. Merkezindeki etkileyici Medusa başıyla vurgulanan Aigis tasvirinin Kibyra'da neden tercih edildiği ya da seçildiği hususunda henüz sadece öngörülere sahip olsak da, Kibyra opus sectile Medusa betimi; güzel yüzlü, korkutucu olmaktan ziyade ürkek, kısmen hüzünlü bir ifadeyle tasvir edilmiştir (fig. 16). Bu bakımdan döneminin diğer benzer örneklerinden birçoğuyla paralel bir tasvir anlayışını yansıtmaktadır. Yine de şimdi daha kapsamlı aktaracağımız ikonografik özellikleriyle, tasvir sanatı bakımından çağdaşlarını aşmış görünmektedir.

Roma İmparatorluk Dönemi Medusa betimlerinde, onun değişmeyen belirteçleri yılanlar ve kanatlı başlığıdır. Bu belirteçlerin üslupsal tasvir biçimleri oldukça farklılık gösterebilmekte olup, özellikle heykeltıraşlık eserlerinde yaygın olmak üzere, kafaları alnın ya da başın üzerinde karşılıklı veya ters pozisyonda simetrik duran ve kuyruk kısımları çene altında düğüm yapmış olarak Medusa'nın başını çevreleyen iki yılanın betimlendiği tip, şablon olarak en yaygın kullanılanlardandır[150]. Betim çeşitliliği ve tasvir geleneğinde Aigis / Medusa repertuvarının oldukça geniş olması (heykel, kabartma, mozaik, duvar resmi, sikke, gemme, pişmiş toprak gibi) nedeniyle, konumuz kapsamında sadece Aigis (tam ya da yarım yuvarlak) ya da ona çok yakın formda olup, kanat pullarıyla birlikte tasvir edilmiş Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait kıyaslama örnekleriyle sınırlı kalınacaktır.

Kibyra orkestra zeminindeki dekorasyonla oldukça yakın benzerlikler gösteren ve Roma İmparatorluk çağına ait örnekler, en çok opus tessellatum tekniğiyle yapılmış mozaiklerde karşımıza çıkmaktadırlar. Bu örneklerin neredeyse tamamı, C. H. McKeon tarafından, bir doktora tezi kapsamında detaylıca irdelenmişlerdir[151]. Konu üzerine korpus niteliğindeki bu çalışmada, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait (MS 1. yüzyıldan - 4. yüzyıl dâhil olmak üzere geniş bir zaman aralığında) çoğunluğu opus tessellatum ve bir kısmı da opus vermiculatum tekniklerinde üretilmiş, toplam yüz on yedi farklı eser katalog dâhilinde tanımlanıp tarihlenmişlerdir. Bu örneklerin coğrafik dağılımı, İtalya merkez olmak üzere, Yunanistan, Anadolu, Mısır, Kuzey

149 J. Boardman, MÖ 5. yüzyıl sonlarına ait heykeltıraşlık eserlerini yorumlarken, bu dönemin aynı zamanda Sophokles ve Euripides'in kariyerlerinin sonlarıyla paralel olduğunu ve heykeltıraşların da eserlerinde, birçok tragedya yazarının yansıttığı atmosferi aktardıklarını belirtir: Boardman 20132b, 214-215. Ayrıca Hellenistik Dönem ile birlikte; Homeros dünyasının aristokratik kahramanları ya da tanrı - tanrıçalar gibi idealize edilmiş klasik konular yanı sıra, daha erken zamanlarda örneğine rastlamadığımız, yaşlı köylü adam, yaşlı balıkçı, ata binen ya da bakan köle çocuk, pazara giden yaşlı kadın, yaşı geçmiş yorgun bir boksör, ayağından diken çıkaran çocuk gibi alt sınıftan sıradan halk tiplemeleri de plastik sanatlarda tasvir edilmeye başlamıştır. Bu sebeple Medusa'nın imaj değişimde sadece sanatçının, dönemin yaygın üslup anlayışıyla kendi düşünündeki kurgusunu yansıtması değil, aynı zamanda onu talep eden toplumun beğeni ve algı karakteri de önemlidir.

150 Genel olarak örnekler için bk. LIMC IV.1, 345-362; LIMC IV.2, 196-207; McKeon 1983, 16-32. Asia Minor'dan mimari kabartma örnekleri için bk. Yılmaz-Kolancı 2020, 96-101. Kibyra özelinde farklı örnekler için bk. Özüdoğru 2020, 527-535.

151 McKeon 1983.

Afrika, İspanya, Britanya gibi Roma'nın tüm eyaletlerini kapsayacak genişliktedir. Hepsinin ortak özelliği; merkezlerinde farklı tip ve stillerde betimlenmiş Medusa başının yer alması ve bu dönem Medusa ikonografisinde onun standart atribüleri olan yılan ve kanatlı başlığının mutlaka yer almasıdır. Maalesef ilgili çalışma dâhilinde opus sectile tekniğinde yapılmış bir örnek bulunmamaktadır. Bu sebeple bu kaynaktaki opus tessellatum örneklerle kıyaslama aşağıda "Tipoloji ve Tarihleme" bölümünde yapılacaktır. Burada genel bir tespiti vurgulamak gerekir; aynı figürün ya da bir mimari ögenin, örneğin konumuz gereği Medusa başının, opus tessellatum ve opus sectile tekniklerinde yapılmış örnekleri kıyaslandığında; iç içe geçmiş çok renk ve farklı formlarda parçalar kullanılabildiği için, sectile tekniğinin; sanatçılara duygu ve düşüncelerini daha iyi yansıtabilecekleri, etkili ve çok boyutlu bir tasvir özgürlüğü sağladığı söylenebilir. Aynı teknik avantajlar duvar resimleri için de geçerlidir. Nitekim Kibyra Medusa tasvirinde yüze hâkim olan masumane ve hüzünlü ifadenin oldukça başarılı verildiği erken tarihli duvar resmi örnekleri, Herculaneum'da Villa dei Papiri'nin freskolarında resmedilmiş Medusa başlarıdır[152]. Bu örneklerde de kaşlar ve gözler yukarıdan aşağıya doğru inmiş ve gözlerdeki ışık yansımasıyla bakışlara canlılık katılmaya çalışılmıştır.

Kibyra opus sectile Medusa betiminde, başın hafifçe sağa döndürülüp, yukarı kaldırılmasıyla figüre bir perspektif kazandırılmıştır (fig. 14, 16). Bu dönüşün gereği olarak; çeneden alnın bitimine kadar, yüzün tam ortasından ayrılacak şekilde, sol tarafında nispeten daha açık renk, sağda ise daha koyu renk mermer parçaları kullanılarak ışık-gölge yansıması verilmiştir. Böylece sanki yüzün sol tarafı daha önde, sağ tarafı daha arkada izlenimi yaratılmış ve düz düzeydeki betimlemeye derinlik ve üç boyutluluk kazandırılmıştır. Çok renkli ve zıt tonlarda küçük parçalar kullanılarak, yüzde üç boyutlu izdüşümde yaratılan bu gölge-ışık, karanlık-aydınlık karşıtlığı; aynı zamanda bu betiyi meydana getiren ve kimliğini maalesef bilmediğimiz sanatçıya Medusa'nın yukarıda bahsettiğimiz, iyi-kötü, yaşam-ölüm, hasta edici-sağaltıcı gibi karşıtlıkları barındıran "*düalist*" karakterini de izleyicilere güçlü bir biçimde aktarabilme olanağını ve özgürlüğünü sağlamış olmalıdır. Bunun bir nedeni de; sanatçının, Medusa ile izleyici kitle arasında canlı bir iletişim ve içten bir bağ kurulmasını sağlayabilme gayreti de olabilir. Nitekim yüzün dönüşüne rağmen, gözler karşıya bakar şekilde betimlenerek yüze hareket kazandırılmıştır. Yüzdeki anlam ve ifadenin odak noktası, doğal olarak gözler olmuştur. Göz "aşağı düşük" formda yapılarak, kaşlarla birlikte, yüzdeki ifadenin daha belirgin vurgulanması amaçlanmıştır. Gözlerdeki ürkek, şaşkın, heyecanlı ve biraz da korku dolu bakışa karşı; alnın ortasında çatılmış gibi duran kaşlar, dışa doğru dalgalı biçimde aşağı indirilerek yumuşatılmış ve yüze hüzünlü, masumane bir ifade hâkim olmuştur. Göz bebeklerinin merkezi (*pupil*) tam yuvarlak koyu siyah bir plaka ile vurgulanmıştır. İris iç içe geçmiş sarı, kırmızı, açık yeşil küçük halkalarla renklendirilerek, bakışa canlılık ve doğaüstü bir kimlik kazandırılmıştır. Pupilin üst kısımlarına beyaz renkli mermerden, yuvarlak iki minik parça asimetrik yerleştirilerek göz bebeğine dışarıdan gelen ışığın yansıtılması, hem Medusa'nın bakışlarına canlılık ve gerçeklik katmış,

152 Röm. *Malerei* 2002, 96-97.

hem de göz bebeğine yerleştiriliş açısıyla, caveanın her bir noktasındaki izleyenlerle göz kontağı kurması sağlanmıştır. Beyaz mermerle verilmiş göz akı (*sklera*) normale oranla dar tutularak ve göz uçlarında kantus kırmızı renkli, hilal formlu, iç içe geçmiş halkalarla kalın betimlenerek, Medusa'nın kimliğine uygun biçimde, gözler kanlı verilmeye çalışılmıştır. Sanatçı tarafından gözlere ve bakıştaki etkiye bu kadar ihtimam gösterilmesi sonucu, Medusa'nın kötü niyetli kişileri bakışlarıyla taşa çevirme gücünün vurgulu biçimde yansıtılması sağlanmıştır. Nitekim tüm bu detaylar, birazdan örnekleyeceğimiz yakın benzerlerine kıyasla, Kibyra örneğini daha ileri ve gelişmiş bir tasvir anlayışına taşımıştır. Yüz ve gözdeki bu güçlü ifade etkisi; ağzın hafifçe açık ve üst dişlerin görünüyor oluşu ve ağız içinin koyu siyah boşlukla verilmesi, izleyici açısından Medusa'ya nefes alıyormuş ya da konuşuyormuş izlenimini kazandırmıştır (fig. 16). Yüzün genelindeki ışık-gölge karşıtlığı, çenede de vurgulanmıştır. Çenenin dışa çıkık orta kısmı beyaz, kenarları ise koyu renkli mermer parçalarla oluşturulmuş, böylece burada da derinlik hissi verilmiştir. Ayrıca saçların, beyaz, krem, pembe, açık kırmızı gibi tonlarda doğal damarlara sahip mermer plakaların, simetrik ve asimetrik yan yana getirilmesiyle oluşturulmuş olması da, Medusa'nın kimliğine uygun dağınık saçlarının uçuşuyormuş gibi gerçekçi verilmesini mümkün kılmıştır. İnce saç telleri arasında, değişken kalınlık ve uzunluklarda betimlenmiş bordo renkli yılanların birçoğu, kuyrukları dışarı doğru uzar pozisyonda, gövdeleri yüz hattında kesilecek biçimde yerleştirilmiş, böylece sanki Medusa'nın kafasının içine giriyorlarmış izlenimi uyandırılmıştır. Bu yılanlara ters yönde şakaklara yerleştirilmiş ağzı açık, tıslayan iki yılan ise kuyrukları Medusa'nın saçlarının ve kafasının içinde kayboluyormuş gibi bir derinlik yaratılarak betimlenmiştir. Emblemayı çevreleyen dış hat, herhangi bir bordür, çerçeve ya da süsleme şeridiyle değil; sadece basit çizgisel bir konturla belirtilmiştir. Bu da bilinçli bir tercih olmalıdır. Çünkü; böylece sanatçı, başın üst sağ tarafında, Medusa'nın başlığının sağ kanadını, başın dönme yönüne uygun biçimde, başı çevreleyen ilk sıra pulları bu yönde asimetrik delecek ve dışa taşacak formda yaparak, serbest çalışabilmiştir. Ayrıca Medusa başının kanatlarını simgeleyen dış pullarla organik bir bağ kurulmuş, izleyenler açısından Medusa ilk anda dikkat çekse de, dekorun bir Aigis olarak bütünsel formu ve görüntüsü bozulmamış, ana figür Medusa bu dış dekordan tamamen yalıtılmamıştır. Başın özellikle sağ tarafında ve çene altında dış konturlar emblema çizgisine yaslanmamış ve kısmen düzensiz boşluklar bırakılmıştır. Sol boşluklar, parçalar halinde, asimetrik ve sağa göre daha dar bırakılmıştır. Boşluklar koyu yeşil ve üzeri beyaz lekeli mermer kullanılarak doldurulmuştur. Böylece hem başın emblema içine yerleştiriliş kompozisyonu başın hafifçe sağa çevrilmesiyle oluşturulan perspektife uygun hale getirilmiş, hem de saçın dağınık ve dalgalı halde uçuşuyormuş gibi doğal betimlenmesi sağlanmıştır. Genel olarak, aslında yüz, saç ve kanatlarda birbirine yakın ve uyumlu renklerin, fazlaca değişken tonlarda ve çok parçalı kullanıldığı görülür. Detaylarda oldukça parçalanmış, iç içe geçmiş, epeyce karışıkmış gibi bir algı yaratan bu üslup, resme bütüncül bakıldığında mükemmel bir armoniye dönüştürülmüştür. Hatta sanatçının yüzde değişken yerlerde, diğerleriyle uyumsuz, doğalın tam tersi, neredeyse modern bakış açısıyla sürrealist bir düşüncenin kırıntıları diye de yorumlayabileceğimiz, absürt yerleştirdiği farklı renk ve türde mermer parçalar dahi, bütündeki armoniyi bozmamıştır.

Yukarıda "Tanımlama" bölümünde belirttiğimiz üzere, Kibyra Medusa başı tasvirinde yeni bir ikonografik detay kanatlı başlığındadır. Kıyaslama açısından kâfi sayıda Medusa başı irdelenmiş, fakat hiçbirinde benzer formda detaya sahip kanatlı başlık tasvirine rastlanmamıştır. Bu nedenle betimlenenin ne olabileceği ya da anlamı üzerine yaptığımız araştırma sonucunda edindiğimiz kanaati, sadece bir öneri olarak sunacağız: Kanatlar arasındaki boşluğa oturtulmuş betiye genel olarak baktığımızda; özellikle elips form ve iç kısmı düzensiz testere ağzı gibi kesilmiş beyaz renk mermer kullanılarak vurgulanmış şekil, kırılmış bir yumurtayı anımsatmaktadır. Ortası genişçe açık yumurtanın beyaz kabuğunun kırılmış olduğu, düzensiz testere ağzı kesiklerle belirtilmiştir. Yumurtanın içi ise, yeni doğmuş, henüz yumurtadan çıkmamış, kıvrılmış pozisyonda yumurtanın içinde yatan bordo renkli yılan yavrusu ya da yavruları ve krem, sarımtırak, yer yer açık pembe, kahverengi, kırmızının birbirine girdiği, alacalı bir sıvıyla doludur. Kanat pulunun üst kısmından uzanıp gelen beyaz benekli büyük yılan ise, kafasını yumurtanın içine sokmuş ve Medusa'nın başının içine giriyormuş gibi betimlenmiştir. Özetle; Medusa'nın başının tam ortasına, doğum nedeniyle henüz yeni çatlamış beyaz bir yılan yumurtası yerleştirilmiştir. Yumurtanın içi; daha yumurtadan çıkmamış yavrular ve yarı kanlı, alacalı yumurta akı ile doludur. Ayrıca, dışarıda, saç telleri arasında ya da kanatlar üzerinde gezinen büyük yılanlar da, yumurta kırığından Medusa'nın kafasının içine girip çıkabilmektedirler. Şayet bu ikonografik çözümleme doğru ise, Kibyra Medusa tasvirinde, daha önce bilinmeyen ve henüz başka örneğine rastlamadığımız, yeni ve bir o kadar da ilginç ikonografik betimleme karşımıza çıkmaktadır. Bu sıra dışı ikonografik betimlemenin ne anlama gelebileceği üzerine yorumlarımızı dile getirmeden önce, bu betisel kurgunun kim ya da kimler tarafından belirlenmiş ve neden seçilmiş olabileceğini tartışmaya açmamız gerekir. Aslında ilk soru için sadece iki seçenek vardır: Böylesine özel, sıradışı ve dönemi için lüks bir siparişi veren, maliyetini karşılayan Kibyra'nın halkı adına söz sahibi yönetici seçkin kitle (*Boule, Demos* ve *Gerousia* üyeleri) ya da bu eşsiz eseri kurgulayıp tasarlayan sanatçısı. Her durumda değişmeyecek şey; farklı bir anlam içeren ve bilinçli olarak seçildiği anlaşılan bu ikonografik temanın; dinsel, siyasi ya da felsefi temelde oluşturulduğu ve izleyiciye bir mesaj aktarma amacı taşıdığıdır. Anlamı bizler için henüz bir muamma olsa da, kesin olan tek şey; bu betimsel kurgunun o dönem için yaygın bilinen genel Medusa tasviri şablonlarının dışında olduğudur. Bilinen tasvirleri dikkate alındığında, Medusa'nın saçlarındaki yılanlar genellikle içten dışa yönelmektedirler; Kibyra örneğinde ise, yılanların çoğunluğu kuyrukları dış tarafta, saç uçlarına gelecek şekilde betimlenmişlerdir ve dıştan içe doğru yönelerek Medusa'nın kafasının içine giriyorlarmış izlenimi uyandırmaktadırlar. Başlığın ortasına yerleştirilen bu yeni ikonografik betimleme, yılanların Medusa'nın kafasının içinde yaşadıklarına ve orada ürediklerine vurgu yapmaktadır. Böylece betimlemenin ardındaki amaç, belki de yılanlarla birlikte Medusa'nın düalist kimliğine de atıfta bulunan ya da onunla özdeşleştirilen; aydınlık-karanlık, iyi-kötü, doğru-yanlış gibi karşıtlıklar ve aslında hepsinin de kaynağının insanın düşünceleri, dolayısıyla da kendisi olduğu yönünde felsefi bir temele dayanıyor olabilir153. Böylece betisel kurgu; bir

153 Burada Kibyra'nın hemen yanıbaşındaki komşu kenti Oinoanda'dan uzunca yazıt metinleriyle bilinen ve MS 2. yüzyılda yaşamış ünlü Epikürosçu Diogenes'i hatırlayabiliriz. İlgili yazıtlar ve Diogenes için bk. Bachmann 2016, 296, 299-300; Haake 2022.

nevi Medusa'yı tekrar insanlaştırmaya ve izleyenlerle Medusa arasında empatik, içten bir iletişim kurulmasına hizmet etmiş de olabilir. Şayet böyleyse Medusa başının tüm detaylarıyla bu temelde önceden kurgulanıp tasarlanması, Olympeion Odeionu'nun kentteki kültürel, siyasal, sosyal ve hukuksal her türlü etkinlik için kullanılan çok işlevli kullanımıyla ilgili olmalıdır.

Kibyra opus sectile betimi haricinde, Medusa başının aynı teknikte yapılmış bugün için bildiğimiz tek türdeşi, İmparator Nero'nun MS 64 yangınında zarar gören lüks evi "*Domus Transitoria*"nın nymphaeum duvarlarında kaplama olarak kullanılmış, opus sectile tekniğinde yapılmış figürlü kaplama parçalar[154] içerisinde ele geçmiş olan Medusa başıdır. Kibyra örneğine göre oldukça küçük ebattaki bu tekil kıyaslama örneği, bütün halde olmayıp, nispeten eksiktir. Yine de yüz ve saçlar ile başın üzerindeki bir yılana ait parçalardan kesin olarak tanımlanabilmektedir. İfade biçimi ve renk çeşitliliği bakımından, Kibyra Medusası'ndan oldukça farklı ve zayıftır. Aynı teknikte yapılmış iki Medusa başının; tekniğin kullanımı, stil, renk ve tipolojik özellikleri bakımından karşılaştırılmasına aşağıda "Tipoloji" bölümünde değinilecektir. Bu örnekte yılanın deri deseni kazıma (*insüzyon*) tekniğiyle, çizgisel çentiklerle verilmişken; Kibyra Medusa figüründe, deri desenleri beyaz renkte küçük mermer parçacıkları kullanılarak, farklı tür mermerlerin kakma (*inkrustasyon*) tekniğinde, yılan gövdesine açılmış küçük oyuklara oturtulmasıyla belirtilmiştir. Üç-dört farklı renk ve tonun kullanıldığı ve daha bütüncül kesilmiş birkaç parça mermerle yapılan Transitoria'daki Medusa'ya kıyasla, Kibyra örneğinde çok renkli, küçük ebatta kesilmiş parçaların kullanılması, onun daha canlı, hareketli ve belirgin ifadeye sahip bir yüz yapısıyla betimlenmesine ve ifadenin gerçekçi, güçlü bir şekilde vurgulanmasına olanak sağlamıştır. Kullanıldıkları alan ve kompozisyon bakımından da farklıdırlar. Transitoria örneği sivil yapıda duvar kaplaması işleviyle ve Erotes gibi diğer mitolojik karakterle birlikte bir dekor içinde kullanılmıştır. Kibyra'da ise kentin en önemli kamu yapılarının birinde, tanrıça Athena'nın Aigisi'nin bir parçası olarak betimlenmiştir.

V.3. Tipoloji ve Tarihleme

Medusa'nın özellikle antik Akdeniz kültürleri inanç sistemindeki yerini Klasik, Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinde de koruduğu, bu dönemler boyunca tasvir sanatında sık konu edilmesinden anlaşılmaktadır[155]. Arkaik Dönem'den itibaren ilerleyen süreçte, bilhassa Roma İmparatorluk Dönemi tasvir geleneğinde, Medusa korkunç canavar görüntüsünü kaybetmiş ve güzel bir kadın olarak betimlenmiştir. Antikçağ'da plastik sanatlardaki stilistik gelişim kronolojisine uygun ve paralel biçimde (Arkaik, Klasik, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi sonlarına değin) ilkelden güzele doğru bu tipolojik sınıflandırma ilk olarak A. Furtwängler tarafından[156] yapılmış olup, daha sonra teorinin yöntemine yönelik eleştiriler ile farklı öneriler dile getirilmiştir[157]. LIMC'de, yine ilkelden güzele kronolojik sınıflama benimsenmiş, fakat

154 Dohrn 1965, 128-129, taf. 50-51; Dunbabin 20105; 263, no. 279; Kadıoğlu 1997, 353-354.
155 McKeon 1983, 10-33; Wilk 2000, 31-54; Lazarou – Liritzis 2022, 53-54.
156 Furtwängler, *Gorgo*.
157 Topper 2007.

dönemler için daha ayrıntılı tipolojik gelişim yapılarak alt gruplara da ayrılmıştır[158]. K. Topper; MÖ 5. yüzyıl kırmızı figür tekniğinde bezenmiş kap konularından yola çıkarak Medusa'nın çirkin bir canavardan güzel bir kadın imajına evrimini sorguladığı araştırmasında, nedenin basit bir sanatsal üslup gelişimi olamayacağını belirtir. O'na göre; özellikle bu mitolojik konuyu işleyen trajedi, komedi, satirik drama, epik şiir gibi sanat dallarının etkisiyle, toplumun geçirdiği sosyal ve kültürel evrim ve değişen algısı da önemli bir etkendir[159]. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Medusa figürünün tasvir edildiği opus tessellatum mozaikleri korpus niteliğindeki bir çalışma kapsamında irdeleyen C. H. McKeon, Medusa başlarını bilhassa yüz ve kafa formları ile duruşları temelinde beş ana gruba ayırmıştır[160]. Araştırması kapsamındaki Medusa tasvirleri içerisinde kalkan (*Aigis*) olarak değerlendirdiklerini de kendi içlerinde ayrıca sınıflamıştır[161].

Kibyra opus sectile Medusa betiminin, aynı teknikte yapılmış bilinen tek türdeşinin İmparator Nero Dönemi Domus Transitoria'daki opus sectile Medusa tasviri olduğunu belirtmiştik[162]. Birkaç parça halinde korunmuş bu örnek, maalesef oldukça eksiktir. Siyah-gri dokulu tek cins mermerden yapılmış yılanlar haricinde (bir yılana ait kırık parçalar korunmuştur), saç ve göz bebeklerinde sarı ve kremden açık kahverengiye giden dokulu; yüzde bej renkli olmak üzere iki cins mermer kullanılmıştır. Yüz, Kibyra'daki gibi küçük ebatta çok renkli parçalarla değil; tek renk ve tonda büyükçe birkaç parça kesilerek oluşturulmuştur. Medusa başı tasvirleri içerisinde, opus sectile tekniğinde yapılmış henüz bildiğimiz sadece bu iki örnek vardır ve tipolojik olarak tek ortak noktaları; yüzün hafifçe sağa döndürülerek, başın yukarı kaldırılmasıdır. Hem tekniğin kullanımı hem de üslupsal özellikleri bakımından, Kibyra örneğiyle aralarında oldukça geniş bir zaman aralığı olduğu anlaşılmaktadır.

Kibyra Olympeion Odeionu'nda yer alan orkestra dekorasyonunu oluşturan resim bütüncül olarak bir Aigis'i tanımladığı için, yukarıda kısaca aktardığımız tipolojik gruplandırma önerilerinden bağımsız olarak, sadece kronolojik olarak paralel en yakın birkaç opus tessellatum mozaik örneğiyle kıyaslama yapılacaktır. Genel olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nde Medusa'nın güzel betimlendiği aşikâr olmakla beraber, G. Jeremic'in vurguladığı gibi; bu dönem mozaiklerinde bilinen yaklaşık yüz yirmi adet Medusa başı tasvirinde, neredeyse hiçbiri birbirinin kopyası niteliğinde aynı değildir[163]. Yine de, C. H. Mckeon'un kataloğunda yer alan opus tessellatum mozaikler içerisinde, Kibyra opus sectile Medusa ile tipolojik olarak kıyaslayabileceğimiz en yakın birkaç örneği burada belirtmek gerekir: Bunlardan ilki Roma Via Imperiale'den ele geçmiş olup, bugün Museo Nazionale Romano'da sergilenmektedir[164]. MS 138-192 yılları arasında (Antoninler Dönemi) tarihlenmiş bu örnekte; yuvarlak emblema içerisinde verilen Medusa başı çok renkli tesseralar ile yapılmıştır ve Kibyra örneğiyle (fig. 16) başın hafifçe döndürülüp, yukarı kaldırılması ve ağzın açık, üst

158 LIMC IV.1, 289-305.
159 age. 102-103.
160 McKeon 1983, 33-47.
161 age., 173-174.
162 y.dn. 154.
163 Jeremic 2017, 256.
164 Mckeon 1983, 241-242, cat. no. 24, 396.

dişlerin belirgin verilmesiyle oldukça benzerdir. Ayrıca genel kompozisyon olarak, kanatları sembolize eden pulların uç kısımlarının keskin ve dar açılı bitmesiyle de Kibyra örneğine yakındır. Kanat pulları formu bakımından ikisi arasındaki tek fark, Via Imperiale örneğinde özellikle emblema konturuna bitişik ilk sıra küçük pulların hepsinde bu açının aynı olmaması ve bazılarının üst kısmının yuvarlak forma sahip olmasıdır. Bu nedenle Kibyra örneği, aynı sıradaki her pulun özenle ve simetrik kesilmiş olması bakımından daha özenli yapılmıştır. Merkezdeki Medusa başının tipolojisiyle oldukça farklı olsa da, kanat pulları dizilimi ve formuyla yine yakın bir diğer örnek, Asculum'dan (*Ascoli Piceno*) opus tessellatum tekniğinde yapılmış mozaiktir[165]. Bulgaristan'da Marcianopolis antik kentinde ele geçmiş olan opus tessellatum bir mozaik üzerinde, tam yuvarlak bir Aigis ve merkezindeki emblemada Medusa başı betimlenmiştir[166]. Bugün Devnya Müzesi'nde sergilenmekte olan ve MS 3. yüzyıl sonları ile 4. yüzyıl başlarına tarihlenmiş olan bu örnek, orijinalinde Marcianopolis'te lüks bir evin triclinumunun tabanını süslemekteydi. Bu örnekte de, baş pozisyonu Kibyra ile benzer olup, birbirine yakın tonda renkler kullanılarak sakin bir yüz ifadesi oluşturulmuştur. Ayrıca emblemanın basit bir kontur çizgisiyle bitmesi ve kanat pullarının radyal dizilişiyle Kibyra örneğiyle benzeşir. Marcianopolis örneği pul uçlarının yuvarlak formda bitmesiyle farklıdır. Kibyra dekorasyonuyla en azından genel kompozisyon ve figürsel benzerlik açısından kıyaslayabileceğimiz opus tessellatum mozaik tasvirlerinden daha fazla örnek verilebilir. Fakat biz burada, coğrafik yakınlıktan dolayı, Roma İmparatorluk Dönemi Asia Minor'un iki önemli metropolünden örneklerle yetineceğiz: Pergamon'da 1936 yılında modern bir evin inşası sırasında ele geçmiş olan ve bugün Bergama Müzesi'nde sergilenen opus tessellatum bir mozaiğin merkezinde Medusa başı betimlenmiştir[167]. Tam yuvarlak formlu mozaiğin merkezindeki emblemada Medusa başı ve onun çevresinde radyal dizilmiş üçgen şualarla oluşturulmuş bir kompozisyon tasvir edilmiştir. MS 1.-2. yüzyıl olarak geniş bir zaman aralığında tarihlenmiş olan mozaikte, Medusa başı neredeyse tam yuvarlak bir yüz formuna sahiptir. Bu örnekte; Kibyra Medusası'nda olduğu gibi, kaş ve gözler aşağı doğru düşük yapılarak, yüze sakin ve masumane bir ifade verilmiştir. Ephesos 2 No'lu Yamaç Evin 6 numaralı konutunda zemin döşemesi olarak opus tessellatum tekniğinde yapılmış mozaiğin merkezinde bir Medusa başı tasviri; parçalar halinde, epeyce eksik durumda ele geçmiştir[168]. Kibyra Medusa başında olduğu gibi, bu örnekte de birbirine yakın tonlarda renkler kullanılarak figür oluşturulmuştur. Başın genel pozisyonu itibarıyla ve ağzın açık oluşuyla da benzerdirler. MS 3. yüzyılın ikinci çeyreği içerisine tarihlenen Ephesos örneği, yüzün daha yuvarlak verilişiyle Kibyra Medusa tasvirinden daha sonra yapılmış olmalıdır.

Yukarıda ayrıntılıca değindiğimiz gibi, Kibyra Medusa figürü yapıldığı dönemin gereği olarak, belirgin ifadeye sahip, güzel bir yüzle betimlenmiştir. Tipolojik açıdan kıyasladığımız opus tessellatum örneklere nazaran, Kibyra Medusa başı; tasvirin genelindeki armoni, daha gerçekçi ve doğal ifade, canlı bakışlar gibi üslup özellikleri;

165 Mckeon 1983, 230-231, cat. no. 16, 384.
166 Angelov 1994, 2-3.
167 McKeon 1983, 266-267, cat. no. 45,420.
168 Scheibelreiter-Gail 2014, 264-265, 270-271, taf. 323.

baş ve yüzün doğal formuyla verilmesi, yüz uzuvlarının detaylandırılması gibi tipolojik karakteriyle, çok daha gelişkin ve ileri bir tasvir anlayışını yansıtmaktadır (*fig. 16*). Bunun temel nedenlerinden birisi de, kullanılan tekniğin farklı olmasıdır. Çünkü figürlü dekorasyonlarda opus sectile tekniği opus tessellatuma nazaran, sanatçılara tasarladıkları figürleri daha doğal ve gerçekçi yapma, ifadeleri çok daha güçlü vurgulama imkânı sağlamıştır.

Odeion'un konumlandığı alandaki son inşa faaliyeti olarak değerlendirdiğimiz, Odeion önündeki opus tessellatum mozaik yazıtında kesin okunduğu üzere (fig. 19), Bazilika Stoa zemininin opus tessellatum mozaik döşeme işi MS 254 yılında tamamlanmıştır[169]. Böylece bu tarih orkestra zemininin opus sectile döşemesi için bir "*terminus ante quem*"dir. Ayrıca Medusa başı ile yukarıda aktarılan en yakın tipolojik ve üslupsal karşılaştırma örnekleri, Kibyra Olympeion Odeionu opus sectile figürlü döşemenin yapım dönemi için MS 2. yüzyılın ikinci yarısı ile 3. yüzyıl başlarını işaret etmektedir. Ayrıca Odeion kazıları sonucu konteksten elde edilen diğer buluntu ve bulgular da bu zaman aralığını doğrular niteliktedir. Özellikle yapı içi kazılardan ele geçmiş olan ve sahne cephesini (*skene frons*) süsleyen mimari bezemeli entablatür blokları ve kaplama levhaları Geç Antoninler ile Erken Severuslar Dönemi'ne tarihlenmişlerdir[170]. Ayrıca sahne ve yapı içindeki plastik repertuvara ait mermer ve bronz heykel parçaları da, henüz yayımlanmamış olmalarına rağmen, ön araştırma sonuçları temelinde yine aynı dönemi işaret etmektedirler. Kibyra Olympeion Odeionu iç dekorasyonunun; sahne cephesi, pulpitum ve orkestra dâhil olmak üzere, birlikte tasarlanıp, önceden planlanmış bir proje kapsamında ve aynı dönemde uygulandığı anlaşılmaktadır. Konumuzu oluşturan hem pulpitum cephesi opus sectile mimari dekorasyon hem de aynı teknikte yapılan orkestra zemin döşemesi figürlü dekorasyon, bu bütünsel proje kapsamında, diğer uygulamalara paralel olarak yapılmış olmalıdır.

VI.Değerlendirme

Kibyra Olympeion Odeionu, kendi türünde bugün için bilinen örnekler arasında hem gelişmiş bir mimari plana hem de zengin ve sıra dışı yapı dekorasyonuna sahip olmasıyla dikkat çekmektedir. Kullanıldığı dönemde kentin çok işlevli, mimari estetiği yüksek ve önemli kamu yapılarından birisidir. Anlaşıldığı kadarıyla; Kibyralılar, yapıyı inşa etmeden önce, Odeion'un sadece müzikal etkinlikler için değil, aynı zamanda kentin siyasi yönetim organlarının toplantı yeri; karasal ikliminin etkisiyle sert geçen uzun kış aylarını da düşünerek, üzeri çatı örtüsüyle kapalı bir tiyatro; Roma İmparatorluğu Dönemi'nde bir conventus merkezi yapılan kent için hem bölgesel hem kentsel ölçekte davaların görüşüleceği bir mahkeme binası gibi birçok işlevde kullanılacağını öngörmüşler ve bu düşünce temelinde bir plan tasarlamışlardır. Bu tasarımın uygulandığı parselde daha erken bir yapının olup olmadığını ve Odeion'un bu temelde yeniden inşa edilip edilmediği hususunda şimdilik kesin bir yargıya varmamızı sağlayacak kanıtlara sahip değiliz. Elimizdeki veriler, bu haliyle yapının iç ve dış dekorasyonunun en ince ayrıntısına kadar titizlikle düşünülüp planlandığını

169 Alten-Güler – Tarkan 2020.
170 Tarkan 2021, 134-139, 165-169.

ve uygulamaya geçildiğini göstermektedir. Bu genel çerçevede, günümüze ulaşmış durumuyla dahi bizleri şaşırtmakta ve etkilemektedir. Özellikle arkeolojik ve epigrafik verileriyle; kentin MS 2. yüzyıldaki ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel ve dinsel yapısı hakkında oldukça önemli yeni bilgiler sağlamış; bu yönüyle de bizlere birkaç hususta ilkleri yaşatmıştır. Ana hatlarıyla bunlara kısaca değinmek gerekirse; hemen önünde yapıya paralel uzanan Bazilika Stoa zeminindeki opus tessellatum mozaik yazıtından, hem yapıya yönelik son inşai faaliyetlerin MS 254 yılında tamamlanmış olduğunu hem de "Olympeion Odeionu" olarak, yapının o dönemde kullanılan özel ismini öğrenmiş bulunuyoruz. Bugün için bilinen Odeion yapıları nazarında, mimari planı bakımından çok gelişmiş ve nitelikli bezeme dekorasyonuna sahip bir örnek olduğu anlaşılmıştır. Yine aynı tür yapılar içerisinde, izleyici kapasitesi yönünden ülkemizdeki en büyük ölçekli odeion yapısı olduğu da tespit edilmiştir. Yapının iç dekorasyonun bir parçası olarak, orkestra zemininin figürlü opus sectile bir mozaikle kaplandığını bildiğimiz tek odeiondur. Bu mozaiğin temasını oluşturan Aigis motifi, bugün için opus sectile tekniğinde yapıldığını bildiğimiz tek örnek olup, tam merkezinde resmedilen Medusa başı ise, Roma'da Nero Dönemi Domus Transitoria'dan birkaç parçasıyla bilinen Medusa'dan sonra, ikincisi olmuştur. Pulpitum cephesini kaplayan mimari dekorasyon (kapılar, sütunlar ve arka plandaki duvar betimlemeleriyle), bir tiyatro sahnesinin opus sectile tekniğiyle resmedildiği ilk tasvir örneğidir.

Yukarıda ilgili bölümde açıklandığı üzere; odeion-bouleuterion gibi üzeri çatılı teatral yapılarda orkestra zeminleri sıklıkla mermer döşenmiştir. Bu döşemelerin bezeme repertuvarları içerisinde; kare, dikdörtgen, üçgen ve yuvarlak formlu sectile parçaları kullanılarak oluşturulan geometrik dekorasyonlar yaygın kullanılmıştır. Kibyra Olympeion Odeionu, orkestra zemini ve pulpitum cephesi dekorasyonu bakımından hem opus sectile tekniğinde yapılmış mimari ve figürlü betime sahip oluşu, hem de Medusa figürünün Athena Polias'ın kimliğiyle bağlantılı olarak bilinçli seçilmesi ve böylece yapının işlevlerine de atıf yapılması yönlerinden benzersizdir. Bu yönüyle de Atina, Ephesos ve Aphrodisias gibi Roma İmparatorluk Dönemi'nin önde gelen anakentlerinde inşa edilen odeion-bouleuterion yapılarından daha ileri bir dekorasyon anlayışını temsil etmektedir. Mimari nitelikleri ve boyutuyla, içinde bulunduğu yapı türünün en gelişmiş örneklerinden birisi olarak kabul edilen Atina Herodes Attikus Odeionu'nda dahi orkestra ve pulpitum bölümleri, Kibyra kadar zengin ve üstün nitelikte dekore edilmemiştir.

Kibyra'da, Olympeion Odeionu haricinde bugüne değin kazı çalışması tamamlanmış ya da halen sürdürülen anıtsal kamu yapılarında (Stadion, Tiyatro, Agora, Roma İmparatorluk Dönemi Hamamı), özellikle MS 2. yüzyılın ortalarından itibaren 3. yüzyıl ilk yarısı arasında, yoğun bir restorasyon, mimari dekorasyonda yenileme, mevcut yapılara yeni bölümler ekleme ya da yeni anıtlar yapma gibi geniş kapsamlı inşai faaliyetler gerçekleştirildiği gözlenmiştir. Bunun neden ya da nedenlerini henüz kesin olarak bilemesek de; Ş. Özüdoğru, MS 141/142 yıllarında Kibyra'nın güneyindeki Likya Bölgesi'nde veya 2. yüzyıl ortalarında kentin kuzeyindeki Laodikeia ve Hierapolis kentlerinde etkili olan depremlerin Kibyra'yı

da kısmen etkilemiş olabileceğini savlamıştır[171]. Ayrıca Kibyra'nın kuzeybatı komşu kentlerinden Aphrosisias'ta da kısmi hasara neden olan ve MS 2. yüzyıl sonları ile 3. yüzyıl başlarına tarihlenen bir depremin varlığından bahsedilmektedir[172]. Nitekim Kibyra'daki epigrafik kayıtlardan anlaşıldığı üzere; Roma İmparatoru Antoninus Pius (*MS 138-161*) kentteki yazıtlarda "*soter-euergetes (kurtarıcı-hayırsever)*" olarak anılmış; Stadion Portikosu üzerindeki uzunca ithaf yazıtında ise İmparator Septimius Severus ve oğulları Geta ile Caracalla onurlandırılmışlardır[173]. Ayrıca yine Septimius Severus Dönemi içinde Kibyra'da anıtsal bir güneş saati yapıldığı bilinmektedir[174].

Mevcut modern literatürde opus sectile döşeme ve kaplamalar, tasvir konuları temel alınarak üç ana gruba ayrılmışlardı. Çalışma kapsamında, Kibyra Odeionu pulpitum cephesi opus sectile mimari dekorasyonu temelinde, bu sınıflandırmaya dördüncü ve yeni bir başlık olarak "mimari dekorasyona sahip olanlar" önerilmiştir.

Antik kaynaklar ve bugüne değin yapılan tüm kazı ve araştırmalardan elde edilen veriler; kentin, çok geniş kırsal alanıyla (*teritoryum*) tarım ve hayvancılığı yanı sıra, kentsel ekonomik faaliyet olarak demircilik, dericilik, seramik, cam ve tıbbi ilaç üretimi gibi endüstri dallarında gelişmiş ve ünlü olduğunu ortaya koymuştur. Bugüne değin, kentin diğer anıtsal kamu yapılarında ve nekropol alanlarında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda, MS 2. yüzyılda Kibyra'nın bu varsıllığının ve ekonomik faaliyetlerinin doruğa çıktığına yönelik oldukça fazla sayıda kanıt elde edilmiştir. Nitekim çalışma konumuzu oluşturan nitelikli ve üstün sanatsal özelliklere sahip opus sectile dekorasyonlar da, yapıldığı dönemde lüks sayılan ve maliyeti yüksek olan tercihlerdendi[175]. Zira bugün için bilinen ve opus sectile tekniğinde yapılmış örneklerin tamamı, dönemin seçkin sınıfının yaşamını vurgulayan lüks villa-evler ile daha çok metropolis olarak tanımlanan ticaret ve kültür merkezlerinin önemli kamusal ya da dinsel yapılarında ele geçmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Kibyra opus sectileleri de kentin özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki varsıllığını, yüksek kültür ve seçkin sanat anlayışını yansıtmaları bakımından önemlidir. Nitekim Kibyra Odeionu'nda sahneyi süsleyen ve skene fronsu kaplayan bezemeli mimari ögeler, plastik repertuvarı oluşturan mermer (ki bunlara ait birçok parça altın varak boyalı olarak ele geçmiştir) ve bronz heykeller yanı sıra, bunlarla beraber tasarlanıp uygulanmış olan opus sectile kaplamalar ve merkezinde eşsiz Medusa başının vurgulandığı orkestra zemin mozaiği; bu varsıllığı, kültür ve sanat anlayışını yansıtan önemli kanıtlar olarak değerlendirilebilir. Böylesine nitelikli bir eserin, Roma, Atina, İskenderiye gibi ünlü merkezlerde değil de; neden Eski Anadolu'nun kısmen iç bölgesindeki bir dağ kentinde karşımıza çıktığı sorusu akla gelmektedir. Tıpkı Antik Dönem'in en uzun Epikurosçu metni olan Diogenes yazıtlarının Kibyra'ya yakın konumdaki komşu kent Oinoanda'da bulunması üzerine M. Bachhman ve M. Haake'nin dile getirdikleri

171 Özüdoğru 2020, 124, 136-137: Ya da kentte, antik dönem kayıtlarına geçmemiş bir ara deprem olasılığını dile getirmiştir.
172 Wilson 2018, 474.
173 Özüdoğru 2020, 124, 136-137.
174 age.
175 MÖ 2. yüzyıldan başlayarak lüks villa ve evlerde mozaik döşemenin artmasının ekonomik temelleri ve bu dönem Roma ekonomik yapısı için bk. Carmo 2017.

gibi[176], bazı kültürel değişim dinamikleri ya da gelişmiş sanat anlayışları her zaman için bilindik ünlü merkezlerde değil, bunlar dışındaki kentlerde de ortaya çıkabilmektedir.

Çalışma kapsamında, Kibyra Olympeion Odeionu orkestrasında dekorasyon konusu olan Athena Polias'ın değişmez atribüsü Aigis betisinin, sadece o dönemde yaygın beğenilen hem koruyucu (Medusa'dan dolayı) hem de dekoratif bir tasvir olarak değil, bunların yanısıra kent yaşamı ve düzeni için içerdiği anlam itibarıyla bilinçli olarak seçildiği önerilmiştir. "*Polias*" epithetiyle ilgili olarak, kentte Hellenistik Dönem'den itibaren kültü ve tapınağı olduğunu bildiğimiz Athena'nın, Kibyra'da toplumsal yaşamın ve düzenin siyasal, sosyal ve hukuksal alanlarda sorunsuz işlemesini de temsil ettiğini düşünebiliriz. Böylece O'nun bir kentteki varlığı; aynı zamanda kentin temel siyasi kurumları olan Boule, Demos, Gerousia'nın ve bunlar nezdinde işleyen yasaların, hukuk sisteminin de kent yaşamı için vazgeçilmez olduğuna, vatandaşlar açısından bu kurumların uyumlu ve sorunsuz çalışması gerektiğine de işaret ediyor olmalıdır. Bu nedenle Odeion opus sectile Aigis ve merkezindeki etkileyici Medusa figürünün seçilmesi, aynı zamanda yapının siyasal ve hukuksal işlevlerine de vurgu yapmış olmalıdır. Nitekim Kibyra'nın MS 2. yüzyıl ortalarından başlayarak 3. yüzyıl ilk çeyreği içlerine değin bastırdığı "*quasi - autonomous*" kent sikkeleri üzerinde Boule, Demos ve Gerousia personifikasyonlarının kenti temsil eden tipler olarak seçildiğini biliyoruz[177]. Sikkeler üzerinde, bu kurumların uyum içinde çalıştıklarını belirten, propagandalarını yapan personifikasyonların tip olarak ve siyasal, hukuksal işleve de sahip olduğunu düşündüğümüz Odeion'un opus sectile figürlü mozaiğinde bu kurumların koruyucusu sıfatıyla Athena Polias'ın temel atribüsü Aigis'in dekorasyon konusu olarak seçilmeleri, ayrıca kronolojik paralellikleri anlamlıdır.

Opus sectile Aigis betiminin merkezinde vurgulanan Medusa başı ise, yukarıda ayrıntılıca aktardığımız gibi, hem oldukça gelişmiş üslup özellikleri hem de tasvirinde, bilinen diğer Medusa figürlerinde bir benzerine rastlayamadığımız, yeni ve oldukça farklı ikonografik temalara sahip oluşuyla önemlidir. Kibyra Medusa başının kanatlı başlığı ve yılan betimlemelerindeki farklı detaylar, bilinen Medusa ikonografisine yeni anlamlar yüklemiştir. Ayrıca yukarıda detaylı olarak aktardığımız üzere, döneminin diğer örneklerine kıyasla, opus sectile tekniğinde yapılmış olmasının betimleme açısından sağladığı avantajlarla birlikte, hem ikonografik hem de tipolojik bakımdan yenilikçi ve benzerlerine kıyasla daha gelişmiş bir tasvir anlayışını, ayrıca sanatçısının üstün yeteneğini yansıtmaktadır. Bu sebeple son sözümüz; böylesine eşsiz bir eseri tasarlayıp yaratabilen ve günümüze bahşeden, bizler için henüz meçhul kişinin sanat üslubu üzerine kişisel yorumumuzun özetidir: "Ars est celare artem".

176 Bachmann 2016, 296; Haake 2022, 10.
177 Özüdoğru 2020, 387-388.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Antik Kaynaklar

Eur. *Ion* (= Euripides, *Ion*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Euripides fabulae*, Vol. II, Ed. J. Diggle, Oxford 1981.

Hdt. *Hist.* (= Herodotos, *Historiae*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodot Tarihi*, (çev. M. Ökmen), İstanbul 2004².

Hes. *Theog.* (= Hesiodos*, Theogonia*) Kullanılan Metin ve Çeviri: İşler ve Günler - Tanrıların Doğuşu, Çev. Furkan Akderin. İstanbul 2015.

Marcell. *Chr.* (= Marcellinus Comes, *Chronicon*) Kullanılan Metin ve Çeviri: B. Croke, *The Chronicle of Marcellinus Comes*, With a reproduction of Mommsen's edition of the text, Sydney 1995.

Ovid. *Met*. (= Ovidius, *Metamorphoses*) Kullanılan Metin ve Çeviri: With an English translation by F. J. Miller, vol. III-IV. Revised by G. P. Goold, Cambridge, Mass. London 200517, The Loeb Clasical Library.

Ovidius, *Dönüşümler* (çev. İ. Z. Eyuboğlu) Ankara 1994.

Strab. *Geog.* (= Strabon, *Geographika)* Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Geography of Strabo*. With an English Translation by H. L Jones I-VIII. London, NewYork 1917-1932,The Loeb Classical Library.

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII - XIII – XIV)*, Çev. Prof. Dr. Adnan Pekman, İstanbul 1993³.

Suet. (= G. Suetonius Tranquillus, *De vitis duodecim Caesarumristia Suetonius*), Kullanılan Metin ve Çeviri: ed. and trans.: J. C. Rolfe, 2 Vols. London: William Heinemann 1914, Loeb Classical Library.

Tac. *ann.* (= Tacitus, *Annales)* Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Annals*, With an English translation by J. Jackson, Cambridge, London 1969.

Vitr. *de Arch.* (= Vitruvius, *De Architectura*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Vitruvius Pollio. On Architecture*. F. Krohn. Lipsiae. B.G. Teubner. 1912.

Modern Kaynaklar

Adıbelli 2020 Adıbelli, A. I., "Tarsus Roma Hamamı Geç Antik Opus Sectile Döşemesi", JMR 13, 51-71.

Agelidis 2014 Agelidis, S., "Pergamon'da Tanrılar ve Kutsal Alanlar", Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent, Pergamon (ed. F. Pirson – A. Scholl), İstanbul, 380-401.

Alten-Güler – Tarkan 2020

Güler, E. A. –Tarkan, D., "The Mosaic Inscriptions of the Cibyran Odeion", JMR 13, 73-84.

Andres 2020 Andres, E., A Tale of Two Sisters: Gorgons and Sirens in Ancient Greek Art and Literature, Submitted for degree of master of Arts, MA Thesis, Classical Mediterranean Archaeology University of Leicester, June 2020.

Angelov 1994 Angelov, A., "The Museum of Mosaics in Devnya", (Leaflet) Varna. 1-12.

Angiolillo 2022 Angiolillo, S., "Sectilia Pavimenta at Iasos", JMR 15, 49-58.

Ateş 2014 Ateş, G., "Pergamon'da Doğa ve Kült: Ana Tanrıça İnancı ve Doğal Kutsal Alanlar", Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent, Pergamon (ed. F. Pirson – A. Scholl), İstanbul, 422-435.

Aurigemma 1967 Aurigemma, S., "Sectile Opus" Mosaico e Mosaicisti Nell'Antichita, Istituto Della Enciclopedia Italiana, 40-49.

Bachmann 2016 Bachmann, M., "Oinoanda: Diogenes'in Şehrindeki Araştırmalar", Colloqium Anatolicum 15, 294-315.

Balıkçı 2018 Balıkçı, Ş., "Şahmeran Efsanesi ve Yılan Tılsımlarının Psikanalitik Açıdan Değerlendirilmesi", Uluslararası Folklor Akademi Dergisi 1-1, 53-64.

Başaran – Kasapoğlu 2014

Başaran, C. – Kasapoğlu, H., "Parion Odeionu 2010–2013" Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı (ed. H. Kasapoğlu – M. A. Yılmaz Bilgin), Ankara,193-208.

Başer 1991 Başer, S., "1988 – 1989 Yılları Kibyra Kurtarma Kazıları", Müze Kurtarma Kazıları Semineri I, Ankara, 235-260.

Baykan 2021 Baykan, D., "Tanrıça'nın Rahminden Şahmeran'ın Hamamına: Tarsus Eski Hamam Yapısının Etnoarkeolojik Bağlamda İncelenmesi", Anadolu'da Etnoarkeoloji Araştırmaları, Prehistorik Dönem'den Günümüze Kadar (ed. İ. Akkaş – M. Karakoç), İstanbul, 216-226.

Berger 2014 Berger, J., Görme Biçimleri, İstanbul.

Bier 2008 Bier, L., "The Bouleuterion" New Research on the City and its monuments, Aphrodisias Papers 4, JRA Suppl. 70 (ed. C. Ratté – R. R. R. Smith), 144-168.

Bier 2011 Bier L., The Bouleuterion at Ephesos, FiE 9/5, Wien.

Bitterer 2013 Bitterer, T., Marmorverkleidung Stadtrömischer Architektur Öffentliche Bauten aus dem 1. Jahrhundert bis 7. Jahrhundert n.chr., München.

Boardman 20132 Boardman, J., Yunan Heykeli: Arkaik Dönem (çev. Y. Ersoy), İstanbul.

Boardman 20132b Boardman, J., Yunan Heykeli: Klasik Dönem (çev. G. Ergin), İstanbul.

Budin – Turfa 2016 Budin, S. L. – Turfa, J. M., Women in Antiquity, Real Women across the Ancient World, Roudledge, London and New York.

Campbell 20152 Campbell, J., Batı Mitolojisi, Tanrının Maskeleri (çev. K. Emiroğlu), İstanbul.

Carmo 2017 Carmo, F., "Rome: Economic Change in the 2nd Century BC - The Context of Mosaic as a Luxury Product", JMR 10, 101-116.

Carpenter 2002 Carpenter, T. H., Antik Yunan'da Sanat ve Mitoloji (çev. B. B. M. Ünlüoğlu), İstanbul.

Carter 1983 Carter, J. C., The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priene, Society of Antiquaries of London in association with British Museum Publications: Distributed by Thames and Hudson.

Cooley 1989 Cooley-Stoddard, A., "Athena Polias on the Acropolis of Athens", AJA 3, No. 4/5, 345-408.

Çıblak 2007 Çıblak N., "Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi", Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 16-1, 185-196.

Dafi 2012 Dafi, E., "A Byzantine Lead Amulet from Samos", Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts, BYZAS 15 (ed. B. Böhlendorf-Arslan – A. Ricci), 241-247.

Dohrn 1965 Dohrn, T., "Crustae", RömMitt.72, 127-141.

Dökü 2019 Dökü, F. E., "Demir Çağından Roma Dönemine Kabalis- Kibytaris Bölgesi Taş Yığma Tümülüsleri / Stone Setting Tumuli in Kabalis-Kibyratis Region from Iron Age to Roman Period", Aizanoi IV. Anadolu'da Hellenistik ve Roma Döneminde Ölü Gömme Adetleri Sempozyumu (ed. Elif Özer), 23-26 Temmuz 2018, Ankara, 135-151.

Dökü – Kaya 2013 Dökü F. E. – Kaya, M. C., "The Architecture and Function of the Stadium of Kibyra", Adalya 16, 177- 202.

Duman – Baysal 2016 Duman B. – Baysal H. H. "Tripolis ad Maendrum 2014 Yılı Kazı, Onarım ve Koruma Çalışmaları", KST 37-1, 563-584.

Dunbabin 20105 Dunbabin, K. M. D., Mosaics of the Greek and Roman World, Cambridge, Cambridge.

Erhat 1972 Erhat, A., Mitoloji Sözlüğü, İstanbul.

Feldman 1954 Feldman, T. H., "The Origin and Function of the Gorgon Head", AJA 58, no. 3/ July, 209-221.

Feldman 1965 Feldman, T. H., "Gorgo and the Origins of Fear", Arion 4, no. 3/Autumn, 484-494.

Floren 1977 Floren, J., Studien zur Typologie des Gorgoneion, Munster.

Ferrero 1966 Ferrero, de Bernardi, D., Teatri classici in Asia Minore II. Citta di Pisidia, Licia e Karia, Roma.

Furtwängler, *Gorgo* Furtwängler, A., "Gorgones und Gorgo", Ed. W. H. Roscher Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie 1.2, Leipzig 1886–1890, 1695–1728.

Gogos 2015 Gogos, S., Die Antiken Odeia von Athen, Phoibos Hümanities Series, Vol. 3, Wien.

Göncü 2019 Göncü, H., Smyrna Bouleuterionu, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

Graves 1955 Graves, R., The Greek Myths, Penguin Books.

Grüßinger – Kästner – Scholl 2011 Grüßinger, R. –Kästner, V. – Scholl, A., Pergamon, Panorama de Antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung, Berlin.

Haake 2022 Haake, M., "Die Diogenes-Inschrift in Oinoanda. Eine monumentale Inschrift, ein philosophisches Monument und ein monströser megaeuergetischer Akt eines Epikureers in den Bergen Nordlykiens", Cahiers des études anciennnes LIX, 1-17.

Hagen 2007 Hagen, A., "Gorgo: Apotropaism and Liminality", (ch.) R. Meagher, An SS/ HACU Division III, 1-65.

Hall 1994	Hall, A. S., "The Site of Sinda". Studies in the History and Topography of Lycia and Pisidia in Memoriam A.S. Hall, The British Institute of Archaeology at Ankara (B.I.A.A.) Monograph 19 (ed. D. H. French), 48-52.
Hanfmann 1972	Hanfmann, M. A., Letters from Sardis, Cambridge.
Hansen 2000	Hansen, M. H., "A Survey of the Use of the Word *Polis* in Archaic and Classical Sources", Further Studies in the Ancient Greek Polis, Historia, Heft 138, Franz Steiner Verlag Stuttgart (ed. P. Flensted-Jensen), 173-214.
Herington 1955	Herington, C. J., Athena Parthenos and Athena Polias. A Study in the Religion of Periclean Athens, Manchester.
Hoff v.d. 2018	Hoff, M. – Can, B. – Townsend, R. – Howe, T. – Kızılarslanoğlu, A. – Dobos, G., "Antiochia ad Cragum 2016 ve 2017 Kazı Çalışmaları", Anmed 16, 1-14.
Howatson 20152	(ed.) Howatson, M. C., Oxford Antikçağ Sözlüğü (çev. F. Ersöz), İstanbul.
Hurwit 1999	Hurwit-Jeffrey M., The Athenian Acropolis: History, Mythology and Archaeology from the Neolithic Era to the Present, Cambridge.
Isler 2017	Isler, P. H., Antike Theaterbauten, Österreichisches Akademi der Wissenschaften, Wien.
Işık 2004	Işık, F., "Zur anatolischen Athena im Lichte der Athena Ergane von Ilion und der Athena Nikephoros von Pergamon", IstMitt 54, 507-518.
Işık 2012	Işık, F., Uygarlık Anadolu'da Doğdu, İstanbul.
Jeremic 2017	Jeremic, G., "Representation of Medusa on a Mosaic Floor in Mediana", Ante portam auream, Studia in Honerem Professoris Aleksandar Jovanovic (ed. M. B. Vujovic) University of Belgrade, Faculty of Philosophy, 251-262.
Jung 1997	Jung, C. G., Analitik Psikoloji, Çev. E. Gürol, Payel Yayınları, İstanbul.
Kadıoğlu 1997	Kadıoğlu, M., "Ankyra – Ulus Opus Sectileleri", TAD XXXI, Ankara, 351-382.
Kadıoğlu 1999	Kadıoğlu, M., "Der Opus Sectile Boden aus dem Gerontikon-Bouleuterion von Nysa ad Maeandrum" Asia Minor Studien Band 34, 175-188.
Kadıoğlu 2001-2002	Kadıoğlu, M., Die scaenae frons des Theaters von Nysa am Mäander, Doktora Tezi, Alberts–Ludwigs Üniversitesi, Freiburg.
Kadıoğlu 2005	Kadıoğlu, M., "Die Opus Sectile- Wandverkleidung der Latrine in Magnesia am Mäander", IstMitt 55, 305-332.
Kadıoğlu 2007	Kadıoğlu, M., "Die opus sectile - Wandverkleidung der Agora von Hierapolis in Phrygia", Hierapolis Di Frigia I. Le attività di scavo e restauro 2000-2003, (ed. F. D'Andria – M. Piera Caggia) 413-418.
Kadıoğlu 2012	Kadıoğlu, M., "Vorbericht Über die Arbeiten im Gerontikon von Nysa Am Mäander" JdI 126, Berlin–Boston, 107-154.
Karakurt 2011	Karakurt, D., Türk Söylence Sözlüğü, Türkiye.
Kef 2018	Kef, E., "Cinsiyet Algısının Mitsel Kökeni", Kaygı 31, 22-41.
Kennedy 2009	Kennedy, R. F., Athena's Justice, Athena, Athens and the Concept of Justice in Greek Tragedy, New York.

Kılıç – Eser 2017 Kılıç, Y. – Eser, E., "Eskiçağ Toplumlarının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayışı (Ölümsüzlük sembolü Olarak Bazı Bitki, Su ve Hayvanlar)", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, IV/XIII /Aralık, 122-156.

Kılıç – Eser 2018 Kılıç, Y. – Eser, E., "Lohusalık Sendromu (al ana/alkarısı/albastı)'nun Eskiçağ Yakındoğu Toplumlarının Kültürlerindeki İzleri: Lilith Gerçeği", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, V.XVII, 29-60.

Kileci 2022 Kileci, Ş., Kibyra Pantheon'u ve Teritoryumundaki Kültler, Akdeniz Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya.

Koparal 2014 Koparal E., "Grek Polisi İmgesi ve Değişen Gerçekler: Klazomenai Örneği", Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi, Tematik Arkeoloji Serisi (TAS) I, 57-79.

Korkut – Grosche 2007 Korkut, T. – Grosche, G., Das Bouleuterion von Patara, İstanbul.

La Torre 2008 La Torre, M., "Marmorausstattung" in Steskal – La Torre 2008, 253-258.

Lazarou 2022 Lazarou, A., " Why the Absence of Mythical Representations of the Gorgeneion and Gorgo/Medusa in the Period from 11th to 8th Century BC ?", Journal of Ancient History and Archaeology 9/2, 116-123.

Lazarou – Liritzis 2022 Lazarou, A. – Liritzis, I., "Gorgoneio and Gorgon-Medusa", Journal of Ancient History and Archaeology 9/1, 47-62.

LIMC IV.1-2 Lexicon iconographicum mythologiae classicae, Eros, Herakles, Artemis Verlag, Zürich und München.

Lloyd 1986 Lloyd, M., "Divine and Human Action in Euripides' Ion", Antike und Abendland 32, 33-45.

McDavid 2016 McDavid, A., "Renovation of the Hadrianic Baths in Late Antiquity" Aphrodisias Papers 5: Excavation and Research at Aphrodisias, 2006-2012 (ed. R. R. R. Smith – J. Lenaghan – A. Sokolicek – K. Welch), 209-224.

McKeon 1983 McKeon-Hessenbruch C., Iconology of the Gorgon Medusa in Roman Mosaic, Vol. I-III, Philosophy, Classical Art and Archaeology, The University of Michigan Ph. D. Thesis.

McKonkey 2021 McKonkey, E., Medusa's Metamorphosis in Victorian Women's Art and Poetry, Faculty of Arts, University of Ottawa, Master's Thesis.

Magie 1950 Magie, D., Roman Rule in Asia Minor, To the End of the Third Century After Christ, Vol. I. – II, Princeton..

Manzakoğlu – Berkan 2016 Manzakoğlu-Tuncer, B. –Türkmenoğlu-Berkan S., "Evil Eye Belief in Turkish Culture: Myth of Evil Eye Bead", The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC, April, Vol. 6/2, 193-204.

Meinel 1980 Meinel, R., Das Odeion, Untersuchungen an überdachten antiken Theatergebauden, Frankfurt.

Mighetto – Galvagno 2016 Mighetto, P. – Galvagno, F., "Il Teatro" Hierapolis di Frigia VIII 1, Le Attivita Delle Campagne di Scavo e Restauro 2007–2011 (ed. F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli), İstanbul, 171-190.

Milner 1998	Milner, N. P., An Epigraphical Survey in the Kibyra - Olbasa Region, Conducted by A. S. Hall, The British Institute of Archaeology at Ankara (B.I.A.A.) Monograph 24, Oxford.
Özerol – Okray 2020	Özerol, Z. – Okray, Z., "Yunan Mitolojisinde Medusa'nın Gorgon Dönüştürülmesi ve Öldürülmesinin Töre Mitinin Faucault'a Söylev Analizi", Cyprus Turkish Journal of Psychiatry & Psychology Vol 2/1, 48-53.
Öztürk 2016	Öztürk, A., "The Architecture of the Hadrianic Baths in Their Original Phase" Aphrodisias Papers 5: Excavation and Research at Aphrodisias, 2006-2012 (ed. R. R. R. Smith – J. Lenaghan – A. Sokolicek – K. Welch), 195-208.
Özüdoğru 2014	Özüdoğru, Ş., "Kibyra'dan Hellenistik Dönem'e Ait Yeni Veriler Üzerine Değerlendirmeler", Cedrus II, 171-188.
Özüdoğru 2016	Özüdoğru, Ş., "Kibyra'nın Roma İmparatorluk Dönemi Bölgesel Yol Ağları", Havva İşkan'a Armağan, Lykiarkhissa, Festschrift für Havva İşkan (ed. E. Dündar – Ş. Aktaş – M. Koçak – S. Erkoç), İstanbul, 661-674.
Özüdoğru 2018a	Özüdoğru, Ş., "Kibyra ve Yakın Çevresinin Erken Dönem Yerleşim Tarihçesi", Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Yıl Doğum Günü Onuruna Makaleler (ed. Murat Arslan – Ferit Baz), İstanbul, 745-764.
Özüdoğru 2018b	Özüdoğru, Ş., "Geç Antikçağda Kibyra", Cedrus VI, 13-64.
Özüdoğru 2018c	Özüdoğru, Ş., "Kibyra 2014-2016 Yılı Çalışmaları ve Sonuçları", Phaselis IV, 109-146.
Özüdoğru 2020	Özüdoğru, Ş., Kibyra, Kibyra Maior / Caesarea Cibyra, Kibyra Kazı ve Araştırmaları Monografi Serisi I, İstanbul.
Özüdoğru – Dökü 2010	Özüdoğru, Ş. – Dökü, F. E., "Kibyra 2009 Yılı Kazıları", Anmed 8, 37-45.
Özüdoğru – Dökü 2012	Özüdoğru, Ş. – Dökü, F. E., " Kibyra 2011", Anmed 10, 46-52.
Özüdoğru – Dökü 2013a	Özüdoğru, Ş. – Dökü, F. E., "Kibyra 2011 Yılı Çalışmaları", KST 34-3, 159-170.
Özüdoğru – Dökü 2013b	Özüdoğru, Ş. – Dökü, F. E., "Kibyra 2012 Yılı Kazıları", Anmed 11, 47-54.
Özüdoğru – Dökü 2015	Özüdoğru, Ş. – Dökü, F. E., "Kibyra 2014 Yılı Çalışmaları", Anmed 13, 47-54.
Özüdoğru – Tarkan 2018	Özüdoğru, Ş. – Tarkan, D., "Kibyra Geç Antikçağ Hamamı", Adalya 21, 175-210.
Parapetti 1985	Parapetti, R., "Il Bouleuterion: aspetti architettonici e decorativi", Studi su Iasos di Caria. BdA Suppl. 31/32, (ed. F. Sisinni), 105-136.
Peschlow 1983	Peschlow, U., "Zum Byzantinischen Opus Sectile Boden", Beitraege zur Altertumstrage Kleinasiens, Festschrift K. Bittel, (ed. R. M. Boehmer – H. Hauptmann), 435-447.
Radt 2001	Radt, W., Pegamon, Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları, İstanbul.
RE VII.2	Pauly's Real-Encyclopadie der Classischen Altertumwissenschaft (Stutgard-München 1893-1980).
Roosevelt 2021[2]	Roosevelt, C. H., Lydia Arkeolojisi, Gyges'ten Büyük İskender'e, İstanbul.
Röm. Malerei	ed. Baldassarre, I. – Pontrandolfo A. – Rouveret A. – Salvadori M., Römische Malerei. Von Hellenismus bis zur Spätantike, Köln.

Salman – Göncü 2012 Salman, B. – Göncü, H., "Smyrna Bouleuterionu Orkestrası Opus Sectile Döşemesi" Arkeoloji ve Sanat Dergisi 140, 123 - 132.

Scheibelreiter 2008 Scheibelreiter, V., "Mosaik und Opus Sectile Pavimente" in Steskal –La Torre 2008, 259-275.

Scheibelreiter-Gail 2014 Scheibelreiter-Gail, V., "Mosaiken" Hanghaus 2 in Ephesos, Die Wohnheit 6, Baubefund, Ausstattung, Funde, FiE VIII/9 (ed. H. Thür – E. Rathmayr), 255-271, Wien.

Sear 2006 Sear, F., Roman Theaters an Architectural Study, Oxford.

Sever-Georgousakis 2022

Sever-Georgousakis, D., "Binding Power of Lead: Magical and Amuletic Uses of Lead in Late Antique and Byzantine Periods", Journal of the Turkish Institute of Archaeology and Cultural Heritage, 199-224.

Sivri – Akbaba 2018 Sivri, M. – Akbaba, C., "Dünya Mitlerinde Yılan, Snake in the World Myths", Folklor/Edebiyat, cilt 24, sayı 96, 53-64.

Söğüt 2019 Söğüt, B., Stratonikeia (Eskihisar) ve Kutsal Alanları, İstanbul.

Steskal - La Torre 2008 Steskal, M. – La Torre, M., Das Vediusgymnasium von Ephesos, Archäologie und Baubefund, FiE 14/1, Wien.

Şenel 1970 Şenel, A., Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 307, Ankara.

Şimşek 2015 Şimşek, C., Laodikeia Kilisesi, Lykos Vadisinde Hıristiyanlık, Denizli.

Tarkan 2021 Tarkan, D., Kibyra Odeionu, Akdeniz Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya.

Tarkan – Demirer 2020 Tarkan, D. – Demirer, Ü., "Kibyra Odeionu'nun Çatısına Ait Metal Aksamlar", Phaselis VI, 59-74.

Tekocak v.d. 2019 Tekocak, M. – Gündüz, R. – Aldemir, C., "Anemurium Odeonu Üzerine Yeni Bir Değerlendirme", C. Başaran'a 60. Yaş Armağanı (ed. V. Keleş - H. Kasapoğlu - E. Ergürer – E. Çelikbaş – A. Yılmaz), Ankara, 521-548.

Thompson 1950 Thomson, A. H., "The Odeion in the Athenian Agora", The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, 19/2, 31-141.

Thür 2014a Thür, H., "Rekonstruktion der Bauphasen", Hanghaus 2 in Ephesos, die Wohnheit 6, FiE 8/9, (ed. H. Thür – E. Rathmayr), Wien, 121-139.

Thür 2014b Thür, H., "Baubeschreibung", Hanghaus 2 in Ephesos, die Wohnheit 6, FiE 8/9 (ed. H. Thür – E. Rathmayr), Wien, 29-119.

Topper 2007 Topper, K., "Perseus, The Maiden Medusa, and The Imagery of Abduction", Hesperia 76, 73-105.

Villing 1998 Villing, A., "Athena as Ergane and Promachos: the iconography of Athena in archaic east Greece", Archaic Greece: New Approaches and New Evidence (ed. N. Fisher – H. van Wees), London, 147-168.

Westcoat 2012 Westcoat, B. D., The Temple of Athena at Assos, Oxford Monographs on Classsical Archaeology, Oxford.

Wilk 2000 Wilk, S. R., Medusa: Solving the Mystery of the Gorgon, Oxford.

Wilson 2018 Wilson, A., "Earthquakes at Aphrodisias", Visual Histories of Classical World, Essay in Honour of R.R.R. Smith (ed. C. M. Draycott – R. Raja – K. Welch – W. T. Wootton), 469-488.

Yaşar – Söğüt 2019 Yaşar, A. – Söğüt, B., "Stratonikeia Gymnasion Propylon Kilisesi Opus Sectile Zemin Döşemesindeki Bozulmalar ve Malzeme Özellikleri" Doğudan Batıya 70. Yaşında Serap Yaylalı'ya Sunulan Yazılar (ed. A. Erön – E. Erdan), 49-63.

Yegül 1986 Yegül, K. F., The Bath-Gymnasium Complex at Sardis, Archaeological Exploration of Sardis Report 3.

Yılmaz 2009 Yılmaz, O., Gölhisar İlçesi'nin Coğrafyası, Ankara.

Yılmaz-Kolancı 2020 Yılmaz-Kolancı, B., "Anadolu'da Roma İmparatorluk Dönemi Mimari Bloklarında Medusa Bezemesi", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 40, 81-104.

Zabrana 2018 Zabrana, L., Das Odeion im Artemision von Ephesos, FiE, XII\6.

Zachos v.d. 2015 Zachos, L. K. – Stamou, L. – Leontaris, L. – Soukanthos, I., The Odeum of Nicopolis, Athen.

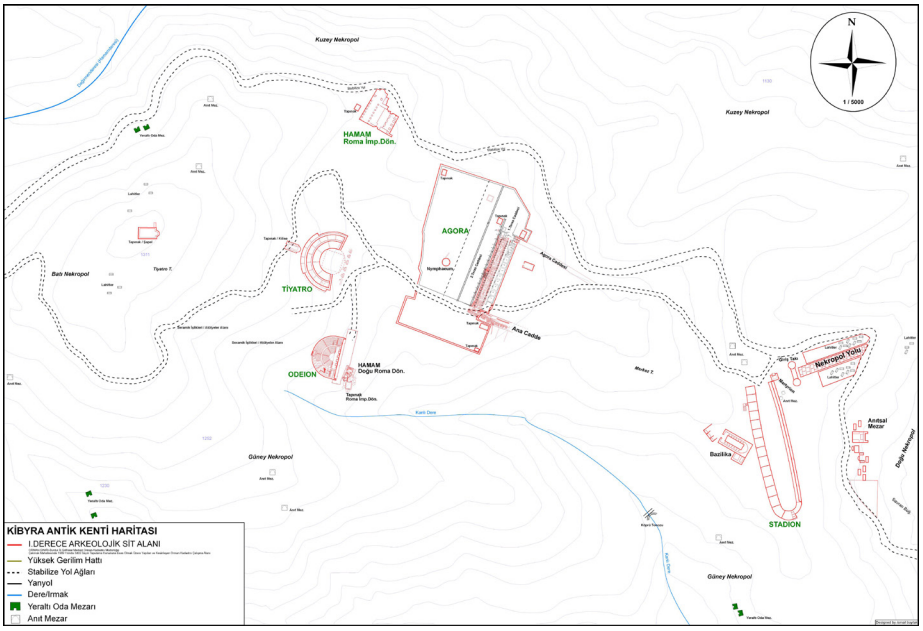

Fig. 1 Kibya kent haritası. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 2 Olympeion Odeion ve Bazilika Stoa, havadan görünüm. (Kibyra Kazı Arşivi)

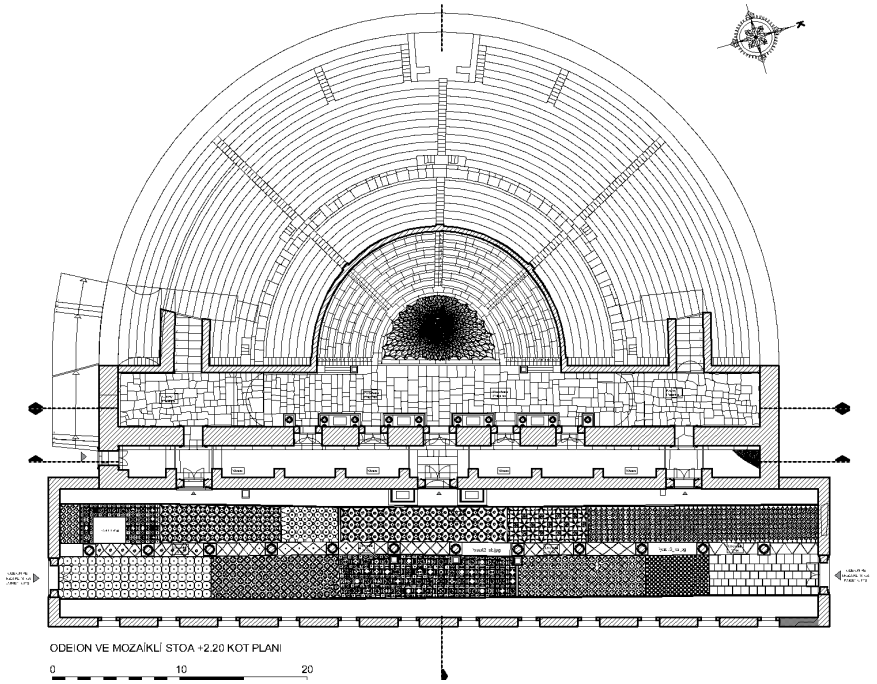

Fig. 3 Olympeion Odeion ve Bazilika Stoa, plan. (Kibyra Kazı Arşivi)

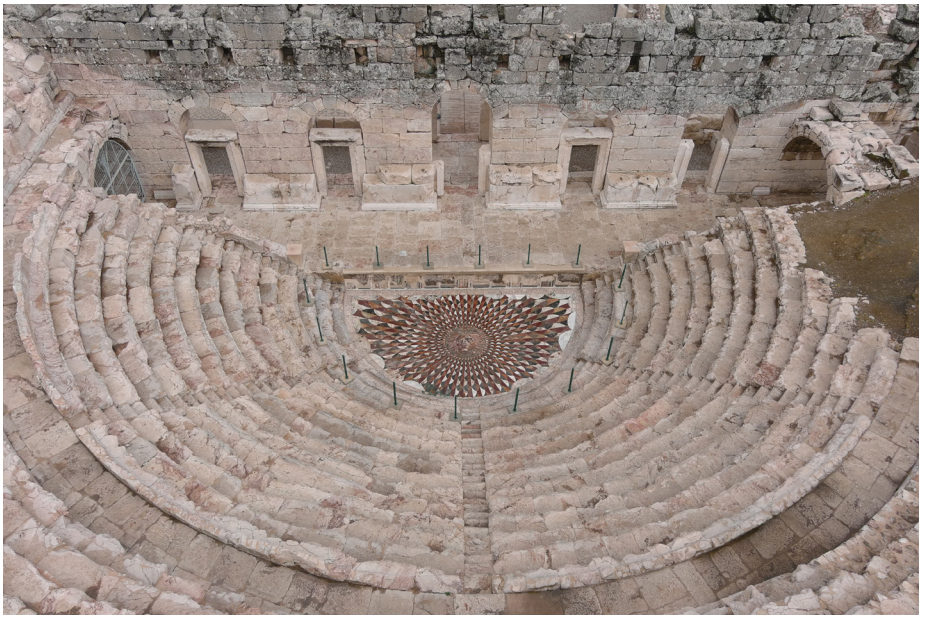

Fig. 4 Ima cavea, orkestra, pulpitum ve skene frons, genel görünüm. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 5 Pulpitum cephesi opus sectile mimari dekorasyon, konservasyon uygulamaları sonrası genel görünüm. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 6 Pulpitum cephesi opus sectile mimari dekorasyon, kuzeyden genel görünüm. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 7 Pulpitum cephesi opus sectile güney kapı betimlemesi. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 8 Pulpitum cephesi merkez kapı. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 9 Pulpitum cephesi sütun, başlık ve kaide detayları. (Kibyra Kazı Arşivi)

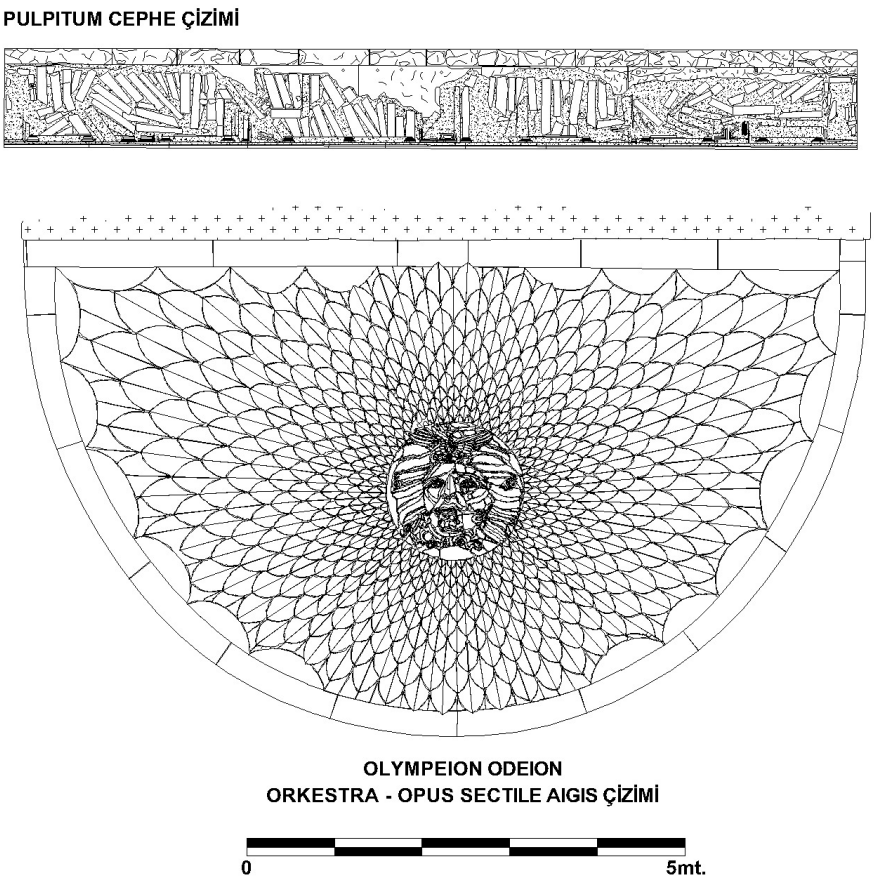

Fig. 10 Orkestra döşemi opus sectile Aigis ve Pulpitum cephesi çizim. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 11 Pulpitum cephesi ve skene frons 1. kat, restitüsyon. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 12: Medusa'nın keşif anı ve yangın izleri. (Kibyra Kazı Arşivi)

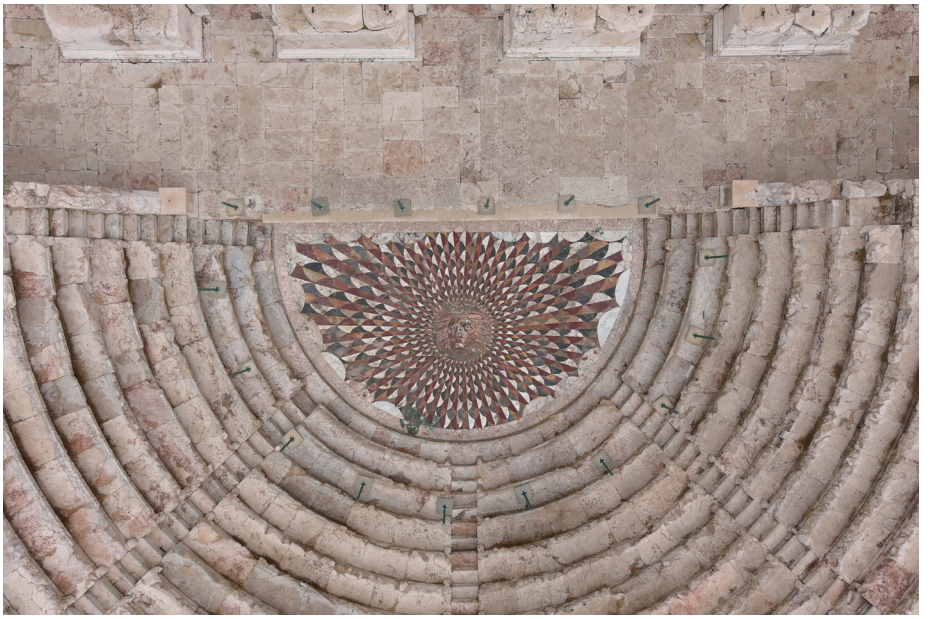

Fig. 13 Orkestra, havadan görünüm. (Kibyra Kazı Arşivi)

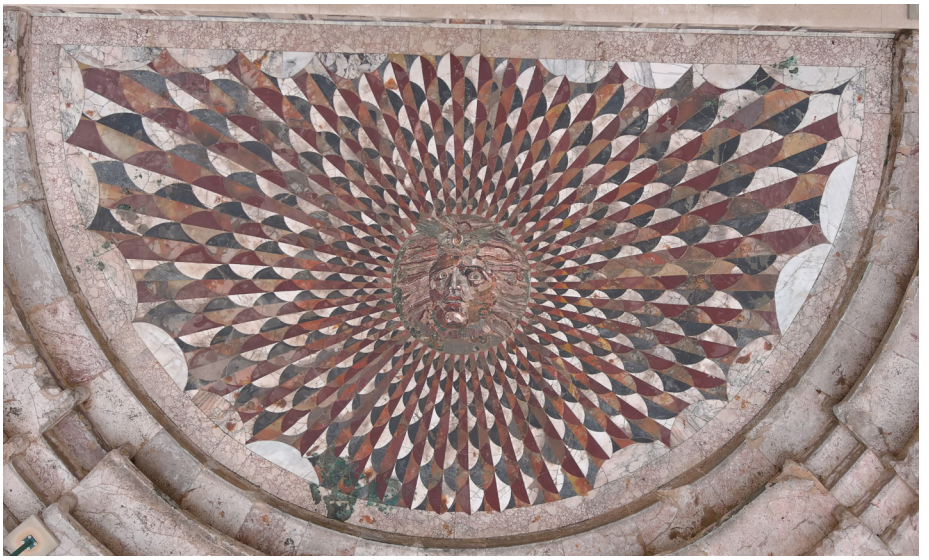

Fig. 14 Orkestra zemin döşemi opus sectile Aigis, genel görünüm. (Kibyra Kazı Arşivi)

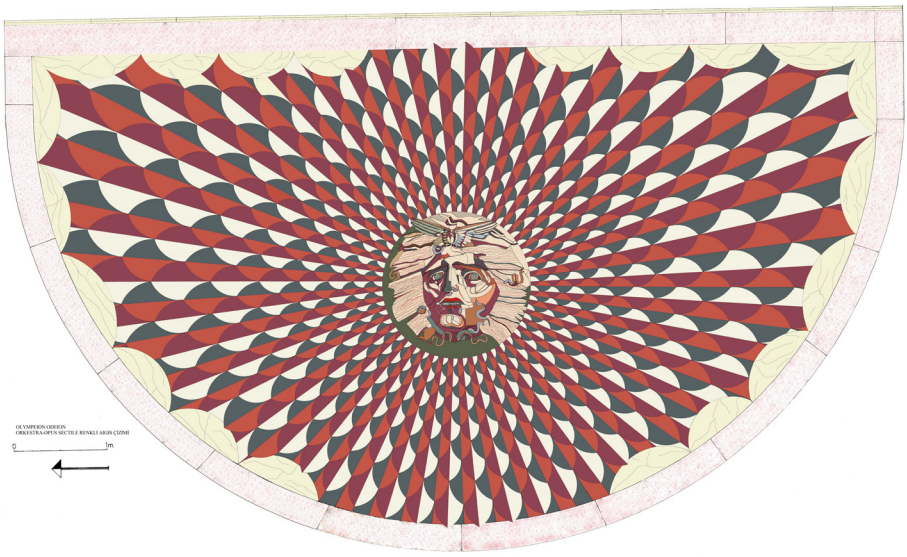

Fig. 15 Orkestra zemini opus sectile Aigis, renklendirilmiş çizim. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 16 Emblema Medusa başı. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 17 Medusa başı, kanatlı başlık, detay görünüm. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 18 Aigis'i oluşturan pullardan detay görünümler. (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 19 Bazilika Stoa mozaik yazıtları. (Kibyra Kazı Arşivi)

OLBA XXXI, 2023, 199-232
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 28.05.2022
Makale Kabul | Accepted : 30.07.2022

THE LAMP MOLDS AND LAMP PRODUCTION OF TLOS IN THE ROMAN PERIOD

Çilem UYGUN – Bilsen ÖZDEMİR – Taner KORKUT*

ÖZ

Roma Dönemi'nde Tlos Kandil Kalıpları ve Kandil Üretimi

Tlos Antik Kenti meclis binası yapı kompleksinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları esnasında çok sayıda kandil kalıbı beraberinde bu kalıplarından üretilmiş kandillerle birlikte ele geçmiştir. Yerel kandil üretiminin önemli kanıtlarından olan bu malzeme grubu, kentin diğer kazı alanlarında bulunan kandil kalıplarıyla birlikte ele alınmıştır. Tlos buluntuları içerisinde üst, alt ve kulp aplik süslemesi olmak üzere üç farklı kalıp türünden örnekler tespit edilmiştir. Buluntular arasında sayısal yoğunluk gösteren üst kalıplardan kandil formu belirlenebilenler profil özelliklerine göre kronolojik dizin içinde gruplanmıştır. MS 1. yüzyıla tarihlenen Broneer Tip XXIV (kat. no.1-10) ve XXV (kat. no.11), Erken Roma İmparatorluk Dönemi'nin en yaygın formlarından olup, Tlos kalıplarında her iki form da görülür. Diğer taraftan Broneer Tip XXVII grubuna ait kalıpların çokluğu MS 2.-3. yüzyıl arası kandil üretiminin yoğunluğunu gösterirken, Broneer Tip XXVIII-XXXI grupları ise MS 4.-5. yüzyılda üretimin devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Kalıplar üzerinde genelde mitolojik figürler, gladyatör mücadeleleri, hayvan figürleri, gemi betimlemeleri ve bitkisel süslemeler gibi çok farklı bezeme şablonları tercih edilmiştir. Attika ve Korinth atölyelerinde üretilen kandillerin bezeme şablonlarının da görüldüğü Tlos kandil repertuvarı kente özgü anlatımlarla daha da zenginleşmiştir. Aynı bezeme şablonunun birden fazla kalıpta tekrarlanması üretim kapasitesini ve rağbet gören kandil formlarını göstermesi açısından önemlidir. Üst kalıpların arkasında bulunan yunanca harf ve çizgisel karakterlerden oluşan monogramlar atölyede uygulanan arşiv sistemine dair ipuçları vermektedir. Üst kalıplardan yalnızca kat. no. 49'da usta ismi, alt kalıplardan da yalnızca kat. no. 98'de atölye işareti saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kandil, Kalıp, Üretim, Likya, Tlos, Seramik.

* Assoc. Dr. Çilem Uygun, Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Science-Literature, Department of Archaeology, Hatay. E-posta: cilemuygun@mku.edu.tr; Orcid No: 0000-0002-7818-0641
Assoc. Dr. Bilsen Özdemir, Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Science-Literature, Department of Archaeology, Nevşehir. E-posta: bilsenozdemir@nevsehir.edu.tr; Orcid No: 0000-0002-5639-2088.
Prof. Dr. Taner Korkut, Akdeniz University, Faculty of Literature, Department of Archaeology 07058 Antalya. E-posta: tkorkut@akdeniz.edu.tr; Orcid No: 0000-0001-9810-231X
This study has been supported by the Coordinatorship of Scientific Research Projects of Hatay Mustafa Kemal University with a project called "Excavation and Documentation of the Bouleuterion and Prytaneion Structures in the Ancient City of Tlos" (Project ID:19.M.019). We would like to thank their contributions.

ABSTRACT

Many lamp molds and the lamps produced from these molds were found during excavations in the building complex of the parliament building in the Ancient City of Tlos. This material group, evidencing local lamp production, has been evaluated together with lamp molds found in other excavation areas of the city. Among the Tlos finds, three different types of molds were found: upper, lower, and handle shields. Of the numerically dominant upper molds, those with determinable form were grouped according to their profile features in a chronological index.The Broneer Type XXIV (cat. no. 1-10) and Broneer Type XXV (cat. no. 11), dated to the 1st century AD, are the most common forms of the Early Roman Imperial Period, and both of them are seen in the Tlos molds. Furthermore, the molds belonging to the Broneer Type XXVII group show the intensity of lamp production in the 2nd-3rd century AD, whereas the Broneer Type XXVIII-XXXI groups are important in terms of showing that production continued in the 4th-5th century AD. The preferred decoration patterns for these molds included mythological figures, gladiator combats, animal figures, ship descriptions, and herbal ornaments. The Tlos lamp repertoire, which includes the lamps produced in Attic and Corinth workshops, were further enriched with expressions specific to the city. The repetition of the same decoration pattern in more than one mold is important in that it indicates production capacity and popular lamp forms. The monograms consisting of Greek letters and linear characters on the back of the upper molds give us clues about the archive system used in the workshop. Only one (cat. no. 49) of the upper molds was endowed with the lamp maker's name, and one (cat. no. 98) of the lower molds with the workshop emblem.

Keywords: Lamp, Mold, Production, Lycia, Tlos, Pottery.

Introduction

The lamp molds found during excavations of the important Lycian settlement of Tlos[1], which is comprised mainly of building complexes such as the acropolis and the stadium, are important in revealing the existence and quality of ceramic production in the city. So far, a total of 131 molds have been found in Tlos. The parliament building complex of Tlos was integrated into the fortification wall surrounding the eastern slope of the acropolis and was first constructed during the Early Hellenistic Period[2]. The 128 lamp molds found within the complex differentiate it from other structures (fig. 1). These lamp molds were found in a 7-meter-high deposit in the northern part of the two-room building[3]. This group consists predominantly of Asia Minor type lamp molds, which were favored in the Roman Imperial Period. However, Late Antique lamp molds with original decoration compositions were also identified within the group.

Of the 131 molds found in the ancient city of Tlos, 96 are upper, and 31 are lower molds. Four molds are characterized by the leaf depiction on their handles (cat. no. 87-90). The 99 mold samples intact enough to determine their lamp form were included in

1 Korkut 2015a; Korkut 2015b; Korkut – Uygun 2017, 236-248.

2 Korkut – Uygun – Özdemir 2020, 279-280; Korkut – Uygun – Özdemir – Usanmaz 2022, 337-338.

3 Since the building located in an area used from the Classical Period to the Byzantine Period, the pottery belongs to these periods were found at the same level in deposit. Coins dated between the Hellenistic Period and the Byzantine Period also support this long term of use. See Korkut – Uygun – Özdemir 2020, 279-280; Korkut – Uygun – Özdemir – Usanmaz 2022, 337-338.

the article catalog. Due to the large number of molds, similar examples in the catalog were eliminated and the drawings and photographs of the selected molds were given in figures. Molds were typologically categorized based on body, discus, and nozzle profiles. The first group is comprised of rounded lamp molds with volute edges and nozzles (cat. no. 1-10). A rooster figure is engraved on the discus of these molds, which were found in the Parliament Building Complex, belongs to the Broneer Type XXIV group, and date back to the 1st century AD. The second group is rounded lamp mold with roughly heart-shaped nozzle and decorated a bust of Serapis, belongs to the Broneer Type XXV (cat. no. 11). The mold found in the stadium area and, like the previous form, dated to the 1st century AD. The third group of lamps have a round body, wide discus, and short nose and belong to the Broneer Type XXVII group (cat. No. 12-71). The number of designs is also abundance; the molds are decorated with mythological characters, subjects from daily life, herbal ornaments, and theatrical masks. The fourth group of samples, which have a narrow body and a slightly longer nose profile, fall into the Broneer Type XXVIII group and are generally decorated with animal figures (cat. no. 72-81). In group, there are round or almond-shaped, long-nozzled, deep discus lamp molds, dated between the 4th and 5th century AD (cat. no. 82-83). Broneer Type XXIX (cat. no. 84-85) and Broneer Type XXXI (cat. no. 86) forms were discovered among the well-preserved samples. In both forms, the lamp's body has narrowed, the nose has significantly elongated and has taken on an almond shape. The upper molds with large, round discuses which feature lion and deer figures along with a long-necked waterbird are included in the Late Antique due to their exaggerated linear style features (cat. no. 80-81).

Comparing these samples with those made in other workshops will determine which mold decoration pattern was preferred in each workshop and how the trends of the period were interpreted by lamp makers from Tlos (fig. 37). Based on the lamp molds found in the ancient city of Tlos, we can understand the extent of Western Anatolia-centered lamp production, which had been influenced by the Attic and Corinthian workshops, and to what degree it was reflected in the Lycian region. This will help us to further understand the local elements found in the design repertoire of Tlos's lamp workshop.

1. Broneer Type XXIV

Rooster (cat. no. 1-10, fig. 2): The lamp mold with a round body and protruding nose features a depiction of a plant behind a rightward-facing rooster. The plant ends with two (cat. no. 2-4, 8, fig. 2a) or four (cat. no. 1, 5-7) points representing buds. The filling hole is located in front of the rooster's leg in the two-bud samples of the lamps molded from the aforementioned molds. The filling hole is behind the rooster's neck in the molds with four buds, whose lamp samples were not found. A volute was added to both sides of the body and nozzle (cat. no. 9-10). Lamp maker's marks consisting of letters and linear characters are found on the back of five out of nine of the molds (cat. no. 1, 3-4, 6-7).

The rooster has been depicted in Roman Imperial lamps since the 1st century AD[4]. The lamp with a rooster depiction found in Rhodes was identified as a product of Corinth[5]. In Anatolia, lamps with rooster figures are seen in Parion[6], Pergamon[7], Ephesus[8], Laodicea[9], Cnidus[10], Cibyra[11], Tarsus[12], and Antioch[13]. The Laodicea sample dates to the Tiberius Period, while the Tarsus sample dates to the 1st-2nd century AD based on its mixed stratigraphy. Similar depictions found among Carthaginian lamps show that they also spread to the African Province of the Empire[14]. The rooster and plant compositions seen in the Tlos mold are found only in the Parion lamp of the Broneer Type XXIV group, dated to the 2nd century AD. In line with the geographical distribution of the finds, it is understood that the rooster was used as a decoration element on the discus of different lamp models in Western Anatolian workshops. Considering both its form and elaborate style, the Tlos mold has been dated to the 1st century AD.

2. Broneer Type XXV

Serapis (cat. no. 11, fig. 3): Serapis is depicted in a circular discus bordered by two grooves, a round body, and a straight rim. Although the details of the figure were left indistinct in this highly worn mold, a high modius, deep eyes, large nose, fleshy lips, parted hair, and beard are evident on the head of the god. The mold with roughly heart-shaped short nozzle and round body is showing the features of Broneer Type XXV[15], which date to 1st-2nd century AD.

Serapis, himself a blend of the gods Osiris and Apis, remains important together until the Roman Period along with the goddess Isis. In reliefs found on the discus or handle, Serapis is generally depicted in a bust version of the Bryaxis cult statue[16]. Lamp with bust of Serapis in the British Museum are of Ephesian and Egyptian origin. The samples found in excavations of Antioch are important in that they evidence the existence of the Serapis cult[17]. The plain Serapis depiction in the Tlos mold is different from Ephesian and Egyptian lamps, in which he rises from the center of acanthus leaves or is depicted on an eagle. Isis accompanies the god on the handle decoration

4 Loeschcke 1919, 235 pl XIII cat. no. 732; Menzel 1969, 40 abb. 32, 20; Bussière – Rivel 2012, 137 cat. no. 198.
5 Katsioti 2017, 27 cat. no. C 7.
6 Yılmaz 2012, 95, 138 kat. no. 19 (mid 1st century AD), kat. no. 62 (2nd century AD).
7 Heimerl 2001, beilage 9, 203-212.
8 Ladstätter 2010, 580 taf. 235, B-K 448.; Kara 2014, ek sf. 5-6 kat. no. 5-6, ek sf. 14 kat. no. 14, ek sf. 32 kat. no. 30, ek sf. 48 kat. no. 43.
9 Şimşek et al. 2011, 81-82 pl. 75, 145
10 Kılınç 2020, 100 kat. no. 71.
11 Metin 2012a, 65-66 K520-522.
12 Goldman – Jones 1950, 126 fig. 108 cat. no. 366.; Velenis – Zachariadis 2011, 193 cat. no. 92 (4th – 5th century AD).
13 Kayaş 2019, 34 kat. no. 1 lev. 1 res. 1.
14 Deneauve 1969, pl. XLI cat. no. 360; Bonifay 2005, 35 (5th-6th century AD).
15 Broneer 1930, 83-87 pl. X 505, 507; Rosenthal – Sivan 1978, 40-42 cat. no. 153-168.
16 Bailey 1988, 21-22 fig. 28 Q 1920, Q 1923-1927 (handle); fig. 28 Q 2064, 3053 (discus).
17 Waage 1934, 62 pl. IX cat. no. 2017, 2031; For the cult of Serapis in Antioch, see Pamir 2008, 355-368.

of a ship-shaped lamp in the Cnidus[18]. Considering the period in which the Ptolemaic Kingdom dominated the Lycian Region, it is not surprising that Serapis iconography, which is uncommon in Athenian and Corinthian lamps, was preferred in the local lamp typology of Tlos during the Early Roman Imperial Period[19].

2- Broneer Type XXVII

One of the most common forms of Roman Imperial lamps, Broneer Type XXVII[20], is a product of Corinth and almost immediately an attic product. The lamp in question can be characterized by its circular body, wide discus, nozzle joining with the body line, and handle decorated with two grooves. In some samples, the mouth may be flanked on both sides by single or double vertical lines, or they may extend back to the discus through a thin canal[21].

Most of the molds evaluated in the article fall into this group, some of the examined are Attic imitations, considering than Corinthian production is rarely found in islands and Asia Minor in comparison to Attic. These lamps and the different subjects depicted on their discuses are both numerically extensive. Depictions consist primarily of mythological characters, gladiators, ships, theater masks, and plant and linear motifs. While Athena, Eros, Leda-swan, satyr-nymph, and Europa-bull stand out as mythological characters, the oyster motif associated with Aphrodite and the vine symbolizing Dionysus are the most common decorations.

Athena (cat. no. 12-13, fig. 4): A standing figure of Athena, facing left, is engraved on a round discus bordered by a spray motif (fig. 36, 4). The helmeted goddess holds her spear in one hand and her shield in the other. One end of the himation wrapped around her hip is hung over her right shoulder. One of the two molds is almost completely whole while only a small piece of the other remains.

The lamps from the Roman Imperial Period, depict Athena holding a spear and shield or in the form of a bust[22]. Her clothing and accessories and the way she is holding the objects vary across the depictions. The busts of Athena that more suitable for the discus form were found in the iconography of Parthenos and Promachos in Corinthian workshops. These date to the 1st-2nd century AD and were produced simultaneously with Italian samples. In contrast, the imitations produced in Attic workshops don't appear until the 3rd century AD[23]. On the discus of lamps found in Ephesus[24] and Pergamon[25], we see the goddess in bust form, as in the samples from the Athenian Agora. On the other hand, the depiction of Athena in bust form and carrying a spear

18 Waage 1934, 62 pl. IX cat. no. 2017, 2031; For the cult of Serapis in Antioch, see Pamir 2008, 355-368
19 In connection with the Ptolemy I cult in the ancient city of Tlos, see Korkut 2015a, 33-34; Korkut – Özdemir 2019, 812
20 Broneer 1930, 91-102 Pl. XI-XII, XXVI-XXIX cat. no. 545-785; Broneer 1977, 64-72, cat. no. 2781-2963 (Isthmia), Bailey 1988, pl. 116-117, Q3241-3261
21 Broneer 1930, 105 fig. 49.
22 For Italy examples, see Bailey 1980, 13; For Cyprus samples, see Oziol 1977, 11, 202-203 Pl. 23, 440; Pl. 33, 590 (Salamis); Lightfoot 2021, 268-269 cat. no. 344-346.
23 Perlzweig 1961, 111-112, cat. no. 648-670.
24 Ladstätter 2010, 278, taf. 117, A-K 953.
25 Heimerl 2001, 191 motiv 37-40.

and shield was used in Cibyra local lamps[26]. Interestingly, the form closest to the Tlos mold, which differs from the others with its distinctive features, is seen in the gem repertoire[27]. The mold is dated to the 2nd century AD, in line with the goddess's stance and dress style.

Eros (cat. no. 14, fig. 5): Eros is depicted standing, facing left, and playing an aulos on a discus surrounded by a spiral motif (fig. 36, 6b). The raised left foot of Eros, who is seen from the side, is in the air in front of a cylindrical altar topped with fruits. The letter "M" is engraved on the back of the mold, the mark of the lamp maker.

The lamps depicting Eros playing an aulos produced in Attic workshop from the Athens Agora feature a different rim pattern than the Tlos molds[28]. The Athenian examples dated to the 3rd century AD feature an exaggerated linear style on the discus. These Late Antique lamps belong to the Broneer Type XXVIII group in Corinth. This depiction continued uninterruptedly in Attic workshops until the 5th century AD, with those samples featuring Eros facing left produced in the Corinth workshop and similar samples produced in Attic workshops during the same period. Lamps depicting Eros playing an aulos are also found in Rhodes[29]. In Anatolia, it is seen in the lamps of Ephesus[30] and Cibyra[31]. In both of these cities as well as in Tlos, local molds were modelled after imported Attic lamps. Examples of lamps produced from the Tlos mold and dated to the 3rd century AD, one intact and the other broken, were also found (Fig. 5a-b).

Satyr-Nymph (cat. no. 15, fig. 6): There is one mold with a broken nozzle, a round body, a rim decorated with a spiral motif sequence, and a discus profile flanked by two grooves (fig. 36, 6a). A nymph escaping from a satyr is depicted on its discus. The half-naked nymph has turned back to release her himation from the satyr's grasp; while pulling her dress with her left hand, she pushes satyr's arm with her right hand. A linear motif with a pointed and rounded end is engraved on the back of the mold and serves as the mark of the lamp maker.

The satyr-nymph composition was first used in the Loeschcke Type IA[32] group dated to the Early Roman Imperial Period. This composition, also used in North African workshops[33], was only found in the lamps of Pergamon[34] in Anatolia. This theme, also used on gems[35], also adorns the mosaics of the Late Antiquity[36]. A total of four lamps with satyr-nymph depictions, one of which is intact, were found during

26 Metin 2012a, 150, K203-204, K802.
27 For the depiction of Athena with spear and shield, especially preferred by gem makers in the late Roman Republican Period and the Roman Imperial Period, see Henig 1975, 18 pl. 2 cat. no. 27; Zwierlein-Diehl 1979, 192, taf. 137, 1422 (2nd-3rd century AD).
28 Perlzweig 1961, 114-115 pl. 16, 707, 711, 714.
29 Katsioti 2017, 105-107 cat. no. A 10-16.
30 Evren 1996, 54-55 çizim 6:D37 (standing Eros), çizim 7: D52 (sitting Eros).
31 Metin 2012a, 33-34 K467-470 Eros is depicted playing aulos in a sitting position (5th-6th century AD).
32 Bailey 1988, 233 fig. 13 Q 1890.
33 Deneauve 1969, pl. XXXIX cat. no. 335 (Carthage).
34 Heimerl 2001, taf. 1, kat. no. 6, motiv 60.
35 Schmidt 1972, 207 taf. 327-328, kat. no. 3482-3484.
36 In the mosaic dated between the 4th century AD and the early 5th century AD in the city of Hammamet (Tunisia), the satyr-nymph composition depicted as in the Tlos mold, see Muth 1998, 212 taf. 18, 4.

the excavations of the building complex of the Tlos parliament building (fig. 6a). The spiral rim decoration of the existing mold was not used in any of the lamps; instead, either a series of short, diagonal lines consisting of two rows or a simple wreath motif was applied. Thus, we can surmise that there should be two more molds featuring satyr-nymph compositions with different rim decoration. The Tlos lamp mold is dated to between the 2nd-3rd century AD.

Leda-Swan (cat. no. 16, fig. 7): The discus of the mold with a broken nozzle features an engraving of Leda with a swan on her lap and Eros standing right behind her. The circumference of the discus is decorated with a dotted circle motif alongside three dots (fig. 36, 10). The inscription "Λ?ΛH" is engraved on the back of the mold, signifying the mark of the lamp maker.

As in the Tlos mold, the figure of Eros was added to the Leda-swan composition frequently used on the Roman Imperial Period lamps produced in Italy or the provinces[37]. Iconography of Leda and the swan is depicted without Eros on the discus dated to the first half of the 3rd century AD, produced in the Attic workshop of Preimos[38]. Leda is portrayed in a standing or lying position in Pergamon[39] produced lamps dating back to the 1st-2nd century AD. The same template was almost unchanged in 5th century AD Cibyra[40] and Ephesus[41] lamps. The Tlos mold dating back to the 3rd century AD is a unique to the city, with Leda's blanket reminiscent of seashell-like curves and the differences in the details of her face and hair.

Europa-Bull (cat. no. 17, fig. 8): Europa is depicted on a bull on the discus which is surrounded by a wreath motif. The head of the dressed Europa figure is portrayed in profile with her body in a 3/4 position. Since the lower half of the mold is broken, only the back part of the bull can be identified.

This composition, favored in ceramic art from the Archaic Period, continued to be used until Late Antiquity[42]. While the Europa iconography seen in 1st-2nd century AD lamps[43] was not popular in the workshops of Attic and Corinth, it is seen in lamps from Parion[44] and Pergamon[45] in Anatolia. The lamps in both cities differ in detail from the Tlos mold.

Gladiator Combat (cat. no. 18-22, fig. 9): Both gladiator combats (*munera*) and wild animal combats (*venatio*) are found in Tlos lamp molds. The most numerous group is the *munera* narrative, depicted with *Samnite* clothing and weapons. The discus is bordered by four grooves, the grooves on the rim follow a pattern of one wide one narrow, and both are decorated with short oblique lines (fig. 36, 9a-c). Two

37 Bailey 1980, 10 fig. 4 pl. 12 Q871 (Italy); Bussière – Lindos-Wohl 2017, 252 cat. no. 358 (Tunisia)
38 Perlzweig 1961, 119-120 cat. no. 781.
39 Heimerl 2001, 192 motiv 50-51 taf. 18-19 kat. no. 831-833.
40 Metin 2012a, 748 K113-114.
41 Kara 2014 kat. no. 31 ek s. 33-34.
42 Muth 1998, taf. 30 abb. 1.; For the cameo example, see LIMC IV, 2, 45 Europe I 185-186.
43 LIMC IV 1, 87 Europe I 193-196; Rosenthal – Sivan 1978, 21 cat. no. 47 (Iudea); 97-98 cat. no. 395 (Nabataea)
44 Yılmaz 2012, 109, 115, 117 kat. no. 33, 39, 41.
45 Heimerl 2001, 183 kat. no. 1071-1072. (1st-2nd century AD).

gladiators with helmets (*galea*) on their heads, shields (*scutum*) and swords (*gladius*) in their hands, carry leg (*ocrea*) and arm armor (*manica*). The gladiator on the right is depicted lifting his sword and the one on the left slightly stretching backward in a defensive position with his shield. The mouth of the mold's intact lamps extends back to the second groove on the rim (Fig. 9a). Although the decoration composition is the same, the measurements of the five molds are different. On the back of four molds are lamp maker marks consisting of letters (Δ, N) and linear monograms.

During the Roman Imperial Period, lamps with gladiator figures were used frequently in workshops in capital and provinces[46]. The same combat scene portrayed on the Tlos lamps is also found on the lamps uncovered from Corinth[47], the Athens Agora[48], and Rhodes[49]. The fact that the varying gladiator combat depictions of Rhodes lamps are considered to be of Corinthian origin indicates the high demand of this lamp group in the 2nd-3rd century AD[50]. Similar gladiator combat narratives were found in Cibyra[51], Pergamon[52], the British Museum's Cnidus lamps[53], and the collections of the Silifke Museum[54], evidencing the commonality of this form. The mold of Cyprus origin depicting gladiator combat from the Metropolitan Museum is evidence of local production[55]. The Tlos molds are dated to the second half of the 2nd century AD and the beginning of the 3rd century AD.

Bull and Gladiator Combat (cat. no. 23, fig. 10): Another popular type of gladiator game is the combat of wild animals called *venatio*. A half-broken sample depicting a gladiator crushed by a bull is among the molds recovered from the parliament building complex. Lying on the ground, the gladiator maintains his balance with his right hand while trying to protect himself from the front legs of the rampant bull with the shield he holds in his left hand. Only a small part of the ovules sequence surrounding the rim is preserved (fig. 36, 1). The *venatio* narratives consist of two parts: leading wild animals to the arena and combat in the arena[56]. The Tlos mold is unique because it displays *venatio* iconography which is less common than *munera.* This sample is thought to be from the same date as the other gladiator mold.

Mask (cat. no. 24-25, fig. 11): A tragedy mask with an onkos, whose hair ends at the chin level, is depicted on the discus of two molds, one of which is poor condition. There are panels on the sides of the rim of both molds. One of the molds has a lamp maker's mark consisting of the letter "+" (cat. no. 24).

---

46 Goethert-Polaschek 1985, taf. 30, 122, 235, 282, 150, 276.; Bailey 1988, 301 pl. 62 Q 2361 (The lamp from Cyprus is dated to the Augustus-Tiberius Period.)
47 Broneer 1930 fig.124 cat. no. 646
48 Perlzweig 1961, 123-124 cat. no. 836-837.; Gill – Hedgecock 1992, 416 fig. 18.
49 Katsioti 2017, 109 cat. no. A 20 (3rd-4th century AD).
50 Katsioti 2017, 27 C 6
51 Metin 2012b, 245 fig. 15.
52 Heimerl 2001, 114 taf. 5 kat. no. 207; taf. 14, 537, 583. (The second half of the 1st century AD and the first half of the 2nd century AD).
53 Bailey 1988, 335 pl. 75 Q 2678 (80-120 AD)
54 Öz 2014, 145 lev. 14 kat. no. 27.
55 Lightfoot 2021, 343 cat. no. 453
56 Berns – Ekinci 2015, 167-205 fig. 26-33.

Masks, indispensable parts of Greek tragedy, were used as decoration elements in public buildings, especially theaters, during the Roman Imperial Period. Being synonymous with the theater, these objects were thusly related to the cult of Dionysus and it was believed that they held apotropaic properties and protected people from evil forces[57]. The masks found on lamps covered the entire discus or were found in small-scale groups of three surrounding the filling hole. An oil lamp recovered from Andriake is an example of the decoration type of the first group[58]. The composition featuring three masks surrounding the filing hole was preferred on the lamps of Cibyra[59], Ephesus[60], and Pergamon[61]. The mask of the Tlos mold is stylistically closest to the terracotta masks found in excavations of the Agora and dated to the 3rd century AD[62].

Ship (cat. no. 26-32, fig. 12-13): A merchant ship with rectangular sails and a symmetrical hull is depicted in two different ways in the Tlos molds. The narrative depicting two figures, the helmsman and a lookout, is the most frequently seen on the five molds (cat. no. 28-32). In these samples, the sail opens backward with the wind and is emphasized with square lines. There is a more elaborate and detailed depiction of the same type of ship found on two molds (cat. no. 26-27). In the first group, four figures, two on the bow of the oval-hulled ship, one on the back, and one on the mast were depicted on a wide discus. It was decorated with a pattern of ovules and panels on the edge of the rim (fig. 36, 1). One of the molds has the letter "E" on the back, and the other features a star shape, both marks of the lamp makers.

The second ship depiction is found on five molds. In all the patterns, the rim is decorated simply with panels. The oarsman is depicted on the ship's left side, and the lookout is on the right. Single or triple "B" and single "Γ" letters and stylized leaf motifs are used as lamp maker's marks. The lamps produced from the intact mold lack any symbols of their workshop (fig. 13a).

Similar lamps found in the Athenian Agora were produced in the workshop of Eutyches and are dated to the second half of the 3rd century AD[63]. The stylized leaf motif, which is the symbol of this workshop, is also seen in Tlos molds, suggesting that Attic lamps were used as models. The fact that the ship depiction in the Tlos mold is seen on the lamps found in Erythrai[64], Ephesus[65], and Cibyra[66] supports the view that these were produced many workshops as a popular depiction. Regional differences in ship details and the figures around it are present in the lamps from the Metropolis[67] and Cibyra. The importance of maritime trade in the Roman Imperial Period, as in every period, is especially recognizable in the visual expositions of port

57 Söğüt – Yılmaz 2012, 3
58 Özdilek 2015, 97, fig. 28
59 Metin 2012a, 59 K176-189.
60 Ladstätter 2010, 581 taf. 224 B-K 452 (1st-2nd century AD).
61 Heimerl 2001, 195 beil. 7 motif 121.
62 Grandjouan 1961, 59-61 cat. no. 524-529
63 Perlzweig 1961, pl 21 cat. no. 1023.; Gill – Hedgecock 1992, 420 fig. 29.
64 Akyüz 2019, 145 lev. 5 kat. no. 95 (Mid 4th century AD).
65 Kara 2014, kat. no. 44 ek sf. 49 (3rd-4th century AD).
66 Metin 2012a, 50-51 K 117, K 251 (3rd-4th century AD).
67 Güngör-Alper 2018, 111, pl. 24, 318-319.

cities. Examples include marble reliefs[68] depicting the port of Ostia, frescoes[69], and the harbor panorama mosaic of Kelenderis[70]. The Tlos molds dated to the 3rd century AD show the continuation of this decoration tradition in lamps.

Oyster (cat. no. 33-35, fig. 14): The handle and round body are preserved in two of the three molds whose discus is decorated with oyster motifs. Only panels decorate the straight rim. Although the nozzle is not intact in any of the samples, we can surmise from the solid lamp sample produced from these molds that the short nozzle is flanked by curved lines (fig. 14a). On the back of the molds, there are lamp maker's marks consisting of a square motif divided into two, diagrammatical star and "N" letter.

Bailey identifies the oyster motif lamps as originating in Cyprus and belonging to the Broneer Type XXVII group that dates to the 3rd-4th century AD[71]. Broneer states that the oyster motif is preferred in the Type XXVIII group[72]. This motif, used in the Loeschcke Type IB[73] group, is also seen among the Athenian Agora[74] finds from the same period and continues to be used until the 6th century AD[75]. Different forms of the motif are seen on the discuses of Cypriot lamps from the Early Roman Imperial Period to the 4th century AD[76]. Lamps of Cypriot and Corinthian origin recovered from Rhodes confirm this dating[77]. An oyster motif found in Ephesus, similar to the Tlos sample, was dated to the 2nd-3rd century AD by Gassner. The oyster motif is also seen in the lamps of Pergamon[78]. In addition to excavation finds, the oyster motifed lamps in the Paul Getty Museum[79] and Silifke Museum[80] were also dated to the same period. Considering similar examples, the Tlos molds were dated to the second half of the 2nd century AD and the beginning of the 3rd century AD.

Rosette (cat. no. 36-49, fig. 15-17): The second most frequent motif among the Tlos lamp molds is the rosette pattern. This group, consisting of 14 molds, is evaluated in three different groups according to the leaf shape of the rosette motif. Broad-leaved rosettes with rounded ends are in the first group (cat. no. 36-38). The second group consists of rosettes with rounded ends but narrow leaves (cat. no. 39-45). Distinctly different from the others with its pointed leaves, the third group is divided into two subgroups based on ornamental details (cat. no. 46-49). The rims of all three groups feature various wreath designs (fig. 36, 8a-e). In the second group, there are also molds with plain rims. The cat.

68 Meiggs 1960, pl. 24, A.
69 Baldassarre et al. 2003, 355.
70 Tekocak 2008, fig. 7.
71 Bailey 1988, 314 Q 2566-2567 pl. 69.
72 Broneer 1930, 107 pl. XV 1089, 1093, 1098.
73 Goethert-Polaschek 1985, 35 taf. 42, 238, 240
74 Perlzweig 1961, 85-86 pl. 6, cat. no. 143, 158.
75 Perlzweig 1961, 177 pl. 39 cat. no. 2437-2438.
76 Lightfoot 2021, 202-209 cat. no. 261-270.
77 For Cyprus, see Katsioti 2014, 155 fig. 8; For Corinth, see Katsioti 2017, 26 cat. no. C 3 (2nd-3rd century AD).
78 Heimerl 2001, 57, 125, taf. 8, 339
79 The oyster motif on the discus of the lamp belonging to the Loeschcke Form IIIa group is more elegantly depicted in the style of the first half of the 1st century AD, see Bussière – Lindos-Wohl 2017, 86 cat. no. 114.
80 Öz 2014, 141 lev. 10 kat. no. 20.

no. 44 sample, which has an oblique-line and sprays with two bud on the rim, is unique in that two different decoration patterns are used simultaneously (fig. 36, 13). In addition to the molds, intact lamps belonging to the first and second groups were also recovered (fig. 15a, 16a.). Although the leaves with rounded ends and broad leaves are similar to some of the lamps found in the same area, the recovered pieces are not large enough to determine the molds from which they were produced. Behind the molds in the group are seen lamp maker's marks consisting of one or two Greek alphabets, linear device and, Greek personal name "Γηράσιμος" (cat. no. 49).

The tradition of decorating the discus with a rosette motif begins in the Early Roman Imperial Period[81] and continues until the 5th-6th century AD[82]. In addition to those produced in the workshops of Athens and Corinth[83], we can presume that the rosette lamps produced in Cyprus[84] and found in Antioch[85] spread over a wide area. There are 328 rosette lamps defined as Attic productions and dating back to the 3rd-4th century AD in the Athens Agora. The diversity found in rosette motifs is also reflected in rim decorations. Discuses are surrounded by ovules, sphere, dot array, wreath, vine plant, and fishbone motifs[86]. Anatolian lamps with a rosette motif were recovered from Alexandria Troas[87], Ephesus[88], Pergamon[89], Cnidus[90], Cibyra[91], and in the collections of the Antalya Museum[92]. Based on their form and decoration schemes, the Tlos molds are dated to between the 3rd and 4th century AD.

Vine-Ray (cat. no. 50-71, fig. 18-19): Among the Tlos molds, the most numerically dominant group with 22 samples consists of molds with vines decorating the rim and ray decorating the discus (fig. 36, 2a-c). The most common decoration scheme starts with a vine leaf on the handle edge and ends with a branch on the nozzle (cat. no. 50-70). The opposite pattern was applied in a single instance (cat. no. 71, fig. 19). The thickness and frequency of the lines running to the filling hole in the middle of the discus are different in each lamp mold, as are the vine decorations. Marks of the lamp makers consisting of B, Θ, K, Π, T, and Y are found on the back of the molds. The letters "B" and "Φ" are repeated on two molds with different characters and writing techniques. On the back of the cat. no. 60 mold, the lamp maker's mark is written with a red slip instead of engraving. The lamps of the Type 1 group were recovered in greater numbers in parallel with their corresponding molds (fig. 18a).

The vine-ray combination is one of the most common decorations of Roman Imperial Period lamps. The great number of molds (22) with this decoration scheme found in the ancient city of Tlos are in line with this general trend. Lamps similar to the

81 Perlzweig 1961, 73 pl. 1, 9; Bussière – Rivel 2012, 135 cat. no. 194
82 Gassner 1997, taf. 65, 829-834.
83 Broneer 1930, pl. XII 695, 700; pl. XIV 965, 1042, 1059, 1085, 1088.
84 Katsioti 2014, 162-164 fig. 5-7, 10-15.
85 Waage 1934, 62 pl. IX kat. no. 2015.
86 Perlzweig 1961, 149-155.
87 Fırat 2014, 219-221, 234 kat. no. 19-20 (2nd-3rd century AD).
88 Gassner 1997, taf. 64, 818.
89 Heimerl 2001, beil. 13, 378-393.
90 Kılınç 2020, 129 kat. no. 28
91 Metin 2012a, 77-80.
92 Yüksel 2019, 131 res. 8 kat. no. 8 (2nd century AD).

Tlos molds in terms of both form and decoration in the Athens Agora[93] and Corinth[94] are dated to between the 2nd and 3rd century AD. The lamp decorated with a vine-ray motif imitating the Broneer Type XXVII in the collection of the British Museum is, like the Athenian and Corinthian samples, dated to the end of the 2nd century AD and the first half of the 3rd century AD[95]. The same model was also produced in the Attic workshops[96] in the 3rd-4th century AD with production continuing until the 6th century AD[97]. In addition, the vine motif was also used on Byzantine lamps decorated with crosses, which came into fashion in the 5th century AD[98]. Samples of lamps with vine and ray motifs found in the Metropolitan Museum[99], Ionia[100], and Macedonia[101] are dated to the same period as the Attic samples. The lamps recovered in Anatolia whose rims are decorated with vine branches and discuses decorated with ray motifs are also seen in Erythrai[102]. The lamp with a flat discus whose rim is decorated with vines, was identified as originating in southern Anatolian in the catalog of the Paul Getty Museum and dated to the 3rd century AD[103]. This along with a pear-shaped lamp belonging to the 5th-6th century AD found in Tarsus Donuktaş[104], indicate that this style of decoration continued to be used in different forms for many centuries. The Tlos molds are thought to belong to the 3rd-4th century AD of this long period of use.

3- Broneer Type XXVIII

Mold with Vine Depiction (cat. no. 72, fig. 20): This mold features a central filling hole, and its convex discus is decorated with a vine depiction; half of it is intact (fig. 36, 3a). Although the general contour of the body is similar to the vine/ray lamps, its convex discus profile makes it unique. The Tlos mold, which features the most common decoration scheme of Roman Imperial Period lamps, is dated to the 4th century AD, with a body profile similar to the lamps of Late Antiquity[105].

Molds with Dog Depictions (cat. no. 73-74, fig. 21): A seated dog figure facing the left is engraved into two molds, one of which is mostly intact. Multiple lines expressing the large, deep eyes, blunt nose, open mouth and folded skin of the dog are distinct. Its fur is accentuated with deep dots. The rims of both, same-sized molds are decorated with a spiral chain (fig. 36, 6c). The well-preserved lamp with the depiction of a dog found during the excavations of the parliament building complex is compatible with

93 Perlzweig 1961, 94 pl. 8, 271-274
94 Broneer 1930, 90-91 pl. XI cat. no. 570.
95 Bailey 1988, 252 pl. 44 Q 2070.
96 Perlzweig 1961, 146 pl. 12, 1512.
97 Perlzweig 1961, 189 pl. 43, 2754.
98 Perlzweig 1961, 178 pl. 39, 2447-2448
99 Lightfoot 2021, 106 cat. no. 122
100 Bussière – Rivel 2012, 200-201 cat. no. 230. The Broneer Type XXVIII lamp discovered in Kuşadası was dated the 3rd-4th century AD by Bussière and Rivel.
101 Velenis – Zachariadis 2011, 191 cat. no. 88.
102 Akyüz 2019, 129 lev. 3, kat. no. 55. (A dating between the 2nd and 3rd century AD can be suggested for the lamp dated to the 4th century AD.)
103 Bussière – Lindos-Wohl 2017, 299 cat. no. 429.
104 Özcihan 2018, 122-130 kat. no. 70-78.
105 Broneer 1930, pl. XVII cat. no. 1272.

both molds, both in size and rim decoration (Fig. 21a). There are lamp maker's marks consisting of the letters "Λ" and "X" on the back of the molds.

The Tlos mold is identical to the lamps recovered from the Athens Agora dated to the second half of the 3rd century AD and the first half of the 4th century AD[106]. Another lamp mold with a dog figure was found in excavations of Ephesus's Tetragonos Agora; this sample dates back to the 5th-6th century AD[107]. There are depictions of dogs running and sleeping in the local Cibyra lamps of the 1st-2nd century AD[108]. The running dog figure on the discus of the Loeschcke VIII lamp found in Cnidus is different from the Cibyra lamp[109]. The Tlos mold differs from the other lamps and molds found in Anatolia as it is an exact copy of the Attic lamps. Therefore, it has been dated to the 3rd-4th century AD.

Molds with Lion Depictions (cat. no. 75, fig. 22): The rim of this mold is undecorated while the discus portrays a lion in a sitting position facing right. Although the details of the lion cannot be clearly distinguished due to wear on the mold, a large head, deep eyes, voluminous mane, and tail are evident. The symbol of the lamp maker consists of the letter "N" and is found on the back of the mold.

Lion figures have been seen in the lamp repertoire of the Roman Imperial Period since the 1st century AD[110]. The lion figure in the Tlos lamp mold is similar to those found on lamps from Corinth[111], the Athens Agora[112], and the Roman Baths of Isthmia[113]. Lamps from the Athenian Agora were produced in the workshop of Preimos, which was active at the beginning of the 3rd century AD[114]. Although it is known that the same workshop had been producing in Corinth since the second half of the 2nd century AD, the Preimos stamp was not found on the lamps with lion depictions in Corinth. A lion similar to the one found on the Tlos mold was recovered during excavations of Erythrai in Anatolia. This discus fragment, which was too damaged to provide a full profile, was dated to the end of the 3rd century AD and into the 4th century AD, in line with the samples in Greece[115]. Although lion figures with different decorative features and forms are seen in the Early Roman Imperial Period in Anatolia, the only samples parallel to the Corinthian and Attic molds are currently limited to those of Erythrai and Tlos[116]. On the other hand, lamps produced in Ephesus[117], Cibyra[118], and Cyprus[119] are

106 Perlzweig 1961, 128-129 pl. 20, 924.
107 Gassner 1997, 208 taf. 67 kat. no. 854
108 Metin 2012a, 68 K131-K132
109 Kılınç 2020, 74 kat. no. 45 (2nd century AD).
110 Bailey 1988, 303 pl. 63 Q 2403; Bussière – Rivel 2012, 94 cat. no. 127
111 Broneer 1930, pl. XVIII cat. no. 1216-1218.
112 Perlzweig 1961, 130 pl. 21 cat. no. 970 (3rd quater of the 3rd century AD); Gill – Hedgecock 1992, 419 fig. 26.
113 Lindros-Wohl 1981, 127 pl. 34, 6.
114 Perlzweig 1961, 48-50.
115 Akyüz 2019, 136 lev. 4 kat. no. 72.
116 For the lion lamp from Ephesus Terrace Houses, see: Kara 2014, ek sf. 18, 20 kat. no. 18,20.: A side-profile lion is carved on the Loeschcke Form I type lamp from the Malatya Archeology Museum, see: Canpolat 2019, 53 kat. no. 8.
117 Evren 1996, 57 çiz. 12: D36.
118 Metin 2012a, 60-61
119 Bailey 1988, 315 pl. 70 cat. no. 2580.

important for demonstrating diversity in their compositions. The Tlos sample, parallel with the Attic molds, is dated to the 3rd-4th century AD.

Mold Depicting Horse (cat. no. 76, fig. 23): A horse figure is depicted in an upright, walking position facing right on the discus of the mold without any decoration on the rim. The left part of the nozzle and discus is broken, and it lacks a lamp maker's mark. The horse figures adorning the discuses of the 6th century AD Roman Imperial Period lamps of Cibyra in Anatolia were, unlike the Tlos mold, depicted in a rampant position[120]. Horses were depicted galloping on the lamps of Pergamon [121]. Based on its body form, which is different from the lamps in both cities, the Tlos mold is dated to between the 3rd-4th century AD.

Molds Depicting Bull Head (cat. no. 77-78, fig. 24): A bull's head is depicted in the *bucranium* form on the intact discus of this lamp mold. The wide rim is decorated with two rows of wavy lines (fig. 36, 7). The letter "μ" is engraved on the back of the mold. The Tlos mold resembles the bull head depicted in the Attic lamps of the 3rd-4th century AD[122]. The bull heads here are depicted in the same pattern as Roman Empire Period coins which commemorate the *Dipoleia* festivals held in honor of Zeus in the city of Athens[123]. Cultic depictions of bull heads, which were commonly portrayed in *bucephalus* and *bucranium* forms as garland bearers in architectural decoration, especially during the Roman Imperial Period, thusly gained a decorative function. As understood from the samples found in the Athenian Agora and Corinth[124], these depictions became fashionable on Roman Imperial Period lamps, especially in the 3rd-4th century AD. Samples of Rhodian lamps indicate that this trend continued until the 5th century AD[125].

Molds with Panther Depictions (cat. no. 79, fig. 25): The discus of this mold features a panther figure facing backwards, its rim is bordered by a row of ovules, and its handle is broken. The symbol of the lamp maker is found on the back of the mold and consists of the letter 'X'. The panthers on 4th century AD lamps from the Attic workshop are depicted facing right or left and sometimes looking back[126]. Lamps produced in Cibyra indicate that the right-facing panther figure depiction continued until Late Antiquity in Anatolia[127]. The panther figure sitting on its hind legs and looking back, as in the Tlos sample, is seen on the discus of a lamp found in the Ephesus Terrace House I and is dated 100 years earlier than the Attic samples[128]. Based on the decoration pattern of the Ephesian lamp, the Tlos mold, which is similar in form, must also be from the same date (3rd century AD).

120 Metin 2012a, 62
121 Heimerl 2001, 111, 166, 201 beil. 10 271-272 (First half of the 1st century AD and 1st-2nd century AD).
122 Perlzweig 1961, 132 cat. no. 1054-1064; Gill – Hedgecock 1992, 420 fig. 30.
123 Shear 1936, 301 fig. 11.
124 Broneer 1930, 268-269 cat. no. 1301-1307.
125 Katsioti 2017, 175 cat. no. R 9.
126 Perlzweig 1961, 130-131 cat. no. 989-996 (4th century AD).
127 Metin 2012a, 68-69 K491-K493.
128 Kara 2014, ek. s. 60 kat. no. 55 (3rd century AD).

Molds with Lion-Deer Depictions (cat. no. 80, fig. 26): The large discus of this mold depicts a lion figure lying under a tree and a deer turning its head towards the lion. Muscle movements are clearly emphasized on the frontal face of the lion and the eyes and ears of the deer are exaggerated. The discus is surrounded by a guilloche motif decorated with dots in between (fig. 36, 5.). Although no similar lamps were identified, the exaggerated facial parts of the lion and deer bear the style features of the 4th century AD.

Molds with Crane Depictions (cat. no. 81, fig. 27): On the discus of this mold, discovered during excavations of the stadium, a crane is depicted in profile facing right, pecking the plant in front of it. With its large almond-shaped eyes and curved neck and wings, chest, and tail feathers detailed with short lines, the elegance of waterfowl anatomy is at the forefront of this depiction. The curved stem of the thin-leaved plant adds to the elegance of the scene. There is a decorative panel on the rim consisting of short lines spaced far apart from each other. The cranes of Roman Imperial Period lamps have been most commonly depicted alone from the front or side profile since the 1st century AD[129]. The depiction pattern here is unique to the ancient city of Tlos, and the bird's large eye profile is parallel to the style in the lion-deer mold. The convex rim of the lamp supports a date of the 4th century AD.

Double Dot Decorated Lamp (cat. no. 82, fig. 28): The filling hole, surrounded by four grooves, is decorated with two rows of dots (fig. 36, 12). There is a stylized volute decoration between the nozzle and discus. The almond-shaped body, concave discus, and sloping rim profile are similar to the Cibyra lamps dated to the 5th-6th century AD[130].

Dot Decorated Mold (cat. no. 83, fig. 29): The filling hole in the center of the concave discus is surrounded by dots. The rim is decorated with a three-point motif separated by a wavy line. The mold, displaying a form and features similar to the Cat. No. 82, is dated to the 5th-6th century AD.

4. Broneer Type XXIX

Ringed Discus, Vine-Decorated Molds (cat. no. 84, fig. 30): This mold features a round body, narrow discus, and a short, rounded nozzle profile, with a wide filling hole (fig. 36, 3b). Its rim is decorated with a vine in the Howland Type 50 form[131], dated between the second half of the 1st century BC and 1st century AD, but also displays Late Roman lamp typology with its concave discus profile. A near duplicate of the mold belonging the Broneer Type XXIX group is found in the lamps of Cibyra[132]. Although the counterparts found in Cnidus are dated to a wide range spanning from the 3rd-6th centuries AD, evaluations of this group in general lean towards the 5th

129 Goethert-Polaschek 1985, 41 taf. 40 kat. no. 107; 45 taf. 41 kat. no. 124. On the Loeschcke Type 1B recovered in the Trier necropolis, two different types of cranes are depicted, in side profile and from the front.

130 Metin 2012a, 556-557 K528-K529.

131 Howland 1958, pl. 50 type 50 A-D.; For the Howland Type 50 sample in the Schloessinger collection, see Rosenthal – Sivan 1978, 18 cat. no. 38.

132 Metin 2012a, K614-623.

century AD[133]. The Cibyra lamps, which closely resemble the Tlos mold but display minor differences among themselves, are dated to the 5th-6th century AD. In line with the samples of Cnidus and Cibyra, the Tlos mold is thought to also belong to the 5th century AD, the period in which this form is most common.

Vine-Decorated Molds (cat. no. 85, fig. 31): The surface of this mold, with a solid outer contour, is heavily worn. It features an oval body, a rim decorated with a vine, and a narrow discus connected to the nozzle with a thin canal (fig. 36, 3c). There is a lamp maker's mark consisting of the letter "X" on the back of the mold. Almond-shaped long-nozzled lamps of the Hellenistic Period became fashionable again in the Late Roman Imperial Period. Similar forms, which were produced intensively between the 4th-5th centuries AD in Corinth, are divided into four subgroups[134]. Although the Tlos mold is different from the lamps produced in the workshops of Attic and Corinth, it is dated to the 5th-6th century AD based on its elongated nozzle channel.

5-Broneer Type XXXI (cat. no. 86, fig. 32)

This mold features an oval body and a long nozzle profile connected to the discus by a wide channel. Found among other molds in the Parliament Building complex, this mold indicates that North African lamp types were also imitated in Tlos. Despite severe damage to the discus, the edges of the dot-decorated star motif and the concentric circle motif on the rim have been preserved (fig. 36, 11). The cross motif is generally seen on North African lamps, which spread through maritime trade over a wide area, especially the Mediterranean, starting in the 5th century AD[135]. The motif on the discus of the Tlos mold was not found on other imported and local North African lamps. It has been stated that North African lamps, which have been produced since the 4th century AD but peaked between the 5th and 6th centuries AD, were produced locally[136] in Miletus and Cibyra as well as in Attic[137] and Corinth. This conclusion was reached after observing the profile and ornamental features of Western Anatolian lamps on those originating from North Africa and is further supported by the mold recovered in the ancient city of Tlos. The Tlos molds, which bear the characteristics of the imitated group, are dated the 5th-6th century AD.

Leaf-Shaped Handle Molds (cat. no. 87-90, fig. 33)

Among the molds, there are four leaf-shaped samples added to lamp handles. Two molds have sycamore leaves with a large surface and a pointed tip. The leaves' veins are stylized with geometrical lines, one ending in a pelta motif and the other a spiral motif. With its narrow surface, the third mold seems to have been formed by combining olive leaves.

133 Pastutmaz 2001, 22 kat. no. 152-157
134 Broneer 1930, 114-116.
135 Perlzweig 1961, pl. 10, cat. no. 327, 342.
136 Metin 2012a, 160-163, K246-249.
137 Perlzweig 1961, pl. 39, cat. no. 2444.

Leaf ornaments were added to the handles of the Loeschcke Type III group lamps[138]. This tradition dates back to Hellenistic[139] bronze lamps and continued into the Early Roman Imperial Period[140]. These additions to the handles of terracotta lamps results from an effort to imitate bronze lamps produced for luxury consumption. This effort, which was usual for the Roman Imperial Period, was continued in the Christian Period with Byzantine lamps featuring anthropomorphic, zoomorphic, palmette, and cross-shaped handles[141].

The large, detailed samples of leaf-shaped applique molds found in the ancient city of Tlos are similar to the Broneer Type XXI sample in the Cnidian lamp collection of the British Museum. The next most similar samples are the Attic productions recovered from the Athens Agora and dated to the 3rd-4th century AD[142].

Lower Molds (cat. no. 91-99, fig. 34)

Many lower molds were also found during the excavations. As in the upper molds, lamp maker's symbols were found on these as well. The letters K, Δ, and Φ are among these marks. A workshop mark added under the lamp and thus visible to the purchaser is only found in the cat. no. 98. Monograms, defined as lamp maker's marks, serve as serial numbers for classifying molds. The lower molds vary in chronological order from round body to almond form and complete the upper molds of similar form.

General Evaluation and Conclusion

131 lamp molds were found in the ancient city of Tlos, mostly from the parliament building complex. Ninety-nine of the better-preserved samples that could be evaluated typologically were included in the article. The molding technique, which became widespread in the Roman Imperial Period, was used uninterruptedly until Late Antiquity. Mold-made lamps, whose discuses and rims are decorated with a rich ornamental repertoire compared to lamps shaped on the wheel, spread over a wide area with the influence of trade. As indicated in the samples produced in central and local workshops, they became an important branch of the ceramic industry. The molds, lamps, and amorphous fragments of these molds evaluated within the scope of this article indicate that lamps were produced continuously from the Early Roman Period to the Late Antiquity in the ancient city of Tlos. The upper molds with a wide decoration repertoire are more numerous than the lower molds. The lower molds are less numerous because the existing samples fit the upper molds of similar form and size.

The molds evaluated in the article indicate that the Broneer Type XXIV, XXV, XXVII-XXIX, and XXXI forms were produced intensively in the workshops of Tlos.

138 Bussière – Rivel 2012, 112 cat. no. 156-157.
139 Loeschcke 1919, 472 abb. 44, 1a-b.
140 Loeschcke 1919, 452 taf. XXI kat. no. 1050. Bussière – Lindos-Wohl 2017, 457, 458 cat. no. 620, 621. In both of the lamps identified as originating in Anatolia, a leaf motif was added onto the round handle.
141 Aydın-Tavukçu – Gülünay 2018, 2315-2332.
142 Perlzweig 1961, 159 pl. 33 cat. no. 2036.

The richest group in the decoration repertoire is the Broneer Type XXVII, with 60 molds. The most common decoration scheme of the group are the molds with vine-ray depictions, which are divided into three subgroups (cat. no. 50-71). The vine was the main ornamental element in Tlos lamp molds until the 5th century AD. Molds whose discuses are decorated with rosette patterns come in second (cat. no. 36-49). The density of these two groups shows that the Tlos workshops also focused on plant and linear motifs, following the trends of the 2nd century AD. In scenes consisting of figures, mythological subjects such as Athena, Eros, satyr-nymph, Leda-swan, and Europa-bull were preferred. Gladiators and ship depictions are the most common discus decorations across molds.

The Broneer Type XXIV with 10 molds, a rooster figure depicted on them (cat. no. 1-10). In the Broneer Type XXVIII group, which contains 12 molds, animal figures such as a dog, lion, horse, *bucranium*, and panther are predominant. A single mold with its rim surrounded by a vine is the only vegetal-adorned sample of the form (cat. no. 72). The vine decoration was also used in two molds in the Broneer Type XXIX group with a longer nozzle and body profile (cat. no. 84-85). Another single mold with roughly heart-shaped short nozzle and depicted a bust of Serapis on the discus belongs to Broneer Type XXV (cat. no. 11). The last form detected in the molds is a North African lamp belonging to the Broneer Type XXXI group, dated to the 5th-6th century AD, represented by a single sample (cat. no. 86). The discus of the mold is decorated with a dotted star motif. The leaf-shaped appliques are another group included in Tlos lamp molds. These decorations, represented by four molds, came into use in the Augustan Period and continued until the 4th century AD. It is difficult to determine exactly what type of handles these molds were used on in the Tlos workshops since no intact lamp samples were recovered. There are also nine lower mold samples in the catalog.

The color and texture of the molds' clay are homogeneous. Generally varied around four main colors[143], the clay contains lime, mica, and pebbles as additives. The amount of additives used in the molds varies from low to moderate. The clay edge is generally non-porous, and its surface is rough or smooth, depending on the amount of additives. Chemical and petrographic analyses carried out to determine the location of the clay deposits used in the city's ceramic production revealed that the molds corresponded to the local clay deposits of the region[144]. Additionally, lamp maker's marks provide information about the production technique and workshop. Since the negative (*matrize*) mold obtained from the main model (*patrize*) could become unusable due to surface wear, breakage, etc., the lamp maker made copies of the molds and added monograms consisting of Greek letters and linear motifs to these copies. Many of the symbols on the back of the mold, arranged keeping the discus in the center, were carved imprecisely. The Greek letters include B, Γ, Λ, Δ, N, X, K, M, E, Y, Φ, Π, and Θ (fig. 37). While many molds feature just a single letter, they are also written in groups

143 Munsell Soil-Color Charts: 5 YR 5/8, 6/6, 678, 7/3, 7/6, 7/8, 8/4; 2.5 YR 6/8, 7/6, 7/8; 7,5 YR 6/4; 10 YR 8/4; 10 R 7/8.

144 Çolak 2015, 262-287; Sezgin 2017, 1-5.

of two or even three in a few examples. For example, the letter B was used alone and in a group of three in the molds with ship motifs (cat. no. 31). The double or triple use of the same letter in the repetition of the series suggests that each letter corresponds to the reproduced mold. The letters were enclosed in a round or square frame, and sometimes no border was needed. The word "Γηράσιμος", written in two lines on the back of a mold decorated with a rosette motif, is different from the others because it bears a personal Greek name (fig. 17 cat. no. 49). Unfortunately, this name or its monogram was not found in the lower molds. Linear characters include crosses, circles, stars, double lines, and stylized leaf motifs. Only one of the lower molds has a lamp maker's mark on the back. The letter "X" with an inverted arm on the inner base of the same mold is the workshop symbol found on the base of the lamp that came out of this mold and is a singular sample (cat. no. 98). The fact that only one of the lower molds found in the ancient city of Tlos has a workshop sign suggests that the production took place around a single center. The lamp maker's mark is not added to the leaf appliqué molds, and unlike the upper molds, the back was left rough.

Lamp production, which has lasted from the Early Imperial Period to the Early Byzantine Period in the workshops of Attic and Corinth, continued on the islands with mold samples dating from the 6th century AD found in Rhodes and Kos[145]. In Anatolia, the workshops of Pergamon and Ephesus, which were important ceramic production centers of the Hellenistic Period, continued to be active during the Roman Imperial Period[146]. Identified as being produced locally in Menderes Magnesia, other lamps prove the existence of small-capacity workshops producing simultaneously with large and well-established workshops[147]. Cibyra and Kremna[148] are cities that produce thusly. Molds found in both cities show that imported and local lamps have been produced in the south of Anatolia from the Hellenistic to the Early Byzantine Period. In addition to Greece, Anatolia and Cyprus, recovered molds indicate that lamps were produced in the local workshops of Dacia between the 2nd and 4th centuries AD[149].

The molds found in the ancient city of Tlos are important in demonstrating that there has been uninterrupted lamp production in the Lycian Region from the 1st century AD to the 6th century AD. Numerous lamp fragments matching the mold forms were also found. Some lamps are designed with roosters, Eros playing an aulos, gladiators, ships, oysters, rosettes, vine-rays, and dog figures. The color and texture of the lamps' clay are similar to the molds in which they were produced, and there are also amorphous pieces with firing defects present (fig. 35). The lamp forms and decorations in fashion in Greece and Western Anatolia during the Roman Imperial Period were either imitated exactly or were minorly changed, giving them a unique character, in the ceramic workshops of the ancient city of Tlos. Eros, satyr-nymph, Leda-swan, Europa-bull, gladiator combat, ship, oyster, rosette, vine-ray, dog, lion, and bull head are among

145 Katsioti 2012, 555-559 fig. 1, 4
146 For the molds discovered in Pergamon, see Heimerl 2001, 159-160 kat. no. 763-772.; For the molds discovered in Ephesus, see Gassner 1997, 208 taf. 67, 853-856.
147 Vapur 2018, 328.
148 Metin 2013, 255-264.
149 Hamat 2019, 201-220.

these molds. It was possible to change or diversify mold models with rim decorations, thus creating a wide variety of schemes (fig. 36). Bull head and satyr-nymph molds can be given as examples. On the other hand, the depictions of Athena, rooster, horse, mask, *venatio*, the first type of ship, and dot-decorated Late Antique molds are city-specific designs that correspond to the trends of the period. The production of lamps in the ancient city of Tlos, which began in the Early Roman Imperial Period, continued uninterruptedly until Late Antiquity, as understood from the molds of the 5th and 6th centuries AD.

The original usage phase of the parliament building complex, where a large part of the molds was recovered, parallels the that of the molds themselves (fig. 2a, 5a-b, 6a, 9a, 13a-16a, 18a, 21a). In our interpretation, this means the finds were mixed with the deposit from tombs in upper elevations or were transported here as a bothros material together with amorphous pieces during the secondary usage phase of the building[150]. The mold samples dating to the 6th century AD recovered from the filling indicate that this process occurred in the Late Antique or Early Byzantine period.

150 Korkut – Uygun – Özdemir 2020, 279-280; Korkut – Uygun – Özdemir – Usanmaz 2022, 337-338.

CATALOGUE

Cat. No. 1:
Upper, Rooster, Mold No 90 (2021)
Clay: 5 YR 6/8 reddish yellow L.: 12.5 cm W.: 9 cm

Cat. No. 2:
Upper, Rooster, Mold No 71(2021)
Clay: 5 YR 7/4 pink L.: 13.6 cm W.: 10.4 cm

Cat. No. 3:
Upper, Rooster, Mold No 59 (2021)
Clay: 7.5 YR 7/6 reddish yellow L.: 8.4 cm W.: 9.1 cm

Cat. No. 4:
Upper, Rooster, Mold No 91 (2021)
Clay: 7.5 YR 6/6 reddish yellow L: 7.9 cm W: 7.8 cm

Cat. No. 5:
Upper, Rooster, Mold No 6 (2021)
Clay: 5 YR 5/8 yellowish red L: 7.5 cm W: 7.1 cm

Cat. No. 6:
Upper, Rooster, Mold No 27 (2019)
Clay: 5 YR 6/8 reddish yellow L: 7.1 cm W: 7 cm

Cat. No. 7:
Upper, Rooster, Mold No 30 (2019)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 6.6 cm W: 6.1 cm

Cat. No. 8:
Upper, Rooster, Mold No 29 (2019)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 6.6 cm W: 6.1 cm

Cat. No. 9:
Upper, Rooster, Mold No 17 (2019)
Clay: 10 R 7/8 light red L: 5 cm W: 6.8 cm

Cat. No. 10:
Upper, Rooster, Mold No 15 (2021)
Clay: 7.5 YR 7/8 reddish yellow L: 4.1 cm W: 4.6 cm

Cat. No. 11:
Upper, Serapis,
Clay: 5YR 7/6 reddish yellow L: 12,6 cm W: 9.9 cm

Cat. No. 12:
Upper, Athena, Mold No 58 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/6 light red L: 9,9 cm W: 8,8 cm

Cat. No. 13:
Upper, Athena, Mold No 39 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 6.4 cm W: 4.2 cm

Cat. No. 14:
Upper, Eros, Mold No 23(2021)
Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 9.1 cm W: 6.4 cm

Cat. No. 15:
Upper, Satyr-Nymph, Mold No 28 (2019)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 7 cm W: 6.5 cm

Cat. No. 16:
Upper, Leda-Swan, Mold No 57 (2021)
Clay: 5 YR 6/6 reddish yellow,L:10.5 cm W: 9.1 cm

Cat. No. 17:
Upper, Europa-Bull, Mold No 84 (2021)
Clay: 5 YR 6/6 reddish yellow L: 7.5 cm W: 5.5 cm

Cat. No. 18:
Upper, Gladiator Combat, Mold No 5 (2019)
Clay: 2.5YR 7/6 light red L: 9.8 cm W: 7.8 cm

Cat. No. 19:
Upper, Gladiator Combat, Mold No 10 (2019)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L:11 cm W: 8.8 cm

Cat. No. 20:
Upper, Gladiator Combat, Mold No 11 (2019)
Clay: 2.5 YR 6/8 light red L: 12 cm W: 9.5 cm

Cat. No. 21:
Upper, Gladiator Combat, Mold No 69 (2021)
Clay: 5 YR 7/8 reddish yellow L:11.4 cm W: 8.6 cm

Cat. No. 22:
Upper, Gladiator Combat, Mold No 32 (2019)
Clay: 5 YR 7/8 reddish yellow L:11.6 cm W: 9.8 cm

Cat. No. 23:
Upper, Bull and Gladiator Combat, Mold No 54 (2021)
Clay: 5YR 7/6 reddish yellow L: 8.9 cm W: 7.2 cm

Cat. No. 24:
Upper, Mask, Mold No 5 (2021)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 7.3 cm W: 7.7 cm

Cat. No. 25:
Upper, Mask, Mold No 26 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 7.2 cm W: 8 cm

Cat. No. 26:
Upper, Ship, Mold No 2 (2021)
Clay: 5 YR 6/8 reddish yellow L: 9.8 cm W: 7.2 cm

Cat. No. 27:
Upper, Ship, Mold No 79 (2021)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 9.5 cm. W: 8.7 cm
Cat. No. 28:
Upper, Ship, Mold No 3 (2019)
Clay: 5 YR 7/8 reddish yellow L: 12 cm W: 8.5 cm
Cat. No. 29:
Upper, Ship, Mold No 14 (2019)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 10.5 cm W: 8.6 cm
Cat. No. 30:
Upper, Ship, Mold No 1 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 10.8 cm W:9.3 cm
Cat. No. 31:
Upper, Ship, Mold No 73 (2021)
Clay: 2.5 6/6 light red L: 10.5 cm W: 8.8 cm
Cat. No. 32:
Upper, Ship, Mold No 4 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 7.5 cm W: 8.4 cm
Cat. No. 33:
Upper, Oyster, Mold No 15 (2019)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 8 cm W:8.1 cm
Cat. No. 34:
Upper, Oyster, Mold No 56 (2021)
Clay: 7.5 YR 7/3 pink L: 9.8 cm W: 8.8 cm
Cat. No. 35:
Upper, Oyster, Mold No 10 (2021)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 4.3 cm W:6.6 cm
Cat. No. 36:
Upper, Rosette, Mold No 13 (2019)
Clay: 5 YR 6/6 reddish yellow L: 11cm W: 8.4 cm
Cat. No. 37:
Upper, Rosette, Mold No 26 (2019)
Clay: 5 YR7/6 reddish yellow L: 7 cm W: 8 cm
Cat. No. 38:
Upper, Rosette, Mold No 80 (2021)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 11.5 cm W:7.7 cm
Cat. No. 39:
Upper, Rosette, Mold No 31(2021)
Clay: 2.5 YR 7/6 light red L: 10.6 cm W: 9.2 cm
Cat. No. 40:
Upper, Rosette, Mold No 72 (2021)
Clay: 2.5 YR 5/8 red L: 10.6 cm W: 9 cm
Cat. No. 41:
Upper, Rosette, Mold No 75 (2021)
Clay: 2.5 YR 6/8 light red L: 10.8 cm W: 8.1 cm
Cat. No. 42:
Upper, Rosette, Mold No 52 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 10.8 cm W: 8.2 cm
Cat. No. 43:
Upper, Rosette, Mold No 28 (2021)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 7 cm W: 6.5 cm
Cat. No. 44:
Upper, Rosette, Mold No 55 (2021)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 10.3 cm W: 8 cm
Cat. No. 45:
Upper, Rosette, Mold No 32 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/6 light red L: 5.2 cm W: 7.5 cm
Cat. No. 46:
Upper, Rosette, Mold No 13 (2021)
Clay: 7.5 YR 8/4 pink L: 6.9 cm W: 9 cm
Cat. No. 47:
Upper, Rosette, Mold No11 (2021)
Clay: 5 YR 6/8 reddish yellow L: 6 cm W: 5.8 cm
Cat. No. 48:
Upper, Rosette, Mold No 51 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 8.3 cm W: 6.2 cm
Cat. No. 49:
Upper, Rosette, Mold No 49 (2021)
Clay: 5 YR 6/6 reddish yellow L: 8.6 cm W: 8.2 cm
Cat. No. 50:
Upper, Vine-Ray, Mold No 76 (2021)
Clay: 5 YR 7/8 reddish yellow L: 9.8 cm W: 8 cm
Cat. No. 51:
Upper, Vine-Ray, Mold No 7 (2021)
Clay: 5 YR 6/8 reddish yellow L: 9.7 cm W: 7.5 cm
Cat. No. 52:
Upper, Vine-Ray, Mold No 29 (2021)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 9.4 cm W: 7.4 cm
Cat. No. 53:
Upper, Vine-Ray, Mold No 8 (2019)
Clay: 10YR 8/4 very pale brown, L: 10.7 cm W: 8.4 cm
Cat. No. 54:
Upper, Vine-Ray, Mold No 16 (2019)
Clay: 5 YR 8/4 pink L: 9 cm W: 7.6 cm

Cat. No. 55:
Upper, Vine-Ray, Mold No 20 (2019)
Clay: 7.5 YR 6/4 light red L: 6.2 cm W: 3 cm
Cat. No. 56:
Upper, Vine-Ray, Mold No 47 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 8.8 cm W: 8.7 cm
Cat. No. 57:
Upper, Vine-Ray, Mold No 8 (2021)
Clay: 2.5 YR 6/8 light red L: 7.2 cm W: 8.5 cm
Cat. No. 58:
Upper, Vine-Ray, Mold No 35(2021)
Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 6.9 cm W: 8.9 cm
Cat. No. 59:
Upper, Vine-Ray, Mold No 50 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 7.2 cm W: 9.1 cm
Cat. No. 60:
Upper, Vine-Ray, Mold No 48 (2021)
Clay: 5 YR 6/8 reddish yellow L: 7.7 cm W: 8.8 cm
Cat. No. 61:
Upper, Vine-Ray, Mold No 60 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/6 light red L: 7.9 cm W: 8.9 cm
Cat. No. 62:
Upper, Vine-Ray, Mold No 33 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/6 light red L: 6.5 cm W: 6.5 cm
Cat. No. 63:
Upper, Vine-Ray, Mold No 81 (2021)
Clay: 5 YR 6/8 reddish yellow L: 4 cm W: 8.2 cm
Cat. No. 64:
Upper, Vine-Ray, Mold No 53 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/6 light red L: 5.5 cm W: 9.1 cm
Cat. No. 65:
Upper, Vine-Ray, Mold No 82 (2021)
Clay: 5 YR 6/6 reddish yellow L: 4.5 cm W: 8.5 cm
Cat. No. 66:
Upper, Vine-Ray, Mold No 19 (2019)
Clay: 2.5 YR 7/6 light red L: 4.6 cm W: 3 cm
Cat. No. 67:
Upper, Vine-Ray, Mold No 36 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/6 light red L: 7.6 cm W: 4.7 cm
Cat. No. 68:
Upper, Vine-Ray, Mold No 9 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/6 light red L: 7.5 cm. W: 5.8 cm
Cat. No. 69:
Upper, Vine-Ray, Mold No 18 (2019)
Clay: 7.5 YR 7/6 reddish yellow L: 3.1cm W: 3.1 cm
Cat. No. 70:
Upper, Vine-Ray, Mold No 31 (2019)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 5.7 cm W: 4.9 cm
Cat. No. 71:
Upper, Vine-Ray, Mold No 6 (2019)
Clay: 5 YR 7/8 reddish yellow L: 11.6 cm W: 9.8 cm
Cat. No. 72:
Upper, Vine, Mold No 22 (2019)
Clay: 2.5 YR 6/8 light red L: 11.7 cm W: 4.7 cm
Cat. No. 73:
Upper, Dog, Mold No 7 (2019)
Clay: 2.5 YR 8/4 Pink L: 12.4 cm W: 8.8 cm
Cat. No. 74:
Upper, Dog, Mold No 24 (2019)
Clay: 5 YR 8/4 pink L: 7.2 cm W: 8.8 cm
Cat. No. 75:
Upper, Lion, Mold No 23(2019)
Clay: 7.5 YR 7/6 reddish yellow L: 11.6 cm W: 7.4 cm
Cat. No. 76:
Upper, Horse, Mold No 30 (2021)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 9.7 cm W: cm
Cat. No. 77:
Upper, Bull Head, Mold No 12 (2019)
Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 9.7 cm W: 6.4 cm
Cat. No. 78:
Upper, Bull Head, Mold No 83 (2021)
Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 5 cm. W: 6.7 cm
Cat. No. 79:
Upper, Panther, Mold No 85 (2021)
Clay: 5 YR 6/4 light reddish brown L:7.2 cm W: 4.2cm
Cat. No. 80:
Upper, Lion-Deer, Mold No 3 (2021)
Clay: 5 YR 7/8 reddish yellow L: 10.1 cm W: 7.6 cm
Cat. No. 81:
Upper, Crane,
Clay: 5 YR 8/4 pink L: 7.2 cm W: 7.6 cm

Cat. No. 82:

Upper, Double Dot Decorated, Mold No 37(2021)

Clay: 5 YR 8/4 pink L: 9.6 cm W: 7.3 cm

Cat. No. 83:

Upper, Dot Decorated,

Clay: 7.5 YR 8/4 pink L: 6.6 cm W: 6.6 cm

Cat. No. 84:

Upper, Ringed Discus and Vine-Decorated, Mold No 2 (2019)

Clay: 5 YR 8/4 pink L: 10.7 cm W: 8.5 cm

Cat. No. 85:

Upper, Vine-Decorated, Mold No 9 (2019)

Clay: 10 YR 8/4 very pale brown L:11.9 cm W: 6.4 cm

Cat. No. 86:

Upper, Dot Decorated Star Motif, Mold No 77(2021)

Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 9.9 cm W: 7.8 cm

Cat. No. 87:

Handle, Leaf-Shaped, Mold No 1 (2019)

Clay: 5 YR 7/8 reddish yellow L: 8 cm. W: 7.5 cm

Cat. No. 88:

Handle, Mold No 4 (2019)

Clay: 2.5 YR 8/4 pink L: 7.6 cm. W: 7.2 cm

Cat. No. 89:

Handle, Mold No 14 (2021)

Clay: 7.5 YR 8/3 pink. L: 6.2 cm. W: 2.6 cm

Cat. No. 90:

Handle, Mold No 25 (2019)

Clay: 7.5YR 7/6 reddish yellow L: 8.1 cm W: 7.3 cm

Cat. No. 91:

Lower, Mold No 40 (2021)

Clay: 5 YR 7/8 reddish yellow L: 10.1 cm W: 6.6cm

Cat. No. 92:

Lower, Mold No 41 (2021)

Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 7.7 cm W: 5.6 cm

Cat. No. 93:

Lower, Mold No 87 (2021)

Clay: 2.5 YR 7/6 light red L: 10.3 cm W: 7.2 cm

Cat. No. 94:

Lower, Mold No 17 (2021)

Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 6.7 cm W: 7.2 cm

Cat. No. 95:

Lower, Mold No 16 (2021)

Clay: 5 YR 6/6 reddish yellow L: 6.5 cm W: 7.7 cm

Cat. No. 96:

Lower, Mold No 42 (2021)

Clay: 5YR 7/8 reddish yellow L: 9.4 cm W: 9.4 cm

Cat. No. 97:

Lower, Mold No 88 (2021)

Clay: 5 YR 7/6 reddish yellow L: 9.6 cm W: 9.4 cm

Cat. No. 98:

Lower, Mold No 86 (2021)

Clay: 5 YR 8/4 pink L: 10.4 cm W: 7.1 cm

Cat. No. 99:

Lower, Mold No 43 (2021)

Clay: 2.5 YR 7/8 light red L: 7.1 cm W: 6.8 cm

Bibliography and Abbreviations

Akyüz 2019 — Akyüz, E., Erythrai Cennettepe Roma ve Erken Bizans Dönemi Kandilleri, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.

Aydın-Tavukçu – Gülünay 2018 — Aydın-Tavukçu, Z. – Gülünay, E., "Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Plastik Kulplu Kandil", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 22-4, 2315-2332.

Bailey 1980 — Bailey, D. M., A Catalogue of the Lamps in the British Museum II. Roman Lamps Made in Italy, London.

Bailey 1988 — Bailey, D. M., Roman Provincial Lamps. A Catalogue of the Lamps in the British Museum III, London.

Baldassarre et al. 2003 — Baldassarre I. – Pontrandolfo, A. – Rouveret, A. – Salvadori, M., Römische Malerei, vom Hellenismus bis zur Spätantike, Köln.

Berns – Ekinci 2015 — Berns, C. – Ekinci, H. A., "Gladiatorial games in the Greek East: a complex of reliefs from Cibyra", Anatolian Studies 65, 143-179.

Bonifay 2005 — Bonifay, M., "Observations sur la typologie des lampes africaines (IIe-VIIe siècle), In Lychnological Acts 1, Actes de 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique (Nyon-Genève, 29.IX.4.X.2003), edited by L. Chrzanovski, 31-38, Montagnac.

Broneer 1930 — Broneer, O., Terracotta Lamps, Corinth Volume IV, Part II. Massachusetts.

Broneer 1977 — Broneer, O., Isthmia, Terracotta Lamps, Volume III, Princeton.

Bussière – Rivel 2012 — Bussière, J. – Rivel, J. C., Lampes antiques de Méditerranée. La collection Rivel, Oxford.

Bussière – Lindos-Wohl 2017 — Bussière, J. – Lindos-Wohl, B., Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum, Los Angeles.

Canpolat 2019 — Canpolat, S., Malatya Müzesi'ndeki Roma ve Erken Bizans Kandilleri, Uludağ Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

Çolak 2015 — Çolak, M., "Jeoloji" Arkeoloji, Epigrafi, Jeoloji, Doğal ve Kültürel Peyzaj Yapısıyla Tlos Antik Kenti ve Teritoryumu, (ed. T. Korkut), 251-287, Ankara.

Deneauve 1969 — Deneauve, J., Lampes de Carthage, Centre de Recherches Sur L'afrique Méditerranéenne Série Archéologie, Paris.

Evren 1996 — Evren, A., "Selçuk-Efes Davut Yeriş Tarlası 1993 Yılı Kurtarma Kazısı", MKKS VI, 21-76.

Fırat 2014 — Fırat, M., "Aleksandreia Troas Antik Kenti 2013 Yılı Kazı Çalışmaları Sırasında Bulunan Kandiller", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi Sayı 31, 209-234.

Gassner 1997 — Gassner, V., Das Südtor der Tetragonos-Agora, Keramik und Kleinfunde, Forschungen in Ephesos XIII/1/1, Wien.

Gill – Hedgecock 1992 Gill, J. – Hedgecock, D., "Debris from an Athenian Lamp Workshop of the Roman Period", The Annual of the British School at Athens Vol. 87, 411-421.

Goethert-Polaschek 1985 Goethert-Polaschek, K., Katalog der römischen Lampen des Rheinischen Landes Museums Trier, Bildlampen und Sonderformen, Mainz am Rhein.

Goldman – Jones 1950 Goldman, H. – Jones, F. F., "The Lamps", Excavations at Gözlükule, Tarsus Vol I, The Hellenistic and Roman Periods, edited by H. Goldman, 84-134, New Jersey.

Grandjouan 1961 Grandjouan, C., Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period, Athenian Agora Vol. VI, Princeton.

Güngör-Alper 2018 Güngör-Alper, E., Metropolis'te Bulunan Roma Dönemi Kandilleri, Ankara.

Hamat 2019 Hamat, A. C., "Clay Lamps from South-West of Roman Dacia Local Production Centers" Ancient Lamps from Balkans and Beyond. Acts of 4th International Lychnological Congress ("Ex Oriente Lux", Ptuj, 15th-19th of May, 2012 In Memory of Jean Bussière, edited by L. Chrzanovski — A. Nestrović, — V. Vidrih-Perko, 201-220, Drémil Lafage.

Heimerl 2001 Heimerl, A., Die Römischen Lampen aus Pergamon vom Beginn der Kaiserzeit bis zum Ende des 4. Jhs. n. Chr. Pergamenische Forschungen BD. 13, Berlin.

Henig 1975 Henig, M., The Lewis Collection of Engraved Gemstones in Corpus Christi College, Cambridge.

Howland 1958 Howland, R. M., Greek Lamps and their Survivals, Athenian Agora IV, Princeton.

Kara 2014 Kara, Y., Ephesos Yamaç Evler 1 ve 2'den Kalıp Yapımı Kandil Örnekleri, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Katsioti 2012 Katsioti, A., "Clay Upper Matrix of an Early Byzantine Lamp from Kos and Associated Issues Concerning Lamp Production Workshops in the Dodecanese", δινήεσσα, τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου, edited by Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, 555-560, Θεσσαλονίκης.

Katsioti 2014 Katsioti, A., "The Circulation of Cypriot Lamps in Late Roman-Early Byzantine Rhodes, Greece", In Eulimene Series of Independent Publications 2, edited by N. Litinas – M. I. Stefanakis, 153-160, Rethymno.

Katsioti 2017 Katsioti, A., The Lamps of Late Antiquity from Rhodes 3rd-7th centuries AD, Oxford.

Kayaş 2019 Kayaş, P., Antakya Hippodrom ve Çevresi Kazılarında Ele Geçen Pişmiş Toprak Kandilleri, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay.

Kılınç 2020 Kılınç, S. Y., 2015 – 2018 Yılları Arası Knidos Kandil Buluntuları, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Korkut 2015a Korkut, T., "Arkeoloji", Arkeoloji, Epigrafi, Jeoloji, Doğal ve Kültürel Peyzaj Yapısıyla Tlos Antik Kenti ve Teritoryumu (ed. T. Korkut), 5-147, Ankara.

Korkut 2015b Korkut, T., Tlos. Akdağların Yamacında Bir Likya Kenti, İstanbul.

Korkut – Uygun 2017 Korkut, T. – Uygun, Ç., "Tlos Antik Kenti Şehircilik Anlayışı", Antik Dönemde Akdeniz'de Kırsal ve Kent (ed. Ü. Aydınoğlu – A. Mörel), 236-248, Mersin.

Korkut – Özdemir 2019 Korkut, T. – Özdemir, B., "Mimari Detaylarıyla Tlos Antik Kenti Tiyatrosu", Cevat Başarana 60. Yaş Armağanı (ed. V. Keleş – H. Kasapoğlu – H. E. Ergürer – E. Çelikbaş – A. Yılmaz), 797-818, Ankara.

Korkut – Uygun – Özdemir 2020

Korkut, T. – Uygun, Ç. – Özdemir, B., "Tlos 2018 Kazı Etkinlikleri", KST 41-4, 277-293.

Korkut – Uygun – Özdemir – Usanmaz 2022

Korkut, T. – Uygun, Ç. – Özdemir, B., Usanmaz, O., "Tlos 2019-2020 Kazı Etkinlikleri", 2019-2020 Kazı Çalışmaları (ed. A. Özme), Ankara, 335-354.

Ladstätter 2010 Ladstätter, S., "B. X Keramik", In Hanghaus 2 in Ephesos, Die Wohneinheiten 1 und 2 Baubefund, Ausstattung, Funde, Band VIII/8 (ed. F. Krinzinger), 530-588, Wien.

Lightfoot 2021 Lightfoot, C., The Cesnola Collection of Cypriot Art: Terracotta Oil Lamps, New York.

LIMC IV, 1-2 1988 Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae IV, 1-2, Zürich-München.

Lindros-Wohl 1981 Lindros-Wohl, B., "A Deposit of Lamps from the Roman Bath at Isthmia", Hesperia 50-2, 112-140.

Loeschcke 1919 Loeschcke, S., Lampen aus Vindonissa, Zürich.

Meiggs 1960 Meiggs, R., Roman Ostia, Oxford.

Menzel 1969 Menzel, H., Antike Lampen, im Römisch-Germanischen Zentral Museum zu Mainz, Mainz.

Metin 2012a Metin, H., Kibyra Kandilleri, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Metin 2012b Metin, H., "A lamp production center in Western Anatolia: Local Production and Imitation of Cibyra", Le Luminaire antique Lychnological Acts 3, Actes du 3e Congrès International d'études de l'ILA, Université d'Heidelberg, 21 - 26.IX.2009, edited by L. Chrzanovski, 243-250, Montagnac.

Metin 2013 Metin, H., "Kremna'dan İki Kandil Kalıbı Üzerine Gözlemler", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 2013-28, 255-264.

Muth 1998 Muth, S., Erleben von Raum - Leben im Raum zur Funktion mythologischer Mosaikbilder in der römisch- kaiserzeitlichen Wohnarchitektur, Archäologie und Geschichte Band 10, Heidelberg.

Oziol 1977 Oziol, T., Salamine de Chypre VII Les lampes du Musée de Chypre, Paris.

Öz 2014 Öz, C., Silifke Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller, Selçuk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Özcihan 2018 Özcihan, İ., Tarsus Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Pişmiş Toprak Kandil, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Özdilek 2015 Özdilek, B., "Andriake Sinagogu'ndan Seçilmiş Örneklerle Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiklerine Genel Bir Bakış", CEDRUS III, 89-118.

Pamir 2008 Pamir, H., "Isis and Sarapis Cult in Antioch-on-the Orontes", Anodos Studies of the Ancient World 6-7/2006-2007 (ed. M. Novotná – W. Jobst – M. Dufková – K. Kuzmová), 355-368, Trnava.

Pastutmaz 2001 Pastutmaz, D., 1988-1998 Yılları Arasında Bulunan Knidos Kandilleri, Selçuk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Perlzweig 1961 Perlzweig, J., Lamps of the Roman Period First to Seventh Century after Christ, Athenian Agora VII, Princeton.

Rosenthal – Sivan 1978 Rosenthal, R. – Sivan. R., "Ancient Lamps in the Schloessinger Collection", Qedem 8, 1-179.

Schmidt 1972 Schmidt, E., "Glaspasten", Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen Band I, Staatliche Münzsammlung München Teil 3, Gemmen und Glaspasten der römischen Kaiserzeit sowie Nachträge, 135-221, München.

Sezgin 2017 Sezgin, K., Tlos Antik Kenti Stadyum Alanı Seramikleri, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya.

Shear 1936 Shear, J. P., "Athenian Imperial Coinage", Hesperia 5-3, 285-332.

Şimşek et al. 2011 Şimşek, C. – Okunak, M. – Bilgin M., Laodikeia Nekropolü (2004-2010 Yılları), Laodikeia Çalışmaları 1-1, İstanbul.

Söğüt – Yılmaz 2012 Söğüt, B. – Yılmaz, B., "Stratonikeia'dan Üç Terrakotta Mask", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 12, 1-7.

Tekocak 2008 Tekocak, M., "Kelenderis Liman Hamamı", *OLBA* XVI, 133-161.

Waage 1934 Waage. F. O., "Lamps", In Antioch on the Orontes I, The Excavations 1932 (ed. D. W. Elderkin), 58-67, Princeton.

Vapur 2018 Vapur, Ö., "Menderes Magnesiası Hypokaustlu Yapı Kazılarında Bulunan Kandiller: Yerel Üretimler", Anadolu / Anatolia 44, 327-349.

Velenis – Zachariadis 2011

Velenis, G – Zachariadis. S., "Lamps from Thessalloniki's Agora", Light on Light: An Illuminating Story (ed. I. Motsianos – R. Bintsi), Thessalloniki, 183-210.

Yılmaz 2012 Yılmaz, A., 2005-2010 Yılları Arasında Bulunan Parion Nekropol Kandilleri, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Yüksel 2019 Yüksel, S., Antalya Müzesi Roma Dönemi Kandilleri, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Zwierlein-Diehl 1979 Zwierlein-Diehl E., Die Antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museum in Wien, München.

Fig. 1 Parliament Building Complex

Fig. 2 Rooster, Broneer Type XXIV

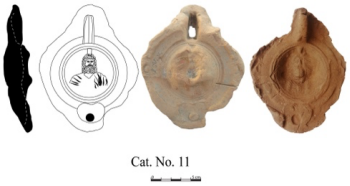

Fig. 3 Serapis, Broneer Type XXV

Fig. 4 Athena, Broneer Type XXVII

Fig. 5 Eros, Broneer Type XXVII

Fig. 6 Satyr-Nymph, Broneer Type XXVII

Fig. 7 Leda-Swan, Broneer Type XXVII

Fig. 8 Europa-Bull, Broneer Type XXVII

Fig. 9 Gladiator Combat, Broneer Type XXVII

Fig. 10 Bull and Gladiator Combat, Broneer Type XXVII

Fig. 11 Mask, Broneer Type XXVII

Fig. 12 Ship Type 1, Broneer Typee XXVII

Fig. 13 Ship Type 2, Broneer Typee XXVII

Fig. 14 Oyster, Broneer Type XXVII

Fig. 15 Rosette Type 1, Broneer Type XXVII

Fig. 16 Rosette Type 2, Broneer Type XXVII

Fig. 17 Rosette Type 3a-b, Broneer Type XXVII

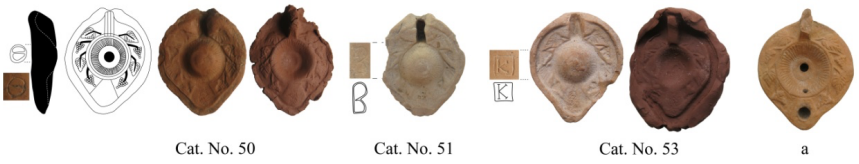

Fig. 18 Vine-Ray Type 1, Broneer Type XXVII

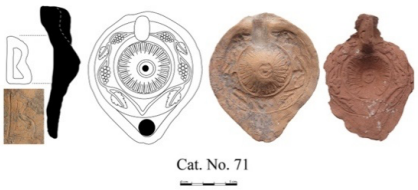

Fig. 19 Vine-Ray Type 2, Broneer Type XXVII

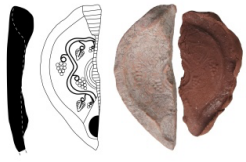

Fig. 20 Vine, Broneer Type XXVIII

Fig. 21. Dog, Broneer Type XXVIII

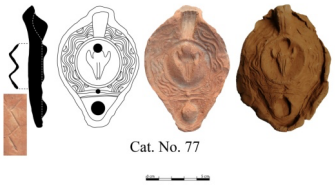

Fig.24. Bull Head, Broneer Type XXVIII

Fig. 26. Lion-Deer, Broneer Type XXVIII

Fig. 28. Double Dot, Broneer Type XXVIII

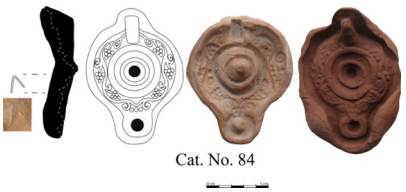

Fig. 30. Vine, Broneer Type XXIX

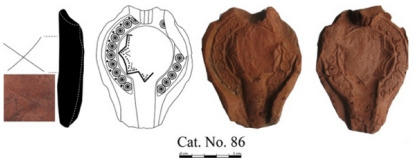

Fig. 32. Broneer Type XXXI

Fig. 22. Lion, Broneer Type XXVIII

Fig. 23. Horse, Broneer Type XXVIII

Fig. 25. Panther, Broneer Type XXVIII

Fig. 27. Crane, Broneer Type XXVIII

Fig. 29. Dot Decoration, Broneer Type XXVIII

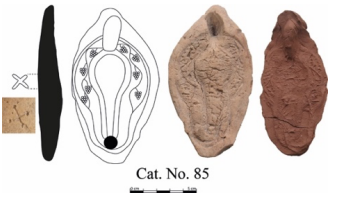

Fig. 31. Vine, Broneer Type XXIX

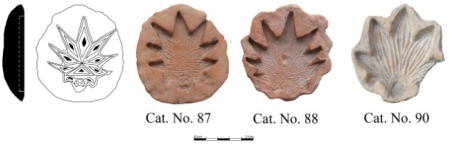

Fig. 33. Leaf-Shaped Handle Molds

Fig. 34. Lower Molds

Fig. 35. Amorphous

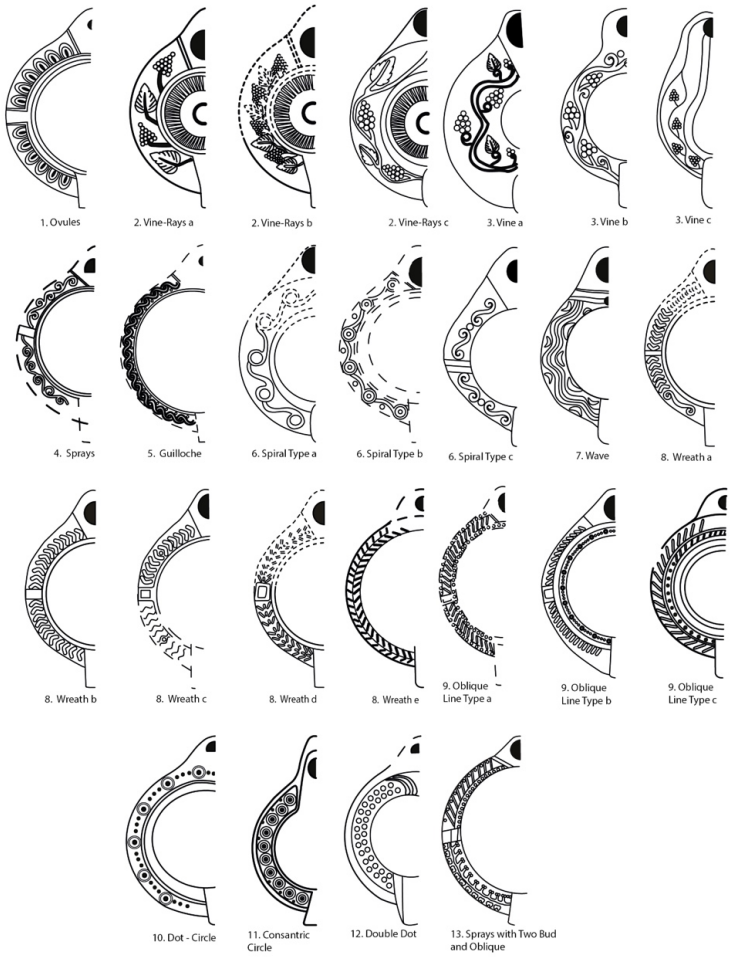

Fig. 36. Rim Decorations of Tlos Lamp Molds

Lamp-Maker's Mark	Cat. No.	Lamp-Maker's Mark	Cat. No.	Lamp-Maker's Mark	Cat. No.	Lamp-Maker's Mark	Cat. No.	Lamp-Maker's Mark	Cat. No.
	73, 84		27		48		83		1
	29		49		86		3		30
	50		85		4, 28		31		51
	91		26		33		53		92
	7		34		54		93		74
	35		58		94		14		36
	60		96		15		37		61
	97		16		38		68		98
	18		39		71		19		40
	6		20		41		74		21
	43		75		24		45		77
	46		79						

Fig. 37. Lamp Maker's Marks

OLBA XXXI, 2023, 233-270
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 30.03.2022
Makale Kabul | Accepted : 06.04.2022

HALİKARNASSOS'TAN AMPHORA MÜHÜRLERİ-I: TÜRK KUYUSU MAHALLESİ KAZILARI

Gonca CANKARDEŞ-ŞENOL – Ece BENLİ BAĞCI – Seda DENİZ KESİCİ*

ABSTRACT

Amphora Stamps from Halikarnassos-I: Excavations at Türk Kuyusu Quarter

The rescue excavations at Bodrum, Türk Kuyusu Quarter were carried out in the west of the stadium, the south of the theatre, the east of the Temple of Mars, and the Doric Stoa of the ancient city of Halikarnassos. In this article stamps found from the excavations and belonging to imported amphorae dated to the Hellenistic Period are studied. Totaly 38 stamped handles are presented here and 19 of the stamps are from Rhodes, 4 from Rhodian Peraea, 8 from Knidos, and 4 from Kos. Stamps belonging to the amphorae of Khios, Amorgos, and Nikandros Group are represented by one example among the finds. These stamped amphora handles give information about the trade relations of Halikarnassos in the Hellenistic Period.

Keywords: Amphora stamps, Halikarnassos, Bodrum-Türk Kuyusu, Hellenistic Period, Rhodes, Knidos, Karia

ÖZ

Bodrum Türk Kuyusu Mahallesi kurtarma kazıları, antik Halikarnassos kentinde stadyumun batısında, tiyatronun güneyinde, Mars Tapınağı ve Dorik Stoanın doğusunda gerçekleştirilmiştir. Bu makalede, kazılar sonucunda ele geçen ve Hellenistik Döneme tarihlendirilen ithal amphoralara ait mühürler ele alınmıştır. İncelenen 38 mühürden 19'u Rhodos, 4'ü Rhodos Peraiası, 8'i Knidos ve 4'ü Kos kökenli amphoralara aittir. Buluntular arasında yeralan Khios, Amorgos ve Nikandros Grubu amphoralarına ait mühürler de birer örnekle temsil edilmektedirler. Ele geçen söz konusu mühürlü amphora kulpları kentin Hellenistik Dönem ticari faaliyetlerine ilişkin bilgiler vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Amphora mühürleri, Halikarnassos, Bodrum-Türk Kuyusu, Hellenistik Dönem, Rhodos, Knidos, Karia

* Prof. Dr. Gonca Cankardeş-Şenol, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 35100 Bornova-İzmir-TR. E-posta: gonca.senol@ege.edu.tr. Orcid No: 0000-0001-8540-6648.
Ece Benli-Bağcı, Arkeolog, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi, Muğla-TR. E-posta: ebenlibagci@gmail.com. Orcid No: 0000-0002- 5334-1365
Seda Deniz-Kesici, Antropolog, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi, Muğla-TR. E-posta: sdkesici@gmail. com. Orcid No: 0000-0003- 1594-3047

Bodrum Türk Kuyusu Mahallesi kurtarma kazıları 2017 ve 2018 yıllarında Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi arkeologları tarafından gerçekleştirilmiştir. Kazıları yapılan alan, antik Halikarnassos kentinde, stadyumun batısında, tiyatronun güneyinde, Mars Tapınağı ve Dorik Stoanın doğusunda yer almakta olup antik kentin önemli bir konumundadır. Söz konusu kazı alanında, alanın tamamına yayılan, 11 mekan ve bir kuyu içeren bir yapı ile karşılaşılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda alanın oldukça büyük bir villaya ait olduğu tespit edilmiştir. Villanın yapımında, stadyumdan devşirilmiş blokların kullanılmış olduğu ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı odalarda ele geçen mozaik buluntular da yapının MS 4.-5. yüzyıllarda kullanılmış olduğunu göstermektedir.

Alanda yapılan çalışmalarda, daha erken döneme tarihlenen seramikler dolgu toprağından gelmektedir. Bundan hareketle alanın kullanım dönemi, MÖ 4. yüzyıl ile MS 5.-6. yüzyıllar olarak belirlenmiştir. Villanın kullanım evresinin çok öncesine ait olan, olasılıkla Göktepe'nin getirdiği sel dolgusundan oluşan toprakta pek çok seramik buluntunun yanı sıra amphora mühürleri ile de karşılaşılmıştır. Kontekst buluntusu olmamalarına karşın ele geçen mühürlü amphora kulpları, Halikarnassos kentinin Hellenistik Dönem ticari özelliklerine ilişkin bilgiler sunmaktadır. Kentin Hellenistik Dönem ticari ilişkilerine ait ilk çalışma 2002 yılında J. Lund tarafından, Mausolleion yakınlarında tespit edilen A Kuyusu içerisinde ele geçen farklı seramik buluntularla birlikte amphora mühürlerinin yayını ile yapılmıştır[1]. Burada sunulacak olan amphora mühürleri, Bodrum Müzesi arkeologları tarafından kazı çalışmaları gerçekleştirilen Eski Çeşme Mahallesi ve Çarşı Mahallesi'nden ele geçen mühürlerle[2] birlikte, Halikarnassos kentinden bugüne kadar yayınlanmış en kapsamlı verileri sunacak olmaları bakımından büyük önem taşımaktadır.

Türk Kuyusu Mahallesi kazılarında farklı kökenlere sahip 38 mühürlü amphora kulbu ele geçmiştir. Mühürlü kulplardan 19 tanesi Rhodos (no. 1-19), 4 tanesi Rhodos Peraiası (no. 20-23), 8 tanesi Knidos (no. 24-31) ve 4 tanesi Kos (no. 32-35) kökenli amphoralara aittir. Khios, Amorgos ve Nikandros Grubu amphoraları da birer örnekle temsil edilmektedirler (fig. 39).

Rhodos amphora mühürleri arasında MÖ 3. yüzyılın ilk yarısından MÖ 2. yüzyılın ilk yarısının sonlarına tarihlenen pek çok örnek tespit edilmiştir. Ancak MÖ 4. yüzyıl sonunda (no. 1) ve MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısında da (no. 15) Rhodos şarabının kentteki varlığını kanıtlayan birer örnek bulunmaktadır. Tüm Rhodos buluntuları, MÖ 4. yüzyılın sonundan MÖ 2. yüzyılın sonuna kadar Rhodos ve Halikarnassos arasındaki düzenli ticari bağlantıyı belgelemektedir. Rhodos amphora mühür kronolojisinin son evreleri olan Period VI ve VII, diğer bir deyişle MÖ c. 108'den Augustus'a kadar olan döneme tarihlenen mühürlü kulplar, Eski Çeşme ve Çarşı Mahalleleri kazılarında da olduğu gibi, Türk Kuyusu Mahallesi kazılarında da ele geçmemiştir.

Rhodos Peraiası üretimi amphoralara ait mühürlü kulplar bu alanda da göze çarpmaktadır. Ancak Eski Çeşme Mahallesi buluntularına göre sayısal olarak daha azdır. Bulunan örnekler, MÖ 3. yüzyılın ilk yarısının sonlarından MÖ 3. yüzyılın sonları arasına tarihlenmektedirler.

1 Lund 2002, 157-174.
2 Cankardeş-Şenol – Uzala, baskıda; Cankardeş-Şenol – Benli-Bağcı – Özkan, baskıda.

Knidos amphoralarına ait örnekler, Eski Çeşme Mahallesi kazılarına oranla Türk Kuyusu Mahallesi kazı alanında daha bol sayıda ve kronolojik olarak daha geniş dönemi kapsar biçimde örnekle temsil edilmektedir. MÖ 3. yüzyılın ortasından önceye tarihlenen, literatürde Zenon B Grubu olarak bilinen amphoralara ait mühürler (no. 25-26), Knidos'un erken evresinin Halikarnassos'taki kanıtlarıdır. MÖ 2. yüzyıl içlerine tarihlenen bir kaç mühürün yanı sıra, özellikle Knidos amphora mühür kronolojisinin son evresi olan Period VII'de (MÖ c. 78-MÖ 1. yüzyılın sonu) üretilen ve üretici Κλευπίθης'in adını taşıyan mühürlere sahip iki kulp (no. 27-28), Halikarnassos ile Knidos bağlantısının bu dönemdeki varlığının kanıtı niteliğindedir.

Halikarnassos'un diğer önemli bağlantısı olan Kos Adası'nda üretilen amphoralara ait mühürler de kazı çalışmaları sırasında ele geçmiştir. Kos şarabının kentte MÖ 2.-1. yüzyıllarda tüketimini belgeleyen 4 mühürlü kulp (no. 32-35), üretici ve tüketici kent arasındaki bilinen bağlantıyı desteklemektedir.

Kazılarda, Khios'un tanınmış amphora üreticisi Ἡγησίας'ın ele geçen tek mühürlü kulbu, kentte MÖ 200 civarında Khios şarabı tüketimini belgelerken, üretici Ἡγησίας'ın amphoralarının dağılımına yeni bir tüketim merkezi eklemesi bakımından önem taşımaktadır.

Türk Kuyusu Mahallesi'ndeki kazılarda ele geçen dikkat çekici bir buluntu da Kyklad Adalarından Amorgos'ta üretilen bir amphoraya ait, üzerinde adanın etniğini taşıyan mühürdür. Bu mühür, Halikarnassos'un ticari bağlantıda bulunduğu merkezlerin arasında Amorgos'un da yer aldığını ortaya koymaktadır.

Türk Kuyusu Mahallesi kazılarında ele geçen buluntular, yukarıda söz edildiği üzere, kentin ticareti ile ilgili bilgilere ulaşılmasını sağlarken amphora mühür çalışmaları açısından da yeni mühür kalıplarının ilk kez tespit edilip bilim dünyasına tanıtılması bakımından da önem taşımaktadır. Aşağıda sunulan Rhodoslu yöneticiler Παυσανίας I (no. 8) ve Τίμαρχος (no. 11) ile Rhodoslu üretici Δαμοσθένης'in Πάναμος ay adlı (no. 13) mühürleri şimdiye kadar bilinmeyen kalıpların belirlenmesini sağlamıştır. Aynı şekilde Koslu üretici Δημόνομος'un (no. 32) mühürü de yeni bir kalıptan elde edilmiş olup, amphora mühür kalıplarını içeren veritabanlarına eklenmiştir.

Amphora mühürleri, kazı alanında ele geçtikleri sayısal yoğunluğa göre Rhodos ve Rhodos Peraiası, Knidos, Kos, Khios, Nikandros Grubu ve Amorgos başlıkları altında aşağıda incelenmiştir. Amorgos mührü dışındaki örneklerin kalıp numaraları, bu makalenin yazarlarından G. Cankardeş-Şenol'un mühür kalıp çalışmaları veritabanına göre verilmiştir[3].

3 Mühür kalıp çalışmaları için bk. www.amphoralex.org. Rhodos yönetici mühür kalıplarına ilişkin yayınlar için bk. Cankardeş-Şenol 2015-I; Cankardeş-Şenol 2015-II; Cankardeş-Şenol 2016; Cankardeş-Şenol 2017.

1. Rhodos

A. Yönetici Mühürleri

Fig. 1a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S 9.49 (EtD 18/135A). Dikdörtgen, 3.4 x 1.9 cm, hilal biçiminde sigma, boustrophedon yazıt, isim kısaltma. Yönetici: Ἀριστόδαμος I. Kalıp: RE-ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΣ 01-004.

Ἀ[ρισ]τ-

οδάμ(*boustro.*

Yönetici Ἀριστόδαμος I, Period Ia (MÖ c. 304-c. 271) içerisinde bir yıl görev yapmıştır[4]. Yöneticinin adına, üretici Ἀριστι(’nin amphorasında rastlanmaktadır[5]. Yöneticinin adını taşıyan bu kalıpla beraber, henüz 4 farklı kalıp bilinmektedir.[6] Aynı kalıptan elde edilmiş örnekler Loryma[7] ve Patara’da[8] ele geçmiştir.

Fig. 2 a-b. Env. no.: TRK 2017.62P. 4 S ETD 3 (EtD 17/306A). Dikdörtgen, 4.3 x 1.2 cm. Yönetici: Ἀριστόδαμος II, ay adı Ἀγριάνιος. Kalıp: RE-ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΣ 02-ΑΓΡΙΑΝΙΟΣ-001

Ἐπὶ Ἀρ[ιστο]δά-

μ [ο] υ

[Ἀγριαν]ίου

Ἀριστόδαμος II, Rhodos mühür kronolojisinde Period IIIe içinde MÖ c. 166/164 yılında yöneticilik görevinde bulunmuştur. Yönetici, Ἀγορᾶναξ[9], Ἀντίμαχος[10], Ἡράκλειτος II[11], Θίασος[12], Ἰάσων I[13], Ἱπποκράτης[14], Καλλιώ[15], Μαρσύας[16], Ναν̃ς[17], Τιμακράτης[18] ve Φιλαίνιος[19] adlı üreticilerin amphoralarını tarihlemektedir. Aynı kalıptan elde edilen mühüre sahip amphora kulbu, Alexandria’da Bibliotheka

4 Finkielsztejn 2001, 55. Makalede yer alan yöneticilerin görev yılları için Finkielsztejn 2001’de yayımlanan amphora mühür kronolojisi kullanılmıştır. Kronolojideki son değişiklikler için bk. Finkielsztejn 2021, p. 206-209. Makalede yer alan mühür fotoğraf ve kopyaları 1/1 ölçeklidir. Mühür fotoğraflarının çekimini gerçekleştiren Dr. K. Şenol’a teşekkürlerimizi sunarız. No. 38’de yer alan Amorgos mühürünün yer aldığı kulbun profil çizimi için Yüksek Lisans öğrencisi E. Benzer’e teşekkür ederiz.

5 Bu bağlantı, V. Grace’in Atina Amerikan Arkeoloji Okulu’ndaki arşivinde yer alan notlarından anlaşıldığı üzere, Rhodos’ta ele geçen tamamı korunmuş ve henüz yayınlanmamış bir amphora ile tespit edilmiştir.

6 Cankardeş-Şenol 2015-I, 387.

7 Cankardeş-Şenol 2019, 130, no. 1.

8 Dündar 2017, 86-87, kat. no. Rh. 4-5.

9 Finkielsztejn 2001, 109.

10 Brindisi Museum (J.-Y. Empereur’ün arşivinden). Empereur – Guimier-Sorbets 1986, 130; Nicolaou 2005, 384 ve 391, P 3.

11 Finkielsztejn 2000, 209, levha 109b, d, ve 217 (Τιμακράτης καὶ Ἡράκλειτος).

12 Bleckmann 1912, 250, dn. 2; Schkorpil 1935, 32, no. 33-34; Empereur – Guimier-Sorbets 1986, 130.

13 Kaibel 1890, 563, no. 3.

14 Bleckmann 1907, 32, no. 19.

15 Jöhrens 2001, 374, Abb. 4. 2 ve 383, no. 23.

16 Finkielsztejn 2000, 217.

17 Badaliants 1976, 39.

18 Finkielsztejn 2000, 209, levha 109b (Τιμακράτης καὶ Ἡράκλειτος).

19 Nicolaou – Empereur 1986, 518, no. 4; Nicolaou 2005, 419, no. 71.

Alexandrina kazılarında bulunmuştur[20].

Fig 3a-b. Env. no.: TRK 2017-62P ETD 12 (EtD 18/15A). Dikdörtgen, 3.9 x 1.4 cm. Yönetici: Ἀρίστων II, ay adı Ἀρταμίτιος. Kalıp: RE-ΑΡΙΣΤΩΝ 02-ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΣ-002.

[Ἐπὶ Ἀρίσ]-

[τω]νος

Ἀρταμιτίου

MÖ c. 167/165 yılında yöneticilik yaptığı düşünülen Ἀρίστων II, Period III içerisinde üretim faaliyetleri gerçekleştiren Ἀγαθοκλῆς III[21], Ἀμύντας[22], Ἀντίμαχος[23], Ἀριστοκλῆς II[24], Δαμοκράτης I[25], Δῖος I[26], Ἕρμων II[27], Ἰάσων I[28], Ἱπποκράτης[29] ve Μαρσύας'ın[30] amphoralarını tarihlemektedir. Buradaki mühürle aynı kalıptan basılmış bir örnek Krokodilopolis/Arsinoe'de ele geçmiştir[31].

Fig. 4a-b. Env. no.: TRK 2017.62P.1/2 S ETD 4 (EtD 17/307A). Yuvarlak, R. 2.8 cm, yazıt iki daire arasında. Yönetici : Ἁρμοσίλας, ay adı Διόσθυος. Kalıp: RE-ΑΡΜΟΣΙΛΑΣ-ΔΙΟΣΘΥΟΣ-002.

[Ἐπὶ] Ἁρμ[οσίλα] Διοσθύου *vac*.

gül

Yönetici Ἁρμοσίλας MÖ c. 209-c. 205 yılları arasında bir yıl denetim görevini üstlenmiştir. Yöneticinin adına pek çok üreticinin amphoralarında rastlanmaktadır[32]. Yöneticinin adını taşıyan bu mühürle aynı kalıptan elde edilmiş bir mühür Alexandria'da ele geçmiştir[33].

---

20 Cankardeş-Şenol 2015-I, 388. Yöneticiye ait diğer mühürler için bk. a.g.e., 388-396.

21 Musée de Viuz-Faverge (Fransa), Guy Gens koleksiyonunda tamamı korunmuş bir amphora, bu bağlantıyı kanıtlamaktadır. Bu bilgiyi bizimle paylaşan ve yayınlarımızda kullanmamıza izin veren Kevin Tréhuédic'e içten teşekkürlerimizi sunarız.

22 Badaliants 1980, 163.

23 Empereur – Guimier-Sorbets 1986, 130; Nicolaou 1969, 164, no. 38, fig. 4, levha 30; Şenol – Şenol 1997, 53, no. 2; Nicolaou 2005, 416, no. 54.

24 Breccia 1921, 27, no. 51.

25 Badaliants 1980, 164.

26 Jöhrens 2001, 375, Abb.5, no. 1.

27 Schkorpil 1935, 35. no. 84-85; Mircev 1958, 26, no. 88-89; Empereur – Guimier-Sorbets 1986, 130.

28 Paphos, MP 2694/1 (from the archives of J.-Y. Empereur).

29 Badaliants 1980, 164.

30 Finkielsztejn 2001, 109.

31 Empereur 1977, 38, no. 108; Cankardeş-Şenol 2015-I, 463. Yöneticinin adını taşıyan farklı kalıplardan mühürler için bk. a.g.e., 462-468.

32 Ἀγορᾶναξ: Finkielsztejn 2001, 107 ve dn.119; Διονύσιος II: Cankardeş-Şenol 2015-I, 477, dn. 276; Ἑλλάνικος, Θεύδωρος: Finkielsztejn 2001, 100 ve 112, tablo 4; Μενεκράτης I: DRASM 46/80-2463 (J.-Y. Empereur'ün arşivi); Μένων I: Grace, Savvatianou-Petropoulakou 1970, 303, E5; Nicolaou 2005, 429, no. 116; Μένων II: Finkielsztejn 2001, 112, tablo 4; Πασίων: Grace 1934, 219, fig. 2; Bleckmann 1912, 250; Nilsson 1909, 154; Πρόθυμος: Chabiaras 1876, 293, no. 2; Grace 1934, 219, fig. 2; Empereur – Guimier-Sorbets 1986, 130.

33 Alex MGR 412.44 (www.amphoralex.org).

Fig. 5a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S 3/4 144 (EtD 18/160A). Dikdörtgen, 2.8 x 1.6 cm, yazıt ve sembolün etrafında çerçeve. Yönetici: Εὐκρατίδας. Kalıp: RE-ΕΥΚΡΑΤΙΔΑΣ-010.

Helios Ἐπὶ Εὐ-

başı κρατίδα

Yönetici Εὐκρατίδας'a ait bu mühürde solda Helios başı yer almaktadır. Yöneticinin MÖ c.203-c.199 yılları arasında (Period IIc içinde) bir yıl görev yaptığı düşünülmektedir. Yönetici tarafından faaliyetleri tarihlenen üreticiler, Μοίριχος[34], Ἀγορᾶναξ, Θεύδωρος[35] ve Ἀριστείδας II'dir[36]. Aynı kalıptan elde edilen mühürler için bkz. Cankardeş-Şenol 2015-II, 153; Chaby 2009, 13, no. 25a.

Fig. 6a-b. Env. no.: TRK 2017.62P.1/2 S ETD 10 (EtD 17/313A). Yuvarlak, R. 2.9 cm, yazıt iki daire arasında. Yönetici: Θρασύδαμος. Kalıp: RE-ΘΡΑΣΥΔΑΜΟΣ-023.

[Ἐπ']ἱερέως Θρασ[υδάμου]

gül

Yönetici Θρασύδαμος'un adını taşıyan bu mühürde ἱερέυς unvanı da yer almaktadır. Yönetici MÖ c. 219-c.211 yılları arasında bir yıl görev almıştır. Burada incelenen mühürde ay adı görülmemektedir. Ancak yöneticinin ay adlı mühürleri de bilinmektedir[37]. Atina Agorası kazılarından bir mühür (SS 1053), Halikarnassos örneğiyle aynı kalıptan elde edilmiştir. Yönetici; Διονύσιος II[38], Ἐπίγονος I[39] ve Θεύδωρος'un[40] faaliyetlerini tarihlendirmektedir.

Fig. 7 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S 6 78b (EtD 18/64A). Yuvarlak, R. 2.6 cm, yazıt iki daire arasında. Yönetici: Ξενόστρατος. Kalıp: RE-ΞΕΝΟΣΤΡΑΤΟΣ-013.

Ἐπὶ Ξενοστράτου *vac.*

gül

Yönetici Ξενόστρατος da, Period IIc'de MÖ c. 219-c. 211 yılları arasında bir yıl yöneticilik yapmıştır. Aynı kalıptan elde edilmiş örneği Alexandria'da ele geçmiştir[41]. Yöneticinin üretici Ἐπίγονος I ile bağlantısı, hem yönetici hem de üreticinin adını taşıyan iki isimli mühürler yardımıyla saptanmıştır[42]. Yöneticinin görevli olduğu

34 Cankardeş-Şenol 2015-II, 154. Hem yöneticinin hem de üreticinin adını taşıyan iki isimli bu mühürler iki farklı kalıbın kullanıldığını göstermektedir. Rhodos mühürlerinde çok rastlanılmayan şekilde quadrigasına binmiş Helios yuvarlak formlu mühürler içinde betimlenmiştir (RE-ΕΥΚΡΑΤΙΔΑΣ-RF-ΜΟΙΡΙΧΟΣ-001 ve -002). Yöneticinin ay adlı ve ay adı taşımayan diğer mühürleri için bk. Cankardeş-Şenol 2015-II, 147-154.

35 Finkielsztejn 2001, 100 ve 108; Cankardeş-Şenol 2017, 194 ve 210.

36 Üretici ve yöneticinin benzer mühür kalıplarından hareketle bu bağlantı önerilmiştir. Ayrıca bk. Garozzo 2011, 126, dn. 1309.

37 Cankardeş-Şenol 2015-II, 258-262.

38 Doğer 1997, 249.

39 Nilsson 1909, 105.

40 Finkielsztejn 2001, 99.

41 Cankardeş-Şenol 2016, 121 (MGR P. 18292). Yöneticinin adını taşıyan farklı mühürler için bk. a.g.e. 117-122.

42 İki isimli bu mühürler için bk. Jöhrens 1999, 29, no. 53; Ariel 2003, 195, SAH 5; Cankardeş-Şenol 2017, 122.

yılda amphora üretim faaliyetinde bulunan diğer üreticiler, Διονύσιος II, Δίσκος I[43], olasılıkla Ἑλλάνικος[44], Θεύδωρος[45], Μένων I[46] ve Σωκράτης I'dir[47].

Fig 8 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S3/4.128 (EtD 18/95A). Dikdörtgen, 3.1 x 0.8 cm, hilal biçiminde sigma, retrograd nu. Yönetici: Παυσανίας I. Kalıp: RE-ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 01-045.

Παυσανία

Yönetici Παυσανίας I, Period IIa (MÖ c. 233-c. 220) içerisinde bir yıl yöneticilik görevi yapmıştır. Yönetici, üretici Ἱεροτέλης[48], Ἀριστοφάνης[49], Δαμόνικος[50], Διογένης I[51], Θεύδωρος, Ζήνων I[52], Κρέων[53], Μίκυθος II[54], Ξενότιμος, Παυσανίας II (?)[55] ve Σθεννίδας'ın[56] amphoralarını tarihlemektedir. Burada incelenen mühür, yöneticinin yeni bir kalıbına işaret etmektedir. Benzer iki örnek, Halikarnassos'da Mausoleion'un doğu peribolos duvarının önünde yer alan bir kuyunun kazılarında ele geçmiştir[57].

Fig. 9 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S5.111 (EtD 18/86A). Yuvarlak, R. 2.7 cm, hilal biçiminde sigma, retrograd yazıt. Eponym: Παυσανίας II. Kalıp: RE-ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 02-020.

Παυσανίας *vac. retr.*

gül

Period IIc'de MÖ c. 203-c. 199 arasında bir yıl yöneticilik yapan Παυσανίας II, Ἀγησίλας[58], Ἀγορᾶναξ[59], Ἀριστοκράτης I[60], Δαμοκράτης I[61], Διονύσιος II[62], Θεύδωρος[63] ve Κλεισιμβροτίδας adlı üreticilerin faaliyetlerini tarihlemektedir. Benzer bir mühür Alexandria Benaki Koleksiyonunda yer almaktadır[64].

Fig. 10 a-b. Env. no.: TRK 2017.62P.1/2 S ETD 8 (EtD 17/311A). Yuvarlak, R.

43 Finkielsztejn 2001, 103; Grace 1963, 334, no. 8.
44 Cankardeş-Şenol 2016, 117, dn. 78.
45 Conovici – Irimia 1991, 163, no. 278.
46 Finkielsztejn 2001, 112, tablo 4; Cankardeş-Şenol 2016, 117, dn. 80.
47 Rhodos'tan tamamı korunmuş bir amphora, A 230/MS 620 (V. Grace'in arşivi).
48 Grace 1963-I, 324, dn. 12; Doğer 1997, 248.
49 Cf. RE-ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 01-016 (ALEX ABC 0192.20) ve RF-ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ-001 (ALEX ABC 0324.08). Bk. Cankardeş-Şenol 2016, 187 ve www.amphoralex.org.
50 Badaliants 1976, 39; Wallace-Matheson – Wallace 1982, 296.
51 Jöhrens 2001, 416, no. 189.
52 Finkielsztejn 2001, 99 ve 105, tablo 3.
53 Wallace-Matheson – Wallace 1982, 296.
54 Empereur – Guimier-Sorbets 1986, 130; Wallace-Matheson, Wallace 1982, 296 ve 320, levha 80, fig. A.
55 Wallace-Matheson – Wallace 1982, 296 ve 318, dn. 44.
56 Rhodos Müzesi, ΜΣ 637 (J.-Y. Empereur'ün arşivi).
57 Lund 2002, 170, H59-H60.
58 Lawall 2007, 42-43, AH 29 ve AH 30.
59 Üretici ve yönetici mühürlerinin bazıları benzer tipolojik özelliklere sahiptirler.
60 Empereur 1977, 33, no. 95 (iki isimli mühür).
61 Badaliants 1980, 164.
62 Bu bağlantı, yönetici ve üretici mühürlerinin benzerlikleri ve Rhodos Peraiası'ndaki amphora atölyeleri kazılarında ele geçen buluntuları yardımıyla tespit edilmiştir. Ayrıca bk. Cankardeş-Şenol 2000, 206, no. 120 ve dn. 546 ve 324, dn. 804.
63 Ariel 1988, 32-35, fig. 1, levha 8, B, C, D.
64 Cankardeş-Şenol 2016, 203. Yöneticiye ait farklı kalıplardan elde edilmiş mühürler için bk. a.g.e. 190-204.

3.0 cm. Yazıt iki daire arasında, yönetici adı kısaltma. Eponym: Σιμυλῖνος, ay adı Σμίνθιος. Kalıp: RE-ΣΙΜΥΛΙΝΟΣ-ΣΜΙΝΘΙΟΣ-003.

Ἐπὶ Σιμυλί(νου) *vac.* Σμινθίου *vac.*

gül

Yönetici Σιμυλῖνος'un MÖ c. 219-c. 211 yılları arasında bir yıl görevli olduğu bilinmektedir. Yöneticinin adına Διονύσιος II[65], Δίσκος I, Ἐπίγονος I[66], Ἡρωίδας[67], Θεύδωρος[68], Μένων I[69], Σωτηρίδας[70], Χάρης[71] ve Χρήσιμος'un[72] amphoralarında rastlanmaktadır. Yöneticinin burada incelenen mühürüyle aynı kalıptan elde edilen iki mühür Atina Milli Müzesi'nde yer almaktadır[73].

Fig 11 a-b. Env. no.: TRK 2017.62P.1/2 S ETD 6 (EtD 17/309A). Dikdörtgen, 2.8 x 1.6 cm, hilal biçiminde epsilon, rho harfi yerine iota harfi kullanılmış. Eponym: Τίμαρχος. Kalıp: RE-ΤΙΜΑΡΧΟΣ-015.

Ἐπὶ Τιμ-

άιχου *sic*

MÖ c. 262-c. 247 yılları arasında bir yıl yöneticilik görevi yapan Τίμαρχος, üretici Δῶρος I[74], Ἱεροτέλης[75] ve Ὀνασίμος I'in[76] amphoralarını tarihlemektedir. Halikarnassos'ta ele geçen bu örnek yöneticinin yeni bir kalıbıdır. Yöneticinin farklı kalıplardan elde edilmiş mühürleri için bkz. Cankardeş-Şenol 2017, 53-55.

Fig. 12 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S 6 140 (EtD 18/103A). Dikdörtgen, 2.7 x 1.3 cm. Yönetici ve üretici isimleri kısaltma. Yönetici: Χρυσόστρατος. Üretici: Εὔφρων. Kalıp: RE-ΧΡΥΣΟΣΤΡΑΤΟΣ-RF-ΕΥΦΡΩΝ-002.

Ἐπὶ Χρ(υσοστράτου)

Εὔφρ(ονος)

Mühür, yönetici Χρυσόστρατος ve üretici Εὔφρων'un adını taşımaktadır. MÖ c. 266 yılında görev yaptığı bilinen yöneticinin, ayrıca, üretici Ἄστος'u da tarihlediği düşünülmektedir[77]. Yöneticinin üretici Εὔφρων'la bağlantısını gösteren sadece iki isimli mühürleri mevcuttur. Buradaki örneğin dışında iki isimli bir farklı kalıbı daha tespit edilmiştir[78]. Yöneticinin diğer mühürleri sadece kendi adını taşımaktadır[79].

65 Doğer 1997, 249.
66 Badaliants 1976, 39; Pridik 1926, 318; Jöhrens 2001, 401, no. 110.
67 Bu bağlantı, benzer mühür formlarından hareketle önerilmektedir.
68 Reisner v.d. 1924, 311 ve 312, II, no. 12; Cankardeş-Şenol 1996, 39, no. 2.
69 Finkielsztejn 2001, 112, tablo 4.
70 Mühür formlarının benzerliği nedeniyle bu bağlantı önerilmektedir.
71 Conovici – Irimia 1991, 164, no. 280.
72 Crowfoot 1957, 387.
73 ANM N 376 EM 5 ve EM 10.
74 Benzer mühür formlarından hareketle. Bk. Cankardeş-Şenol 2017, 54 (ALEX ABC 0220.29 (MGR P. 20414), RE-ΤΙΜΑΡΧΟΣ-006).
75 Doğer 1997, 248.
76 Rhodos'ta ele geçen üreticiye ait tamamı korunmuş bir amphora (MΣ 307/BE 1345) bu bağlantıyı kanıtlamaktadır (V. Grace'in arşivi).
77 Benzer mühür formları bu düşünceyi desteklemektedir. Ayrıca bk. Cankardeş-Şenol 2015-III, 239-240.
78 Cankardeş-Şenol 2017, 183. Burada incelenen mühürle aynı kalıptan elde edilmiş bir mühür Alexandria Benaki Koleksiyonu'nda yer almaktadır (ALEX ABC 0362.22).
79 Cankardeş-Şenol 2017, 181-183.

B. Üretici Mühürleri

Fig. 13 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S 9 68 (EtD 18/55A). Dikdörtgen, 2.1 x 1.5 cm. Üretici: Δαμοσθένης, ay adı Πάναμος. Kalıp: RF-ΔΑΜΟΣΘΕΝΗΣ-ΠΑΝΑΜΟΣ-001.

Δαμο[σ]-

θένευς

[Π]ανάμου

Mühür MÖ c. 262-c. 247 ile MÖ c. 233-220 yılları arasında amphora üretim faaliyetinde bulunan üretici Δαμοσθένης'e aittir. En alt satırda ay adı Πάναμος yer almaktadır. Üreticiye ait mühürler çoğunlukla ay adı taşımamaktadır. Günümüze kadar sadece, Βαδρόμιος ve Δάλιος ay adlarını taşıyan mühürleri bilinmekteydi. Halikarnassos'tan ele geçen bu buluntu, üreticinin farklı bir ay adını içeren mühürünün varlığını belgelemesi açısından önem taşımaktadır. Yine Halikarnassos'ta Mausoleion'un doğu peribolos duvarının önünde yer alan bir kuyunun kazılarında ele geçen bir amphora kulbu üzerinde hem üreticinin hem de ikinci bir mühür olarak, ay adı Ἀρταμίτιος'u taşıyan bir mühür yer almaktadır[80]. Üreticinin faaliyet dönemi, yöneticiler Ἀρετακλῆς[81], Ἀριστείδας I[82], Ἀριστεῦς[83], Καλλικράτης I[84], Ξενάρετος[85], Πολυκλῆς[86], Φιλώνδας[87] ve Χαρμοκλῆς[88] tarafından tarihlendirilmektedir. Yönetici Πολυκλῆς, MÖ c. 262-c. 247 yılları arasına tarihlenmektedir. Yönetici Ἀρετακλῆς, MÖ c. 235 yılında görev yapmıştır. Diğer tüm yöneticilerin görevde bulundukları yıllar MÖ c. 233-c. 220 yılları arasındadır. Bu bağlamda, üreticinin MÖ c. 235 yılından itibaren faaliyette bulunduğu ve faaliyetinin MÖ c. 233-c. 220 aralığında sürdüğü anlaşılmaktadır. Yönetici Πολυκλῆς ise üreticinin faaliyet dönemi için erken bir yılda yöneticilik görevinde bulunmuştur. Bu nedenle Finkielsztejn, aynı adı taşıyan iki üretici olduğunu, Δαμοσθένης I'in ay adı taşımayan mühürler kullanıp Period I'de (MÖ c. 257-c. 236), Δαμοσθένης II'nin ise Period II'de amphora üretimini gerçekleştirdiğini ve ay adlı mühürler kullandığını belirtmiştir[89]. Ancak, Kaunos'tan ele geçen örneklere bakıldığında, birinci homonymin bir kalıbının (-011) alt kısmına ay adı Βαδρόμιος'un eklendiği görülmektedir (bk. Schmaltz 2016, 85-86, KA 196-199). Ayrıca yine kulplarından biri üzerinde üreticinin -011 kalıbından bir mühür taşıyan ve Atina Agorası'nda ele geçen bir ağız kenarı ve boyun parçası korunmuş bir amphora üst parçasının (SS 3793) diğer kulpunda yönetici Καλλικράτης I'in adını

80 Lund 2002, 169, H56. Ay adı Ἀρτεμίτιος olarak yazılmıştır.
81 Lawall 2007, 32, AH2.
82 Rhodos'tan tamamı korunmuş bir amphora, A 511/ MS 841 (V. Grace'in arşivi).
83 Schmaltz 1991, 168, no. 59 (Kaunos'ta ele geçen ve halen Fethiye Müzesi'nde yer alan tamamı korunmuş bir amphora), RE-ΑΡΙΣΤΕΥΣ-013 (KA 316).
84 Atina Agorası'ndan ele geçen boyun ve iki kulpu korunmuş bir amphora (SS 3793), RE-ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ 01-009.
85 Rhodos'tan tamamı korunmuş bir amphora (A 231/ MS 621), RF-ΔΑΜΟΣΘΕΝΗΣ-ΔΑΛΙΟΣ-001 (?), RE-ΞΕΝΑΡΕΤΟΣ-004 (V. Grace'in arşivi).
86 Jöhrens 1999-I, 14, no. 11; Lawall 2007, 35, AH 11b.
87 Rhodos, Kakoula'dan tamamı korunmuş bir amphora, MΣ 612=Kakoula 112 (V. Grace'in arşivi).
88 Rhodos'tan ele geçen bir amphora, MΣ 169 (V. Grace'in arşivi).
89 Finkielsztejn 2018, 21, no. 1.

taşıyan bir mühür yer almaktadır. Kaunos'tan ele geçen yine her iki kulpu korunmuş amphora üst parçasının bir kulpu üzerinde üreticinin -003 kalıbından bir mühür diğer kulpunda ise yönetici Ἀριστεῦς'un mühürü yer almaktadır (bk. Schmaltz 2016, 81, KA 186 ve 129, KA 316). Buna ek olarak, Halikarnassos'ta ele geçen amphora kulpunda hem aynı üretici kalıbından elde edilen (-003) bir mühür hem de Ἀρταμίτιος ay adını taşıyan ikinci bir mühür yer almaktadır (Lund 2002, 169, H56 ve H57). Bu da, ilk homonym olarak belirlenen üreticinin mühürlerine kimi zaman ay adı taşıyan ikinci mühürün eşlik ettiğini göstermektedir. Tüm bu veriler yardımı ile üreticinin homonyminin olmadığı ve faaliyetine yönetici Πολυκλῆς'in görevli olduğu yılda başlamış olabileceği anlaşılmaktadır. Yönetici Πολυκλῆς'in MÖ c. 262-c. 247 yılları arasında bir yıl görev yaptığı bilinmektedir. Yöneticinin görev yılının MÖ c. 247 yılı civarında olması durumunda, üreticinin faaliyet dönemi için, MÖ c. 247-c. 233-c. 220 arasının önerilmesi makul görünmektedir.

Fig. 14 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S1.164 (EtD 18/162A). Yuvarlak, R. 2.3 cm. Üretici: Δῖος III. Kalıp: RF-ΔΙΟΣ 03-002.

Δῖ *vac*. ος *vac*.

lyra

Mühür üretici Δῖος III'ün adını taşımaktadır. Üreticinin aynı kalıptan elde edilmiş mühürleri Alexandria Benaki Koleksiyonu ve Atina Milli Müzesi'nde yer almaktadır[90]. Üreticinin adını taşıyan az sayıda mühürlü kulp ele geçmiştir. Nicolaou üretici mührü için Period III'ü (MÖ c. 198-c. 161) önermektedir[91]. Üreticinin, henüz, herhangi bir yönetici ile bağlantısı belirlenememiştir.

Fig. 15 a-b. Env. no.: TRK 2017.62P.1/2 S ETD 9 (EtD 17/312A). Yuvarlak, R. 3.1 cm. Üretici: Εἰρηναῖος. Kalıp: RF-ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ-008.

[Εἰρη]να[ῖ]ο[ς] *vac*.

Helios büstü

Üretici Εἰρηναῖος, burada da görülen yuvarlak formlu, merkezinde Helios büstü taşıyan mühürlerinin yanı sıra, yine aynı sembole sahip ya da üzüm salkımı sembollü dikdörtgen mühürleri ile de tanınmaktadır. Yöneticiler Ἀρατοφάνης II[92], Ἀριστᾶναξ II[93], Ἀρχίβιος ve Ἐστίειος[94] ile bağlantısı, üreticinin faaliyetinin MÖ c. 115 – c. 109 yılları arasına tarihlenmesine yardımcı olmuştur. Halikarnassos örneği ile aynı kalıptan basılmış mühürler Alexandria ve Atina Milli Müzesi'nde yer almaktadır[95].

Fig. 16 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S1.157 (EtD 18/109A). Dikdörtgen, 3.5 x 1.0 cm. Üretici: Κοτῆς. Kalıp: RF-ΚΟΤΗΣ-011.

90 Alex ABC 344.38; ANM N 179 EM 7.
91 Nicolaou 2005, 161, no. 406.
92 Grace – Savvatianou-Petropoulakou 1970, 313, E 34; Nicolaou 2005, 415, no. 52.
93 Badoud 2018, 130, no. 18-19 (Ancona Necropolisi, inv. 85300).
94 Finkielsztejn 2001, 156, tablo 12.2.
95 ALEX ABC 0346.27 (www.amphoralex.org); ALEX ABC 0346.26; ALEX ABC 0346.29; ALEX ABC 0346.32; ALEX ABC 0346.34 (Alexandria Benaki Koleksiyonu); ANM N 188 EM 2 (Atina Milli Müzesi).

Κοτῆς

Üretici Κοτῆς, Rhodos mühür kronolojisine göre Period III (MÖ c. 198-c. 161) içerisinde faaliyette bulunmuştur. Dikdörtgen sembolsüz mühürlerinin yanı sıra, küçük bir üzüm salkımının yer aldığı aynı formdaki mühürleri de mevcuttur. Yuvarlak düğme formundaki bir mühürü Delos'tan bilinmektedir[96]. Ancak bu mühürlü kulp olasılıkla Period II'de faaliyette bulunan erken bir homonyme işaret ediyor olmalıdır. Üreticinin burada incelenen mühürünün benzerleri Delos ve Atina Agorası'nda bulunmaktadır[97]. Κοτῆς'in, MÖ c. 165/163 yılında görevli olduğu bilinen yönetici Ἀρχιλαίδας ile bağlantısı[98], amphora üretim faaliyetinin Period IIIe içinde, bu tarihler civarında olduğunu göstermektedir.

Fig. 17 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S1.146 (EtD 18/104A). Dikdörtgen, 3.6 x 1.4 cm, ikinci satır retrograd. Üretici: Μαρσύας, ay adı Θεσμοφόριος. Kalıp: RF-ΜΑΡΣΥΑΣ-ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΣ-015.

Μαρσύα

ου

Θεσμοφορί-

Mühürde üretici Μαρσύας'ın adı, ay adı Θεσμοφόριος ile görülmektedir. Μαρσύας, MÖ c. 186-c. 151 yılları arasında amphora üretim faaliyetinde bulunan en aktif üreticilerden biridir. Üreticinin adını taşıyan mühürlerde ay adı çoğunlukla bulunmaktadır. Ancak ay adının yer almadığı, Helios başı, üzüm salkımı gibi çeşitli sembollerin kullanıldığı mühürleri de bilinmektedir. Üreticinin faaliyeti 33 yönetici tarafından tarihlenmektedir[99]. Günümüze kadar elde edilen bulgulardan hareketle, bağlantısı olduğu en erken yönetici Ἱέρων I (MÖ c. 186)[100], en geç yönetici ise Ξενόφαντος II'dir (MÖ c. 151)[101]. Üreticinin buradaki kalıbı ile aynı kalıptan elde edilen örnekler Alexandria Benaki Koleksiyonu (ALEX MGR 610.44, www.amphoralex.org) ve Atina Milli Müzesi'nden (ANM N 298 EM 13 ?) bilinmektedir.

Fig. 18 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S1.17 (EtD 18/123A). Dikdörtgen, 3.5 x 1.3 cm. Üretici: Παυσανίας II. Kalıp: RF-ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 02-007 ?.

Παυσανία

Mühürde adı yer alan üretici Παυσανίας II, amphoralarında adı görülen yöneticilerden hareketle, MÖ c. 233 – c. 220 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Üreticinin faaliyetini tarihleyen yöneticiler, Ἀγήσιππος[102], Ἀριστείδας I[103],

96 TD 3723 (www.amphoralex.org)
97 TD 1498 (www.amphoralex.org); SS 1551.
98 Aslan – Özkan 2010, 10, RE-ΑΡΧΙΛΑΙΔΑΣ-ΠΑΝΑΜΟΣ-002 (mühürlerdeki üretici adı ve yönetici mühründeki ay adı tarafımızdan okunmuştur).
99 Cankardeş-Şenol 2017, 230 ve 248-249. Ayrıca bk. Şenol 2018, 384-385, no. 323, fig. 323.
100 Nicolaou – Empereur 1986, 516, no. 2 (Rhodos'tan tamamı korunmuş bir amphora, MΣ 491, V. Grace'in arşivi).
101 Finkielsztejn 2001, 130, tablo 8.
102 Rhodos Müzesi'nde tamamı korunmuş bir amphora, A 530/MΣ 850 (J.-Y. Empereur ve V. Grace'in arşivleri). Yönetici mührü Ὑακίνθιος ay adını taşımaktadır. Ayrıca bk. Jöhrens 2001, 379, no. 4.
103 Börker – Burow 1998, 22, no. 89; 51, no. 501.

Καλλικράτης ΙΙ[104], Καλλικρατίδας Ι[105], Ξενάρετος[106], Παυσανίας ΙΙ[107] ve Τιμοκλείδας'dır[108]. Halikarnassos mühürünün benzerleri, Alexandria, Atina Agorası ve Pergamon'da ele geçmiştir[109].

C. Rhodos Okunamayan Mühürler

Fig. 19 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S 3/4 141 (EtD 18/158A). Yuvarlak, R. 2.4 cm.

[……..]

gül

Yuvarlak formlu, merkezinde gül motifi yer alan bu mühür üzerindeki yazıt okunamamaktadır. Mühür formu ve kulp profilinden hareketle, bu amphora kulbunu, Rhodos mühür kronolojisine göre Period II'ye (MÖ c. 234-c. 199) tarihlemek mümkündür.

2. Rhodos Peraiası

Fig. 20 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S1.134 (EtD 18/99A). Yuvarlak, R. 2.3 cm. Üretici: Ἱεροτέλης. Kalıp: RF-ΙΕΡΟΤΕΛΗΣ-008.

Ἱεροτέλη[ς]

nokta

Rhodos Peraiası'nda amphora üretim faaliyetlerini gerçekleştiren Ἱεροτέλης'in amphoralarında, MÖ c. 265 BC – c. 219-c. 211 yılları arasında görev yapan 51 yöneticinin adına rastlanmaktadır[110]. Üretici, yuvarlak merkezi noktalı, düğme formunda mühürleri ile tanınmaktadır[111] ve Peraia'da kendisi ile çağdaş ya da ardılı pek çok üreticiye, mühür formu açısından, ilham kaynağı olmuştur. Burada incelen mühürle aynı kalıptan elde edilen mühürler çeşitli merkezlerde ele geçmiştir[112].

104 Conovici – Garlan 2004, 109-110, no. 14; Atina Agorası'ndan üreticinin kulpları korunmuş iki amphora parçasının ikisi de bu yönetici tarafından tarihlenmektedir: SS 3804 (RF-ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 02-011, RE-ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ 02-ΠΑΝΑΜΟΣ-006) ve SS 3810 (RF-ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 02-011, RE-ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ 02-ΒΑΔΡΟΜΙΟΣ-004).

105 Sztetyłło 2010, 56, no. 39 (ilk homonym olmalı).

106 Conovici – Irimia 1991, 163, no. 274.

107 Wallace-Matheson – Wallace 1982, 296 ve 318, dn. 44. Bu bağlantı Rhodos'ta Soleil Otel depozitinden ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır (A 36/ΜΣ 442 ve A 47/ΜΣ 449, yönetici mühürleri Πάναμος ay adını taşımaktadırlar, V. Grace'in arşivi). Atina Agorası'ndan üst bölümü ve iki kulpu korunmuş bie amphora parçası da bu bağlantıyı göstermektedir (RF-ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 02-008 ve RE-ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 02-ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΣ-003).

108 Conovici – Irimia 1991, 163, no. 275.

109 CEALEX GAB 0747 (GAB.97.136.6) (www.amphoralex.org); Atina Agorası'ndan yayımlanmamış mühürler: SS 7266, SS 8704 ve SS 10946; Börker – Burow 1998, 51, no. 501, taf. 18.

110 Cankardeş-Şenol 2017, 228-229; 237-238.

111 Empereur – Tuna 1989, 277-299; Doğer 1994, 195-218; Doğer 1996, 235-254; Doğer – Şenol 1999, 439-446; Doğer – Şenol 2000, 293-304; Şenol – Şenol – Doğer 2004, 353-359.

112 Empereur – Tuna 1989, 295, no. 3; Doğer 1994, 208, no. 2; Schmaltz 2016, 98, KA 236; TD 6547 (www.amphoralex.org). Cf. Gaertringen 1895, 197, no. 1317.8; Empereur 1990, 208, no. 3a, levha IIIe, MC: RE-ΚΛΕΩΝΥΜΟΣ 01-006.

Fig. 21 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S1.147 (EtD 18/105A). Yuvarlak, R. 2.8 cm, retrograd yazıt, merkez boş. Üretici: Ἱεροτέλης. Kalıp: RF-ΙΕΡΟΤΕΛΗΣ-024.

[Ἱ]εροτέ[λευς] *retr*.

Üretici Ἱεροτέλης için bkz. no. 20. Aynı kalıptan elde edilen bir mühür, üreticinin atölyelerinin yer aldığı, Hisarönü'nde (Bybassos) ele geçmiştir.

Fig. 22 a-b. Env. no.: TRK 2017.62P.1/2 ETD 7 (EtD 7/310A). Yuvarlak, R. 2.0 cm.

[……..]

nokta

Düğme formlu bu mühür üzerindeki yazıt, çok aşınmış olduğu için, okunamamaktadır. Mühür formundan hareketle, üretici Ἱεροτέλης ya da üreticiyi tarihleyen yöneticilerden birine ait olmalıdır. Bu mühürü de üreticinin faal olduğu MÖ c. 265 BC– c. 219-c. 211 yılları arasına tarihlemek mümkündür.

Fig. 23 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S3-4.139 (EtD 18/102A). Yuvarlak, R. 1.9 cm, yuvarlak ağız kenarı.

Ἀ[.....]ν *vac*. ?

nokta

Mühür kırık olduğu için, restore etmek mümkün olmamıştır. İlk harfin alpha ya da delta, son harfin ise nu olduğu düşünülmektedir. Korunan harflerden yola çıkarak, üretici Ἀγάθων I[113] ya da Δρόμων'un[114] ismini taşıdığını önermek mümkündür. Ancak, burada incelen mühür, söz konusu üreticilerin bilinen mühür kalıplarından farklıdır. Mühür formu ve kulp profilinden hareketle, mühürlü kulpu Period II içerisine tarihlemek yerinde olacaktır.

3. Knidos

Fig. 24 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S6 78a (EtD 18/63A). Dikdörtgen, 3.8 x 2.0 cm, yuvarlak ağız kenarı. Yönetici: Ἀγαθοκλῆς I. Üretici: Ἀριστοκλῆς. Kalıp: KE-ΑΓΑΘΟΚΛΗΣ 01-KF-ΑΡΙΣΤΟΚΛΗΣ-001 (KT 241).

Ἐπὶ δαμιόργου

Ἀγ[αθοκλευ(ς) Ἀρι]-

[στοκλέου(ς) Κνίδι(ο)ν] *sic*

Kaduseus

Mühür δαμιόργος unvanı ile yönetici Ἀγαθοκλῆς I ve üretici Ἀριστοκλῆς'in adlarını taşımaktadır. İsimler kısaltma olarak yazılmıştır. Etnikonda yer alan omikron harfi ihmal edilmiştir. Altta sola dönük kaduseus sembolü yer almaktadır. Yönetici, Knidos mühür kronolojisine göre Period IV'de (MÖ c. 188-c. 146) bir yıl görev almıştır. Aynı

113 Üreticinin bilinen tek kalıbı için bk. Cankardeş-Şenol – Canoğlu 2009, 149, C1; Cankardeş-Şenol 2019, 138, no. 80.

114 Üreticinin tek kalıbı için bkz. Jöhrens 2001, 462, no. 597-598.

kalıptan elde edilen mühürler Delos ve Atina Milli Müzesi'nde yer almaktadır[115].

Fig. 25 a-b. Env. no.: TRK 2017.62P.2/2 S. ETD 5 (EtD 17/308A). Dikdörtgen, 2.6 x 1.5 cm, iota formunda zeta. Zenon B Grubu.

Ζη(

Zenon B grubuna ait bu mühürlü kulp üzerinde isim kısaltma olarak yazılmıştır. Gruba ait amphoraların, Knidos Yarımadası'nda Muhaltepe atölyelerinde MÖ 3. yüzyılın ortasından önce üretilmiş oldukları bilinmektedir[116].

Fig. 26 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S 3 45 (EtD 18/42A). Dikdörtgen, 1.5 x 1.3 cm. Zenon B Grubu.

Ζη(

Zenon B grubu için bkz. no. 25.

Fig. 27 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S13.168a (EtD 18/113A). Oval, 3.1 x 1.3 cm. Üretici: Κλευπίθης.

amphora

Κλ[ευπί]θ[ο]υ *vac*.

Knidoslu üretici Κλευπίθης, Period VII (MÖ c. 78 -1.yüzyıl sonu) içerisinde amphora üretim faaliyetinde bulunmuştur. Üreticinin aynı sembolü kullandığı isminin yazılı olduğu ya da sembol taşıyan, yazıtsız mühür örnekleri mevcuttur. Aynı kalıptan elde edilen örnekler Patara'da[117] ve Atina Milli Müzesi'nde[118] yer almaktadır. Atina Milli Müzesi'nde yaptığımız çalışmalarda da bu ismi taşıyan ve aynı kalıptan elde edilmiş diğer örneklere rastlanmıştır (ör. LK EM 49-EM 53). Ayrıca üreticinin isminin, aşağıdaki mühürde görüldüğü gibi, Κλευπίθευς şeklinde yazılmış örnekleri de bulunmaktadır (ör. LK EM 54- LK EM 67).

28. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S13.168b (EtD 18/114A). Dikdörtgen, 2.2 x 2.1 cm. Üretici: Κλευπίθης.

amphora

[Κλευπίθε]υ[ς] *vac*.

Üretici Κλευπίθης için bkz. yukarıda no. 27.

Fig. 29 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S 3/4.127 (EtD 18/94A). Dikdörtgen, ? x 1.5 cm.

Ἀρισ[....]

[.....] üzüm salkımı

115 Delos, TD 4507 (www.amphoralex.org); Atina Milli Müzesi (EM 1).

116 Empereur – Tuna 1988, 344; Grace 1963, 331, dn. 25. Zenon B grubuna ait çeşitli mühürler için bk. Empereur – Picon 1986, 126, no.7, fig. 32; Empereur – Hesnard 1987, 14; Empereur 1988, 160, fig. 4, dn. 3-4; Grace 1986, 551-565; Cankardeş-Şenol 2000, 361, no. 154; Cankardeş-Şenol 2015-IV, 175, no. 9, 178, no. 19, 186, no. 43-44.

117 Dündar 2017, 321, Kn. 34.

118 Jöhrens 1999, 237, no. 799.

μα[....]

Mühür üzerindeki yazıt okunamamaktadır. Kulp ve mühür formundan hareketle mühürlü kulbu MÖ 2. yüzyıla tarihlemek mümkündür.

Fig. 30 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S3.120 (tescil dışı). Dikdörtgen, yuvarlak ağız kenarı.

[……]

sembol (thyrsos ?)

Kırık olarak ele geçen mühürdeki yazıtın restorasyonu yapılamamaktadır. Mühür üzerinde olasılıkla iki sembol yer almaktadır. İlki thyrsos'un baş kısmı, diğerinin ise yatay pozisyonda duran tam anlaşılamayan bir semboldür. Benzeri tespit edilememiştir. Sembol ve profili yardımıyla bu mühürlü kulpu MÖ 2. yüzyıla tarihlemek mümkündür.

Fig. 31 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S3.121 (tescil dışı). Yuvarlak, R. 2.0 cm.

[……]

sembol ?

Oldukça silik olarak ele geçen mühür restore edilememektedir. Kulp formundan hareketle mühürlü kulbu MÖ 3. yüzyıla tarihlemek mümkündür.

4. Kos

Fig. 32 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S 7 105 (EtD 18/83A). Dikdörtgen, 2.3 x 1.1 cm. Üretici: Δημόνομος. Kalıp: KO-ΔΗΜΟΝΟΜΟΣ-001.

Δημο-

νόμου

İkiz kulpun bir bölümü üzerinde yer alan mühürde Δημόνομος adı yer almaktadır. Bu mühürle aynı kalıptan elde edilmiş başka bir mühür henüz bilinmemektedir. Delos buluntuları arasında Δημ(şeklinde kısaltılmış isme sahip bir mühür (TD 2540) yer almaktadır. Bu kısaltma Δημόνομος ile ilişkili olabileceği gibi, Kos amphora mühürlerinde sıksıkla rastlanan Δημήτριος adı ile de ilişkili olabilir. Nitekim Δημη(, Δημητ(, Δημητρ(ve Δημητρι(kısaltmaları ile de bu varsayım güçlenmektedir. Halikarnassos'ta ele geçen bu mühürlü kulpu MÖ 2. -1. yüzyıllara tarihlendirmek mümkündür.

Fig. 33 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S1 97 (EtD 18/79A). Dikdörtgen, ? x 0.9 cm, hilal biçiminde sigma. Üretici: Διονύσιος. Kalıp: KO-ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ-001.

Διονυσίο[υ]

Kos amphorasına ait bu mühürlü kulp üzerinde Διονύσιος ismi bulunmaktadır. Bu mühürün benzerleri Alexandria Benaki Koleksiyonu'nda yer almaktadır[119]. Bu mühürlü kulpu da MÖ 2.-1. yüzyıllara tarihlemek mümkündür.

Fig. 34. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S3.126 (EtD 18/93A). Dikdörtgen, ? x 1.2 cm.

119 ALEX ABC 0726.39; ALEX ABC 0734.500.

Üretici: Διῖος. Kalıp: KO-ΔΙΟΣ-001 (?).

Διῖος lyra

Üretici Διῖος'a ait olduğunu düşündüğümüz bu amphora mührü ile aynı kalıptan elde edilmiş örnekler Alexandria Benaki Koleksiyonu'nda yer almaktadır[120]. Bu ismi ve sembolü taşıyan bir mühür, Delos kazılarında da ele geçmiştir. İkiz olmayan kulp üzerinde yer alan mühür[121], Halikarnassos örneği ile aynı kalıptandır. V. Grace mühür üzerindeki ismin kısaltma olup Διοσκουρίδης'e ait olabileceğini belirtmiştir[122]. Milano Katolik Müzesi'nde benzer kalıptan bir mühür yer almaktadır[123]. Eğer V. Grace'in bu önerisi doğru ise, Διοσκουρίδης'in hem ikiz hem de ikiz olmayan kulplara sahip amphoralar ürettiğini ve bunların üzerine aynı kalıptan mühürler uyguladığını kanıtlamaktadır. Nitekim Halikarnassos Eski Çeşme Mahallesi'nde yapılan kazılarda ele geçen bir mühür üzerinde, üreticinin adı Διοσκουρίδης, genitivus halde yer almakta ve sol tarafta da lyra sembolü bulunmaktadır[124]. Bu buluntular, Διῖος ve Διοσκουρίδης mühürlerinin aynı kişiye ait olabileceğini düşündürmektedir. Mührü, MÖ 2.-1. yüzyıllara tarihlendirmek yanlış olmayacaktır.

Fig. 35 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S3-4.137 (EtD 18/101A). Dikdörtgen, ? x 0.9 cm, yuvarlak ağız kenarı. Üretici: Κέρδων. Kalıp: KO-ΚΕΡΔΩΝ-001.

sembol ? Κέρδων

Kos amphorasına ait bu mühür üretici Κέρδων'un adını taşımaktadır. Mührün sol tarafında yer alan dikey sembolün ne olduğu belirlenememiştir. Aynı kalıptan elde edilmiş bir mühür Alexandria Benaki Koleksiyonu'nda bulunmaktadır[125]. Mührlü kulpu MÖ 2.-1. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür.

5. Khios

Fig. 36 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S3.128b (EtD 18/96A). Dikdörtgen, 3.5 x 0.8 cm, hilal biçiminde sigma. Üretici: Ἡγησίας. Kalıp: Kh-ΗΓΗΣΙΑΣ-001.

Ἡγησίου

Üretici Ἡγησίας'a ait bu mühür, üreticinin bilinen tek kalıbından elde edilmiştir. Aynı kalıptan elde edilmiş mühürler, amphoraların üretim yeri olan Khios'un[126] yanı sıra Alexandria[127], Atina[128], Delos[129], Paphos[130], Pergamon[131], Levant Bölgesi[132] ve

120 ALEX ABC 0726.22; ALEX ABC 0746.1178.
121 TD 5223 (www.amphoralex.org).
122 Grace – Savvatianou-Petropoulakou 1970, 363.
123 Criscuolo 1982, 114, no. 114.
124 EÇ.815/40. M5 2018/179 (EtD 18/550).
125 ALEX ABC 0745.1080.
126 Sarikakis 1989, 98, no. 14; Tsaravopoulos v.d. 2013, 113, fig. 20.
127 Alexandria Benaki Koleksiyonu, ABC X 792.8-12; ABC X 793.52, 54, 59, 68, 85-87, 97; ABC X 794.108, 112. Ayrıca bk. Alkaç 2012, 290–300, no. 79–99.
128 Jöhrens 1999, 249, no. 853–855.
129 Delos: TD 1722; TD 3106; TD 4269; TD 4950; TD 4951; TD 6870.
130 Sztetyłło 1976, 96, no. 363; Nicolaou 2005, 247, no. 732.
131 Börker – Burow 1998, 60, no. 566, levha 20, abb. 1; 121, no. 566, levha 36.
132 Crowfoot 1957, 386; Finkielsztejn 1990, 119, no. 438.

pek çok merkezde ele geçmiştir. Atina Agorası'nda ele geçtiği konteks MÖ c. 200 yılına tarihlendirilmiştir[133].

6. Nikandros Grubu

Fig. 37 a-b. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S 3/4 129 (EtD 18/97A). Dikdörtgen, 1.9 x 1.7 cm, ligatür harfler, mantar biçiminde ağız kenarı. Kalıp: NIK-ligatür-003.

P H K A O

Nikandros Grubu amphorasına ait olduğu düşünülen bu mühürde ligatür halindeki harfler yer almaktadır. Belirlenen harfler, rho, eta, kappa, alpha ve omikron'dur. Monogram ve ligatür taşıyan Nikandros Grubu mühürleri MÖ geç 3. yüzyıl-2. yüzyıla tarihlendirilmektedir[134]. Halikarnassos'ta ele geçen bu mühürle aynı kalıptan elde edilen bir mühür Benaki Koleksiyonu'nda yer almaktadır (Alex ABC N 0759.77).

7. Amorgos

Fig. 38 a-b-c. Env. no.: TRK 2018-1205/1 S1.15 (EtD 18/122A). Dikdörtgen, 2.8 x 1.0 cm, hamur rengi: 2.5 YR 6/6 light red, yüzey rengi: 7.5 YR 8/4 pink, kalker ve mika katkılı kil.

Ἀμο(

Mühürde Kyklad adalarından biri olan Amorgos'un etnikonunun kısaltma olarak yer aldığı düşünülmektedir. Hellenistik Dönemde az sayıda amphora ürettiği bilinen Amorgos'tan ele geçen amphoralar günümüzde Syros Adası Arkeoloji Müzesi'nde yer almaktadır. Ancak bunların Amorgos'ta bulunup, Kyklad adalarından eserler barındıran Syros Müzesi'ne sonradan getirildiği düşünülmektedir[135]. Günümüze kadar, 2 adet Amorgos'ta, 1 adet Thera'da, kesin olmamakla birlikte birer adet de Antipatros ve Karadeniz'in kuzey sahilinde olmak üzere toplam 5 adet Amorgos mührü ele geçmiştir[136]. Halikarnassos örneği olasılıkla yayınlanan ilk Amorgos mührü olması ve Amorgos Adası'nın Halikarnassos'la bağlantısını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Sonuç

Bodrum Türk Kuyusu Mahallesi'nde yapılan kazı çalışmaları, antik Halikarnassos kentinin stadyumunun batısı, tiyatrosunun güneyi, Mars Tapınağı ve Dorik Stoanın doğusundaki alanda gerçekleşmiştir. Antik kentin önemli bir kesiminde yapılan bu araştırmalar sonucunda, kentin Hellenistik Dönem ticari faaliyetlerine ışık tutan amphora mühürlü kulpları da ele geçmiştir.

133 Grace – Savvatianou-Petropoulakou 1970, 362, E 227, levha 60.
134 Lawall 2007, 49.
135 Panagou 2017, 76, dn. 2. Henüz yayınlanmamış olan toplam 27 amphoranın Amorgos'tan getirildiğine işaret edilmektedir.
136 Panagou 2016, 208, fig. 9.1; 213.

Bu çalışmada sunulan 38 adet mühürlü kulpun 19'u Rhodos, 4'ü Rhodos Peraiası, 8'i Knidos, 4'ü Khios ve kalan 3 örnek de Khios, Nikandros Grubu ve Amorgos kökenli amphoralara aittir. Diğer bir deyişle, ele geçen örneklerin %50'si Rhodos, %10'u Rhodos Peraiası, %21'i Knidos, %10'u Kos, %3'erlik oranda da Khios, Nikandros Grubu ve Amorgos kökenlidirler (fig. 40).

Bu sonuç, Hellenistik Dönem'de Halikarnassos ile Rhodos arasındaki yoğun ticari bağlantıları belgelerken aynı zamanda kentte bu dönem içerisinde tüketilen şarabın büyük oranda Rhodos'tan sağlandığını da kanıtlamaktadır. Kazı alanı, antik kentin küçük bir bölümüne ilişkin verileri sunmakla birlikte, Çarşı ve Eski Çeşme Mahallelerinde yapılan kazılardan elde edilen bulgular da bu sonucu doğrular niteliktedir. Rhodos'un Halikarnassos kentine coğrafi yakınlığı, kuşkusuz böyle bir bağlantıyı ideal kılmış olmalıdır ancak iki kentin iyi siyasi ilişkileri de ticari faaliyetlere ivme kazandırmıştır. Kentte Rhodos amphora mühürlerinin %50'lik oranına Rhodos Peraiası kökenli mühürlerin %10'luk oranını eklemek yanlış olmayacaktır. Rhodos Peraiası'nda amphora üretimi MÖ 3. yüzyıl içerisinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kent özellikle bu yüzyıl içerisinde Rhodos ve Rhodos Peraiası'ndan şarap ithal etmiştir ve bunu %76 oranında Rhodos'tan, %24 oranında Rhodos Peraiası'ndan sağlamıştır (fig. 41).

Halikarnassos'un MÖ 3. yüzyıl içerisinde ithalatının sadece Rhodos ve Rhodos Peraiası ile sınırlı kalmadığı, ele geçen Erken Knidos amphoralarına ait Zenon B Grubu olarak sınıflandırılan mühürlü kulplar, aynı tarihten okunamayan bir Knidos mührü ve Khioslu üretici Ἡγησίας'ın amphorasına ait bir mühür yardımıyla anlaşılmaktadır. MÖ 3. yüzyıl sonu-MÖ 2. yüzyıl başına tarihlendirilen Nikandros Grubuna ait bir mühürlü kulbu da kentin bu dönem ithalat çeşitliliğine eklemek mümkündür. Bu durumda, Halikarnassos kentinde tüketilen ithal şarabın %92'sini kendine yakın üretim merkezleri olan Rhodos, Rhodos Peraiası ve Knidos'tan temin ederken %8'lik oranda diğer ithal şarap çeşitlerini de tüketmiştir. MÖ 3. yüzyıl içerisinde kentin daha farklı ithal ürünlerine de yönelmiş olduğu Çarşı ve Eski Çeşme Mahallelerinden ele geçen buluntularla da desteklenmektedir. Buna göre Miletos, Paros ve Sinope'den ithal edilen şaraplar da Halikarnassosluların ithal ürün yelpazesinde yer almaktadır[137].

MÖ 2. yüzyıla gelindiğinde, Türk Kuyusu Mahallesi kazılarından elde edilen bulgulara göre, Rhodos ithal ürünleri bir önceki yüzyıla oranla daha azalmış görünmektedir. Her ne kadar diğer merkezlerin kentteki ürünleri ile karşılaştırıldığında sayıca çok da olsalar, bu dönemde Rhodos ürünlerinin Halikarnassos'taki tüketimi, bir başka deyişle Rhodos'un Halikarnassos'a ihracatı dikkat çekici biçimde azalmıştır. Söz konusu dönem ve özellikle Rhodos mühür kronolojisine göre Period V'e denk gelen MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısı Rhodos'un Doğu Akdeniz'deki tüketim merkezlerine en yoğun ihracat yaptığı dönemdir ancak buluntular, Halikarnassos için durumun tam tersi olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, olasılıkla, Rhodos'un ticari rotasını bu dönemde değiştirdiğini ve özellikle Mısır ve Levant'a daha

137 Cankardeş-Şenol – Benli-Bağcı – Özkan, baskıda; Cankardeş-Şenol – Uzala, baskıda.

yoğunlaştığını göstermektedir[138]. MÖ 2. yüzyılda Halikarnassos ithal ürünlerinin oranlarına bakıldığında, %67 Rhodos, %33 Knidos kökeni görülmektedir (Fig. 43).

MÖ 2. yüzyılda Halikarnassos'un, dönemin diğer ucuz şarap üreticisi olan Kos Adasının ürünlerine de yöneldiği ve Kos şarabının da bu yüzyıldan itibaren Halikarnassoslular tarafından tüketilmeye başladığı anlaşılmaktadır. Hem Knidos hem de Kos'tan ithal edilen ürünler MÖ 1. yüzyılda da kentte görülürken, Rhodos mühür kronolojisinin son evreleri olan Period VI-VII'ye tarihlenen bir amphora mührü ile karşılaşılmaması ve bu durumun Türk Kuyusu Mahallesi buluntularının yanısıra Çarşı ve Eski Çeşme Mahallelerinde de aynı olması, Rhodos'un Halikarnassos pazarını MÖ 1. yüzyılda geri plana attığını göstermektedir. Aslında, genel olarak bakıldığında Rhodos'un bu döneme tarihlenen amphora mühürlü kulpları Doğu Akdeniz pazarlarında oldukça azdır. Bunun sebebi de, bu dönemde düzenli mühürlemenin giderek azalması ve yaklaşık MÖ 1. yüzyılın ortalarında amphora mühürleme geleneğinin sona ermesidir[139]. Bunun yanısıra, bu döneme tarihlenen mühürlü örneklerin de restorasyonunun güç olması nedeniyle araştırmacılar bu tür mühürlü kulplara yayınlarında yer vermemekte ve dolayısıyla istatistiki bilgiler de oldukça kısıtlı olmaktadır. Halikarnassos buluntularına baktığımızda, MÖ 1. yüzyıla tarihlenen herhangi bir Rhodos mühürlü kulpu ile hiç bir kazıda karşılaşılmazken bu döneme tarihlendirilen Knidos mühürlü kulpları ile karşılaşılmaktadır. Ayrıca Kos ürünleri de yine bu dönemde Halikarnossosluların tercihi olmuştur. Bir anlamda Rhodos'un yerini Kos'un aldığı sonucuna ulaşmak hatalı olmayacaktır (Fig. 44).

Kos Adası ürünlerinin Halikarnassos'a düzenli olarak ihracat edilmeye başladığı yaklaşık tarihe ilişkin bilgiye de yine Halikarnassos buluntuları yardımıyla ulaşmak olasılıkla mümkündür. Bu makalede olduğu gibi diğer yayınlarda da Kos mühürlü kulpları için genel olarak MÖ 2.- 1. yüzyıl tarihleri verilmektedir. Türk Kuyusu kazılarında ele geçen buluntulara dayanarak, MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Rhodos mühürlerinin olmaması, Çarşı ve Eski Çeşme Mahallelerindeki buluntular arasında da az sayıda olmaları, Rhodos'un Halikarnassos'a ihracatının MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısında iyice azaldığını belgelemektedir. Olasılıkla bu dönemde Halikarnasos'un ithal şarap talebi daha düzenli olarak Kos Adası'ndan karşılanmaya başlamıştır. İki merkez arasındaki ticari ilişkilerin, Eski Çeşme Mahallesinde ele geçen bir mühürlü kulp yardımıyla, olasılıkla MÖ 3. yüzyıldaki varlığı bilinmekle birlikte, bunun düzenli hale gelmesi bir sonraki yüzyılda gerçekleşmiş olmalıdır.

Sonuç olarak, Türk Kuyusu kazılarından ele geçen mühürlü amphora kulpları, Halikarnassos kentinin Hellenistik Dönem'de büyük oranda Dor hexapolisi'nden ithal ettiği şarabı tükettiğini belgelemektedir. Çarşı ve Eski Çeşme mahallerinden elde edilen veriler de bu sonucu desteklemektedir. Ancak unutulmamalıdır ki, kentin bu dönemdeki ithal ürünlerine ve ticari bağlantılarına ilişkin daha gerçek sonuçlar, bu mahallelerde ve diğer kazı alanlarında ele geçen amphora buluntuları ile anlaşılacaktır.

138 Alexandria'da ele geçen Rhodos amphora mühürlerinin periodlara göre dağılımı için bk. Cankardeş-Şenol 2007, 49, diagram 1.

139 MÖ 1. yüzyıl ortalarında Yunan amphoralarını mühürlenme işlemlerinin sona ermesinin nedenleri hakkında bilgi için bk. Alkaç 2014, 213-229.

DİZİN*

A. Özel İsimler

Ἀγαθοκλῆς I, Kni. yön. **24**
Ἀγαθοκλῆς III, Rh. üret. 3
Ἀγάθων I, Rh. Pe. üret. **23**
Ἀγησίλας, Rh. üret. 9
Ἀγήσιππος, Rh. yön. 18
Ἀγορᾶναξ, Rh. üret. 2, 5, 9 dn. 32
Ἀμο(, Amor., **38**
Ἀμύντας, Rh. üret. 3
Ἀντίμαχος, Rh. üret. 2, 3
Ἀρατοφάνης II, Rh. yön. 15
Ἀρετακλῆς, Rh. yön. 13
Ἀριστᾶναξ I, Rh. yön. 15
Ἀριστείδας I, Rh. yön. 13, 18
Ἀριστείδας II, Rh. üret. 5
Ἀριστεῦς, Rh. yön. 13, dn. 83
Ἀριστι(, Rh. üret. 1
Ἀριστόδαμος I, Rh. yön. **1**
Ἀριστόδαμος II, Rh. yön. **2**
Ἀριστοκλῆς, Kni. üret. **24**
Ἀριστοκλῆς II, Rh. üret. 3
Ἀριστοκράτης I, Rh. üret. 9
Ἀριστοφάνης, Rh. üret. 8, dn. 49
Ἀρίστων II, Rh. yön. **3**
Ἁρμοσίλας, Rh. yön. **4**
Ἀρχίβιος, Rh. yön. 15
Ἀρχιλαίδας, Rh. yön. 16, dn. 98
Ἄστος, Rh. üret. 12
Δαμοκράτης I, Rh. üret. 3, 9
Δαμόνικος, Rh. üret. 8
Δαμοσθένης, Rh. üret. **13**, dn. 85
Δημ(, Kos, 32
Δημη(, Kos, 32
Δημητ(, Kos, 32
Δημητρ(, Kos, 32
Δημητρι(, Kos, 32
Δημήτριος, Kos, üret. 32
Δημόνομος, Kos, üret. **32**
Διογένης I, Rh. üret. 8
Διονύσιος, Kos, üret. **33**
Διονύσιος II, Rh. üret. 6, 7, 9-10, dn. 32
Δῖος, Kos, üret. **34**
Δῖος I, Rh. üret. 3
Δῖος III, Rh. üret. **14**
Δίσκος I, Rh. üret. 7, 10
Διοσκουρίδης, Kos, üret. 34
Δρόμων, Rh. Pe. üret. **23**
Δῶρος I, Rh. üret. 11
Εἰρηναῖος, Rh. üret. **15**
Ἑλλάνικος, Rh. üret. 7, dn. 32
Ἐπίγονος I, Rh. üret. 6, 10
Ἕρμων II, Rh. üret. 3
Ἑστίειος, Rh. yön. 15
Εὐκρατίδας, Rh. yön. **5**, dn. 34
Εὔφρων, Rh. üret. **12**
Ζη(, Kni. üret. **25-26**
Ζήνων I, Rh. üret. 8
Ἡγησίας, Khi. üret. **36**
Ἡράκλειτος II, Rh. üret. 2
Ἡρωίδας, Rh. üret. 10
Θεύδωρος, Rh. üret. 5-10, dn. 32
Θίασος, Rh. üret. 2
Θρασύδαμος, Rh. yön. **6**
Ἰάσων I, Rh. üret. 2, 3
Ἱεροτέλης, Rh. Per. üret. 8, 11, **20-21, 22**
Ἱέρων I, Rh. yön. 17
Ἱπποκράτης, Rh. üret. 2, 3
Καλλικράτης I, , Rh. yön. 13, dn. 84
Καλλικράτης II, Rh. yön. 18, dn. 104

* (Kısaltmalar : Amor. : Amorgos ; Khi. : Khios ; Kni. : Knidos ; Ko. : Kos ; Rh. : Rhodos ; Rh. Per : Rhodos Peraiası ; üret. : üretici ; yön. : yönetici)

Καλλικρατίδας I, Rh. yön. 18
Καλλιώ, Rh. üret. 2
Κέρδων, Kos, üret. **35**
Κλεισιμβροτίδας, Rh. üret. 9
Κλευπίθης, Kni. üret. **27-28**
Κλεώνυμος I, Rh. yön. dn. 112
Κοτῆς, Rh. üret. **16**
Κρέων, Rh. üret. 8
Μαρσύας, Rh. üret. 2-3, **17**
Μενεκράτης I, Rh. üret. dn. 32
Μένων I, Rh. üret. 7, 10, dn. 32
Μένων II, Rh. üret. dn. 32
Μίκυθος II, Rh. üret. 8
Μοίριχος, Rh. üret. 5, dn. 34
Ναν̃ς, Rh. üret. 2
Ξενάρετος, Rh. yön. 13, 18 dn. 85
Ξενόστρατος, Rh. yön. **7**
Ξενότιμος, Rh. üret. 8
Ξενόφαντος II, Rh. yön. 17
Ὀνασίμος I, Rh. üret. 11
Πασίων, Rh. üret. dn. 32
Παυσανίας I, Rh. yön. **8**, dn. 49
Παυσανίας II, Rh. yön. **9,** 18, dn. 107
Παυσανίας II, Rh. üret. 8, 9, **18**, dn. 104, 107
Πολυκλῆς, Rh. yön. 13
Πρόθυμος, Rh. üret. dn. 32
Σθεννίδας, Rh. üret. 8
Σιμυλῖνος, Rh. yön. **10**
Σωκράτης I, Rh. üret. 7
Σωτηρίδας, Rh. üret. 10
Τιμακράτης, Rh. üret. 2
Τιμακράτης καὶ Ἡράκλειτος, Rh. üret. dn. 11, 18
Τίμαρχος, Rh. yön. **11**, dn. 74
Τιμοκλείδας, Rh. yön. 18
Φιλαίνιος, Rh. üret. 2
Φιλώνδας, Rh. yön. 13
Χάρης, Rh. üret. 10
Χαρμοκλῆς, Rh. yön. 13
Χρήσιμος, Rh. üret. 10
Χρυσόστρατος, Rh. yön. **12**

B. Ay Adları

Ἀγριάνιος, Rh. **2**
Ἀρταμίτιος, Rh. **3**, 13, 107, Ἀρτεμίτιος, dn. 80
Βαδρόμιος, Rh. 13, dn. 104
Δάλιος, Rh. 13, dipnot 85
Διόσθυος, Rh. **4**
Θεσμοφόριος, Rh. **17**
Πάναμος, Rh. **13**, dn. 98, 104, 108
Σμίνθιος, Rh. **10**
Ὑακίνθιος, Rh. dn. 102
Κνίδιον, Kn. **24**

C. Semboller

Amphora, Kni. **27-28**
Gül, Rh. **4, 6, 7, 9-10, 19**
Helios başı, Rh. **5**
Helios büstü, Rh. **15**
Kaduseus, Kni. **24**
Lyra, Rh. **14,** Kos **34**
Nokta (Düğme formlu mühür), Rh. Per. **20, 22-23**
Üzüm salkımı, Kni. **29**

D. Edatlar

Ἐπί, Rh. **2-7, 10-12**, Kni. **24**
Καὶ, Rh. üret. dn. 11, 18

E. Unvanlar

δαμιοργός, Kni. **24**
ἱερέυς, Rh. 6
ἱερέως, Rh. **6**

F. Etnikon

Κνίδιον, Kn. **24**

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Alkaç 2012	Alkaç, E., Hellenistik Dönem'de Khios'da Mühürlü Amphora Üretimi ve Mühürleme Sistemleri, Mersin Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mersin.
Alkaç 2014	Alkaç, E., "M.Ö. 1. Yüzyılın Ortalarında Yunan Amphoralarının Mühürlenme İşleminin Sona Ermesinin Nedenleri", Olba XXII, 213-229.
Ariel 1988	Ariel, D. T., "Two RhodianAmphoras", Israel Exploration Journal 38, 31-35.
Ariel 2003	Ariel, D. T., "Imported Hellenistic Stamped Amphora Handles", Excavations at Coptos (Qift) in Upper Egypt, 1987-1992, Journal of Roman Studies, Suppl. 53, Portsmouth, Rhode Island, 193-200.
Aslan – Özkan 2010	Aslan, E. – Özkan, G., "A Group of Commercial Amphorae at Konya Archaeological Museum", Trade and Production Through the Ages, Proceedings of the International Symposium, Konya, 25-28 November, 2008, Konya, September, 8-18.
Badaliants 1976	Badaliants, Yu. S., "La Concordance Chronologique des Noms d'Eponymes et de Fabricants sur les Amphores de Rhodes", SovArch 4, 32-41.
Badaliants 1980	Badaliants, Yu. S., "On the Chronological position of Some Personal Names at Rhodian Amphoras", SovArch 2, 161-166.
Badoud 2018	Badoud, N., "Bolli Rodii a Siracusa, Taranto e nell'area Adriatica sul Commercio del Vino e del Grano in eta Ellanistica", Realta Medioadriatiche a Confronto, Contatti e Scambi tra le due Sponde, Atti del Convegno, Termoli 22-23 Luglio 2016, a Cura di G. De Benedittis, 121-134.
Bleckmann 1907	Bleckmann, F., De inscriptionibus in Vasculis Rhodiis, Göttingen.
Bleckmann 1912	Bleckmann, F., "Zu den rhodischen Eponymen Heliospriestern", Klio 12-2, 249-258.
Börker – Burow 1998	Börker, Chr. – Burow, J., Die Hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon, Berlin-New York.
Breccia 1921	Breccia, E., Rapport sur la Marche du Service du Musée Pendant l'Exercice 1919-1920, Alexandrie.
Cankardeş-Şenol 1996	Cankardeş-Şenol, G., "Some Rhodian Stamped Amphora Handles in the Istanbul Museum", Arkeoloji Dergisi 4, 38-57.
Cankardeş-Şenol 2000	Cankardeş-Şenol, G., İskenderiye (Mısır) Kurtarma Kazılarinda Ele Geçen Hellenistik Dönem Amphora Mühürleri, Ege Universitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
Cankardeş-Şenol 2007	Cankardeş-Şenol, G., "Stamped Amphora Handles Found in the Rescue Excavations of CEAlex in Alexandria", Amphores d'Égypte de la Basse Époque à l'Epoque Arabe, Cahiers de la Céramique Egyptienne 8.1, (ed. S. Marchand – A. Marangou), Cairo, 33-56.
Cankardeş-Şenol 2015-I	Cankardeş-Şenol, G., Lexicon of Eponym Dies on Rhodian Amphora Stamps, Volume 1, Eponyms A, Études Alexandrines 33, Amphoralex 3, Alexandria.

Cankardeş-Şenol 2015-II

Cankardeş-Şenol, G., Lexicon of Eponym Dies on Rhodian Amphora Stamps, Volume 2, Eponyms B-K, Études Alexandrines 35, Amphoralex 4, Alexandria.

Cankardeş-Şenol 2015-III

Cankardeş-Şenol, G., "Astos: A Wine Amphora Producer in the Rhodian Peraea", International Symposium Olive Oil and Wine Production in Eastern Mediterranean During Antiquity (ed. A. Kaan Şenol – Ü. Aydınoğlu – A. Diler), 17-19 November 2012, Urla, İzmir, 233-241.

Cankardeş-Şenol 2015-IV

Cankardeş-Şenol, G., "Early Cnidian Amphora Exports to Alexandria, Egypt", Recent Studies on the Archaeology of Anatolia, British Archaeological Reports, International Series 2750 (ed. E. Lafli – S. Pataci), Oxford, 169-192.

Cankardeş-Şenol 2016 Cankardeş-Şenol, G., Lexicon of Eponym Dies on Rhodian Amphora Stamps, Volume 3, Eponyms L-S, Études Alexandrines 36, Amphoralex 5, Alexandria.

Cankardeş-Şenol 2017 Cankardeş-Şenol, G., Lexicon of Eponym Dies on Rhodian Amphora Stamps, Volume 4, Eponyms T-X, Études Alexandrines 39, Amphoralex 6, Alexandria.

Cankardeş-Şenol 2019 Cankardeş-Şenol, G., "Stamped Amphora Handles from the Karian Chersonesos: Loryma and Bybassos", Archäologisches Seminar der Philipps-Universität Marburg, Forschungen auf der Karischen Chersones, Band 1 (ed. W. Held), Die Karishe Chersones vom Chalkolithikum bis in die byzantinische Zeit, Beiträge zu den Surveys in Loryma und Bybassos, Marburg, 119-153.

Cankardeş-Şenol – Canoğlu 2009

Cankardeş-Şenol, G. – Canoğlu, E., "Mısır-Aleksandria Greko-Romen Müzesi'nde Bulunan Düğme Formlu Mühürler (Button-Type Amphora Stamps in the Graeco-Roman Museum in Alexandria-Egypt", Arkeoloji Dergisi XIV.2, 109-160.

Cankardeş-Şenol – Benli-Bağcı – Özkan

Cankardeş-Şenol, G. – Benli-Bağcı, E. – Özkan, N., "Halikarnassos'tan Amphora Mühürleri-III: Çarşı Mahallesi Kazıları", Tübaked (baskıda).

Cankardeş-Şenol – Uzala

Cankardeş-Şenol, G. – Uzala, G., "Halikarnassos'tan Amphora Mühürleri-II: Eski Çeşme Mahallesi Kazıları", Cedrus (baskıda).

Chabiaras 1876 Chabiaras, D., "Inscriptions Céramiques et Amphores de Rhodes", RA 1876, 295-297.

Chaby 2009 Chaby, R., Les Timbres Amphoriques Trouvés à Tanis de 1976 à 2008, Paris.

Conovici – Garlan 2004 Conovici, N. – Garlan, Y., "Les Timbres Amphoriques Etrangers Trouvés à Sinope (I)", Anatolia Antiqua/Eski Anadolu 12, 105-122.

Conovici – Irimia 1991 Conovici, N. – Irimia, M., "Timbres Amphoriques et autres Inscriptions Céramiques Découverts à Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Contantza)", Dacia 35, 139-175.

Criscuolo 1982 Criscuolo, L., Bolli d'Anfora Greci e Romani: La Collezione dell'Università Cattolica di Milano, Bologne.

Crowfoot 1957 Crowfoot, J. W., "Potters' Stamps", The Objects from Samaria, London, 379-388.

Doğer 1994 Doğer, E., "Rodoslu Çömlekçi Hieroteles", Arkeoloji Dergisi II, 195-218.

Doğer 1996 Doğer, E., "Hisarönü/Çubucak Rodos Amphora Atölyeleri Kazısı", KST 18-2, 235-254.

Doğer – Şenol 1999 Doğer, E. – Şenol, A.K., "1997 Yılı Marmaris Hisarönü/Çubucak Kazıları", KST XX, 439-446.

Doğer – Şenol 2000 Doğer, E. – Şenol, A.K., "1998 Yılı Marmaris Hisarönü-Çubucak Seramik Atölyeleri Kazıları", KST XXI-2, 293-304.

Dündar 2017 Dündar, E., Transport Jars and Stamped Amphoras from Patara 7th to 1st centuries BC, The Maritime Trade of a Harbor City in Lycia, PATARA IV.3, İstanbul.

Empereur 1977 Empereur, J.-Y., Catalogue des Timbres Amphoriques de Medinet el-Fayoum (Crocodilopolis-Arsinoé) 1-2, Thèse de 3e cycle, Université Paris IV-Sorbonne Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Empereur 1988 Empereur, J.-Y., "Producteurs d'Amphores dans les Ateliers de Reşadiye (Peninsule de Datça)", AST VI, 159-163.

Empereur 1990 Empereur, J.-Y., "I Chronologisi ton Rhodiakon Amphoreon sti Ellenistiki Periodo", 2 Sinantisi gia tis Ellinistiki Keramiki, Athènes, 111-112, 199-209.

Empereur – Guimier-Sorbets 1986 Empereur, J.-Y. – Guimier-Sorbets, A. M., "Une Banque de Données sur les Vases Conteneurs-Amphores et Lagynoi-dans le Monde Grec et Romain", BCH Suppl. XIII, Recherches sur les Amphores Grecques (ed. J.-Y. Empereur – Y. Garlan), Paris, 127-141.

Empereur – Hesnard 1987 Empereur, J.-Y. – Hesnard, A., "Les Amphores Hellénistiques", Céramiques Hellénistiques et Romaines II, 17-71.

Empereur – Picon 1986 Empereur, J.-Y. – Picon, M., "A la Recherche des Fours d'Amphores", BCH Suppl. XIII, Recherches sur les Amphores Grecques (ed. J.-Y. Empereur – Y. Garlan), Paris, 105-126.

Empereur – Tuna 1988 Empereur, J.-Y. – Tuna, N., "Zénon de Caunos et l'épave de Serçelimanı", BCH CXII, 341-357.

Empereur –Tuna 1989 Empereur, J.-Y., – Tuna, N., "Hiérotélès, Potier Rhodien de la Pérée", BCH 113, 277-299.

Finkielsztejn 1990 Finkielsztejn, G., Amphores et Timbres d'Amphores Importés en Palestine à l'Epoque Hellénistique: Orientations de Recherche et Premiers Résultats, Mémoire Présenté à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, I-II.

Finkielsztejn 2000 Finkielsztejn, G., "Amphores Importées au Levant Sud à l'Epoque Hellénistique", 5e Epistimoniki synantisi gai thn Ellinistiki Keramiki, Athènes, 207-220.

Finkielsztejn 2001 Finkielsztejn, G., Chronologie Détaillée et Révisée des Eponymes Amphoriques Rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. Environ, Premier bilan, BAR-IS 990, Oxford.

Finkielsztejn 2018 Finkielsztejn, G., "Chapter 2. Amphora Stamps", Beth She'an IV, Hellenistic Nysa-Scythopolis, The Amphora Stamps and Sealings from Tel Iztabba (ed. G. Mazor – W. Atrash – G. Finkielsztejn), Israel Antiquities Authority Reports 62, Bet She'an Archeological Projects 1986-202, Jerusalem, 13-126.

Finkielsztejn 2021 Finkielsztejn, G., "Contribution of the Rhodian Eponyms Amphora Stamps to the History of the Maccabees: The Data", The Middle Maccabees, Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom, A.M. Berlin, P.J. Kosmin (ed.), Archaeology of Biblical Studies 28, SBL Press, Atlanta, 193-214.

Gaertringen 1895 Gaertringen, F. H. V., "Notae Amphorarvm Insvlis Rhodo Chalce Carpatho Inventarvm", IG XII-1, 175-202.

Garozzo 2011 Garozzo, B., Bolli su Anfore e Laterizi in Sicilia (Agrigento, Palermo, Trapani), Pubblicazioni della Classe di Lettere e Filosofia, Scuola Normale Superiore XXXVI, Pisa.

Grace 1934 Grace, V. R., "Stamped Amphora Handles Found in 1931-1932 (The American Excavations in the Athenian Agora Fourth Report)", Hesperia 3-3, 197-310.

Grace 1963 Grace, V. R., "Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula", Hesperia 32-3, 319-334.

Grace 1986 Grace, V. R., "Some Amphoras from a Hellenistic Wreck", BCH Suppl. 13, Recherches sur les Amphores Grecques (ed. J.-Y. Empereur – Y. Garlan), 551-565.

Grace – Savvatianou-Petropoulakou 1970 Grace, V. R. – Savvatianou-Pétropoulakou, M., "Les Timbres Amphoriques Grecs", In L'îlot de la Maison des Comédiens, Exploration Archéologique de Délos Faite par l'Ecole Française d'Athènes 27 (ed. P. Bruneau), Paris, 277-382.

Jöhrens 1999 Jöhrens, G., Amphorenstempel im Nationalmuseum von Athen, zu den H. G. Lolling aufgenommenen unedierten Henkelschriften. Mit einem Anhang: Die Amphorenstempel in der Sammlung der Abteilung Athen des Deutschen Archäologischen Instituts. Mainz.

Jöhrens 2001 Jöhrens, G., "Amphorenstempel hellenistischer Zeit aus Tanais", Eurasia Antiqua Zeitschrift für Archäologie Eurasiens 7, 367-479.

Kaibel 1890 Kaibel, G., Inscriptiones Graecae XIV, Berlin, 563-596.

Lawall 2007 Lawall, M. L., "Hellenistic Stamped Amphora Handles", Forschungen in Ephesos 9.2.3: Die Basilika am Staatsmarkt, Vienna: Verlag der Osterreichischen Akadamie der Wissenschaften (ed. V. Mitsopoulos-Leon – C. Lang-Auinger), 28-60.

Lund 2002 Lund, J., "H) Well A, Excavation, content, date and ınterpretation", The Mausolleion at Halikarnassos, Reports of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum 7, The Pottery, Ceramic Material and Other Finds from Selected Contexts (ed. L. E. Vaag – V. Norskov – J. Lund), Jutland Archaeological Society Publications XV:7, 157-174.

Mircev 1958 Mircev, M., Amfornite Pecati ot Muzeja vav Varna (Les Timbres Amphoriques du Musée de Varna), Arkheologiceski Institut, Epigraphika Poredinshia 4, Sofia.

Nicolaou 1969 Nicolaou, I., "Inscriptiones Cypriae alphabeticae", RDAC, 158-164.

Nicolaou 2005 Nicolaou, I., Paphos Volume V, The Stamped Amphora H andles from the House of Dionysos, Nicosia.

Nicolaou – Empereur 1986 Nicolaou, I. – Empereur, J.-Y., "Amphores rhodiennes du Musée de Nicosie", BCH Suppl. 13, Recherches sur les Amphores Grecques (ed. J.-Y. Empereur – Y. Garlan), 515-533.

Nilsson 1909 Nilsson, M. P., Timbres amphoriques de Lindos, publiés avec une étude sur les timbres amphoriques rhodien, Exploration archéologique de Rhodes (Fondation Carlsberg) V, Bulletin de l'Académie royale des sciences et des lettres du Danmark Copenhague.

Panagou 2016 Panagou, T., "Patterns of Amphora Stamp Distribution. Tracking Down Export Tendencies", The Ancient Greek Economy Markets, Households and City-States (ed. M. Harris – David M. Lewis – Mark Woolmer), Cambridge Books Online http://ebooks.cambridge.org/, 207-229.

Panagou 2017 Panagou, T., "Handling Transport Amphoras and Amphora Stamps: The Case of the Cyclades", Protection and Enhancement of Cultural Heritage. The Case of Transport Amphorae, Proceedings of the Scientific Conference Rhodes, 30 September 2017, Ministry of Culture and Sports Ephorate of Antiquities of the Dodecaneses, Rhodos, 75-85.

Pridik 1926 Pridik, E. M., "Zu den rodischen Amphorenstempeln", Klio 20, 303-335.

Reisner v.d. 1924 Reisner, G. A. – Fisher, C. S. – Lyon, D. G., Harvard Excavations at Samaria, 1908-1910, Cambridge.

Sarikakis 1989 Sarikakis, Th. Ch., Χιακὴ Προσωπογραφία, Athens.

Schmaltz 1991 Schmaltz, B., "KAUNOS 1988/89, Aktivitäten der deutschen Mitarbeiter", Belleten 55, 121-177.

Schmaltz 2016 Schmaltz, B., Die hellenistischen Amphorenstempel von Kaunos, Asia Minor Studien 79, Bonn.

Schkorpil 1935 Schkorpil, V., "Amphorenstempel von der Westkuste des SchwarzenMeeres", Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare 8, 24-43.

Sztetyłło 1976 Sztetyłło, Z., Les Timbres Céramiques (1965-1973). Nea Paphos I, Varsovie.

Sztetyłło 2010 Sztetyłło, Z., Nea Paphos VI, Pottery Stamps from Nea Paphos (Excavations in 1990-2006), Polish Archaeology in the Mediterranean Monograph Series 2, Warsaw.

Şenol 2018 Şenol, A. K., Commercial Amphorae in the Graeco-Roman Museum of Alexandria, Études Alexandrines 44, AmphorAlex 7, Alexandrie, 2018.

Şenol – Şenol 1997 Cankardeş-Şenol, G. – Şenol, A. K., "Rhodian Stamped Amphorae from Sarayburnu", Arkeoloji Dergisi 5, 51-61.

Şenol – Şenol – Doğer 2004

Cankardeş-Şenol, G. – Şenol, A. K. – Doğer, E., "Amphora Production in the Rhodian Peraea in the Hellenistic Period", Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean, Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002 (ed. J. Eiring – J. Lund), Monographs of the Danish Institute at Athens 5, Denmark, 353-359.

Tsaravopoulos v.d. 2013 Tsaravopoulos, A. – Opait, A. – Fragou, G., "Stamps on Amphorae and Lagynoi Handles from the Island of Chios", Patabs III, Production and Trade of Amphorae in the Black Sea (ed. L. Buzianu – P. Dupont – V. Lungu), Pontica XLVI, Supple. II, National History and Archaeology Museum, Constanta, 105-143.

Wallace-Matheson – Wallace 1982

Wallace-Matheson, P. M. – Wallace, M. B., "Some Rhodian Amphora Capacities", Hesperia 51-3, 293-320.

Fig. 1a-b

Fig. 2a-b

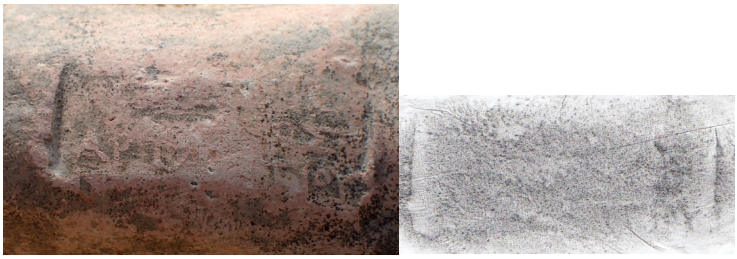

Fig. 3a-b

Fig. 4a-b

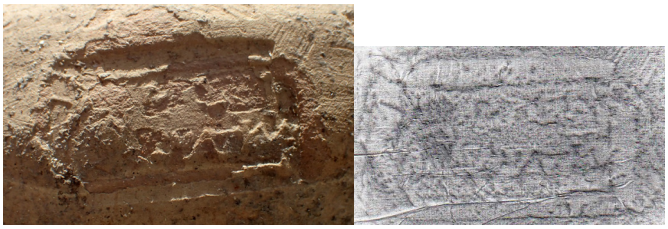

Fig. 5a-b

Fig. 6a-b

Fig. 7a-b

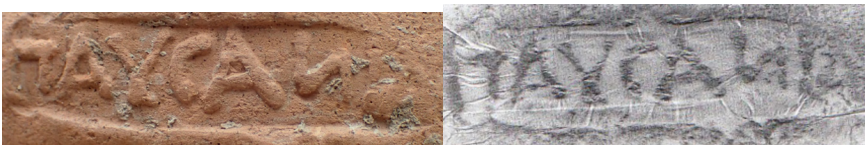

Fig. 8a-b

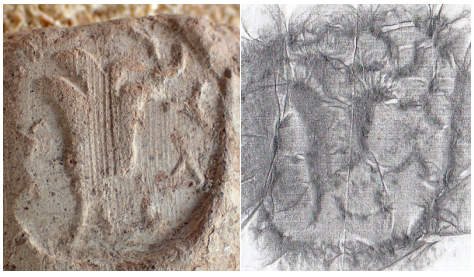

Fig. 9a-b

Fig. 10a-b

Fig. 11a-b

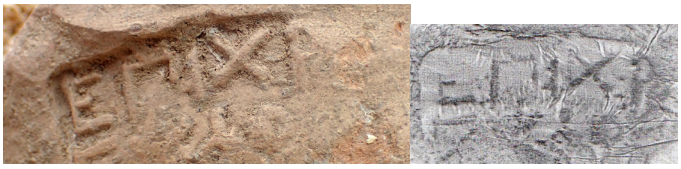

Fig. 12a-b

Fig. 13a-b

Fig. 14a-b

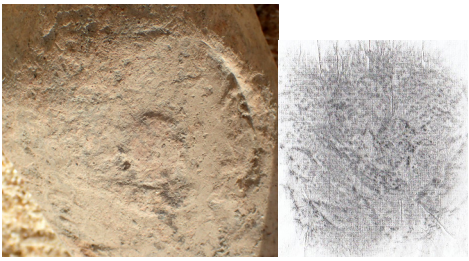

Fig. 15a-b

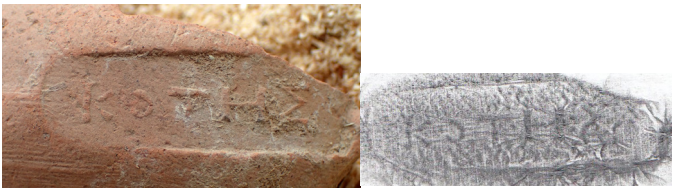

Fig. 16a-b

Fig. 17a-b

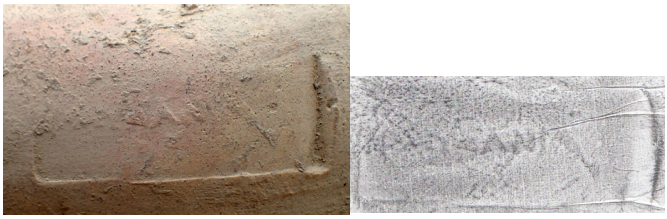

Fig. 18a-b

Fig. 19a-b

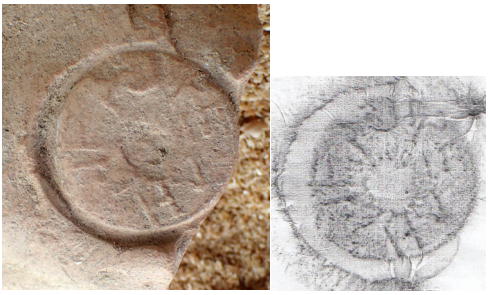

Fig. 20a-b

Fig. 21a-b

Fig. 22a-b

Fig. 23a-b

Fig. 24a-b

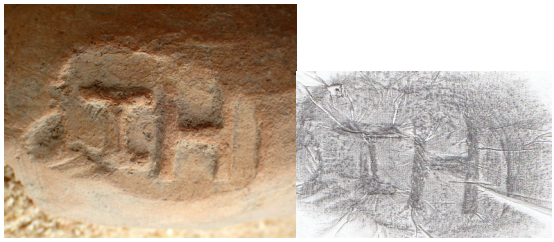

Fig. 25a-b

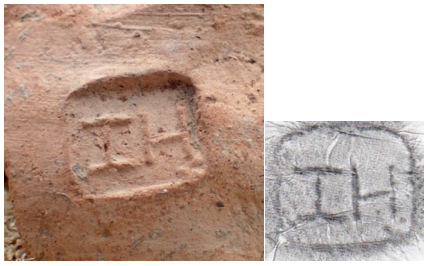

Fig. 26a-b

Fig. 27a-b

Fig. 28a-b

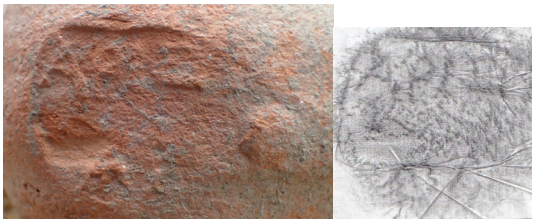

Fig. 29a-b

Fig. 30a-b

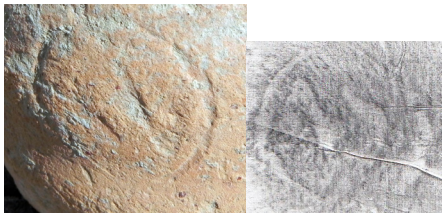

Fig. 31a-b

Fig. 32a-b

Fig. 33a-b

Fig. 34a-b

Fig. 35a-b

Fig. 36a-b

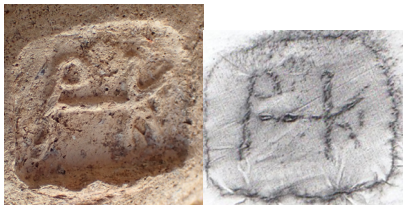

Fig. 37a-b

Fig. 38a-b

Env. no.	Köken	Mühür yazıt	Yönetici	Üretici	Tarih
1. TRK 2018-1205/1 S 9.49 (ETD 18/135A).	Rhodos	Ἀ[ρισ]τ- οδάμ(*boustro.*	Aristodamos I		MÖ c. 304-c. 271
2. TRK 2017.62P. 4 S ETD 3 (ETD 17/306A)	Rhodos	Ἐπὶ Ἀρ[ιστο]δά- μ [ο] υ [Ἀγριαν]ίου	Aristodamos II		MÖ c. 166/164
3. TRK 2017-62P ETD 12 (ETD 18/15A)	Rhodos	[Ἐπὶ Ἀρίσ]- [τω]νος Ἀρταμιτίου	Ariston II		MÖ c. 167/165
4. TRK 2017.62P.1/2 S ETD 4 (ETD 17/307A)	Rhodos	[Ἐπὶ] Ἀρμ[οσίλα] Διοσθύου *vac.* gül	Harmosilas		MÖ c. 209-c. 205
5. TRK 2018-1205/1 S 3/4 144 (ETD 18/160A)	Rhodos	Helios Ἐπὶ Εὐ- başı ρατίδα	Eukratidas		MÖ c. 203-c.199
6. TRK 2017.62P.1/2 S ETD 10 (ETD 17/313A	Rhodos	[Ἐπ’]ἱερέως Θρασ[υδάμου] gül	Thrasydamos		MÖ c. 219-c.211
7. TRK 2018-1205/1 S 6 78b (ETD 18/64A).	Rhodos	Ἐπὶ Ξενοστράτου *vac.* gül	Xenostratos		MÖ c. 219-c. 211
8. TRK 2018-1205/1 S3/4.128 (ETD 18/95A).	Rhodos	Παυσανία	Pausanias I		MÖ c. 233-c. 220
9. TRK 2018-1205/1 S5.111 (ETD 18/86A)	Rhodos	Παυσανίας *vac. retr.* gül	Pausanias II		MÖ c. 203-c. 199
10. TRK 2017.62P.1/2 S ETD 8 (ETD 17/311A)	Rhodos	Ἐπὶ Σιμυλί(νου) *vac.* Σμινθίου *vac.* gül	Simylinos		MÖ c. 219-c. 211
11. TRK 2017.62P.1/2 S ETD 6 (ETD 17/309A)	Rhodos	Ἐπὶ Τιμ- άιχου *sic*	Timarchos		MÖ c. 262-c. 247
12. TRK 2018-1205/1 S 6 140 (ETD 18/103A)	Rhodos	Ἐπὶ Χρ(υσοστράτου) Εὔφρ(ονος)	Chrysostratos	Euphron	MÖ c. 266
13. TRK 2018-1205/1 S 9 68 (ETD 18/55A)	Rhodos	Δαμο[σ]- θένευς [Π]ανάμου		Damosthenes	MÖ c. 262-c. 247 – MÖ c. 233-220 arası
14. TRK 2018-1205/1 S1.164 (ETD 18/162A)	Rhodos	Δῖ *vac.* ος *vac.* lyra		Dios III	MÖ c. 198-c. 161
15. TRK 2017.62P.1/2 S ETD 9 (ETD 17/312A)	Rhodos	[Εἰρη]να[ῖ]ο[ς] *vac.* Helios büstü		Eirenaios	MÖ c. 115-c. 109
16. TRK 2018-1205/1 S1.157 (ETD 18/109A)	Rhodos	Κοτῆς		Kotes	MÖ c. 198-c. 161
17. TRK 2018-1205/1 S1.146 (ETD 18/104A).	Rhodos	Μαρσύα ου Θεσμοφορί-		Marsyas	MÖ c. 186-c. 151
18. TRK 2018-1205/1 S1.17 (ETD 18/123A)	Rhodos	Παυσανία		Pausanias I	MÖ c. 233 – c. 220

19. TRK 2018-1205/1 S 3/4 141 (ETD 18/158A)	Rhodos	[……..] gül	?	?	Period II (MÖ c. 234-c. 199)
20. TRK 2018-1205/1 S1.134 (ETD 18/99A)	Rh. Peraiası	Ἱεροτέλη[ς] nokta		Hieroteles	MÖ c. 265 BC–c. 219-c. 211
21. TRK 2018-1205/1 S1.147 (ETD 18/105A)	Rh. Peraiası	[Ἱ]εροτέ[λευς] *retr.*		Hieroteles	MÖ c. 265 BC–c. 219-c. 211
22. TRK 2017.62P.1/2 ETD 7 (ETD 7/310A)	Rh. Peraiası	[……..] nokta	?	?	MÖ c. 265 BC–c. 219-c. 211
23. TRK 2018-1205/1 S3-4.139 (ETD 18/102A)	Rh. Peraiası	Ἀ[.....]ν *vac.* ? nokta	?	?	Period II (MÖ c. 234-c. 199)
24. TRK 2018-1205/1 S6 78a (ETD 18/63A)	Knidos	Ἐπὶ δαμιόργου Ἀγ[αθοκλευ(ς) Ἀρι]- [στοκλέου(ς) Κνίδι(ο)ν] *sic* kaduseus	Agathokles I	Aristokles	Period IV (MÖ c. 188-c. 146)
25. TRK 2017.62P.2/2 S ETD 5 (ETD 17/308A)	Knidos	Ζη(		Zenon	MÖ 3. yüzyılın ortasından önce
26. TRK 2018-1205/1 S 3 45 (ETD 18/42A).	Knidos	Ζη(		Zenon	MÖ 3. yüzyılın ortasından önce
27. TRK 2018-1205/1 S13.168a (ETD 18/113A)	Knidos	amphora Κλ[ευπί]θ[ο]υ *vac.*		Kleupithes	Period VII (MÖ c. 78 -1. yüzyıl sonu)
28. TRK 2018-1205/1 S13.168b (ETD 18/114A)	Knidos	amphora [Κλευπίθε]υ[ς] *vac.*		Kleupithes	Period VII (MÖ c. 78 -1. yüzyıl sonu)
29. TRK 2018-1205/1 S 3/4.127 (ETD 18/94A).	Knidos	Ἀρισ[....] [.....] üzüm salkımı μα[....]	?	?	MÖ 2. Yüzyıl
30. TRK 2018-1205/1 S3.120 (tescil dışı)	Knidos	[……] sembol (thyrsos?)			MÖ 2. Yüzyıl
31. TRK 2018-1205/1 S3.121 (tescil dışı)	Knidos	[……] sembol ?			MÖ 3. Yüzyıl
32. TRK 2018-1205/1 S 7 105 (ETD 18/83A)	Kos	Δημο- Νόμου		Demonomos	MÖ 2.-1. Yüzyıllar
33. TRK 2018-1205/1 S1 97 (ETD 18/79A)	Kos	Διονυσίο[υ]		Dionysios	MÖ 2.-1. Yüzyıllar
34. TRK 2018-1205/1 S3.126 (ETD 18/93A)	Kos	Δῖος lyra		Dios	MÖ 2.-1. Yüzyıllar
35. TRK 2018-1205/1 S3-4.137 (ETD 18/101A)	Kos	sembol ? Κέρδων		Kerdon	MÖ 2.-1. Yüzyıllar
36. TRK 2018-1205/1 S3.128b (ETD 18/96A)	Khios	Ἡγησίου		Hegesias	MÖ c. 200
37. TRK 2018-1205/1 S 3/4 129 (ETD 18/97A).	Nik. Grubu	P H K A O		?	Geç 3.-2. Yüzyıllar
38. TRK 2018-1205/1 S1.15 (ETD 18/122A).	Amorgos	Αμο(			Hellenistik Dönem

Fig. 39 Bodrum, Türk Kuyusu Mahallesi kazılarında ele geçen amphora mühürleri.

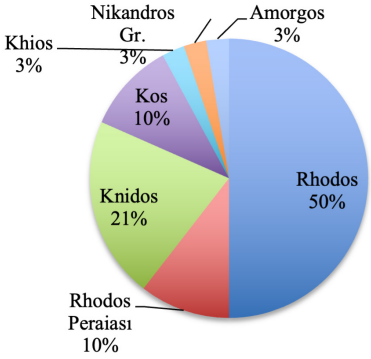

Fig. 40 Bodrum, Türk Kuyusu Mahallesi kazılarında ele geçen amphora mühürlerinin köken ve oranlarına göre dağılımı.

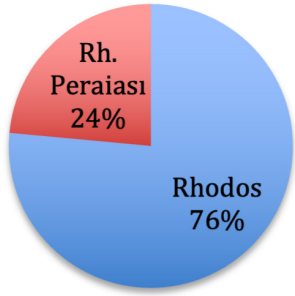

Fig. 41 Halikarnassos'un MÖ 4. yüzyılın sonu-3. yüzyılda Rhodos ve Rhodos Peraiası'ndan ithalat oranları.

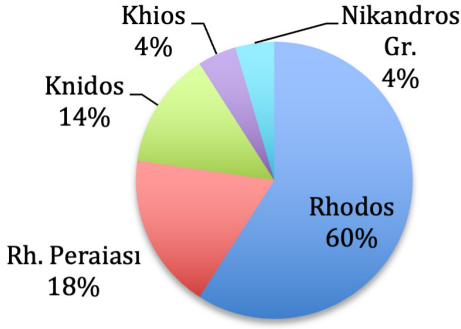

Fig. 42 Türk Kuyusu Mahallesinden ele geçen buluntulara göre, MÖ 4. yüzyıl sonu-3. yüzyılda Halikarnasos'a ithal edilen mühürlü amphoraların oranı.

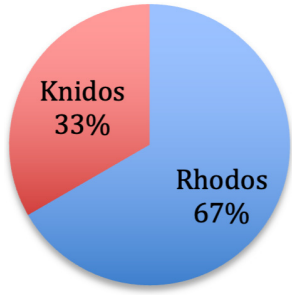

Fig. 43 MÖ 2. yüzyılda Halikarnassos'ta Rhodos ve Knidos amphora mühürlerinin oranları.

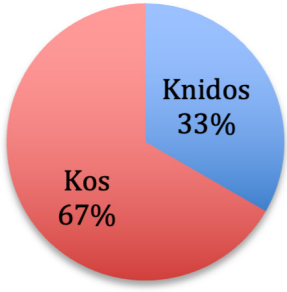

Fig. 44 MÖ 1. yüzyılda Halikarnassos'ta Knidos ve Kos amphora mühürlerinin oranları.

OLBA XXXI, 2023, 271-286
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 15.06.2022
Makale Kabul | Accepted : 06.07.2022

BRITISH MUSEUM'DA BULUNAN BİR ZEEST 80 AMPHORASI MÜHÜRÜ

Ülkü KARA*

ABSTRACT

A Stamp on the Type of the Zeest 80 Amphora from the British Museum

The type of Zeest 80 amphora, commonly unearthed in the settlements of the Roman Imperial Period and Late Antiquity and garrisons on the Danube coast, differs majorly from the contemporary ones with important differences. While these are mostly morphological features, the function of the settlements where the amphorae were found is indicating another distinctive characteristic. The relationship between Zeest 80 amphora, detected in settlements of a significant military population/character (*limes*) and the supply system of the Roman Empire (*annona militaris*) has recently attracted academic interest. Also, the increasing number of the fragments of this type of amphora found in Constantinople and its surroundings with present studies can designate that the type of the amphora may have been utilized as a member of the supply system (*annona civicia*) of the capital city.The stamps and inscriptions on this type of amphorae are also a major part of such interest as well. The previously documented stamps have been predominantly found in Constantinople and its surroundings and exceptionally in the coastal regions of southern Marmara and Bulgaria. A stamp that was not included in the previous works on the stamps and was not defined as amphora/the type of the Zeest 80 has been situated in the British Museum since 1874. The previous researches reveal that the Zeest 80 amphorae bearing stamps are known rarely, however, the stamps are various compared to their quantity. Besides, it is possible to say that this type of stamp is quite a few. It is evident that the stamp had been five times applied on the neck to form a cross. In the scene on the stamp, Archangel Michael is depicted standing and holding a cruciform elongated scepter in his left hand. Behind the wings, there is an inscription and in the other direction, there is a block-monogram. In the present study, this stamp is to be examined chronologically, iconographically, and epigraphically and it is to be detailed within the scope of the groups of the classification and die of the Zeest amphorae stamps.

Keywords: British Museum, Late Antique Period, Zeest 80, Amphora, Stamp, Monogram.

* Dr. Ülkü KARA, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Manisa-TR. E-posta: ulquba@gmail.com Orcid No: 0000-0000-4276-7205.
Yeni verilerin ortaya çıkmasını sağlayan bu incelemenin gerçekleşmesinde katkısı olan British Museum'a ve Elisabeth O'Connell'e bahsi geçen mühürlü amphoranın çalışmada yer almasına yönelik değerli bilgi paylaşımları, sağladıkları katkı ve izinler için teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZ

Karadeniz çevresindeki Roma İmparatorluk ve Geç Antik Dönem yerleşimleri ile Tuna kıyılarındaki Roma garnizonlarında sıklıkla ele geçen "Zeest 80" tipli amphoralar, çağdaşı olduğu pek çok amphora tipinden önemli farklılıklarla ayrılmaktadır. Belirgin askeri nüfusa/karaktere sahip yerleşimlerde (*limes* üzerinde) tespit edilen bu amphora tipinin Roma İmparatorluğunda var olduğu kabul edilen tedarik sistemi (*annona militaris*) ile olan ilişkisi son yıllarda sorgulanmaya başlanan dikkat çekici bir konudur. Ayrıca, güncel çalışmalar ışığında Constantinopolis ve yakın çevresinde bulunan örneklerinin giderek sayısının artması, amphora tipinin başkentin tedariğinin (*annona civicia*) sağlanması ile ilişkili bir süreç geçirmiş olabileceğini düşündürmektedir. Söz konusu amphora tipinin üzerinde tespit edilen mühür ve yazılar da bahsi geçen araştırma konusu içinde değerlendirilen yeni bir başlığı ortaya koymaktadır. Şu zamana kadar bilinen tüm mühürler çoğunlukla Constantinopolis ve çevresi ile az sayıda olmak üzere güney Marmara ve Bulgaristan kıyılarında bulunmuştur. Bilinen mühürlerin incelendiği çalışmalarda yer almayan ve bu amphora tipi kapsamında değerlendirilmemiş olan bir mühür örneği de 1874'den itibaren British Museum'da korunmaktadır. Zeest 80 tipli amphoralarda mühüre nadiren rastlanmasına karşın, sayısına oranla mühürlerin çeşitliliğinin belirgin derecede yüksek olması güncel araştırmalarla kanıtlanabilir durumdadır. Çalışmada ele alınan mühürün bilinen örneklerinin oldukça az sayıda olduğunu söylemek mümkündür. Mühürün, aynı kalıp kullanılarak haç formunu oluşturacak şekilde amphoranın boyun bölgesine beş kez basıldığı anlaşılmaktadır. Mühürde yer alan sahnede, Başmelek Mikhael ayakta ve sol elinde ucu haç biçimli asa tutar biçimde tasvir edilmiştir. Kanatlarının arkasında bir sıra yazı ve diğer yönde bir blok monogram yer almaktadır. Adı geçen mühür sunulan çalışmada kronolojik, ikonografik ve epigrafik açıdan incelenmiş ve Zeest 80 amphora mühürleri sınıflamasında dahil olduğu grup ile kalıp yönünden de detaylandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: British Museum, Geç Antik Dönem, Zeest 80, Amphora, Mühür, Monogram.

I. B. Zeest tarafından 1960 yılında yayınlanmış "Keramicheskaya Tara Bospora" (Керамическая тара Боспора) adlı yayında "80" no'lu amphora olarak tanımlanmış olan amphora tipi, günümüz araştırmacılarınca "Zeest 80" amphorası olarak adlandırılmaktadır[1]. Zeest, bu yayında söz konusu amphora tipi hakkında ayırıcı özellikleri vermiş ve az sayıda parçayı ele almış olmasına karşın, amphora tipini iki grupta (A ve B) sınıflandırmıştır[2]. C. Scorpan 1975, 1976 ve 1977'de kronolojik ve morfolojik açıdan bir analiz yapmış ve form gelişiminin anlaşılmasını sağlamıştır (fig. 1a-c)[3]. 1979 yılında ise, J. A. Riley tarafından Benghazi örnekleri incelenmiş ve sonuç yayınında *Mid Roman 5* (*MRA5*) şeklinde adlandırılmıştır[4]. Ardından, 1987 yılında A. Opait amphoranın kronolojik ve morfolojik form gelişimini yedi alt gruba ayırarak ayrıntılı biçimde incelemiştir[5]. Bu tipolojiye göre alt grupların özelliklerini şöyle özetlemek mümkündür: MS 1. yüzyılda deforme dikdörtgen kesitli kulplar

1 Zeest 1960, 114-115. Amphora ayrıca; Hayes-Saraçhane Tip 4, Mid Roman 5, Knossos Tip 38 ve Scorpan Tip D isimleriyle de tanımlanmıştır.
2 Zeest 1960, 114-115.
3 Scorpan 1975, 275-276; Scorpan 1976, Pl. X.3; Scorpan 1977, 278, Fig. 13, 15.
4 Riley 1979, 118-119, Fig. 33, Fig. 83.D240, 84, D241.
5 Opait 1987, 246-250.

giderek oval kesitli hale dönüşmüştür. Küt konik boyun MS 1. yüzyılda daha uzun bir yapıdayken, MS 2. yüzyılda nispeten kısalmış ve MS 3. yüzyılda yeniden uzamaya başlamıştır (fig. 1c-d). Ayrıca, MS 1. yüzyılda masif bir diple biten oval gövdenin alt kısmının genişlemesiyle birlikte giderek konik forma sahip olmuştur. Gövdenin alt ve üst bölümlerindeki yivler arasında düz bir yüzey mevcuttur. Yivlerin MS 3. yüzyılın ortasında arttığı ve MS 4. - 6. yüzyıllar arasında ise yeniden azaldığı düşünülmektedir (fig. 1f-g)[6]. Ek olarak, V. Swan tarafından Dichin'de ele geçen Zeest 80 amphoraları temelinde MS 5. yüzyıldaki form gelişimi detaylandırılmıştır[7]. Buna göre, MS 5. yüzyılın ilk yarısına ait örneklerin karakteristik özellikleri olarak; hafif konik boyunlu, kalın torba biçimli ve yüksek omuzlu ve armudi forma doğru evrilen soğan biçimli gövdeli olması gösterilmiştir. MS 5. yüzyılın ilk yarısına verilen formdan farklı olarak, içbükey bir ağız kenarı örneği (Opait'in geç versiyonu) ise, MS 480'lerin ortası/sonu - 490'ların başı aralığına tarihlendirilmiştir[8]. Diğer araştırmaların bazılarında amphora formu için verilen en geç tarihin MS 6. yüzyıl olmasına karşın, bu dönemden daha sonraya verilebilecek örneklerin de tespit edildiği bilinmektedir. Tropaeum Traiani'de (Romanya) bulunan bir ağız parçasını ve İstanbul/Saraçhane kazısındaki MS 6. yüzyılın sonu/MS 7. yüzyıl tabakasından gelmiş olan gruplarından ikincisine (B) ait örneklerin varlığını bu bağlamda düşünmek mümkündür[9]. Ek olarak, güncel araştırmalar ışığında Zeest 80 amphoralarının alt tiplerine bir yenisinin eklenmesi gerektiği önerisi getirilmiştir[10]. Buna göre, Zeest 80 amphorasına ait ve MS 6. yüzyılın sonu - MS 7. yüzyılın başına verilen (üretimi daha erken başlamış olsa dahi) bir başka alt tipin mevcut olduğu düşünülmektedir. Söz konusu alt tipin yukarıda belirtilen Opait'in geç versiyonundan daha geç bir tarihe verilmesi gerektiği, hem form özellikleri hem de mührlerin stilleri, hem de bulundukları tabaka/kontekst göz önünde tutularak geliştirilmiş bir öneridir[11]. MS 6. yüzyıl formu ile benzer yapıda ve nispeten daha uzun ve/veya silindirik boyunlu, genellikle daire kesitli kulplu ve yuvarlak dipli bu varsayımsal alt tipin, Zeest 80 amphorasının en geç versiyonu olduğu ileri sürülmektedir[12].

Yapısal özelliklerine bakıldığında; bazen gri çekirdekli ve sıklıkla açık turuncu/turuncu, kahverengi, pembe-kiremit, açık/koyu kırmızı hamurlu (c. 2.5YR 5/8 - 5YR 6/8 aralığında) ve yaklaşık renklerde astarlı olduğu bilinmektedir[13]. Kumlu, metamorfik ve kaba hamurun içeriğinde kuvars, demir oksit ve sarı mika katkısı mevcuttur14. Katkılar arasında c.1 cm^3'e varan boyutta taş (kuvars) parçaları sıklıkla görülmektedir.

Üretim yeri/yerleri hakkında bilinenler günümüz verileri ışığında oldukça kısıtlıdır. Şimdiye kadar herhangi bir üretim artığı veya atölye kalıntısı ile karşılaşılmamıştır.

6 Opait 1987, 247-250; Fig. 2, 3 ve 4.1a, 1b, 2a ve 2b; Opait 1987, 246-250; Swan 2010, 112.
7 Swan 2010, 112.
8 Swan 2010, 113-114.
9 Barnea 1979, Fig. 168.3.7; Hayes 1992, 63, Tip 4. Tropaeum Traiani'den gelen örneğin tarihlemesine dair düşünceler için bk. Swan 2010, 114, dn. 42.
10 Kara 2019, 149.
11 Kara 2019, 147-149. Cf. Hayes 1992, 63, Tip 4B; Kara 2019, Kat. No. 221, 227-229, vb.
12 Form ve tarihleme açısından bilinenlerden farklı hipotetik alt tipe atfedilen örnekler için bk. Kara 2019, Kat. No. 228. Önerilen geç alt tipin betimlenen form özellikleri yazarın gözlemlerini de kapsamaktadır.
13 Şenol 2000, 190; Hayes 1992, 63, Type 4. Opait 2004, 26. Bezeczky v.d. 2013, 174.
14 Opait 2004, 26; Swan 2007, 258.

Bu veriler dâhilinde amphoranın menşei bilinmemektedir. Amphoranın üretim yerinin bilinen kil özellikleri ile Marmara Adası, Marmara Denizi ya da Çanakkale Boğazı çevresinde veya Thessalia'da aranması gerektiği önerilmiştir[15]. Bununla birlikte, mühür ve üzerindeki yazılar (graffito ve dipinto) temel alınarak yapılmış ve Geç Antik Dönem'de Apolyont/Apolloniatis Gölü (Ulubat Gölü) ile Marmara Denizi arasında bir konumda var olduğu bilinen Agapios Manastırı'nın (İnkaya Köyü Mevkii / Karacabey / Bursa) üretim yeri/üretim yerlerinden biri olabileceğine dair öneri de mevcuttur[16].

Zeest 80 amphorasının taşıdığı ürünün tespitine dair en aydınlatıcı kanıtları bazı örneklerin içindeki reçine kalıntıları/izleri oluşturmaktadır. Khersonesos'dan ele geçen örneklerin içindeki reçinenin varlığına dayanarak balık sosu veya ürünü ya da şarap taşıdığı ileri sürülmüştür[17]. A. Opait'in görüşü ise, amphoranın kalın cidarını temel alarak zeytin gibi katı bir ürün ya da zeytinyağı taşıdığı yönündedir[18]. Tüm Zeest 80 alt tiplerinin kapasitelerinin çağdaşı olan amphoralara göre genellikle fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, amphoranın ürün nakliyesi dışında şarap fermantasyonunda da kullanılmış bir kap olup olmadığı henüz aydınlatılamamaktadır. Diğer taraftan, bu kadar uzun süre kullanımda kalmış bir amphoranın zaman içinde değişen hacmi (c. 50-100 lt arasında değişmiştir) dikkate alındığında birden fazla ürün taşımış olabileceğini söylemek de mümkündür.

Zeest 80 amphoralarının oldukça geniş bir bölgede dağılım gösterdiği bilinmektedir. Constantinopolis[19], Aleksandreia[20], Berenice[21], Ostia (Roma)[22], Atina[23], Knossos[24], Ephesos[25], Smyrna-Agora[26], Odessos[27], Sacidava[28] ve Histria[29] karşılaşılan belli başlı merkezler arasında gösterilebilir. Ancak yüzyıllar içindeki dağılımına bakıldığında, amphoranın tamamen serbest ticaret kapsamında dolaşım görmüş olmasından çok, *annona* tedarik sistemi gibi, başka bir fonksiyona sahip olabileceğine dair ipuçları barındırdığı düşünülmektedir[30]. MS 5. yüzyılda Akdeniz'de ve MS 5. yüzyılın sonu/6. yüzyılın başında Tuna çevresindeki yerleşimlerde (*limes* üzerinde) neredeyse kaybolmuş olmasına dayanarak amphoranın üretiminin sonlandığı ileri sürülmüştür[31].

15 Swan 2010, 114.
16 Kara 2019, 198-199. Amphoralarda üretici ve/veya kontrolör olarak kilise/manastırın hipotetik müdahalesi için, ayrıca bk. Kara 2019, 212-225.
17 Swan 2007, 258; Swan 2010, 114.
18 Opait - Paraschiv 2013, 318; Opait 2017, 596.
19 Saraçhane Kazısı buluntuları için, ayrıca bk. Hayes 1992, 63, Type 4, Fig. 47, no.158-160; Theodosius Limanı için bk. Kara 2019, Kat. No. 207-210, 213-225, 227-231, 239-240, 243; Küçükçekmece Göl Havzası Kazısı (Bathonea?) buluntuları için bk. Kara 2019, Kat. No. 226, 234; Khrysopolis Limanı (Üsküdar) örnekleri için bk. Karagöz 2007, 167.
20 Şenol 2000, 191-193.
21 Riley 1979, 188-189.
22 Panella 1986, 612-13, Fig. 2a-b, 3a-b.
23 Robinson 1959, 69, K115, Pl.14; Lang 1955, 285.
24 Hayes 1983, 55, Tip 38.
25 Bezeczky v.d. 2013, 173-74, Tip 60.
26 Şenol 2015, 248, Resim 2.
27 Minchev 2011, 143vd.
28 Scorpan 1975, 288.
29 Opait 2004, Pl. 16.4.
30 Geç Roma Dönemi'ndeki *annona militaris* tedarik sistemi için bk. Kara 2021, 65-79.
31 Swan 2010, 114.

Ancak, MS 6. yüzyılda ve hatta olasılıkla da 7. yüzyılın başında üretiminin devam ettiğine işaret eden kısmi kanıtlar ve son zamanlarda yapılan araştırmalar; üretiminin sonlanmadığını ancak kullanımının başka bir bölgeyle sınırlandırılarak devam ettiğini düşündürmektedir. Günümüzde İstanbul'un sınırları dahilinde ve Güney Marmara çevresinde görülen ve yukarıdaki en geç alt tip olarak önerilen Zeest 80 formuna benzerlikleri göze çarpan örnekler en önemli kanıtları oluşturmaktadır (Örn. fig. 2a-b)[32]. Güncel veriler temelinde, yukarıda önerilen tarihte kullanım gördüğü işaret edilen bölgenin Constantinopolis ve Marmara kıyıları olduğu anlaşılmaktadır[33]. Diğer taraftan, Marmara kıyılarının üretimin yapıldığı bölgeleri kapsadığı varsayıldığında, Zeest 80 amphorasının Constantinopolis odaklı bir ürün nakliyesi yaptığı ve hatta ticaret ve/veya tedarik sistemi (*annona civicia*[34]) içinde yer aldığı önerilebilir.

Dönemi içindeki her amphorada görülmeyen bir özellik olarak, Zeest 80 amphoralarının üzerinde graffito ve dipinto yazılar ve mühürlerle karşılaşılabilmektedir. Güncel araştırmalara göre, MS 3. yüzyılda graffito yazıların, MS 5. yüzyılın sonu/6. yüzyılın başında (?) ise dipinto yazıların uygulanmaya başladığı düşünülmektedir[35]. Mühürlemenin başladığı tarih net biçimde aydınlatılamamıştır, ancak MS 3. yüzyılda mühür uygulamasının olmadığı varsayılmaktadır. *Parmak baskı mühürler*in, kalıplı basılan mühürlerin öncülleri oldukları ileri sürülmüştür. Olasılıkla, MS 4. yüzyıl ortası/sonunda başlamış, MS 5. yüzyılda (olasılıkla dipinto yazıların başlama sürecinde) üretilmiş kalıp ile basılan mühürlere dönüşmüştür. Üretilmiş bir kalıpla basılan mühürlerin (*parmak baskı* ve *circus incus mühürler* dışında) MS 5. - 6. yüzyıllara (yarım/bir yüzyıl daha geç amphoralara da olabilir) tarihlendirilen amphoralara uygulandığı anlaşılmaktadır[36].

Söz konusu mühürlerin form gelişimine dair ortaya çıkan sonuçlar ise şöyledir: Olasılıkla atölyedeki üreticinin/çömlekçinin amphoranın pişirilmesi öncesinde parmağını bastırarak iz çıkarması ile meydana gelen parmak baskı izleri ilk mühürler olarak kabul edilmektedir[37]. Erken formlarda görülen söz konusu *parmak baskı* mühürler kulp, boyun ve kulbun omuza bağlandığı yerde ve kulbun iç kısmına basılmışlardır (fig. 4). *Parmak baskı* mühürlerin süreç içinde nispeten gelenekselleşmiş bir hale geldiği düşünülmektedir. Bunu takiben, keskin uçlu silindirik bir aletle basılmış *circus incus* mühürle karşılaşılmaktadır[38]. Bu tip mühürlere sıklıkla rastlanmadığı için günümüz bilgileri ışığında gelenekselleşip yaygın olarak kullanılıp kullanılmadığına dair herhangi bir sonuç ortaya koymak henüz mümkün değildir. Gerek *parmak baskı* mühürler gerekse de *circus incus* mühürlerin herhangi bir mühür kalıbı üretmeksizin uygulandıkları anlaşılmaktadır. Bahsi geçen mühürleri takiben (en azından *parmak baskı* mühürlerden sonra), amphoranın genellikle boyun bölgesine ve imal edilmiş bir kalıpla basılan haç biçimli mühürlerin başladığı düşünülmektedir. Haç biçimli bir mühür kalıbı ile basılmış mühürlerin anepigrafik ve içeriksiz olanların yanında epigrafik olanları da mevcuttur[39]. Mühürlerdeki son gelişim ise, haç formlu mühürlerin yerini

32 Gündüz 2017, 100, fotoğrafta sol-üst; Dumankaya 2018, Fig. 7-sol; Kara 2019, 90a-b.
33 Bk. Dipnot 19.
34 Geç Roma Dönemi'ndeki *annona civicia* tedarik sistemi için bk. Kara 2021, 65-79.
35 Zeest 80 amphoralarında görülen graffito ve dipinto yazılar için bk. Kara 2021, 162-172.
36 Kara 2019, 150-151.
37 Kara 2019, 150.
38 Kara 2019, Kat. No. 225.
39 Minchev 2011, fig. 14-15; Kara 2019, Kat. No. 213, 228.

oval veya daire fomlu mühürlerin almasıdır. Söz konusu mühürler, sıklıkla amphoranın boyun kısmına ve bazen de kulp üzerine uygulanmışlardır. Kulba basılan mühürlerin tek ya da üç kez tekrarlandığı görülürken, boyuna basılan mühürlerin gelenekselleşmiş olarak haç formunu oluşturacak şekilde beş kez basıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, haç formlu mühürlerden "haç biçimi"ni oluşturacak şekilde basılan mühürlere doğru yaşanan geçişin "haç formu" üzerinden takip edilebildiği ileri sürülebilir. Mühürlerin neredeyse tümünde Hıristiyanlıkla ilgili ifadelerin/öğelerin varlığı izlenebilmektedir. Epigrafik ve anepigrafik içerikli mühürlerde; genellikle Aziz/Melek figürleri, dini sahneler, haç sembolü ve dini aklamasyon ifadelerinin yanında monogram, kartal ve aslan betimi de vardır. Ayrıca, herhangi bir içeriğe sahip olmayan mühürler de bilinmektedir. Ele geçen mühür sayısına oranla mühür çeşit sayısının oldukça fazla olması ilgili bir araştırma ile ortaya konmuştur; bu bağlamda günümüz verileri ışığında toplamda yirmi dört amphora üzerinde elli üç mühür kayıt altına alınmıştır[40]. Şu zamana kadar bilinen tüm mühürler, ağırlıklı olarak Constantinopolis'de ve az sayıda olmak üzere güney Marmara ve Bulgaristan kıyılarında bulunmuştur[41].

Yakın zamanda, günümüze kadar yapılan Zeest 80 amphorasına dair form veya mühür inceleme ve/veya katalog çalışmalarına dahil edilmemiş nadir bir örneğin British Museum'da korunduğu tespit edilmiştir (fig. 6a)[42]. Söz konusu amphora mührü sayesinde yukarıda bahsi geçen nadir örneklere bir yenisi eklenmektedir. Mühürün yer aldığı amphora parçası müzenin koleksiyonuna 1874 yılında katılmış; ardından 1901 yılında O. M. Dalton tarafından "Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Mediaeval Antiquities and Ethnography of the British Museum" adlı katalog çalışmasında "mühürlü kap parçası" tanımlaması ve mühürün bir çizimi ile birlikte yayınlanmıştır (fig. 6b). Bahsi geçen yayında buluntunun müzeye olasılıkla Mısır'dan ulaştığı not edilmiş ve mühürün kırmızı hamurlu bir seramik üzerinde yer aldığı bilgisinin verilmesine rağmen, seramik formu veya tipi açıklanmamıştır[43]. Kırık iki parçanın birleştirilmiş haliyle konserve edildiği anlaşılan amphoranın mevcut yüksekliği 12,7 cm'dir (5 inch), ancak mühür ölçüleri net biçimde bilinmemektedir[44]. Mühürler, amphoranın boyun kısmında ve iki kulp arasında kalan orta bölümde bulunmaktadır (fig. 5). Amphorada ağız kenarının c. 4-5 cm aşağısından başladığı sanılan[45] mühür grubu, haç formunu oluşturacak şekilde basılmıştır. Üst, alt, sağ, sol ve ortada olmak üzere beş mühürün mevcut olduğu açıkça görülebilmektedir. Sağda yer alan mühür amphora kırık olduğu için kısmen eksiktir; ve diğer mühürlerde de basılma esnasında oluşmuş aşınmalar nedeniyle yer yer okunaksız kısımlar mevcuttur. Mühür, olasılıkla ikonografik ve epigrafik özellikler nedeniyle MS 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir[46].

40 Kara 2019, 150-160. Zeest 80 amphoralarının form gelişimi ve bilinen tüm mühür ve yazı örnekleri; "Geç Antik Çağ'da (M.S. 4.-7. yüzyıl) Doğu Akdeniz'de Üretilen Ticari Amphoralarda Dipinti, Graffiti ve Mühür Kullanımı" adlı doktora tezinde ayrıntılı biçimde çalışılmıştır. Kara 2019, 146-171.

41 Minchev 2011, fig. 14-15; Öztürk – Kızılarslanoğlu 2008, fig.10 sağ-orta; Kara 2019, 150-161; Keleş v.d. 2021, 68, No. 52.

42 Mühürlü amphora için bk. www.britishmuseum.org/collection/object/H_OA-7109.

43 Dalton 1901, 163, Nr. 930.

44 Detaylı bilgi için bk. www.britishmuseum.org/collection/object/H_OA-7109.

45 Bu hesaplama amphora fotoğrafından anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık olarak yapılmıştır.

46 Dalton 1901, 163, Nr. 930.

Söz konusu beş mührün tamamı aynı kalıpla (beş kez) basılmıştır ve her birinin okunaklı kısımları ele alınarak mühür içeriğini tamamiyle tanımlamak mümkündür. Mühür daire formludur ve içinde herhangi bir çerçeve yoktur; merkezde ayakta, gövdesi cepheden ve başı profilden betimlenmiş kanatlı ve haleli bir melek tasviri görülmektedir. Detaylı işlenmiş kanat tasviri figürün sırt (arka) kısmında gösterilmiştir ve omuzundan başlayıp ayaklarının yanına kadar uzanmaktadır. Figürün ön kısmında yer alan ve figürün sol eliyle tuttuğu asanın halenin hizasına kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Asa uzun bir Latin Haçı biçimindedir ve figürün asayı tuttuğu yerin hemen altında, asa ile figür arasında (altı kollu) bir yıldız "∗" sembolü yapılmıştır. Eteğindeki pilelerin varlığını gösteren detaylar işlenmiştir. Bununla birlikte, figürün bastığı zemin bir çizgi ile gösterilmekte ve figürün ayakları da bu zemin üzerinde yer almaktadır. Tasvir edildiği haliyle "melek" olduğu anlaşılan figürün başında diadem bulunmaktadır ve kıvırcık saça sahip olması nedeniyle başmelek Mikhael olduğu düşünülmektedir[47]. Figürün sol tarafında, kanatın arkasında, mühür çerçevesinin hattını takip eder şekilde bir sıra yazı göze çarpmaktadır: Yazıda, *nominativus* halde ΜΗΧΑΗΛ / Μηχαήλ (Μιχαήλ)[48] (Mikhael) ismi yer alır. Mühürün diğer tarafında ise, asa ile mühür sınırı arasında kalacak şekilde bir blok monogram yerleştirilmiştir. Μ (mü) harfi merkezli olan monogramda Μ-Α-Γ-Ε-Ρ harfleri açıkça okunabilmektedir; ve δ (ΟΥ) ligatürünün bulunması beklenen yerdeki aşınma ve belirsizlik nedeniyle ΓΕΡΜΑΝΑ / Γερμανά[49] (Germana) ya da ΓΕΡΜΑΝΟΣ / Γερμανός[50] (Germanos) biçiminde çözümlenmiştir. Açık yazılı Mikhael isminin *nominativus* halde olduğu göz önünde tutulduğunda, monogramın da *nominativus* halde yapılmış olabileceği önerilmektedir[51]. Mühürde bu önermenin aksini kanıtlayacak bir bulgu ile karşılaşılmaması ve bu bölümün kısmen okunaksız olması, monogramdaki ismin *nominativus* halde olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bunun dışında başka bir isim veya memuriyeti temsil ediyor olmasına dair olasılık da unutulmamalıdır.

Mühürün bilinen benzerine daha önce Contantinopolis'de rastlanmıştır (Fig. 6c)[52]. Buradaki örnekte de, British Museum örneği ile benzer, haç formunu meydana getirecek şekilde basılmış beş mühür mevcuttur[53]. Her iki amphorada da; ağız kenarına yaklaşık yerde basılmış mühürlerin birbirine oldukça benzer özellikler taşıdığının ve yaklaşık ölçülere sahip olduğunun (British Museum'daki örneğin çapı bilinmediği için) anlaşılmasına karşın, aynı kalıpla basılıp basılmadıkları tespit edilememiştir. Ancak,

47 Bulgurlu 2007, 22.

48 Μιχαήλ ismi için bk. *LGPN IV* 2005, 237; *LGPN V.B* 2013, 298; *LGPN V.C* 2018, 297.

49 Γερμανά ismi için bk. *LGPN IV* 2005, 79; *LGPN V.A* 2010, 108; *LGPN V.C* 2018, 97.

50 Γερμανός ismi için bk. *LGPN II* 1994, 92; *LGPN III.A* 1997, 98; *LGPN III.B* 2000, 91; *LGPN IV* 2005, 79; *LGPN V.A* 2010, 108; *LGPN V.B* 2013, 89-90; *LGPN V.C* 2018, 97.

51 Kara 2019, 156. En yakın benzeri için, bk. Zacos – Veglery 1972, Pl. 230.64. Mühürdeki Germanos ismini işaret ettiği sanılan monogramın; c.705-715 yılları arasında Kyzikos piskoposu olan ve Constantinopolis patriği olarak da görev yaptığı bilinen I. Germanos'u anımsatmasına karşın, amphora formunun verildiği tarihin daha erken olması nedeniyle söz konusu patriği temsil etmediği düşünülmektedir. Kara 2019, 156. I. Germanos için bk. Kazhdan – Talbot 1998, 45-46; Kazhdan 1991, 846-847.

52 Kara 2019, Kat. No. 218. Constantinopolis örneğinin ilgili tezde yer aldığı mühür grubu -B.3- olması nedeniyle British Museum mührü de aynı gruba dâhil edilmiştir.

53 Kara 2019, 155-156, -B.3-, Kat. No. 218.

görülebildiği kadarıyla dikkat çekici bazı detaylar (örn. asanın açısı, vb.) nedeniyle farklı kalıplarla basılmış olabileceği önerilebilir. Her iki amphorada yer alan mühürler de birbirlerinden bağımsız olarak MS 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Gerek ikonografik, gerekse de epigrafik özelliklere yakından bakıldığında, mühürdeki sahneyi yine Geç Antik Dönem'e ait başka buluntularla karşılaştırmak mümkündür. Söz konusu sahnenin amphora mühründen daha erkene tarihlenen benzerlerine, MS 5. yüzyıl - 6. yüzyılın başı aralığına tarihlenen sikkelerde rastlanmaktadır. Örnek olarak ele alınabilecek bir sikkedeki sahnede başmelek tasvirine paralel bir duruşa sahip, ancak nispeten pagan karakterde bir betim görülmektedir (fig. 7a)[54]. Tasvirde; bu tip sikkelerde genellikle var olan yıldız (sekiz kollu) "∗" sembolü[55], figür boyunda bir haç asa, figürün (Nike) baş hizasından yaklaşık ayağına doğru uzanan detaylı kanat, figürün üzerinde durduğu zemin ve arkasını çevreleyen bir sıra yazıt amphora mühründeki sahneyle benzerlik gösteren temel öğelerdir. Mührde sol elle tutulan haç, sahnenin retrograd duruşu nedeniyle sikkede sağ el olarak uygulanmıştır.

Sikkelerin dışında, Constantinopolis buluntusu olduğu düşünülen ve MS 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen bir yüzük, melek tasviri ve duruşu açısından amphora mührü ile önemli benzerlikler taşımaktadır (fig. 7b). Oval formlu[56] ve intaglio tekniği ile yapılmış yüzükte; sağ elinde uzun bir *globus cruciger*[57] taşıyan başmelek figürü ve yanında Mikhael adına gönderme yaptığı düşünülen bir blok monogram mevcuttur[58]. Meleğin kıyafet, baş ve kanat detayları incelenen amphora mührü ile oldukça benzerdir. Yüzükteki figürün elinde, amphora mühründeki gibi uzun, ucu haçlı asanın yerine *globus cruciger* olması ve onun hemen alt hizasında, yaklaşık yıldızın bulunduğu yerde monogramın varlığı iki sahne arasındaki farklılıkları göstermektedir. Ancak her iki sahnede de aynı yönde blok monogram yer alması ve meleğin adının monogramla, amphora mühründe ise yazı ile verilmiş olması ise, melek isminin sahnede gösterilme konusundaki paralelliği yansıtır durumdadır.

Sonuç olarak, yukarıda incelenen amphora mührünün ortaya koyduğu veriler, bulunduğu düşünülen bölge, ait olduğu amphora tipi ve mühür grubu açısından farklı perspektiflerden sonuçlara ulaşılmasını sağlamaktadır. Buna göre, daha önce nadir örnek olarak tanımlanan mühür grubuna (-B.3-) istatistiki açıdan yeni bir örneğin eklenmesi, tek başına bir geleneği tanımlamasa da söz konusu mühür grubunun bilinenden daha çok uygulanmış olduğuna işaret eder niteliktedir. Diğer taraftan, Constantinopolis örneği ile içerik ve basılma biçimi yönünden (örn. ağız kenarından yaklaşık mesafede) bakıldığında aynı kişi tarafından uygulandığı, ancak aynı kalıpla basılmamış olabileceği söylenebilir. Bu olasılığın doğru olduğu kabul edildiğinde, en az iki kalıbın varlığından bahsetmek mümkündür. Ek olarak, sikkede görülen figürün

54 Kent 1960, Pl. IX, 1-6, 11-12.

55 Geç Antik Dönem'de yıldız (beş-sekiz kollu) sembolünün görüldüğü amphora mühürleri için bk. Kara 2019, Kat. No. 57; unguentarium mühürleri için bk. Dört/beş (?) kollu yıldızın olduğu bir örnek için bk. Şimşek – Duman 2007, 294, 04.03. Kurşun mühürlerde yıldız kullanımı için bk. Bulgurlu 2007, 11, 13, 104, 250. Yüzüklerde yer alan yıldız örnekleri için bk. Ross 1965, Nr. 131. Gemmelerdeki Roma İmparatorluk Dönemi örnekleri için bk. Spier 1992, 129, Nr. 347; 131, Nr. 353; 141, Nr. 387.

56 Mühür çapı: 2,3 cm olarak verilmiştir. Ross 1965, 54, No. 62

57 Üzerinde "haç taşıyan küre".

58 Ross 1965, 54, No. 62.

arkasındaki tek sıra yazının bulunduğu konum, amphora mührüündeki yazının (baş meleğin ismi) bulunduğu yer ile paraleldir. Ancak, sikkede monogramın yer almadığı açıkça görülebilmektedir. Bununla birlikte, yüzük örneğinde böyle bir yazı mevcut değildir. Yüzükte görülen figür ve asa arasında yerleştirilmiş blok monogram ise sikkede yer almamaktadır. Bu durum iki buluntunun verildikleri tarihler ve isimlerin monogram-açık yazı geleneğindeki değişimi ile açıklanabilir. Bu haliyle, mühürdeki ikonografik ve epigrafik özellikler diğer buluntu örnekleriyle ayrı ayrı ve birlikte değerlendirildiğinde, amphora mührünün en erken MS 6. yüzyılın başına ait olması gerektiği doğrulanmaktadır.

Diğer değerlendirme başlığı ise, amphora tipi ve bulunduğu not edilen bölge olmalıdır. Mısır'dan geldiği not edilmiş buluntunun benzer örnekleri gibi Constantinopolis'den ele geçmesi beklendiğinden, Zeest 80 amphorasının Mısır'da tespit edilmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Bahsi geçen dönemde Mısır'da söz konusu amphora tipinin görüldüğü bilinmemektedir[59]. Ayrıca, güncel bilgiler ışığında Mısır'da herhangi bir Zeest 80 amphora mührü ile de karşılaşılmamıştır. Amphoranın Mısır'da tespit edildiği kabul edildiğinde, bu bulgunun Mısır'ın MS 6. yüzyılda bilinen ticari (ve/veya tedarik) verilerine katkıda bulunabileceği söylenebilir. Diğer taraftan, amphoranın Mısır dışında başka bir merkezde bulunması ihtimali göz önünde tutulduğunda bu merkezin Constantinopolis olması beklenmektedir. Bu bağlamda, söz konusu başlıkların ayrıntılandırılabilmesi ve doğrulanması için ileriki çalışmalar oldukça önem taşımaktadır. Bundan sonraki araştırmalarda mühürlerin ele geçtiği tabaka/kontekst bilgilerinin netliği ve mühür sayısının artması bu konuların aydınlatabilmesi için gerekli verileri sağlayabilecektir. Buna göre; gerek bahsi geçen amphora mührünün ait olduğu grubunun yayılım alanı (-B.3-), gerek mührün kalıp sayısı, gerekse de mührün tarihlenmesi başlıkları bahsi geçen ileriki araştırma ve bulgular ışığında netlik kazanmayı ve doğrulanmayı bekleyen önemli konulardır.

59 Şenol 2000, 190-192.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Barnea 1979	Barnea, A., "Ceramica şi descoperiri marunte. Tropaeum Traiani", Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 177-226.
Bezeczky v.d. 2013	Bezeczky, T. – Sauer, R. – Scherrer, P., The Amphorae of Roman Ephesus, Wien.
Bulgurlu 2007	Bulgurlu, V., Bizans Kurşun Mühürleri, İstanbul.
Dalton 1901	Dalton, O. M., Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Mediaeval Antiquities and Ethnography of the British Museum, London.
Dumankaya 2018	Dumankaya, O., "Bandırma İlçesi Şirinçavuş Mahallesi Antik Liman, Yerleşim ve Batık Potansiyelinin Tespiti Araştırmaları", TINA 10, 127-132.
Gündüz 2017	Gündüz, S., "Bursa'nın Antik Liman Kalıntıları", Aktüel Arkeoloji 57, 100-105.
Hayes 1983	Hayes, J. W., "The Villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery", The Annual of the British School at Athens 78, 97-169.
Hayes 1992	Hayes, J. W., Excavations at Saraçhane in Istanbul, vol. II: The Pottery, Princeton.
Kara 2019	Kara, Ü., Geç Antik Çağ'da (M.S. 4.-7. yüzyıl) Doğu Akdeniz'de Üretilen Ticari Amphoralarda Dipinti, Graffiti ve Mühür Kullanımı, Ege Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
Kara 2021	Kara, Ü., "Geç Antik Çağ Amphoralarında Görülen Yazıt ve Mühürler Işığında Annona Sistemi: LRA 1, LRA 2, LRA 3 ve Zeest 80", Arkeoloji Dergisi 2021-2, 65-79.
Karagöz 2007	Karagöz, Ş., "Üsküdar, Gerçeğe Dönüşen Kent", ArkeoAtlas 6, 162-167.
Kazhdan 1991	(ed. A. Kazdan) The Oxford Dictionary of Byzantium. New York; Oxford.
Kazhdan – Talbot 1998	Kazhdan, A. – Talbot, A. M., "Germanos I, Patriarch of Constantinople", Dumbarton Oaks Hagiography Database, 45-46.
Keleş v.d. 2021	Keleş, V. – Alkaç, E. – Akkaş, I., Parion'dan Amphora ve Lagynos Mühürleri, Graffito ve Dipinto Yazıtlar, İstanbul.
Kent 1960	Kent, J. P. C., "Auream Monetam...Cum Signo Crucis", The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society 20, 129-132.
Lang 1955	Lang, M., "Dated Jars of Early Imperial Times", Hesperia 24/4, 277-285.
LGPN II	Fraser, P. M. – Matthews, E. – Osborne, M. J. – Byrne, S. G., A Lexicon of Greek Personal Names: Attica, Oxford, 1994.
LGPN III.B	Fraser, P. M. – Matthews, E., A Lexicon of Greek Personal Names: The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia, Oxford, 2008.
LGPN IV	Fraser, P. M. – Matthews, E. A., Lexicon of Greek Personal Names: Macedonia, Thrace, Northern Shores of the Black Sea, Oxford, 2005.
LGPN V.A	Fraser, P. M. – Matthews, E. – Corsten, T., A Lexicon of Greek Personal Names: Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia, Oxford, 2010.

LGPN V.B — Fraser, P. M. – Matthews, E. – Corsten, T., A Lexicon of Greek Personal Names: Caria to Cilicia, Oxford, 2013.

LGPN V.C — Fraser, P. M. – Matthews, E. – Balzat, J. S., A Lexicon of Greek Personal Names, Oxford, 2018.

Minchev 2011 — Minchev, A., "Early Byzantine Amphorae with Graffiti and Christian Stamps from a Shipwreck in the Bay of Varna (Bulgaria)", Patabs II, Acts of the International round table held in Kiten (ed. C. Tzochev – T. Stoyanov – A. Bozkova), Nessebar and Sredetz, 26-30 September 2007, 143-159.

Opait 1987 — Opait, A., "Amfore romane de mare capacitate. Consideraţii tipologice", Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie 38, 245-258.

Opait 2004 — Opait, A., Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th Centuries AD): Aspects of Economic Life in the Province of Scythia, Oxford.

Opait 2017 — Opait, A., "On the Local Production and Imports of Wine in the Pontic and Lower Danube Regions (1st century BC to 7th century AD). An overview", Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean 5, vol. II, 579-612.

Opait – Paraschiv 2013 — Opait, A. – Paraschiv, D., "On the Wine, Olive Oil and Fish Supply of the Countryside in Roman Dobrudja (1st-3rd Centuries AD)", Pontica 46, suppl. 2: Patabs III, 317-336.

Öztürk – Kızılarslanoğlu 2008 — Öztürk, N. – Kızılarslanoğlu, A. H., "Zeytinliada 2007 Yılı Kazı Çalışmaları", KST 30-2, 1-12.

Panella 1986 — Panella, C., "Oriente ed occidente: Considerazioni su alcune anfore egee di età imperiale a Ostia", Athènes. Bulletin de correspondance hellénique, Suppl. XIII, 609-636.

Riley 1979 — Riley, J. A., "The Coarse Pottery from Berenice. Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice)", 91-467.

Robinson 1959 — Robinson, H. S., "Pottery of the Roman Period: Chronology", Princeton.

Ross 1965 — Ross, M. C., Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Washington.

Scorpan 1975 — Scorpan, C., "Ceramica romano-bizantină de la Sacidava", Pontica 8, 263-313.

Scorpan 1976 — Scorpan, C., "Origini si linii evolutive in ceramica romano-byzantina (sec. 4-7) din spa tiul mediteranean si pontic 4-7s", Pontica 9, 155-185.

Scorpan 1977 — Scorpan, C., "Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (4e - 7e siècles) dans l'espace istro-pontique", Dacia 21, 269-298.

Spier 1992 — Spier, J., Ancient Gems and Finger Rings: Catalogue of the Collection, Malibu, CA: J. Paul Getty Museum.

Swan 2007 — Swan, V., “Dichin (Bulgaria): Interpreting the Ceramic Evidence in its Wider Context”, The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond (ed. A. Poulter), Oxford, 251-280.

Swan 2010 — Swan, V. G., “Dichin (Bulgaria): the Destruction Deposits and the Dating of Black Sea Amphorae in the fifth and sixth Centuries A.D.”, Patabs I. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 avril 2006, Istanbul: Institut Français d’Études Anatoliennes-Georges Dumézil, 107-118.

Şenol 2000 — Şenol, A. K., İskenderiye Kazılarında Ele geçen Amphoralar Işığında Kentin Roma Dönemi Şarap, Zeytinyağı, Salamura Balık ve Sos Ticareti, Ege Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

Şenol 2015 — Şenol, A. K., “Smyrna Kazılarında 2007-2011 Yılları Arasında Bulunan Ticari Amphoralar”, Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları: I. Çalıştay Bildirileri (ed. A. Ersoy – G. Şakar), İstanbul, 243-256.

Şimşek – Duman 2007 — Şimşek, C. – Duman, B., “Laodikeia’da Bulunan Geç Antik Çağ Unguentariumları”, Adalya X, 285-307.

Zacos – Veglery 1972 — Zacos, G. – Veglery, A., Byzantine Lead Seals, Basel.

Zeest 1960 — Zeest, I. B., Керамическая тара Боспора / Keramicheskaya Tara Bospora, Issledorani po arkheologia, SSSR, Moskova.www.britishmuseum.org/collection/object/H_OA-7109 (14.06.2022)

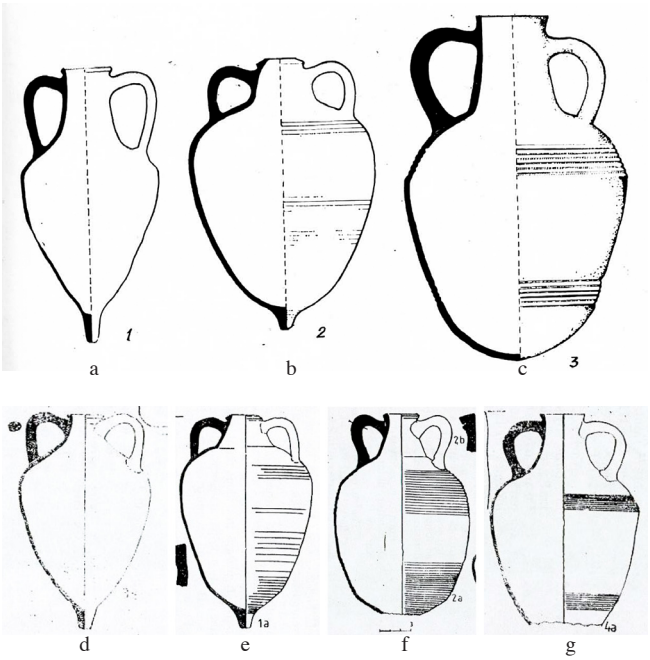

Fig. 1.a-c: C. Scorpan'ın yaptığı kronolojik sıralandırma; a) Tomis, MS 2. - 3. yüzyıllar; b) Callatis, MS 4. yüzyıl; c) Sacidava, MS 6. yüzyıl (Scorpan 1976, Pl. X.1-3); d-g: A. Opait'in yaptığı kronolojik gruplama: d) 4. versiyon: MS 1. yüzyılın sonu - 2. yüzyılın I. yarısı (Opait 1987, Fig. 3.3a); e) 5. versiyon: MS 2. yüzyılın II. yarısı - 3. yüzyılın başı (Opait 1987, Fig. 4.1a); f) 6. versiyon, MS 3. yüzyılın ortası ve II. yarısı (Opait 1987, Fig. 4.2a); g) 7. versiyon: MS 4. yüzyılın II. yarısı - 6. yüzyıl (Opait 1987, Fig. 3.4a)

a b

Fig. 2 Constantinopolis çevresinde görülen Zeest 80 amphorası örnekleri; a) Büyükçekmece Albatros sahili, MS 5. yüzyılın ortası? (Kara 2019, Şek. 90a); b) Ambarlı/İstanbul, MS 5. yüzyılın ortası (?) (Kara 2019, Şek. 90b)

Fig. 3 Zeest 80 amphorasında görülen mühür, dipinto ve graffitoların buluntu merkezleri (Kara 2019, Şek. 96)

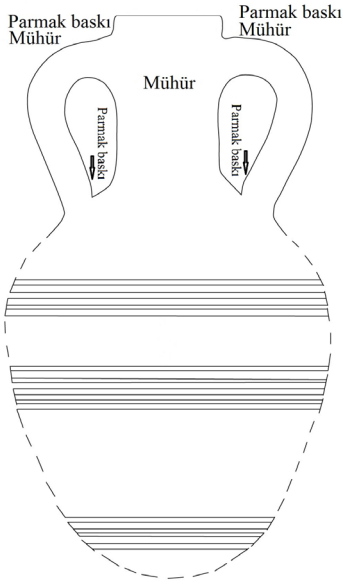

Fig. 4 Zeest 80 Amphorasının geç versiyonu olduğu sanılan hipotetik form çizimi (Kara 2019, Şek. 92)

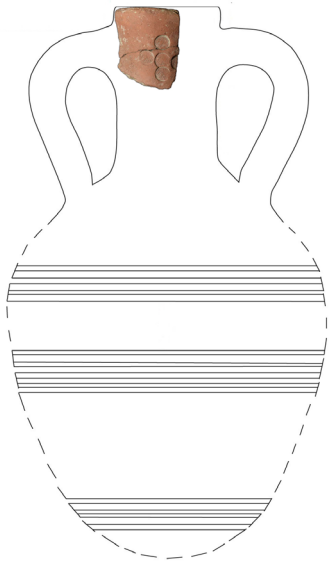

Fig. 5 Zeest 80 Amphorasının hipotetik geç versiyonu üzerinde British Musum'da yer alan örneğin konumu (Kara 2019, Şek. 92 ve www.britishmuseum.org/collection/object/H_OA-7109'den uyarlayan Ü. KARA)

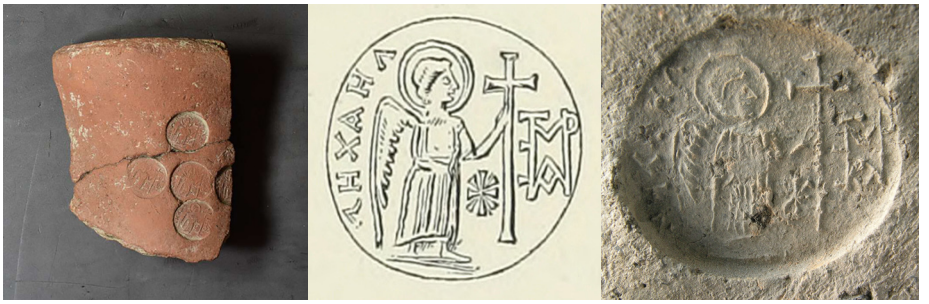

Fig. 6 a) British Museum'da bulunan mührürlü Zeest 80 amphorası; a) Beş kez mühür basılmış amphora boynu (www.britishmuseum.org/collection/object/H_OA-7109); b) British Museum'da bulunan Zeest 80 amphorasında yer alan mührün çizimi (Dalton 1901, 163, Nr. 930); c) Constantinopolis'de bulunan Zeest 80 amphora mührü (Kara 2019, Kat. No. 218)

Fig. 7 a) II. Theodosius sikkesi, arka yüzü (Kent 1960, 130, 2; Pl. IX, 4); b) Başmelek Mikhael betimli yüzük (Ross 1965, No. 62)

OLBA XXXI, 2023, 287-322
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 10.03.2022
Makale Kabul | Accepted : 14.04.2022

LATE ANTIQUE PERIOD IN CAPPADOCIA: ŞAHİNEFENDİ (SOBESOS) IN THE LIGHT OF HISTORICAL SOURCES AND ARCHAEOLOGICAL REMAINS

Can ERPEK*

ÖZ

Kappadokia'da Geç Antik Dönem: Tarihi Kaynaklar ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Şahinefendi (Sobesos)

Şahinefendi köyü Nevşehir ili Ürgüp ilçesi sınırları içerisindedir. Arkeolojik kalıntılar köyün güneyinde, Damsa Çayı'nın kaynak noktasına yakın, köylülerce "Örencik" olarak adlandırılan mevkide bulunmaktadır. Şahinefendi yerleşimi (Sobesos) mimari yapıların özellikleri, süsleme detayları bakımından Roma İmparatorluğu'nun diğer kısımlarında karşılaşılan nitelikleri sergilemekle birlikte bu bölge kapsamında özel olarak değerlendirilebilir. Yerleşim yerinde konutlar, hamam, dini yapılar ve mezarlar bulunmaktadır. Arkeolojik kalıntıların saptandığı bölge Sobesos olarak adlandırılmakla birlikte, bu yerleşimin Sobesos olduğuna dair yazılı bir veri bulunmamaktadır. Sobesos yapmış olduğumuz tarihlendirmeye göre ilk evresinde MS 4. yüzyılda yerleşim görmüştür. İlk evreye tarihlendirdiğimiz ve villa I olarak adlandırdığımız yapı yerleşimin güneyinde bulunmaktadır. İki katlı olan yapı dönemin üst sınıf konutlarında bulunan özelliklere sahiptir. Yapı ikinci evresi ile birlikte kilise olarak kullanılmış, aynı dönemde yapının etrafında bir mezarlık alanı oluşmaya başlamıştır. Üçüncü ve son evrede ise yapının atriumuna tek nefli bir şapel inşa edilmiştir. I numaralı villanın güneyinde mezarlık şapeli olarak adlandırdığımız avlulu tek nefli bir başka şapel daha bulunmaktadır. Yerleşimde I numaralı villanın kuzeyinde II numaralı villadan günümüze avluya ve doğusundaki mekanlara ait kalıntılar ulaşmıştır. II numaralı villa ile aynı dönemde Geç Antik Çağ'da yaygın olarak uygulanan sıra tipi bir hamam inşa edilmiştir. II numaralı villa ve hamam daha sonraki evrelerde çeşitli değişikliklere uğrayarak kullanılmıştır. Bu yapıların dışında yerleşimde yeni mekanların inşa edilmiş olduğu da görülmektedir. Sobesos'un

* Asst. Prof. Dr. Can Erpek, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Art History Nevşehir/TR. E-posta:canerpek@nevsehir.edu.tr; Orcid No: 0000-0002-2096-0725.
This article has been prepared on the basis of the doctoral dissertation, titled "Archeological Remains Belonging To Late Antiquity And Later Periods in Sahinefendi Village (Nevsehir)" accepted by Social Sciences Institute, Art History Department, Hacettepe University in 2019. The research behind it would not have been possible without the exceptional support of my supervisor, Macit Tekinalp. His enthusiasm, knowledge and exacting attention to detail have been an inspiration and kept my work on track from my first encounter with the archaeological site of Sobesos to the final draft of this paper. Tolga Uyar has also looked over my text and answered with unfailing patience numerous questions about Byzantine Cappadocia. Maria Xenaki, not only transcribed and read some of the inscriptions in Greek, but shared also the invaluable information on their epigraphy and their historical context.

tam olarak ne zamana kadar yerleşim gördüğü bilinmemektedir. 10. yüzyılın başlarında VI. Leon dönemine ait piskoposluk listesinde görülen Sobesos hakkında elimizde yazılı başka bir kayıt bulunmamaktadır. Bugünkü arkeolojik kalıntıların kuzeybatısında olasılıkla 11. yüzyılda inşa edilmiş olan avlulu kompleks, ilk evresi 9-10. yüzyıla tarihlendirilen Kırk Martyrler Kilisesi, şarap işlikleri ve şapeller, arkeolojik kalıntıların olduğu alanda olmasa da yakınlardaki sosyo-ekonomik sürekliliğin devamlılığı olarak değerlendirilebilir. Makalede amaçlanan, Geç Antik Çağ'da yaşanan siyasal, toplumsal ve dini dönüşümün Kapadokya'daki bir kırsal yerleşim yeri arkeolojisine nasıl yansıdığını tartışmaktır. Bu nedenle öncelikli olarak arazi çalışmalarında elde ettiğim yayınlanmamış arkeolojik veriler ışığında Sobesos'ta bulunan üç evreli villa yapısı incelenmiştir. Ardından Geç Roma ve Erken Bizans dönemlerinde bölgenin idari yapısı ve bununla ilgili olarak Kapadokya'ya has bir kurum olan ve imparatorluk mülklerinin idaresini sağlayan Comes domorum per cappadociam ile bölgede Hristiyanlık'ın yayılması ile ortaya çıkan khorepiskopoilik kurumları hakkında bilgi verilmiştir. Sonuç bölümünde ise Sobesos, Kapadokya'nın Geç Antik Dönem idari yapısı, yöneticileri, imparatorluk mülkleri ve khorepiskopoilik kurumları ile ilişkilendirilerek tarihi bağlamında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kappadokia, Geç Antik, Sobesos, İmparatorluk Mülkleri, Khorepiskopoi.

ABSTRACT

The Şahinefendi Village is located within the borders of the Ürgüp district of the Nevşehir province. The archaeological remains are at the south of the village, close to the springhead of the Damsa Stream, at a point called "Örencik" by the villagers. Although the Şahinefendi settlement (Sobesos) exhibits the characteristics of architectural structures and ornamental details encountered in other parts of the Roman Empire, it can be considered special for this region. There are residences, bath, religious buildings, and tombs in the settlement. Although the area where the archaeological remains were found is associated with antique Sobesos, there is no written data to confirm this identification. Concerning our dating, Sobesos was settled in the 4th century A.D. during its first phase. The building, which we have dated to the first phase and named Villa I, is located in the south of the settlement. The two-story building has the features of the upper-class residences of the period. The building was used as a church during its second phase, and a cemetery began to form around the building in the same period. In the third and final phase, a single-nave chapel was built in the atrium of the building. There is another chapel with a courtyard and a single nave, which we call the cemetery chapel, to the south of Villa I. The remains of the courtyard and structures in the east of the villa numbered II, which is to the north of the villa I, have survived to date. A row-type bath, widely used in Late Antiquity, was built in the same period as Villa II. The villa II and the bath were used in later phases with various changes. Apart from these structures, also new spaces were built in the settlement. It is not exactly known how long Sobesos was inhabited. Sobesos is seen on the list of dioceses belonging to the reign of the Byzantine emperor Leon VI, dated to the beginning of the 10th century. This is the only written record we have about the settlement. The rock-carved courtyard complex, from the 11th century, the Church of the Forty Martyrs, with its first phase dated to between the 9th and 10th centuries, the agricultural installations and chapels, all located to the northwest of today's archaeological remains, can be considered as the evidence of the nearby socio-economic continuum. This article aims to discuss how the political, social and religious transformation experienced in Late Antiquity was reflected in the archeology of a rural settlement in Cappadocia. For this reason, firstly, the three-phase villa structure in Sobesos is examined in the light of the unpublished archaeological data I have obtained during my field survey. Then, information is given about the administrative structure of the region in the Late Roman and Early Byzantine periods, and about the "Comes domorum per cappadociam", an institution specific to Cappadocia, providing the administration of

imperial properties, furthermore about the chorepiscopal institutions that emerged with the spread of Christianity in the region. In the conclusion part, Sobesos is evaluated in the historical context of Cappadocia by associating it with the administrative structure of Late Antiquity, its rulers, imperial properties and chorepiscopal institutions.

Keywords: Cappadocia, Late Antiquity, Sobesos, Imperial Estates, Chorepiskopoi.

Introduction

Located in the center of nowadays Turkey, Cappadocia was a province of the Roman Empire after 17 A.D., and its capital was the city of Caesarea (Kayseri). The region had a unique administrative system during the Roman and Early Byzantine Periods. Known as *Comes domorum per cappadociam*, this system of government was associated with the administration of the emperor's private estates. With the division of the region into two by emperor Valens (364-378 A.D.), Cappadocia Prima consisted entirely of imperial properties, with no city apart from Caesarea. And the officials organized under the name of "holy houses" provided the management of the imperial properties.

The character and development of Şahinefendi settlement, located within the borders of Cappadocia Prima and widely accepted as Sobesos in the literature, can be read from the villa, which we think was built in the 4th century. The villa was used as a residence in its first phase and was converted into a church in its second phase. Considering the architectural features in the first phase of the house, it is understood to be built by one of the powerful figures of the region. Following the building's conversion to a church, the owner of the house must have built a second house and a bath for himself. Given the information that Basil the Great, the bishop of Caesarea, controlled 50 *chorepiskopoi* in the region, it would not be wrong to assume that the clergy in charge of the church might have taken part in the religious administration system that was sought to be established in Cappadocia. By the 4th century, the chorebishops along with their bishops were influential in the administration of the region.

Archaeological Remains in Şahinefendi (Sobesos ?)

Although written documents of the Late Antiquity of the Cappadocian region have survived, the archaeological remains of the cities of this period are almost non-existent, except for a few cities. Almost no archaeological remains have survived from the important cities of the period. Based on the sources of the period, some information can be obtained about the situation of the cities in the Late Antiquity. The settlements whose locations can be determined by the researches do not generally get beyond the village or sometimes the town scale. In the Cappadocia region, three settlements where the remains of this period have survived are particularly striking. Of these, Mokissos and Tyana were settlements with city status and served as capitals, while Sobesos was a small-scale settlement that became a bishopric under the reign of Leon VI.

Toponymy and Location Problem

The archaeological remains of Şahinefendi village, which is within the borders of Ürgüp district of Nevşehir province, are located in the southeast of the village (fig. 1), close to the source point of the Damsa Stream, in a location called "Örencik" by the villagers. Unearthed as a result of the excavations carried out by Nevşehir Archeology Museum in 2002-2005 and 2010-2011, these archaeological remains consist of religious buildings, residences, tombs, and a bath (fig. 2-3). Sobesos architectural style and ornamentation details are typical of those encountered in other parts of the Roman Empire but are unique as far as this region is concerned.

The only record we have of the existence of a settlement called Sobesos is the lists of dioceses dated to the reign of Leon VI. In the diocesan lists (*Notitiae Episcopatum, Notitia 7*)[1], it is noted that the number of dioceses was increased from time to time. During the reign of Emperor Leon VI (886-912 A.D.), the number of dioceses in Cappadocia was increased from five to fifteen, and a settlement called Sobesos is seen as an episcopacy center on this diocese list. During the reign of Konstantinos Porphyrogeniotos (913-955), the son of Emperor Leon VI who succeeded Leon, the number of dioceses was reduced to eight. With this period, the name of Sobesos is not seen on the episcopal lists. In terms of etymology, the word Sobesos is not of Greek origin, as in many toponyms in the Cappadocia region, and it can be associated with the Hittites or Luwis, one of the ancient peoples of Anatolia. However, unfortunately, no data pointing to such a name similarity has been found among the written sources of this period.

The gap in the Ottoman archival records in the Ürgüp region during the 15th and 16th centuries does not allow an evaluation of the phonetic changes of the settlement names. It is known from the records in the 19th century that the entire population of Şahinefendi consisted of Muslims. Structures such as mosques, madrasahs, and tombs built in Taşkınpaşa (Tamsa) in the 14th century show that the Greek-Orthodox population and Muslims lived together in Tamisos, which began to appear on the lists of dioceses in the 14th century since 1368. It is difficult to comment on the settlement in Şahinefendi for the same period[2]. The most important record we have regarding the construction activities in Şahinefendi is the inscription of the Forty Martyrs Church. According to the inscription, a study was made on the wall paintings here in 1216/1217 and the murals were renewed. It is not known whether the Şahinefendi continued to be settled during this period. In the Armenian translation of the Byzantine dioceses dated to 1270, the name Sobesos was changed and used as Samesos. Jerphanion evaluated the use of the name of the settlement as Samesos as a combination of the names Tamisos and Sobesos[3].

Another problem other than the toponymy concerns the localization of Sobesos. The most comprehensive research on the Late Antiquity and Medieval historical topography of Cappadocia to date is the work titled Tabula Imperii Bizantini / Byzantium, Imperial

1 Darrouzés 1981, Notitia 7, 67, 274 no. 115.
2 Uyar 2011, 609-611
3 Uyar 2011, 610-611.

Maps, Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien / Byzantine Period Road Network in Cappadocia, realized by the Austrian Academy of Sciences. In these studies, Sobesos was shown by Hild on a road of regional importance from Venasa (Avanos) to Kyzistra (Yeşilhisar) and was localized to Şahinefendi village. L. Zgusta also refers to F. Hild and agrees that the settlement is located in Şahinefendi village. The settlement was known as Süveşe, Süveş, and Söviş until the first periods of the Republic. The fact that these names were used for Şahinefendi village in the past must be related to the phonetic change of the name Sobesos over time.

High-Level Residences in Şahinefendi (Sobesos ?)

Villa I in Şahinefendi, which we think was a residence during its first phase, is unique for the region (fig. 4-5). The building can be considered as an upper class residence with its mosaics, wall paintings, *atrium*, and two floors. It is known from the sources that elite residences were found in the rural areas of Cappadocia in the 4th century A.D. According to the evaluation we have made based on the mosaics, the house is dated to the 4th century.

15.25 x 26.50 meters in size, the two-story residence is in the east-west direction. The main facade of villa I is facing north, while the *atrium* is positioned to the southeast. The fact that the *atrium* is located in the southeast must be for better use of sunlight.

In the literature review we have done, no other residence has been found that exactly overlaps with the villa in terms of plan features. The building, which can be evaluated within the courtyard houses, shows plan features more similar to inner-city residences rather than rural villas. Spaces such as kitchens, toilets, workshops, and storage areas could not be reached during the excavations. There are wall remains that can be associated with the early phase by looking at the masonry on the north and south of the building. However, it cannot be determined to which places these walls belong.

The north of the building has a front facade, reached by five rows of *crepis* and arranged in the form of a *portico*, under the topographical features of the area where it was built. Five column bases of the *portico* have survived to the present day. There may have been a balcony arrangement above the *portico*. Balcony arrangements on the portico can be seen in this style in Roman residential architecture. It is understood from the remains at the west end that the floor of the *portico* was paved by using paving stones.

The entrance of the villa in the northwest is reached by three steps from the *portico*. 1.72 meters wide, the double-winged door is the only entrance to the residence. The bolt hole in the door sill shows that the door had two wings. While the width of the doors can be linked to their functional features, it is possible that they were kept wider for the visual features of the house.

Through the door, you enter a space of 2.53 x 3.33 meters in size, which we can consider as a *vestibulum*. *Vestibulums* could be used as waiting areas in large residences. The space, which can be considered as a hallway (*fauces*) after the *vestibulum*,

provides the connection to the mosaic room and *atrium* in the southwest corner. In Roman residential architecture, the spaces associated with this type of *vestibulum* can be called *fauces*. Apart from this, the corridors used for the transition from the *atrium* to the *tablinum* and the spaces connecting the entrance door of the house to the *atrium* can also be called *fauces*[4]. The staircase infrastructure in the southwest corner of the space shows that there is a second floor. The fact that the only room on the first floor is a room with mosaics necessitates a second floor to be used for daily needs. The bedrooms were apparently located on the second floor of the building.

The room in the southwest corner, whose floor is paved with mosaics, seems too small to be the *triclinium*, which is the dining room in Roman residences. The room can be considered as a reception room or study room rather than serving a daily function (fig. 6). In Roman townhouses, dining rooms can be found on the second floor. The largest area on the first floor of the building is reserved for the *portico* and *atrium*. It is understood from the surviving remains that the floor of the *atrium* was completely covered with mosaics (fig. 7). We do not know what kind of flooring the floors of the *porticoes* had[5]. P*ortico* and *atrium* had an important function in Roman residences. Meetings and receptions organized at homes were held in the *atrium* and the spaces connecting to it.

It is difficult to make an assessment about the upper floor of the building. However, considering the lack of space on the first floor and the strong carrier columns around the courtyard, it is likely that there was an L-shaped second-floor arrangement that continued over the spaces to the west of the house and the *porticoes*. The second floor must have contained the bedroom or rooms, the dining room, and the space or spaces used for daily routine.

In the middle of the *atrium*s, there were pools called *implivium*, used to meet the water need. The absence of cisterns to satisfy the water need of the *implivium* and its surroundings in the villa raises the question of how the water need was met[6]. The proximity of Şahinefendi settlement to the Damsa Stream source point, and the fact that the pipes, which we think were used to carry clean water for the bath, were unearthed during the excavations, bring to mind that the water needs of the house were also supplied from here.

Courtyards with *atriums* or *porticoes* are important elements in benefiting from sunlight. Especially in regions where the winters are harsh, it becomes much more important to position the living spaces accordingly. The fact that the *atrium* is on the southeast facade in Şahinefendi must have been for benefiting from the daylight as much as possible. The wall height that has reached our day is 1.60 meters at most, and the remains of the windows on the facades have not survived.

4 Regarding the measurements of the fauces, In Greenough 1890, 1st Vitrivius states that the width of the tablinum should be two-thirds in small atriums and half in large ones (Vitrivius VI, III).

5 Spaces such as tablinum and ala, which are connected with the atriums, are not found in the residence in Şahinefendi.

6 Although there is no pool in the middle of the atrium today, it should also be taken into account that the implivium was removed when the building was converted into a church in the second phase.

Since the first floor is used as a warehouse for agricultural products in the farmhouses in the Cilicia region, the openings on the first floors are almost non-existent. Windows can be seen especially on the second and third floors of these houses. Although the residence in Şahinefendi is built in a rural area, it is clear that it does not have spaces related to agriculture. The spaces in the areas that have been unearthed or that have not been excavated yet may have served such purposes.

During the excavations, console fragments of the upper cover were unearthed. The consoles, which we think were used under the roof eaves, are S-curved, and having grooves and volutes and being painted, they were used for decorative purposes on the exterior. It is known that especially dentils were used extensively in church architecture in the Cappadocia Region in the periods after classical architecture. No example of a console used in civil architecture in the region has survived.

The villa II in Sobesos is located in the area between the villa I and the bath in the north. Belonging to the house's courtyard in the east-west direction, the stylobate of neat cut stone which is 7.29 x 10.08 meters in size and has survived to the present day, and the L-shaped pedestal preserved at the corners on this stylobate are important in terms of showing that there was a second residence here. To the east of this approximately 72 square meter courtyard, the spaces we have named Building 10, 11, and 12 were used as the rooms of this house in the first phase. The distance between the section in front of the rooms and the courtyard is about 4.50 meters. The same distance can be measured on the courtyard and the north wall, which shows that there was a *porticoes* that surrounded the courtyard from at least two directions. Behind the north wall, the walls of some places have survived to the present day. Since the western part of the courtyard has not been fully excavated and new spaces have been built in the southern part, it is difficult to evaluate. However, it would not be wrong to say that there were *porticos* in these sections, since there is no masonry that would prevent the courtyard from opening to the *porticoes* in these sections. The building must have had a portico dwelling type that surrounded the courtyard from four directions.

In general, there is a direct relationship between the baths and the residences in planning. While the *balnae* and large public baths in the cities met the needs, the baths were built either inside the dwelling or as an independent structure in the dwellings built in the rural areas. It is a well-known practice that private baths belonging to a residence were rented to the public when not in use. Considering the road passing near Şahinefendi settlement and the size of the building, the bath was possibly used in an income-generating commercial activity (fig 8). The distance between the villa I and the bath suggests that these buildings were not built in the same period and that the villa I may have been built before the villa numbered II and the bath. Villa II and the bathhouse are closer together, so the two buildings must have been built at the same time. Our opinion is that the villa numbered II and the bath may have been built with the conversion of villa I into a church.

Features such as floor mosaics, wall paintings, and painting of architectural elements in Villa I are among the ornamental elements that can be seen in upper class residences. There are no architectural decoration remains from the villa numbered II. The fact that

the decoration elements in building I have survived to the present day must be related to the fact that the building used as a church was preserved due to its function. With its decorative decoration features, villa I in Şahinefendi can be evaluated among the upper class residences of the Cappadocia Region. Apart from these decorative features, the use of building materials such as marble, which are rare in the region, is also influential in this evaluation. The features of the villa we have mentioned above indicate that both villas belonged to an economically strong person or persons. When the villas and the bath are evaluated together, it is understood that a high-level complex was built in a rural area. The location of the villa, its proximity to the source point of Damsa Stream, and the fertile lands of the valley are the answers to why this place was chosen for the construction of the villa.

Villa I Church Phase

It is known that certain parts of the house could be used as a church or converted into a church in the Early Christian Period. The main source for the existence of house churches is seen as the New Testament. The meeting of Jesus and the Apostles on the upper floor of a house and eating the Last Supper there form the basis of house churches[7]. M. White defined the development of church architecture in four phases in the early stages of Christianity in his study in 1990. The first of these is the house churches, the second is the *domus ecclesias*, the third is the *aula ecclesias*, and the fourth is the basilicas of the reign of emperor Constantine the Great[8].

The first meeting places of Jesus's were houses. These houses, where Christians gathered, did not have different features from other houses in terms of architecture. Part of the house was organized for gathering. The meetings were held in the *triclinium*, the largest part of the houses. These meetings are known to have continued in houses until the end of the 2nd century. During the first years of Christianity, there were several house churches in big cities, where meetings were held that, did not have close relations with each other. In the time of Paulus, there were six house churches in Corinth. The names of some of these hosts can be identified from the letters of Paul. Prisca, Aqulia, Stephanos, Crispus, Phoebe, Gaius, and Chloe are known hosts[9].

The first known example of *Domus ecclesias* is found in Dura Europos. The building was converted from a house to a *domus ecclesia* after the change. According to archaeological data, the house was built in 232/233 AD and transformed into *domus ecclesia* in 240/241[10]. Unlike the house churches in the first stage, some changes were made in some parts of the houses with the increase in the number of the congregation in the *domus ecclesias* and with the liturgical effects, and the house was dedicated to Christians[11].

The *aula ecclesias*, the third stage defined by M. White, were either built from scratch or emerged by converting an existing house or public building into a church.

7 Petersen 1969, 264; Mcray 1995, 13-16.
8 White 1990, 102-148.
9 Barnes 2007, 226; Balch 2004, 28.
10 Fitzgerald 2009, 1-10; Peppard 2016, 15.
11 Beesley 2010, 9; Billings 2011, 545.

In comparison to *domus ecclesias*, *aula ecclesias* were larger and more formal structures[12]. Until the end of the 3rd century, the existence of churches in many cities can be determined from the census and court records[13]. In Eusebius's comments on the History of the Church, he mentions ancient structures that were built and expanded. Based on these data, M. White defined this stage in the form of a meeting room as *aula ecclesia*. However, these structures still do not have the architectural elements and scale seen in Christian basilicas[14].

On the other hand, basilicas, which were the fourth stage and were the public buildings of the Roman Empire during the reign of Emperor Constantine the Great, were used as churches by adapting them to the Christian liturgy. With this period, basilicas became the monumental religious buildings of cities. Although it varies from region to region from city to city, the use of house churches dates back to 50-150 AD, *domus ecclesias* to 150-250 A.D., whereas *aula ecclesias*[15] were used between the years 250-313 AD[16]. With the reign of Emperor Constantine the Great, basilicas began to be used as Christian religious buildings.

It is understood from the archaeological remains that the villa in Şahinefendi was used as a church in its second phase. The templon and the courtyard, which we think were added to the atrium part of the building during this period, began to be used as a church. The extant templon stylobate continues from the south wall to the north wall of the chapel built in the third phase. On the south and north walls of the chapel, the templon stylobate has remained under the chapel walls. Although it is not clear whether it continues in the north *portico*, it can be assumed that the templon stretched out to the north *portico*.

The fact that the templon stylobate is under the chapel walls from the second phase indicates that there was a *bema* arrangement in this section in the second phase. The thickness of the templon plate found broken in the west of the southern part of the templon stylobate is consistent with the stylobate. The bema is separated from the naos by these plates. The fact that the swastika meander motif is seen on the side border of the plate suggests that it may have been inspired by floor mosaics.

The structure with similar transformation characteristics to those of the villa in Şahinefendi in Anatolia was unearthed during the Erzincan Altıntepe excavations. During the 2003 excavations carried out in the Üzümlü District of Erzincan, a structure of 11,30x19,60 meters in size and with a floor covered with mosaics was found in the east-west direction. By looking at the mosaics decorated with figurative, floral, and geometric ornaments, the building was dated to the beginning of the 6th century. Apart from the floor mosaics, it is understood from the remains that there are gilded wall mosaics and wall paintings in the building. Its function in the first phase of the

12 White 1990, 127; Billings 2011, 545.
13 For detailed information about the church records found in Cirta in Egypt and Numidia, see White 2000, 717.
14 White 2000, 718.
15 According to M. White, aula ecclesias continued to be used from the second half of the 3rd century to the 4th century (White 2000, 717).
16 Billings 2011, 545.

building could not be established exactly[17]. Although its function is not known exactly, the building, built for a different function in the Late Antique-Early Byzantine Period, was later converted into a church and the presence of Christian tombs around it shows parallelism with the development in Şahinefendi.

It is understood that the apse and the platform on which the apse was added later to the building, which had similar transformation features with the villa in Şahinefendi in Anatolia, rested on the mosaic floor belonging to the first phase on the ground. The platform thus created also has a mosaic floor. While there is no mosaic in the *diaconicon*, mosaic flooring was used in the north of the apse. According to the bone analysis, burials have been carried out since the 7th century around the building, which was dated to the 6th century by looking at the mosaics. In the examinations in the tombs it is observed that the burials continued so long as the Byzantine settlement continued[18].

Although it is not an example from Anatolia, a Roman Period villa located in Albania, Tirana (the rural settlement of the Dyrrachium nobles), which is considered to have been used between the 1st century and the 5th century A.D., was transformed into a *domus ecclesia* with the additions made after the first phase of use (Omari, 2018, p. 155). The villa was unearthed in the middle of the modern center of Tirana. Evaluated to be a *villa rustica* in its first phase, it was built between 1st and 2nd centuries. It is seen that there are mosaic floors on the floor of the building. It is understood that some changes were made in the building about two centuries later, in the 4th century. The changes made in this second phase are related to the production activities and the living areas of the house. Considering the spread of Christianity in Albania in the 4th century A.D., the owners of the villa are thought to have also been Christians. The situation that led to this idea is the apse added to the east wall of the main room of the villa. The changes made suggest that the Christians gathered and started to use this main room of the villa for worship. The mosaic room on the west side of the main room formed the narthex of the Christian building[19].

The structures unearthed in Altıntepe and Tirana show that a civil structure could be converted into a church with the changes made, depending on the spread of Christianity in the Late Antiquity or the increase in the number of the congregation in that region. It would not be wrong to say that it was a well-known practice for Late Antiquity to transform a room or an entire building for use in religious ceremonies, as in the houses we have mentioned earlier.

In the second usage phase of the villa in Şahinefendi, it began to be used as a church, as in the examples given above. A four-leaf clover-shaped baptismal vessel was found in the middle of the room during the excavations in the mosaic room in the southwest corner of the building. This place was possibly used as a baptistery in the second and third phases. In addition, a pedestal was carved on the door opening to the west *portico*. The plate placed on this pedestal has not survived. The only door to the building is located in the northwest corner. The western *portico*, entered after the

17 Karaosmanoğlu 2004, 129-131.
18 Karaosmanoğlu 2004, 129; Ca 2009, 7.
19 Omari 2018, 157.

western section where the door was opened during the church phase, can be evaluated as a narthex[20].

While the dating we have made by looking at the mosaics related to the residential phase of the building is the 4th century AD, we do not have any definite data about when the building was converted into a church. Although the changes made in the villa converted into a church in the second phase are similar to the *aula ecclesias*, it is open to debate whether to call the church phase of the villa *aula ecclesia,* since the date of conversion of the building to the church is not accurate.

The graves in the cemetery formed around the church were opened during the excavations, and except for the samples taken for examination[21] the graves were examined and closed again. The burial forms in the tombs, where multiple burials were carried out, show similarities with the tombs in Topaklı Höyük and the Early Byzantine Period cemeteries in Avanos Kuşçin[22].

Three inscriptions found in the tombs are important in that they contain some concepts encountered in the Late Antiquity tomb inscriptions. The first of the inscriptions reads (Fig. 9):

"† Θήκη Καρτερίου διακ(όνου)."

Tomb of Diacon Karterios

The term "Θήκη" appears frequently in Late Antiquity tomb inscriptions in Anatolia[23]. In the Cappadocia region, a few examples were identified in Maçan, Süveş and Pancarlık Church[24].

The name Karterios, on the other hand, is not a name frequently encountered in the inscriptions of the period[25]. There are two martyrs known from Sivas and Kayseri named Karterios. Karterios from Sebasteia (Sivas) is a soldier martyr, while Karterios from Kayseri is a hieromartyr. Both martyrs lived during the reign of Emperor Diocletian.

The second of the tomb inscriptions belongs to a deacon, and the inscription is as follows (fig. 10):

20 The basilica unearthed in Horvat Zikhrin in Palestine shows similarities with the structure in Şahinefendi in terms of plan features. According to the ceramic and coin finds unearthed, the building is dated to the middle of the 5th century. There is a section called the narthex by the researchers in front of the spaces in the western part of the building. The entrance to the basilica, which is arranged as three naves, is provided from this section (Taxel 2013, 156-157). The main entrance of the building opens to the narthex on the north and south facades. The building, which is said to have been built as a basilica, differs from traditional basilica plan schemes. The building, whose floor is paved with mosaics, has pastaphoria rooms on both sides of the inner circular apse, and the prothesis section was used as a baptistery.

21 Since no report has been written about the samples taken, we do not have information such as the gender, age, and cause of death of the people in the graves.

22 Karapınar 2006, 128.

23 For examples see, MAMA III (Korykos).

24 Jerphanion 1908, 461; Jerphanion 1936, 21.

25 For examples see MAMA IV (Kara Adili) no: 120a; IGUR I no:246; O Masson, Kyprika XIX, BCH 119 (1995) p. 413, note 55. For Late Antiquity Era sources see, PLRE I, p. 182; PLRE II p. 262-263; PLRE III, p. 274.

"Θήκη Ἀνδιόχου διακόνου."

Tomb of Diakon Antiochos.

The name Antiochos is a very common name during and after pagan antiquity[26]. Antiochos was one of the martyrs of Sebastia and lived during the reign of Emperor Hadrian[27]. The last inscription from Şahinefendi was not engraved on the tombstone but on one of the cut stones on the north exterior of the residence. The inscription reads:

Grave Inscription on the North Front

† Μνήμη Εὐγενί[ου --- Ἐτελεύτησεν ἡμ]-

έρᾳ ἐνεακεδ[εκάτῃ ---]

[…]TH[--- ?]

It reads, "The Monument (Tomb) of Eugenios … He died on the nineteenth day…"

The term "μνήμη" is a term frequently encountered in Late Antiquity tomb inscriptions[28]. The name mentioned in the inscription is the same as that of the famous Martyr Eugenios, one of the five martyrs of Sebasteia[29].

As with the Christians in other regions, the Cappadocian Christians of the 4th century gave importance to the martyr cults, and with this century, the basic celebrations for the martyrs also took shape. Gregory of Nazianzos, one of the church fathers, reminded that the feast should be organized for each martyr, revealing how important the martyr cult was for them[30]. The fact that the clergy chose the names of martyrs is also related to the importance given to the martyrs.

All three names mentioned in the tomb inscriptions are associated with the martyrs of the Cappadocia region. The frequent occurrence of terms such as "Θήκη" and "μνήμη" in Late Antiquity funerary inscriptions suggests that burials would have been carried out starting with the 4th and 5th centuries.

The fact that the villa number I is located in the fertile Damsa Valley, that it is close to the source point of the Damsa Stream, that the house is an upper class residence, suggest that the person living here was one of the strongest of the region, possibly an imperial manager who controlled the fertile lands in the region within the administrative structure of the period. As we mentioned, with the second phase of the house, it began to be used as a church as a whole. An important factor facilitating this change was that the church institution grew and became active in during the Late Antiquity. Also, the possibility that the landlord was an imperial officer may have facilitated this transformation.

26 For examples see MAMA III (Korykos), no: 248-250, 436, 468, 500, 529, 653; Yon, 2018, p. 120. For the Late Antiquity sources see PLRE I pp. 71-73; PLRE II pp. 101-106; PLRE III pp. 90-91. For the Early and High Middle Age sources see PmbZ 1, 504-519; PmbZ 2 20471-20474.

27 Delehaye 1902, 789.

28 For examples of Cappadocia tomb inscriptions, see Grégoire 1909, no: 79,106; Thierry 1977, no: 5-6, 8-9; Berges 2000, no: 17, 19-20, 102, 110, 112-113.

29 Five Martyrs of Sebasteia are Eustratios, Auxentios, Eugenios, Mardarios and Orestes.

30 Limberis 2011, 9.

The existence of the *chorepiscopal* institution from the late 3rd century, and the fact that it had no less than fifty rural bishops affiliated with Basil the Great, the Bishop of Caesarea (Kayseri) in the 4th century, suggests that Şahinefendi settlement, located in the Caesarea (Kayseri) hinterland, may have been a rural bishopric in this period. Due to the insufficiency of available data, it is not possible to reach a definite conclusion on this subject. The fact that a high-level residence in this style was converted into a church and a new residence and bath was built in the north leads to the conclusion that the character of the settlement may have changed.

A three-nave chapel was built in the third and final phase of Villa I. It has a single nave and longitudinal rectangular plan. The chapel has two entrances, one in the west and the other in the north. The entrance section is entered through the door on the west and the nave is passed from there. The northern door opens directly to the naos. The apse has a pentagonal shape from the outside and a horseshoe shape, common in the Cappadocia region, from the inside.

Another change that took place in the third phase of the building is that a platform was built to the north and south of the apse. Excavation photographs show floor coverings above the templon stylobate of the second phase and just below the north wall of the apse. However, these flooring elements have not survived. While the templon stylobate in the north and south of the apse lost its function, the fact that the stylobate was preserved *in situ* in the interior of the apse indicates that the *templon* application continued in the chapel apse in the third phase.

Although burials in the church were prohibited by an imperial decree published in 381 AD, the burial of clergy, emperors, important people, and their families in the church continued[31]. One of the burials in Şahinefendi is in the east-west direction to the west of the entrance door, and the other is located in front of the entrance door of the room with mosaics, with a tomb cover embossed with a Latin cross. Apart from these, there is a tomb adjacent to the exterior of the northern wall of the chapel in the 3rd phase and a sarcophagus formed by carving a stone block in the northern *portico*. Considering the dimensions of the sarcophagus, it is understood to be a child's grave.

Apart from these burials, there are burials in the north outer portico, in the east of the villa, and most intensely in the south. As we mentioned before, two of these tombs belong to the deacons. The tombs buried inside the building, especially in front of the door entrance and the room with mosaics, must have belonged to the clergy. The cover stones of the tombs have forms such as rectangular or arched top, and there are various types of cross reliefs on them. In addition to the Latin cross relief, arched crosses[32] were also used on tombstones. Regarding the fact that there are multiple burials in the graves, it has been suggested that the burials may have been carried out

31 Teteriatnikov 1992, 340.

32 Arched crosses appear in the East, in liturgical objects and church architectural elements. An arched cross can be seen on a caliche of Syrian origin today at the Walters Art Gallery in Baltimore. The chalice is dated to the 6th century. In architecture, the arched cross motif was also embroidered on the bronze doors in the outer narthex of Hagia Sophia. While both examples given are dated to the 6th century, it is seen that the motif has been used since the early Byzantine period (Nordhagen 1983, 5).

as a result of a war or an epidemic disease[33]. Although it is probable, the fact that men are buried in all of the graves and the absence of female skeletons indicates that these possibilities are low. In addition, in terms of burial customs, it is a known practice to open the graves after the first burial and make new burials. The fact that all the burials in the graves are male raises the question of whether a monastic organization may have emerged here with the second phase in which the villa in Şahinefendi was turned into a church. We have also stated before that we think that Şahinefendi settlement could be a rural diocese. Although it is not known whether the settlement survived or not, if Şahinefendi settlement was Sobesos, its name was mentioned in the diocese lists at the beginning of the 10th century.

Administrative Structure during the Late Antiquity

Cappadocia was strategically very important because of the roads passing through the region. The roads coming from Western Anatolia, the Black Sea coast, and Cilicia intersected here[34]. In the 3rd century A.D., the repairs made in the road network in the region, the bridges, and milestones built made the roads more useful for military purposes[35]. While the Roman and Byzantine Emperors used the main road that cut Asia Minor from northeast to southwest to reach Cappadocia, they sometimes reached the region from the middle road that crossed from west to east[36]. These roads from Chalcedon to Syria started from Parnassos in the Cappadocia region and continued up to Podandos[37]. As a stop on the eastward journey of the emperors, Cappadocia had a different structure and importance from other regions in terms of administration, with the imperial properties densely located in the region.

Shortly before the Cappadocia region was conquered by the Roman Empire, it was governed by a bureaucratic system similar to that in Egypt, which was not practiced in Asia Minor[38]. During the era of the Cappadocia Kingdom, the region consisted of ten *strategias*[39]. The Romans maintained administration in the region by appointing the rulers of the dynasty or kingdom as governors[40]. With the death of Archelaos[41] in 17 A.D., the last king of Cappadocia, Emperor Tiberius made the Cappadocia region a

33 Yenipınar 2006, 125.
34 Baydur 1970, 19.
35 Magie 1950, 491.
36 Stewart 1887, 15; Parthey – Pinder 1848, 67.
37 French 2016, 10. Besides sources such as Itinerarium Burdigalense and Itinerarium Antonini, these road networks can be followed from Tabula Peutingeriana.
38 Jones 1971, 177. Nezahat Baydur deems it more appropriate that the system might have been taken from Armenia, which is more in contact with the region and is governed by being divided into strategias, rather than from Egypt.
39 Strabon XII, I. We know very little about the organization of the strategias. It seems that the country was organized in a feudal order, and each strategia was ruled by one or more feudal lords (Gwatkin 1930, 18).
40 Magie 1950, 495.
41 Archelaos reigned for nearly half a century. The region held by Archelaos was very important in providing communication between the provinces of Galatia and Syria. In addition, the east of Cappadocia had to be used to reach Armenia directly from Syria. (Gwatkin 1930, 16)

Roman province. From this period on, the region began to be ruled by a *procurator*[42]. Commissioned by Emperor Tiberius with the title of *maius imperium* to organize the region, Germanikus appointed Quintus Veranius as the governor of the Cappadocia State[43]. Since 72 A.D., the provincial administration was given to the governor of the emperor[44]. During the reign of Emperor Traianus and starting from 113/114 AD, Cappadocia province began to be governed not by a *procurator*, but by *legati* appointed from among the former *consuls*, and in this period, Cappadocia became the consul province of the emperor[45].

At the end of the 3rd century AD, Emperor Diocletian divided Cappadocia, which was a very large province, into four small provinces. These are the provinces of Helenopontus, Pontus Polemaniakus, Armenia Minor and Cappadocia. The largest of these four provinces is the province of Cappadocia[46]. The properties owned by the emperor in the region led to the emergence of an imperial institution in this period, called *Comes Domorum Per Cappadociam*. The imperial properties under the control of the *Comes Domorum Per Cappadociam* institution in Cappadocia reveal the importance of the region both during the Hellenistic and Cappadocia Kingdoms Period, and when it was a Roman province.

The last Cappadocian Kings had many cities and castles in the region. According to Strabo, the Nora and Kodena Castles belong to Archelaos Sisinnes in the westernmost region of the empire. However, the dams and many castles built by King Ariarathus on the Melas and Karmalas rivers were considered imperial property[47]. Among the slaves of Emperor Tiberius and Livia, there were also slaves of King Archelaos of Cappadocia. We do not have precise information about the properties of Archelaos in the region. According to the written sources, the properties of Archelaos were located in the west of Cappadocia[48].

Apart from the estates of the kings, Strabo mentions the existence of two of the great temple estates. Of these, Zeus Dekienos in Venasa has three thousand servants and an annual income of 100 *talatons*[49] is procured from their land[50]. The Ma Temple

42 Cook – Adcook – Charlesworth 1936, 608.

43 Tacitus, 107; Magie 1950, 499. In the Anisa inscription, it is seen that there was a ruler with the title of archihidioecetes, who had very broad authority in the administrative system adopted in Egypt (Jones 1971, 177).

44 Starting with Quintus Veranius, those who were governors in the region until 253 AD are known from the coins, milestones, inscriptions and letters (Baydur 1970, 108). Two procurators who worked in the region between 12 and 72 AD are known (Gwatkin 1930, 17).

45 Kaya 2005, 25. During the Roman Republican Era, all provinces were under the responsibility of the Roman Senate on behalf of the Roman people. The establishment of the provinces, the appointment of senators to establish the province, the appointment of the governor and his assistants were decided in the Roman Senate. In the Roman Empire, the provinces were divided into two as consul provinces and praetor provinces according to their size and importance. The governors and deputies of all provinces, the legatus and qaoetores were appointed for one year by the senate (Taşdöner 2017, 111-112).

46 Kopecek 1974, 320.

47 Métivier 2005, 130.

48 Gwatkin 1930, 20.

49 "15 talents" income is equivalent to 119 lb gold (8571 nomismata). See Eric-Cooper 2012, 51.

50 Strabon XII, I.

in Komana is one of the most important temples in Anatolia with its more than six thousand servants. Starting with the reign of Constantine the Great, the pagan temples were closed and their properties were transferred to the empire. Emperor Valentinian made the arrangement regarding the transfer of temple properties to *res privata*. Similar arrangements were made under Theodosios and Honorius[51].

With the disappearance of the Kingdom of Cappadocia and the transformation of the region into a province, the Roman Emperor made all these lands his property. Historians have never mentioned the transfer of Archelaus' possessions to Emperor Tiberius, and the annexation of the Kingdoms of Galatia and Cappadocia to Rome in 25 BC and 17 AD did not lead to the inclusion of the kingdom's lands into the *Patrimonium*. Although not included in the *Patrimonium*, the legacy of the Hellenistic Kings was most likely the starting point for imperial possessions in the region[52]. Although it is known that the riches of the Cappadocian kings and temples were later transferred to the Roman Empire, very few period sources mention them. From the third quarter of the 4th century AD on, with the division of Cappadocia by Emperor Valens, more detailed information can be obtained from the sources of the period about the imperial properties and the administration of the region. In 371-372, Cappadocia was divided into two as Prima and Secunda, the capital of Cappadocia Prima became Caesarea (Kayseri), and Secunda became Tyana (Kemerhisar). Other cities in Cappadocia Secunda are Kybistra, Arkhelais, Caesarea (Kayseri), Faustinopolis, Nyssa, Parnassos, Sasima, and Podandos.

Researchers hold various opinions concerning Valens' dividing Cappadocia into two in 372. The first of these views is the division of Cappadocia into two to reduce the power of Basil the Great the Great in the region[53]. Texier, on the other hand, argues that Emperor Valens divided Cappadocia in two to take revenge on Basil the Great[54]. Raymand Van Dam believes that especially the second view is quite wrong and that the situation cannot be so simply evaluated. By dividing Cappadocia into two, it was aimed to strengthen Cappadocia in terms of administrative and financial aspects[55]. Métivier, on the other hand, thinks that it emerged with the division of the imperial estates under the authority of the governor and the imperial estates under the rule of

51 Monks 1957, 750.
52 Métivier 2005, 131.
53 Ramsay 1890, 311. In Cappadocia, where urban traditions were weak in the 4th century, bishops had an active role in political affairs. It is known that Basil the Great's congregation sent letters to the Imperial rulers to obtain tax exemptions and other privileges. This effective policy made Basil the Great the most important figure of the region. In the process of Valens' dividing Cappadocia into two, Basil the Great was the most important representative of the protest in the region. The workers of the arms and ammunition workshops and the women working in the weaving looms in Kaesarea (Kayseri) supported their bishop Basil the Great in the conflict between Basil the Great and Emperor Valens and the praefectus praetorio Modestus. Along with his position in the church, his family's being one of the wealthy landowners in the east of Anatolia was also effective in Basil the Great's becoming an influential figure in Cappadocia. In addition, his education, which made him one of the elite of the empire, also played an important role in the relations he established (Mitchell 2016, 401-407).
54 Texier 2002, 63.
55 Van Dam 2016, 55.

the count of the houses[56]. The narrowing of the dominance areas by increasing the number of provinces, initiated by Emperor Diocletian and continued by the emperors of the in the 4th and 5th century, increased the power of the provincial governors, while reducing the administrative and bureaucratic burden on the governors due to the continuous growth of the empire.

It can be said that Emperor Valens's aim was to separate the urbanized part of the region by placing all the imperial lands, Caesarea and half of the province under the administration of a separate governor. In order to create the Cappadocia Secunda, Valens tried to transform Podandus, an isolated region in the imperial lands, into a city. With this, he wanted to make the Cappadocia Secunda a normal state consisting of only cities[57]. Cappadocia Prima consisted of only one city, Caesarea (Kayseri), and many imperial estates and farms[58]. All of the imperial estates and farms in Cappadocia were called *domus divina*[59]. The management of the imperial properties gathered in the capital Caesarea (Kayseri) was left to a special authority named *comes domorum*. *Comes domorum* first became accountable to *comes rei privatae*[60] and later to *praepositus sacri cubiculi*[61].

Private estates (*Res Private*)[62] were organized by Septimus Severus, and the high-ranking official holding the title of *praepositus sacri cubiculi* in Constantinople had strict control over the imperial estates in Cappadocia, the source of the emperor's private revenues[63]. This official is important since he was first mentioned in 379, several years after the state seceded. *Comes domorum* was responsible for the administration of the private property of the emperor, as well as managing the finance office. They also had parallel powers with the state governor. As can be understood from the thirtieth *novella* of Justinian[64], this institution is unique to Cappadocia[65].

It is understood that the imperial lands in the Cappadocia Region covered more than half of the region. The *comes domorum* took care of the administration of the imperial estates in the region, while the *praeses* were responsible for administrative affairs such as the administration of justice within the provinces, the collection of taxes, the administration of the province, the maintenance of public buildings and the provision of the city's needs[66]. Apart from the provincial administrators, information

56 Métivier 2005, 150-151.
57 Jones 1970, 184.
58 Van Dam 2002, 29.
59 Van Dam 2002, 78.
60 It is known that two Cappadocian people from the 4th century, Evagrius and Arkadius, were responsible for the imperial revenues with their title comes rei privatae (Van Dam 2002, 59).
61 Jones 1970, 184-185.
62 During the reign of Constantine I, the state finances were supervised and managed by three units. These are praetor general governorships, sacrae largitines (sacred donations), res privata (private finance office). See Haldon 2017, 59.
63 Bury 1923, 20; Jones 1964, 411.
64 The novella contains provisions on the arrangement of the Imperial estates, as well as the reorganization of the administrative divisions of the Empire. In Novella, the two provinces of Cappadocia were united under one proconsul.
65 Jones 1970, 184-185.
66 Kearley 2009.

can also be obtained about some civil servants in charge of the management of the imperial properties in Caesarea. The *dispensator* was an officer who worked under the *procurator*'s administration[67]. Their task was to manage the farms and similar properties of the emperors. *Arcarius* was a cashier, working under the *dispensator* and *procurator*. In the reign of Anastasius, a *patrimonium* institution separate from *privata* was established, and this institution was given to the control of the administrator named *sacrae largitiones*. In 566, the *res privata* was divided into five parts; *res privata, patrimonium, domus divina per Cappadociam, domus dominicae and patrimonium Italiae*[68] .

With organization that gathered the imperial properties under the same roof, which was independent of the provincial hierarchy, Cappadocia did not have a homogeneous administrative structure. While Hierokles states the administrative double-headedness in *Synekdemos*, he sets apart the cities from each of the names of the holy houses and states that these holy houses are of the same importance as the cities. However, it is also known that *regiones* such as Podandos, Doara, and Mokissos were ruled by the count of the holy houses[69]. In the city lists, Hierocles counts the *regiones* in Cappadocia, Bythinya, Pamphylya, Lycia, and two *regiones* in Galatia. It is understood from both Saint Basil the Great and the 30th *novella* that they were taxpayers of their holy houses. Before and after 536, the holy houses were subject to a different system, although they paid taxes[70]

Imperial Estates

Although the Roman Emperors had possessions such as palaces, villas, hippodromes, mines, quarries, brick factories, one of the most important of these was the land. These lands were not only important to the emperors, but the revenues from them were important to the entire empire. Lands could be used as an important element in the empire's agricultural policy[71]. There were also large farms and factories where clothing and armor were produced on these lands[72]. Although it is known that significant revenues were obtained from these properties, we do not have any record of the amount of income[73].

Another important imperial property in the region was stud farms. It is known that horse breeding has been very common in the region since early times. During the Roman Period, Cappadocia was one of the three regions where horse production was

67 Baydur 1970, 112.
68 Haldon 2003, 174.
69 Anastasius of Nicaea expressed the opposite with what he said at the council of Chalcedon. While summarizing the history of the city, Anastasius Basilinoupolis states that this city is a regios (singular of regiones) of Iznik and says that he accepted the bouleuteria of Iznik. Accordingly, the loyalty of Basilinupolis to Iznik is both administrative and religious. For detailed information, see Métivier 2005,149.
70 Métivier 2005, 140.
71 Crawford 1976, 36.
72 Van Dam 2002, 9.
73 Bury 1923, 21.

done[74]. Vegatius, one of the 4th-century historians, also lists Cappadocia among the main horse breeding centers[75]. The imperial farms in Caesarea (Kayseri) raised horses for the army along with racehorses. Especially the pastures around Mount Argaios (Erciyes) were quite suitable for raising horses[76]. It is known that the properties of Palmatius, one of the important horse breeders of the region, were confiscated by Emperor Valerian (253-260) in Andabalis in the 3rd century. H. Grégoire thinks that the land and properties of the Roman colony in Cappadocia belonged to Palmatius of Cappadocia[77]. Métivier, on the other hand, disagrees and finds this quite unlikely[78].

Racehorses, produced in the imperial farms in Cappadocia and later known as the "Palmatian" breed, ran in horse races, one of the most important events in Rome[79]. In addition, according to the information given by the Pilgrims of Bardeaux, it is known that the *curule* horses came from the stud farm of Palmatius. It was necessary to have economic power to raise a good horse. Successful horse breeders in Cappadocia could have titles such as *magistrate*, general, and *rhetorician*. In the 4th century AD, Gregory of Nyssa, one of the church fathers, grew up with horses and was known to be a good horse rider[80]. The church fathers' mention of horses and horse racing in their analogies showed that they were close to them[81].

We can obtain information about *Macellum*, found in Cappadocia and considered as an imperial property by researchers, from the letters of Julian. *Macellum* is important in terms of the six years of compulsory residence of Julian, and Gallus between the years 342 and 348[82] A.D. and references its characteristics in the period resources. Julian was exiled to Cappadocia with his half-brother Gallus, who was studying in Ephesus, on the orders of Emperor Constantin II. In his letter to the Athenians, Julian mentions that they were imprisoned on a farm in Cappadocia; they were expelled from school even though he was a child; no one was allowed to visit them, and he did not know how to describe the six years they spent there. He narrates that on the farm they were staying in, they lived and were watched as if they were on the property of a foreigner, or in a Persian garrison. During their days there, they participated in exercises with their slaves[83]. He also mentions that he met with Emperor Constantin II once during his stay in Cappadocia[84].

74 Drummond 1994, 88. The other two regions are Thrace and Spain (Drummond, 1994, p. 88). As the horse breeds in the Roman world were generally light and small, the horses needed for the heavy cavalry were obtained from the imperial stud farms in Cappadocia. (Anderson 1961, 18).
75 Toynbee 1973, 168.
76 Jones 1970, 178.
77 Grégoire bases this idea on the inscription he studied. For detailed information see Grégoire 1909, 135-140.
78 Métivier 2005, 131.
79 Van Dam 2002, 23.
80 Van Dam 2002, 23.
81 Basil the Great, 283.
82 While Baynes, Van Dam, and Bowersock postulate that Julian stayed in Macellum between the years 342 and 348, Hadjinicolaou claims those years to be between 341 and 347, and Festugiere claims that he stayed in Macellum between the years 345 and 351 (Baynes 1925, 252; Van Dam 2002, 98; Festugiere 1957, 54).
83 Page 1913, 251.
84 Page 1913, 257.

While Sozomenos called the estate *Macellum*[85], where the two brothers stayed, Ammianus called Marcellinus *Magelli Fundo*[86], and Ramsay called it *Demakella* or *Macellon*[87]. With an impressive palace, baths, gardens, and springs within its boundaries, Macellum[88] was an imperial estate on the slopes of Mount Argaios, not far from Caesarea (Kayseri), It is mentioned here that the two brothers were educated and brought up befittingly their status, that they were given academic and physical education by linguists and holy book commentators fitting their age, and that they were recorded among the clergy, and that they read passages from the Bible to people[89]. Julian also made use of the library of Georgius, who later became bishop of Alexandria; and he read books on philosophy and eloquence that he found in this very rich library. His native language was Greek, and he was deeply interested in Greek literature[90]. It is told that their actions and habits conformed to religion; that they respected the clergy and other good people; and that they regularly took part in the church's repair activities and they show the necessary dignity to the graves of the martyrs[91]. They were also engaged in a rivalry in the construction of the tomb of St. Mamas. In this competition, while Gallus successfully carried out the construction activity, a part of the section that Julian made was destroyed. After six years, Julian went first to Constantinople, then to Nicomedia and Pergamon. After Gallus' execution in 354, Constantin II summoned Julian to Mediolanum and accused him of leaving Macellum and meeting with Gallus without his permission[92]. Based on the information in ancient sources, A. Hadjinicolaou suggests that the location of *Macellum* may be in present-day Hisarcık and the farm extends to the tomb of St. Mamas, 7 kilometers from here[93].

Another example of imperial possessions appears in Caesarea (Kayseri) in the 4th century A.D. emperor Valens donated his imperial estates to Basil the Great, to be used for the care of the poor and sick[94]. Basil the Great finished the construction of the *ptochotropheion* by 372, but it is not known for certain whether he accomplished this with the support of Emperor Valens[95]. Theodoret Cyrus describes the lands donated by Emperor Valens as beautiful lands[96]. Métivier states that these houses mentioned by Theodoret Cyrus may belong to a holy house and that the terms Basil the Great used in

85 Schaff, 725.
86 Page 1936, 114. The Latin and Greek terms used by the ancient writers for this property describe a property but do not indicate that it is a "house" oikos or domus (Métivier 2002, 136).
87 Ramsay 1960, 339.
88 Sozomenos describes Macellum as an Imperial headquarters (Sozomenos, 725).
89 Sozomenos, 725.
90 Marcellinus, 19; Baydur 1999, 19; Van Dam 2002, 98; Cameron 2008, 44. Regarding the period that Julian spent in Cappadocia, it is understood from the information he gave in his Letters to the Athenians that he had a life of exile, and from the sources of the period, he was sent to Macellum for education. David Hunt thinks that this was not exile due to the location of Cappadocia and Emperor Constantin' visit to Macellum (Cameron 2008, 44).
91 Theoderet of Cyrus mentions that Julian and Gallus received a religious education and they internalized it (Theoderet, 157).
92 Marcellinus, 85.
93 Hadjinicolaou 1951, 21.
94 Theodoret, 216; Van Dam 2002, 51.
95 Holman 2001, 75.
96 Theodoret, 216.

the letter he wrote to Modestus in 372 support this idea. It is seen that the term *domus nostra* has been used many times in law texts after 358[97]. The term "Imperial Houses in Cappadocia" appears in the laws of Theodosios II[98].

Around 370 B.C., the imperial properties inherited from the Hellenistic Period and enriched during the Roman Period began to be organized as houses. These lands and properties in the region, the revenues of which were allocated to the needs of the emperor or his family, led to the emergence of house counts. Although many ancient laws spoke of holy houses, none of them spoke of the earl of the houses. Although it remains unverified, Akakios, with whom Libanios corresponded between 363 and 365, was assigned to manage the herds in Cappadocia after he became the governor of Galatia and Phrygia, that is, the administration of the imperial properties in the region, a large part of which also carried out livestock activities. With Akakios, an official of *comes rei privates* can be mentioned for the first time, although he does not have the title of Count of Cappadocia Houses. Although we know the institutions *Comes domorum* and *comes domorum per cappadociam* as terms, we know only a house count in Cappadocia. Called Paulus, he was tasked with reclaiming imperial property illegally used by civilians[99].

Although it is not known whether it was an imperial property, the Latin inscription on the mosaics unearthed in the excavations carried out in the Örenşehir district of Kayseri in 2010 and 2012 is important in that it gives the name of a ruler named Hyakinthos. The inscription is as follows:

«*Votis XXX multis XX bis XX /*
curante Yacintho comite /
fabrica ad summum per/ducta es culmen»

"On the occasion of its 30th anniversary and with our prayers for it to reach its 40th anniversary!
This building (*factory*) was built under the leadership of his friend (*comes*) Hyakinthos.
You, O building, have now reached the most glorious level!" [100]

The inscription celebrates a ruler's thirtieth year and even his next tenth year with prayers. Researchers who have published the inscription state that such celebrations are more common on Late Imperial period coins than on inscriptions, and based on that fact they have claimed that the person celebrated might be one of the Emperors who had been on the throne for more than thirty years, namely Konstantinos (306-337), Konstantios II (324/337-361), or Theodosios II (402/8-450) [101]. As the prayer

97 Métivier 2005, 136.
98 Pharr 1952, 147; CTh 6,30,2
99 Métivier 2005, 137-140.
100 During the excavations, in addition to the Latin inscription, a Greek inscription was also unearthed. The inscription on the floor mosaic reads: ὑγει/ένων / εἴσελ/θαι = ὑγιαίνων εἴσελθε «Enter well!» or "Enter if you are healthy!". For detailed information, see Yıldız – Clauss – Petzl 2013, 166-168.
101 Yıldız – Clauss – Petzl 2013, 167.

in the inscription may have been addressed to the emperor, it is also possible that it was addressed to Hyakinthos. The translation of the inscription *comes* (comite) [102] is a title given to a high-ranking administrator in the imperial service, and Hyakinthos must have been one of the high-ranking administrators of the region. However, no administrator with this name was found in the sources.

In a letter written by Gregory of Nyssa, he gives information about the villa of his friend Adelphios. There is no information concerning that Adelphios' villa and lands were imperial property. This letter is very important because of the details that can be reached about the properties of an official in the imperial service. The villa was located on the slopes of a forested mountain of the Halys River. There were cultivated fields, vineyards, orchards on the land. The villa had impressive architecture and a rich interior made with the use of precious materials. The building was partially fortified, and there were towers at the entrance. When you entered the door, a portico and a deep pool greeted you. Fish were swimming in the triangular pool. The portico had a very high ceiling, and the walls were decorated with paintings or mosaics[103].

Adelphios was an official in the imperial service, called a *scholasticus*, and had been governor of the province of Galatia from 392 on. Gregory of Nyssa mentions that the properties of Adelphios were in a place called Vanesa, west of Caesarea (Kayseri), on the banks of the Halys River[104]. Although Vanota is a Galatian name, the city is located in Cappadocia, not Galatia. Thierry and Hild-Restle suggested that Vanesa was the same place as Venasa and that the settlement should be localized to today's Avanos district[105].

After the Cappadocia region became a Roman province, the previously mentioned arrangements were made in the lands. Some of the empire's property and temple lands must have been annexed to cities, while the remaining lands must have been privately owned. Although some of the lands in Cappadocia were the property of Rome, local powers and especially large landowners continued to exist under the Roman administration, thanks to the lands given to the private property. In short, the fact that the region was a state did not reduce the effectiveness of local forces. These powers continued to rule the lands they previously held under Roman law. Some even claimed to be royalty, citing their ancestry. Some nobles further increased their power in the region by assuming oficial duties[106]. The main resources of this powerful segment were properties, farms, the animals on these farms and the goods produced[107].

In the areas that came under Roman rule, they made significant changes in the land ownership structure, including the increase of rural estates and new types of

102 *Comes*, used for comites in the Late Imperial Period, is a high military or civil title (Berger 1953, 397).
103 Silvas 2007, 182-187; Van Dam 2002, 22.
104 Silvas 2007, 181-182.
105 Thierry 1981; Hild – Restle 1981.
106 It is known that very powerful aristocratic families existed in Cappadocia during the Middle Byzantine Period. Aristocratic families such as Alyattes, Skepides, Maleinos, Boilas, and Phokas are among the most recognizable representatives of the provincial noble class. (Vryonis 1971, 25; Ostrogorsky 2011, 284). The sources of the period also mention that these aristocratic families gained strength in terms of economy and property.
107 Van Dam 2002, 20.

landholdings. This administrative structure created provided a development towards the consolidation of land ownership and the emergence of medium and large-scale mansions. While this phenomenon reinforced the authority of the rich in the states, it supported the agricultural landed property of elite and middle-class families and the flourishing life of the cities[108].

Chorebishopal Institution

Apart from the administrative administration in the Cappadocia region, religious administration began to be effective with the Late Antiquity. It is observed that the bishops played an important role in the administrative structure of Cappadocia. While there was a bishop in the city of Caesarea (Kayseri), these bishops needed assistants at their disposal to maintain their authority in the largely rural areas of the region. Called *Khorepiskopoi*, these assistants ruled small rural settlements in the immediate vicinity of the city[109]. Basil the Great controlled no less than 50 chorebishops[110]. These rural bishops were appointed to many villages, settlements, and imperial estates around the city, assisting in the administration of his ecclesiastical province[111].

Basil the Great addresses the chorebishops in his letters 53, 54, and 231. He states that it is a great mistake for the chorebishops to take money from the candidates in the appointment of priests, and their punishment should be doubled. Although their autonomy and responsibilities were unclear, these rural clergies were certainly more authoritative than priests because they held the rank of "bishop". It is known that among those who participated in the Councils of Ankyra and Neo Caesarea, there were also chorebishops[112]. In the Councils of Ankyra in 314 and NeoCaesarea in 319, the power and status of the rural bishops were sought to be restrained. It was decided that the *presbyters* and deacons in their regions should not make their elections without the approval of the city bishop they belong to and should obey them. The same issue was also brought up at the Antiocheia Council in 341 and it was emphasized that the chorebishops should abide by the decisions of the Ankyra Council, and priests were banned from signing documents concerning their transfer to another diocese. It can be followed that two chorebishops from Cappadocia, five from Isauria, two from Bithynia, and two from Cilicia attended the Council of Neo caserea, and the Council of Nikea, which was held in 325[113].

In the first half of the 4th century, Basil the Great of Caesarea and Gregory of Nazianzos introduced some of the chorebishops in the region to us by name. One of the chorebishops under Basil the Great is Timotheos of Eulalius. In the following decades, Paladios and Sozomenos mention two chorebishops in Cappadocia, Timotheos, and Prapidios. Looking at the correspondence of Firmos from Kayseri with the chorebishops named Alypios and Pergamios, it is seen that the institution was active in the second quarter of the 4th century. However, after 431, in the letter written by the two churches

108 Mitchell 2016, 447.
109 Cooper-Decker 2012, 143; Baydur 1970, 112.
110 Storin 2012, 36.
111 Madeleine 1960, 135.
112 Basil the Great, 337.
113 Mitchell 2003, 70.

in Cappadocia to Emperor Leon in 458, no chorebishop's signature is seen. On the other hand, the institution continues to exist in Armenia II. The chorebishop of a settlement named Arkha attended the Ephesus council in 431. A chorebishop named Adelphios was sent by Arabissolu Adolios to the Kadıköy council in 451[114].

While Basil the Great mentions more than fifty chorebishoprics, Gregory also mentions the mediocrity of the Sasima church handed over to him and even the unnecessariness of such a church. It is also seen that there were conflicts between the rural bishops under the control of Basil the Great and the metropolitans of Kayseri from time to time. Basil the Great took the side of the chorebishops in this dispute. The reason for the emergence of the problem was a rivalry between the two institutions, and the chorebishops opposed the authorities of the metropolitans. Depending on what happened, Basil the Great complained about the close bond between chorebishops, provincial priests, and communities, and stated that this pushed the bishop, the religious authority in the city, aside. He also mentioned that as a result of this, there was a serious break in the Caesarea (Kayseri) church. The dispute between Firmos of Caesarea and Alypios is similar to those experienced by Basil the Great[115]. Although the decisions taken by the church councils definitely subordinated the chorebishops to the city bishops, the above-mentioned disagreements show us their solid position in the provinces.

High Level Residences in Cappadocia

During the Roman Imperial Period, aristocrats lived in traditional peristyle houses. This plan type, which began to be applied in Anatolia during the Hellenistic Period, continued to be employed in the Roman Imperial Period as well. The courtyard in these houses is surrounded by porticoes on four sides, and the porticoes are surrounded by rooms on three sides. In this period, the houses belonging to the governors and bishops and also described as palaces were upper class residences. Upper-class residences were quite remarkable, with reception halls, large dining rooms, monumental fountains, floor mosaics, murals, and sculptures[116].

The aristocrats' spending their wealth on themselves instead of the public, which had a significant impact on the transformation of cities in Late Antiquity, led to the emergence of ostentatious, high-end residences. Among the reasons why the houses were ostentatious was that they were used as an indicator of their political, social, and economic status[117]. Although some information about the residences in Cappadocia can be obtained from the sources of the period, it is difficult to make a detailed regional evaluation of upper class residential architecture. In this respect, Şahinefendi settlement is important.

Although not from archaeological data in the Cappadocia Region, we can have information about a few buildings that can be considered as upper class residences of the period from the written sources. Archaeological remains of Late Antiquity residential architecture were unearthed in Şahinefendi and Kayseri İncesu. The floors

114 Métivier 2005, 178-290
115 Métivier 2005, 178-290.
116 Ellis 2005, 415; Lewit 2003, 260; Türkoğlu 2004, 95.
117 Mitchell 1996, 201.

of the spaces unearthed in İncesu were paved with mosaics, but the function of the building has not been determined yet.

When we look at the residential architecture in the Cappadocia Region, it is known from written sources that there had been large and ostentatious farms in the region since the Kingdoms Period. During the Kingdoms Period, kings were known as livestock breeders and would choose regions suitable for livestock breeding as their settlements. After the Cappadocia region became a Roman province, many of these royal properties turned into imperial properties and public properties. Local aristocrats continued their existence under Roman rule. In the late Roman period, the main source of wealth and power of these local aristocrats was the farms they controlled and the livestock they produced. During the 4th century AD, nobles owned large farms and ostentatious residences in the countryside to show off their wealth. The floors of these houses were decorated with mosaics, the walls with frescoes, and the ceilings with gold leaves. Some aristocrats had baths decorated with marble and bronze statues on their estates. Some aristocrats owned seasonal residences for use during the summer and winter periods[118].

Palmatius, a Cappadocian horse breeder in the middle of the 3rd century, was among the wealthy of the region. Palmatius' farm is located in Andabalis, near Tyana (Kemerhisar). It is known that the residence in this palace, belonging to Flavius Palmatius, was as large and rich as an imperial palace. However, there is no detailed information about the architecture of the building[119].

Church Fathers also depicted some estates and houses. Although there were many imperial properties in central Cappadocia, there were private properties in the region, and some of them belonged to members of the church. Their own families were also respected landowners of the region[120]. Basil the Great' family-owned properties in Pontus and Cappadocia, while Gregory of Nazianzos' family-owned properties in southwestern Cappadocia. Gregory' cousin owned properties in a nearby area at Amphilokhios. Although the families of Basil the Great and Gregory of Nazianzos were wealthy, they were not among the wealthiest in the region. The properties owned by Olympia, a wealthy widow in Constantinople, in Cappadocia were only a part of her properties spread all over Anatolia. Another woman named Selekia owned properties and a residence, protected with a perimeter wall, near Caesarea (Kayseri) [121].

The villa belonging to Adelphios, a friend of Gregory of Nyssa in Vanesa, is very well depicted. Although not as detailed as Adelphios' villa, the information about Macellum, where Julian stayed for six years near Caesarea (Kayseri), provides us with information about the upper class residences of the period. St. Basil the Great mentions in his letters that hunting parties were organized in his properties in Pontus. Based on

118 Van Dam 2002, 21-22.

119 Van Dam 2002, 23; Cooper-Decker 2012, 88. It would not be wrong to say that the farm of Palmatius, one of the most important horse breeders in the region, had many stables and large lands.

120 There are various opinions regarding the social class of the families of the Church Fathers. The first is that they were descended from the Persian aristocracy. Second, the families of the Fathers, especially Basil the Great of Kaesarea (Kayseri) and Gregory of Nyssa, belonged to the Roman senatorial class. Third and lastly, families belonged to the cruia class of Cappadocia (Kopecek 1973, 453).

121 Van Dam 2002, 22.

this, we can estimate it to be in a rural area, though we do not have any information about the physical appearance of the villa. The only information we know about the property is that the building had a courtyard and a chapel.

The farmhouse where Julian and his brother Gallus stayed for six years was located on the slopes of Mount Argaios (Erciyes). Located not far from Caesarea (Kayseri), it was an imperial estate with an impressive villa (Palace), baths, gardens, and springs. It is mentioned here that the two brothers were educated and brought up befittingly their status, that they were given academic and physical education by linguists and holy book commentators fitting their age, and that they were recorded among the clergy, and that they read passages from the Bible to people[122]. We do not have any information about residential architecture. However, given the detention of exiled Julius and Gallus, it would not be wrong to say that it was a fortified structure. It can be surmised that a fortification with a tower seen in the Roman Period surrounded the farm. The fact that Julian felt like he was living in a Persian garrison indicates that the farm had high-security measures.

The most detailed information about the examples we have mentioned above comes from the villa of Adelphios in modern Vanesa. Located in the settlement where the Halys River passes, the villa is in a partly wooded area. Gregory mentions a chapel in front of the main building. The roof of the chapel, which was being built when Gregory visited the place, had not been completed yet. It is a practice seen in chapels near wealthy residences in this period. It is known that there was a chapel built in this period in front of the residences of Gregory's family in Pontus Anissa. In both structures, the chapel is seen as an independent structure and is located at a certain distance from the residence[123]. Next to the chapel, in front of the main entrance of the villa, there is a pergola built for dining, under the shade of the trees[124]. What Gregory meant here is evaluated to be a *stibadium* made of stone or wood. The most striking feature of the main building is the entrance of the villa. These architectural elements seen in late Rome had a decorative or symbolic meaning. However, the construction of the towers was largely for safety. Upon entering the main gate, there is a courtyard and a pool in the center. The pool's being deep and the presence of fish is a feature seen in upper class residences in Rome. In the narrative of Gregory, a row of columns with a triangular plan in the courtyard is mentioned. The triangular courtyard arrangement is extremely rare in Roman architecture. Such arrangements are seen to be made only depending on the necessities in the city. For this reason, it may be more accurate to consider what Gregory meant to say as a peristyle section that surrounds a rectangular courtyard from three directions[125]. Hall-like examples with two columns in front of the courtyard at the end of the Gregory courtyard are seen in Roman peristyle houses. Information given includes that the interior of the villa is very ostentatious, with high ceilings, mosaics, wall paintings, and sculptures. Although the owner of the house was Christian, it is understood that it was richly decorated with Pagan wall paintings and opus sectile floor coverings. In the villa, gilded bronze statues, paintings, ivory

122 Sozomenos, 725.
123 Rossitter 1989, 104-105.
124 Silvas 2007, 184-185.
125 Rossiter 1989, 104-106.

ornaments on the doors, and column capitals provide important details about the upper class residences of the period[126].

John Chrysostom also mentions a fortified villa while passing through Caesarea (Kayseri) in Cappadocia during his exile in 404 (Krysostomos, ep. 14. 2-3). Although its architectural details are not clear, it is possible that a villa with a tower is mentioned here, similar to the villa of Adelphius in Vanesa. There are also aristocratic residences carved into the rock following the architectural tradition of the Cappadocia Region. It can be assumed that this style of rock-cut upper-class dwellings existed in the region during the Late Antique and Early Byzantine Periods. However, the only complex that has survived is the Saray-Belha building complex in Özkonak.

The building was first evaluated as a monastery by Thierry. Ousterhout states that the building is dated to the 6th century, based on its similarities with the Durmuş Kadir Church. In later studies, it was understood that the complex, which Thierry described as a monastery, was an elite residence. The church's not being on the main axis of the complex, the presence of the reception hall on the main axis, and the absence of the refectory of the complex make one think that the church is not a monastery but an elite residence. The original entrance of the building is located in the southeast corner. Two rooms to the west of the middle courtyard surrounded by spaces in the east, west, and north directions may have been arranged for men and women. There is a kitchen on the second floor to the north of these two rooms, and a connection is provided between the reception room and the kitchen in the north. There is a single-nave church in the south of the courtyard. Apart from these spaces, there are spaces whose function has not been exactly established, and other spaces that can be associated with production and agriculture. While there are independent rooms on the upper floor of the building, organized as two floors, these rooms are considered as places where the servants stayed and which were also used for storage[127].

Conclusion

Although the settlement, located within the borders of Şahinefendi village of Nevşehir province in the Cappadocia region, is generally referred to as Sobesos in the scientific literature today, we could not find any data to prove this in our studies. Therefore, in the historical and anthropological theoretical approach we have applied, we have focused on the assumption that Söveşe, the old name of Şahinefendi village with the name of the settlement, may have derived from the evolution of the Greek name Sobesos. It is a known practice to try to explain the origin of names, called Toponymy, based on etymological, geographical, and historical information. In cases where there are no written sources and inscriptions in the determination of the settlements, the sound harmony of the place names in the sources and the place names in the modern period has been used as a common method for localization. Jerphanion, who worked on the Church of the Forty Martyrs, thinks that the name of the region may be Sobesos. Later, researchers working in the region continued to use the name Sobesos.

126 Silvas 2007, 184-185.
127 Thierry 2002, 98; Ousterhout 2017, 275; Decker – Cooper 2002, 188.

Şahinefendi settlement has been inhabited since the 4th century A.D. In addition to the dating we have made based on the mosaics, the fact that similar examples of the bath complex in Şahinefendi are attributed to the Late Antiquity is the supporting argument for our dating of the first phase. Apart from these, the terms used in the tomb inscriptions, which we have mentioned before, do not give a precise date, but they are still important for showing that the second phase of villa I is also dated to the Late Antiquity.

The region, which was divided into two by Emperor Valens in the 4th century A.D. and called Cappadocia Prima, consisted of imperial properties rather than private properties. It is possible that the aristocrat or civil servant(s) who we claim to have lived in the first phase of the Şahinefendi settlement was an official in *comes domorum per cappadociam* system, which was a regional administrative system.

The materials used in the construction of the villa and bath, mosaic floors, wall paintings, decorative elements on the exterior, and the use of materials such as marble, which are rare in the region, are also features that require economic power. The bath, which was built independently of the house, is also an ostentatious and large building for a rural settlement. For this reason, it is understood that the person who lived here in the first phase had economic power.

The church phase, which is the second phase of the building, shows that there was a Christian community in Şahinefendi. In the 4th century, it is known that there were khorebishops who served under the bishop in the administration of rural areas. It is part of the information given by Gregory of Nazianzos that there were more than fifty *chorebishoprics* affiliated to the Kayseri Diocese, which was ruled by St. Basil the Great. *Chorepiscopoism* was a practice seen not only in the Cappadocia region but also in other regions. These rural bishops administered the areas under their control under the bishop.

It is known from the sources that with the spread of Christianity and the bishops becoming active in the administration, the nobles with economic power tried to take part in the religious class. Our suggestion regarding the second phase of the settlement is that this may be a *chorebishopric*. It is understood from the council lists that the institution of the *chorebishopric* still continued in Armenia II in the middle of the 5th century.

If Sobesos, mentioned in the diocese lists at the beginning of the 10th century in line with our argument, is the name of the settlement within the borders of today's Şahinefendi village, it is understood that the settlement in the region continues. Archaeological findings do not provide data on the continued settlement of the Şahinefendi archaeological remains after the Late Antiquity. For this reason, we could not determine the exact period when the settlement was abandoned. There is no doubt that the Arab raids since the 7th century also affected the settlements in this region. The chaos that began to be experienced in the Eastern Roman lands with the 7th century caused the population of the cities to decrease, and the people living in rural areas to withdraw to safe areas. It is highly probable that the region was abandoned during this period due to these events.

The most important finds we have regarding the period of the existence of the settlement are the coins of the reign of the Emperor Justin II found inside the villa

and dated to the 6th century A.D. These coins show that the settlement was still in use in the second half of the 6th century. The coins do not allow us to precisely date the chapel phase, which is the third phase of villa I. The area where the coins were found is problematic for the 3rd phase. Because these coins found in the atrium were carried during the construction of the chapel while the surrounding area was filled with soil.

The ceramics unearthed in the excavations were dated to the 6th and 7th centuries A.D. the latest. Apart from these ceramics, which mostly belong to pots for daily use, there are no glazed ceramics used in the centuries, during the later periods, in the 10th and 11th centuries. The absence of these ceramics indicates that the settlement ended before these dates. Because the settlement is in a rural area, the possibility that this type of ceramics did not reach here should also be taken into consideration. However, this latter possibility is lower due to the proximity of the settlement to Caesarea (Kayseri) and its being on a road.

The fact that the chapel was built in the 3rd phase shows that the second floor and atrium roof of villa I had been destroyed. Therefore, a chapel was built in the atrium. The fact that the building was destroyed and became unusable may be related to the Arab raids in the 7th century. In this process, the possibility of re-settlement after the threat of Arab invasions of the abandoned settlement and the continuation of use of the residences and other structures located here should also be considered.

Even though Şahinefendi settlement was abandoned before the 10th and 11th centuries, the rock-carved aristocratic residence, churches, chapels and other related rock spaces dated to the 11th century in the southeast of the settlement show that life/settlement continued in the region. The dating of the first painting phase of the Forty Martyrs Church to the end of the 9th century or the beginning of the 10th century is associated with close socio-economic continuity, even if it is not in the Şahinefendi settlement. The fact that the diocese known as Sobesos is included in the Notitiae Episcopatuum lists at the beginning of the 10th century (if Şahinefendi settlement is Sobesos) should indicate the presence of a Christian community in the region at that time.

Mentioned on the lists of the dioceses at the beginning of the 10th century, during the reign of Leon VI, Sobesos is not found on the lists of the later period. With the 14th century, Tamisos, a settlement neighboring Şahinefendi, was seen on the lists as a diocese. In the 14th century, Turks and Orthodox people lived together in the region. Structures such as mosques, tombs, and madrasas built in Tamisos are dated to the beginning of the 14th century.The murals of the Forty Martyrs Church are dated to the 9th or the 10th centuries in the first phase, to the 11th century in the second phase, and to the years 1216/1217, which we know exactly from the inscription found in the third and final phase. Dated to the beginning of the 13th century, this inscription is important in terms of showing that Christians lived in the region. The lack of records about the 15th and 16th centuries about the Ürgüp region does not allow us to evaluate the status of the settlements in these areas. However, since the beginning of the 14th century, the structures in Tamisos are an indication that Turks settled in the region[128].

128 Uyar 2011, 609-611.

Bibliography and Abbreviations

Abbreviations:

IGUR I: Inscriptiones Graecae Urbis Romae.

MAMA III: Denkmäler aus dem rauhen Kilikien

MAMA IV: Monuments and Documents from Eastern Asia and Western Galatia.

PLRE I: The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. I, A.D. 260-395.

PLRE II: The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. II, A.D. 395-527.

PLRE III: The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. III, A.D. 527-641.

PmbZ 1: Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit.

PmbZ 2: Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit.

Anderson 1961	Anderson, J. K., Ancient Greek Horsemanship, California.
Balch 2004	Balch, D. L., "Rich Pompeiian Houses, Shops for Rent, and the Huge Apartment Building in Herculaneum as Typical Spaces for Pauline House Churches", JSNT 27-1, 27-46.
Basil the Great	Letters. (Çev. R. J. Deferrari), London: Harvard University Press, 2005.
Baydur 1970	Baydur, N., Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar: Eski Çağlardan İ.S. 395 Yılına Kadar, İstanbul.
Baydur 1999	Baydur, N., İmparator Julianus, İstanbul.
Baynes 1925	Norman H., "The Early Life of Julien the Apostate", The Journal of Hellenic Studies 45, Part 2.
Berger 1953	Berger, A., "Comites", Encyclopedic Dictionary of Roman Law, Philadelphia: The American Philosophical Society, 1953, New Series Vol. 43, part 2., p. 397.
Berges 2000	Berges, D. – Nolle, J., "Tyana (Kemerhisar)" Archäologisch-historische Untersuchungen zum südwestlichen Kappadokien, Teil I, Bonn.
Billings 2011	Billings, B. S., "From House Church To Tenement Church: Domestic Space And The Development of Early Urban Christianity-The Example of Ephesus", The Journal of Theological Studies, NS, vol. 62.
Bury 1923	Bury, J. B., "The Provincial List of Verona", The Journal of Roman Studies Vol. 13.
Cameron 2001	Cameron, A., The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600. London.
Campbell 1998	Campbell, S., The Mosaics of Antioch, Canada.
Can 2007	Can, B., "Altıntepe Mozaikli Kilise 2005 Yılı Onarım ve Restorasyon Çalışmaları", III. Uluslararası Mozaik Korpusu Sempozyumu Bildirileri (ed. M. Şahin). Bursa.
Can 2009	Can, B., "Erzincan Altıntepe Church with Mosaic", Uludağ University Journal of Mosaic Resarch 3, 5-13.
Cook 1936	Cook, S. A., The Imperial Peace A. D. 70-192, Cambridge.
Cooper – Decker 2012	Cooper, J. E. - Decker, M. J., Life and Society in Byzantine Cappadocia, London.

Crawford 1976,	Crawford, D. J., "Imperial Estates" Studies in Roman Property : By the Cambridge University Research Seminar in Ancient History.
Darrouzes 1981	Darrouzés, J., Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes (La Géographie Ecclésiastique de L'Empire Byzantin), Paris.
Digenes Akrites	Anadolu'nun Büyük Destanı (Çev. B. Baysal), İstanbul, 2009.
Drummond – Nelson 1994	Drummond, S. K. – Nelson, L. H., The Western Frontiers of Imperial Rome, New York.
Ellis 1988	Ellis, S. P., "The End of The Roman House", AJA 92-4, 565-576.
Ellis 2005	Ellis, S. P., "Middle Class Houses in Late Antiquity", Social and Political Life in Late Antiquity (ed. L. Lavan), Brill, 413-437.
French 1981	French, D., Roman roads and milestones of Asia Minor. B.A.R. International Series 105. Oxford.
French 2016	French, D., The Roads Fasc. 4.1 Notes on the Itineraria, Ankara.
Grégoire 1909	Grégoire, H., "Rapport sur un voyage d'exploration dans le Pont et en Cappadoce", Bulletin de correspondance hellénique 33, 3-145.
Gwatkin 1930	Gwatkin, W. E., Cappadocia As a Roman Procuratorial Province, Columbia.
Hadjinicoloou 1951	Hadjinicoloou, A., "Macellum, Lieu D'Exil De L'Emprereur Julien", Byzantion 21, 15-22.
Haldon 1993	Haldon, J. F. "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretation", Dumbarton Oaks Papers 47, 1-67.
Haldon – Gaffney 2011	Haldon, J. – Gaffney, V. – Theodoropoulos, G., "Marching across Anatolia: Medieval Logistics and Modeling the Mantzikert Campaign", Dumbarton Oaks Papers 65, 209-235.
Haldon 2017	Haldon, J., Bizans Tarih Atlası, İstanbul.
Hild 1977	Hild, F., Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien, Wien.
Hild – Restle 1981	Hild, F. – Restle, M., Kappadokien, Wien.
Holman 2001	Holman, S. R., The Hungery Are Dying: Beggars and Bishops in Roman Cappadocia, Oxford.
Jerphanion – Jalabert 1908	Jerphanion, G. D. – Jalabert, L., "Inscriptions d'Asie Mineure (Pont, Cappadoce, Cilicie)" Mélanges des la Faculté orientale de l'Université Saint-Joseph, Beyrouth 3.
Jones 1964	Jones A. H. M., The Later Roman Empire, 284-602: A Social Economic and Administrative Survey, Oklahoma.
Jones 1971	Jones, A. H. M., The Cities of The Eastern Roman Provinces, Oxford.
Karaosmanoğu 2004	Karaosmanoğlu, M. vd, "Altıntepe Kazısı 2003", KST 26-1, 127-138.
Kopecek 1974	Kopecek, A. "Curial Displacements and Flight in Later Fourth Century Cappadocia." T. A. Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, Vol. 23, Maınz.
Lewit 2003	Lewit, T., "Vanishing villas: What happened to elite rural habitation in the West in the 5th-6th c?", JRA 16, 260-274.
Magie 1950	Magie, D., Roman Rule in Asia Minor: To The End Of The Third Century After Christ, New Jersey.

Marek 2016	Marek, C., In the Land of a Thousand Gods, A History of Asia Minor in the Ancient World, Princeton.
Marcellinus	Marcellinus, A., The Chronicle Marcellinus. (Çev. J. C. Rolfe), London, 1927.
Marcellinus	Marcellinus, A., Roma Tarihi. (Çev. S. Özgüler), İstanbul, 2019.
Métivier 2005	Métivier, S., La Cappadoce (IV-VI Siecle) Une Histoire Provinciale De L'Empire Romain D'Orient, Paris.
Mitchell 1995	Mitchell, S., Anatolia, Land, Men, and Gods in Asia Minor, Vol. I, Oxford.
Mitchell 2003	Mitchell, S., Anatolia, Land, Men, and Gods in Asia Minor, vol. II, Oxford.
Mitchell 2016	Mitchell, S., Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641 (Çev. T. Kaçar), Ankara.
Monks 1957	Monks, G. R., "The Administration of The Privy Purse", Speculum 32-4, 748-779.
Nordhagen 1983	Nordhagen, J., "The" Cross Under Arch" Motif in Early Medivial Art in Origin", Acta Ad Archalogiam et Artium Historiam Pertinentia, Series 3, 1-9.
Omari 2018	Omari, E., "The Roman Villa of Tirana and Its Mosaics", JMR 11, 155-171.
Ousterhout 2005	Ousterhout, R. G., "A Byzantine Settlement in Cappadocia", Dumbarton Oaks Studies XLII, Washington.
Ousterhout 2009	Ousterhout, R. G., Remembering the Dead in Byzantine Cappadocia: The Architectural Settings for Commemoration, Architecture of Byzantium and Kievan Rus From the 9th to the 12th Centuries. Materials of the International Seminar, November, 17-21.
Ousterhout 2017	Ousterhout, R. G., Visualizing community : Art, Material Culture, and Settlement in Byzantine Cappadocia. Dumbarton Oaks Publications, Washington D.C.
Pharr 2001	Pharr, C., The Theodosian Code And Novels and The Sirmondian Constitutions. New Jersey: The Lawbook Exchange.
Ramsay 1960	Ramsay, W., M. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası.(çev. M. Pektaş), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
Restle 1967	Restle, M., Byzantine Wall Paintings in Asia Minor I-III, Recklinghausen.
Restle 1969	Restle, M., Byzantine Wall Painting in AsiaMinor I-II-III, Shannon.
Schaff 1998	Schaff, P., History of The Christian Church Volume II: Ante-Nicene Christianity A.D. 100-325. Dallas.
Silvas 2007	Silvas, A., M. Gregory of Nyssa: The Letters, Boston.
Socrates – Sozomenus	Ecclesiastical Histories. (Çev. P. Schaff) New York, 1890.
Storin 2012	Storin, B. K., The Letters of Gregory Nazianzos: Discourse and Community in Late Antique Epistolary Culture, Indiana University Unpublished Phd's Thesis, Bloomington.
Strabon	Strabon, Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XIII-XIV, (Çev. A. Pekman), İstanbul, 2012.
Tacitus	Historical Works: Vol:1. London: J. M. Dent & Co, 1907.
Taxel 2013	Taxel, I., İdentifying Social Hierarchy Through House Plannıng in The Villages of Late Antique Palestine: The Case of Horvat Zikhrin. Antard, Vol: 21. 149-166.

Theodoret	The Ecclesiastical History. (Çev. J. Blomfield), Dublin.
Teteriatnikov 1984	Teteriatnikov, N. B., "Burial Places in Cappadocian Churches", GOTR 29, 141-174.
Texier 2002	Texier, C., Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi, Arkeolojisi (Çev. A. Suat), Ankara.
Thierry 1970	Thierry, N., Les Peintures Murales de Six Églises de Haut Age en Cappadoce, Comptes Rendus, Academie des Inscriptions&Belles-Letters, Paris, 444-481.
Thierry 1971	Thierry, N., "The Rock Churches", Arts of Cappadocia (ed. L. Giovannini). Nagel Publishers Geneva, 129-171.
Thierry 1977	Thierry, N., "Un problème de continuité ou de rupture. La Cappadoce entre Rome Byzance et les Arabes", CRAI, 98-145.
Thierry 1990	Thierry, N., Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot, L'église paléochrétienne de Hanköy, monument inédit de Cappadoce, 43-82.
Toynbee 1973	Toynbee, J., Animals in Roman Life and Art, New York.
Uyar 2011	Uyar, T., Art et Société en Pays de Rum : Les Peintures 'Byzantines' du XIII siecle en Cappadoce, Paris Pantheon-Sorbonne Üniversitesi.Unpublished Phd's Thesis, Paris.
Van Dam 2002	Van Dam, R., Kingdom of Snow. Roman Rule and Greek Culture in Cappadocia, Pennsylvania.
Van Dam 2003	Van Dam, R., Families and Friends in Late Roman Cappadocia, Pennsylvania.
Vitrivius	Mimarlık Üzerine On Kitap.(Çev. S. Güven), İstanbul, 2015.
White 1990	White, M., The Social Origins of Christian Architecture, Pennsylvania.
White 2000	White, M., Architecture: The First Five Centuries (ed. P. F. Esler) The Early Christian World I-II. London-New York.
Yenipınar – Gülyaz 2006	Yenipınar H. – Gülyaz, M., "Sobesos Antik Kenti Kurtarma Kazısı Çalışmaları", MKKS. Ankara, 121-136.
Yıldız – Clauus 2013	Yıldız, G. – Clauus, M. – Petzl, G., "Two Late Antique Mosaic Inscriptions From The Area of Caesarea (Kayseri)", EA 46, 167.
Zgusta 1984	Zgusta, L. Kleinasiatische Ortsnamen, Heidelberg.

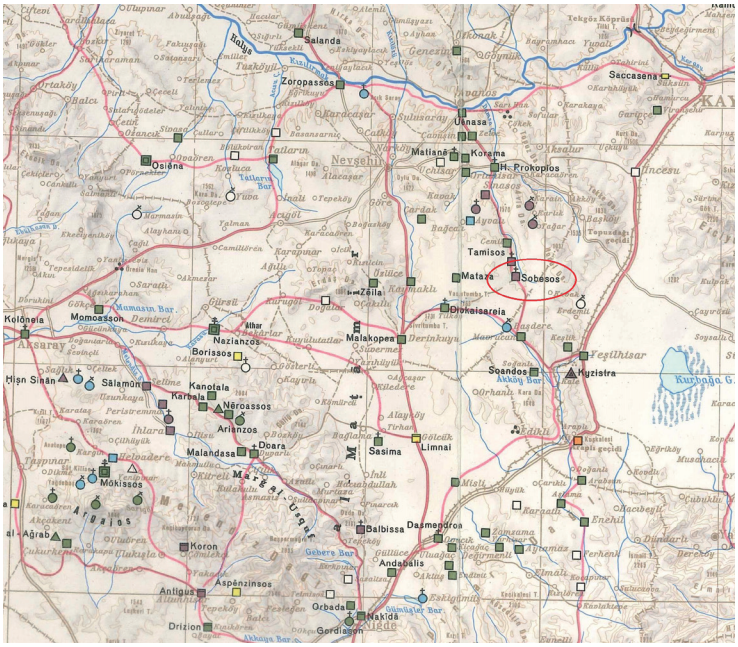

Fig. 1 Localization of Şahinefendi Settlement (Hild-Restle, 1981).

Fig. 2 Aerial Photo of Şahinefendi Settlement

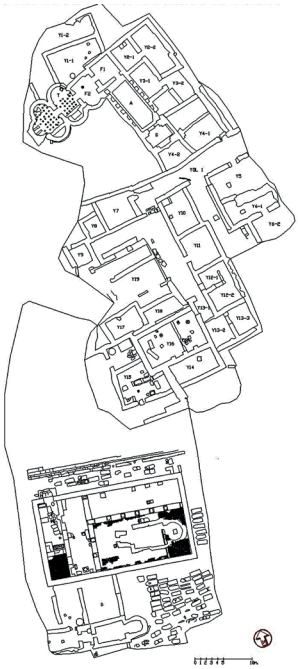

Fig. 3 Settlement Plan

Fig. 4 Aerial Photo of Villa I

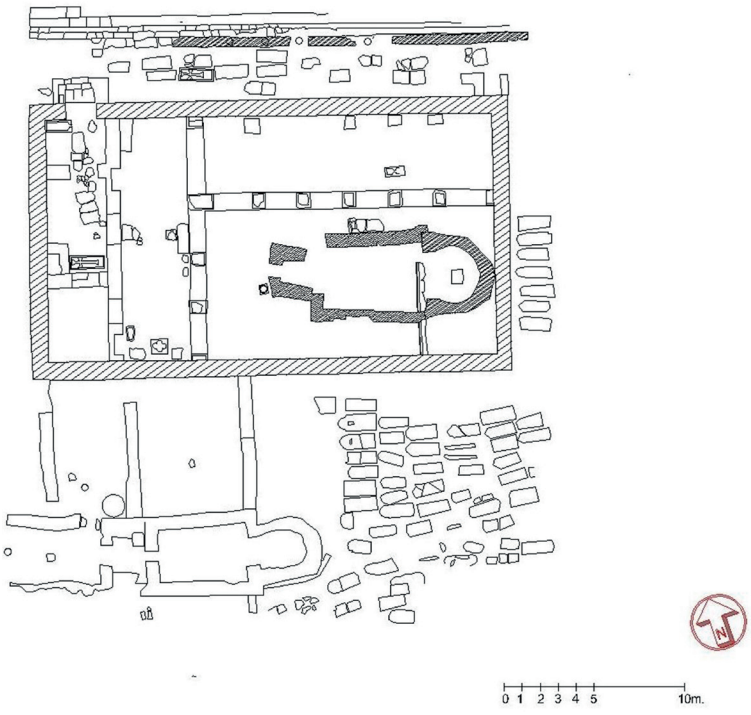

Fig 5 Plan of Villa I

Fig. 6 Villa I, Mosaic Space
(Nevşehir Archeology Museum Archive)

Fig. 7 Villa I,
Mosaics of Southeast Corner
Space

Fig. 8 Bath, Aerial Photo

Fig. 9 Tomb Inscription

Fig. 10 Tomb Inscription

OLBA XXXI, 2023, 323-340
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 20.07.2022
Makale Kabul | Accepted : 09.10.2022

SPÄTANTIKE SARKOPHAGE IN GEORGIEN

Guntram KOCH – Nergis ATAÇ*

ÖZ

Gürcistan'da Geç Antik Lahitler

Eski Çağ'da Gürcistan'da, ölüleri taş lahitlere gömme geleneği gelişmemiştir. Gürcistan'da, lahitlerin altın çağının yaşandığı 2. yüzyılın ikinci yarısı ile 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiş Anadolu'da korunmuş 6000 civarı örnekten tek biri dahi yoktur. Antik Çağ'dan ya da Erken Hıristiyanlık Döneminden Gürcistan'da sadece altı örnek bilinmektedir. Bunlardan Batumi parçasının kapağında, antitetik dağ keçisi olarak tanımlanabilecek figürlü kabartma (6. yüzyıl?) vardır. Tasvir, Anadolu'da göğsünde antitetik kabartma olan lahitleri örnek almış olabilir. Balitschi'de bulunmuş lahitte sadece olağandışı büyüklükte yazıt ve kapağında haç süslemesi vardır. Dmanisi'deki lahitte sadece kapağın iç kısmına dışardan görünmeyecek biçimde işlenmiş haç süslemesi (6. yüzyıl) görülür. Kutaisi, Pityus ve Sebastopolis'teki üç lahit (5-6. yüzyıl) "atropotik" biçimlidir. Benzer örnekler, Anadolu ve diğer bölgelerde Roma İmparatorluğu ve Geç Antik dönemine ait bilinen örnekler arasında tespit edilmiş değildir. İstanbul'da, Erken Hıristiyanlık Dönemi, Prokonnessos mermerinden yapılmış birkaç lahitte derin işlenmiş atropoid özellikli örnek bulunmaktadır. Fakat bunlar dikdörtgen formundadır. Gürcistan'da korunmuş geç dönem toplam altı lahit oldukça sade fakat kendine has karaktere sahiptir. Bunlar Anadolu veya başka bir bölgeden getirilmemiş, yerel atölye işidirler. Buna karşın Anadolu ve Konstantinopolis ile olan bağlantılar giderek güçlenmektedir.

Anahtar Kelimler: Gürcistan, Geç Antik, Lahit, Atropoid.

* Prof. Dr. Guntram Koch, Christlich Archäologisches Seminar, Biegenstr. 11, 35037 Marburg/Deutschland. E-posta: kochg@staff.uni-marburg.de.
Dr. Nergis Ataç, Antalya-TR. E-posta: nancytuba@yahoo.com, Orcid No: 0000-0002-8598-6029
Dank der großzügigen Unterstützung durch den Generaldirektor des Georgischen Nationalmuseums, Prof. Dr. David Lordkipanidze, konnten auf drei Reisen 2017, 2018 und 2019 zahlreiche Bauten und Museen besucht werden. Prof. Dr. Nino Lordkipanidze sei herzlich für ihren Einsatz, die Informationen und die Diskussionen gedankt, durch die die Aufenthalte in Georgien jedes Mal zu einem Vergnügen wurden. Dank gilt auch der Byzantion Stiftung für einen Zuschuss zu den Reisekosten von N. Ataç.

ZUSAMMENFASSUNG

Im antiken Georgien hat sich die Sitte, Verstorbene in Sarkophagen aus Stein zu beerdigen, nicht durchgesetzt, in völligem Gegensatz zu Kleinasien. Es gibt kein einziges Exemplar aus der Blütezeit der Sarkophage im 2. und in der ersten Hälfte des 3. Jhs. n.Chr., aus der in Kleinasien ungefähr 6000 Exemplare erhalten sind. Aus der Spätantike, d.h. der frühchristlichen Zeit, sind aus Georgien nur sechs Beispiele bekannt. Das Stück in Batumi hat eine figürliche Darstellung auf dem Deckel, nämlich antithetische Steinböcke (wahrscheinlich 6. Jh. n.Chr.). Vorbilder könnten Sarkophage aus Kleinasien gewesen sein, die antithetische Tiere auf dem Kasten haben. Ein Sarkophag aus Balitschi hat als einzigen Schmuck eine Inschrift mit außergewöhnlich hohen Buchstaben sowie ein Kreuz auf dem Deckel (6./7. Jh. n.Chr.). Der Sarkophag in Dmanisi (6. Jh. n.Chr.) ist – ganz ungewöhnlich – lediglich mit einem kleinen Kreuz auf der Unterseite des Deckels dekoriert, das über dem Gesicht des Toten angebracht war. Die drei Sarkophage in Kutaisi, Pityus und Sebastopolis haben "anthropoide" Form (5./6. Jh. n.Chr.). Aus der Römischen Kaiserzeit und der Spätantike gibt es keine Parallelen in Kleinasien oder anderen Gegenden. In Konstantinopel haben einige wenige frühchristliche Sarkophage, die aus prokonnesischem Marmor bestehen, eine "anthropoide" Aushöhlung, aber ihr Äußeres ist rechteckig. Angeschlossen wird ein ähnlicher Sarkophag aus Susa. Alle sechs in Georgien erhaltenen Sarkophage sind handwerklich sehr einfach, aber alle haben Besonderheiten. Sie sind nicht aus Kleinasien oder einer anderen Gegend importiert, sondern in lokalen Werkstätten hergestellt worden. Mehrfach sind Verbindungen zu Kleinasien und Konstantinopel festzustellen.

Schlüsselwörter: Georgien, Spätantike, Sarkophag, Atropoide.

Im Gebiet des heutigen Georgien hat sich die Sitte, Sarkophage aus Stein für die Beisetzung von Toten zu verwenden, nicht durchgesetzt. Es lassen sich nur sechs Exemplare nachweisen, die alle aus der christlichen Spätantike stammen dürften. Um die Besonderheiten dieser Sarkophage deutlich zu machen, muss zeitlich und räumlich etwas ausgeholt werden. In der römischen Kaiserzeit gab es drei Zentren der Herstellung von Sarkophagen, nämlich Rom, Athen und Dokimeion (Phrygia, Kleinasien)[1]. Ihre Produkte waren nicht nur auf die jeweilige Stadt und ihre Umgebung beschränkt, sondern wurden weithin exportiert, allerdings in unterschiedlicher Anzahl sowie in verschiedene Gegenden. Die „Hauptproduktion" setzte in Rom ca. 110/20 und in Athen sowie Dokimeion ca. 120/30 n.Chr. ein. Seit 249 n.Chr. gab es verheerende Einfälle der Sasaniden in die Provinzen Syria und Palaestina und dann in das südliche und mittlere Kleinasien, bis hin nach Ankara. Außerdem stießen die Goten und andere germanische Stämme mehrfach in das nordwestliche und westliche Kleinasien vor. Das alles brachte es mit sich, dass sowohl in Athen wie in Dokimeion die Infrastruktur zusammenbrach und Sarkophage ab 250/60 n.Chr. nicht mehr hergestellt werden konnten[2]. Denn die Werkstätten in Athen hingen weitgehend, diejenigen in Dokimeion völlig vom Export ab. Nach 250 n.Chr. dürfte es aber im gesamten Kleinasien kaum noch Auftraggeber gegeben haben, die sich einen Luxus-Gegenstand wie einen großen, mit Reliefs oder sogar – bei den Exemplaren von Dokimeion – mit reicher Architektur versehenen Sarkophag leisten konnten.

1 Koch – Sichtermann 1982, 35-275 (Rom). 366-475 (Athen). 497-509 (Dokimeion); Koch 2001, 88-139 (Rom); 140-162 (Athen); 163-173 (Dokimeion); Koch, 2010, 2-9. 38-46; 78-80.

2 Koch 2017, 323-355 (mit weiterer Literatur).

Obwohl sich die politische und wirtschaftliche Situation in den Provinzen im Osten des Reiches im späten 3. Jh. wieder besserte und es im 4. und 5. Jh. n.Chr. zu einer neuen Blüte kam, wurden weder in den früheren Zentren Athen und Dokimeion noch in anderen Orten aufwendige Sarkophage produziert. Sowohl in Dokimeion wie in Athen war die Tradition abgerissen, und es waren keine Bildhauer vorhanden, die Sarkophage herstellen konnten. Wahrscheinlich fehlte auch die Nachfrage nach ihnen. Denn offensichtlich hatten sich in den östlichen Teilen des Reiches, also den Provinzen auf dem Balkan, in Kleinasien und im Vorderen Orient, die Bestattungssitten völlig geändert, in weitgehendem Gegensatz zu Rom und dem Westen. Große Sarkophage aus Stein wurden nur noch sehr selten in Auftrag gegeben, aufwendige, mit figürlichen oder dekorativen Reliefs versehene Stücke überhaupt nicht mehr. Die Gründe für diesen Wandel kennen wir nicht, er lässt sich aber eindeutig an den erhaltenen Monumenten ablesen[3]. Von circa 120 bis 250/60 n.Chr., also einem Zeitraum von circa 130-140 Jahren, sind in Kleinasien circa 6000 Sarkophage erhalten, die mit Reliefs geschmückt sind. Aus frühchristlicher Zeit, also dem 4. bis 6. Jh. und somit einem Zeitraum von circa 250 Jahren, sind es dagegen nur circa 100 Exemplare. Unter ihnen ist eine größere Anzahl an paganen Sarkophagen, die von Christen wiederverwendet worden sind, also nicht als Werke der Spätantike gelten können.

Für das private Grab wurden, so lässt sich erschließen, nur in wenigen Ausnahmen größere Mittel ausgegeben. Stattdessen wurde Geld für den Bau von Kirchen und ihre Ausstattung zur Verfügung gestellt[4]. Das ist in vielen Kirchen durch Inschriften auf Fußboden-Mosaiken belegt, auf denen die Stifter genannt werden[5].

Nur in Konstantinopel, der neuen Hauptstadt des Reiches seit 330, sind ab ca. 380 n. Chr. figürlich geschmückte Sarkophage hergestellt worden, und zwar sowohl aus Marmor wie aus Kalkstein[6]. Da die Stadt bis heute durchgehend und dicht besiedelt ist, haben sich nur recht wenige Stücke, fast alles Fragmente, erhalten. Einige große Sarkophage, aus Marmor von Prokonnesos bestehend, wurden von Konstantinopel nach Ravenna exportiert, das im frühen 5. Jh. n.Chr. Hauptstadt des westlichen Teiles des Römischen Reiches geworden war[7]. Durch günstige Umstände sind sie dort nicht zerstört worden. Einzelne Exemplare aus Marmor wurden nach Dalmatia, Achaia, Rhodos, Bithynia und Pontos exportiert, nicht jedoch nach Kolchis[8].

Zumindest seit ca. 420/30 n. Chr. wurde in Konstantinopel zunehmend auf figürliche Szenen verzichtet. Als Schmuck dienten Kreuze, dazu manchmal dekoratives Beiwerk und in wenigen Fällen Tiere, die ein Kreuz verehren oder auf ein Mittelmotiv ausgerichtet sind[9]. In den Provinzen in Kleinasien sind ebenfalls nur Kreuze sowie dazu manchmal

3 Deckers – Koch 2018, 109 f.
4 Siehe z.B.: Koch 2007, 206-319 (eine Auswahl an Kirchen und anderen spätantiken Bauten im Gebiet der heutigen Türkei; dazu kommen zahlreiche neue Funde); Haensch 2017, 331-392. – Zur Situation im Westen des Reiches: Brown 2014; Brown 2018.
5 Als Beispiele: Scheibelreiter 2006; Şimşek 2015, 67-79. – Für Palaestina: Baumann 1999.
6 Koch 2000, 399-443; Deckers – Koch 2018, 1-18.
7 Koch 2000, 379-398 Taf. 95-107; Deckers – Koch 2018, 12-17; Koch 2019, 454-463.
8 Koch 2000, 436-443.
9 z.B. Koch 2000, 411-415 Taf. 99-101. 105. 106. 120. 121. 195. 197. 199-201; Deckers – Koch 2018, 9 f. 118 Nr. 176; 126 Nr. 241 Taf. 65, 2.

dekorative Versatzstücke und in wenigen Ausnahmen antithetische Tiere als Schmuck der Sarkophage verwendet worden. Außerdem können Inschriften vorhanden sein.

In Batumi wird ein Sarkophag aufbewahrt, der zwar eine recht grobe Arbeit zeigt, aber ein außergewöhnliches Beispiel seiner Gattung ist (fig. 1-2. 4-8)[10]. Über die Fundumstände sowie seine ehemalige Aufstellung und Verwendung ist nichts bekannt[11]. Als Material ist ein grober Kalkstein mit großen Einschlüssen verwendet worden. Der Kasten ist nur flüchtig behauen. An beiden Langseiten sind je zwei Löcher vorhanden, die sorgfältig gebohrt sind (fig. 1-2). Im Inneren des Kastens ist – bei der heutigen Aufstellung des Sarkophages im Museum – links ein flaches „Kopfkissen" vorhanden (fig. 7). Bei kaiserzeitlichen Sarkophagen ist ein derartiges „Kissen" häufig zu finden, allerdings wohl immer rechts[12]. Der Deckel ist gewölbt. Ungewöhnlicher Weise ist – bei der derzeitigen Aufstellung – sein linker Teil gesondert gearbeitet (fig. 1. 6-8). Wie er angesetzt war, bleibt offen. Denn Löcher für die Aufnahme von Klammern aus Metall sind nicht vorhanden. Es weist auch nichts darauf hin, dass der Teil neuzeitlich abgesägt worden ist.

Am Rande des Deckels läuft ein leicht erhabener Rahmen um (fig. 1-2. 4-6). Die Oberfläche des kleinen Teiles ist stark beschädigt; dort ist von der Rahmung nichts zu erkennen (fig. 8). Die Fläche des Deckels wird durch ein Kreuz in vier Kompartimente geteilt, in denen jeweils ein Steinbock abgebildet ist. Die Arme des Kreuzes verbreitern sich an den Enden nicht. Es ist also die Frage, ob tatsächlich ein „Kreuz" gemeint ist oder ob es sich lediglich um einen Rahmen handelt. Der Sarkophag ist aber eindeutig spätantik, also in einer Zeit entstanden, als der christliche Glaube vorherrschte. Weiterhin ist er ebenso eindeutig in einer lokalen Werkstatt hergestellt worden, weit entfernt von Konstantinopel. So wird man vielleicht annehmen dürfen, dass der „Rahmen" durchaus als „Kreuz" verstanden worden ist.

Für eine zeitliche Einordnung des Sarkophages in Batumi gibt es keinerlei Anhaltspunkte. Es können nur einige allgemeine Überlegungen angestellt werden. Aus dem Gebiet des heutigen Georgien und in georgischen Kirchen in der nordöstlichen Türkei ist eine größere Anzahl an Reliefs erhalten, die im Mittelalter entstanden sind. Jedoch finden sich für Darstellung und Stil des Sarkophages in Batumi keine Parallelen unter ihnen. Eine Datierung in das Mittelalter (11./12. Jh.), wie sie in der Beschriftung im Museum in Batumi vorgeschlagen wird, erhält also keine Bestätigung[13].

10 Batumi, Khariton Akhvlediani Museum von Adscharien, Inv. ADM N 42 (Kasten: Höhe 0,39, Länge 1,96, Tiefe 0,73 m; Deckel: Höhe 0,35, Länge 1,71, Tiefe 0,72 m; Deckel-Fragment: Höhe 0,34, Länge 0,36, Tiefe 0,70 m). – Dem Direktor des Museums, Dr. Otar Gogolischvili, sei für Photo- und Publikations-Genehmigung gedankt.

11 Der Sarkophag wurde im Jahre 1938 aus Alme, Bezirk Khulo, in das Museum gebracht. Wo er in dem Dorf gestanden hat, lässt sich nicht mehr feststellen.

12 Derartige „Kissen" sind häufig zu finden, werden vielfach beschrieben, sind allerdings selten dokumentiert: Koch – Sichtermann 1982, 65; Walker 1990, Abb. 1 A. C; 2 A. C; 3 C; Taf. 2, 6d; Koch 2001, 39 f. Abb.14.

13 Zusammenstellung des Materials: Dadiani 2017; D. Mindorashvili, Otar Lordkipanidze Institut – Archäologisches Zentrum, Georgisches Nationalmuseum, Mittelalter-Archäologe und Kenner der mittelalterlichen Skulptur Georgiens, schließt ebenfalls eine Datierung in das Mittelalter aus (mündlicher Hinweis Juni 2018).

In Konstantinopel setzten die mit Kreuzen geschmückten Sarkophage um 400 n. Chr. ein[14]. Frühere Exemplare sind auch in den Provinzen Kleinasiens nicht nachzuweisen. Die – insgesamt recht wenigen – Stücke in Kleinasien lassen sich nur ganz allgemein in das 5./6. Jh. einordnen[15]. Zu den spätesten dürfte eines der sehr wenigen Exemplare gehören, das wahrscheinlich durch seine Inschrift datiert ist, und zwar in die Jahre 591/92 n.Chr. (Fig. 3).[16] In seinen Proportionen, nicht jedoch der Darstellung, ist es mit dem Sarkophag in Batumi zu vergleichen. Hervorzuheben ist, dass auch ein gerundeter Deckel vorhanden ist, wie er sehr selten bei frühchristlichen Sarkophagen begegnet.

Das Gebiet von Kolchis, das westliche Georgien, war zwischen Byzantinern und Sasaniden umstritten. Zur Abwehr der Sasaniden wurden unter Kaiser Justinian um 540 n.Chr. mehrere Festungen ausgebaut und gewaltig verstärkt[17]. Das lässt sich beispielsweise in Petra, direkt an der Küste des Schwarzen Meeres auf einem hohen Felsen gelegen[18], oder, besonders eindrucksvoll, in Archaiopolis – Nokalakevi sehen[19].

Eine Möglichkeit wäre, dass in dieser Zeit der besonders engen Verbindungen von Kolchis mit dem Byzantinischen Reich eine hochgestellte Persönlichkeit, die vielleicht sogar in byzantinischen Diensten stand oder gestanden hatte, den Sarkophag mit dem mit Relief geschmückten Deckel in Auftrag gegeben hat, der jetzt in Batumi steht. Diese Person könnte ein Exemplar dieser Gattung irgendwo, vielleicht in Kleinasien, möglicherweise auch in Konstantinopel, gesehen haben. Nach seiner Beschreibung hat er dann von einem lokalen Bildhauer ein derartiges Stück anfertigen lassen, in dem er – vielleicht zusammen mit seiner Frau – bestattet werden wollte. Bildhauer, die Sarkophage kannten, standen nicht zur Verfügung, und auch der Auftraggeber hatte nur allgemeine Vorstellungen, wie ein Sarkophag geschmückt werden könnte. So ließ er auf dem Deckel, der im Verhältnis zum Kasten recht hoch ist, die ihm vertrauten Steinböcke abbilden und nicht Schafe, Widder oder Hirsche, wie sie in einzelnen Beispielen in Konstantinopel und Kleinasien begegnen.

Auch wenn diese Überlegungen nicht richtig sind, dürfte man den Sarkophag in Batumi kaum anders als in das späte 5. oder – mit größerer Wahrscheinlichkeit – in das 6. Jh. n. Chr. datieren können.

Für die ehemalige Verwendung des Sarkophages in Batumi ist auch eine andere Möglichkeit denkbar. Zum einen ist fraglich, warum auf Vorder- und Rückseite die jeweils zwei sauber gebohrten Öffnungen vorhanden sind. Sie werden kaum zu irgendeiner späteren Zeit nachträglich derartig sorgfältig eingemeißelt worden sein, um den Kasten als Brunnen wiederverwenden zu können. Zum anderen hat die Teilung des Deckels keine Parallele. Der kleinere Teil ist nicht durch einen Zufall abgebrochen, und er war mit dem größeren auch nicht durch Klammern verbunden. Es muss also

14 Koch 2000, 411-415; Deckers – Koch 2018, 9 f.
15 Koch 2000, 559-571; Deckers – Koch 2018, 109-117.
16 Afyon, Archäologisches Museum, Inv. 1440 (aus Amorion): Koch 2000, s. Register 639 Taf. 197; Deckers – Koch 2008, 117 Nr. 175 Taf. 65, 3.
17 Prok., ktism. III 7, 5-9; Prokop, Pers. II 29, 15-18.
18 Prok., ktism. III 7, 6; Plontke-Lüning 2007, 103, Katalog 253 Taf. 180.
19 Everill 2014.

ganz speziell in Auftrag gegeben worden sein, dass der Deckel in zwei Teilen, einem größeren und einem kleinen, angefertigt werden sollte. Die Frage ist, ob es sich um einen Sarkophag gehandelt, in dem eine für heilig angesehene Person, ein Mann oder eine Frau, bestattet war? Vielleicht wurde der kleine Teil des Deckels am Kopfende zu gewissen Anlässen abgenommen, um den Blick auf die Reliquien freizugeben, die in Tücher eingewickelt gewesen sein werden. Möglicherweise konnten bei dieser Gelegenheit auch Kontakt-Reliquien hergestellt und Öl nachgefüllt werden. Der kleinere Teil des Deckels wäre also nicht mit dem größeren durch Metall-Klammern verbunden worden, weil man ihn bei Bedarf bewegen wollte.

Bei zahlreichen frühchristlichen Reliquiaren aus Stein sind am Deckel und Kasten Öffnungen vorhanden (fig. 9-11)[20]. So konnte durch den Deckel Öl in den Kasten gegossen werden. Es berührte die Knochen, die im Kasten lagen, und floss auf der Vorder- oder einer Nebenseite wieder heraus. Dort konnte es von Pilgern in kleinen Flaschen, die aus Ton, Glas oder Metall bestanden, abgefüllt und mit nach Hause genommen werden[21]. Für den Sarkophag des Heiligen Sergios in Resafa – Sergiupolis ist bei überaus sorgfältigen Ausgrabungen diese Sitte nachgewiesen worden. Das wird im Grundriss und in der Skizze des Raumes im Nordosten der Hauptapsis der Basilika A in Resafa deutlich, die aufgrund des Befundes der Ausgrabungen angefertigt werden konnten und den Zustand des 6. Jhs. n.Chr. zeigen[22]. Der Sarkophag ist zwar nicht erhalten, seine Aufstellung konnte aber anhand der Fußboden-Platten rekonstruiert werden. Man kam zum einen von Westen an eine der Langseiten des Sarkophages heran. Die meisten Pilger werden aber an der anderen Langseite, also im Osten, an dem Sarkophag entlang gegangen sein, und zwar von Norden nach Süden. Zahlreiche kleine Fragmente von Fläschchen aus Glas, die in dem Raum gefunden wurden, zeigen, dass die Pilger aus dem Sarkophag Öl erhielten, das in Glas-Fläschchen abgefüllt wurde. Durch die Berührung mit den Reliquien des Heiligen war es mit Wunderkraft aufgeladen. Wenn ein Fläschchen aus Versehen zerbrach, wurden die Fragmente an Ort und Stelle belassen. Im Laufe der Jahre sammelten sich zahlreiche Glas-Bruchstücke an, und es wurde ein neuer Fußboden über sie gelegt.

Es wäre also denkbar, dass der Sarkophag in Batumi Reliquien eines oder einer Heiligen enthalten hat. Er könnte in einer Kirche, vielleicht in einem Annex, frei aufgestellt gewesen sein. So konnten Pilger an beiden Langseiten an ihn herankommen, um aus den jeweils zwei Öffnungen, aus denen vielleicht dünne Metall-Rohre hinausgeführt haben, Öl abzufüllen. Bei Reliquiaren ist häufig im Deckel eine Öffnung vorhanden, um Öl einzufüllen, nicht jedoch beim Sarkophag in Batumi. Wenn man aber den kleinen Teil des Deckels etwas bei Seite schob, konnte man leicht Öl in den Kasten gießen. Der Raum, in dem der Sarkophag aufgestellt gewesen sein könnte, wird sicher nicht so reich mit Marmor-Platten und sogar Mosaiken ausgestattet gewesen sein, wie sich das in Resafa erschließen lässt[23].

20 Comte 2012, 382-384 Abb. 373.
21 z.B. Gessel 1988, 183-202; Aydın 2009, 1-23; Aydın 2011, 61 f. Nr. 14-16; 117 f. Abb. 41-44.
22 Ulbert 1986, 43-60 Abb. 30. 31. 33; 137-144.
23 siehe Anm. 22.

Für Kolchis ist der Sarkophag in jedem Fall etwas Besonderes, sei es, dass er einer hochgestellten Person als Grabstätte gedient hat, sei es, dass er die Reliquien einer als heilig geltenden Person aufgenommen hatte und in einer Kirche aufgestellt war.

Der Sarkophag, der in Balitschi (circa 50 km süd-westlich von Tbilisi) gefunden worden ist, stand viele Jahre lang im Ethnographischen Museum in Tbilisi und ist jetzt in das neue Museum in Bolnisi gebracht worden (fig. 12-14)[24]. Der Kasten ist nur grob behauen. Auf dem dachförmigen Deckel sind in großen Buchstaben eine alt-georgische Inschrift in zwei Zeilen sowie ein Kreuz abgebildet, die im Relief leicht vorstehen. Die Inschrift, „Christus, gedenke der Seele des Iese", gibt keine Angaben, die eine genauere Datierung ermöglichen. Als Entstehungs-Zeit wird das 6./7. Jh. vorgeschlagen. Inschriften sind auf frühchristlichen Sarkophagen, wenn man das gesamte Material überblickt, recht selten, und nur in wenigen Fällen nennen sie das Todes-Jahr der beigesetzten Person. Sofern die Sarkophage in Grabgebäuden gestanden haben, waren Inschriften vielleicht am Gebäude angebracht gewesen. In den Provinzen Kleinasiens und des Vorderen Orients ist bisher keine Parallele dafür bekannt, dass eine Inschrift so groß und betont, noch dazu in Relief, auf einem Deckel vorhanden ist. Ein Kreuz oder mehrere Kreuze würde man auf dem Kasten erwarten, nicht jedoch ausschließlich auf dem Deckel. Der Auftraggeber, ein Herr mit Namen Iese, hat vielleicht in Kleinasien provinzielle Sarkophage mit Inschriften und Kreuzen gesehen und dann in einer lokalen Werkstatt nach seinen Angaben ein Exemplar für sich herstellen lassen. Der Bildhauer hatte keine Erfahrung und hat deshalb ein ungewöhnliches Stück angefertigt.

Im Jahre 1981 wurde in Yaqubo (2 km westlich von Dmanisi) ein schlichter Sarkophag gefunden (fig. 15-16)[25]. Lediglich auf der Innenseite des Deckels ist rechts, also oberhalb des Kopfes der beigesetzten Person, ein kleines Kreuz abgebildet. In seiner Form ähnelt es dem Kreuz an der Sioni-Kirche in Bolnisi, die durch die Inschrift wahrscheinlich in die Jahre zwischen 478 und 493 n.Chr. datiert ist[26]. Der Sarkophag dürfte im 6. Jh. hergestellt worden sein. Überaus ungewöhnlich ist, dass der Schmuck, in diesem Fall ein kleines Kreuz, auf der Unterseite des Deckels, also der Innenseite des Sarkophages angebracht und von außen nicht zu sehen ist. Man hat sich wohl vorgestellt, dass der Tote immer auf das Kreuz blicken sollte. Die einzige bekannte Parallele aus frühchristlicher Zeit ist der Deckel eines Grabes, das in den Felsen getieft ist („Chamosorion"), in Khirbat Kilya (Provinz Palaestina); er lässt sich nur allgemein in das 6. Jh. datieren[27]. Das Kreuz ist größer und in stärkerem Relief ausgearbeitet (fig. 17). Bei den kaiserzeitlichen Sarkophagen ist in einer Ausnahme innen eine Inschrift, in einer anderen sogar ein reicher Reliefschmuck angebracht[28].

24 Djaparidse 1972, 124-136; Schanidse 1972, 137-143 (für den Hinweis sei O. Lordkipanidse [†], für weitere Informationen S. Gagoshidze gedankt). – Höhe 0,90 (mit Deckel), Länge 2,15, Tiefe 0,78 m; rötlicher Tuff .

25 Dmanisi, Museum: Kopeliani 2001, 303-310 Taf. 3-4 (Georgisch, mit engl. Resümee) – Höhe 0,72, Länge 2,05, Tiefe 0,73 m; Höhe des Deckels 0,33 m; rötlicher Tuff.

26 Mepisaschwili – Zinzadse 1987, 151 Abb. 221; Plontke-Lüning 2007, Katalog 87-96.

27 Deckers – Koch 2018, 147 Nr. 320.

28 Koch – Sichtermann 1982, 65. 301 Taf. 328 (Vasto; Simpelveld, jetzt in Leiden).

Ein Kasten im Museum in Kutaisi ist zwar eine handwerklich einfache Arbeit, er bietet aber etwas Ungewöhnliches (fig. 18)[29]. Sarkophage der Römischen Kaiserzeit und der Spätantike sind überwiegend rechteckig. In Rom und in einigen Provinzen im Westen gibt es auch Exemplare mit gerundeten Seiten oder in Form einer Wanne[30]. Beispiele, die den Umriss einer menschlichen Gestalt nachahmen, sogenannte anthropoide (oder „anthropomorphe“) Sarkophage, sind weder aus der Kaiserzeit noch aus frühchristlicher Zeit bekannt. Lediglich in Konstantinopel sind einige wenige frühchristliche Stücke gefunden worden, die innen eine „anthropoide“ Aushöhlung haben, außen aber rechteckig sind (fig. 19-20)[31]. Sie bestehen aus Marmor von Prokonnesos, sind sehr niedrig und schlicht. Einige wenige tragen auf einer Lang- und in Ausnahmen dazu auf einer Schmalseite ein ganz flaches Kreuz als Schmuck.

Zwei vergleichbare Exemplare, ebenfalls aus Kalkstein hergestellt, sind in Pityus (Pitsunda; fig. 21. 22, 1) und Sebastopolis (Suchumi; fig. 22, 2) im nordwestlichen Georgien (Abkhasien) gefunden[32]. Zu demjenigen in Pityus gehört ein niedriger Deckel in Form eines flachen Daches. Die drei Stücke haben eine ähnliche Grundform, unterscheiden sich aber in Details. Bei den Exemplaren in Pityus und Kutaisi ist beispielsweise das Kopfende innen hufeisen-förmig; bei dem in Sebastopolis ist ein „Kopfkissen“ vorhanden; bei demjenigen in Kutaisi wird das Fußende nicht so schmal wie bei den anderen beiden. Deshalb ist es nicht wahrscheinlich, dass die drei Exemplare in einer Werkstatt hergestellt und dann an die jeweiligen Fundorte transportiert worden sind. Das Problem wird damit aber größer: warum sind in drei Orten in Ost-Pontos Steinmetzen auf die Idee gekommen, derartig ungewöhnliche Sarkophage anzufertigen, für die es im gesamten Byzantinischen Reich keine Parallelen gibt?

Der Sarkophag in Pityus stand in einem kleinen rechteckigen Gebäude nahe bei einer Kirche. Es wird als Martyrion bezeichnet, wäre also für eine Person bestimmt, die als heilig angesehen wurde. Der Bau könnte aber auch das Grab einer reichen Person und ihrer Familie gewesen sein. Aufgrund allgemeiner Überlegungen kann er und somit wahrscheinlich auch der Sarkophag in das 5./6. Jh. n.Chr. datiert werden. Auch das Stück in Kutaisi ist wahrscheinlich in dieser Zeit entstanden. Für die Exemplare in Konstantinopel gibt es keine Anhaltspunkte. Sie werden an das Ende der Produktion frühchristlicher Sarkophage in dieser Stadt und vorschlagsweise in das 6./7. Jh. eingeordnet.

Sarkophage in anthropoider Form gab es im Alten Ägypten[33], in Palaestina, das von Ägypten abhing[34], sowie in Sidon (heute südlicher Libanon), ebenfalls unter dem

29 Kutaisi, Museum Inv. 8894-A-648 (alte Nummer 2560): Lanchava 2015, 222 Abb. 182 (Höhe 0,45, Länge 2,32 Tiefe 0,63 m; Kalkstein). – Fundort: Kutaisi, Umgebung der Bagrati Kathedrale.

30 Koch – Sichtermann 1982, 80-82 Taf. 103. 109. 111. 112. 123. 124 (und viele andere).

31 Koch 2000, 414 f. Abb. 51; Deckers – Koch 2018, 72. 77 Nr. 113-115. 129 Taf. 41. 46, 1.

32 Chroushkova 1985, 207-210; Khroushkova 1986, 2674-2677 Abb. 18. 22; Koch 2000, 571 mit Anm.86; Khroushkova 2006, 34 Taf. 8c-e (mit Hinweis in Anm. 49, dass in der Region zwei weitere anthropoide Exemplare gefunden seien, die aber verloren seien). – Der angebliche Sarkophag des Johannes Chysostomos († 407 in Komana) in der Kirche von Kamani, in der Nähe von Suchumi, ist ein grob behauener Kasten: Reißner 1989, 133 (oben; dort die Kathedrale von Suchumi als Standort angegeben).

33 Buhl 1959; Lembke 2001, 26-28; Grallert 2002, 191-215.

34 Richter 2000, 243-271.

Einfluss von Ägypten[35], dazu vereinzelt in anderen Gegenden. Die Exemplare aus Sidon bestehen fast alle aus Marmor (vor allem wohl aus Marmor von Paros) und wurden sogar bis in den Westen des Mittelmeer-Gebietes exportiert, wenn auch in geringer Anzahl. Sie wurden im 5. und vor allem im 4. Jh. v.Chr. hergestellt. Es ist völlig unwahrscheinlich, dass die drei Exemplare in Kutaisi, Pityus und Sebastopolis von denjenigen aus Sidon beeinflusst worden sind, die zumindest 800 Jahre älter waren. Vielleicht wurden sie von Personen in Auftrag gegeben, die in Konstantinopel gewesen waren, dort Stücke mit der anthropoiden Aushöhlung gesehen hatten und für die eigene Bestattung in lokalen Werkstätten vergleichbare Exemplare aus lokalem Kalkstein anfertigen ließen.

Hier sei noch ein rätselhaftes Stück angeführt, auch wenn derzeit wenig dazu gesagt werden kann. In dem kleinen Museum in Susa, südwestlicher Iran, ist seit einigen Jahren ein ähnlicher Sarkophag ausgestellt, der zusammen mit einem weiteren Exemplar 1994 in Hossein Abad (Susa) gefunden worden ist. (fig. 23)[36]. Im gesamten Iran scheinen sie völlige Einzelstücke zu sein. In keinem der zahlreichen Museen, die der Verfasser seit 1997 besuchen konnte, sind vergleichbare Exemplare ausgestellt[37]. Wäre es möglich, dass im Zusammenhang der Kriege zwischen Sasaniden und Byzantinern ein hochgestellter Perser derartige Sarkophage in Kolchis gesehen hat und für seine Bestattung ein Exemplar hat nach Susa bringen lassen? In Bishapur sind beispielsweise zwei Fragmente aus Marmor einer großformatigen Kopie der Aphrodite des Doidalses gefunden worden, die von einem der Kriegszüge der Sasaniden in das Byzantinische Reich aus Kleinasien überführt worden sein wird[38].

Wenn man die spätantiken Sarkophage überblickt, die in den Provinzen Kleinasiens und des Vorderen Orients erhalten sind, wird deutlich, dass die sechs Exemplare in Georgien nicht aus einer anderen Gegend importiert worden sind. Sie sind vielmehr vor Ort in lokalen Werkstätten hergestellt worden. Bei den Stücken aus Balitschi und Dmanisi spricht schon das verwendete Material, rötlicher Tuff, dafür. Er steht in der dortigen Gegend an und ist in frühchristlicher Zeit mehrfach verwendet worden[39]. Für das Exemplar in Batumi können vielleicht Vorbilder aus Kleinasien angenommen werden; genaue Parallelen sind dort jedoch nicht vorhanden. Die anthropoiden Kästen in Kutaisi, Pityus und Sebastopolis sind völlige Einzelstücke. Vorbilder waren möglicherweise anthropoide Sarkophage in Konstantinopel, auch wenn es sich bei ihnen um Kästen handelt, die zwar innen anthropomoph, außen aber rechteckig sind.

35 Frede 2000; Lembke 2001, 26-28.

36 Rahbar 2014; abstract 47: „No objects and bones were identified from these coffins but some sherds and some pieces of an alabaster censer were found outside of coffin N1.The lack of findings, makes it hard to estimate the date of these coffins but based on stamped bricks, pieces of ceramics and the alabaster censer, suggest Achaemenid era for these coffins.“ (unserem Freund Prof. Dr. Shahrokh Razmjou, Universität Teheran, sei für den Hinweis sowie Übersetzungen gedankt). Es hat den Anschein, dass die anthropoiden Kästen in einer Schicht beigesetzt waren, in der sich Fragmente von Objekten der achämenidischen Zeit befanden, die also „entsorgt“ worden waren. Für eine Datierung der Sarkophage würden sie, wenn diese Annahme richtig ist, gar nichts aussagen.

37 Das bestätigte auch S. Razmjou, der die Möglichkeit hatte, alle Museen im Iran, in denen es archäologische Funde gibt, zu besuchen (Auskunft Mai 2022).

38 S. Razmjou und von ihm befragte Kolleginnen und Kollegen an der Universität kennen keine Publikation.

39 Dadiani 2017, Taf. 57 ff. (zahlreiche Beispiele).

In dem Gebiet von Georgien, sowohl in Kolchis wie in Iberia, bestand keinerlei Tradition bei der Herstellung und Verwendung von Sarkophagen, die aus Stein gearbeitet sind. Für Bestattungen wurden Steinplatten locker zu Kisten zusammengelegt oder größere Gefäße aus gebranntem Ton sowie möglicherweise Kästen aus Holz verwendet. Es haben sich keinerlei Objekte erhalten, die oberirdisch ein Grab gekennzeichnet haben. Sie können aus Holz bestanden haben, so dass sie heute nicht mehr nachzuweisen sind. Die hier zusammengestellten sechs Sarkophage aus Stein sind also jeweils auf besonderen Auftrag in Werkstätten hergestellt worden, die sonst andere Gegenstände angefertigt haben. Die Auftraggeber scheinen Exemplare in Kleinasien und/oder Konstantinopel gesehen zu haben.

Aber, da beginnt schon das nächste Problem: es ist in Georgien so wenig an Skulpturen aus der christlichen Spätantike erhalten, die aus lokalen Werkstätten stammen, dass sich gar nicht sagen lässt, was die Bildhauer sonst gearbeitet haben.

Bibliographie und Abkürzungsverzeichnis

Aydın 2009	Aydın, A., "Türkiye Müzelerindeki Suriye Tipi Rölikerler", Sanat Tarihi Dergisi 18-2, 1-23.
Aydın 2011	Aydın, A., Lahit formlu rölikerler – Reliquiaries of the sarcophagus type, Antalya.
Baumann 1999	Baumann, P., Spätantike Stifter im heiligen Land, Wiesbaden.
Brown 2014	Brown, P., Through the Eye of a Needle. Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550 AD, Princeton.
Brown 2018	Brown, P., The Ransom of the Soul. Afterlife and Wealth in Early Western Christianity, Cambridge .
Buhl 1959	Buhl, M.-L., The Late Egyptian Anthropoid Stone Sarcophagi, Kopenhagen.
Chroushkova 1985	Chroushkova, L. G., "Rannekhristianskie sarkophagi iz Abkhazii", Vizantijskij Vremennik 45, 207-210.
Comte 2012	Comte, M.-C., Les reliquiaires du Proche-Orient et de Chypre à la période protobyzantine (IVe –VIIIe siècle). Formes, emplacements, fonctions et cultes, Bibl. AntTard 20, Turnhout.
Dadiani 2017	Dadiani, T. u.a., Medieval Georgian Sculpture, Tbilisi.
Deckers – Koch 2018	Deckers, J. G. – Koch, G., Repertorium der christlich-antiken Sarkophage V. Konstantinopel – Kleinasien – Thracia – Syria – Palaestina – Arabia, Wiesbaden.
Djaparidse 1972	Djaparidse W., "Sarkophag aus Balitschi mit alter georgischer Inschrift", Mazne 2, 124-136
Everill 2014	Everill, P. (Hrsg.), Nokalakevi Tsikhegoji Archaeopolis: Archaeological excavations 2001-10. Anglo-Georgian Expedition to Nokalakevi. BAR 2612, Oxford.
Frede 2000	Frede, S., Die phönizischen anthropoiden Sarkophage, Teil 1: Fundgruppen und Bestattungskontexte, Mainz.
Gessel 1988	Gessel, W., "Das Öl der Märtyrer. Zur Funktion und Interpretation der Ölsarkophage von Apameia in Syrien", Oriens Christianus 72,183-202.
Grallert 2002	Grallert, S., "Die ägyptischen anthropoiden Sarkophage aus den Nekropolen von Sidon", S. Frede (Hrsg.), Die phönizischen anthropoiden Sarkophage, Teil 2: Tradition – Rezeption – Wandel, Mainz 2002, 191-215

Haensch 2017 — Haensch, R., "Der Kirchenbau in der Dioecesis Asiana: Ein Vergleich mit dem Kirchenbau in den Patriarchaten Antiocheia und Jerusalem und dem in Italien", Die Christianisierung Kleinasiens in der Spätantike (ed. W. Ameling), AMS 87, Bonn, 331-392

Khroushkova 1989 — Khroushkova, L.-G., "Pitiunt et la littoral oriental de la mer Noire à l´époque paléochrétienne", N. Duval u.a. (Hrsg.), Actes du XIe Congrès International d´Archéologie Chrétienne, Lyon u.a. 21-28 sept. 1986, Band III, Rom, 2657-2661.

Khroushkova 2006 — Khroushkova, L., Les monuments chrétiens de la côte orientale de la mer noire, Abkhasie, IVe – XIVe siècles, Bibl. AntTard 9, Turnhout.

Koch 2000 — Koch, G., Frühchristliche Sarkophage, HdArch, München.

Koch 2001 — Koch, G., Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri, Istanbul.

Koch 2007 — Koch, G., Erken Hiristiyan Sanati. Giriş. Türkiye´deki erken hiristiyanlik dönemi önemli merkezler ile birlikte, Istanbul.

Koch 2010 — Koch, G., Türkiye´deki Roma Imparatorluk Dönemi Lahitleri, Istanbul.

Koch 2017 — Koch, G., "Überlegungen zum Ende der Sarkophag-Produktion in Kleinasien", Adalya 20, 323-355.

Koch 2019 — Koch, G., "Die ravennatischen Sarkophage", P. C. Bol u.a., Geschichte der antiken Bildhauerkunst, Bd. V, Worms, 454-463.

Koch – Sichtermann 1982 — Koch, G. – Sichtermann, H., Römische Sarkophage, HdArch, München.

Kopeliani 2001 — Kopeliani, J., "A sarcophagus from Dmanisi", Dmanisi Bd. III, Georgian Academy of Sciences, Tbilisi, 303-310 Taf. 3-4

Lanchava 2015 — Lanchava, O., The Archaeology of Kutaisi (Georgisch, mit englischer Kurzfassung), Kutaisi.

Lembke 2001 — Lembke, K., Phönizische anthropoide Sarkophage, Damaszener Forschungen 10, Mainz.

Mepisaschwili – Zinzadse 1987 — Mepisaschwili, R. – Zinzadse, W., Georgien. Kirchen und Wehrbauten, Leipzig-Weinheim.

Plontke-Lüning 2007 — Plontke-Lüning, A., Frühchristliche Architektur in Kaukasien. Die Entwicklung des christlichen Sakralbaus in Lazika, Iberien, Armenien, Albanien und den Grenzregionen von 4. bis zum 7. Jh. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung Band 23, Denkschr Wien 359, Wien.

Rahbar 2014 — Rahbar, M., "Do stone coffins found from Susa belong to Achaemenid period?", Modares Archeological Research 5/6, no. 10-11, 243-250.

Richter 2000 — Richter, H., "Anthropoide Sarkophage aus Palästina – Neue und alte Fragen", Frede Teil 2 a.O. 243-271.

Reißner 1989 — Reißner, I., Georgien. Geschichte – Kunst – Kultur, Freiburg.

Schanidse 1972 — Schanidse, A., "Die Inschrift auf dem Sarkophag aus Balitschi", Mazne 2, 137-143

Scheibelreiter 2006 — Scheibelreiter, V., Stifterinschriften auf Mosaiken Westkleinasiens, Tyche Suppl. 5, Wien.

Şimşek 2015 — Şimşek, C., Die Laodikeiakirche: Das Christentum im Lykostal, Denizli.

Ulbert 1986 — Ulbert, T., Die Basilika des Heiligen Kreuzes in Resafa-Sergiupolis. Resafa II, Mainz.

Walker 1990 — Walker, S., Catalogue of Roman Sarcophagi in the British Museum, CSIR Great Britain II 2, London.

Fig. 1 Batumi, Khariton Akhvlediani Museum von Adscharien: Spätantiker Sarkophag; 6. Jh. n.Chr. (Photo G. Koch)

Fig. 2 Deckel des Sarkophages Fig. 1 (Photo G. Koch)

Fig. 3 Afyon, Archäologisches Museum (aus Amorion): Lokaler Sarkophag aus Marmor; wahrscheinlich datiert 591/92 n.Chr. (Photo G. Koch)

Fig. 4-5 Details des Deckels des Sarkophages Fig. 1 (Photos G. Koch)

Fig. 6 Deckel des Sarkophages Fig. 1 (Photo G. Koch)

Fig. 7-8 Gesondert gearbeiteter Teil des Deckels des Sarkophages Fig. 1 (Photos G. Koch)

Fig. 9-11 Apameia (Syrien), Museum: Reliquiar; 6. Jh. n.Chr. (Photos G. Koch)

Fig. 12-14 Bolnisi, Museum: Sarkophag aus Balitschi; 6./7. Jh. n.Chr. (Photos: Otar Lordkipanidze Institut, Tbilisi/Georgien)

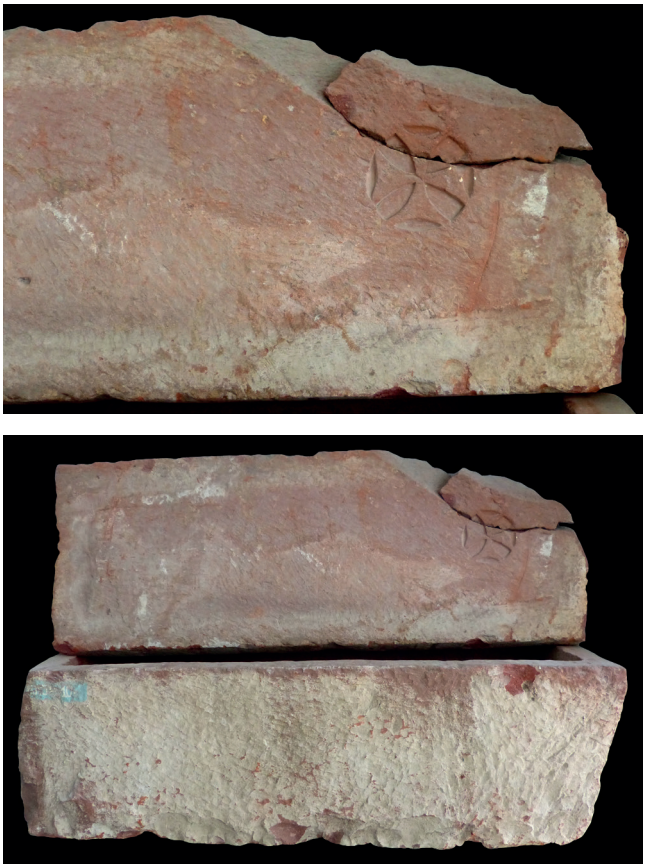

Fig. 15-16 Dmanisi, Museum: Sarkophag aus Yaqubo; 6. Jh. n.Chr. (Photos G. Koch)

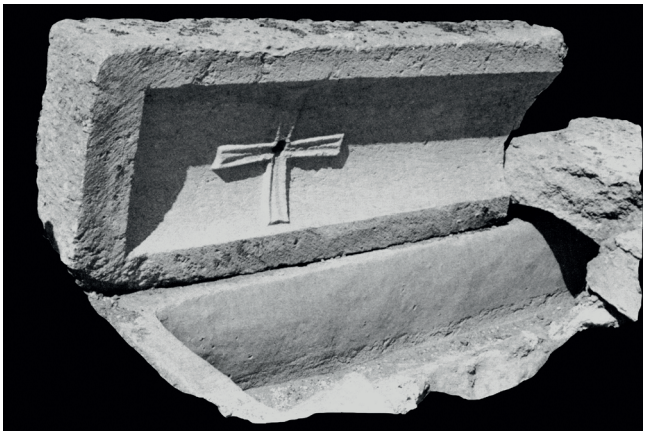

Fig. 17 Khirbet Kilya (Provinz Palaestina): Deckel eines Chamosorions; 6. Jh. n.Chr.

Fig. 18 Kutaisi, Museum: Sarkophag in „anthropoider“ Form; 6. Jh. (?) (Photo des Museums)

Fig. 19 Ist anbul, Archäologisches Museum: Sarkophag mit „anthropoider“ Aushöhlung; 6./7. Jh. (?) (Photo G. Koch)

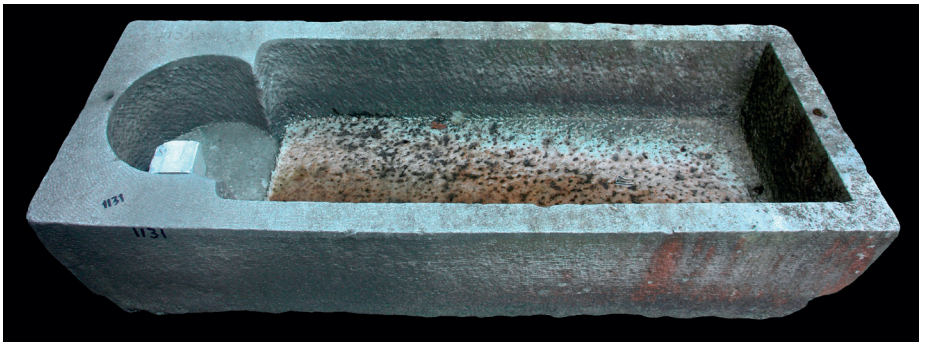

Fig. 20 Istanbul, Archäologisches Museum: Sarkophag mit „anthropoider“ Aushöhlung; 6./7. Jh. (?) (Photo G. Koch)

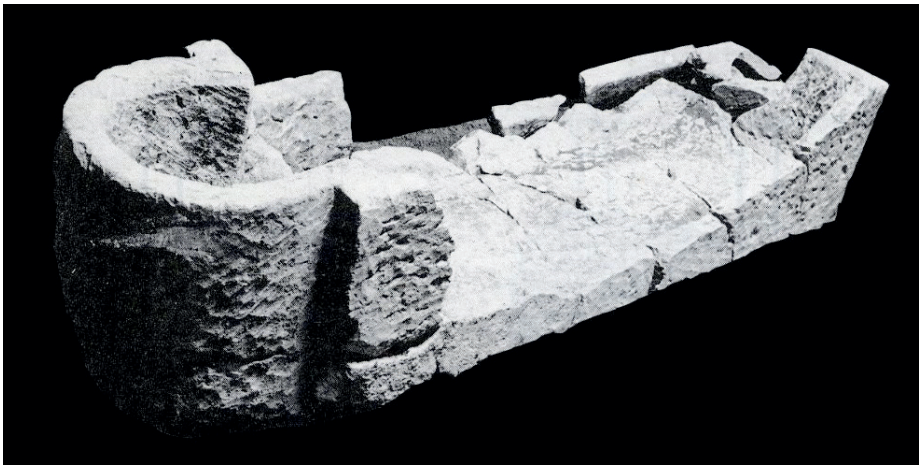

Fig. 21 Pitsunda – Pityus: Sarkophag in „anthropoider“ Form; 5./6. Jh. n.Chr. (?) (Photo: Khroushkova 2006 [Anm. 32], 2677 Fig. 22

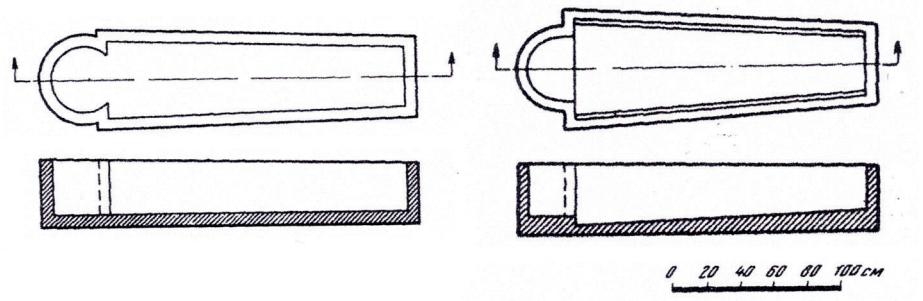

Fig. 22,1 Pityus, 22,2 Suchumi – Sebastopolis: Sarkophage in „anthropoider“ Form; 5./6. Jh. n.Chr. (?) (Zeichnungen: Chroushkova [Anm. 32], 208 Fig. 1-2)

Fig. 23 Susa (Iran), Museum: Sarkophag in „anthropoider“ Form; 6. Jh. (?) (Photo G. Koch)

OLBA XXXI, 2023, 341-380
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 16.08.2022
Makale Kabul | Accepted : 08.11.2022

THE ROLES OF ARTABAZUS II AND HIS FAMILY MEMBERS IN THE PERSIAN-MACEDONIAN WARS

Sevgi SARIKAYA*

ÖZ

II. Artabazos ve Aile Fertlerinin Pers-Makedon Savaşlarındaki Rolleri

Bu makalede Pharnakes hanedanlığından Artabazos ve aile bireylerinin Pers-Makedon savaşları sırasında üstlendikleri askeri ve politik rolleri incelenmektedir. Bir ailenin Pers imparatorluğundan Makedonia krallığına kadar uzanan kariyerlerindeki iniş-çıkışları ve başarıları analiz edilmektedir. Aristokrat ailelerin gerek Pers gerekse Makedon yönetim sisteminde önemli misyonları vardı ve onların sadakati sistemin devamlılığı açısından gerekliydi. Bu bağlamda Artabazos ailesi özelinde aristokrat ailelerin imparatorluk sistemi içindeki işlevi ve önemi ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu perspektifte dönemin önemli tarihsel olayları yeniden incelenmektedir. Bununla birlikte Rhodoslu yerel bir ailenin Pers satrabıyla kurulan evlilik bağı sayesinde imparatorluk sistemi içerisine girişine ve politik kariyer basamaklarını nasıl tırmandığına değinilmektedir. Pers satraplıklarının idaresi için oluşturulmuş yaygın bir bürokratik sistem olmakla birlikte, satrapların emri altında memur ile kendi hane halkından oluşan bir kadro bulunmaktaydı. Bu sayede Mentor ve Memnon Troas Bölgesi'ndeki bazı kentlerin idaresi, Hellenli ücretli askerlerin komutanlığı gibi çeşitli kamusal ve askeri görevler üstlendiler. Ancak köklü bir aristokrat aileye mensup olmak bir ailenin politik başarısını garanti etmiyordu ve yapılan yanlış davranışlar ailenin bütün itibarını gözden düşürebiliyordu. Artabazos ve ailesinin kamusal kariyerlerinde üç kritik dönüm noktası bulunmaktadır. İlki, Artabazos'un Daskyleion satraplık görevi esnasında Pers kralı III. Artakserkses'e karşı başlattığı başarısız isyanın Pella'da sürgün hayatıyla sonuçlanmasıdır. Bu esnada Mentor ise Mısır'a sığınmayı tercih etmiştir. İkincisi kralın tarafına geçen Mentor'un Mısır ayaklanmasındaki başarıları sayesinde MÖ yak. 342 yılında Artabazos'un sürgün hayatının sona erdirilmesi ve tekrar Pers sitemi içerisine aile fertlerinin dahil edilmesidir. III. Dareios'un tahta geçmesiyle aile, eski itibarını kazandı ve İskender'in Perslere karşı açtığı savaşta büyük bir nüfuz elde etti. Özellikle Küçük Asya'da Memnon ve Pharnabazos, İskender'e karşı yürüttükleri deniz savaşında önemli başarılar elde ettiler. Merkez Asya'da ise Artabazos, oğulları (Arsames, Ariobarzanes, Cophen) ve Thymondas üstlendikleri önemli askeri görevlerle III. Dareios'la birlikte İskender'e karşı savaştılar. Üçüncü kritik durum ise III. Dareios'un ölmesiyle İskender'in tarafına geçmeleridir. Pers imparatorluğu yıkılmasına rağmen, bu defa da Makedonia krallığı içerisinde kısa süreliğine de olsa yer edinmeyi başardılar. Sadakatlarını sundukları İskender'le birlikte Baktria, Sogdiana bölgelerinde isyan eden ve direnen yerel halklarla aktif bir şekilde savaştılar.

Anahtar Kelimeler: II. Artabazos, Mentor, Memnon, III. Pharnabazos, Kophen, III. Dareios, Büyük İskender.

* Assoc. Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü. Kampüs, Sakarya
E-posta: sevgisarkaya@gmail.com. Orcid No: 0000-0001-6780-786X

ABSTRACT

This article deals with the military and political roles undertaken by Artabazus from the Pharnacid dynasty and by his family members during the Persian-Macedonian wars. The ups and downs and accomplishments in a family's career all the way from the Persian Empire to the Macedonian Kingdom are analyzed. Aristocratic families held important missions both in the Persian and Macedonian court hierarchy. Their loyalty was a prerequisite for the continuation of the system. Here, in the context of Artabazus' family, the function and importance of aristocratic families within the imperial system are explored. From this perspective, the notable historical events of the period are reexamined. Furthermore, the inclusion of a local Rhodian family into the imperial system through kinship to the Persian satrap by marriage and this family's climbing the steps of the political career is also mentioned. Apart from a comprehensive bureaucratic system established for the governance of the Persian satrapies, satraps also had officials and staff consisting of their relatives under their command. By this means, Mentor and Memnon assumed such public and military duties as ruling some cities in the Troad region and commanding the Greek mercenaries. But belonging to a deep-rooted aristocratic family did not guarantee political success. The wrong steps taken might mean the loss of respectability of the whole family. There are three critical turning points in the public careers of Artabazus and his family. The first is his failed revolt as the satrap of Dascylium against Persian king Artaxerxes III resulted in life in exile at Pella. Meanwhile, Mentor preferred to take refuge in Egypt. The second is Mentor's alliance with the king and his accomplishments during the Egyptian revolt, which put an end to Artabazus' exile in c. 342 BC and resulted in the rehabilitation of the family members in the Persian system. When Darius III came to the throne, the family gained its prior dignity and was highly influential in the war Alexander waged against the Persians. Particularly in Asia Minor, Memnon and Pharnabazus successfully conducted the naval battle against Alexander. In Central Asia, Artabazus, his sons (Arsames, Ariobarzanes, and Cophen) and Thymondas held important positions and fought alongside Darius III against Alexander. The third critical event is their siding with Alexander after the death of Darius III. Behind them was the Persian Empire fallen apart, and this time- albeit not long-lasting- they managed to acquire a place within the Macedonian Kingdom. Alongside Alexander the Great, to whom they proclaimed their loyalty, they actively fought against the revolting and resisting local peoples in Bactria, and Sogdiana.

Keywords: Artabazus II, Mentor, Memnon, Pharnabazus III, Cophen, Darius III, Alexander the Great.

Artabazus II was the son of Pharnabazus II from the Pharnacid dynasty, which inherited the satrapy of Dascylium for nearly 138 years, from c. 478 to 340? BC. Artabazus was one of the most distinguished members of the Persian aristocracy and a grandson of Artaxerxes II. In 387 BC, Pharnabazus II was recalled to the court in order to marry the king's daughter and prepare for the Egyptian campaign.[1] King thought that he could benefit from his military experience. Pharnabazus' stay at Susa increased his social and political status. He married Apama, the daughter of Artaxerxes II, and Artabazus II was born in 387/6 BC.[2] Pharnabazus' older son Ariobarzanes was temporarily appointed as the satrap of Dascylium.[3] In 366 BC, Ariobarzanes secretly allying with Datames, the rebellious satrap of Cappadocia and Cilicia, revolted against the Persian king. After being betrayed by his eldest son Mithradates, he was captured.[4] In 363/2 BC, Ariobarzanes was brought to Susa, and the Persian king ordered him to be executed (Harpok. *lex*. 56). Artaxerxes II appointed his own grandson Artabazus in his place. He probably assigned the task of capturing Datames to Artabazus[5]. In probably 362 BC, shortly after becoming the satrap of the Dascylium, Artabazus married the sister of Mentor and Memnon of Rhodes, who were the commanders of the Greek mercenaries.[6] By his wife, whose name is unknown, he had eleven sons and ten daughters, including Barsine. Except for his daughters Barsine, Artacama, whom Alexander married to Ptolemy, and

1 For the Egyptian campaign, see Isoc. Paneg. IV. 140; Diod. XV. 29. 1-4; Corn. Nep. Dat. XIV. 3. 4-5; Plut. Artax. XXIV. 1. On Pharnabazus' marriage to the daughter of the Persian king Artaxerxes II see Xen. Hell. V. 1. 28; Ages. III. 3; Corn. Nep. Con. IX. 2. 1-2; Plut. Artax. XXVII. 7; Alex. XXI. 4; see also Berve 1926, no 152 (Artabazus); Weiskopf 1989, 28 n. 37; Ballesteros-Pastor 2012, 368 n. 12; Sealey 1993, 43.

2 Berve 1926, no 152; Weiskopf 1989, 55; Hornblower 1982, 173; Bosworth 1995, 118.

3 Xen. Hell. V. 1. 28; see also Weiskopf 1989, 28 f.; Beloch 1923, 146-151; Debord 1999, 96 n. 110; Klein 2015, 149-155. In ancient sources, there are no definite expressions concerning whether Ariobarzanes was the son or brother of Pharnabazus. Some modern scholars think that Ariobarzanes, who was appointed satrap after Pharnabazus was summoned to Susa in order to crush the Egyptian revolt in 387 BC, might be Pharnabazus' brother (Hornblower 1982, 173 et al.; Ruzicka 1992, 60; Buckler 2003, 352). But the possibility of such a claim to be real is low because the point which has escaped the attention of modern scholars is the existence of the appointment of the dynasty in Dascylium. This appointment became a continuous practice from 478 BC onward and was left under the authority of the Pharnacid family. Of course, the Persian king could annul the appointment of a dynasty whenever he wanted, but he did this when the satraps failed to perform their duties, did not obey the orders and rebelled against the king. But his having done such a thing, especially at a time when Pharnabazus together with Conon launched campaigns, destroyed the Spartan hegemony and reestablished the Persian authority in Asia Minor and because of his outstanding achievements he was highly appreciated and commissioned in the Egyptian campaign is contradictory (Sarıkaya 2018, 291 n. 1212).

4 Xen. Cyr. VIII. 8. 4; Aristot. Pol. 5. 1312a; Val. Max. 9. 11 ext. 2; see also Weiskopf 1989, 50.

5 In 362/1 BC, although Artabazus drew Datames' father-in-law Mithrobarzanes to his side during the Cappadocia campaign, he was heavily defeated (Diod. XV. 91. 1-7; Polyaen. strat. VII. 21. 7). However, Datames shared the same fate with Ariobarzanes. In c. 361 BC, he was stabbed to death by Mithradates, whom he had considered a close friend (Corn. Nep. Dat. XIV. 10-11; Polyaen. strat. VII. 29. 1).

6 Diod. XVI. 52. 4: ἦσαν γὰρ Ἀρταβάζῳ γεγονότες ἐκ τῆς Μέντορος καὶ Μέμνονος ἀδελφῆς υἱοὶ μὲν ἕνδεκα, θυγατέρες δὲ δέκα. Dem. Androt. XXIII. 154-157: ὁ Μέμνων καὶ ὁ Μέντωρ, οἱ κηδεσταὶ τοῦ Ἀρταβάζου, ἄνθρωποι νέοι καὶ κεχρημένοι ἀπροσδοκήτῳ εὐτυχίᾳ τῇ τοῦ Ἀρταβάζου κηδείᾳ/ "Memnon and Mentor, the sons-in-law of Artabazus, were young men enjoying unexpected good fortune by their relationship to Artabazus". See also Weiskopf 1989, 54-56.

Artonis, whom Alexander married to Eumenes of Cardia in the wedding ceremony at Susa in 324 BC[7], and his sons Cophen, Arsames II, Ariobarzanes II, Pharnabazus III and Hystanes/Ilioneus, neither the names nor the actions of the rest of his children are known.[8]

Artabazus' family ties constitute a striking example since they illustrate the ever-increasing and improving links between the prominent Persians and the local elites. As the famous Athenian statesman and orator Demosthenes emphasized (*Androt*. XXIII. 154-157), Artabazus' marriage to the sister of Mentor and Memnon, afterward, the brothers' endogamic marriages to their niece Barsine brought Mentor and Memnon unexpected and significant privileges and positions in the imperial system. The first privileges came with their being the brothers-in-law of Artabazus, who was the Persian king's grandson and satrap of Hellespontine Phrygia: they were assigned to rule Troad, one of the sub-satrapy regions of Dascylium and some important places including, as far as is known, Lampsacus, Abydos, Scepsis, Ilion, and Cebren.[9] From c. 360 to 340 BC, the brothers played active roles in the region. Likewise, the wives of Artabazus and Mentor profoundly influenced the elite women of Troad by their lifestyles.[10]

In c. 360 BC Artabazus, when he was in the second or third year of his satrap, fell out with Autophradates, the satrap of Lydia. The satrap of Dascylium was arrested for a short time by the Lydian satrap.[11] This is an indicator of Artabazus' having fallen from the Great King's grace because it is incompatible with the fact that in the royal administration system, a satrap who was under the authority of the Persian king and acted as his representative in the provinces could not hold another satrap captive without the king's consent. The insufficiency of the available evidence and inconsistency between the data and the flow of events render definite statements concerning this

7 Arr. VII. 4. 4-6; Phot. Bib. 91; Plut. Eum. I. 3.

8 Diod. XVI. 52. 3; Curt. V. 9. 1; VI. 5. 2; Plut. Alex. XXI. 4; Justin XV. 2. 3. for Cophen, Arsames II and Ariobarzanes II see Arr. III. 23. 7; II. 15. 1 'Cophen'; or Pharnabazus III see Arr. II. 1. 3-4; 2. 1-2; for Hystanes/Ilioneus see Curt. III. 13. 13. On the subject, see also Heckel 1987, 116; Shayegan 2007, 101.

9 Memnon's land (τῶν τοῦ Μέμνονος χωρίων), or Memnon's country (τὴν χώραν τὴν Μέμνονος) in Troad see Polyaen. strat. IV. 3. 15; Arr. I. 17. 8; see also Briant 2002, 698. We know that Artabazus II granted the rule of Scepsis, Ilion, and Cebren to the Rhodian brothers (Dem. Androt. XXIII. 154; see also Kahrstedt 1965[2], col. 964). On Memnon's authority in Lampsacus, see Ps. Aristot. Oecon. II. 1351b1-11. On the subject see also Ashton 2002, 14; Sarıkaya 2018, 74-76; Kholod 2018, 179; 183; Ellis-Evans 2018, 33-69.

10 When Athenaeus (Deip. VI. 256 c-e) mentions flattering people, among the examples he has given are also the women who were called "flatterers" (κολακίδες) in Troad from the city of Gergina/Gergithar. According to the author, some of them who were left crossed the sea and were sent to the wives of Artabazus and Mentor. Their names changed to "female ladders" (κλιμακίδες). These Troian women in order to please the wives of Mentor and Artabazus, stooped and made a ladder of themselves so that the wives could mount or dismount the cart by stepping on their backs. This was not an abjectness coming with luxury. On the contrary, it was the device of these stupid Troian women. The trend also reached Macedonia. This event must have occurred when Artabazus was at the peak of his career as the satrap of Dascylium. Therefore, when Athenaeus said 'Mentor's wife', he probably meant Mentor's first wife before Barsine.

11 Dem. Androt. XXIII. 154; see also Weiskopf 1989, 62; Heskel 1997, 118 f.; Briant 2002, 657; Ellis-Evans 2018, 38.

period impossible. In 359/8 BC, in the last years of Artaxerxes II Mnemon's reign, the bloody fights for the throne started among his sons. Artaxerxes III Ochus eliminated his rivals and came to the throne[12]. Egypt, Phoenicia, and Cyprus taking advantage of the inner struggles within the dynasty revolted again against the Persian authority (Diod. XVI. 40. 3-5). In c. 356 BC, probably shortly after Artaxerxes III Ochus succeeded to the throne, Artabazus, not obeying the king's order concerning the disbandment of the mercenaries (Schol. Dem. IV. 19), explicitly defied him. Since his Rhodian wife's two brothers, Memnon and Mentor, were commanding the Greek mercenaries for the Persians, this was something that interested Artabazus' family members[13]. Artabazus' brothers, Oxythres and Dibictus, and the Rhodian brothers actively took sides with him giving their support until the end. Although the satrap of Dascylium, was encouraged by the Rhodian brothers and sporadically received military aid from Chares of Athens and Pammenes of Thebes, he was deplorably unsuccessful during the revolt, which lasted two or three years.[14] In c. 354/3 BC while Artabazus, with his entire family, and Memnon of Rhodes, chose exile at the court of Philip II of Macedon, Mentor found refuge with the Egyptian pharaoh Nectanebo II. Philip entertained Artabazus and his family at his court in Pella, the capital of the Macedonian kingdom.[15] After the revolts of Pharnabazus' sons -first Ariobarzanes, then Artabazus- the Persian king Artaxerxes III ended the appointment of the hereditary dynasty in Dascylium, which had been inherited in the Pharnacid dynasty since 478 BC. In c. 340 BC, he appointed Arsites satrap of the province of Dascylium.[16]

From 354/3 to 342 BC, Artabazus lived in exile at the court of Philip II in Pella for more than eleven years. He and, naturally, his children were functionally bilingual. He spoke his native tongue and Greek. The Macedonian experience enabled him to improve his Greek language and his knowledge of Greek culture. Furthermore, Artabazus and Memnon, who accompanied him in exile, obtained important military information concerning the Macedonian court. It is highly likely that they also shared some crucial information about the Persian administration with Philip. In c. 342 BC, Artabazus and his family's exile ended thanks to Mentor of Rhodes. Mentor had betrayed Nectanebo, the king of Egypt, and thus paved the way for Artaxerxes III to reconquer Sidon in

12 Plut. Artax. XXX. 1-5; Curt. X. 5. 23; Justin X. 3. 1; Val. Max. IV. 2. 7; Sarıkaya 2021, 297-302.

13 Schol. Dem. IV. 19: βασιλέως τοῦ Περσῶν ἐπιστείλαντος τοῖς ἐπὶ θαλάσσης σατράπαις διαλῦσαι τὰ μισθοφορικὰ στρατεύματα διὰ τὸ πολλὰ χρήματα καταναλώσασθαι/"The king of the Persians sent an order to the coastal satraps to disband their mercenary armies, on the grounds of the enormous expenses they were incurring". See Briant 2002, 791-792; see also Ruzicka 2012, 155 ff.; Klein 2015, 175-177.

14 For detailed information, see Sarıkaya 2018, 307-315.

15 Diod. XVI. 52. 3; Curt. V. 9. 1; VI. 5. 2; Ath. Deip. VI. 256c-e; see also Berve 1926, 82 no 152; McCoy 1989, 422; Buckler 1989a, 53 n. 33; 1989b, 161 n. 30; Hammond – Griffith 1979, 309; Hammond 1994, 130; Briant 2002, 688; Olbrycht 2010, 346; Biagetti 2015, 27-41; Kholod 2018, 180. According to Briant (2002, 687), Artabazus chose Macedon as a place to settle partly for its proximity to a region near the border of his satrapy and to find a structure and way of life among the local aristocracy in Macedon rather like that to which he was accustomed.

16 Paus. I. 29. 10; Arr. I. 12. 8: Ἀρσίτης ὁ τῆς πρὸς Ἑλλησπόντῳ Φρυγίας ὕπαρχος; see also Sarıkaya 2018, 314 f. Arsites was a satrap of Daskyleion between 340 and 334 BC. It is difficult to know whether he immediately replaced Artabazus or someone else provided the interim during this decade.

Phoenicia and then Babylon.[17] Nectanebo employed nearly 20,000 Greek mercenaries, but he had lost the collaboration of Mentor, one of the best mercenary commanders. Mentor not only joined the Persian side at the time of the suppression of the Sidonian revolt (345 BC) but also played an important role in the Egyptian campaign. He held a high command position with Bagoas during Artaxerxes' invasion of Egypt. Artaxerxes III received reinforcing armies for this campaign -3000 men from Argos, 1000 from Thebes, 6000 from Asia Minor- and weakened Nectanebo's military force.[18] In 343/2 BC, he had (re)conquested Egypt, put it under Persian control again, and appointed a new satrap (Diod. XVI. 46. 4-7; 51). The king saw that Mentor the general had performed great services for him in the war against the Phoenicians and Egyptians.[19] He honoured Mentor's heroic actions by giving him 100 silver talents and the best of expensive jewelry (Diod. XVI. 52. 1-2). Besides, he appointed Mentor the supreme command -a kind of *karanos*- of the Asia Minor coasts to deal with the rebels in the area.[20] The insurgent satraps and especially the Egyptian revolt, to which the king had been directing all his attention and military power rendered the Persian control in the coastal cities of Asia Minor ineffective. Consequently, as in the example of Hermias, tyrant of Atarneus, the city tyrants expanded their own rule in defiance of the Persian authority and some cities sought to solve the various crisis created by the revolt among themselves.[21] On the other hand, as it is understood by the examples of Artabazus, the former satrap of Dascylium, Hermias of Atarneus and Pixodarus of Caria, Philip II attempted to gain the friendship

17 Chronicle of Artaxerxes III 9 lines. 1-8 (Grayson 1975, 114-115 and, transl.): The fourteenth [year] (= 343 BC) of Umasu, who is called Artaxerxes (III): In the month Tishri (= September/October) the prisoners which the king took [from] Sidon [were brought] to Babylon and Susa. On the thirteenth day of the same month a few of these troops entered Babylon. On the sixteenth day the … women, prisoners from Sidon, who the king sent to Babylon –on that day they entered the palace of the king. See also Brosius 2021, 174-175.

18 Diod. XVI. 44. 1-3; 46. 4; Isoc. Paneg. IV. 161; Dem. Phil. X. 34; XII. 6; Didy. Dem. col. 8. 9-11; see also Hammond 1994, 166; Olbrycht 2010, 349 n. 35; Ruzicka 2012, 177-183. While the Athenians and Spartans reconfirmed their friendship with the Great King, they refused to send troops to Egypt.

19 In the inscription dated to 327/6 BC and called the honourary decree of Memnon of Rhodes, the Athenians mention the favours Pharnabazus, his son Artabazus and Mentor did to their city. They honoured Mentor because he had protected the Greeks in the Egyptian campaign. Pharnabazus showed Athens his benevolence by giving money and support to Conon for the fortification of the walls of Piraeus (IG II^2 356 str. 24-37= Rhodes-Osborne 2007, 506-508 no 98): [πρ]ότερον οἱ π[ρ]όγονοι [Φα]||[ρν]ά[β]αζος καὶ Ἀρ[τά]βαζο[ς] | [δι]ετέλουν τὸν δῆμον [τὸν] | [Ἀθ]ηναίων εὐεργετοῦν[τε]||[ς κ]αὶ χρήσιμοι ὄντες ἐν [τ]||[ο]ῖς πολέμοις τῶι δήμωι· [κ]||[αὶ] ὁ πατὴρ Θυμώνδου Μέ[ντ]||[ω]ρ τοὺς ἐν Αἰγύπτωι στρ[α]||[τ]ευομένους τῶν Ἑλλήνων | [ἔ]σωισεν, ὅτε ἥλω [Α]ἴγυπτ[ο]||[ς] ὑπὸ Περσῶν· ἐπαινέσαι [μ]||[ὲ]ν αὐτὸν καὶ στεφανῶσαι [χ]||[ρ]υσῶι στε[φ]άν[ωι] ἀρετῆ||ς ἕνεκα "previously his forebears Pharnabazus and Artabazus continued to act well to the people of Athens and were useful to the people in the wars; and Mentor, the father of Thymondas saved those of the Greeks who were campaigning in Egypt, when Egypt was taken by the Persians: Praise him and crown him with a golden crown for his goodness". For detailed information on the Egyptian revolt see Briant 2002, 682-688; see also Debord 1999, 419; Harding 2006, 147-150; Ruzicka 2012, 165-176; 179-198; Sarıkaya 2018, 315-316.

20 Diod. XVI. 50. 7: ὁ μὲν γὰρ Μέντωρ ἐν τοῖς παραθαλαττίοις μέρεσι τῆς Ἀσίας ἡγεμὼν μέγιστος ἀποδειχθεὶς; XVI. 52. 2-3: ἀπέδειξε δὲ σατράπην τῆς κατὰ τὴν Ἀσίαν παραλίας καὶ τὸν πρὸς τοὺς ἀφεστηκότας πόλεμον ἐπέτρεψεν, αὐτοκράτορα στρατηγὸν ἀποδείξας. See also McCoy 1989, 422 vd.; Kholod 2018, 181 f.

21 I.Erythrai no 9; Rhodes-Osborne 2007, 344-345 no 68.

and alliance of Asia Minor's Persian governors.[22] Sometimes he supported them against the Great King, sometimes he instigated them to rebel, and sometimes he tried to establish a marriage connection -as the marriage attempt between Pixodarus' daughter and his son Arrhidaeus.[23] Mentor, trusting his credibility in the eye of the king, requested Artaxerxes III to dismiss the charges against his brother Memnon and his brother-in-law Artabazus, who were then at Philip's court, and to permit them to return with their families. His request was accepted (Diod. XVI. 52. 1-4). This was quite a serious concession but was not something against the Persian royal traditions. The Persians were inclined to show mercy, honour, and benevolence to their enemies. From the beginning, Cyrus the Great, the founder of the kingdom, had based his conquest strategy not on exterminating his rivals but on suppressing and subduing them. To respect the enemy king and his sons were among the royal customs of the Persians. In some cases, they even left the administration of the territory which was included in their sovereignty to its prior king. However, when these people attempted to revolt, they were killed and their sons were appointed (Hdt. III. 15).[24] The same rule applied to the high officials who misused their authority in the Persian empire.

In c. 342 BC when Mentor came to Asia Minor, he married Barsine, Artabazus' daughter and his niece. It was not a love match but a political union, which was founded to restore the respectability of the Pharnacid dynasty and to protect his own personal relations. We encounter the same type of marriage this time in 336 BC. Philip II married his daughter Cleopatra by Olympias to her uncle by her mother's side, Alexander, the king of Epirus.[25] After Mentor married Barsine, he promoted the sons of his brother-in-law and also father-in-law Artabazus, giving them positions of the most significant distinction within the armed forces.[26] As it is understood from his further tasks, Pharnabazus was definitely among these nephews, whose names are not mentioned. It is also clear that this was Mentor's second marriage.[27] In the

22 Hornblower 1982, 218-222; see also Olbrycht 2010, 347; Sarıkaya 2018, 317-318.

23 According to the narration of Plutarch (Alex. X. 1-4), Pixodarus, the satrap of Caria, wanted to give his eldest daughter in marriage to Arrhidaeus, the son of Philip. But Alexander intervened. Outside his father's knowledge, he secretly asked for her hand and thus prevented his brother's marriage. Philip was furious and sent Alexander and his friends, including Harpalus, Ptolemy, Erigyius and Nearchus to exile.

24 Cyrus spared Astyages' life and granted him a princely style of life (Hdt. I. 130). According to Justin (I. 6. 16), Cyrus acted towards him the part rather of a grandson than of a conqueror, making him ruler of the powerful nation of the Hyracanians, for he was unwilling to return to the Medes. He took Croesus to Persis and employed him as one of his counselors (Hdt. I. 153; 155; 207-208). He allocated the city of Barene near Ecbatana to him (FGrHist III C 1 688 F 9 (5) 'Ktesias'= Phot. Bib. 72. 36b; Justin I. 7. 3-10). Cambyses sent Psammenitus III, who was taken captive in the Egyptian campaign, to Susa with 6000 people of his own choosing and treated him honourably (Hdt. III. 10-15; see also FGrHist III C 1 609 F 2 (50) 'Manetho'; 688 F 13 (9-11) 'Ktesias'= Phot. Bib. 72. 37a; see also Sarıkaya 2021, 173 f.).

25 Thus Philip II intended to eliminate any possible conflicts between the two states (Justin IX. 6. 1; 7. 7; XIII. 6. 4; Diod. XVI. 91. 4-93. 2). Cleopatra gave birth to a daughter, Cadmeia and a son, Neoptolemus.

26 Diod. XVI. 52. 4: ψυχαγωγούμενος δ' ἐπὶ τῷ πλήθει τῶν τέκνων ὁ Μέντωρ προῆγε τοὺς παῖδας, παραδιδοὺς αὐτοῖς τὰς ἐπιφανεστάτας ἐν τοῖς στρατιωτικοῖς ἡγεμονίας. On the subject see also Berve 1926, II no 152; McCoy 1989, 422-423; Briant 2002, 353; 782.

27 K. J. Beloch (1923, 123) remarked that Mentor's first wife might have died, or he might have separated from her.

epigraphic record and the ancient sources, Mentor's son Thymondas is documented.[28] Thymondas' age proves that he cannot be Barsine's son.[29] When Barsine returns from Macedonia, she is probably 14 or 15 years old and has just reached the age of marriage. When we take Barsine's stay in Macedonia, her being very young and during this time Mentor played an active role in the Egyptian revolt into consideration, it is impossible for them to meet before c. 342 BC. To suppose that Thymondas was born after this marriage is to accept that in 333 BC the command of the Greek mercenary forces in Issus was given to just a nine-year-old child and that is unreasonable. According to modern authors, Thymondas was born in c. 355 or 353 BC.[30] However, Barsine's marriage to Mentor lasted nearly four years, and she gave birth to three daughters (Curt. III. 13. 14); one of them became the wife of Nearchus of Crete (Arr. VII. 4. 2-7).

Not much is known about what Artabazus and Memnon did after returning. Artaxerxes III did not commission Artabazus as satrap, Arsites continued his task as the satrap of Dascylium. While Memnon stayed in Troad, Artabazus might have returned to Persia. However, Artabazus and Memnon had brought beneficial, first-hand information to the king regarding Macedonian king Philip's plans and power. During this flow of information, they might have notified the king of the secret alliance between Philip and Hermias[31]. Mentor of Rhodes together with his nephews, whom he had granted important positions, made his first military assault in Asia Minor on Hermias, tyrant of Atarneus (Dikili), who had revolted from the king and seized many cities -in particular Assus- and fortresses. Hermias trusted his close friendship and alliance with Philip II and believed that one day Philip would capture Asia. Therefore, rather than being subjected to the Persian king, he behaved as if he was independent of him.[32] In c. 341 BC, Hermias was accused of treason. The allegations were that he knew all the plans of Philip against the king and was secretly aiding and abetting him.[33] Famous philosopher Aristotle had written letters to Mentor to persuade him to take sides with Philip II.[34] However, Mentor promised Hermias that he would persuade the Persian king to drop the charges against him. He deceived the tyrant, arrested Hermias, and then sent him to the king. In the same year, Hermias was tortured and executed.[35] According to Strabo (XIII. 1. 57 *c*. 610), it was Memnon who arrested

28 IG II^2 356 lines 24-37; Arr. II. 2. 2; 13. 2; Curt. III. 3. 1. On Memnon decree, see also Rung 2016, 51-58.

29 See also Beloch 1923, 123.

30 Considering Demosthenes' information (XXIII. 157) about Mentor and Memnon's ages "ἄνθρωποι νέοι" and Curtius' (III. 3. 1) portrayal of Thymondas in 334/3 BC "impiger iuvenis: an energetic young man" his year of birth might be 355 BC (Berve 1926, II 182 no 380; see also Atkinson 1980, 114-115; Heckel 2006, 267; Bosworth 1988, 183). K. J. Beloch (1923, 123) says he was born in 353 BC at the latest.

31 On the subject, see also Hammond-Griffith 1979, 521.

32 Hammond-Griffith 1979, 519 f.

33 Dem. Phil. X. 32 'He calls Hermias 'Philip's confidant and agent who was privy to all his schemes against the king of Persia'; Schol. Dem. X. 32 (202); Didym. Dem. col. 6. 16-45; 55-60; see also Hammond-Griffith 1979, 519 n. 3.

34 Diog. Laert. V. 27 [144]: Ἐπιστολαὶ. πρὸς Μέντορα α΄: Letters. To Mentor, one. On the subject see also Zoepffel 2006, 622-623; Olbrycht 2010, 347-348; Takmer 2016, 453; 482-483.

35 Dem. Phil. X. 32; Didym. Dem. col. 6. 50-65; Diod. XVI. 52. 4-8; Diog. Laert. V. 6; Polyaen. strat. VI. 48. 1; FGrHist II B 115 F 291 'Theopompos'= Didym. Dem. IX col. 4. 48-5. 63; see also (Ps.) Aristot. Oecon. II. 28 [1351a]; PHerc. 1018 col. II. 5. Strabon (XIII. 1. 57 c. 610) here mentions not Mentor but Memnon. Pub. Ovidius Naso (315-320).

Hermias by inviting him, pretending to be a friend and showing false hospitality. We can infer from this statement that Memnon collaborated with his brother Mentor during these military operations.[36] Mentor continued his military activities at full speed in Asia Minor. He subdued all the leaders (*hegemones*) who were at odds with the Persians, sometimes by force or stratagem.[37] Furthermore, in 340 BC he must have been instrumental in Philip's ending his siege of Perinthus (Marmara Ereğlisi). Because Artaxerxes III had ordered all the Asia Minor satraps –especially Dascylium and Sardis satraps- and commanders to assist Perinthus and Byzantium as much as possible.[38] Since c. 342 BC, Mentor had been the supreme commander (Diod. XVI. 52. 2-3: αὐτοκράτορα στρατηγὸν) in Asia Minor and he was responsible for obeying the king's order. Recruiting mercenaries from Greece and sending them to Artaxerxes III were among his principal duties. In the course of his activities administering all his duties courageously and loyally, he did great service to the king (Diod. XVI. 50. 7). However, not much is known about Mentor's later activities and his end. In 338 BC, Artaxerxes III was killed by eunuch Bagoas by poison with the help of a physician.[39] It seems that the skillful commander Mentor also died in the same year[40] because he is not mentioned in the ancient sources concerning Philip II's Asia Minor expedition commanded by Attalus, Parmenion, and Amyntas in the spring of 336 BC.[41]

In accordance with the tradition of the endogamic marriage, whose purpose was to secure the sovereignty of the Pharnacid dynasty, while the widow Barsine was still in mourning for her husband, she married her other uncle.[42] Artabazus had nine more daughters, but the Persian royal custom was in question here. As it is known from Herodotus' narration (III. 88), Cyrus the Great's daughter Atossa first married Cambyses, after his death she married his brother Smerdis or, more accurately, following the tradition she had to marry him. However, it is also known that this was Memnon's second marriage, as was Mentor's. Because in 334 BC, Memnon had participated in the battle of Granicus with his sons (Arr. I. 15. 2: Μέμνονος παῖδες καὶ αὐτὸς Μέμνων). When Memnon found refuge at Philip's court in Pella, he probably

36 Chandler 1995, 55.

37 Diod. XVI. 52. 4-8. On the subject, see also Hammond-Griffith 1979, 522 n. 6; Briant 2002, 688-690; Debord 1999, 419; Harding 2006, 124; Olbrycht 2010, 348; Sarıkaya 2018, 318-320.

38 Diod. XVI. 75. 1-2; Paus. XXIX. 10; see also Hammond 1991, 506; Briant 2002, 689 f.; Bosworth 2005, 33.
For detailed information about the siege of Perinthus and Byzantium, see Hammond-Griffith 1979, 566-581; Hammond 1994, 133-135; Cawkwell 1996, 99; Worthington 2008, 132-135; Arslan 2010, 180-200; Sarıkaya 2018, 321-324.

39 Babylonian solar eclipse tablet (Kuhrt 2007 II, 423 no. 1): *Month Ululu* [26 August to 25 September 338] *Umakush* [Akkadian Umakush= Greek Ochus] (went to his) *fate*; *Arshu, his son, sat on the throne*. For another fragmentary Babylonian tablet, see Kuhrt 2007 II, 424 no 2: On this tablet, there is the expression Artaxerxes III, "*Umasu called as Artakshatsu*". As Diodorus (XV. 93. 1) relates, when Ochus came to the throne he changed his name as Artaxerxes. Diod. XVII. 5. 3-6; Ael. *Var*. VI. 8; Arr. II. 14. 5; *Oxyrh. Pap.* XII *col*. 2 lines. 11-17= *FGrHist* II B 255 (4).

40 For the supposition that Mentor died before 336 BC, see also Badian 2000, 254. For the claim that Mentor died in c. 340 BC, see Kahrstedt 1965[2] b, 965; Kholod 2018, 183 n. 16.

41 Diod. XVI. 91. 2; 92. 3-4; XVII. 2. 4; 7. 7; Justin IX. 5. 8-9; also Polyaen. strat. V. 44; Paus. VIII. 7. 6; see also Hammond 1994, 168.

42 Arr. VII. 4. 6; Plut. Alex. XXI. 8.

brought his first wife and children with him. Barsine bore Memnon a son. In 333 BC, when the son was captured at Damascus with her mother, he was just a child (Curt. III. 13. 14). After Mentor's death, the whole rule of Troad was handed over to Memnon of Rhodes with the permission of the king.[43] Consequently, Barsine must have continued living in the house allocated to her by her ex-husband. When Artabazus and his family members, the Rhodian brothers, revolted against Artaxerxes III, they fell out of favour with the king and shook his confidence. Although Mentor regained the Great King's trust through his actions in Egypt, the same does not seem to have applied to Artabazus and Memnon. Artaxerxes III remained cautious and kept his distance. Since there is not enough evidence, we do not know whether this situation changed or not during the reign of Artaxerxes IV (338-336 BC). However, when Darius III came to the throne, Artabazus proved his loyalty and obedience. If Curtius' citation is accurate (V. 9. 1), thanks to his oldest friendship and companionship with Darius III (*Artabazus vetustissimus amicorum*), he might have contacted with the king and restored his damaged credibility. It is certain that their friendship started before Artabazus was appointed satrap of Dascylium when he was in Persis. While Pharnabazus stayed with Memnon, Artabazus, his other sons, and Thymondas might have gone to the king's side in Persis. Artabazus and the adult men of the family performed important tasks under the service of Darius III.[44] Although Mentor was not at first charged with the task of supreme commanding, a vacancy due to Mentor's death, because of his military experience and familiarity with the region, he became the commander of an army consisting of nearly 5000 soldiers.[45] Memnon used the information he had acquired during his exile in Pella about the Macedonians in Asia Minor against the Macedonian expeditionary force of 10,000 soldiers commanded by Attalus and Parmenion. But this situation also caused the Persians to be in doubt and not trust him. In the summer of 336 BC, Macedonians were successfully proceeding. In 335 BC, Memnon, with a small army of mercenaries the king had given under his command, brought this marching to a halt. He took Lampsacus (Lapseki)[46] and defeated the Macedonians near Magnesia. He caught the Macedonian army unprepared, inflicted a heavy defeat on them, and took many captives.[47] Next year, crossing Mount Ida (Kaz Dağı) and moving northwards, he organized an unexpected attack on Cyzicus. To take the city was a matter of time. He had his soldiers wear Macedonian caps. When the people of Cyzicus observing from the city walls saw them, they supposed that Chalcus the Macedonian, their friend and ally, was coming with his men. When they were about to open the city gates, they realized that it was a trick. Memnon could not take the city but he plundered its territory and collected much booty.[48] While Memnon was thus occupied, Parmenion took the city of Gryneium (Temaşalık) by storm and sold its inhabitants as slaves.

43 According to Polyaenus (strat. IV. 3. 15), when Alexander reached Asia and learned that the Persians suspected Memnon, he sent some part of the army to the region where Memnon's estate was located. He ordered his soldiers to burn and destroy everything without damaging Memnon's belongings and properties (τῶν τοῦ Μέμνονος χωρίων). See also Strab. XIII. 1. 11; Arr. I. 17. 8.

44 Curt. III. 13. 13; V. 9. 1; VI. 5. 2; Arr. III. 23. 6; see also Briant 2002, 782.

45 Diod. XVII. 7. 2-3; Polyaenus (strat. V. 44. 4) refers to Memnon's 4000 troops.

46 Ps. Aristot. Oecon. II. 29a [1351b]; Bosworth 1980b, 108; McCoy 1989, 424; Ashton 2002, 14-15.

47 Polyaen. *strat*. V. 44. 4; see also Bosworth 2005, 51-52.

48 Diod. XVII. 7. 8; Polyaen. strat. V. 44. 5.

When he besieged Pitane (Çandarlı), Memnon came with his army and forced the Macedonians to lift the siege. Later, he made the Macedonian force commanded by Calas, which he fought against at Troad, withdraw to Rhoeteum.[49] With the support of Memnon, Ephesus had taken out of Macedonian control, and pro-Persian tyrants were re-established in the city, supported by Memnon.[50] At the beginning of 334 BC, as it seems, only Abydos was in Macedonian hands.[51]

In 334 BC Memnon, the son-in-law of Artabazus, continued to play a key role in the defence of Darius III's rule against the assaults of Alexander in Western Anatolia. He commanded the army he had mustered in his own land, Troad. Memnon participated in the battle of Granicus with his own cavalry forces -among them were his sons- lining up the left wing.[52] In the war council at Zeleia (Sarıköy), the Persian satraps' rejection of Memnon's proposal is thought to have been one of the reasons of their defeat at the battle of Granicus. Memnon suggested the systematic destruction of all supplies in the way of the Macedonian army instead of an immediate fight. As the ancient authors pointed out, this method could have been highly effective. However, Arsites, the satrap of Dascylium, preferred fighting immediately rather than damaging the harvest.[53] The Persians thought that because of the honour he had received from the king, Memnon deliberately wanted to prolong the war, therefore, they distrusted him.[54] The Persians suffered a definite and heavy defeat and the commanders who had remained alive dispersed.[55] After the surrender of Sardis, Memnon and his sons and other Persian survivors of the Granicus battle fled first to Miletus (Diod. XVII. 22. 1). The lives of Barsine and her children were in danger. Following the battle of Granicus, Alexander the Great stayed for a short time in Sardis. While he was moving towards Ephesus with his main force, he sent Calas, whom he appointed satrap of Hellespontine Phrygia (Arr. I. 17. 1), and Alexander, son of Aeropus, with some part of the army consisting of Peloponnesian and allied soldiers northward in order to seize Memnon's untouched country in Troad.[56] These regions suddenly and with incredible velocity had gone out of Persian rule. Memnon

49 Diod. XVII. 7. 10; see also Anson 1989, 46-49; Bosworth 2005, 52; Ashley 1998, 160-162; Panovskı – Sarakınskı 2011, 7-9; Sarıkaya 2018, 328-330; Rop 2019, 184.

50 Arr. I. 17. 10-11; see also Bosworth 2005, 52 n. 31; Briant 2002, 817.

51 Arr. I. 11. 6; see also Briant 2002, 817.

52 Arr. I. 15. 2; 12. 8-10; Diod. XVII. 19. 4-5.

53 Diod. XVII. 18. 2; Arr. I. 12. 9. Referring to Xenophon's narration (Cyr. VIII. 6. 5-7), among the instructions Cyrus the Great gave to the satraps he appointed is: the territory of the regions they govern shall not be damaged. Cyrus ordered them to behave the inhabitants as they behaved, to train cavalrymen and charioteers, and to protect the lands of the people under their rule against any kind of harm. These principles still prevail in the Persian country.

54 Arr. I. 12. 9-10: καὶ τοὺς Πέρσας Ἀρσίτῃ προσθέσθαι, ὅτι καὶ ὕποπτόν τι αὐτοῖς ἦν ἐς τὸν Μέμνονα τριβὰς ἐμποιεῖν ἑκόντα τῷ πολέμῳ τῆς ἐκ βασιλέως τιμῆς οὕνεκα. Concerning to the subject see also Rop 2019, 186, n. 43.

55 For the battle of Granicus, see also Badian 1977, 271-293; Devine 1988, 3-20; Ashley 1998, 187-202; Bosworth 1980b, 111-127; 2005, 53-62.

56 Referring to Arrian' (I. 17. 8) narrative, Alexander, who came to Sardis after the battle of Granicus, appointed Asandrus, son of Philotas, satrap here. He sent Calas, who was installed as satrap of Hellespontus Phrygia (I. 17. 1) and Alexander, son of Aeropus, with a considerable part of the Peloponnesian and allied forces to Memnon's country.

decided that the royal capital would be the safest place for his family. According to Diodorus' narration (XVII. 23. 5), after Alexander seized Miletus[57], Memnon sent his wife Barsine and his children to the Persian king Darius. Probably Pharnabazus' wife and children went with them as well. By leaving his family in the king's care, Memnon was planning to ensure their safety and by giving the king his family as hostages, he was trying to win the king's confidence and take over the post of supreme command. His father-in-law, Artabazus, who was in Susa, must have supported him with his advice to the king. Memnon's military experience and Artabazus' advice and support were important factors in Memnon's appointment as supreme commander. Another reason was that many Persian commanders had lost their lives at the battle of Granicus and there were few people trustable for the task.[58] Darius III, sending a letter, left all the Aegean coast and the fleet under the supreme command of him. Memnon received the news of promotion when he was in Halicarnassus.[59] After the capture of Miletus, the greater part of the Persians and mercenaries had gathered in Halicarnassus (Diod. XVII. 23. 4). Memnon made all the necessary preparations against a possible siege, fortified the walls and blocked the entrance to the harbours with triremes (Arr. I. 20. 2-3). Alexander intensified the siege at first around the city of Myndus, and when he failed, he started to besiege Halicarnassus again (Arr. I. 20. 5-7). Since he encountered a strong defence and resistance, he came on the verge of losing the battle. But although the Persian units commanded by Athenian mercenary commanders, Ephialtes and Thrasybulus, inflicted heavy losses on the siege towers before the bastion, they could not succeed. Seeing that the number of casualties was increasing, Memnon consulted with Orontobates, the satrap of Caria, and decided to abandon the defence. At night after setting fire to the arsenals of munitions and to the great tower on the walls, he retreated with his men to the citadels of Salmacis and Zephyrium. A considerable part of the fleet and some part of the provisions were transferred to the island of Cos (İstanköy) (Diod. XVII. 27. 1-6). Alexander did not dare to siege the citadels, he left a small garrison there.[60] Memnon kept Halicarnassus, and it remained as the military base of the Persian forces until early 332 BC.

57 When Hegesistratus, the garrison commander of Miletus, whom Darius trusted most, learned that the Persian fleet was a couple of days distance, he decided to resist the Macedonians (Arr. I. 18. 4; Diod. XVII. 22. 1). But Alexander's fleet came earlier, and occupying the offshore island of Lade prevented the Persians from entering Miletus. The Persian fleet, which had to anchor under the foothills of Mycale, could not assist the Milesians during the siege, and the city surrendered to Alexander (Arr. I. 18. 3-9; 19. 1-11; Diod. XVII. 22. 1-5; Plut. Alex. XVII. 1).

58 Persian commanders there fell: Niphates, Petenes, Spithridates, the satrap of Lydia, Mithridates, the Cappadocian hyparch, Mithridates, son-in-law of Darius, Arbupales, son of Darius who was a son of Artaxerxes II, Pharnaces, brother of Darius' wife, and Omares, commander of the mercenaries. Arsites fled from the battle into Hellespontine Phrygia, but there he died by his own hand (Arr. I. 16. 3).

59 Diod. XVII. 23. 6 'οὗτος παραλαβὼν τὴν τῶν ὅλων ἡγεμονίαν'; Arr. I. 20. 3 'ἤδη ἀποδεδειγμένος πρὸς Δαρείου τῆς τε κάτω Ἀσίας καὶ τοῦ ναυτικοῦ παντὸς ἡγεμών'; see also Ruzicka 1988, 131-132; Bosworth 2005, 63-65.

60 Diod. XVII. 23-27; Arr. I. 20-23; Curt. V. 2. 5; see also Bosworth 1980b, 143-151; 2005, 66-68; Atkinson 1980, 94; Rop 2019, 196-200; Heckel 2020, 64-69.

When Alexander reached Celaenae, Memnon had gathered a big part of his dispersed army. He was planning to distract Alexander by turning the direction of the war from Asia to Macedonia and Greece.[61] Many Greek cities were pleased with Memnon's successes, they were hopeful and ready to revolt against Alexander. The rumours -he would cross Euboea and from Greece he would attack Macedonia- accelerated the expectations. The Cyclades' islands sent envoys to Memnon and the Spartans openly expressed their support (Diod. XVII. 29. 3; 31. 3). Darius III appointed Memnon the commander-in-chief of the whole navy and all the coast.[62] He provided a considerable amount of money for war expenditures. Memnon raised a large army consisting of mercenaries and set sail with his fleet of 300 ships. Attacking less protected coastal cities, like Lampsacus and islands he captured them. Since Alexander had disbanded the naval force in 334 BC after the fall of Miletus,[63] the Macedonians did not have enough ships to protect these places. The dissensions in the cities also helped Memnon. The people who had attained wealth and power under the Persian sovereignty preferred the Persian authority to the so-called liberation Alexander had brought to the cities. Therefore, Athenagoras and Apollonides opened the Chios' gates to Memnon. The city was taken and a garrison was established.[64] Memnon sailing from Chios towards Lesbos occupied Antissa and Metymna and Pyrrha and Eresus without a blow.[65] He appointed Aristonicus tyrant of Methymna (Curt. IV. 5. 19).[66] He commissioned Eurysilaus and Agonippus, two old tyrants, as the administrators of Eresus.[67] He occupied the whole

61 Diod. XVII. 30. 1; 31. 3; Arr. II. 1. 1. See Cawkwell 2005, 206-207.

62 Diod. XVII. 29. 1-2: τῷ Μέμνονι καὶ τοῦ πολέμου παντὸς ἀπέδειξε στρατηγόν; Arr. II. 1. 1: Μέμνων τοῦ τε ναυτικοῦ παντὸς ἡγεμὼν ἐκ βασιλέως Δαρείου καθεστηκὼς καὶ τῆς παραλίου ξυμπάσης.

63 Alexander observed that his fleet was ineffective in the open sea and could not compete with the Persian naval force. Therefore, instead of building new ships, he dispersed the whole fleet leaving only a small fleet of vessels used for carrying a load (Arr. I. 20. 1; Diod. XVII. 22. 5-23. 3; Bosworth 1980a, 141-143; 2005, 66).

64 Arr. II. 1. 1- 2; Diod. XVII. 29. 2; 31. 3.

65 Diod. XVII. 29. 2; 31. 3; Arr. II. 1; see also Bosworth 1980b, 178-180; Ruzicka 1988, 133; Briant 2002, 826-827.

66 Memnon had friendly relations with the prominent people of Methymna, which had been started by his father. When Chares besieged Aristonymus in the city, Memnon sent an embassy to him, asking him to desist from any further hostilities against Aristonymus, who was his father's friend and ally (Polyaen. strat. V. 44. 3).

67 IG XII. 2. 526; OGIS 8; Heisserer 1980, 27-78; Rhodes - Osborne 2003, 406 no 83; see also Bosworth 1980b, 178-180; Lott 1996, 26-40; Wallace 2016, 239-258. These two tyrants were condemned to death by Alexander and the city. Eurysilaus was accused of seizing the citizens' arms, their daughters and wives on the acropolis, plundering and burning its temples, and the dead, and exacting 2.300 staters, etc. (IG XII. 2. 526 b.1 lines 1-14: [παρ]ήλετο τὰ ὅπλ[α καὶ | [ἐξ]εκλάϊσε ἐκ τᾶς [πό|λι]ος πανδάμι, ταὶ[ς] | [δὲ] γύναικας καὶ τ[αὶς] | [θ]υγάτερας συλλάβ[ων] | [ἦ]ρξε εἰς τὰν ἀκρόπ[ο|λ]ιν καὶ εἰσέπραξε | δισχιλίοις καὶ τρι[α]||κοσίοις στάτηρα<ς>, τὰ]ν | δὲ πόλιν καὶ τὰ ἲρα [δι|α]ρπάσαις μετὰ τῶν | [λ]αΐσταν ἐνέπρησ[ε] | [κ]αὶ συγκατέκαυσε | σώματα τῶν πολί[τα]ν]). Agonippus was accused of destroying altars erected to Zeus Philippios, making war on Alexander and the Greeks, and slandering the citizens of Eresus to Alexander, seizing their arms and shutting them all out of the city, and arresting their women and daughters and confining them in the acropolis, and exacting 3.200 staters, etc. (IG XII. 2. 526 a lines 4-11: [τοὶ]ς Ἕλλανας ἐλαΐζετ[ο] καὶ τοὶς βώμοις ἀ[νέ|σ]καψε τῶ Δίος τῶ [Φ]ιλιππί[ω], καὶ πόλεμον ἐξε[νι|κ]άμενος πρὸς Ἀλέξανδρον καὶ τοὶς Ἕλλανας | τοὶς μὲν πολίταις παρελόμενος τὰ ὅπλα ἐξε|κλάϊσε ἐκ τᾶς πόλιος [πα]νδάμι, ταὶς δὲ γύνα[ι]||κας καὶ ταὶς θυγάτερας συλλάβων καὶ ἔρξα[ις] | ἐν τᾶ ἀκροπόλι τρισχιλίοις καὶ διακοσίο[ις]||στάτηρας εἰσέπραξε etc.).

island except Mytilene (Midilli); only this city resisted. Encircling Mytilene by double walls and sending ships to Sigrium, the promontory of Lesbos he took the area under control in order to prevent the approaching ships from assisting the city. He settled down to an intensive blockade by land and sea. In July or August of 333 BC and during the siege of Mytilene, Memnon suddenly fell gravely ill and died -probably he was poisoned.[68] This unexpected situation dragged the Persians into despair. Artabazus' son Pharnabazus together with Autophradates was among the commanders of the Persian naval force led by Memnon (Arr. II. 1. 3). When Memnon was near death, he had handed over his command -until Darius III legally appointed someone- to his nephew Pharnabazus, the son of Artabazus.[69] Pharnabazus shared command of the Persian fleet with Autophradates. He carried on the siege of Mytilene and pressed the city to capitulate (Arr. II. 1. 3). The Mytileneans could not endure the siege for a long time and had to open the city gates. Pharnabazus reminded the Mytilenians of the second provision of the 'Common Peace' (*koine eirene* [κοινὴ εἰρήνη]), 'The King's Peace'[70] or with its other name 'the Peace of Antalcidas', which was made with Artaxerxes II in 386 BC, and ordered them to observe the peace.[71] The provision contained the recognition of the freedom and independence of all -small and great- Greek cities and islands and also the elimination of the garrisons founded by external forces.[72] In accordance with the King's Peace, mercenaries stationed by Alexander were sent away. Since the treaty of the alliance they had made with Alexander was no longer valid, the pillars on which the treaty was recorded alliance with Alexander were destroyed. In the meantime, the peace evidently recognized Asia as the king's dominion and prescribed autonomy for all the Greeks, threatening war against transgressors.[73] The people of Mytilene agreed to be the allies of the Persian king and cooperate in the recovery of his rights.[74] Pharnabazus called back the citizens who had been exiled due to their loyalty to Darius III (Arr. II. 1. 4). He made Diogenes, one of the exiles, the tyrant; he put in a garrison in the city under the command of Lycomedes of Rhodes and exacted money from them.[75] Probably after Mytilene, Autophradates launched a sudden raid on Samothrace with his fleet and took the island under his control.[76] Though the exact

68 Diod. XVII. 29. 2-4; Arr. II. 1. 1-3; Curt. III. 2. 1. According to Plutarch (*Alex*. XVIII. 3), Alexander heard the news of Memnon's death after he received the submission of Paphlagonia and Cappadocia. According to Diodorus (XVII. 28. 1-29. 4), this event occurred after the king had captured the Marmarians in Lycia during Nicochares' *archonship* in Athens in 333/2 BC. Diodorus (XVII. 31. 2-4) says that the king received the news of Memnon's death after Darius III marched with his army from Babylon to Cilicia but before Alexander fell ill in Tarsus. See also Atkinson 1980, 457-458.

69 Arr. II. 1. 3; Curt. IV. 1. 37.

70 Xenophon (*Hell*. V. 1. 36), at the beginning of his passage, uses the statements of "ἐκ τῆς ἐπ' Ἀνταλκίδου εἰρήνης καλουμένης: "as a result of the so-called Peace of Antalcidas"; and after "τῆς ὑπὸ βασιλέως καταπεμφθείσης εἰρήνης: "the treaty proposed by the King".

71 Diod. XV. 5. 1 'κοινῆς εἰρήνης τῆς ἐπὶ Ἀνταλκίδου'; *FGrHist* III B 328 F 149a-b '*Philokhoros'*; Didym. *Dem*. X. *col*. 7. 18-28.

72 Xen. Hell. V. 1. 31; VI. 3. 9; 12; 5. 2-3; Diod. XV. 5. 1; Arr. II. 1. 4-5; see also IG II^2 34= Syll^3 142 lines 6-16; IG II^2 43= Syll^3 147 lines 7-14.

73 Xen. *Hell*. V. 1. 31; Diod. XIV. 110. 2-3; XV. 5. 1; *FGrHist* III C 1 690 F 28 'Dinon'= Plut. *Artax*. XXI. 5; *mor*. III. 213 b: Apophtheg. Lacon. 60.

74 Bosworth 1980b, 182.

75 Arr. II. 1. 4-5; III. 2. 4-6; Curt. IV. 1. 37.

76 Plut. *mor*. IV. 339e: De Alex. 2; Alex. 48.4-5; see also Briant 2002, 830.

date is uncertain, Autophradates also made a successful expedition on Ephesus in the same year (Polyaen. *strat*. VII. 27. 2). Miletus came under Persian authority again by late 333 BC.[77]

Pharnabazus with the foreign mercenaries set sail for Lycia and gave Autopradates the task of occupying the other islands (Arr. II. 2. 1). Darius III thought Memnon was a skillful commander and after he died, he had difficulty in finding someone who would fill his place (Diod. XVII. 30. 7). He did confirm Pharnabazus in his position. He commissioned Thymondas, the nephew of Memnon and the son of Mentor, to take over the mercenaries from Pharnabazus and lead them to him, and to instruct Pharnabazus to take over Memnon's command.[78] Pharnabazus handed over this army to Thymondas in Lycia and sailed to join Autopradates. It is clear that he also received the order from the king to put Memnon's plan into action. After having united the armies, Pharnabazus sent ten ships under Datames the Persian to the Cyclades, whose people were ready to revolt to instigate the Greek cities. He himself sailed with 100 ships to Tenedos (Bozcaada), which was near the entrance of the Hellespont and where he could easily cut the Macedonians' line of supply. He came to the port called Boreios 'north harbour' and demanded that the city surrender. In accordance with the King's Peace, their agreement with Alexander was invalid. Therefore, he ordered them to destroy the pillars recording their treaty with Alexander (Arr. II. 2. 2-3). Even though the Tenedians supported Alexander, they were in an awful situation, so they had to accept the Persian terms. During the siege of Tenedos, since Hegelochus and Amphoterus had failed to assemble a sufficient number of ships, they had not been able to come to the city's rescue (Arr. II. 2. 3). Alexander realised that by disbanding the fleet, he had made a military mistake and ordered a new naval force to be re-established.[79] In the summer of 333 BC, after witnessing Memnon's successes, he appointed Amphoterus commander of the fleet at the shore of the Hellespont and Hegelochus commander of the land forces. He ordered them to assemble a new fleet to free the islands such as Lesbos, Chios and Cos from the Persian garrisons and gave 500 talents for war expenditures. Likewise, he sent 600 talents to Antipater for the protection of the Hellespont and demanded that ships be furnished from the cities taking part in the Corinthian League.[80] Antipater commissioned Proteas, the son of Andronicus, to collect ships from Euboea and Peloponnesus and to protect Greece and the islands against the Persian naval attacks (Arr. II. 2. 4). Hearing of Datames' ten ships set sail near Siphnos, he organized a sudden midnight attack and captured eight ships with their crews. Datames managed to escape with the remaining two

77 Curt. IV. 1. 37: *Milesiis deinde Pharnabazus praefectus Persicae classis pecunia exacta*. Some modern authors claim that in this passage Curtius confused Mytilene with Miletus. But in the following parts of his (IV. 5. 13-14) narration, he uses the expression of 'Miletus has been retaken under Macedonian rule', which shows that he did not make a mistake. On the contrary, there is no inconsistency in what he has related. Curt. IV. 5. 13-14: "Alexander not only subdued each and every city that refused to come under his yoke, but also his generals occupied many places: Calas invaded Pahplagonia, Antigonus captured Lycaonia and Balacrus, who defeated Darius's satrap Hydarnes, retook Miletus."

78 Arr. II. 2. 1; Curt. III. 3. 1; 13. 14.

79 Curt. III. 1. 19-20; Arr. II. 2. 3.

80 Curt. III. 1. 19-20; IV. 1. 36-37; see also Heisserer 1980, 87 f.

ships and joined the other fleet.[81] This little failure could not bring the Persian fleet's activities on the Cyclades to a halt. But Aristomenes commissioned by Darius III to secure the Persian authority over the coast of the Hellespont was either captured by the Macedonian fleet or his ship was sunk (Curt. IV. 1. 36).

In 333 BC Darius III advanced toward Cilicia with the army he had mustered in Babylon. According to Persian customs (Hdt. IV. 84; VII. 38-39), all the family members who were old enough to be drafted had to take part in the war commanded by the king. Therefore, Artabazus participated in the battle with his sons, Cophen, Ariobarzanes, Arsames, and his ex-son-in-law Mentor's son Thymondas. Pharnabazus was at the head of the fleet and was conducting the war in Asia Minor on behalf of the king. It is known that Artabazus had eleven sons. In the ancient sources, only his four sons who were old enough to perform military service are mentioned. Thymondas, following the king's order, came to Syria with his mercenary unit[82], which he took over them from Pharnabazus in Lycia in order to fight against Alexander. He joined the army of Darius III at Sochoi in northern Syria. While Darius set forward towards Sochoi on the Amik plain, he had left the army baggage, his treasure, his harem, and most of the wives and children of the royal and aristocratic families behind in the military camp, which had been pitched by the river Pinaros at Issus. Giving an army under the command of Artabazus' son Cophen, Darius sent the royal treasure, the wives and children of prominent families -the Artabazus was among them- and envoys from Greece to Damascus (Şam).[83] Damascus, 300 km south of Sochoi, was a fortified fortress that was difficult to be seized. Cophen was to leave them under the protection of the satrap of Damascus and turn back to the king's side.[84] There is no information regarding which flank Artabazus and his sons were at the battle of Issus and what they did during the battle. However, Thymondas as the commander of the infantry division of 30,000 Greek mercenaries, was on the right flank, near Nabarzanes's army.[85] Before the war started, Thymondas and the Greek mercenaries under his command were among those who had advised Darius not to fight against Alexander with his crowded army on Cilicia's narrow plains.[86] After Darius had to take flight, this battle ended in a decisive victory for the Macedonians. The flight of the king had started the feeling of desperation and panic among the Persian soldiers. Consequently, Antiochus' son Amyntas, Mentor's son Thymondas, Aristomedes of

81 Arr. II. 2. 4-5; see also Bosworth 2005, 84.

82 It is understood from Arrian's (III. 13. 3) account that he brought the mercenaries by sea to Tripolis in Phoenicia, and they probably joined the royal army in Syria.

83 Arr. II. 11. 9-10; 15. 1-2, Curt. III. 8. 12; 13. 2-6; Diod. XVII. 32. 3; see also Atkinson 1980, 257; Ruzicka 1988, 132; Heckel 2016^2, 48 n. 26.

84 Curt. III. 13. 6: Multa milia virorum feminarumque excedentem oppido sequebantur, omnibus miserabilis turba praeter eum cuius fidei commissa erat. "As Parmenion was leaving the city of Damascus, many thousands of men and women followed him, a throng to excite the pity of all except the man (sc. the satrap of Damascus) to whose protection they had been entrusted".

85 Curt. III. 9. 1-2; see also III. 3. 1.

86 Curtius (III. 8. 1-3) Thymondas and his Greek soldiers suggested to the king that he should not fight on the Mesopotamian plains or depend on a single victory and he should divide his countless forces. Other ancient authors state that it was Amyntas the Macedonian who gave the Persian king similar advice (Arr. II. 6-7. 1; Plut. Alex. XX. 1-2). See also Rop 2019, 187 n. 45; 208, Table I. 1; 1.3.

Pherae, and Bianor the Acarnanian with an army of 8000 soldiers headed southwards to Tripolis and here they saw the ships which had conveyed them over from Lesbos anchored.[87] They held as many as they needed and burned the rest ships, lest the enemy captured them. At first, they set sail for Cyprus (Kıbrıs) and began recruiting soldiers. Then, they set forward towards Egypt under the command of Amyntas and tried to occupy it here. Amyntas seized Pelusium and made his way to Memphis, claiming that he was the successor of satrap Sauaces/Tasiaces[88], who was killed at Issus.[89] Since his units were undisciplined, he was killed by a sortie from the Memphis troops. It is quite probable that Thymondas, instead of having gone to Egypt with Amyntas, might have gone to his cousin's side -Pharnabazus- since he was himself Rhodian, a trustworthy friend and relative. In any case, he continued fighting for the king.[90] The Persian king withdrew to Thapsacus with some surviving soldiers, including 4000 mercenaries[91]; Artabazus and his three sons, Arsames, Ariobarzanes, and Cophen accompanied the king. Later, the king marched from here to Babylon with his army.

Hard –to compensate- part of the Issus battle was that the Achaemenid royal women, female members, and children of noble Persian families had fallen into the hands of the enemy. In the military camp of Darius III, pitched by the river Pinaros, among those who were captured were his mother Sisygambis, his sister, his wife Stateira and his daughters Stateira, who bore the same name as her mother, Drypetis and his very young son. The satrap of Damascus betrayed the Persian king; he handed over the treasure and the members of the royal and aristocratic families to Parmenion by trickery.[92] In the group Parmenion captured were the previous king Artaxerxes Ochus III's wife and his three single daughters, including Parysatis. Also, the daughter of Darius' brother Oxyathres, Artabazus' wife and his young son Hystanes/Ilioneus, his daughters Artacama, Artonis?, Barsine and her three daughters by Mentor, her little son by Memnon, Pharnabazus' wife and son were taken prisoner.[93] They were

87 Arrian (II. 13. 2-3) gives a detailed list of the fugitive soldiers and commanders who crossed from Tripolis to Cyprus. He cites that the total number was 8000. Diodorus (XVII. 48. 2-6) without mentioning other commanders, states that 8000 mercenaries who stayed alive after the Battle of Issus went under the command of Agis in Europe and there were 4000 mercenaries commanded by Amyntas. Curtius (IV. 1. 27) writes that Amytas fled to Cyprus with his 4000 soldiers, and after mustering soldiers there, he sailed to Egypt.

88 Sauaces (Arr. II. 11. 8) and Tasiaces (Diod. XVII. 34. 5).

89 Diod. XVII. 48. 2-6; Curt. IV. 1. 27-33; Arr. II. 13. 2-3; FGrHist 72 F 17 'Anaximenes'. Concerning the subject, see also Bosworth 2005, 84 n. 119; Heckel 2006, 267; Rhodes-Osborne 2007, 509; Ruzicka 1988, 132 f.; Briant 2002, 829; Lendering 2018, 117 f.

90 S. Ruzicka (1988, 146-147 n. 44) suggests that Thymondas might have come to Halicarnassus with the mercenaries he led and joined Autophradates. For Thymondas, see also Berve 1926, II 182 no. 380; Heckel 2006, 257; Hofstetter 1978, 182 no. 319.

91 Arr. II. 13. 1; Curt. IV. 1. 1-3.

92 Curt. III. 13. 2-17; Polyaen. *strat*. IV. 5.

93 Arr. II. 11. 9-10; Diod. XVII. 32. 3; 36. 2-5; Curt. III. 11. 24-26; 13. 10-15; Plut. *Alex*. XXI. 4-5; Justin XI. 9. 12; 10. 2. According to Athenaeus' narration (*Deip*. XIII. 607f-608a), Parmenion, after taking Damascus and all the equipment of Darius III, sends a letter to Alexander. He itemises everything he has captured. He writes that the king has 329 concubines who are capable musicians, 46 men who are masters at weaving wreaths; 277 cake makers; 29 pot tenders, 13 milk cooks, 17 preparers of drink, 70 wine clarifiers and 40 perfume makers. Alexander received this letter probably when he was at Marathus.

captives in the hands of Alexander. It was anticipated that this development would pose a serious drawback and prevent the Persian resistance and fight, but as it is seen in the example of Artabazus and his sons, the Persians remained loyal to their king. While Artabazus and his sons were fighting against Alexander until the very end, his daughter Barsina had to serve Alexander as a concubine.[94] Barsine, who spoke two languages and was brought up in two different cultures had not been chosen as a courtesan coincidentally. According to Aristobulus' account, because of her being the daughter of Artabazus, a descendant of Artaxerxes II, her having had a good Greek education and her beauty, Parmenion encouraged Alexander to form an attachment with this woman.[95] Whereas, among the captives there were Artabazus' two more daughters who had the same qualities as Barsine's and they were single. The most important reason for this preference was Alexander's wish to retaliate Memnon, who had cast a shadow over his own successes in Asia Minor. Barsine's two previous marriages and being the mother of four children were also significant factors because the marital status of Barsine was a kind of guarantee in the eyes of the Macedonian commanders that Alexander could not marry her.[96] For Alexander, Barsine was an ideal woman counsellor who knew Macedonian and Persian cultures very well, with whom he could speak Greek and get first-hand information about the Persians.[97]

In 333 BC while these events were occurring, Pharnabazus, commander of the Persian fleet, and Autophradates were having financial difficulties; therefore, they collected money by force in Miletus and put a garrison into the city of Chios. They set sail with 100 ships for Andros in order to help Datames and from there for Siphnos. They despatched some part of the fleet to Cos and Halicarnassus. Apart from punishing Andros and Siphnos, they installed garrisons there.[98] The Spartan king Agis needed money and ships to continue fighting against the Macedonians in Peloponnesus. So, he came on a trireme to meet with Pharnabazus, whose fleet was at anchor in Siphnos. He asked for money in order to raise a big army and fleet.[99] At that time came the news of the Issus defeat and the seizure of Damascus with all the women and children of the Artabazus family, including Pharnabazus' wife and son, having been taken prisoners (Curt. III. 13. 12-15). Pharnabazus was thinking that the news of defeat would start a revolt in Chios. He immediately set out for Chios with 12 triremes and 1,500 mercenaries. Because of its geographical location, Chios was an important harbour base for the Persian fleet to anchor during the naval expeditions that would be conducted along the shores of Western Anatolia. Autophradates gave Agis 30 silver talents and 10 triremes. Agis, remaining at Siphnos, sent these to his brother Agesilaus, who was at Taenarum under the command of Hippias. He

94 Plut. *Alex*. 21. 7-9; Justin XI. 10. 2-3; XII. 15. 9; see also Bosworth 1980b, 200-203; 2005, 85 f; Sina 2018, 164-167.
95 Plut. *Alex*. XXI. 9= *FGrHist* 139 F 11 '*Aristobulus*'. Justin (XI. 10. 2), says that Alexander fell in love with Barsine for her beauty and by whom he afterwards had a son that he called Heracles.
96 Sarıkaya 2019, 274.
97 Lendering 2018, 148; Sarıkaya 2019, 257-282.
98 Arr. II. 13. 4; Curt. IV. 1. 37; see also Atkinson 1980, 289.
99 Arr. II. 13. 5; Diod. XVII. 48. 1; Curt. VI.

instructed Agesilaus to proceed to Crete with his army (Arr. II. 13. 5-6). Because the inhabitants of the island had divided into two between the Lacedaemonians and Macedonians (Curt. IV. 1. 38-40). Agis took 8000 Greek mercenaries, who had escaped from the battle of Issus and returned to their homes, under his command.[100] Alexander's Issus victory invalidated all the successes of Pharnabazus and Autophradates in Anatolia. Darius III had left the battlefield and he became a fugitive in his own empire. Alexander continued his progress through Phoenicia, the Persians' most important naval base. Seizing most of the cities, he dissolved Persian naval power. This victory put an end both to the Persian dominance over the Aegean and Mediterranean coastal cities, which had started with Memnon and continued under the command of Pharnabazus and to the expectations.[101] Alexander was regarded as the conquerer and the meaninglessness of resistance began to prevail. Among those who took part in the fleet led by Autophradates were from Phoenicia Enylus, king of Byblus, Gerostratus, king of Aradus, Azemilcus, king of Tyre and the kings of Cyprus (Arr. II. 13. 7-8; 15. 7; 20. 1-3). In the spring of 332 BC, when the kings of Byblus and Aradus heard that apart from the Issus defeat, the Phoenician cities were also taken by Alexander, they left Autophradates and Pharnabazus and with their fleets returned in order to make terms with Alexander. Together with the triremes of Sidon when a fleet of 80 ships in total sailed back, only a small part of the main naval force was left in the hands of Pharnabazus and Autophradates (Arr. II. 20. 1-2). Furthermore, Azemilcus, king of Tyre also had to abandon Pharnabazus. While Alexander had besieged Tyre, he would not be a mere spectator. He sailed with his fleet in order to help his country[102]. As a result of all these reasons, Pharnabazus and Autophradates could not challenge the newly established Macedonian fleet effectively. They could not receive naval support from the coastal cities since most of them had immediately switched sides. The Rhodian, Lycian, and Cyprian envoys went to Sidon in order to compromise with Alexander (Arr. II. 20. 2-3). In 332 BC, the coastal cities fell one after another.[103] Amphoterus and Hegelochus sailed to Tenedos with a fleet of 400 ships. When the Tenedians, who had unwillingly obliged to collaborate with the Persians, revolted against them and took sides with the Macedonians, they easily occupied the city. Later, in Chios, conflicts broke out between the democrats, who supported the Macedonians and the pro-Persia oligarchists. The democratic party in Chios, despite the ruling junta installed by Autophradates and Pharnabazus, invited the Macedonians to the city. But Pharnabazus came from Siphnos on time and managed to intervene instantly. He caught those who wanted to hand over the administration to the Macedonians and with a small detachment of troops he delivered the city again to the pro-Persian men, Apollonides

100 Diod. XVII. 48. 1; Curt. IV. 1. 38-39; VI; see also Ruzicka 1988, 143-144.

101 According to Arrian (II. 17. 2-4), Alexander aimed at occupying Tyre to destroy the Persian dominance over the coastal cities. He was considering that after the seizure of Tyre, the Phoenicians, who constituted the most important and strongest element of the Persian naval force, would surrender to him and that the Phoenician example would be followed by Cyprus and other coastal cities.

102 When Alexander captured Tyre, king Azemilcus was among those he showed little mercy (Arr. II. 24. 5). After the siege, he might have appointed Azemilcus again as the king (Nawotka 2010, 192-193).

103 Bosworth 2005, 84 f.; Briant 2002, 830.

and Athenagoras.[104] Alexander's commanders were insistent on seizing Chios and they were relying on the supporters of Macedonia. A disagreement between Apollonides and the leaders of the troops provided them with the opportunity to enter the city. When the Macedonians broke the gates and came into the city, the democrats collaborated with them and killed those of the Persian garrison. Having taken Pharnabazus, Apollonides, and Athenagoras captive they surrendered them to the Macedonians. The spoils and the people captured included 12 triremes with their soldiers and rowers, 30 ships without crews, 50 piratical boats, and 3000 Greeks who served the Persians as mercenaries (Curt. IV. 5. 17-18). Aristonicus, the tyrant of Methymna, who was unaware that the island had been taken, had come to the island with some pirate sloops to meet Pharnabazus. The Macedonian guards at the control point of the harbour leaving him no time to become suspicious said that Pharnabazus was asleep while letting him enter with 5 or 10 pirate sloops. Then they caught and surrendered them to Amphoterus and Hegelochus. All the pirates who had come with Aristonicus were killed.[105] The Macedonians crossed from here to Mytilene. Chares the Athenian was holding the city with a garrison consisting of 2000 Persians, but since he could not endure the siege, he accepted to surrender the city on the condition that he should be allowed to leave in safety and then went to Imbros. The Macedonians also took possession of the other cities of Lesbos by agreement.[106] In response to the direct appeal from the island's inhabitants, Amphoterus sailed towards Cos with 60 ships taking the captive Pharnabazus with him. He occupied the island, but Pharnabazus managed to escape from his guards and disappeared (Arr. III. 2. 5-7). Witnessing these unfortunate events that occurred one after the other, Autophradates moved from Siphnos to Halicarnassus, where part of the fleet had lowered anchor. After a while, Agis joined Autophradates in Halicarnassus (Arr. II. 13. 5-6).

104 Curt. IV. 5. 13-17; Arr. III. 2. 3-5. Syll^3 283 lines 10-15; Heisserer 1973, 191-204; 1980, 79-95 'Alexander's letter to Chians': τῶν δὲ προδόντων | τοῖς βαρβάροις τὴν πόλιν ὅσοι μὲν ἂν προεξέλθωσιν φεύγειν | αὐτοὺς ἐξ ἁπασῶν τῶν πόλεων τῶν τῆς εἰρήνης κοινωνου|σῶν καὶ εἶναι ἀγωγίμους κατὰ τὸ δόγμα τὸ τῶν Ἑλλήνων· ὅσο[ι] | δ' ἂν ἐγκαταλειφθῶσιν ἐπανάγεσθαι καὶ κρίνεσθαι ἐν τῶι τῶν Ἑλ|[λ]ήνων συνεδρίωι. "Of those who betrayed the city to the barbarians, as many as have escaped, these are to be exiled from all the cities which share in the peace and are to be liable to arrest according to the decree of the Greeks; but as many as have been captured, these are to be brought back and judged in the synedrion of the Greeks". Alexander's second letter to Chians (SEG XXII 506 lines 6-11; Heisserer 1980, 96-117; Piejko 1985, 238-249): ἂν δ' ἀποδρᾶ|[ι τις αὐτῶν, τὰ ἐπ]ίτιμα ἀποτίνειν τ|[οὺς ἐγγυητὰς· τῶ]ν δ' ἄλλων Χίων μηδέ|[να εἰς δίκην ἄγει]ν ἐπὶ βαρβαρισμῶ|[ι πλὴν τῶν ἀχθέντ]ων, μηδ' Ἀλκίμαχον | [ἔτι ὑπονοῆσαι]). In his second letter to Chios, Alexander declares that the rest of the people are not to be prosecuted on the charge of having taken sides with the Persians and similar accusations; likewise, Alcimachus is not to be under suspicion. It is quite probable that Alcimachus, who was one of the supporters of the Persian oligarchy while the city was under Persian rule, gradually became friends with Alexander and thanks to this friendship returned to the city by order of the king (Piejko 1985, 245). A. J. Heisserer (1980, 106; 109) claims that Alcimachus always remained loyal to Alexander, and he was one of Alexander's generals rather than a local Chian. See also Walbank 1962, 178-180; Atkinson 1980, 328-330; Bosworth 1980b, 178; Rhodes - Osborne 2003, 418-424 no 84.

105 Curt. IV. 5. 19-22; Arr. III. 2. 3-5.

106 Curt. IV. 5. 22; Arr. III. 2. 5-6. When Mytilene came under Alexander's rule, pro-Persians were exiled again. In c. 324 BC Alexander granted a general amnesty and enabled the exiles to return to the city (IG XII. 2. 6; OGIS 2; Heisserer 1980, 118-139; see also Atkinson 1980, 3330-332; Heisserer – Hodot 1986, 109-128; Worthington 1990, 194-214).

Pharnabazus, who had managed to escape from Cos, must also have gone to Autophradates' side. Although the ancient sources do not mention their names, Pharnabazus and Autophradates probably set sail for Crete, joined Agis and helped him during his occupation of Crete.[107] In 332/1 BC, Hegelochus came to Egypt in order to report to Alexander the events of Western Anatolia, bringing with him Aristonicus and the pro-Persians in Chios including Apollonides, Phesinus, Megareus, and many partisans. Alexander sent the tyrants back to their own cities to be punished by the *demos*. Apollonides and the Chians with him were consigned under strict guard to the city of Elephantine in Egypt (Arr. III. 2. 7). There is not sufficient evidence for the subsequent actions of Pharnabazus and Autophradates. However, Pharnabazus, like his father Artabazus and his other brothers, must have performed in the service of Alexander. It is known that he lived until c. 320 BC and during the wars of the Diadochi he continued his military activities on the side of his sister's husband, Eumenes the Cardian, as the cavalry commander. At the battle in Hellospontine Phrygia,[108] which was fought against Craterus, Eumenes arrayed two foreign units consisting of 300 cavalry led by Pharnabazus and Phoenix of Tenedos opposite Craterus. Together with the Macedonian cavalry, he took the flank where Neoptolemus was. Pharnabazus and Phoenix inflicted heavy losses on the wing where Craterus was fighting, and Craterus lost his life during the battle.[109]

In 331 BC the defeat of Gaugamela had much heavier consequences than that of Issus. Darius retreated to Ecbatana (Hamadan), the capital of Media. However, when he could not obtain the military assistance he needed from the peoples such as Scythians and Cadusians, he moved from Ecbatana towards the Caspian Gates in order to fight at the eastern satrapies.[110] Following two heavy defeats, the king did not seem to have much chance left for victory against Alexander. The army was in a low mood and had lost hope of winning. Furthermore, the Persian aristocrats such as Bessus, satrap of Bactria-Sogdiana, Nabarzanes the chiliarch and Barsaentes, satrap of Drangiana and Arachosia, were rejecting Darius' discredited leadership. They had set their eyes on the king's throne. Bessus and Nabarzanes formed a conspiracy to take the king captive. They were planning to deliver the king to Alexander alive in case Alexander caught them and thus gaining his support. If they could escape from Alexander, they would kill Darius, assume the royal authority and continue the war (Curt. V. 9. 2; 10. 1-8). When Darius, who was unaware of the conspiracy, arrived at the Caspian Gates, he prepared to fight against Alexander instead of escaping. He assembled the war council (Curt. V. 8. 2-5). The power struggle concerning Darius' leadership became apparent at this meeting. After the king, Artabazus spoke. Paying his homage to Darius, he said that he would fight together with the king until the end (Curt. V. 9. 1-2). However, Nabarzanes offered, temporarily at least, Darius to abdicate and hand over his rights to Bessus. Bessus would return the throne to Darius again when the enemy withdrew

107 Bosworth 1975, 32-33 n. 29; Ruzicka 1988, 147.
108 Although the site of the battle is not known for certain, Corn. Nepos (Eum. V. 1) writes that it took place at or near the Hellespontus; Diodorus (XVIII. 37. 1) says that it happened around Cappadocia.
109 Plut. Eum. VII. 1; Berve 1926, no. 766; Bosworth 1980b, 267; Sarıkaya 2016, 744-745.
110 Curt. V. 8. 1; Arr. III. 19. 1-3.

from Asia.[111] The offer infuriated Darius and he lunged at Nabarzanes. Bessus and his soldiers intervened and Nabarzanes had to leave the meeting. Bessus and his supporters drew the units they commanded out of the army and encamped them in a remote place (Curt. V. 9. 9-11). Artabazus was trying to soothe Darius, reminding him of their critical situation. Alexander was close to him and he was probably at Rhagae (Rey, southeast of Tehran) or Choarene (Khar), 90 km north of Rhagae.[112] Even when he confronted with a great army, he was a dangerous enemy. Nevertheless, the king had not yet been able to raise a strong army, and if he fell out with his followers, the situation might worsen. He advised Darius to tolerate the errors or stupidity of those whose peoples were subject to him (Curt.V. 9. 12). Darius, though unwillingly, agreed with Artabazus and went into his tent in despair. Bessus and Nabarzanes took action in order to realize their conspiracy, and they secretly tried to gain the soldiers with various promises (Curt. V. 9. 13-16; 10. 1-9). The internal dissension was necessarily slowing down the Persians' advance. They were getting more and more demoralized. In the meantime, while Artabazus was visiting the Persian tents to encourage the soldiers, he was also trying to persuade Darius to calm down and to focus on Alexander (Curt. V. 9. 17). Artabazus, in accordance with Darius's order, told Bessus and Nabarzanes that their apologies would be accepted if they asked for forgiveness. The following day, they came to the entrance of the king's tent. When Darius, having given the signal for marching, mounted his chariot, they prostrated themselves in front of Darius and apologized (Curt. V. 10. 10-15). The army started their march at the Caspian Gates and retreated north of the Elburz mountains. Patron, commander of the Greek mercenaries, tried to warn the king against the treachery of Bessus and Nabarzanes, but he could not succeed (Curt. V. 11. 1-12). The rumours regarding a conspiracy against the king began spreading in the encampment. Many soldiers ran away to join Alexander (Arr. III. 20. 2-4). When the treachery was revealed, Darius summoned Artabarzus to his side to consult. Artabazus told the king that Patron's suggestion was the best course of action and that the king should go to the Greeks' camp. He thought that when the Persians realized their king was in danger, they would grab their arms and come to their king's rescue. But Darius was aware of the fact that 4000 mercenaries could not cope with Bessus' army of 30,000 soldiers. He hugged Artabazus and told him to leave his service and join the Greek mercenary army. He ordered those who were present to go away, telling them that by doing this they were not betraying him (Curt. V. 12. 1-9).[113] Artabazus and his sons, Greek mercenaries, and the other Persians who remained loyal to Darius escaped from the military camp. The Persians who believed in Bessus' promises joined him two days later. After a short time, Darius was arrested by Bessus and his supporters.

Artabazus, who could not prevent the arrest of Darius III, withdrew with his sons Arsames, Ariobarzanes, Cophen and with the few remaining loyalists and the Greek mercenaries north into the Elburz mountains[114]. There they found refuge with

111 Curt. V. 9. 3-5; 8; see also 8. 6.
112 Bosworth 1980b, 339-340.
113 See also Atkinson 1994, 133-157; Briant 2015, 159-161.
114 Arr. III. 21. 3-5; 23. 1; see also Curt. V. 12. 8.

Autophradates, satrap of Tapuria. By order of Bessus and Nabarzanes, Darius III was killed by Satibarzanes, satrap of Areia, and Barsaentes, satrap of Drangiana and Arachosia.[115] After that, the satraps and the people of the region started to surrender to Alexander. Artabazus and his sons, the representatives of the Greek mercenaries, and Autophradates, satrap of Tapuria, came to the Macedonian camp in Zadracarta, the largest city and capital of Hyrcania.[116] When Artabazus II met with Alexander, he extended his right hand to the king. Because during his life in exile, he had been the guest of Philip II in Macedonia. But his loyalty to the Persian king surpassed the tie of guestship and he remained loyal to the king until the end (Curt. VI. 5. 2).[117] There were many reasons behind Alexander's friendly treatment of Artabazus and his sons and granting them honourable tasks. One of them was his unwillingness to hurt someone who had once requested his father to right of political asylum. Alexander definitely knew Artabazus and his family, who had lived in Pella for more than eleven years. This bond of guestship probably caused Artabazus to feel grateful to the king and Alexander to trust this family. Alexander's relation with Artabazus' daughter, Barsine, must have been another factor in his friendly treatment of the Artabazus family. But the most important reason was Artabazus and his sons' being the noblest of the Persians, particularly their loyalty to Darius III until the end.[118] The death of Darius III did not make things easier for Alexander because it would take time for the people of the regions under Persian rule to accept this change, and he would have to prove himself. Alexander needed local support and an army to be able to establish permanent sovereignty. He could only do this through the help of the present Persian army and the military support of the people in the region. To win supporters was as important as to win victories. Alexander was Macedonian. Even if he claimed that he was the Great King, he was not their legitimate king in the eyes of the Persians. The eastern peoples would continue guerilla warfare instead of coming under the rule of a foreign king. As in the example of Sparta, even the Greeks preferred the Persians they had been fighting for years rather than accepting Alexander's sovereignty. In Asia Minor the resistance had not been completely suppressed and the Macedonian authority had not been properly established everywhere. The Persians' nobles siding with Alexander would decrease local and regional resistance. When the local people saw the prominent Persians on Alexander's side, they would trust the new king, and, more importantly, thinking that there was no one to fight for they would give up resisting. Furthermore, the irresolute people would hesitate to support Bessus, who had himself proclaimed "King of Asia" under the regal name Artaxerxes V. Because of all these reasons, Alexander included

115 Arr.III. 21. 9-10; Diod. XVII. 73. 1-2; Curt. V. 13. 13-25; Plut. Alex. 42. 3-4; 43. 1-3; Ps. Call. II. 20-21; Justin XI. 15. 1-13. See also Swoboda 1901, col. 2205–2211; Bosworth 1980b, 340-345; Briant 2002, 864-866; 2015, 416.

116 Atkinson 1994, 192-193; for the supposition that Artabazus and Greek soldiers met with Alexander near Mardes, to the west of Zadracarta, see Rapin 2017, 70-71.

117 Curtius (VI. 5. 4), in his passage where he mentions the same anecdote, writes that Artabazus II was 95 years old, and his nine young children, all born from the same woman, accompanied their father. But this age is definitely impossible. Basing on the information that he was born in 387/386 BC, Artabazus was 57/56 years old in 330 BC.

118 Arr. III. 23. 7; see also Iliakis 2021, 37-38.

the noble Persians, such as Oxyathres/Oxathres[119], the younger brother of Darius III and Artabazus, the grandson of the old Persian king Artaxerxes II and a close friend and trustable man of Darius III, among his companions. The fact that they were under the service of Alexander hampered Bessus' efforts to gather supporters and also cast a shadow on the justification of his fight. In one way or another, it was a demonstration that he was no temporary conqueror but the true successor of the Persian monarchs, supported and served by the brother of his predecessor and other prominent Persians. Apart from that, the lands of the region were rough. A considerable part of the people consisted of warrior-individuals ready to resist, and all of the brave soldiers of the Persian army had scattered in the unoccupied areas. What Alexander needed most was guides and counsellors who knew the two languages and the two cultures well. Artabazus II and his sons were exactly meeting this need. It is certain that along with their native tongue, they spoke Greek fluently.

The representatives of the Greek mercenaries who came to the Macedonian headquarters with Artabazus demanded the guarantee of goodwill from Alexander. However, the king, reminding them of the prohibitions of the Corinthian League, wanted them to surrender unconditionally. The representatives accepted to surrender and requested an officer to accompany them to bring about 1,500 mercenaries waiting in the military camp to the king. Alexander put Artabazus and Agerrus' son Andronicus in charge of bringing the Greek mercenaries (Arr. III. 23. 8-9). This was Artabazus' first service to Alexander. It seems that Alexander was trying to create the impression that, except for the king, nothing had changed in the Persian imperial system. Therefore, in the first stage, he behaved as if he had come to the throne as the natural successor of Darius III, and he neither implemented any changes in the satrapies nor replaced the satraps. He reappointed Autophradates satrap of Tapuria. A short time later, when Satibarzanes and his followers surrendered to Alexander in Susia (Tus), the capital of Parthia, and they apologized, he forgave them and confirmed Satibarzanes in his satrapy.[120] After Darius III was killed, Bessus, the satrap of Bactria, Sogdiana and Saca and the leader of the anti-Macedonian resistance returned to Bactria. Here taking the name of Artaxerxes V and assuming the upright tiara of royalty, he proclaimed himself the 'King of Asia'.[121] The Persians' battle against Alexander was more like a resistance than a revolt.[122] The peoples of Bactria and Sogdiana remained loyal to their new king Bessus/Artaxerxes V, who was a relative of Darius III.[123] Bessus drew Satibarzanes, whom Alexander reinstated as satrap of Areia, to his side (Arr. III. 25. 1-2) and also appointed Brazanes as satrap of Parthia.[124] When Alexander set off to invade Bactria, Satibarzanes declared that he was on the side of Bessus

119 Diod. XVII. 77. 4-7; Curt. VI. 2. 9-11; VII. 5. 40-41; MetzEpit. 1-2; see also Bosworth 1980a, 5-8.
120 Arr. III. 25. 1; Curt. VI. 5. 32; 6. 14; Diod. XVII. 77. 3.
121 Diod. XVII. 74. 2; 83. 3; 7; Curt. VI. 6. 13; Metz Epit. 1. 3; Arr. III. 25. 3; the new Aramaic documents from Bactria, see Shaked 2003, 1517-1535; chronicle concerning Darius III and Alexander, see Spek 2003, text 3, 301-307; see also Olbrycht 2014, 41; Howe 2015, 160 f.
122 Howe 2015, 159.
123 Bessus was probably related by blood to the Achaemenids, see Arr. III. 21. 5; 30. 4. See also Charles 2016, 57-59.
124 Arr. IV. 7. 1; see also Briant 2002, 745-746.

and killed the little force of Anaxippus the Macedonian, who was left in Areia for collaboration. But when Alexander marched unexpectedly towards Areia with a great army, Satibarzanes fled eastwards.[125] In 329 BC, he returned with a large force of 2000 cavalry that Bessus had despatched. He took control of his satrapy and instigated the Areians against Alexander again.[126] When Alexander was proceeding towards Bactria against Bessus and was at the border of Arachosia, he heard the news of the second revolt. He sent Artabazus, who was a veteran man because of his military experience and as a native adviser, his childhood friend Erigyius, and Caranus with a force of 6000 Greek infantry and 600 cavalry to suppress the revolt. He ordered Phrataphernes, satrap of Parthia, to help them.[127] Since Phrataphernes was threatened by the invasion of Brazanes, whom Bessus had appointed satrap of Parthia, he could not assist them (Arr. IV. 71. 1). When the generals who were sent by Alexander back to Areia arrived, Satibarzanes pitched his camp near the Macedonian army with a large troop he had assembled. It took months to crush the revolt. There was constant skirmishing for a time and numerous small engagements. The hand-to-hand combat between Erigyius and Satibarzanes turned out to be a fierce battle. Erigyius killed Satibarzanes, striking him in the face with his spear. At last, the Macedonian army forced the enemy to surrender to Alexander.[128] After the Macedonian army led by Artabazus and Erigyius secured control of the region, they set forward to join Alexander without losing any time. According to Curtius (VII. 4. 32), the victory was reported to Alexander during his first stay in Bactria in the early summer of 329 BC. Alexander rewarded Artabazus by appointing him satrap of Bactria and Sogdiana.[129] This new task of Artabazus was one of the important turning points in his career. He had been placed in such a significant position as the satrap of Bactria, which was the first step to accession to the throne in the Persian empire. Although the region had lost this function with Alexander's rule, it was still a highly prestigious task. Artabazus had all the required qualifications for the office. Since he had once been the satrap of Dascylium, he was experienced. He was the grandson of the Persian king Artaxerxes II and a suitable person for the post which was given to the members of the royal dynasty. Besides, because of his previous task and his life in exile in Macedonia, he had no connection with the people of Bactria. He also had no ancestral ties with Bactria. His being Persian but having no relation with the inhabitants would provide him to constitute a balance of power between Alexander and these people. Furthermore, it was clear that Artabazus would never form an alliance with his enemy, Bessus, and would fight against him until the end. Artabazus

125 Diod. XVII. 78. 1-4; Curt. VI. 6. 22-23; Arr. III. 25. 5-7.

126 Arr. III. 28. 2; Diod. XVII. 81. 3; Curt. VII. 3. 2-3. See also Bosworth 1980b, 356-357; Howe 215, 167-170.

127 Arr. III. 28. 2; Curt. VII. 3. 2-3; see also Diod. XVII. 81. 3.

128 Curt. VII. 4. 33-40; Diod. XVII. 83. 4-6; Arr. III. 28. 3; see also Bosworth 1981, 20-24.

129 According to Curtius (VII. 11. 29) *Artabazus in petrae regionisque quae apposita esset ei tutelam relictus*: Artabazus was left to govern the Rock and the region adjacent to it. Since Curtius (VII. 5. 1) says *Bactrianorum regione Artabazo tradito*, this can only mean that Alexander added Sogdiana to his administrative responsibilities. Arrian (III. 29. 1) recorded that he appointed the Persian Artabazus as the only satrap of Bactria: τοῖς δὲ ἄλλοις Βακτρίοις οὐ χαλεπῶς προσχωρήσασιν ἐπέταξε σατράπην Ἀρτάβαζον τὸν Πέρσην; see also Arr. IV 15. 5; 17. 3; Curt. VIII. 1. 19. Heckel 2020, 189 n. 70; see also Klein 2015, 81.

received the news that he had been appointed satrap of Bactria-Sogdiana when, on his way back, he encountered Alexander.[130] Alexander left Artabazus in Bactria with a garrison and army baggage. He himself entered the desert places of Sogdiana with a light-armed force leading his army by night (Curt. VII. 5. 1).

In the middle of the summer of 329 BC, Bessus was captured by Spitamenes and the other leaders of Sogdiana and handed over to Alexander.[131] But a few weeks later, from Bactria to Cyropolis, uprisings led by Spitamenes broke out one after the other in the great satrapies.[132] The communities near the Iaxartes (Syr-Darya) started the revolt by destroying the garrisons. After this, the people in the southern parts of Sogdiana and Bactria under the satrapy region of Artabazus revolted. Alexander was making preparations to suppress the rebel fiercely. The first region where the uprising had started was under control, but the news of uprisings from other places kept coming.[133] Alexander leaving Polyperchon, Attalus, Gorgias and Meleager in Bactria and ordering them to repress the remaining rebel strongholds, marched towards Sogdiana with some part of his army. He crossed into modern Tacikistan. In order to subdue the revolting inhabitants, he divided his military force into five parts. He gave the four brigades under the command of Hephaestion, Ptolemy, Perdiccas and Artabazus-and- Coenus. He himself took the fifth division and struck out with it into Sogdiana towards Maracanda (Samarkand).[134] Their tasks were to destroy the rebels who had taken refuge in the forts and the rocky valleys in Sogdiana (Arr. IV. 16. 3).[135] Artabazus' son Cophen was with Alexander as a negotiator since he knew both Persian and Greek well. In 328/7 BC, he besieged the fort which was built on the rocks in Sogdiana. Ariamazes the Sogdianian[136], was protecting the fort with 30,000 soldiers. The rock is 30 stadia high and 150 in the circuit, it is scarped on every side and approached by a very steep and narrow path. Also, it had provisions sufficient to support a great army for two years.[137] Before Alexander started the siege, he sent Artabazus' son Cophen[138] to Ariamazes to persuade him to surrender the rock (Curt. VII. 11. 5). Ariamazes, who trusted that the rock was impregnable, asked Cophen whether Alexander could even fly. Alexander commissioned 300 rock climbers by promising to give them a reward of 12 talents to climb the slope secretly and without

130 Bosworth 1981, 20; Lendering 2018, 269; see also Iliakis 2021, 38.

131 Arr. III. 29-30. 5= FGrHist 138 F 14 'Ptolemy'; 139 F 24 'Aristobulus'; Curt. VII. 5. 36-42; Diod. XVII. 5. 36-42; 83. 9; MetzEpit. 5-6.

132 Arr. IV. 1. 4-5; Curt. VIII. 6. 13-15.

133 For detailed information, see Bosworth 1981, 22; Holt 1989, 59-60; Heckel 2020,184-187; Rtveladze 2007, 153-204; Vacante 2012, 87-130.

134 Arr. IV. 16. 1-3; compare Curt. VII. 10. 11-16; see also Bosworth 2005, 142-143; Holt 1989, 60-62; Rapin 2013, 55-56.

135 Arrian' (IV. 16. 1-3) passage is short, complicated, and in the nature of general revision. Also, he confused the sieges of Sogdian (IV. 18. 4-19. 4-5) and Sisimithres Rocks (Curt. VIII. 2. 19-33; Strab. XI. 11. 4) /Chorienes (Arr. IV. 21. 1-). When it is compared with Curtius' (VII. 11. 1-28) narrative about Arimazes/Sogdian rock, there are controversies in the order of the events and narration (Bosworth 1981, 31-33; Heckel 1986, 223-226; 2020, 187; Vacante 2012, 87-130).

136 Ariamazus: Strab. XI. 11. 4; Ariamazes: Curt. VII. 11. 1-8; 21-29; Ariomazes: Polyaen. strat. IV. 3. 29; Ariomazes: MetzEpit. 15-18; see also Heckel 2006, 44.

137 Curt. VII. 11. 1-2; Polyaen. strat. IV. 3. 29.

138 Curtius (VII. 11. 5; 21-25) calls him sometimes Cophes, sometimes Cophen. Metz Epitome (17) calls him Dares. Arrian (IV. 19. 3) refers to him as a messenger/herald (πέμψας δὴκήρυκα).

attracting the attention of the guards who defended the rock.[139] After a compelling climb, the mountaineers reached the top of the mountain, which looked down on the rock of Sogdiana.[140] Alexander sent Cophen to Ariamazes again. Cophen would observe the Sogdianians' reactions, and his task was to warn them to make a better choice. If they surrendered the rock, they would be allowed to retreat unhurt. But if they insisted on not surrendering, he would ask the Macedonians who had captured the summit to reveal themselves. When Cophen met with Ariamazes, he tried to persuade him to surrender the rock and said that if he did this, Alexander would forgive him (Curt. VII. 11. 22-23). Ariamazes spoke more arrogantly and braggartly than before and ordered Cophen to leave. Then Cophen took his hand and asked him to come out of the cave with him. He showed him the young men on the summit and, teasing his arrogance, told him that Alexander's soldiers had wings (Curt. VII. 11. 24). Later, sounds of the trumpets and clamors of the soldiers rose from the camp of the Macedonians. Since Ariamazes and his men were frightened, they could not estimate the number of the Macedonians. Alexander was also afraid that the Sogdianians might notice how few his soldiers were and would repulse them, but this did not happen. They called Cophen back and agreed to make terms (Curt. VII. 11. 25-26). Alexander was incensed by Ariamazes' arrogance, which is why he declared that he would only accept an unconditional surrender (Curt. VII. 11. 27). Ariamazes, believing that his situation was desperate, went down to the king's camp with his relatives and the nobles. Alexander ordered them to be scourged and crucified at the foot of the rock. Most of those who had surrendered were given, together with many spoils, to the settlers in the new cities.[141]

After Artabazus and each Macedonian commander completed their tasks, they joined Alexander in Maracanda again. Alexander sent Hephaestion out with a commission to settle people in cities in Sogdiana. When the news came in that Spitamenes had taken refuge in Scythia, Alexander dispatched Coenus and Artabazus there. He, taking with the rest of his forces, assaulted and destroyed the areas which were either under the control of the insurgents or could be probable hideouts in Sogdiana (Arr. IV. 16. 3). However, Arrian does not report any information concerning the military actions of Artabazus and Coenus against Spitamenes. In this expedition, not Artabazus and Coenus, but Craterus was in the foreground. While Spitamenes marched on with the Sogdianian fugitives in the territory of Scythia, he gathered a force of 600 Massagetae cavalry and arrived at one of the forts in Bactria. He seized the unprepared fort and killed its soldiers. After that, he proceeded towards Zariaspa. He besieged here, captured many booties, and heavily defeated a small Macedonian army in a defensive position (Arr. IV. 16. 4-7). When Craterus, who had heard of the Zariaspa defeat, came to help with his army, the Massagetae fled to the desert. Craterus caught up with the Massagetae, and a small-scale and victorious battle happened, but he could not pursue them in the desert for a long time.[142]

139 Arr. IV. 18. 7; Curt. VII. 11. 7.
140 Arr. IV. 19. 1-2; Curt. VII. 11.14-20; MetzEpit. 16; Polyaen. *strat*. IV. 3. 29.
141 See also Strab. XI. 11. 4; Polyaen. *strat*. IV. 3. 29; *It. Alex*. 97; MetzEpit. 15-18; see also Vacante 2012, 87-95; Rapin 2013, 59-79.
142 Arr. IV. 17. 1-2; see also Holt 1989, 64; Bosworth 1995, 113-114.

Alexander, who had got the Sogdian Rock divided the army this time into three parts.[143] He gave the lead of one part to Hephaestion, of the second to Artabazus and Coenus, and he himself commanded the third.[144] After he had subdued Sogdiana again, he returned to Maracanda (Curt. VIII. 1. 6). Here Alexander received a number of embassies from Saca tribes to the north and west of the Iaxartes[145]. At the same time, Pharasmanes/Phrataphernes, king of Chorasmia, also came to make a treaty of friendship and alliance. Pharasmenes invited Alexander to assist him in a campaign against the neighbouring Colchians and Amazons[146]. He told Pharasmanes that his first objective was India and that the conquest of the Black Sea was something he would consider later. He recommended Pharasmenes to Artabazus, whom he had left in charge of Bactria, and to all the other neighbouring satraps. He praised him and sent him back to his own area (Arr. IV. 15. 5-6). While Alexander was waiting for Hephaestion and Artabazus, he remained in the camp for a few days. After they arrived, they passed into Bazaira (Curt. VIII. 1. 10). In the summer of 328 BC, when Alexander returned to Maracanda, Artabazus requested that he be excused from his office, satrap of Bactria and Sogdiana, on the grounds of age.[147] Alexander accepted it and first appointed Cleitus the Black in his place (Curt. VIII. 1. 19-20). Artabazus, who was born in 387/6 BC, must have been about 60 years old at that time.[148] In that case, his old age is likely to have been a diplomatic excuse.[149] The regions of Bactria and Sogdiana had been offering fierce resistance against Alexander's sovereignty since 329 BC. Although the uprisings had been suppressed, this situation did not guarantee long-term control. Because there had to be various garrison bases in the satrapy, Artabazus would naturally have to work with one of the largest regional armies of the empire, and most of the army consisted of the Greeks.[150] The satrap, who would rule and command the army, would need to be able to establish his authority over them. As he was Persian, it seemed difficult for Artabazus to do this. Artabazus, in his previous offices of command given by Alexander, had experienced the difficulty. Alexander must have noticed the handicap from the very beginning. The reason for his

143 C. Rapin (2013, 56-57) claims that after the Sogdian Rock was captured, Alexander left Artabazus and his son Cophen here to keep control of the Sherabad Darya region. Therefore, Coenus continued the expedition against Spitamenes separately.

144 Curt. VIII. 1. 1: *Hephaestionem uni, Coenon alteri duces dederat, ipse ceteris praeerat*. Curt. VIII. 1. 10: *Utraque legatione benigne audita Hephaestionem et Artabazum opperiens stativa habuit: quibus adiunctis in regionem, quae appellatur Bazaira, pervenit*. As it is understood from their previous offices, Artabazus and Coenus must have been together. Concerning the subject, see also Bosworth 1981, 33-34; Rapin 2013, 55-57; 2017, 99-100.

145 Curt. VIII. 1. 7-9. Arr. IV. 15. 1-5.

146 This narration of Arrian (IV. 15. 4-6) is in the passage before Alexander divided his army into five. Curtius (VIII. 1. 8-9) relates that it occurred after the Sogdian Rock while Alexander was waiting for Hephaestion and Artabazus in Maracanda. Arrian must probably have made a mistake in the succession of events.

147 Curt. VIII. 1. 19-20; Arr. IV. 17. 3.

148 Xen. *Hell*. V. 1. 28; *Ages*. III. 3; Corn. Nep. *Con.* IX. 2. 1-2; Plut. *Artax.* XXVII. 7; *Alex*. XXI. 4; Curtius (VI. 5. 4) claims that Artabazus was in his ninety-fifth year –a gross exaggeration. Concerning the subject, see also Berve 1926, no. 152; Atkinson 1994, 141; Weiskopf 1989, 55; Hornblower 1982, 173; Bosworth 1995, 118.

149 Bosworth 1995, 118.

150 Bosworth 1995, 118.

placing Artabazus in command, generally not alone but with Erigyius and Coenus was probably this. The realization of the necessity of a veteran Macedonian to be the satrap is not that surprising. But in order to maintain peace in the region, the sensitivities of local people needed to be taken into consideration. In any case, the people of Bactria and Sogdiana would prefer a Persian governor to a Macedonian satrap. Even if he could not constitute sufficient authority over the Macedonian soldiers, Artabazus, the descendant of Persian king Artaxerxes II, could easily do this over the local people. Furthermore, he could administer the urbanisation plan of the Macedonians much more effectively. As far as Alexander was concerned, a Persian by royal blood performing as the satrap of Bactria and Sogdiana would turn out to be more and more risky. However, the king had an important trump card against him: Artabazus' whole family was in his hands. It is probable that he did not wish to continue his task any longer, both because of the regions' most intractable nature and military problems and his awareness of Alexander's doubts and concerns. The potential difficulties which would be raised by the Macedonian soldiers might also be among the factors. Besides, he might have been highly disturbed by Alexander's brutal conduct against the local people and the rebels during the revolts in Sogdiana and Bactria.[151] Artabazus preferred to leave his office because he was too old to bear such a heavy and delicate responsibility. It actually appears that Alexander desired to take the situation completely under his control by appointing Cleitus as Artabazus' successor. But after Alexander killed Cleitus in that famous banquet at Maracanda, he appointed Amyntas, son of Nicolaus, in his place.[152] Later, he left two separate units under the command of Coenus and Amyntas. Giving the authority of supreme command to Coenus, he ordered them to spend the winter in Sogdiana to be prepared against the probable assaults of Spitamenes and ready to capture him (Arr. IV. 17. 3).

After 328 BC, there is not enough evidence about the male members of the Artabazus family. Alexander's relationship with Barsine lasted until the birth of Heracles in 327

151 In 479 BC, on the grounds that they had given Xerxes the temple at Didyma, he destroyed the city of Branchidae/Milesians inhabiting near Bactria and Sogdiana and killed the people (Curt. VII. 5. 28-35; Diod. XVII; Strab. XI. 11. 4; XIV. 1. 5; Plut. *mor*. VII. 557: *De Sera*; Suda β 514 s.v. Βραγχίδαι= *Branchidae*). The men were killed, and the women and children were enslaved (Arr. IV. 2. 4); he razed the places around the Polytimetus (Zeravshan) river and killed those who defended the forts (Arr. IV. 6. 5). He had Ariamazes and his followers, who had surrendered, whipped and crucified (Curt. VII. 11. 28-29).

152 Curt. VIII. 1. 19 'Alexander, having accepted Artabazus' excuse of old age, made over his province to Cleitus'; VIII. 2. 14 'The province which he previously had intended for Cleitus he gave to Amyntas'. Arrian (IV. 17. 3) states that Alexander relieved Artabazus of the duty at his own request because of his age and appointed Amyntas, son of Nicolaus, as the satrap. Without mentioning the time when Cleitus replaced Artabazus, he directly refers to the transfer of authority to Amyntas. Arrian, before the narration of the Sogdian Rock, relates that Alexander removed Artabazus from his office. Curtius (VII. 11. 28-29) narrates that after the Sogdian/Ariamazes rock, Artabazus ceased to govern the rock and the adjoining region. In his other passages, he writes that Artabazus left his office before Cleitus was killed, and after Cleitus' death, Amyntas was appointed. Thanks to this piece of information, it is known that Artabazus left his post in c. 328 BC (Curt. VIII. 1. 19; VIII. 2. 14; see also Fox 1973, 318; 410; Bosworth 1981, 33-34; 1995, 118; see also 52; 112-113; Holt 1989, 65; Heckel 2020, 188-189).

BC[153]. But when he married Roxane in the spring of 327 BC[154] everything changed. After that date, Alexander took a break in his relationship with Barsine or distanced himself from her.[155] Justin (XIII. 2. 7) records that when Alexander died, Barsine and Heracles were in Pergamum. It is thought that Barsine went to Pergamum after she gave birth to Heracles, probably after Alexander and Roxane's marriage.[156] Among these possibilities, another one could be added: she might have gone after Alexander's wedding at Susa in 324 BC. At the wedding ceremony at Susa, where the Macedonian aristocrats and the Persian noble girls matched, Alexander gave Barsine's daughter, who was by her first husband and whose name was not mentioned, to Nearchus of Crete (Arr. VII. 4. 2-7). He married Artabazus' daughter Artacama to Ptolemy and his other daughter Artonis to Eumenes.[157] It is not known whether Barsine took her other children by Mentor and Memnon with her while she was going to Pergamum or she had to leave them at Susa as captives. After the Susa marriage ceremony, Alexander drafted a select group of young nobles into the Companions' Cavalry and equipped them with Macedonian weapons (Arr. VII. 6. 4-5). Cophen, the son of Artabazus, was placed in the elite squadron. But these selected Persian aristocracies were not in positions of command, and they were also not vastly outnumbered. Alexander had probably chosen Cophen because he had successfully completed her mission in the Sogdian Rock.

Conclusion

The noble families naturally took place in the imperial administration. But the important point was to be able to exist within this system. The Persian dynasties maintained their prestige through strong family ties and support from family members. The family ties were strengthened by political and endogamic marriages. Artabazus married the sister of the Rhodian brothers, and he gave Memnon and Mentor important tasks within his provincial region. In 354/3 BC, the Artabazus family was removed from the royal system because they revolted against Artaxerxes III, and the satrapy of Dascylium, which had been granted to the Pharnacid dynasty, was taken away. In c. 342 BC, Mentor, who was appointed as the supreme command of the Asia Minor coasts, married his niece Barsine in order to increase the respectability of the family,

153 Heracles, who was Alexander's first and Barsine's fifth child, must have been born probably in c. 327 BC (Diod. XX. 20. 1-2) or later, in 324 BC at the latest (Iust XV. 2. 3) because Diodorus relates that Heracles was 17 in 309 BC and Justin writes that he was 14. Concerning the subject, see also Berve 1926, II 168 no. 353; Tarn 1921, 18-28; Carney 1996, 572 ff.; Heckel 2006, 138; Ogden 2009, 206 n. 17; Chugg 2012[2], 138 ff.

154 Arr. IV. 19. 5-6; 20. 4; Curt. VIII. 4. 21-30; 5. 7; Metz. Ept. 28-31; Plut. *Alex*. 47. 4-7; *mor*. 332c-e; 338d; see also Diod. XVIII. 1. 3. 3; *FGrHist* II B 260 F 3 (1-2) '*Porphyrios*'= Euseb. *Arm*. p. 109. 8-113. 32; Justin XII. 15. 9; XIII. 2. 5-9; Strab. XI. 11. 4; see also Bosworth 1980a, 10-11; Carney 2000, 105-107; Müller 2012, 296-309.

155 Plut. *Alex*. XXI. 4: οὔτε τούτων ἔθιγεν οὔτε ἄλλην ἔγνω γυναῖκα πρὸ γάμου, πλὴν Βαρσίνης / "(to the wife and daughters of Darius III) neither touched nor had a relation with any woman before his marriage except Barsine". See also Carney 2000, 100.

156 Brosius 1996, 78. Concerning the subject, see also Brunt 1975, 22-34.

157 Concerning the subject also, see Plut. *Eum*. I. 3; XIX. 1; Arr. VII. 4. 4-8; Diod. XVII. 107. 6; Plut. *Alex*. LXX. 2-3; *mor: De Alex. Fort*. 329d–e; 338d; Justin XII. 10. 9-10; Curt. X. 3. 12; *FGrHist* 434 F 4. 4 '*Memnon'*; App. *Syr.* V.

which was left out of the royal administration and commissioned Artabazus' sons as commanders. But it was not easy for the family to erase the traces of the revolt against the king and to gain the trust of the Persian kings. After Mentor died, Memnon took his place. But for this to happen, he had to prove to the king his ability and loyalty. In 335-334 BC, he displayed his efficiency in the military expedition he conducted against Parmenion. In 334 BC after the defeat of Granicus, the key actors of the Persians chose to surrender to Alexander rather than resist him. This is one of the most important reasons of Alexander's success and his gaining such strength in Asia Minor. Mithrenes, phrouarch of Sardis, surrendered the treasury and citadel of Sardis (Arr. I. 17. 3). Thus, Alexander partly solved the financial crisis he had been in. The garrison commander Hegesistratus handed over Miletus to the king without resistance (Arr. I. 18. 4). Consequently, the Persian naval force lost a significant naval base. However, Memnon and his nephew Pharnabazus did not form an alliance with Alexander, whom they knew when they were in exile at Pella and with whom they had ties of guestship. On behalf of the Persian king, they continued to fight with all their might. Memnon guaranteed his loyalty to the king by sending both his and Pharnabazus' wife and children to Darius III as a sort of assurance. He displayed considerable resistance in the coastal cities against Alexander. Supported by Artabazus, who was in Persis near the king, he was appointed commander-in-chief of Asia Minor. At the same time, Artabazus paved the way in Persis for his sons and Mentor's son Thymondas to hold military posts in the army of the king. In 333 BC, before Memnon died, he had handed over his command to his nephew Pharnabazus, with whom he had fought against the enemy. Since Darius III had assembled most of his forces in Cilicia to fight Alexander, there were not efficient commanders available to send to Asia Minor, so he probably confirmed this appointment. Pharnabazus was a commander as skillful as Memnon. He took most of the coastal cities of Asia Minor under his control. But following the defeat of Issus and Alexander's Phoenicia conquest, with the departure of allied fleets, he lost his naval supremacy.

Artabazus did not regain his post at Dascylium, but he enjoyed an exalted position alongside king Darius III in the court hierarchy. Artabazus and his three sons (Arsames, Ariobarzanes, and Cophen) fought actively alongside the king in the battles of Issus and Gaugamela. After the defeat of Gaugamela, the Persian aristocrats and the peoples, such as the Scythians and Cadusians, realizing that Darius III had no chance left against Alexander, withdrew their support. A significant part of the Persians were thinking that Bessus was the only one who could defeat Alexander; therefore, they began to gather around him. However, Artabazus and his family exhibited unfailing loyalty to Darius III. While Darius was in a difficult situation, Artabazus became an influential adviser to him, trying to relieve the pressure of events, and remained loyal to him until the end. When Bessus and his followers arrested and killed Darius III, Artabazus and his three sons, instead of fighting alongside Bessus, chose to surrender to Alexander. Because he was related by blood to the Persian king Artaxerxes II, he managed to take part with his sons in the Macedonian royal system. Alexander gave granting them prominent positions in his administration. Such that, Alexander appointed him satrap of Bactria and

Sogdiana. His three sons became the negotiators, envoys, and translators of the king. Alexander, in accordance with his interests, continued to support the family and keep his friendship. As his network of alliances expanded, all his potential rivals on the Persian throne -such as Bessus and Spitamenes- were eliminated and his dominance over the regions- such as Bactria-Sogdiana- was consolidated, and this situation began to change. In the climate of success and expansion, there was less incentive to challenge the supremacy of Alexander. For that reason, the influence of the family gradually decreased and contracted. In 328 BC, Artabazus willingly left his post because of the possible problems he would have to face. But the Artabazus family remained within the administrative system. In 324 BC, Cophen was enrolled in the elite Macedonian cavalry squadron, in which small-scale members of carefully selected Persian/oriental families were placed. Alexander also secured their positions through political marriages. In the Persian and Macedonian kingdoms, only men could take part in political life; women were just figures in political marriages and gave continuity to the regime. Barsine, who was among the women of the Artabazus family, comes to the foreground. Through her endogamic marriage, she strengthened the political tie between the Pharnacid and the Rhodian family, and thanks to her illegitimate son, Heracles by Alexander, she retained her respectability in the eyes of the Macedonians. Alexander included Artabazus' daughters Artacama and Artonis and Barsine's daughter in his marriage alliance between the Macedonian and Persian nobles. Thanks to his sister Artonis, Pharnabazus commanded the mercenary cavalry under his brother-in-law, Eumenes of Cardia, during the Diadochi period.

Bibliography and Abbreviations

Ancient Sources

Ael. *Var*. — Claudius Aelianus, *Varia Historia*: *Historical Miscellany,* translation by N. G. Wilson. Cambridge, Mass.-London 1997.

App. — Appianus, *Rhomaika*: *Syr*. (= *Syriake*): *Appian's Roman History*, translation by H. White I-IV. Cambridge, Mass.-London 1912-1913.

Aristot. *Pol*. — Aristoteles, *Politica*: *Politics*, translation by H. Rackham. London, New York 1967.

(Ps.) Aristot. *Oecon*. — Aristoteles, *Oeconomica*: *Aristote: Économique*. Eds. B. A. van Groningen – A. Wartelle. Paris, Les Belles Lettres (1968) 1-35. (1343a1-1353b27). *Pseudo Aristoteles, Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I* (Genel Değerlendirme). Ed. B. Takmer. İstanbul 2016.

Arr. — Arrianus, *Anabasis*: *Arrian*, *Anabasis of Alexandri*, I-IV, translation by P. A. Brunt I-II. Cambridge, Mass.-London 1929-1976. *Anabasis Alexandri*, V-VIII, vol. II, translation by E. I. Robson. Cambridge, Mass.-London 1933-1949.

Ath. *Deip.* — Athenaeus, *Deipnosophisticarum Epitome*: *The Deipnosophists*, translation by C. B. Gulick, vol. I-VII. Cambridge, Mass.-London 1927-1999[6]. *Athenaei Deipnosophisticarum Epitome*. Rec.: S. P. Peppinki I-II. Leiden 1937-1939.

Corn. Nep. — Cornelius Nepos*, Eumenes*: *Dat*. (= *Datames*) *Con.* (= *Conon*). *On the Great Generals of Foreign Nations*, translation by J. C. Rolfe. Cambridge, Mass.-London 1966.

Curt. — Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*: *Quintus Curtius Rufus*, translation by J. C. Rolfe. Cambridge, Mass.-London 1946. Quintus Curtius Rufus, *The History of Alexander*. Translated by J. Yardley. With an introduction and notes by W. Heckel. London, New York 1984.

Dem. — Demosthenes: *Androt.* (= *Adversus Androtionem*) *Phil*. (= *Philippica*). Demosthenes, *Orations* I-XVII, XX: *Olynthiacs; Philippics; Halonnesus; Minor Public Orations; Speech Against Leptines*, vol. I, translation by J. H. Vince. Cambridge, Mass.-London 2004[7].

Didym. *Dem*. — Didymus, *In Demosthenem*: *Didymi in Demosthenem commenta*. Eds. L. Pearson - S. Stephens. Stuttgart: Teubner 1983, 1-54. *Interpreting a classic: Demosthenes and his ancient commentators*. Ed. C. A. Gibson. Berkeley-Los Angeles, California 2002.

Diod. — Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*: *Diodori bibliotheca historica*, F. Vogel – K. T. Fischer (post I. Bekker – L. Dindorf). Leipzig 1888–1906. Diodorus of Sicily, translation by C. H. Oldfather, vols. I-VI; C. H. Sherman, vol. VII; C. B. Welles, vols. VIII; R. M. Geer, vols. IX-X; F. R. Walton, vols. XI-XII. Cambridge, Mass.-London 1933-2004[7].

Diog. Laert. — Diogenes Laertius: *Lives of Eminent Philosophers*, translation by R. D. Hicks, vol. I-II. Cambridge, Mass.-London 1935-2005[11]. Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. translation by C. Şentuna. İstanbul 2003.

Euseb. *chron*. — Eusebius, *Chronicorum*: Eusebi, *Chronicorum* (Liber Prior). Ed. A. Schoene. Berlin 1875. *Eusebius' Chronicle*. Translated from Classical Armenian by R. Bedrosian. Long Branch: New Jersey 2008.

FGrHist	*Die Fragmente der griechischen Historiker*. Ed. F. Jacoby. I-XV. Berlin-Leiden 1923-1958.
Hdt.	Herodotus, *Historiae*: *Herodotus*, translation by A. D. Godley I-IV. Cambridge, Mass.-London 1975.
Isoc. *Paneg*.	Isocrates, *Panegyricus*: *Isocrates*, translation by G. Norlin, vol. I-II. Cambridge, Mass.-London 2000[7].
Justin	Marcus Iunianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, translation by J. C. Yardley. With introduction and explanatory notes by R. Develin. Atlanta, GA 1994.
Xen. *Ages*.	Xenophon, *Agesilaos*: *Xenophon Scripta Minora*, translation by E. C. Marchant. Cambridge, Mass.-London 2000[9].
Xen. *Hell*.	Xenophon, *Hellenica,* translation by C. L. Brownson - O. J. Todd I-III. London, New York 1997[7]. *Yunan Tarihi*, translation by S. Sinanoğlu. Ankara 1999.
Xen. *Cyr*.	Xenophon, *Cyropaedia*. Ed. E.C. Marchant, *Xenophontis opera omnia*, vol. 4. Oxford: Clarendon Press, 1910 (repr. 1970). *Xenophon Cyropaedia* vol. V-VI: Books 1-4; 5-8, translation by W. Miller. Cambridge, Mass.-London 1914.
Metz Epit.	*Metz Epitome, Incerti Auctoris Epitoma Rerum Gestarum Alexandri Magni*. Ed. P. H. Thomas. Leipzig 1965.
Oxyrh. Pap.	*Oxyrhynchus Papyri* XIII, translations and notes by B. P. Grenfell and A. S. Hunt. London 1919.
Paus.	Pausanias, *Periegesis tes Hellados*: *Pausanias Description of Greece*, translation by W. H. Jones I-V. Cambridge, Mass.-London 1918-1935.
PHerc. 1018	Filodemo. Storia dei filosofi: la stoà da Zenone a Panezio (*PHerc*. 1018). Edizione, traduzione e commento a cura di T. Dorandi. Leiden 1994.
Phot. *Bib*.	Photius, *Bibliotheka*: Photios, *Bibliotheka*. Ed. R. Henry, Paris 1971.
	Photius, *The Bibliotheca,* translated with notes by N. G. Wilson. London 1994.
Plut.	Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*: *Alex*. (= *Aleksandros*) *Artax.* (= *Artaxerxes*) *Eum*. (= *Eumenes*). *Plutarch's Lives*, translation by B. Perrin, vols I-XI. Cambridge, Mass.-London, vols VII 1999[9], VIII 1989[9], XI 2002[7]. S. Sarıkaya, *Plutarkhos, Artakserkses: Giriş, Çeviri ve Notlar*. İstanbul 2021.
Plut. *mor*.	Plutarch, Moralia, I-XIV, F. C. Babbitt – W. C. Helmbold et al., translation. Cambridge, Mass.-London 1927-1967.
Polyaen. *strat*.	Polyaenus, *Strategemata*. *Polyaeni strategematon* libri viii. Eds. E. Woelfflin and J. Melber. Leipzig: Teubner, 1887 (repr. Stuttgart: 1970): 2-301, 305-425. *Polyaenus's Strategems of War*, translation by R. Shepherd. Chicago 1793.
Ps. Call.	Pseudo-Callisthenes, *The Life of Alexander of Macedon by Pseudo-Callisthenes*. Translated from the Greek and edited by E. H. Haight. New York 1955.
Strab.	Strabon, *Geographika*: *The Geography of Strabo*, translation by H. L. Jones I-VIII. Cambridge, Mass.-London 1917- 1932.
Suda	Suda-Suidas, *Suidae Lexicon*. Eds. A. Adler I-IV. Leipzig-Teubner 1928-1971.
Val. Max.	Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia absoluti, ambusiti, damnati, externi*: *Factorum et dictorum memorobilium libri novem. Iulii paridis et Ianuari nepotiani epit. adiectatis*. Rec.: C. Halm. Teubner 1865.

Modern Literature

Anson 1989 — Anson, E. M., "The Persian Fleet in 334", Classical Philology 84, 44-49.

Arslan 2010 — Arslan, M., İstanbul'un Antikçağ Tarihi: Klasik ve Hellenistik Dönemler, İstanbul.

Ashley 1998 — Ashley, J. R., The Macedonian Empire: The Era of Warfare Under Philip II and Alexander the Great, 359-323 B.C., London.

Ashton 2002 — Ashton, R., "Opuscula Anatolica: A Rhodian-type coinage for Memnon and Mentor?", Numismatic Chronicle 162, 11-16.

Atkinson 1980 — Atkinson, J. E., A Commentary on Q. Curtius Rufus' Historiae Alexandri Magni. Books 3 and 4, Amsterdam.

Atkinson 1994 — Atkinson, J. E., A Commentary on Q. Curtius Rufus' Historiae Alexandri Magni. Books 5 to 7.2., Amsterdam.

Ballesteros-Pastor 2012 — Ballesteros-Pastor, L., "Los herederos de Artabazo. La satrapía de Dascilio en la tradición de la dinastía Mitridátida", Klio 94, 366-379.

Badian 1977 — Badian, E., "The Battle of the Granicus: A Lew Look", Ancient Macedonia II, 271-293.

Badian 2000 — Badian, E., "Darius III", Harvard Studies in Classical Philology, vol. 100, 241-267.

Beloch 1923 — Beloch, K. J., Griechische Geschichte, III^2, 2. Berlin [1967].

Berve 1926 — Berve, H., Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage, vol. II, Munich,

Biagetti 2015 — Biagetti, C., "La rivolta di Artabazo in PVindob inv. G 29316 (commentario a Demostene?)", Papyrologica Lupiensia 24, 27-41.

Bosworth 1980a — Bosworth, A. B., "Alexander and the Iranians", JHS 100, 1-21.

Bosworth 1980b — Bosworth, A. B., A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander, vol. I, Oxford.

Bosworth 1981 — Bosworth, A. B., "A Missing Year in the History of Alexander the Great", JHS 101, 17-39.

Bosworth 1988 — Bosworth, A. B., From Arrian to Alexander: Studies in Historical Interpretation, Oxford.

Bosworth 1992 — Bosworth, A. B., "Philip III Arrhidaeus and the Chronology of the Successors", Chiron 22, 55-81.

Bosworth 1995 — Bosworth, A. B., A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander, vol. II (Books IV-V), Oxford.

Bosworth 2005 — Bosworth, A.B., Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great. Cambridge 1988: Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri: Fetih ve İmparatorluk (Çeviren H. Çalışkan). Ankara

Briant 2002 — Briant, P., Histore de I'Empire perse. Paris 1996: From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire (Translated by P. T. Daniels), Indiana Eisenbrauns.

Briant 2015 — Briant, P., Darius in the Shadow of Alexander. Translated by J. M. Todd, London.

Brosius 1996 — Brosius, M., Women in Ancient Persia 559-331 BC. Oxford.

Brosius 2021 — Brosius, M., A History of Ancient Persia: The Achaemenid Empire, New Jersey.

Brunt 1975 — Brunt, P. A., "Alexander, Barsine and Heracles", Rivista di filologia e d'istruzione classica 103, 22-34.

Buckler 1989a	Buckler, J., Philip II and the Sacred War. Mnemosyne Supplementum 109, Leiden.
Buckler 1989b	Buckler, J., "Pammenes, die Perser und der Heilige Krieg", Boiotika (eds. H. Beister – J. Buckler), Munich, 155-162.
Buckler 2003	Buckler, J., Aegean Greece in the Fourth Century BC, Leiden-Boston.
Carney 1996	Carney, E. D., "Alexander and Persian Women", AJPh 117, 563-583.
Carney 2000	Carney, E. D., Women and Monarchy in Macedonia. Norman, Oklahoma.
Cawkwell 1996	Cawkwell, G., "The End of Greek Liberty", Transitions to Empire: Essays in Greco-Roman History, 360-146 B.C., in Honor of E. Badian (ed. R. W. Wallace – E. M. Harris), Norman, 98-121.
Cawkwell 2005	Cawkwell, G., The Greek Wars: The Failure of Persia, New York.
Chandler 1995	Chandler, C., "A Note on "PHerc." 1018 col. II.5", ZPE 106, 53-55.
Charles 2016	Charles, M., "Two Notes On Darius III", Cambridge Classical Journal 62, 52-64.
Chugg 2012[2]	Chugg A., Alexander's Lovers. Bristol 2012[2].
Debord 1999	Debord, P., L'Asie Mineure au IVe siècle (412-323 a.C.), Bordeaux.
Devine 1988	Devine, A. M., "A Pawn-Sacrifice at the Battle of the Granicus: The Origins of a Favorite Stratagem of Alexander the Great", AncW 18, 3-20
Ellis-Evans 2018	Ellis-Evans, A., "Memnon and Mentor of Rhodes in the Troad", Numismatic Chronicle 178, 33-69.
Fox 1973	Fox, R. L., Alexander the Great, London.
Fredricksmeyer 2000	Fredricksmeyer, E., "Alexander the Great and the Kingship of Asia", Alexander the Great in Fact and Fiction (ed. A. B. Bosworth – E. J. Baynham). New York, 136-166.
Grayson 1975	Grayson, A. K., Assyrian and Babylonian Chronicles. Locust Valley, New York.
Hammond 1991	Hammond, N. G. L., "The Sources of Justin on Macedonia to the Death of Philip", CQ XLI/2, 496-508.
Hammond 1994	Hammond, N. G. L., Philip of Macedon, London.
Hammond – Griffith 1979	Hammond, N. G. L., A History of Macedonia, vol. II, Oxford.
Harding 2006	Harding, P., Didymos on Demosthenes: Introduction, Text, Translation, and Commentarys, Oxford.
Heckel 1986	Heckel, W., "Chorienes and Sisimithres", Athenaeum 74, 223-226.
Heckel 1987	Heckel, W., "Fifty-Two Anonymae in the History of Alexander", Historia 36, 114-119.
Heckel 2006	Heckel, W., Who's Who in the Age of Alexander the Great, Oxford.
Heckel 2016[2]	Heckel, W., Alexander's Marshals: A Study of the Makedonian Aristocracy and the Politics of Military Leadership, London-New York.
Heckel 2018	Heckel, W., "Artabazus in the Lands beyond the Caspian", Anabasis 9, 93-109.
Heckel 2020	Heckel, W., In the Path of Conquest: Resistance to Alexander the Great, Oxford.
Heisserer 1973	Heisserer, A. J., "Alexander's Letter to the Chians: A Redating of SIG[3] 283", Historia 22, 191-204.

Heisserer 1980	Heisserer, A. J., Alexander the Great and the Greeks: The Epigraphic Evidence, Oklahoma.
Heisserer – Hodot 1986	Heisserer, A. J. – R. Hodot, "The Mytilenean Decree on Concord", ZPE 63, 109-128.
Heskel 1997	Heskel, J., The North Aegean Wars, 371-360 B.C.,Stuttgart.
Hofstetter 1978	Hofstetter, J., Die Griechen in Persien: Prosopographie der Griechen im Persischen Reich vor Alexander. Archäologische Mitteilungen aus Iran, Ergänzungsband 5. Berlin 1978.
Holt 1989	Holt, F. L., Alexander the Great and Bactria: The Formation of a Greek Frontier in Central Asia. Leiden-New York.
Hornblower 1982	Hornblower, S., Mausolus, Oxford.
Howe 2015	Howe, T., "Alexander and "Afghan Insurgency": A Reassessment", Brill's Companion to Insurgency and Terrorism in the Ancient Mediterranean (ed. T. Howe – L. L. Brice). Leiden-Boston, 151-182.
I.Erythrai	Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai (ed. H. Engelmann – R. Markelbach). Bonn 1972-1973 (IK 1-2).
IG	Inscriptiones Graecae, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussicae ed. maior: I-IV, Berlin, 1873-1939.
Iliakis 2021	Iliakis, M., "Flipping the Coin: Alexander the Great's Bactrian-Sogdian Expedition from a Local Perspective", Studia Hercynia XXV/1, 34-47.
Kahrstedt 1965[2] a	Kahrstedt, U., "Memnon (3)". RE XV col. 652-653.
Kahrstedt 1965[2] b	Kahrstedt, U., "Mentor". RE XV/1 col. 964-965.
Kholod 2018	Kholod, M. M., "Achaemenid Grants of Cities and Lands to Greeks: The Case of Mentor and Memnon of Rhodes", GRBS 58, 177-197.
Klein 2015	Klein, A., Pharnabaze et les Pharnacides: une dynastie de satrapes sur les rives de la Propontide (Ve-IVe siècle av. J.-C.). Université de Strasbourg.
Kuhrt 2007	Kuhrt, A., The Persian Empire. A Corpus of Sources from the Achaemenid Period. I-II Vols., London.
Lendering 2018	Lendering, J., Alexander de Grote: de ondergang van het Perzische rijk. Amsterdam 2004. Büyük İskender. (Çeviren B. Sengir). İstanbul.
Lott 1996	Lott, J. B., "Philip II, Alexander, and the Two Tyrannies at Eresos of "IG" XII.2.526". Phoenix 50, 26-40.
McCoy 1989	McCoy, W. J., "Memnon of Rhodes at the Granicus", AJPh 110, 413-433.
Müller 2012	Müller, S., "Stories of the Persian Bride: Alexander and Roxane", The Greek Alexander Romance in Persia and the East (Ancient Narrative Suppl. 15), (ed. R. Stoneman et al.) Groningen, 295-310.
Müller 2021	Müller, S., "Barsine, Antigone and the Macedonian War", Affective Relations and Personal Bonds in Hellenistic Antiquity (ed. M. D'Agostini), Philadelphia, 81-96.
Nawotka 2010	Nawotka, K., Alexander the Great, Cambridge.
Ogden 2009	Ogden, D., "Alexander's Sex Life". Alexander the Great: A New History (ed. W. Heckel – L. A. Tritle), Oxford.

OGIS — Orientis Graeci Inscriptiones Selectae (ed. W. Dittenberger). I-II. Leipzig, 1903-1905.

Olbrycht 2010 — Olbrycht, M. J., "Macedonia and Persia", A Companion to Ancient Macedonia (ed. J. Roisman – I. Worthington). Oxford, 342-369.

Olbrycht 2014 — Olbrycht, M. J., "An Admirer of Persian Ways': Alexander The Great's Reforms in Parthia-Hyrcania and The Iranian Heritage". Excavating an Empire. Achaemenid Persia in Longue Durée (ed. T. Daryaee), California, 37-62.

Panovskı – Sarakınskı 2011 — Panovskı, S. – V. Sarakınskı, "Memnon, the Strategist", Macedonian Historical Review 2, 7-27.

Piejko 1985 — Piejko, F., "The "Second Letter" of Alexander the Great to Chios", Phoenix 39, 238-249.

Rapin 2013 — Rapin, C., "On the way to Roxane. The route of Alexander the Great in Bactria and Sogdiana (328–327 BC)". Zwischen Ost und West. Neue Forschungen zum antiken Zentralasien (ed. G. Lindström), 43-82.

Rapin 2017 — Rapin, C., "Alexandre le Grand en Asie Central. Géographie et stratégie de la conquête des Portes Caspiennes a l'Inde". With Alexander in India and Central Asia. Moving East and Back to West (ed. C. Antonetti – P. Biagi), Oxford, 37-121.

Rhodes – Osborne 2003 — Rhodes, P. J. – R. Osborne, Greek Historical Inscriptions 404-323 BC, Oxford.

Rop 2019 — Rop, J., Greek Military Service in the Ancient Near East, 401-330 BCE. Cambridge.

Rtveladze 2007 — Rtveladze, E. V., "Alessandro in Battriana e Sogdiana", Parthica: Incontri di culture nel mondo antico 9, 153-204.

Rung 2016 — Rung, E., "Athens, Alexander and the Family of Memnon of Rhodes: Some Notes on a New Interpretation of so-called "Memnon's Decree", Alexander the Great and the East: History, Art, Tradition. Philippika 103 (ed. K. Nawotka), Wiesbaden, 51-58.

Ruzicka 1985 — Ruzicka, S., "A Note on Philip's Persian War", AJAH 10, 84-87.

Ruzicka 1988 — Ruzicka, S., "War in the Aegean, 333-331 B. C.: A Reconsideration", Phoenix 42-2, 131-151.

Ruzicka 1992 — Ruzicka, S., Politics of a Persian Dynasty: The Hecatomnids in the Fourth Century B.C., London.

Ruzicka 2012 — Ruzicka, S., Trouble in the West: Egypt and the Persian Empire, 525-332 BC. Oxford: New York 2012.

Sarıkaya 2016 — Sarıkaya, S., "Küçük Asya'da Diadokhoi Savaşları: Kardia'lı Eumenes'in Savaş Stratejisi", Vir doctus anatolicus. Studies in memory of Sencer Şahin (ed. B. Takmer), İstanbul, 736-753.

Sarıkaya 2018 — Sarıkaya, S., Anadolu'da Persler: Daskyleion Satraplığı, İstanbul.

Sarıkaya 2019 — Sarıkaya, S., "Barsine: Rhodoslu Mentor'dan Makedonialı İskender'e Uzanan Bir Hayat", Phaselis V, 257-282.

Sarıkaya 2021 — Sarıkaya, S., Pers Kralı Artakserkses II Mnemon: Plutarkhos Biyografisinin Tarihsel Yorumu, İstanbul.

Sealey 1993	Sealey, R., Demosthenes and His Time, Oxford.
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum (1-25 Leiden 1923; 26-7 Alphen 1979-80; 28 f. Amsterdam.
Shaked 2003	Shaked, S., "De Khulmi à Nikhšapaya: les données des nouveaux documents araméens de Bactres sur la toponymie de la région (IVe siècle av. n. è.)", CRAI 147, 1517-1535.
Shayegan 2007	Shayegan, M. R., "Prosopographical Notes: The Iranian Nobility during and after the Macedonian Conquest". Bulletin of the Asia Institute, New Series 21, 97-126.
Sina 2018	Sina, A., "Büyük İskender'in Doğu Siyasetinde Asyalı Kadınların Yeri", Journal of History Studies 10-5 ,155-172.
Spek 2003	Van der Spek, R., "Darius III, Alexander the Great and Babylonian Scholarship". Achaemenid History 13, 289-346.
Syll^3	Dittenberger, W., Sylloge Inscriptionum Graecarum, volum 3, Leipzig.
Swoboda 1901	Swoboda, H.,"Darios III." RE 4/1, col. 2205-2211.
Takmer 2016	Takmer, B., Pseudo Aristoteles, Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I (Genel Değerlendirme), İstanbul.
Tarn 1921	Tarn, W. W., "Heracles Son of Barsine", JHS 41, 18-28.
Vacante 2012	Vacante, S., "Alexander the Great and the 'Defeat' of the Sogdianian Revolt", AHB 26, 87-130.
Zoepffel 2006	Zoepffel, R., Aristoteles. Oikonomika. Schriften zur Hauswirtschaft und Finanzwesen (Aristoteles Werke in Deutscher Übersetzung 9.II), Berlin.
Walbank 1962	Walbank, F. W., "Surety in Alexander's Letter to the Chians", Phoenix 16, 178-180.
Wallace 2016	Wallace, S., "The Rescript of Philip III Arrhidaios and the Two Tyrannies at Eresos", Tyche 31, 239-258.
Weiskopf 1989	Weiskopf, M., The So-Called "Great Satraps' Revolt 366-360 B.C. Historia Einzelschriften 63, Stuttgart.
Worthington 1990	Worthington, I., "Alexander the Great and the Date of the Mytilene Decree", ZPE 83, 194-214.
Worthington 2008	Worthington, I., Philip II of Macedonia, New Haven.

OLBA XXXI, 2023, 381-400
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 17.03.2022
Makale Kabul | Accepted : 10.04.2022

THE KOZAK PLATEAU IN ANTIQUITY: TOPONYMS, ROUTES AND NATURAL RESOURCES

Murat TOZAN*

ÖZ

Antikçağ'da Kozak Yaylası: Toponimler, Güzergâhlar ve Doğal Kaynaklar

Madra Dağlarının batıdaki uzantısı olan Kozak Yaylası kuzeyden ve batıdan Ege denizi boyunca uzanan kıyı ovalarıyla, güneyden ise Bakırçay Ovası ile çevrilidir. Doğrudan Kozak Yaylası'nın antik dönemini ele alan bütünlüklü bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın amacı Kozak Yaylası'nın antik toponimlerini, buradan geçen eski yol güzergâhlarını ve bu dağlık bölgenin doğal kaynaklarını bütüncül ve diyakronik bir bakış açısıyla değerlendirmektir. Ayrıca yaylanın antik adı için yeni bir öneri getirilmektedir. Antikçağ'da yaylayı batından sınırlayan kıyı ovaları Mytilene'nin peraia'sı idi. Güneydeki Bakırçay (Kaikos) ovasının başlıca yerleşmesi ise Pergamon idi. Dolayısıyla makalede Kozak Yaylası'nın Antikçağ'daki tarihsel coğrafyasının bu iki kentin bölgedeki ekonomik çıkarları bağlamında değerlendirilmesi gerekliliği de vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kozak Yaylası, Pergamon, Mytilene, Bölgesel Tarih, Tarihsel Coğrafya.

ABSTRACT

The Kozak plateau, which is the western extension of the Madra Mountains, is surrounded by the coastal plains extending along the Aegean Sea from the north and west, and the Bakırçay Plain from the south. There is no comprehensive study that directly deals with the ancient period of the Kozak plateau. The aim of this study is to evaluate the ancient toponyms of the Kozak plateau, the old road routes passing through it and the natural resources of this mountainous region from a holistic and diachronic perspective. Moreover, a new proposal is put forward for the ancient name of the plateau. In antiquity the coastal plains bordered the plateau from the west were the peraia of Mytilene. The principal settlement of the Bakırçay (Kaikos) plain in the south was Pergamon. Therefore, the necessity of evaluating the ancient history of the Kozak plateau in the context of the economic interests of these two cities in the region is also emphasized.

Keywords: Kozak plateau, Pergamon, Mytilene, Regional History, Historical Geography.

* Assoc. Prof. Dr. Murat Tozan, Ege University, Bergama Vocational School of Higher Education, Dept. of Artifact Protection, 35700 Bergama/İzmir. E-posta: murat.tozan@ege.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-5709-9318

I am very grateful to the Bergama Municipality for providing transportation support to my field trips in the region.

The famous French historian Fernand Braudel in his voluminous and groundbreaking work, the Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, states that civilization spread horizontally along the plains and remained weak even at a few hundred meters of obstacle[1]. Thus, the mountainous regions of the Mediterranean, which are far from the cities on the plains where civilization has concentrated and spread, and whose agricultural lands are limited, have been backward, poor and sparsely populated[2]. Forests, animal products, rich water resources, especially mines and quarries in mountainous regions, however, constitute important economic advantages of mountainous regions compared to plains[3]. Therefore, plateaus with arable plains and suitable transportation opportunities with the lowlands can have the advantages of mountain and plain at the same time by accessing the natural resources on the one hand and the benefits of civilization on the other[4]. Hence, such plateaus are exceptions to the backwardness, poverty and sparse population of the mountainous regions. The Kozak plateau having convenient transportation and communication opportunities with the surrounding lowlands in addition to its rich natural resources and agricultural potential has been in a distinctive situation as a mountainous region since antiquity.

The Kozak mountainous region, consisting of a plateau and surrounding mountains, is a westward extension of the higher Madra Mountains in the east[5] (fig. 1). In the north of the region lies the Edremit plain. In the west, from north to south, respectively, Ayvalık, Altınova and Dikili coastal plains are located. In the south, the Bakırçay (ancient Kaikos) basin borders the region. At the base of the Kozak plateau, there is an alluvial plain with a height of 400-500 m above sea level surrounded by mountains varying between 800 and 1000 m. The Madra River, whose main springs originate from the western slopes of the Madra peak, formed this NE-SW stretching plain. The ancient name of the Madra River should probably be Grylios, mentioned only in Pliny the Elder[6]. The length of this plain between Çamavlu and Göbeller villages is ca. 12 km, and its width between Hacıhamzalar and Yukarıbey villages, which is the widest part, is ca. 6 km. The peaks of the Madra Mountains in the northeast of the plateau and the Yaylacık Mountains in the northwest are quite steep and almost impassable (fig. 2). On the other hand, the elevations in the south and west are more suitable for passage. After crossing the alluvial

1 Braudel 1972, 34.
2 Braudel 1972, 29-35.
3 Braudel 1972, 42-43.
4 Braudel 1972, 53-58.
5 For the topographic and geomorphological structure and modern toponyms of the Kozak mountainous region, see von Diest 1889, 10-12, map 1; Philippson 1910, 84-87, map 1; Darkot – Tuncel 1995, 33; Kayan – Vardar 2007, 13-14, 19-21.
6 For Grylios see Plin. nat. 5.122; Stauber 1996a, 348. It is not certain whether this name applied in antiquity for the entire river system or for the lower part of the river in the delta plain. In the modern maps, different parts of the Madra River are referred to by different names. For example, while von Diest (1889, map 1) and Schuchhardt (1912, 64) calls the entire river system as Ayazmend Stream (Ajasmat-tschai), Philippson (1910, map 1) calls the upper part of the river on plateau as Kozak Stream (Kosak-Ts.) and the lower part of the river flowing in the delta plain as Ayazmend Stream (Ajasmand-Ts.). Berlet (1913) designates the upper part Madra Stream (Madaras Tschai) and the lower part Ayazmat Stream (Ajasmat Tschai). Kiepert (1906), on the other hand, names the part of the river close to its sources as Madra Stream (Madaras Ts.), the part flowing on the plateau as Kozak Stream (Kozak Ts.), the part flowing in the canyon again as Madra Stream (Madaras Ts.) and the part flowing in the delta as Ayazmend Stream (Ajazmand Ts.).

plain on the plateau, Madra River enters in a canyon between the elevations in the west and descends to the plain near Bahçeli village, after that, it reaches the Aegean Sea by passing the delta plain it has formed which is called Altınova today.

Almost throughout antiquity, the coastline, which surrounds the Kozak plateau from the north and west from Adramytteion, modern Ören, to Atarneus near modern Dikili, was the peraia of Mytilene, which was located on the eastern part of Lesbos Island opposite this littoral[7]. In the Kaikos Basin in the south, Pergamon is located at a point where the southernmost extensions of the Kozak Mountains extend towards the plain. Although Pergamon has existed as a city in the classical period, it has been the main political, social and economic center of the Kaikos/Bakırçay Basin as a royal capital and metropolis since the Hellenistic times. Therefore, while the Kozak plateau constitutes a barrier separating the aforementioned coastal region and the Kaikos/Bakırçay Basin; on the other hand, it is a contact area connecting these two regions. In this respect, revealing the historical geography of the Kozak plateau in antiquity is very important for the ancient history and archeology of the North Aegean region. There is no comprehensive study, however, that directly covers the ancient period of the plateau. Thus, the main objective of this paper is to reveal the history and historical geography of the Kozak plateau from the Classical period to the end of Byzantine era with holistic and diachronic view in the light of the literary, epigraphic, numismatic and archaeological evidence.

First, it would be appropriate to discuss the name of the Kozak plateau and its surrounding mountains in antiquity. Although the name of the plateau and mountains in ancient times is not exactly known, there are two different views among the researchers in this subject. According to these views, either Pindasos, in Pausanias and Pliny the Elder, or Mount Teuthras, mentioned by Ktesias of Knidos and Pseudo Plutarch, could be the ancient name of the Kozak plateau and mountains or a part of them. Within the scope of the first view, Pausanias, does not give any information about the location of Pindasos, but mentions that Archias, the founder of Pergamene Asklepieion, was wounded while hunting here, and brought the cult of Asclepius to Pergamon after he had been treated at Asklepieion in Epidauros[8]. Pliny the Elder writes about Pindasos as follows "by far the most famous place in Asia, Pergamum, which is traversed by the river Selinus and bordered by the river Cetius, flowing down from Mount Pindasus"[9]. Since the source of the river Cetius or Keteios, modern Kestel, is originated just southeast of the summit of Madra Mountains, it is more plausible that Pindasos is the name of the Madra summit or Madra Mountains just east of Kozak plateau. Accordingly, the Kiepert and Philippson maps from the beginning of the 20th century, and more recently J. Stauber and Barrington Atlas matches Madra Mountains with Pindasos[10].

7 For the history and extent of the Mytilenaian Peraia, see Stauber 1996a, 163-165; Funke 1999, 62; Carusi 2003, 19-90; Constantakopoulou 2007, 240-241; Ellis-Evans 2019, 155-197.

8 Paus. 2.26.8.

9 Plin. nat. 5.126 (transl. Rackham). These rivers are called Keteios (Κήτειος) and Seleinous (Σελεινοῦς) on the Pergamene coins from the reign of emperor Marcus Aurelius, see BMC Mysia 146 no. 287 = SNG Cop. Mysia 486. Cf. SNG France 5.2103.

10 Kiepert 1906; Philippson 1910; Stauber 1996a, 345; Barrington 2000, 851, map 56 E 3.

Ktesias mentions of a stone called antipathes (lit. *against disease*) that comes from the mountain called Teuthras and he does not give a clue about the location of this mountain[11]. Pseudo Plutarch, who quoted the information related to the antipathes, adds that the Mount Teuthras is situated nearby Kaikos and it was named after Teuthras, the king of Mysia, who gave also his name to Teuthrania[12]. According to Pseudo Plutarch, when King Teuthras was hunting on Mount Thrasyllos, he hunted a wild boar who took refuge in the Temple of Artemis Orthosia on this mountain, and then was punished by the goddess with madness and leprosy. Nevertheless, when the king's mother appeased the goddess, he regained his health and since then, Mount Thrasyllos was called Mount Teuthras. In this narrative, the only information about the location of the Mount Teuthras is that "it is nearby Kaikos River".

Again the Kiepert, Philippson and Barrington maps define the mountains surrounding the Kozak plateau in the south as Mount Teuthras[13]. There is no information, however, on what this localization was based on. The relevant *Paulys Realencyclopädie* article, cited by Barrington Atlas, says only "a mountain in Mysia" with regard to Mount Teuthras[14]. W. Smith, in his *Dictionary of Greek and Roman Geography* in the mid-19th century, proposes for Mount Teuthras the southern part of much further eastern Mount Temnos[15]. Consequently, there is no data available on the ancient sources for the precise location of Mount Teuthras, and modern researchers cannot explain why this toponym is located to the southern part of the Kozak Mountains.

Some researchers do not accept the Pindasos – Madra identity, instead they match Pindasos with the Kozak Mountains. These include C. Schuchhardt and O. Berlet from the early twentieth century, more recently W. Radt and B. Ludwig[16]. None of the mentioned authors, however, has any argumentation about Kozak – Pindasos equation. In consequent, when looking at the modern sources regarding the locations of Pindasos and Teuthras, the following table is encountered:

SOURCE	PINDASOS	MOUNT TEUTHRAS
Smith 1854	-	Temnos, S
Kiepert 1906	Madra	Kozak, S
Philippson 1910	Madra	Kozak, S
Schuchhardt 1912	Kozak, S-SE	-
Berlet 1913	Kozak, S-SE-E	-
Stauber 1996a	Madra	-
Radt 1999	Kozak	-
Barrington 2000	Madra	Kozak, S
Ludwig 2020	Kozak	-

11 Ktesias, FGrH 688 F. 73 = Ps.-Plut. fluv. 21.5 = Stob. anth. 4.36.20.
12 Ps.-Plut. fluv. 21.4-5.
13 Kiepert 1906; Philippson 1910; Barrington 2000, 851, map 56 E 3.
14 Ruge 1934, 1164. Cf. Barrington 2000, 853.
15 Smith 1857, 1133.
16 Schuchhardt 1912, 64; Berlet 1913; Radt 1999, 11, 18-19; Ludwig 2020, 1, 2.

Literary and epigraphic evidence, however, indicate that Mount Teuthras should be sought in the west of Teuthrania, in a location near where Kaikos was poured into the sea, rather than south of the Kozak plateau. The stone antipathes, which is mentioned by Ktesias that came out of Mount Teuthras and was a remedy for skin diseases, is actually a kind of petrified black coral[17]. Again as mentioned earlier, Pseudo Plutarch states that there is a temple of Artemis Orthosia on the Mount Teuthras[18]. The only inscription that mentions Artemis Orthosia both in or near Lower Kaikos Basin and even throughout Western Asia Minor was found in Bademli village, where ancient city of Kane is located not far from Teuthrania[19] (fig. 1). The letter characters date the inscription to the late 4th and early 3rd centuries BC. The dimensions of the stone with the inscription suggest that it was a boundary stone belonging to the sanctuary of Artemis Orthosia[20]. Therefore, Mount Teuthras should be located close to the sea around the lower part of Kaikos rather than on or near to Kozak plateau. In this case, even the lofty hill on which Teuthrania is located could be the Mount Teuthras itself.

It is obvious that the evidence for the ancient name of the Kozak plateau is rather inadequate and the views so far have been far from a convincing discussion and justification. Obviously, the name Pindasos is more suitable for the Madra Mountains and Mount Teuthras should be located in the parts of the Lower Bakırçay basin close to the sea. At this stage, I would like to suggest a new opinion on this subject. An information that has never been considered so far for the ancient name of the Kozak Mountains comes from the famous Mysian orator Aelius Aristeides, who lived in the 2nd century AD. During his residence in the Pergamene Asklepieion in the winter of 145/146, Asklepios ordered him in a dream to bathe in the river flowing through the city[21]. Even though Aristeides did not mention the name of the river, Selinos was the only river flowing through the city in ancient times as today. Aristeides and his companions had walked upstream, to reach a point where the dirty water flowing from the city did not pollute the river. Aristeides states that accordingly they "went further up along the road to Hippon"[22]. The word Hippon means "place for horses", "horse stable" or "station" and the name of this place or location around Pergamon does not appear in any other source[23].

According to this Aristideian evidence, Hippon may be either a settlement or location on the way up the road along Selinos, or the ancient name of the Southeastern Kozak Mountains where the road climbed or the entire Kozak plateau where the road

17 For antipathes (black coral) and its usage in the ancient medicine, see. Diosk. mat. med. 5.122; During-Caspers 1986; 26-29; Nichols 2011, 166.
18 Ps.-Plut. fluv. 21.4.
19 Conze – Schuchhardt 1899, 202 no. 3 = Stauber 1996b, 56 no. 47. See also Stauber 1996a, 283.
20 Stauber 1996b, 56.
21 Aristeid. hier. log. 2.51.
22 Aristeid. hier. log. 2.52: καὶ γὰρ ἀνῆμεν ἀνωτέρω τὴν ἐφ' Ἵππωνος (transl. Behr).
23 For Hippon see LSJ 835 s.v. ἱππών, -ῶνος. The North African toponym of Hippo/Hippon such as Hippo Regius = Ἱππὼν Βασιλικός (Ptol. geogr. 4.3.5; Miller 1916, 911; Barrington 2000, 485); Hippo Diarrhytus = Ἱππὼν διάρρυτος (Ptol. geogr. 4.3.6; Miller 1916, 910-911; Barrington 2000, 498) and Hippon (in Latin: Itin. Anton. 68.4, 71.1; Miller 1916, 874; Barrington 2000, 562) must be Punic or local in origin, see Lipinski 2004, 383-384, 389-390.

reaches. K. M. Sommerey, the only modern researcher to deal with this toponym as far as I know, suggests that Hippon was a village settlement in the Selinos valley[24]. However, when Aristeides uses the verb εἶμι, meaning "to go", with various prefixes, he indicates the main location, with the preposition ἐπί meaning "towards/upon (a place in genitive case)", where the road reaches and forks[25]. Thus, it may be concluded that with Hippon, Aristeides means the Kozak plateau, where the road reaches after proceeding upwards along the Selinos River. This road is still called "Kozak Yolu" (Kozak Road) among the local people[26]. Because the Kozak plateau is famous for the herds of wild horses in its forests today, it is also meaningful that Hippon means "horse place". Although this view also is hypothetical, it seems to be a stronger possibility for the ancient name of Kozak plateau than Pindasos and Teuthras.

Besides Hippon, many other toponyms related to the Kozak plateau are mentioned in the ancient sources. It is appropriate to deal with these toponyms by associating them with the roads that cross here and connect the Adramytteion and the Mytilenaian Peraia to Pergamon. When looking at the *Tabula Peutigeriana*, which is the most comprehensive map showing the roads from the antiquity and dated to 4th century AD, it could be seen that the road leading to the south following the coast from the Hellespont is divided into two lines after Adramytteion (fig. 3). One line of this forked road follows the coast and crossing the Mytilenaian Peraia reaches the Lower Kaikos Basin, while the other line runs further from the east, i.e. from the inner region, and reaches Pergamon directly[27]. The third century AD *Itinerarium Antonini*, an official register on the various settlements and distances among them, indicates that the distance between Adramytteion and Pergamon was 53 Roman miles (about 78,3 km)[28]. This suggests that the *Itinerarium Antonini* follows the inner road rather than the coastal one. Because the coastal road between Adramytteion and Pergamon is around 90 kilometers, but the distance 78.3 km given in the Itinerarium Antonini is almost exact distance of the modern road running through Kozak Mountains between Bergama and Ören where the remains of Adramytteion are located[29]. Xenophon who came from Adramytteion to Pergamon with his army on the return from the Persian expedition in 399 BC should have followed this inner route[30]. The fact that Xenophon did not mention Atarneus, the most important city on the coastal road between Adramytteion and Pergamon in that time, suggests that his army followed the road passing over the Kozak plateau[31]. This road proceeds from Adramytteion to the southwest, follows Karınca creek, and climbs towards Kozak plateau, leaving Hisarköy to the right where there is a Late Roman/Byzantine fortress controlling this route. Then it reaches Tekkeköy (Güneşli) after crossing the Çapacı/Çarpacık Pass, at the 900 meters altitude,

24 Sommerey 2008, 155-156.
25 See e.g. Aristeid. hier log. 2.11: ἀπῄειμεν οὖν τὴν ἐπὶ Σμύρνης (we went off on the road to Smyrna), 5.1: καὶ ἐξῄειμεν τὴν ἐπὶ Περγάμου (and we went out on the road to Pergamum) transl. Behr.
26 Eriş 1996, 29-30. Cf. von Diest 1889, 9; Radt 1999, 273, 274.
27 Tab. Peut. seg. 9.3-4 (Miller); Miller 1916, 715, 693-694 map 228.
28 Itin. Anton. 335.2-3.
29 Tozan 2017, 549. It has been calculated that a Roman mile = 1478 m, see Duncan-Jones 1982, 371. Miller (1962, 4) accepts this distance as 1482 m.
30 Xen. an. 7.8.7.
31 See Stauber 1996a, 331; Külzer 2016a, 195; Külzer 2016b, 61-62.

from here continues towards south along the plateau and near the village of Yukarıbey joins with the modern Ayvalık – Bergama road, which seemingly corresponds the other ancient route between the coast and Pergamon. After the junction, the road follows the Selinos valley and reaches Pergamon[32]. The German traveler Otto Magnus von Stackelberg, who visited the region in 1811, stated that he reached Bergama from Edremit through the mountains[33]. This indicates that the route was actively used until the 19th century.

Xenophon, in his Anabasis, while describing march of his army from Adramytteion to Pergamon, does not mention about Perperene, the most important city of the plateau, which I will talk about later, but wrote that his army reached Pergamon through Kertonon[34]. Considering this information in Xenophon, it could be assumed that the ruins at Asar Tepe between the villages of Çamavlu and Tekkeköy (mod. Güneşli) to the south of the Çarpacık pass belong to ancient Kertonon[35] (fig. 4). The fact that the German archaeologist E. Fabricius, who researched these remains at the end of the 19th century, indicated that the wall technique in the ruins was similar to the early Hellenistic walls of Pergamon, reinforces the possibility that this settlement might be Kertonon[36]. A settlement called Kytonion, which was said between Mysia and Lydia by Stephanos Byzantios, quoting 4th century BC historian Theopompos, is thought to be identical with Kertonon in Xenophon[37].

Perperene was the most important ancient settlement on the Kozak plateau in the Antiquity. The name of the city is written in various forms in the ancient literary sources[38]. The earliest evidence of Perperene is the coins dating back to the 4th century BC[39]. Souda, the Byzantine encyclopedia, states that the Mytilenaian historian Hellanikos of Lesbos, who lived in the fifth century BC, died in Perperene[40]. When Stephanos Byzantios wrote that the famous Athenian historian Thucydides, who lived in the same century, had died in Perperene, he should have possibly written his name by mistake instead of Hellanikos[41]. The fact that Hellanikos of Mytilene spent the last years of his life in Perperene at the end of the 5th century BC is important in terms of

32 For this route, see Fabricius 1886, 2; von Diest 1889, 10; Philippson 1910, 85-8 with Map 1; Magie 1950, 793 with n. 19; Barrington 2000, map 56 D 3, E 3; Külzer 2016a, 195; Külzer 2016b, 61-62; Tozan 2017, 549-550, 563 fig. 1; Ludwig 2020, 9-10 and fig. 6, 29 with fig. 27.

33 von Stackelberg 1882, 129-130.

34 Xen. an. 7.8.8.

35 von Diest 1889, 10; Philippson 1910, 85; Schuchhardt 1912, 124 no. 39; Stauber 1996a, 331-332; Rubinstein 2004, 1036; Tozan 2017, 550.

36 Fabricius 1886, 13-14.

37 Steph. Byz. s.v. *Kytonion*; Stauber 1996a, 330-331; Rubinstein 2004, 1036-1037; Külzer 2016a, 195.

38 The city is mentioned as Parparon (Παρπάρων) by Stephanos Byzantios (s.v. Parparon), as Perpere (Περπέρη) or Permere (Περμέρη) by Ptolemy (geogr. 5.2.16) and Perperine (Περπερίνη) in the Notitiae (e.g. Not. episc. 1.114, 2.130). Nevertheless, according to the evidence from other ancient writers (see e.g. Strab. 13.1.51; Plin. nat. 5.122) as well as from the epigraphic (I. Smyrna 447, 469, 689) and numismatic (see e.g. Stauber 1996b, 322 no. 66) records, the name of the city was apparently Perperene (Περπερήνη). See also Stauber 1996a, 291-294; Rubinstein 2004, 1048-1049.

39 SNG France 5.2309-2310; Barth – Stauber 1994, 61-62 = Stauber 1996b, 311-312 no. 1-11. Cf. BMC Mysia 168 no. 1-2; SNG Cop. Mysia 520-522; Rubinstein 2004, 1049.

40 Souda, s.v. *Hellanikos*.

41 Steph. Byz. s.v. *Parparon*; Stauber 1996a, 293.

proving that this settlement was in close relationship with Mytilene and her peraia in that time. Souda also emphasizes that Perperene, where Hellanikos died, is opposite Lesbos[42]. We do not have any information why Hellanikos settled in Perperene. As we know, however, from the examples Mytilene, Samos and Chios, the peraiai of the island cities were the places where opposing political factions settled[43]. Perhaps because of a political conflict, Hellanikos had settled in Perperene, the city immediately adjacent to the Mytilenaian peraia. It also should be noted that it is possible to see the Aegean Sea and Lesbos through a mountain crevice from the upper rows of the Perperenian theatre (fig. 5).

Although no epigraphic documents were found from Perperene and its vicinity[44], the city is mentioned in three Smyrnaian inscriptions[45]. After the coins of fourth century BC, no coin belonging to the Hellenistic period has been found so far and the Perperene started to stuck coins during the Roman Imperial Period until the middle of the third century AD[46]. Strabo, while listing the cities on the coast from Assos to Elaia, also mentions Perperene among the important settlements in the inner region[47]. As we learned from Pliny the Elder, the city was within the Pergamene conventus in the 1st century AD[48]. The Byzantine writer Hierokles in his work listing the provinces of the Eastern Roman Empire and the cities belong to them in the beginning of the sixth century AD, mentions Theodosioupolis as one of the cities of Asian province, which was formed after the reforms of Diocletian and Constantine the Great[49]. In the official documents of the Byzantine period called *Notitiae Episcopatuum,* which lists the hierarchical order of the bishoprics of the Orthodox Church, the name of the city appears as "Theodosioupolis or Perperine"[50]. In the *Notitiae* from the 7th to the 12th century, both names of the city are mentioned, whereas in some others the city is simply called Theodosioupolis[51]. The listing of Perperine also as a suffragan under Mytilene in the Notitiae from 9th to 10th centuries, suggests that Perperene belonged ecclesiastically to the diocese of Mytilene for a while in the Byzantine period[52].

The ruins of Perperene are about 1 km north of the village of Aşağıbey. Although the oldest remains in the settlement belong to the early Hellenistic period, it is proposed that the older architectural elements were under the Hellenistic and later constructions[53]. Among the ruins that vast majority belonging to the Roman imperial period, the sarcophagi as well as the theater and some monumental structures are

42 Souda, s.v. Hellanikos: καὶ ἐτελεύτησεν ἐν Περπερήνῃ τῇ κατ' ἀντικρὺ Λέσβου.
43 See Funke 1999, 69; Constantakopoulou 2007, 251.
44 Only a grave inscription with two words (Διογένης [Δι]ογένου) recorded in Gömeç may have been brought from the village Demircidere near Perperene, see Stauber 1996a, 293; Stauber 1996b, 57 no. 49.
45 I. Smyrna 447, 469, 689.
46 BMC Mysia 168-170 no. 3-14; SNG Cop. Mysia 523-529; SNG France 5.2311-2330; Barth – Stauber 1994, 62-77 = Stauber 1996b, 312-323 no. 12-70.
47 Strab. 13.1.51.
48 Plin. nat. 5.126.
49 Hierokl. synekd. 661.9.
50 Not. episc. 1.114 4.123. 7.151, 9.46-47, 10.42-43; 13.46-47.
51 Not. episc. 2.129, 3.138.
52 Not. episc. 7.683, 9.554, 10.665, 13.733. See also Kaufmann – Stauber 1994, 44.
53 Stauber 1996a, 303; Rubinstein 2004, 1049.

remarkable[54]. The Okçular Castle, located ca. 2 km north of Perperene with its substantial Late Antique/Early Byzantine architectural remains, must be the place where the city moved under the name Theodosioupolis[55]. The reason for the move should be the location of the castle, which was more suitable for defense[56].

Parallel to the development of Pergamon as a royal capital during the Hellenistic period, Perperene maintained its importance because of its location on the road from Pergamon to the Mytilenaian peraia. This road, which is the main route passing through the region even today, was undoubtedly the most important route in the ancient period for Perperene and other settlements on the Kozak plateau, in order to reach the sea by the easiest way[57]. This road was passable in both summer and winter. In addition to this route, which was called the "winter road" (Kış Yolu) by the residents, there was also another route, known as the "summer road" (Yaz Yolu) which reaches the coast more directly. The summer road starting from the Aşağıbey village on the opposite hills of Perperene, proceeds to the southwest over a sub-branch of the Madra River, meets the its main body near the hot springs (Aşağıbey) and from here reaches the delta plain. Since this road required crossing the river many times, however, as its name indicates, it could only be passed in the summer months when the water level was low[58].

It is suitable to match the remains of an ancient settlement on Asar Kaya (or Sakar Kaya), 1 km east of Göbeller village, on the road between Perperene and Pergamon, at the point where the Madra River exits the plateau and enters the canyon, with the toponym called Tiarai which is mentioned in the ancient sources[59] (fig. 2). The most comprehensive information about the location of the Tiarai comes from Theophrastos of Lesbos. According to him, truffles in the Mytilenaian peraia grew when the floodwater of the rains from the Tiara carried their seeds to the shore and this plant grew especially on the seashore where the soil is sandy just like in Tiarai[60]. The soil around Asar Kaya, located on the left bank of the Madra Stream, is quite sandy. Moreover, Asar Kaya is the last prominent ancient settlement before the Madra River descends to the delta plain. All this evidence supports location of Tiarai on Asar Kaya near Göbeller village. While Strabo lists the coastal settlements from Assos to Elaia from north to south, states that above Kisthene (near modern Gömeç) after a copper mine lies Perperene

54 See Fabricius 1886, 1-13; von Diest 1889, 11; Conze – Schuchhardt 1899, 147; Philippson 1910, 86; Schuchhardt 1912, 123 no. 36; Kaufmann – Stauber 1994, 44-50; Stauber 1996a, 296-301.

55 Fabricius 1886, 10-12; Stauber 1996a, 310-319.

56 Fabricius 1886, 11; Stauber 1996a, 315-316.

57 See von Diest 1889, 11-12; Philippson 1910, 86; Radt 1999, 20-21; Pirson 2008, 43; Tozan 2017, 550, 563 fig 1; cf. Ludwig 2020, 10, 28 with fig. 26.

58 von Diest 1889, 12; Ludwig 2020, 28 and fig. 26.

59 Tiarai (Tiara/Tiare) Theophr. frg. 167 = Athen. deipn. 2.62b-c; Hepding 1910, 422 no. 11 col. I l. 12; Plin. nat. 5.126, 19.37; Hierokl. synekd. 661.8. Asar/Sakar Kaya: Conze – Schuchhardt 1899, 147-148; Philippson 1910, 86; Schuchhardt 1912, 123 no. 38; Stauber 1996a, 328-330.

60 Theophr. frg. 167 = Athen. deipn. 2.62b-c; cf. Plin. nat. 19.37. Theophrastos refers to the peraia on the opposite mainland coast with the phrase "coast of the Mytileneans" (αἰγιαλὸς τῶν Μιτυληναίων). Strabo too simply says "coast" (αἰγιαλὸς) to denote the peraia of Mytilene, Strab. 13.1.49: "ὁ τῶν Μιτυληναίων ἐστὶν αἰγιαλὸς". Cf. Constantakopoulou 2007, 240, 246; Ellis-Evans 2019, 179. Perhaps this phrase was employed specifically for the part of the Mytilenaian peraia on the direct opposite coast between Adramytteion and Atarneus, see Carusi 2003, 47-48.

and Trarion in the inner region[61]. The inner region, which Strabo defined as *mesogaia*, was undoubtedly the Kozak plateau, and here he listed the toponyms on the road connecting the Mytilenaian Peraia to Pergamon over it. The toponym Trarion is not attested in any ancient source other than Strabo. Today, when one follows the modern Ayvalık-Bergama road, after passing the still active mining area and proceeding in front of the Perperene ruins, the Madra River is crossed near the aforementioned Asar Kaya and after leaving the plateau reaches Bergama via the Selinos valley. Since there are no other important settlement remains on this road, it is understood that Strabo probably wrote Trarion instead of Tiarai by mistake[62]. The toponym called Tiare is found in the Hellenistic ephebic lists of Pergamon[63]. Pliny the Elder counts Tiare within the Pergamene conventus in the 1st century AD[64]. The Tiarai continued to exist in the reduced borders of the Asian province from the 4th century AD[65].

The Mytilenaian Peraia had been covered almost the entire northeastern coast of Asia Minor, from the Hellespont in the north to Atarneus in the south already from 8th century BC[66]. After an unsuccessful uprising against Athens in 427 BC, however, Mytilene lost all her possessions on the mainland[67]. Although Mytilene regained its possessions on the mainland after the end of the Peloponnesian war in 404 BC, the city lost the northern part of its peraia permanently and was able to regain only the southern part from Adramytteion to Atarneus[68]. It is known that for Mytilene the Ida Mountains, which were adjacent to the peraia, were an important source of material[69]. As Mytilene permanently lost its peraia on the coast of Troas in 427 BC, its direct access to Mount Ida was also lost. When Mytilene recovered the southern part of its peraia from Adramytteion to Atarneus at the end of the 5th century BC, the Kozak plateau, which was adjacent to the peraia from the east, must have gained importance in terms of its direct access to materials. The choice of Perperene "just across Lesbos" adjacent to the peraia as a place of exile by Hellanikos and mention of Theophrastos about the connection of Tiarai with the peraia reveal the close relationship of the Kozak plateau with the Mytilenaian peraia in the late 5th and 4th centuries BC. In this regard the prominence of Perperene enough to mint coins in the 4th century BC can be associated with its economic development in that period.

The rise of Pergamon, in the south, as a royal capital and metropolis in the Hellenistic period caused the Kozak plateau to be under the politic and economic influence of Pergamon. The cessation of Perperenian coins in the Hellenistic period[70] and the mention of Tiarai in the Hellenistic ephebic lists of Pergamon are direct results of the Pergamene influence in the region. The presence of Perperene and Tiarai in the

61 Strab. 13.1.51. For the localization of Kisthene, see. Stauber 1996a, 157-160; Rubinstein 2004, 1043.
62 Stauber 1996a, 326-327; cf. Sommerey 2008, 145 n. 35.
63 Hepding 1910, 422 no. 11 col. I l. 12: Ἀρτέμων Τηλέφου Τιαρηνός.
64 Plin. nat. 5.126.
65 Hierokl. synekd. 661.8.
66 Funke 1999, 62; Carusi 2003, 19-58; Constantakopoulou 2007, 240; Ellis-Evans 2019, 157-158.
67 Thuk. 3.50.3, cf. 4.52.2-3, 4.75.1.
68 Funke 1999, 62; Carusi 2003, 44-46, 65-67; Constantakopoulou 2007, 241; Ellis-Evans 2019, 158.
69 See e.g. Carusi 2003, 202-207. Cf. Ellis-Evans 2019, 57-106.
70 Pirson 2008, 43-44.

Pergamene conventus during the Roman period indicates that Pergamon continued to be a center for the plateau in this period. The Pergamene influence over the Kozak plateau from the Hellenistic Period, however, should not mean that the connection of the plateau with the Mytilenaian peraia on the coast has completely ended since then. The listing of Perperene ecclesiastically under Mytilenaian administration in Byzantine period strongly indicates the ongoing relationship between Mytilene and the plateau since the classical period.

At this point, the following question arises. What were the resources that made the Kozak plateau economically important for both Mytilene and Pergamon? Numismatic and ancient literary evidence of Perperene indicates that the most important agricultural activity in the Kozak plateau in antiquity was viticulture. The bunch of grapes as the main reverse figure of the Perperenian coins from the 4th century BC to the Roman imperial period is the clearest evidence of the viticulture[71]. Undoubtedly, a wine production industry developed accordingly[72]. Perperenian wine were renowned, in the nearby region. The famous Pergamene physician Galen, from the 2nd century AD, praises the Perperenian wine[73]. The main reason why the plateau attracted the attention of Mytilene, which was one of the main wine importers in the classical period, should be its vineyards[74]. Viticulture and winemaking are still among the main agricultural activities on the plateau today[75]. On the fertile alluvial plain of the Madra River, sufficient amount of grain, fruit and vegetables should be produced to meet the needs of the settlements on the plateau[76]. Pines and Valonia oaks, as the natural vegetation of the plateau, were a valuable source of raw materials for timber and charcoal[77]. The use of acorn, the fruit of the Valonia oaks, for tanning must have made the Kozak plateau an invaluable source for material for the leather industry, which we know to have been both in Pergamon and in Mytilene in antiquity[78]. Galen, again, writes that during a famine around Pergamon, people ate the acorns which they normally feed to

71 See Barth – Stauber 1994, 59; Stauber 1996b, 309-310; Sommerey 2008, 162; Pirson 2008, 45.

72 Fabricius 1886, 4.

73 Gal. de san. tuenda 5.5 (CMG 5.4.2.145 = 6.337K), de bon. mal. suc. 11 (CMG 5.4.2.420, 423 = 6.800K, 805K), meth. med. 12.4 (10.833K), in Hipp. de victu acut. comm. 3.7 (CMG 5.9.1.228 = 15.645K); Gal.de victu att. 102 (CMG 5.4.2.449).

74 See Funke 1999, 66. For the wine export of Mytilene, see Clinkenbeard 1982, esp. 254-256; cf. Magie 1950, 45, 806-807 n. 44.

75 Fabricius 1886, 4; von Diest 1889, 11.

76 For grain production by the peasants in the region above Pergamon, apparently on the Mysian side where Kozak plateau is also located, both for themselves and for the cities, see Gal. de alim. fac. 1.13 (CMG 5.4.2.239 = 6.518K), 1.14 (CMG 5.4.2.241 = 6.522K), Gal.de victu att. 40-41 (CMG 5.4.2.439-440); Broughton 1959, 608, 609, 685. Cf. Philippson 1910, 85-86; Sommerey 2008, 145 with n. 36; 161 n. 119.

77 Cf. Theophr. h. plant. 3.8.1-5; Pantera et al. 2018, 923; see also Philippson 1910, 85-86; Darkot – Tuncel 1995, 33; Radt 1999, 284; Sommerey 2008, 164; Zimmermann 2011, 12-13.

78 For the use of acorns of the Valonia oaks in tanning in antiquity, see e.g. Theophr. h. plant. 3.8.6; Pantera et al. 2018, 922. For the manufacture of parchment and leather products in Pergamon, see Plin. nat. 13.70; Rostovtzeff 1941, 564-565; Broughton 1959, 824-825; Hansen 1971, 214-215; Magie 1950, 49, 814 n. 90; Radt 1999, 287-288; Sommerey 2008, 166-167. In ancient Mytilene, the leather industry was so significant that its producers formed a guild, see IG XII.2.108-109 = SEG 26.891; Magie 1950, 49; Broughton 1959, 824.

pigs[79]. The natural environment of the plateau, which was/is suitable for cattle, sheep and goat herds, provided skins for the leather industry, as well as a source of milk and dairy products[80]. In this respect, it is noteworthy that Galen mentions a type of cheese unique to Pergamon and in Mysian region above Pergamon where Kozak plateau is included[81]. The herds on the plateau must also be among the suppliers of wool for the famous Attalid tapestries and fabrics[82]. The mention of hunting in the narratives of both Teuthras and Archias and the reference of Galen to the hunters around Pergamon proves the significance of hunting in the region[83]. In this respect, the forests in the mountains surrounding the plateau must have been an attraction for hunters[84]. The toponym Hippon in Aristeides implies the horses of the plateau were also famous[85].

The richness of plateau in terms of stones and mines also made it attractive for the surrounding regions. There are rich granite and andesite deposits on the plateau[86] (fig. 6). It is determined that the granite used in the ancient buildings of Bergama came from Kozak plateau[87]. It is also proven that Kozak granite was used in ancient buildings in Mytilene[88]. The granite quarries still continue their activities widely in the plateau[89]. It is also proposed that the marble from Akkaya may have been used in ancient Pergamon[90]. The mine, which was stated by Strabo in his above-mentioned paragraph as between Kisthene and Perperene in the inner region, is the mine that is still being operated between Demircidere and Karaayıt villages on the Ayvalık-Bergama road[91]. Although this place is operated as an iron mine today, the name of the mountain where the mine is located, Bakırlık (lit. copper area), indicates that copper mines were more commonly operated here in antiquity. According to the 19th century researchers, there were copper and silver mines near the Çarpacık/Çapacı pass, about 2.5 km north of Asartepe where the ancient Kertonon was localized[92]. Although this mine is not

79 Gal. de alim. fac. 2.21 (CMG 5.4.2.305 = 6.620K).
80 For the herds of cattle owned by the Attalids, see Rostovtzeff 1941, 563, 1450-1451 n. 330; cf. Radt 1999, 284.
81 Gal. de alim. fac. 3.16 (CMG 5.4.2.354 = 6.697K), de simpl. med. temp. et fac. 10.9 (12.272K). Cf. Sommerey 2008, 145 with n. 36, 162.
82 For the industry of textile and woolen stuffs in Pergamon, see Rostovtzeff 1941, 563-564; Broughton 1959, 818; Magie 1950, 48, 812 n. 82; Hansen 1971, 231-214; Radt 1999, 285; Sommerey 2008, 167-1678.
83 Paus. 2.26.8 (Archias); Ps.-Plut. fluv. 21.4 (Teuthras); Gal. de alim. fac. 3.2 (CMG 5.4.2.335 = 6.665K).
84 Cf. Radt 1999, 284.
85 Note that the Pergamene region was famous for breeding of good quality horses, see Rostovtzeff 1941, 563, 1450 n. 330; Hansen 1971, 210; Radt 1999, 284.
86 Philippson 1910, 85-87; Darkot – Tuncel 1995, 33; Cramer 2004, 214-216; Kayan – Vardar 2007, 14, 19.
87 Radt 1997, 453-454; Cramer 2004, 214-215, 223; Pirson 2008, 45; Zimmermann 2011, 13.
88 Cramer 2004, 215.
89 Eriş 1996, 12-13.
90 von Diest 1889, 11; Conze – Schuchhardt 1899, 148-151; Schuchhardt 1912, 71-72; Hansen 1971, 212; Stauber 1996a, 303-304; Pirson 2008, 45. Cramer (2004, 216-218), however, states that it has not yet been determined that Kozak marble was used in any ancient building in Pergamon.
91 Strab. 13.1.51. See also von Diest 1889, 12; Conze – Schuchhardt 1899, 148-149; Philippson 1910, 86; Hansen 1971, 212; Stauber 1996a, 290-291; Pirson 2008, 45, 49 n. 81. The mine between Atarneus and Pergamon, which Strabo (14.5.28) mentions as a source of wealth for the Lydian kings and Stauber (1996a, 290) hints about the possibility of being paired with this place, must be the Ovacık gold mine, which is still active on the coastal road between Dikili and Bergama, see Sommerey 2008, 164.
92 von Diest 1889, 10; Philippson 1910, 85; Schuchhardt 1912, 71; Hansen 1971, 212; Stauber 1996a, 333.

mentioned in ancient sources, considering its proximity to Kertonon and being on the Adramytteion-Pergamon road, it must have been operated in ancient times as well. The gold mines, which are active today, near both of the mentioned mines, suggest that gold was obtained from the region in antiquity[93]. The ancient ruins in a thermal bath within the territory of Aşağıbey village to the west of Perperene prove that the thermal sources of the region were also used in the Roman and Byzantine periods[94].

Consequently, the fact that the earliest historical and archaeological evidence for the ancient settlements on the Kozak plateau, whose ancient name was probably Hippon, belong to the end of the 5th and 4th centuries BC indicates that the region gained prominence in this period. The emergence of urban settlements in the region in that period seems related to Mytilene's partial recovery of its peraia in 404 BC. Since Mytilene had now lost direct contact with the Ida Mountains, which had previously been its main source of material, it must have turned its attention to the Kozak plateau, just adjacent to its recovered peraia. The available historical evidence also implies that Mytilene had social and economic ties with the plateau from the end of the 5th century BC. The development of Pergamon, in the south of the plateau, as a royal capital and metropolis in the Hellenistic period caused the plateau to enter the political and economic sphere of Pergamene influence from since then. The routes passing over the Kozak plateau connected Adramytteion and the Mytilenaian Peraia to Pergamon. These routes were strategically important for both the coastal region and Pergamon, as well as valuable for reaching the rich agricultural and natural resources of the plateau. The presence of both an alluvial plain and forested lands on the plateau provided a significant amount of agricultural productivity and diversity. In addition to the grain, fruit and vegetables grown in the alluvial plain; the vineyards in the part of the mountains extending to the plateau and the wine produced accordingly; the timber, charcoal, acorns and game animals from the forests; the leather and dairy products obtained from the herds; and the horses constituted the main agricultural and natural wealth of the mountainous region. Gold, silver, copper and iron mines, granite, andesite and marble deposits, and thermal springs show how fertile the region was/is in terms of underground riches. Ultimately, extensive and interdisciplinary field studies on the ancient period of the Kozak plateau are necessary in order to provide more comprehensive data on the ancient routes, settlement patterns and socioeconomic structure in the region, and relations of the plateau with the lowland.

93 Radt 1999, 284; Zimmermann 2011, 13.
94 von Diest 1889, 12; Philippson 1910, 86; Schuchhardt 1912, 72; Stauber 1996a, 320.

Bibliography and Abbreviations

Ancient Literary Sources

Aristeid. hier. log.	Aristeides, hieroi logoi: Aelii Aristidis Smyrnaei Quae Supersunt Omnia II: *Orationes* XVII-LIII, ed. B. Keil, Berlin 1898, 376-467. Eng.: Aelius Aristides and the Sacred Tales, transl. C. A. Behr, Amsterdam 1968 = P. Aelius Aristides, the Complete Works II, transl. C. A. Behr, Leiden 1981, 278-353.
Athen. deipn.	Athenaios, Deipnosophistai: Athenaeus, The Deipnosophists I-VII, ed.and transl. C.B. Gulick, London 1927-1941.
Diosk. mat. med.	Dioskorides, de materia medica: Pediani Dioscuridis Anazarbei, de Materia Medica Libri Quinque, I-III, ed. M. Wellmann, Berlin 1907-1914. Eng.: Pedanius Dioscorides of Anazarbus, de materia medica, transl. L. Y. Beck, Hildesheim 2005.
Gal.	Claudii Galeni Opera Omnia, I-XX, ed. K. G. Kühn, Leipzig 1821-1833.
Hierokl. synekd.	Hierokles, synekdemos: Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre, ed. E. Honigmann, Bruxelles 1939.
Itin. Anton.	Itinerarium Antonini: Itineraria Romana I: Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense, ed. O. Cuntz, Leipzig 1929, 1-85.
Ktesias	"Ktesias von Knidos", FGrH III C 1 no. 688, 416-517. Eng.: Ctesias on India and Fragments of His Minor Works, transl. A. Nichols, London 2011.
Not. episc.	Notitiae Episcopatuum: Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. J. Darrouzès, Paris 1981.
Paus.	Pausanias, periegesis tes Hellados: Pausanias, Description of Greece, I-V, ed. and transl. W. H. S. Jones et al., London 1918-1935.
Plin. nat.	Plinius, naturalis historia: Pliny, Natural History, I-X, ed and transl. H. Rackham et al., London 1944-1962.
Ptol. geogr.	Ptolemaios, geographike hyphegesis: Claudii Ptolemaei Geographia, I-III, ed. K. F. A. Nobbe, Leipzig 1843-1845.
Ps.-Plut. fluv.	Pseudo-Plutarch, peri potamon: Geographi Graeci Minores II, ed. K. Müller, Paris 1855, 637-665. Eng.: Pseudo-Plutarch, About Rivers and Mountains and Things Found in Them, transl. T. M. Banchich et al., New York 2010.
Souda	Suidae lexicon I-V, ed. A. Adler, München–Leipzig, 1994-2001.
Steph. Byz.	Stephanos Byzantios, ethnika: Stephani Byzantii ethnicorum quae supersunt, ed. A. Meineke, Berlin 1849.
Stob. anth.	Stobaios, anthologion: Ioannis Stobaei Anthologii Libri Duo Posteriores, I-III, ed. O. Hense, Berlin 1894-1912.
Strab.	Strabon, geographika: Strabo, Geography, I-VIII, ed. and transl. H. L. Jones, London, 1917-1932.
Tab. Peut.	Tabula Peutingeriana: Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, ed. K. Miller, Stuttgart 1916 = Die Peutingersche Tafel, ed. K. Miller, Stuttgart 1962.
Theophr. frg.	Theophrastos, fragmenta: Theophrasti Eresii Opera Quae Supersunt Omnia III: Fragmenta, ed. F. Wimmer, Leipzig 1862.

Theophr. h. plant — Theophrastos, peri phyton historias: Theophrastus, Enquiry into Plants, I-II, ed. and transl. A. Hort, London 1916.

Thuk. — Thukydides, historiai: Thucydides, History of the Peloponnesian War, I-IV, ed. and transl C. F. Smith, London 1919-1923.

Xen. an. — Xenophon, anabasis: Xenophon, Anabasis, ed. and transl. C. L. Brownson, London 1922.

Modern Bibliography

Barth – Stauber 1994 — Barth, M. B. – J. Stauber, "Die Münzen von Perperene", Epigraphica Anatolica 23, 59-82.

Barrington 2000 — Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map by Map Directory (ed. R. J. A. Talbert), Princeton.

Berlet 1913 — Berlet, O., "Tafel 1: Die Pergamenische Landschaft" (ed. A. Conze et al), Altertümer von Pergamon I: Tafeln, Berlin.

BMC Mysia — A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Mysia (ed. W. Worth), London 1892.

Braudel 1972 — Braudel, F., The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, 2. vols., transl. S. Reynolds, London.

Broughton 1959 — Broughton, T. R. S., "Roman Asia Minor", An Economic Survey of Ancient Rome IV (ed. T. Frank), New Jersey, 505-949.

Carusi 2003 — Carusi, C., Isole e Peree in Asia Minore: Contributi allo studio dei rapporti tra poleis insulari e territori continentali dipendenti, Pisa.

Clinkenbeard 1982 — Clinkenbeard, B. G., "Lesbian Wine and Storage Amphoras a Progress Report on Identification", Hesperia 51/3, 248-268.

CMG — Corpus Medicorum Graecorum (cum Suppl.), Leipzig – Berlin.

Constantakopoulou 2007 — Constantakopoulou, C., The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World, Oxford.

Conze – Schuchhardt 1899 — Conze, A. – Schuchhardt, C., "Die Arbeiten zu Pergamon 1886-1898", Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung 24, 97-240.

Cramer 2004 — Cramer, T., Multivariate Herkunftsanalyse von Marmor auf petrographischer und geochemischer Basis: Das Beispiel kleinasiatischer archaischer, hellenistischer und römischer Marmorobjekte der Berliner Antikensammlung und ihre Zuordnung zu mediterranen und anatolischen Marmorlagerstätten, PhD Thesis, Technisches Universität Berlin.

Darkot – Tuncel 1995 — Darkot, B. – Tuncel, M., Ege Bölgesi Coğrafyası, İstanbul.

Duncan-Jones 1982 — Duncan-Jones, R., The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies, 2nd ed., Cambridge.

During-Caspers 1986 — During-Caspers, E. C. L., "Of Corals and Ailments in the Ancient Near East", Proceedings of the Seminar for Arabian Studies 16 [= Proceedings of the Nineteenth Seminar for Arabian Studies held at Oxford on 30th July - 1st August 1985], 25-31.

Ellis-Evans 2019	Ellis-Evans, A., The Kingdom of Priam: Lesbos and the Troad between Anatolia and the Aegean, Oxford.
Eriş 1996	Eriş, E., Kozak, Bergama.
Fabricius 1886	Fabricius, E., "Eine Pergamenische Landstadt", Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung 11, 1-14.
FGrH	Die Fragmente der griechischen Historiker (ed. F. Jacoby), Leiden 1923-1958.
Funke 1999	Funke, P., "Peraia: Einige Überlegungen zum Festlandbesitz griechischer Inselstaaten", Hellenistic Rhodes: Politics, Culture, and Society (eds. V. Gabrielsen et al.), Studies in Hellenistic Civilization 9, Aarhus, 55-75.
Hansen 1971	Hansen, E. V., The Attalids of Pergamon, 2nd ed., Ithaca.
Hepding 1910	Hepding, H., "Die Arbeiten zu Pergamon 1908-1909: II. Die Inschriften", Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung 35, 401-493.
IG XII.2	Inscriptiones Graecae, XII: Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum 2; Inscriptiones Lesbi, Nesi, Tenedi (ed. A. R. Paton), Berlin, 1899.
I. Smyrna	Die Inschriften von Smyrna, I-II [IK 23-24], ed. G. Petzl, Bonn 1982-1990.
Kaufmann – Stauber 1994	Kaufmann, F.-M. – J. Stauber, "Perperene - Theodosiupolis", Epigraphica Anatolica 23, 41-58.
Kayan – Vardar 2007	Kayan, İ. – S. Vardar, "The Physical Geography of the Madra River Delta", The Madra River Delta: Regional Studies on the Aegean Coast of Turkey 1; Environment, Society and Community Life from Prehistory to the Present (eds. K. Lambrianides – N. Spencer), Ankara, 9-21.
Kiepert 1906	Kiepert, R., Karte von Kleinasien B1: Aivalyk, Berlin.
Külzer 2016a	Külzer, A., "Von Assos nach Pergamon und Ephesos: Betrachtungen zu den Straßen Westkleinasiens in römischer und byzantinischer Zeit", Assos: Neue Forschungsergebnisse zur Baugeschichte und Archäologie der südlichen Troas (ed. N. Arslan et al), AMS 78, Bonn, 185-204.
Külzer 2016b	Külzer, A., "Zwischen Europa und Asien: Zur Darstellung der thrakischen Chersones und des westlichen Kleinasien auf der Tabula Peutingeriana", Orbis Terrarum 14, 49-68.
Lipinski 2004	Lipinski, E., Itineraria Phoenicia, Leuven.
LSJ	Liddell, H. G. – R. Scott, A Greek–English Lexicon, rev. and augm. H. S. Jones (With a revised supplement), London 1996.
Ludwig 2020	Ludwig, B., "Reconstructing the Ancient Route Network in Pergamon's Surroundings", Land 9/8 241, 1-39.
Magie 1950	Magie, D., Roman Rule in Asia Minor to the end of Third Century after Christ, 2 vols., Princeton.
Miller 1916	Miller, K., Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart.
Miller 1962	Miller, K., Die Peutingersche Tafel, Stuttgart.
Nichols 2011	Nichols, A., Ctesias on India and Fragments of His Minor Works, London.

Pantera et al. 2018	Pantera, A. – A. Papadopoulos – V. P. Papanastasis, "Valonia Oak Agroforestry Systems in Greece: An Overview", Agroforestry Systems 92-4, 921-931.
Philippson 1910	Philippson, A., Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien I: Das westliche Mysien und die pergamenische Landschaft, Gotha.
Pirson 2008	Pirson, F., "Das Territorium der hellenistischen Residenzstadt Pergamon: Herrschaftlicher Anspruch als raumbezogene Strategie", Räume der Stadt: von der Antike bis heute (ed. C. Jöchner), Berlin, 27-50.
Radt 1997	Radt, W., "Antike und moderne Granitsteinbrüche im Kozakgebirge bei Pergamon/Bergama", IstMitt 47, 453-454.
Radt 1999	Radt, W., Pergamon: Geschichte und Bauten einer antiken Metropole, Darmstadt.
Rostovtzeff 1941	Rostovtzeff, M. I., The Social and Economic History of the Hellenistic World, 3 vols., Oxford.
Rubinstein 2004	Rubinstein, L., "Aiolis and South-western Mysia", An Inventory of Archaic and Classical Poleis: An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation (ed. M. H. Hansen – T. H. Nielsen), Oxford, 1033-1052.
Ruge 1934	Ruge, W., "Teuthras (9)", RE 5A/1, 1164.
Schuchhardt 1912	Schuchhardt, C., "Historische Topographie der Landschaft", Altertümer von Pergamon I/1: Stadt und Landschaft (ed. A. Conze et al.), Berlin, 61-143.
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum I – , ed. J. E. Hondius et al., Leiden-Amsterdam 1923 – .
Smith 1857	Smith, W., Dictionary of Greek and Roman Geography, Vol. 2: Iabadius – Zymethus, London.
SNG Cop.	Sylloge Nummorum Graecorum: Royal collection of coins and Medal, Danish National Museum, I-VII, [Reprinted] New Jersey 1981-1982.
SNG France 5	Sylloge Nummorum Graecorum: France 5; Département des Monnaies, médailles et antiques de la Bibliothèque nationale de France, Mysie, Paris 2001.
Sommerey 2008	Sommerey, K. M., "Die Chora von Pergamon: Studien zu Grenzen, Siedlungsstruktur und Wirtschaft", IstMitt 58, 135-170.
Stauber 1996a	Stauber, J., Die Bucht von Adramytteion I: Topographie (Lokalisierung antiker Orte / Fundstellen von Altertümern) [= IK 50], Bonn.
Stauber 1996b	Stauber, J., Die Bucht von Adramytteion II: Inschriften – literarische Testimonia – Münzen [= IK 51], Bonn.
Tozan 2017	Tozan, M., "Pergamon'un Yolları: Antikçağ'dan Bizans'a Bakırçay (Kaikos) Havzası'nın Yol Sistemi", Tarih İncelemeleri Dergisi 32/2, 531-563.
von Diest 1889	von Diest, W., Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus, Gotha.
von Stackelberg 1882	von Stackelberg, O. M., Schilderung seines Lebens und seiner Reisen in Italien und Griechenland nach Tagebüchern und Briefen (ed. N. von Stackelberg), Heidelberg.
Zimmermann 2011	Zimmermann, M., Pergamon: Geschichte, Kultur, Archäologie, München.

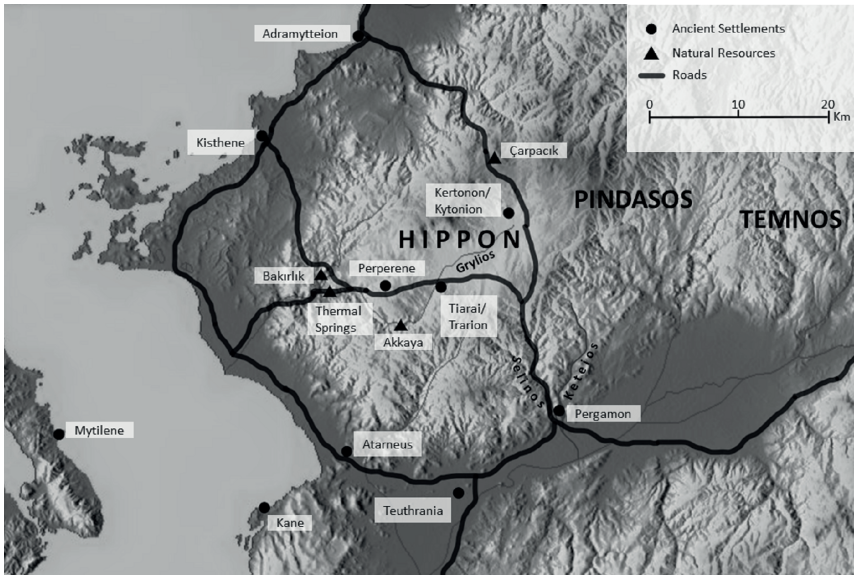

Fig. 1 Map of the Kozak plateau and its surroundings

Fig. 2 View of the plateau from SW (from Hisarköy)

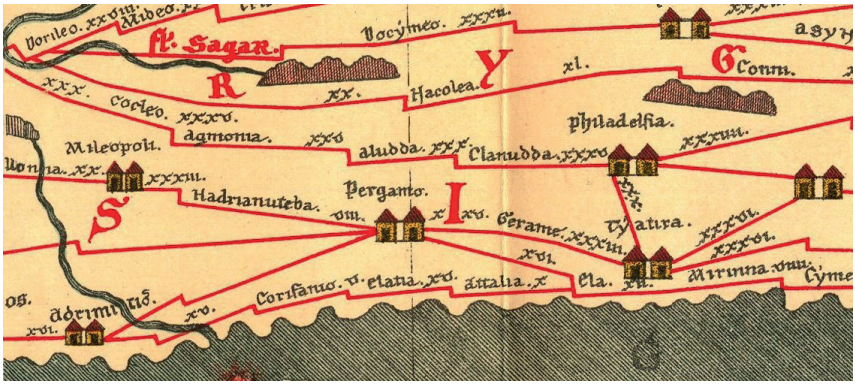

Fig. 3 Roads around Pergamon in the Tabula Peutingeriana (after Miller 1962)

Fig. 4 Asar Tepe near Çamavlu from S

Fig. 5 Aegean Sea and Lesbos from the Perperenian Theater

Fig. 6 Granite blocks on the surface near Aşağıcuma village

OLBA XXXI, 2023, 401-420
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 11.10.2022
Makale Kabul | Accepted : 19.12.2022

NEW REMARKS ON PTOLEMAIC BRONZE COINS WITH TRIDENT PUNCHMARK IN THE LIGHT OF NEW DATA FROM ASIA MINOR

Ömer TATAR*

ÖZ

Küçük Asya'dan Yeni Veriler Işığında Trident Punchmarklı Bronz Ptolemaios Sikkeleri Üzerine Yeni Yorumlar

Büyük çoğunluğu II. Ptolemaios Philadelphos dönemine ait olan, bir kısmı ise I. Ptolemaios Soter döneminde darp edilmiş krali bronz sikkelerin arka yüzünde karşımıza oldukça büyük, oyuk formlu, trident biçiminde bir punchmark çıkmaktadır. Hemen hemen tüm örneklerde, arka yüzün sağ boşluğuna vurulduğu görülür. Bu damga, sikkeler üzerinde alışılagelmiş kontrmarktan biçimsel olarak farklılaşmakla beraber sahip olduğu işlev ise aynıdır. Krali Ptolemaios bronz sikkeleri üzerinde yer alan trident biçimli damgaların nerede, ne amaçla ve ne zaman vurulduklarına dair literatürde çeşitli yayınlar mevcuttur. Araştırmacılar eldeki veriler ışığında çeşitli görüşler ileri sürmelerine karşın, Küçük Asya verilerinin çok az ölçüde yayınlanmış olması daha kapsamlı bir yorumlama yapılmasına mâni olmuştur. Önceleri Fenike kentlerinden Berytos'ta vurulduğu düşünülse de arkeolojik çalışmalar neticesinde ele geçen örnekler ışığında Kıbrıs adasında damgalanmış oldukları fikri ön plana çıkmıştır. Küçük Asya'nın güney ve güney-batı kıyıları boyunca gösterdikleri dolaşım ise yayını yapılmış limitli veriden ötürü tam manasıyla ele alınamamıştır. Güncel veriler ışığında hazırlanan bu çalışmada Karia, Lykia, Pamphylia ve Kilikia bölgelerinde yürütülen bilimsel arkeolojik çalışmalarda ele geçen örnekler ve müze koleksiyonunda yer alan, büyük kısmı daha evvel yayınlanmamış yeni örnekler sayesinde bu sikkelerin nerede, ne amaçla ve ne zaman punchmarklandıklarına ilişkin yeni yorumlamalar yapmak mümkün olmuş, gösterdikleri yoğun sirkülasyonu ele alma şansı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ptolemaios Krallığı, Bronz Sikke, Punchmark, Küçük Asya

---

* Research Assistant Dr. Ömer Tatar, Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History, 07058 Antalya-TR. E-posta: omertatar@akdeniz.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-5644- 2188.
This article is an extended version of a discussion from PhD titled Ptolemaic Hegemony over Lycia in the Light of Numismatic Data completed by the present author in 2022.
I would like to thank Prof. Z. Çizmeli-Öğün for sharing with me the data from Kaunos excavations, Ç. Ulutaş from Antalya Archaeology Museum for noting me about the coin from Gagai rescue excavations and Dr. H. Köker for the data of Burdur Museum.

ABSTRACT

There is a very large and hollow-shaped trident punchmark on the reverse side of Ptolemaic bronze coins, most of which belong to the Ptolemy II Philadelphos period. Some of them were also minted during the period of Ptolemy I Soter. It is observed that almost all of them were punched on the right field of the reverse. This stamp differs formally from the usual countermark on coins. However, the function it has is the same. There are various publications in numismatic literature on where, for what purpose and when the trident-shaped stamps on the Ptolemaic bronze coins were struck. Researchers have put forward different opinions in the light of the available data. However, limited publication of Asia Minor data prevented a more comprehensive interpretation in these publications. Although, in the light of the examples obtained, it was first thought that they were stamped in Berytos, one of the Phoenician cities, the idea that the punchmarks were applied on Cyprus became popular. On the other hand, their circulation along the south and south-west coasts of Asia Minor could not be fully considered due to limited data. In this study, the specimens found during the archaeological research carried out in the regions of Caria, Lycia, Pamphylia and Cilicia and the samples in the museum collections, most of which have not been published before, have been brought together. In this way, it has been possible to make new interpretations about where, for what purpose and when these coins were punchmarked, and to comment on the intense circulation they showed.

Keywords: Ptolemaic Kingdom, Bronze Coins, Punchmark, Asia Minor

Introduction

Small stamps struck on coins are called countermarks. They are applied on the coins which have been withdrawn from circulation for any reason by the issuing authority and therefore no longer circulate or have reached a different geography for reasons such as to put them into circulation again or to attribute a new value or to become valid in a foreign land[1]. The use of countermarks on regal Ptolemaic coins had also these general purposes[2]. With few exceptions, countermarks are used on bronze coins of the kingdom. The stamp, which is the subject of this study, is on regal bronzes as well. It is a big trident shaped mark stamped on the reverse side of a group of bronze coins, during the reign Ptolemy II Philadelphos[3] (fig. 1). On these coins, there is a

1 On the use of countermarks on Greek coins, see. Le Rider 1975; Forestier 2006.

2 While Davesne (Davesne – Le Rider 1989) classifies the marks on the Meydancikkale hoard coins, he uses the titles: "official countermarks", "special signs/stamps", "deformation" and "graffiti". Davesne (Davesne – Le Rider 1989, 300) divides the stamps that he calls countermarks in general into official countermarks and private countermarks and names the special ones as "stamp/mark". See also Davesne 1987, 145-146.

3 We know an example on a silver coin from Meydancıkkale hoard. For this coin, which is attributed to Cyprus, see. Davesne – Le Rider 1989, n. 4855. As mentioned below in the text, Davesne proposes a connection between this trident countermark on Meydancıkkale tetradrachm and the punchmark on bronze issues and accordingly uses it to strengthten his case where he suggests that these bronzes were punchmarked by a mint on Cyprus. However, its use on that specimen is different from those on bronze coins considering its form. On this issue, also see. Ashton – Arslan – Dervişağaoğlu 1996, 270, fn. 2; Lichocka 1997, 11. Krali for other sporadic examples of similar stamping on Ptolemaic coins, see. Lichocka 1997, 11-12. These are, just like the Meydancıkkale specimen, small in size and in relief with a background.

post-production mark, which we can describe as a punchmark, which is different from the usual countermark form[4]. This stamp is a countermark in terms of its function. However, it is a punchmark in terms of its shape due to its hollow and inward structure. Therefore, it does not have a background and the trident is instamped. Showing a certain order, on most of the specimens it is on the right field of the revere side and mostly on the wings of the eagle, which forms the main reverse type. While the earliest examples are on the bronze coins of Ptolemy I Soter, which are dated to c. 294 BC., these punchmarks are mostly on the bronzes of Ptolemy II Philadelphos, which were struck between c. 275-265/260 BC.

Studies on the subject

Several studies on the issue have been published commenting on where, when and by whom these coins were punchmarked. The earliest remark on the punchmark is by Svoronos (1904, n. 381β). In a note to an example in his catalog, the author named the trident symbol as the trident of Berytos and thus claimed that the stamp in question might have been struck in this city[5]. However, he does not clearly suggest a date and reason. Cox (1959, 97-98), who published the coins found in the Curium excavations, made a connection between the trident punchmarked coins and the cease of the activities of Ptolemaic mints on Cyprus since the mid-260s BC. The author suggested that the reason why the minting on the island ceased might be the loss of Cyprus following Antigonos Gonatas' victory against Ptolemy II in Kos, and that Antigonos Gonatas, who had a great naval victory, stamped these coins, and maintained their circulation[6]. However, Le Rider (1969, 32-33) dismisses this possibility, stating that as a result of this method, the Ptolemaic coins would remain in circulation reminding of the dominance of the kingdom in question. He states that this must be a marking applied by the Ptolemaic kingdom itself and possibly for economic reasons. Davesne (1987, 147-149), who made the first comprehensive study on the subject, proposes that, unlike Cox, this stamp should not have been directly political, but for economic reasons following Ptolemy II Philadelphos' bronze coinage reform[7]. He argues that as the trident symbol used is Poseidon's attribute, hence a naval symbol, and more importantly, due to the large number of coins circulating in Cyprus, the coins must have been punchmarked and used on the island of Cyprus[8]. On the other hand, Davesne (1989, 303) takes the silver coin with a similar stamp in the Meydancıkkale hoard as a further evidence of the Cypriot origin of bronzes, as that silver issue is attributed to Cyprus9. Also, Noeske (1995) proposes that, based on the large number of bronze coins found on Cyprus, this must be a stamp applied by the royal

4 Unlike usual countermark, which is a symbol with a raised form in a geometric shape such as rectangular, round or square, these signs are both in a hollow form and occupy a large space on the coin.
5 Jenkins (1967, 67) agrees with this.
6 Similarly, Seyrig suggested that this countermark may have been struck on royal coins by Antigonos Gonatas, who won a naval victory against the Ptolemies in approximately 263-262 BC., see. Seyrig 1966. However, Antigonos Gonatas' domination on the island is not historically attested. On this, see. Le Rider 1969, 32-33; Bagnall 1976, 190. Cfr. Lichocka 1997, 13-14.
7 Also see. Schulze 2001.
8 Also see. Konuk 2004, 173; Bodzek 2020, 380.
9 For the tetradrachm see Davesne – Le Rider 1989, n. 4855.

Ptolemaic authority on Cyprus. Lichocka (1997), on the other hand, agrees with the idea that the punchmarks must have been applied on Cyprus, but associates the reason for stamping with a political event. Moreover, unlike other researchers, she proposes the next king's reign for this application. According to the author, BC. Ptolemy III Euergetes, who started the Third Syrian War, which took place between 246-241 BC, needed money to pay the soldiers and thus create a strong navy. Therefore, perhaps the lack of coins in Cyprus during this period caused the non circulating coins from the previous ruler's period to be stamped and put into circulation. Lorber (CPE I, 115) has brought a new explanation to the subject in the light of current data. Considering the wide circulation of the coins bearing this stamp from the south of Asia Minor to Cyprus and the Syrian-Phoenician geography, the author states that it is the Ptolemaic navy rather than a mint that applied the trident punchmark on the reverse of the coins. So, it is clearly understood that recent studies on the subject mostly agree that these coins were punchmarked on Cyprus with a financial reason and by the Ptolemaic Kingdom.

New Extensive Data

It is the discovery of many new bronze coins bearing trident punchmarks in the research I conducted within the scope of my doctoral thesis, which makes possible new interpretations of where, for what purpose and when these stamps were applied and also their wide circulation. First of all, as a result of the study of the new specimens from Asia Mior, 2 new issues were detected in addition to the 7 known issues from the examples in the literature carrying this stamp, and the number of issues bearing trident punchmark increased to [9].

The total number of coins with trident punchmarks from Asia Minor, most of which are unpublished, and newly studied excavation and museum material is 62. 32 coins were found in archaeological excavations and 1 in a surface survey. 29 coins, on the other hand, were observed in the museum collections. Euromos (1 coin), Milas Coal Basins (Çakıralan/Belentepe) (1 coin), Kaunos (2 coins), Patara (11 coins), Limyra (8 coins)[10], Gagai (1 coin) and Nagidos (8 coins) are the excavations where regal bronze coins with trident punchmark were found (fig. 2). The surface survey where 1 coin was found is the one carried out in southern Caria. When it comes to coins in museum collections, specimens are in the Aydın Archaeology Museum (6 coins), Bodrum Museum of Underwater Archaeology (3 coins), Marmaris Museum (4 coins), Fethiye Museum (10 coins), Burdur Archaeology Museum (1 coin), Antalya Archaeology Museum (1 coin) and Alanya Archaeology Museum (4 coins) (fig. 3).

When we look at the regional density based on archaeological excavations and survey, it is seen that 5 were found in Caria (15%), 20 in Lycia (60%), and 8 in Cilicia (25%) in particular during archaeological excavations and surveys. When we classify the museums considering the borders of the ancient period, 13 coins from Caria (45%), 10 coins from Lycia (35%), 1 coin from Pamphylia (3%), 1 coin from Pisidia (3%)

10 Unfortunately, the data is up to 2004. It has not been possible for me to study rest of the coins. The number of coins with trident punchmark must be higher now. I would like to thank J. Gorecki once again for sharing with me the finds from the excavations by giving the Svoronos reference number.

and 5 coins from Cilicia (14%). As a result, it is seen that the main density is in Lycia, Caria, and Cilicia, respectively.

As mentioned above, trident punchmarks are observed on the reverse side of coins from the reign of Ptolemy I and Ptolemy II. There are two different series and six different issues of Ptolemy I on which there are trident punchmarks[11]. This number is much higher when it comes to the bronzes from Ptolemy II period. There are five different series and 21 different issues with trident punchmark[12]. The density is approximately 55% in Zeus with laurel wreath/eagle with open wings series. This corresponds to 15 of the 27 total issues. These are the issues of Alexandria, dated to around 275-265/60 BC[13].

Where were these coins punchmarked?

So, where were these coins punchmarked? Considering the opinions about where the stamp might have been struck, the claim of Berytos, which Svoronos put forward in his rather early work, was clearly out of place with the archaeological finds unearthed in the following years[14]. The following studies, on the other hand, point to the island of Cyprus in common with archaeological reasons. Most recent data shared here confirms this attribution.

First, it should be stated that in the light of the available data, it is seen that approximately 7-8% of the regal bronze Ptolemaic coins found in Asia Minor (including the excavation finds and museum collections) are composed of coins from Cyprus mints[15]. In this context, considering the military mobility and geographical proximity, it is normal and expected for the Cyprus mint coins to circulate in the south of Asia Minor.

On the other hand, when we take a look at the circulation of these punchmarked coins on Cyprus in the light of published and accessible data, the number of punchmarked

11 These are the series with head of Alexander III with elephant headdress right on the obverse and eagle standing on thunderbolt left with spread wings (see. Svoronos, n. 235; CPE, n. B43 (Alexandria); Svoronos, n. 363; CPE, n. B110 (Uncertain Mint 9 (Cyprus)); Svoronos, n. 356; CPE, n. B115 (Uncertain Mint 9 (Cyprus)); Svoronos, n. 379; CPE, n. B117 (Uncertain Mint 10 (Cyprus))) and those with laureate head of Zeus right on the obverse and the same reverse type with the previous one (see. Svoronos, n. 271; CPE, n. B63 (Alexandria); Svoronos, n. 296; CPE, n. B100 (Alexandria).

12 Series: laureate head of Zeus right / eagle standing on thunderbolt left with spread wings (see. Svoronos, n. 600; 560; 568; 576; 580; 602; 561; 572; 577; 581; 589; 557; CPE, n. B166; B168; B172; B174-B175; B180; B183-B185; B187-B190; B196-B197 (Alexandria)); head of Alexander III with elephant headdress right / eagle standing on thunderbolt left with spread wings (see. Svoronos, n. 582; CPE, n. B191) (Alexandria); laureate head of Zeus right / eagle standing on thunderbolt left with closed wings (see. Svoronos, n. 381; CPE, n. B317 (Uncertain Mint 22, Probably on Cyprus); head of Alexander III with elephant headdress right / eagle standing on thunderbolt left with closed wings (see. Svoronos, n. 382; CPE, n. B318 (Uncertain Mint 22, Probably on Cyprus)); head of Alexander III right, wearing mitra with long hair / laureate head of Zeus right / eagle standing on thunderbolt left with closed wings (see. Svoronos, n. 635; 641; CPE, n. B322; B328 (Tyre)).

13 Svoronos, n. 600; 560; 568; 576; 580; 602; 561; 572; 577; 581; 589; 557; CPE, n. B166; B168; B172; B174-B175; B180; B183-B185; B187-B190; B196-B197.

14 Cox's publication of specimens from Cyprus made their origin clear.

15 See. Tatar 2022, 364-366.

coins found in archaeological studies on the island is[16]. 14 were found in Curium16, 2 in Nea Paphos[17]. On the other hand, it is known that there are 2 specimens in the National Museum of Nicosia[18]. In this regard, after southern cities of Asia Minor, Cyprus is the territory where these punchmarked coins are mostly found[19].

On the other hand, the island of Cyprus, where royal bronze coins were minted during the Ptolemy I period, does not seem to have had a bronze minting activity during the reign of Ptolemy II. Therefore, there is no mint on the island which produced reformed bronzes as well. The possible lack of coinage that may have been experienced on the island during this period and the coins found on the island indicate that, just as Davesne, Noeske and Lichocka stated, the need for coins on the island caused the old issues to be punchmarked and continued to be in circulation[20].

On the other hand, Cyprus was a very significant base for Ptolemaic Kingdom both in commercial and military sense. It was a naval base as the island controlled the basin as far as Rhodes[21]. Moreover, during the Second Syrian War, it was most probably Cyprus from where military campaigns in Syria and Cilicia was controlled and the ships moved to these regions[22].

As can be seen, although there are many specimens from the south of Asia Minor, they show a very wide geographical and numerical distribution and are not concentrated in a specific place. Therefore, in the light of the available data, it is possible to propose that these coins were stamped on the island of Cyprus and spread to Asia Minor. There is currently no data to support Lorber's idea that the stamping authority may have been the navy itself.

Why were these coins punchmarked?

While Svoronos does not suggest a reason for this practice, Cox and Seyrig connect it to Antigonos Gonatas' hegemony on the island and his political propaganda. Davesne and Noeske, on the other hand proposes a purely financial cause which emerged following the bronze coinage reform of Ptolemy II. Most recently, Lichocka suggests that they may have been applied in the context of the Third Syrian War during the reign of Ptolemy III. Finally, Lorber combines financial and military reasons and proposes their use by the Ptolemaic fleet after the reform of Ptolemy II.

When all the existing data is examined, indeed the main reason must be the new weight regulation with the reform that took place in the second half of 260s BC. and the absence of the minting of reformed coins on the island, and an urgent need for bronze coinage. Thus, continuation of the circulation of old coins was maintained by stamping as a result of such need.

16 Cox 1959, 57-63; 65; 69; 71.
17 Nicolaou 1990, 34; 37.
18 Lichocka 1997, 9-10.
19 There are hardly any examples from other regions. 1 coin from Beth Zur (Israel) (Sellers 1993, 34), 1 coin from Kom Truga (Egypt) (Shahin 2005, n. 512), 1 coin from Petra'da (Jordan) (Sidebotham 2005, 433; 434, n. 37) and 1 coin from Khirbet Qeiyafa (Israel) (Farhi 2016, 104).
20 Davesne 1987, 147-148; Noeske 1995; Lichocka 1997.
21 Strootman 2020, 130-131.
22 Grainger 2010, 124-125; Grabowski 2020, 143-144.

Indeed, all bronze coins bearing this punchmark are the issues of the pre-reform series, namely before the reform of mid-260s BC. Although the minting of existing series from the reign of Ptolemy I continued in the first half of Ptolemy II's reign, there was a grand arrangement in regal bronzes in a date around between 265-260 BC.[23]. As a result, there was a weight increase of approximately 50% in the weight of bronze coins[24]. On the other hand, older bronzes were driven out of circulation[25]. In this context, it is clear that the underlying purpose of punchmarking the regal bronzes discussed here is to adapt them to the new weight system, to revalidate them and to maintain their circulation[26]. 5 out of 6 issues from the reign of Ptolemy I are obols with c. 8 gr. mean weight and c. 22 mm. diameter. Other issue is diobol with c. 16 gr. mean weight and 28 mm. diameter. When it comes to the bronzes of Ptolemy II, which are higher in number, 16 issues are diobols, 3 are obols and 2 are hemiobols which were struck in the same weight system. Thus, about 66% of punchmarked coins are diobols, about 30% obols, and 3% hemiobols. Although the units in the pre-reform weight system do not have a direct equivalent in the new system, it is observed that they remain under the same unit of the new system with small diameter and weight differences (fig. 4.). Therefore, as a result of this stamping, the obols and diobols of the previous weight system became equivalent to the obols, diobols and hemiobols of the new system with larger diameters and greater weight and they remained in circulation.

Thus, comments, which suggest an initial financial reason related to the reform of Ptolemy II, by Davesne, Noeske and Lorber are confirmed. There is no information or evidence to support Cox and Seyrig's Antigonos Gonatas suggestion. However, is it just a simple financial solution to make "transition" to new system just like Davesne

23 This increase resulted in a 3:2 exchange ratio between old and new bronze units. Wolf 2013, 83. See also Lorber 2005, 138; Picard – Faucher 2012, 35. It is thought that the main purpose here is to bring the material value of the bronze payment instrument closer to its nominal value, to create an acceptable alternative to silver, especially in Egypt, and to make the role of the bronze coin in the economy more important in this way, on this issue, see.Van Driessche 1988; Davesne 1998, 57-58; Picard 1998, 416-417; Morkholm 2000, 117; Lorber 2005, 137-138; Le Rider – Callataÿ 2006, 158-159; Cavagna 2010, 125; 132; CPE I, 110; Wolf 2013, 84; 2015, 542-543. Morkholm (2000, 117) and Picard (1998, 414; 416) state that due to the weight differences seen in regal bronze coins, the nominal value of bronze was always more prominent. On the other hand, Picard and Faucher (2012, 37) suggests that the increase may be related to the coin exchange commission for payments made with bronze. Regarding the interpretation of the use of bronze coins, which became stronger with this reform within the kingdom, as an effort to increase monetisation, see. Von Reden 2001. On the relevance of this effort to tax payments in general, see. Manning 2016; Von Reden 2007, 161-170; Faucher 2013, 221. The aim of shifting the payments made to soldiers with silver coins to bronze is among other purposes, see. Meadows 2020, 100-101.

24 While the top unit was the triobol with an average weight of 21 gr. during the predecessor king's reign, the biggest unit of these new bronzes, which were divided into 8 different units, was the octobol with an average weight of 90 gr., and dichalkon became the lowest unit with an average weight of 3 gr. See. Lorber 2005, 150, tab. 2; CPE I, 111, tab. 2.1. For detailed metrological analysis, see Wolf 2013, 64-80.

25 These bronze issues, struck in two different weight systems, do not occur in Egyptian hoards together. See. Picard – Faucher 2012, 33; CPE I, 110.

26 Davesne 1987, 149; CPE I, 115. Also see. Schulze 2001.

suggested?[27] While the financial reason and lack of coinage on the island after the reform is obvious, it is possible to make some further remarks on the subject. Moreover, such an explanation is desperately needed because these coins circulate in a very wide area through Asia Minor. So, it is clearly not a local phenomenon. As mentioned above Lichocka (1997) and Lorber (CPE) elaborated the explanation for such a practice, while the former connects it to the Third Syrian War and the latter to Ptolemaic fleets' activities on the coasts of Asia Minor.

First of all, the fact that they have an intense circulation on the coasts of Asia Minor, from Caria to Cilicia, shows that these coins were scattered throughout the geography with the soldiers. It is well attested that regal bronzes were used in daily payments to soldiers, especially in the Hellenistic period[28]. When the intense spread of the soldiers from Cyprus, where the punchmark was applied, to the southern coasts of Asia Minor is considered, The Second Syrian War, which took place between 261-255/53 BC, comes to mind. Coins struck in the old weight system must have been validated by punchmarking to meet the need for coins that emerged with the start of the war. Because when we examine the situation on a regional basis, the war in question took place in a wide geography extending from Caria in the west to Cilicia in the east. Antiochus II Theos took back Cilicia, which was occupied by the Ptolemies at the beginning of the war, and dominated the whole of Pamphylia, where Egyptian hegemony had been established for a long time, and a large part of Caria. Lycia remained under the rule of Egypt[29]. Therefore, the dispatch of troops from Cyprus to these regions must have taken place. This must have been the political event that caused the circulation of soldiers, and therefore of coins in the regions in question. Another interesting point to indicate military connection is that the specimens from the excavations are much higher from the sites where we know to have hosted a military garrison; Patara (11 coins), Limyra (8 coins) and Nagidos (8 coins)[30].

As the case in Cilicia is detailed; when the circulation of coins is associated with the Second Syrian War, the reason for their presence in Cilicia becomes more understandable. For, at the very beginning of the war, there was a Ptolemaic presence in Cilicia Pedias, which was previously under the rule of the Seleucids[31]. Accordingly, silver tetradrachms and drachms dated between 261-259 BC. with the portraits of

27 Davesne 1987, 147-148. Also see. Schulze 2001.

28 See. Psoma 2009. It is thought that a low rank Egyptian soldier was paid 1 to 2 obols a day while infantry solders were paid between 4 and 8 obols a day in 3rd century BC. See. Fischer-Bovet – Lorber 2020, 171-172.

29 For detailed info see. Ma 1999, 41-45; Huss 2001, 281-287; 338-352; Meadows 2012, 115, fn. 7.

30 For the attestation of a Ptolemaic garrison in Patara in the light of numismatic data, see. Lenger – Dündar 2021; Dündar – Lenger 2022.

31 Grainger 2010, 121-123. Cilicia is listed as a Ptolemaic possession following the First Syrian War (274-271 BC.) as recorded by Theocritus (XVII.86-90). The region might have been captured as early as 280-279 BC. See. Hölbl 2001, 38; 44; Grainger 2010, 77. However, it is possible that it was Cilicia Tracheia where a strict Ptolemaic domination was established. Ma, on the other hand, does not consider a Ptolemaic hegemony over the region before First Syrian War, see. Ma 1999, 39. Regarding eastern Cilicia, after Antiochos II's regain of region during the Second Syrian War (c. 254/253 BC.), Cilician Soloi was captured by Ptolemaic fleet around 246/246 BC. as well as Rough Cilicia one more time, see. Hölbl 2001, 48. Cfr. Ma 1999, 40-41. For the Ptolemaic hegemony over Cilicia also see. Şar 2010.

Ptolemy II were struck in the Tarsus mint[32]. On the other hand, the Aydıncık hoard, which was found near Kelenderis, was interpreted as an indicator of Ptolemaic domination in Cilicia Tracheia during this war[33]. The importance of Nagidos for the Ptolemies is confirmed by the 60 coins found in the excavations[34] and it is understood that the city hosted a Ptolemaic garrison[35]. The 8 coins recovered here have trident punchmarks on the reverse, as mentioned above, confirming the presence in the region during the late 260s-early 250s BC[36]. On the other hand, as stated above, Ptolemaic activities in Cilicia during the Second Syrian War was controlled from Cyprus, which is clearly the reason why we find these punchmarked coins over the region.

From the Alanya Archaeology Museum collection, 4 coins (out of 39) are punchmarked. The total existence in Cilicia corresponds to approximately 19% of the whole. Undoubtedly, as the coins from excavations and museum collections are published, new data from the region will increase the number and rate.

So, Lorber's comments on the circulation of these bronzes, relating it to the movement of the fleet is confirmed[37]. On the other hand, Lichocka's explanation for a military activity is plausible, but Second Syrian War seems more plausible.

When were these coins punchmarked?

As suggested by researchers, these coins were obviously punchmarked following the bronze coinage reform of 265/60 BC. during the reign of Ptolemy II. Anytime following this period is possible. However, a very long gap, just like Lichocka suggested, is unlikely. Because, beside coins of Ptolemy II dated between 275/74-265/60, there are punchmarked coins of Ptolemy I from 294 BC. as well. Therefore, although it is correct for Lichocka to attribute the punchmark application to a military sub-reason, it does not seem plausible to date it to 240 BC. This seems to be a very late date. So, if these coins were really punchmarked during the Second Syrian War,

32 For the coins, see. CPE, n. 400-403. On the subject, also see. Davesne 1999, 129-131. After a short period of Egyptian domination, the region was again under the rule of the Seleucids in c. 259 BC, while the war was still going on. During the Third Syrian War the Cilicia region was regained by Ptolemies, see. Bagnall 1976, 114-115; Hölbl 2001, 48-49.

33 Davesne 1994; Grainger 2010, 123-124. Also see *IGCH* VIII, 284; *CH* IX, 486; *EH* I, 51; CPE I, 495. As the hoard is dated to c. 260/258-257 BC., it shows that Kelenderis was abandoned at that time and the Seleucids prevailed.

34 See. Tekin 2007. Cfr. Tatar 2022, 632-641.

35 Bagnall 1976, 114-116; Durugönül 2001, 436; 2007a, 7; 2007b, 13.

36 Coins from Nagidos (60 pcs.) clearly support the Ptolemaic activity in Cilicia Tracheia from 280s BC. to the last quarter of the 3rd century. Out of certainly attributable 45 coins, 3 are Ptolemy I's (7%), 22 are Ptolemy II (49%), 16 are Ptolemy III (35%), 1 is Ptolemy IV (2%), 1 is Ptolemy V (2%), 1 is Ptolemy VI (2%) and 1 is Ptolemy III or Ptolemy IV (2%). See, Tekin 2007, 379-381; 437-438. Cfr. Tatar 2022, 632-641.

37 In Cyprus, coins from off-island mints are very scarce, especially as can be seen from current Paphos (Bodzek 2020) data. Such a dispersal by the navy is very likely in the case of the Ptolemies. It is thought that the Egyptian kingdom, which paid great importance to the navy beginning from the Ptolemy I period, had over 3,000 warships during the reign of Ptolemy II, see. Grabowski 2020, 132. The mentioned navy forces were constantly present in the Aegean basin, especially in this period. For detailed info, see. Fischer-Bovet 2014, 55-64; Grabowski 2020.

a date between 260-255/53 BC. can be suggested. On the other hand, if the Aydıncık Hoard from Kelenderis was really buried in 258/257 BC., and the city was conquered by Seleucid army, Nagidos, which is only 40 km from there, must have been the next in line. So, at least we can speculate that the punchmarked specimens from Nagidos might have reached there around 260-257 BC[38].

Conclusion

As a result, it is clear that there was a short-term coin supply problem during the reign of Ptolemy II. Therefore, the reason for the punchmarking of these coins is that they could remain in circulation under the guarantee of the state, alongside the new and reformed coins. The place where they were punchmarked is most likely Cyprus. Because archaeological finds become dense there. Asia Minor data shows a wide geographical distribution. It does not point to a specific center. As we know the find location for sure the excavations provide a more reliable data flow and examples from excavations vary from Euromos in the west of Caria to Nagidos in Cilicia. The reason for its spread along the coasts of Asia Minor, as Lorber argues, must stand in connection with the movement of the soldiers in the Ptolemaic fleet. At the moment, however, there is no data to confirm that the navy itself and not a royal mint may have struck the mark as Lorber suggests. Finally, the reason for the wide spread of punchmarked bronze coins from Caria to Cilicia must stand in relation with the soldiers who arrived in southern Asia Minor during the Second Syrian War.

38 For the hoard and dating see. Davesne 1994. Also see. Grainger 2010, 123-124.

CATALOGUE

Ptolemy I Soter

Alexandria

from 294 BC.

AE Obol

Obv. Head of Alexander right in elephant headdress

Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, in left field

Ref.: Svoronos, n. 235 (Alexandria, 305-285 BC.); CPE, n. B43

1. 21 mm. 7.05 gr 12h
*Alanya Arch. Mus. Inv. No. 10244[39]=Tatar 2022, 784, n. 1, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

2. 21 mm. 6.05 gr. 10h
*Alanya Arch. Mus. Inv. No. 954[40]=Tatar 2022, 784, n. 2, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] [ΒΑΣ]ΙΛΕ[ΩΣ], trident punchmark in right field

3. 19/22 mm.5.78 gr. 12h
*Burdur Arch. Mus. Inv. No. 29001=Tatar 2022, 767, n. 3, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙΛΕΩΣ, trident punchmark in right field

Ptolemy II Philadelphos

Alexandria

from c. 275/274 BC.

AE Diobol

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, shield in left field, above

Ref.: Svoronos, n. 600 (Cyprus, c. 285-270); CPE, n. B166; Picard-Faucher 2012, Series 2

4. 29 mm. 14.37 gr. 12h
*Fethiye Arch. Mus. Inv. No. 4884=Ashton 2002, n. 23=Tatar 2022, 295, n. 95, Rev. trident punchmark in right field

5. 29 mm. 14,25 gr. 12h
*Patara 2018 (Tepecik I-18) Inv. No. 373=Lenger – Dündar 2021, n. 22=Tatar 2022, 295, n. 96, Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ [Β]ΑΣΙΛΕ[ΩΣ], trident punchmark in right field

6. 28 mm. 16,60 gr. 12h
*Patara 2017 (Nero Bath DC. Trench Sounding I) Inv. No. 036=Tatar 2022, 295, n. 97, Rev. [ΠΤΟ] ΛΕΜΑ[ΙΟΥ] [ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

7. 28 mm. 16.03 gr. 12h
*Milas Museum Inv. No. 2018/455 (2016, YKEÜTAŞ Excavations, Belentepe.)=Tatar 2022, 592, n. 2, Rev. trident punchmark in right field

8. 28 mm. 15,28 gr. 12h
*Patara 2014 (Tepecik L18) n. 060=Lenger – Dündar 2021, n. 23=Tatar 2022, 295, n. 98, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field, countermark in left field?

9. 28 mm. 14.41 gr. 12h
*Milas Museum Inv. No. 2019/101 (2018 Euromos excavation)=Tatar 2022, 591, n.1, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙΛΕΩΣ, trident punchmark in right field

10. 27 mm. 15,37 gr. 12h
*Antalya Arch. Mus. Inv. No. 7178=Tatar 2022, 295, n. 99, Rev. trident punchmark in right field

11. 27 mm. 14,70gr. 12h
*Fethiye Arch. Mus. Inv. No. 8443=Tatar 2022, 296, n. 100, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙ[ΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

12. 27 mm. 14,47 gr. 12h
*Patara 2018 (Tepecik I-17) Inv. No. 235=Lenger – Dündar 2021, n. 24=Tatar 2022, 296, n. 101, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙΛΕ[ΩΣ], trident punchmark in right field

13. 25 mm. 13,99 gr. 12h
*Patara 2019 (Tepecik i-18) Inv. No. 254=Lenger – Dündar 2021, n. 25=Tatar 2022, 206, n. 102, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

14. 25 mm. 9,18 gr.
*Patara 2018 (Tepecik I-17) Inv. No. 240=Lenger – Dündar 2021, n. 26=Tatar 2022, 296, n. 103, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

Obv. Laureate Head of Zeus right

39 Purchased. Finding place is recorded as "around Alanya".
40 Purchased.

Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, illegible letter/monogram between legs, shield in left field, above

Ref.: Cfr. Svoronos, n. 553; 560; 563; 568; 571; 576; 580; 586; 593; 598; 600 (Cyprus, c. 285-270 BC.); CPE, n. B166; B168; B170; B172-B175; B177-B181; Picard-Faucher 2012, Series 2, n. 150-169

15. 29 mm.- -
*Aydın Arch. Mus. Inv. No. 40247[41]=Tatar 2022, 664, n. 16, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in the center

16. 29 mm. 17,76 gr. 12h
*Patara 2019 (Tepecik i-19/a Surface-1) Inv. No. 627=Lenger – Dündar 2021, n. 31=Tatar 2022, 296, n. 105, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣ[ΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

17. 28.5 mm.- -
*Aydın Arch. Mus. Inv. No. 8811[42]=Tatar 2022, 664, n. 15, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙΛΕΩΣ, trident punchmark in the center

18. 28 mm. 18,54 gr. 12h
*Patara 2019 (Tepecik J-18) Inv. No. 532=Lenger – Dündar 2021, n. 32=Tatar 2022, 296, n. 106, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

19. *Limyra excavations Inv. No. Li 83/59=Tatar 2022, 596, n. 4

20. *Limyra excavations Inv. No. Li94/NU 108=Tatar 2022, 596, n. 5

21. *Limyra excavations Inv. No. – (surface finding)=Tatar 2022, 596, n. 6

22. *Limyra excavations Inv. No. Li85/NU 1 (surface finding)=Tatar 2022, 596, n. 7

23. *Limyra excavations Inv. No. -=Tatar 2022, 596, n. 8

24. *Limyra excavations Inv. No. Li95/NU 605-4 (Castle hill, west wall tower) =Tatar 2022, 596, n. 9

25. *Limyra excavations Inv. No. Li88/NU 101 (Necropolis, inside the tomb, number 7) =Tatar 2022, 596, n. 10

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, Λ? between legs, shield in left field, above

Ref.: Cfr. Svoronos, n. 580 (Cyprus, 275 BC.); CPE, n. B175; Picard-Faucher 2012, n. 163

26. 26 mm. 16,30 gr. 12h
*Fethiye Arch. Mus. Inv. No. 3164=Ashton 2002, n. 13=Tatar 2022, 298, n. 127, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙΛΕΩΣ, trident punchmark in right field

27. 24 mm. 14.8 gr. 12h
*Nagidos Exc. Inv. No. 2001/495=Tekin 2007, 379, n. 160=Tatar 2022, 632, n. 5, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

28. *Limyra excavation Inv. No.: -=Tatar 2022, 596, n. 2

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, P between legs, shield in left field, above

Ref.: Svoronos, n. 593 (Cyprus, 269 BC.); CPE, n. B178

29. 27 mm. 15.81 gr. 12h
*Marmaris Mus. Inv. No. 2010/585[43]=Tatar 2022, 697, n. 14, Rev. trident punchmark in right field

c. 275/274-260s BC.

AE Diobol

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ]. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, O or Θ between legs, shield in left field, above

Ref.: Cfr. Svoronos, n. 568; 587 (Kıbrıs, MÖ. 271); CPE, n. B177; B195

30. 28 mm. 13,87 gr. 12h
*Fethiye Arch. Mus. Inv. No. 5301=Ashton 2002, n. 7=Tatar 2022, 300, n. 138, Rev. trident punchmark in right field

260s BC.

AE Diobol

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Eagle with

41 Purchased.
42 Purchased.
43 Confiscated.

spread wings standing left on thunderbolt, illegible letter/monogram between legs, shield in left field, above, below

Ref.: Cfr. Svoronos, n. 557; 561; 581; 587; 589; 591 (Cyprus, c. 285-267 BC); CPE, n. B185; B187-B187A; B190; B192-B200A; Picard-Faucher 2012, Series 2, n. 150-169

31. 26 mm. 14 gr. 12h

*Fethiye Arch. Mus. Inv. No. 8866=Tatar 2022, 301, n. 141, Rev. trident punchmark in right field

32. 25 mm. - 12h

*Fethiye Arch. Mus. Inv. No. 5462=Tatar 2022, 301, n. 142, Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙ[ΟΥ] [ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

33. 24 mm. 13,9 gr. -

*2011 Gagai Rescue Excavation, Etüt No. 874=Tatar 2022, 301, n. 143, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] [Β]ΑΣΙΛΕΩΣ. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, illegible letter/monogram between legs, shield in left field, above, below

Ref.: Cfr. Svoronos, n. 557; 561; 572; 577; 581; 587; 589; 594 (Cyprus, c. 285-267 BC.); CPE, n. B185; B187-B190; B192-B200A

34. 27 mm. 10.6 gr. 12h

*Bodrum Mus. of Underwater Arch. Inv. No. 1286[44]=Konuk 2004, n. 23=Tatar 2022, 686, n. 29, Rev. trident punchmark in right field

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, Δ between legs, shield in left field, above, below

Ref.: Svoronos, n. 563 (Cyprus, 282 BC.); CPE, n. B187; Picard-Faucher 2012, Series 2

35. 27 mm.- -

*Aydın Arch. Mus. Inv. No. 7949[45]=Tatar 2022, 665, n. 18, Rev. trident punchmark in the center

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, Λ between legs, shield in left field, above, below

Ref.: Svoronos, n. 581 (Cyprus, 275 BC.); CPE, n. B190; Picard-Faucher 2012, Series 2, n. 164-166

36. 29 mm. 18 gr. 12h

*Fethiye Arch. Mus. Inv. No. 5711=Ashton 2002, n. 14=Tatar 2022, 302, n. 151, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙΛΕΩΣ, trident punchmark in right field

37. 28 mm. 15.75 gr. 12h

*Alanya Arch. Mus. Inv. No. 2000[46]=Tatar 2022, 785, n. 9, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] [ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

38. 28 mm. - 12h

*Fethiye Arch. Mus. Inv. No. 7.4.66.55=Ashton 2002, n. 30=Tatar 2022, 302, n. 152, Rev. [ΠΤ] ΟΛΕΜΑΙΟΥ [ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

39. 27 mm. 16,44 gr. 12h

*Patara 2009 (Tepecik Acropolis E-12) n. 509=Lenger – Dündar 2021, n. 34=Tatar 2022, 302, n. 153, Rev. [ΠΤ]ΟΛΕΜΑΙΟΥ [ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in the center

40. 27 mm.- -

*Aydın Arch. Mus. Inv. No. 14131[47]=Tatar 2022, 666, n. 24, Rev. [ΠΤΟΛΕ]ΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, trident punchmark in right field

41. 25 mm. 12.81 gr. 12h

*Marmaris Mus. Inv. No. 2010/598[48]=Tatar 2022, 699, n. 27, Rev. [ΠΤΟΛΕ]ΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙ[ΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

42. 27 mm. 14.26 gr. 12h

*Bodrum Mus. of Underwater Arch. Inv. No. 1389[49]=Konuk 2004, n. 14=Tatar 2022, 685, n. 22, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] [ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

43. 25 mm. 16.35 gr. 12h

*Marmaris Mus. Inv. No. 2010/599[50]=Tatar 2022, 699, n. 26, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙΛΕΩΣ, trident punchmark in right field

44 Purchased.
45 Purchased.
46 Donated.
47 Purchased.
48 Confiscated.
49 Purchased.
50 Confiscated.

44. 26 mm. 15.64 gr. 12h
*Bodrum Mus. of Underwater Arch. Inv. No. 7540[51]=Konuk 2004, n. 16=Tatar 2022, 685, n. 23, Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ [ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

45. 26 mm. 17.36 gr. 12h
*Marmaris Mus. Inv. No. 2010/603[52]=Tatar 2022, 699, n. 25, Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ [ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

Obv. Head of Alexander right in elephant headdress

Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] [ΒΑΣΙΛΕΩΣ]. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, N? between legs?, shield in left field, above, below?

Ref.: Cfr. CPE, n. B193

46. 26 mm. 17,12 gr. 12h
*Fethiye Arch. Mus. Inv. No. 40.4.66.88=Ashton 2002, n. 32=Tatar 2022, 304, n. 167, Rev. trident punchmark in right field

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, Π between legs, shield in left field, above, below

Ref.: Svoronos, n. 589 (Cyprus, 270 BC.); CPE, n. B196; Picard-Faucher 2012, Series 2, n. 167

47. 29 mm. 17,89 gr. -
*Patara 2019 (Tepecik, H-17) Inv. No. 308=Lenger – Dündar 2021, n. 36=Tatar 2022, 301, n. 140, Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ], trident punchmark in right field

48. 26 mm.- -
*Aydın Arch. Mus. Inv. No. 9637[53]=Tatar 2022, 668, n. 35, Rev. ΠΤΟΛΕΜΑΙ[ΟΥ] ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ], trident punchmark in right field

49. 25.5 mm.- -
*Aydın Arch. Mus. Inv. No. 41002[54]=Tatar 2022, 668, n. 37, Rev. [ΠΤΟΛΕΜ]ΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛ[ΕΩΣ], trident punchmark in right field

Uncertain Mint 22, Probably on Cyprus

Probably Early 260s BC.

AE Diobol

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙ[ΛΕΩΣ]. Eagle with closed wings standing left on thunderbolt, ear of grain in left field, ΔΙ? above

Ref.: Cfr. Svoronos, n. 381; CPE, n. B317

50. 28 mm. 14,81 gr. -
*Patara 2019 (Tepecik i-18) Inv. No. 300=Lenger – Dündar 2021, n. 46=Tatar 2022, 311, n. 209, Rev. trident punchmark in right field

Alexandria

283-246 BC.

AE Diobol

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] [ΒΑΣΙΛΕΩΣ]. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, shield in left field?

51. 25 mm. 17,20 gr. 12h
*Fethiye Arch. Mus. Inv. No. 7.10.82.4104 (1981 Kaunos excavation)=Ashton 2002, n. 35=Tatar 2022, 331, n. 447, Rev. trident punchmark in right field

52. 25 mm. 12,73 gr. 12h
*Fethiye Arch. Mus. Inv. No. 1806=Ashton 2002, n. 36=Tatar 2022, 331, n. 448, Rev. trident punchmark in right field

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ]. Eagle with spread wings standing left on thunderbolt, shield in left field, above

53. 26 mm. 16 gr. 12h
*Nagidos Exc. Inv. No. 2001/421=Tekin 2007, 380, n. 174=Tatar 2022, 634, n. 16, Rev. trident punchmark in right field

54. 27 mm. 15.8 gr. 12h
*Nagidos Exc. Inv. No. 1999/Na. 99.105. Müze Inv. No. 4.17.99=Tekin 2007, 380, n. 176=Tatar 2022, 634, n. 17, Rev. trident punchmark in right field

51 Purchased.
52 Confiscated.
53 Purchased.
54 Purchased.

Ptolemy I Soter or Ptolemy II Philadelphos

from 294 BC. – Early 260s BC.

AE Diobol

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. Legend illegible. Eagle with spread wings standing lef on thunderbolt

Ref.: Cfr. Svoronos, n. 235; 356; 363; 379; 382; 582; 602; CPE, n. B43; B110; B115; B117; B184; B191; B318

55. 26.5 mm 9.95 gr. 12h
*Alanya Arch. Mus. Inv. No. 945[55]=Tatar 2022, 790, n. 38, Rev. trident punchmark in right field

Ptolemy I Soter, Ptolemy II Philadelphos or Ptolemy III Euergetes

AE Diobol

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. Legend illegible. Eagle with spread wings standing lef on thunderbolt

56. 26.7 mm.-12h
*Kaunos Dal- 304: KNS 06 Et. N. 5: (Lab 157, Stoa, in front of the Aprodite Euploia Sanctuary)=Tatar 2022, 584, n. 22, Rev. trident punchmark in right field

Probaby Ptolemy II Philadelphos

Alexandria?

Obv. Head of Alexander right in elephant headdress

Rev. Legend illegible. Eagle with spread wings standing lef on thunderbolt, trident punchmark in left field

57. - - - Souther Caria Surface Survey, Konuk 2001, 78-79, n. 19=Tatar 2022, 644, n. 1

Ptolemy II Philadelphos?

AE Diobol

Obv. Laureate Head of Zeus right

Rev. [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ]. Eagle with spread wings standing lef on thunderbolt

58. 29 mm. 13.9 gr. -
*Nagidos Exc. Inv. No. 2000/317=Tekin 2007, 380, n. 178=Tatar 2022, 640, n. 53, Rev. trident punchmark in right field

59. 28 mm. 16 gr. 12h
*Nagidos Exc. Inv. No. 2001/516=Tekin 2007, 380, n. 175=Tatar 2022, 640, n. 51, Rev. trident punchmark in right field

60. 27 mm. 14.5 gr. 12h
*Nagidos Exc. Inv. No. 2000/179=Tekin 2007, 380, n. 177=Tatar 2022, 640, n. 52, Rev. trident punchmark in right field

61. 26 mm. 14.5. gr. 12h
*Nagidos Exc. Inv. No. 2000/170=Tekin 2007, 380, n. 180=Tatar 2022, 640, n. 51, Rev. trident punchmark in right field

62. 21 mm. 6.2 gr. 12h
*Nagidos Exc. Inv. No. 2001/531=Tekin 2007, 380, n. 181=Tatar 2022, 639, n. 49, Rev. trident punchmark in the center

55 Purchased.

Bibliography and Abbrevitians

Ashton 2002 — Ashton, R. H. J., "The Ptolemaic Coins in Fethiye Museum", Numismatic Circular CX/1, 7-12.

Ashton – Arslan – Dervişağaoğlu 1996 — Ashton, R. H. J. – M. Arslan – A. Dervişağaoğlu, "A Ptolemaic hoard in Fethiye Museum", NC 156, 269-272.

Bagnall 1976 — Bagnall, R. S., The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt, Leiden.

Bodzek 2020 — Bodzek, J., "Coin Finds", Paphos Agora Project (PAP), Vol. I (ed. E. Papuci-Wladyka), 377-400.

Cavagna 2010 — Cavagna, A., La crisi dello stato tolemaico tra inflazione e svalutazione del denaro, Milan.

Cox 1959 — Cox, D. H., Coins from the Excavations at Curium, 1932-1953. ANS NNM 145, New York.

CPE — Lorber, C. C., Coins of the Ptolemaic Empire, Part I, Vol. I-II, New York 2018.

Davesne 1987 — Davesne, A., "Une contremarque au trident sur certaines monnaies de Ptoléméé II Philadelphe", BSFN 42/2, 145-149.

Davesne 1994 — Davesne, A., "Le tresor d'Aydıncık", Tresors et circulation monetaire en Anatolie antique (ed. M. Amandry – G. Le Rider), Paris, 37-43.

Davesne 1998 — A. Davesne, "Réflexions sur la valeur des bronzes des premiers Ptolémées", RN 153, 49-60.

Davesne 1999 — Davesne, A., "La deuxième guerre de Syria (ca. 261-255 av. J.-C.) et les témoignages numismatiques", Travaux de numismatique offerts a Georges Le Rider (ed. M. Amandry – S. Hurter), London, 123-134.

Davesne – Le Rider 1989 — Davesne, A., G. Le Rider, *Gülnar II.* Le tresor de Meydancıkkale (Cilicie Trachee, 1980) *I-II*, Paris.

Durugönül 2001 — Durugönül, S., "Nagidos'un Tarihteki Yeri", Kilikia: Mekanlar ve Yerel Güçler (ed. A. M. Dinçol – E. Jean – S. Durugönül), Istanbul, 429-443.

Durugönül 2007a — Durugönül, S., "Coğrafi-Topografik Özellikler ve Tarihi Gelişim", Dağlık Kilikia'da Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları: Nagidos (ed. S. Durugönül), Istanbul, 1-7.

Durugönül 2007b — Durugönül, S., "Mimari", Dağlık Kilikia'da Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları: Nagidos (ed. S. Durugönül), Istanbul, 9-21.

Dündar – Lenger 2022 — Dündar, E. – D. S. Lenger, "A Ptolemaic Hoard from Patara", AJA 126/2, 201-217.

Farhi 2016 — Farhi, Y., Khirbet Qeiyafa, Vol. 5: Excavation report 2007-2013: the numismatic finds: coins and related objects, Jerusalem.

Faucher 2013 — Faucher, T., Frapper monnaie: La fabrication des monnaies de bronze à Alexandrie sous les Ptolémees, Alexandria.

Fischer-Bovet 2014 — Fischer-Bovet, C., Army and Society in Ptolemaic Egypt, Cambridge.

Fischer-Bovet – Lorber 2020
Fischer-Bovet, C. – C. Lorber, "Getting paid in Ptolemaic Egypt in the second century BC", Money Rules! The Monetary Economy of Egypt, from Persians to the Beginning of Islam (ed. T. Faucher – A. Suspene), International Colloquium, Caire, 171- 203.

Forestier 2006
Forestier, J. B., Les contremarques sur les monnaies grecques antiques: histoire d'un procédé monétaire, (Unpublished PhD), Université Paris IV (Sorbonne), Paris.

Grabowski 2020
Grabowski, T., "The Activity of Ptolemy II's Fleet in the Aegean Sea", Electrum 27, 131-148.

Grainger 2010
Grainger, J. D., The Syrian Wars, Leiden-Boston.

Hölbl 2001
Hölbl, G., A History of the Ptolemaic Empire, Oxon-New York.

Huss 2001
Huss, W., Ägypten in hellenistischer Zeit 332-30 v. Chr., Munich.

Jenkins 1967
Jenkins, G. K., The monetary systems in the early hellenistic time with the special regard to the economic policy of the Ptolemaic Kings, The patterns of monetary development in Phoenicia and Palestine in Antiquity (A. Kindler), Jerusalem, 53-74.

Konuk 2004
Konuk, K., "The Ptolemaic Coins in the Bodrum Underwater Archaeology Museum", The Salmakis Inscription and Hellenistic Halikarnassos (ed. S. Isager – P. Pedersen), Halicarnassian Studies, vol. IV, Odense, 165-175.

Le Rider 1969
Le Rider, G., "Monnaies trouvées a Mirgissa", RN 11, 28- 35.

Le Rider 1975
Le Rider, G., "Contremarques et surfrappes dans l'Antiquité grecque", Numismatique antique, Problèmes et méthodes (eds. M. Dentzer – P. Gauthier – T. Hackens),Actes du Colloque organisé à Nancy du 27 septembre au 2 octobre 1971, Louvain, 27-56.

Lenger – Dündar 2021
Lenger, D. S. – E. Dündar, "Attestation of a Ptolemaic Garrison in the Light of Coins: Tepecik Settlement at Patara, Lycia", AIIN 67, 37-70.

Lichocka 1997
Lichocka, B., "Une Contremarque au Trident sur des Monnaies de Ptolemee II", Wiadomosci Numizmatyczne, R. XL, 1996, z. 1-2 (155-156), 9-17.

Lorber 2005
Lorber, C. C., "The development of Ptolemaic bronze coinage in Egypt", L'exception égyptienne? Production et échanges monétaires en Egypte hellénistique et romaine (eds. F. Duyrat – O. Picard), Caire, 135-157.

Le Rider – Callataÿ 2006
Le Rider, G. – F. De Callataÿ, Les Séleucides et les Ptolémées: L'héritage monétaire et financier d'Alexandre le Grand, Paris.

Ma 1999
Ma, J., Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor, Oxford.

Meadows 2012
Meadows, A., "Deditio in Fidem: The Ptolemaic Conquest of Asia Minor", Imperialism, Cultural Politics, and Polybius (ed. C. Smith – L. M. Yarrow), Oxford-New York, 113-133.

Meadows 2020
Meadows, A., "Weighing up the Coinage Reform of Ptolemy Philadelphus", Money Rules!: The Monetary Economy of Egypt, from Persians until the beginning of Islam (ed. T. Faucher), Caire, 89-103.

Morkholm 2000
Morkholm, O., Erken Hellenistic Çağ Sikkeleri: Büyük İskender'in tahta çıkışından Apameia Barışı'na kadar (İ.Ö. 336- 188), Trns.: O. Tekin, İstanbul.

Nicolaou 1990
Nicolaou, I., Paphos, Vol II: The Coins from the House of Dionysos, Nicosia.

Noeske 1995	Noeske, H. C., "Gegenstempel auf ptolemäischen Bronzemünzen", Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo 51, 195-206.
Picard 1998	Picard, O., "Remarques sur la monnaie de bronze dans l'Égypte lagide", Commerce et artisanat dans l'Alexandrie hellénistique et romaine: Actes du colloque d'Athènes (ed. J. Y. Empereur), 11-12 décembre 1988, Athènes-Paris, 409-417.
Picard – Faucher 2012	Picard, O. – T. Faucher, "Les monnaies lagides", Les monnaies des fouilles du Centre d'Études Alexandrines: Les monnayages de bronze à Alexandrie de a conquête d'Aleandre à l'Égypte moderne (ed. O. Picard, et al.), Alexandrie, 17-108.
Psoma 2009	Psoma, S., "Tas Sitarchias tous Misthous ((ARIST.), OEC. 1351B) Bronze Currencies and Cash-allowances in Mainland Greece, Thrace and the Kingdom of Macedonia", RBN 155, 3-38.
Schulze 2001	Schulze, W., "A 'trident' countermark from Cyprus on bronze coins of Ptolemy II Philadelphus", Numismatic Circular, December 2001, 363-365.
Sellers 1993	Sellers, O. R., The citadel of Beth-Zur: a preliminary report of the first excavation conducted by the Presbyterian Theological Seminary, Chicago, and the American School of Oriental Research, Jerusalem, in 1931 at Khirbat et Tubeiqa, Philadelphia.
Seyrig 1966	Seyrig, H., Antiquités Syriennes, Vol. 6, Paris.
Shahin 2005	Shahin, M., "A Ptolemaic Bronze and Silver Hoard from Kom Trouga", L'exception égyptienne? Production et échanges monétaires en Égypte hellénistique et romaine: Actes du Colloque d'Alexandrie (eds. F. Duyrat – O. Picard), 13-15 avril 2002, Caire, 91-116.
Sidebotham 2005	Sidebotham, S. E., "III. The Numismatic Evidence", ADAJ 49, 432-435.
Strootman 2020	Strootman, R., "The Ptolemaic Sea Empire", Empires of the Sea: Maritime Power Networks in World History (eds. R. Strootman – F. van den Eijnde – R. van Wijk), Leiden, 113-152.
Svoronos 1904-1908	J. N. Svoronos, Τα νομισματα του κρατουσ των Πτολεμαιων, Athens 1904-1908/Ta Nomismata tou Kratous ton Ptolemaion (Ptolemaic Coinage), Translated by C. Lorber.
Şar 2010	Şar, E., Kilikia'da Ptolemaioslar, Istanbul University Unpublished PhD, Istanbul.
Tatar 2022	Tatar, Ö., Nümismatik veriler ışığında Lykia Bölgesi'nde Ptolemaios Egemenliği, Akdeniz University Unpublished PhD, Antalya.
Tekin 2007	Tekin, O., "Sikkeler", Nagidos, Dağlık Kilikia'da Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları (ed. S. Durugönül), Istanbul, 193- 197.
Van Driessche 1988	Van Driessche, V., "A propos du monnayage des Ptolémées au IIIe s. av. J.-C", RevArchHistArtLouvain 21, 63-74.
Von Reden 2001	Von Reden, S., "The politics of monetization in third-century BC Egypt", Money and Its Uses in the Ancient Greek World (ed. A. Meadows – K. Shipton), Oxford-New York, 65-76.
Von Reden 2007	Von Reden, S., "The Ancient Economy and Ptolemaic Egypt", Ancient Economies, Modern Methodologies: Archaeology, comparative history, models and institutions (ed. P. F. Bang – M. Ikeguchi – H. G. Ziche), Bari, 161-177.
Wolf 2013	Wolf, D., "A Metrological Survey of Ptolemaic Bronze Coins", AJN 25, 49-118.
Wolf 2015	Wolf, D., "The Bronze Coinage Reform of Ptolemy II", XV. International Numismatic Congress Taormina Proceedings, Roma, 540-545.

Fig. 1 Bronze coin of Ptolemy II Philadelphos with a trident shaped punchmark on the reverse side (Fethiye Museum Inv. No. 5711=Ashton 2002, n. 14=Tatar 2022, n. 151.)

Fig. 2 Excavations where punchmarked bronze coins were found

Fig. 3 Museums where punchmarked bronze coins are recorded

	Diobol	**Obol**	**Hemiobol**
Former Weight System (c. 294-late 260s BC.)	28 mm. 16 gr.	22 mm. 8 gr.	16 mm. 4 gr.
New Weight System (c. late 260s BC.)	30 mm. 22 gr.	24 mm. 11 gr.	18 mm 5 gr.

Fig. 4 Bronze denominations after the reform of Ptolemy II and the denominations of the previous system

OLBA XXXI, 2023, 421-448
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 24.11.2022
Makale Kabul | Accepted : 20.12.2022

BİR BATI DAĞLIK KILIKIA KENTİ IOTAPE VE YENİ BİR ONURLANDIRMA YAZITI

Ebru N. AKDOĞU-ARCA – Nuray GÖKALP-ÖZDİL*

ABSTRACT

Iotape, A Western Rough Cilician City and A New Honorary Inscription

This article presents a honorary inscription dated to the second century CE, newly discovered at Iotape, a city in western Rough Cilicia. This sixteen-line inscription was set up in honour of a *bouleutes* named Trokomōs after he died at a young age (posthumous honour). Within the scope of the article, a general assessment of Iotape in terms of historical, administrative, religious and social aspects is also made based on the inscriptions, coins, ancient literary texts and archeology of the city published so far. Trokomōs, who was honored by the council and the people, was still a *neanias* when he died. Despite this, among the most important *archai* and *leitourgiai* of the city, which required great wealth, he fulfilled the high priesthood of the imperial cult (*archiereia*), the *demiourgia*, which was the eponymous office of the city, and the *dekaproteia* as one of the ten people of the city who would guarantee to be able to pay the imperial taxes to be paid to Rome. It is emphasized in the inscription that the *bouleutai* constituted the first rank of the city in hierarchical order, and implied that Trokomōs was a highest-rank aristocrat as he was a member of the *boule*. It is also stated that he had the moral qualities expected of the elite citizens at the highest degree of the community, and everyone bears witness to his good-natured temper.

Keywords: Iotape, Western Rough Cilicia, *bouleutes*, *archiereus*, *demiourgos*, *dekaprotos*.

ÖZ

Makalede bir Batı Dağlık Kilikia kenti olan Iotape'de bulunmuş MS II. yüzyıldan yeni bir onurlandırma yazıtı tanıtılmaktadır. On altı satırdan oluşan bu onurlandırma yazıtı Trokomōs adında bir *boule* üyesi için genç yaşta vefat etmesinin ardından diktirilmiştir (*postumus* onurlandırma). Makale kapsamında ayrıca kentin şimdiye kadar yayımlanmış yazıtlarından, sikkelerinden, antik edebi metinlerden ve arkeolojisinden yola çıkarak Iotape'nin, tarihi, idari, dini ve sosyal açılardan genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Danışma ve Halk meclisleri tarafından

* Doç. Dr. Ebru N. Akdoğu Arca, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, 07058 Kampus, Antalya/TR. E-posta: ebruakdogu@akdeniz.edu.tr, Orcid No: 0000-0003-4320-6028.
Doç. Dr. Nuray Gökalp Özdil, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, 07058 Kampus, Antalya/TR. E-posta: gokalp@akdeniz.edu.tr, Orcid No: 0000-0001-7611-8732.

onurlandırılan Trokomōs öldüğünde henüz bir *neanias* idi. Buna rağmen kentin en önemli ve üstlenilmesi çok büyük bir zenginlik gerektiren *arkhe* ve *leitourgia*larından imparator kültü başrahipliğini (*arkhiereia*), kentin eponym memuriyeti olan *demiourgia*'yı ve Roma'ya ödenmesi gereken imparatorluk vergilerini ödeyebilmeyi garanti edecek kentin on kişisinden biri olarak *dekaproteia*'yı üstlenmiştir. Yazıtta *bouleutai*'ın hiyerarşik düzende kentin birinci sınıfını teşkil ettiği, Trokomōs'un da *boule* üyesi bir genç olmasıyla dolaylı olarak birinci sınıf bir aristokrat olduğuna vurgu yapılmaktadır. Ayrıca, devlet kademesinin en üst basamaklarındaki bir aristokrattan beklenen ahlaki nitelikleri de bünyesinde barındırdığı ve herkesin onun bu yönüne ve iyi huylu mizacına tanık olduğu ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Iotape, Batı Dağlık Kilikia, *bouleutes*, *arkhiereus*, *demiourgos*, *dekaprotos*.

Bu makalede "Doğu Antalya Epigrafi ve Yerleşim Tarihi Araştırmaları" [Proje Numarası-YA010702(2019)] başlıklı yüzey araştırması kapsamında 2019 yılında Iotape'de elde ettiğimiz yeni bir yazıt tanıtılmaktadır[1]. Yazıtı ele almadan önce yazıtın buluntu yeri olan Iotape'ye dair bilinenlerin kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Limanın doğusunda hamam ile kuzey batıdaki Traianus Tapınağı arasında yer alan Bizans Kilisesi'nde (Huber 1967, bina 7), (fig. 1-Kent Planı) apsisin güney köşesinde devşirme olarak kullanılmış, altta ve üstte profilli olduğu anlaşılan bir heykel kaidesi üzerinde yer alan ve on altı satırdan oluşan bu yazıt Trokomōs adında bir *boule* üyesi için genç yaşta vefat etmesinin ardından kaleme alındığından *postumus* bir onurlandırmadır. Profilin sağ yan yüzde de devam ettiği görülmektedir. Yer yer kırıkların mevcut olduğu bu yüz düzlenmiştir. Yazıtın yer aldığı ön yüzde de yer yer kırıklar ve aşınmalar mevcuttur. Yazıt taşıyıcısı kilise duvarında örülü durumda bulunduğundan altta, üstte ve sol yan yüzde kapalı durumdadır. Bu nedenle üst kısımda dübel delikleri görülememektedir. Harfler özenli bir şekilde işlenmiş olup iyi okunabilmektedir (fig. 2-Yazıt)[2]:

[ἡ βου]λὴ καὶ ὁ δῆμος ἐτείμησεν
[Τροκ]ομων δὶς νεανίαν εὐσχήμο-
[να, ἐκ γέ]νους ἐπιφανεστάτου καὶ
[τῆ]ς πρώτης τάξεως τῶν βουλευ-
[τῶ]ν, ἀρχιερασάμενον τῶν Σεβασ-
τῶν φιλοτείμως καὶ δημιουργή-
σαντα πολυτελῶς καὶ δεκαπρω-

1 Bu çalışma Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: SBA-2019-4875. Ayrıca Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi tarafından da desteklenmiştir. Proje No: KU AKMED 2019/P.1033.

2 Yük.: 87 cm; Gen.: ölçülebilen 73 cm ; Der.: 54 cm ; Harf Yük. : 2 cm.

τεύσαντα πιστῶς καὶ ὑπὸ πάν-
των μαρτυρηθέντα ἐπὶ τῇ πρὸς
[πλεῖ]στον τῶν πολειτῶν διαθέ-
[σει] καὶ ἀγαθοσύνῃ (*sic*) καὶ τῇ ἀπὸ παι-
δὸς ἡλικίας σωφροσύνῃ, ἀρετῆς
ἕνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς
αὐτόν· τὸν δὲ ἀνδριάντα ἀνέ-
[στ]ησεν Οβριμος Τροκομω ἀδελ-
φῷ αὐτοῦ μνήμης χάριν.

Danışma ve Halk meclisleri, en seçkin soydan ve bouleutes'lerin (oluşturduğu) birinci sınıftan gelen, onursever bir şekilde İmparator kültü başrahipliğini, çok para harcayarak demiourgia'yı, güvenilir bir şekilde dekaproteia'yı yerine getirmiş olan, vatandaşların çoğuna karşı (sergilediği) mizacına, iyiliğine ve çocukluk çağından beri ağırbaşlılığına herkes tarafından tanıklık edilen saygıdeğer genç, Trokomōs oğlu Trokomōs'u erdemi ve kendisine karşı gösterdiği iyi niyeti nedeniyle onurlandırdı. Heykelini ise Trokomōs oğlu Obrimos, kardeşine anısı vesilesiyle diktirdi.

Iotape

Günümüzde Antik Dönem adını koruyarak Aytap olarak adlandırılan Iotape, Pamphylia kenti Syedra ile Kilikia kenti Selinus arasında konumlanan bir kıyı Dağlık Kilikia kentidir[3]. (fig.3-Harita). Kent, yazıtlarda ve sikkelerde Ἰωταπειτῶν *ethnikonu* ile ifade edilmektedir. Selinus'un (Gazipaşa) *ca.* 8 km kuzey batısında, Syedra'nın ise 16 km doğusunda yer almaktadır. Syedra ile olan sınırı aynı zamanda Pamphylia–Kilikia arasındaki eyalet sınırını da tayin etmektedir[4]. Deniz kenarında dik bir burun şeklindeki kent küçük bir liman etrafında (Aytap İskelesi) şekillenmiştir. Önünden geçen modern Gazipaşa-Alanya karayolu kenti ikiye bölmüş ve ne yazık ki üzerinde onurlandırma yazıtlarının ve heykellerinin dikildiği Liman Caddesi'nin bir bölümü bu yolun inşası sırasında akan malzemenin altında kalmıştır. Surla çevrili *akropolis*'i olan bu küçük kentte iki hamam, iki tapınak, su yolu, kilise gibi bazı yapıların korunduğu gözlemlenmektedir. Kentin yerleşim planı 1967 yılında G. Huber tarafından yayımlanmıştır[5]. Iotape ile ilgili az sayıdaki bilgilerimiz Ptolemaios (5.7.2), Plinius (*nat. hist.* 5.92), Hierokles (709.7), *Notitiae Episcopatuum* (1.338), Iosephus (*Ant.* 18.5.4) gibi antik yazarlardan, yazıtlardan ve sikkelerden[6] elde edilmektedir. Iotape'den şimdiye kadar yirmi dört taş üzerinde yer alan otuz altı adet yazıt yayımlanmıştır[7].

3 Kentle ilgili genel literatür için bk: Heberdey – Wilhelm 1896, 147-48; Paribeni – Romanelli 1914, 174-5; Keil – Wilhelm 1915, Beibl. 111; Ruge 1916, 2004; Bean – Mitford 1965, 24-29; Bean – Mitford 1970, 149-52; Bean 1976; Hild – Hellenkemper 1990, 275-76; Karamut – Türkmen 1997.
4 Muhtemelen bu sınırı Sedre Çayı çizmektedir: Sayar 2014, 333; krş. Pilhofer 2020, 97 ve dn. 154.
5 Huber 1967, 35-44, Plan 4.
6 Levante 1991, 209-212.
7 Hagel – Tomaschitz 1998, 122-131, Iotape 1 (a,b,c); 2 (a,b); 3 (a,b,c,d); 4 (a,b,c); 5 (a,b,c); 6-9; 11 (a,b); 12 (a,b); 13-22; 23 (a,b); 24.

Bunların çoğu onurlandırma nitelikli olup kentin idari, dini ve sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır ve büyük bir kısmı *akropolis*'in eteğinde küçük limanın üstünde yer alan Liman Caddesi'nde karşılıklı olarak dikilerek burada bir şeref galerisi oluşturulmuştur.

Iotape'nin nekropol sahası, kuzeyinden geçen modern yolun üzerindeki tepede yer almaktadır. Kent küçük bir egemenlik alanına sahiptir. R. E. Blanton kentin Erken ve Geç Roma İmparatorluk dönemlerinde en fazla 10,4 hektarlık bir alana yayıldığını, nüfusunun ise 1300 ile 2184 arasında olduğunu hesaplamıştır. Ayrıca kentte tespit edilen Hellenistik Dönem seramiğini de değerlendiren Blanton burada Hellenistik Dönem'de de en az 4,5 hektara yayılan ve 945 nüfuslu Roma İmparatorluk Dönemi'nden daha ufak bir yerleşim olduğu sonucuna varmıştır[8]. Araştırmalarımız sırasında Iotape'nin kuzeybatısında yükselen Fığla Tepesi üzerinde kente ait daha önce belgelenmemiş kırsal bir yerleşim saptanmıştır. Bu tepenin kuzeybatı yamacında yirmi civarında yapı kalıntısı mevcuttur. Bazı yapılar büyük blok taşlardan örülmüştür. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bu yerleşimde herhangi bir resmi yapıya rastlanmamıştır. Yerleşim alanının güney ve güneybatısında tek sıra halinde altı–yedi mezar odası mevcuttur (fig. 4-Fığla Tepesi).

Kentin, Kommagene Kralı (C. Iulius) Antiokhos IV[9] tarafından kurularak[10] karısı Kraliçe Iotape Philadelphos'a izafeten Iotape olarak adlandırıldığı kabul edilmektedir[11]. Antiokhos IV, 38 yılında İmparator Caligula tarafından Dağlık Kilikia'nın büyük bir bölümünün kralı olarak tayin edilmiş[12] ancak kısa bir süre sonra tekrar görevden alınmıştır. 42 yılında ise nihai olarak İmparator Claudius tarafından bölgenin krallığına getirilmiştir[13]. Iotape'nin bundan önceki tarihi belirsizdir[14]. Kilikia'da başka kentler de kurduğu bilinen Antiokhos IV ve takip eden krallık sürecinde kentin sikke bastığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. MS *ca.* 72 yılında Antiokhos IV İmparator Vespasianus tarafından tahttan indirilince[15] Dağlık Kilikia'nın Ovalık Kilikia ile tek eyalete dönüştürülmesi[16] sonucu Iotape için de imparatora bağlı askeri bir eyaletin

8 Blanton 2000, 20-26.

9 Kral Antiokhos IV ve Kraliçe Iotape Philadelphos'a ilişkin bibliografya için: Wilcken 1894, 2490-91, 40; Stein 1916, 2003; Magie 1950, 1367-68, n. 49; Borgia 2013.

10 Magie 1950, 550, 1408 ve n. 30.

11 Jones 1971[2, 211.]

12 Cass. Dio 59.8.2; Suet. *Cal*. 16.3.

13 Cass. Dio 60.8.1; Ioseph. *Ant*. 19.5.1.

14 Dağlık Kilikia pek çok kez el değiştirmiş ve ağırlıklı olarak client krallar tarafından yönetilmiştir. MÖ 37/36'da bölge M. Antonius tarafından organize edilerek çeşitli client kral, kraliçe ve dynastlar arasında paylaştırılmıştır. Plutarkhos'a göre Dağlık Kilikia'nın büyük bir bölümü M. Antonius tarafından VII. Kleopatra'ya verilmiştir (Plut. *Ant.* 36.2). Bu dönemde Batı Dağlık Kilikia Kleopatra veya oğlu Ptolemaios Philadelphos tarafından idare edilmiştir. Actium Savaşı'nı müteakip Kleopatra'nın Dağlık Kilikia toprakları Octavianus tarafından Galatia Kralı Amyntas'a verilmiş (Cass. Dio 49.33.3), Amyntas'ın MÖ 25'te Homonadeis tarafından öldürülmesiyle Pisidia ve Pamphylia'nın yanı sıra Batı Dağlık Kilikia da yeni oluşturulan Galatia Eyaletine bağlanmıştır: Pilhofer 2020, 80-81.

15 Eck 1970, 4.

16 Suet. *Vesp*. 8.4: *item Thraciam, Ciliciam et Commagenen, ditionis regiae usque ad id tempus, in provinciarum formam redegit.* Suetonius'un metninde geçen Thraciam ifadesinin aslında Trachiam veya Tracheam olarak anlaşılması gerektiğine dair: Schmitt 2005, 205-207. Ayrıca bk. Pilhofer 2020, 94, dn. 143. Aynı yıl Lykia ile Pamphylia da birleştirilerek Lycia–Pamphylia Eyaleti oluşturulmuştur: Şahin 1994, 130-133; Adak – Wilson 2012, 1-42; Adak 2014, 84-93.

parçası olarak Roma idaresi başlamıştır[17]. İmparator Hadrianus[18] veya en geç Antoninus Pius[19] tarafından Cilicia Eyaleti'nin yeniden düzenlenmesiyle Iotape Roma idaresinde bu kez de *tres Eparchiae Cilicia, Lycaonia, Isauria*'nın bir parçası haline gelmiştir. Kentle ilgili bilgiler ise Traianus Dönemi'ni müteakip artmaya başlamaktadır.

Traianus, Hadrianus ve Antoninus Pius dönemleri Iotape'de parlak geçmiş görünmektedir. Olasılıkla kent ilk kez Traianus Dönemi'nde sikke basmaya başlamış ve bunu Gallienus Dönemi'ne kadar sürdürmüştür[20]. Traianus'un 114 yılında Parth seferi için Antiokheia'ya giderken Lykia ve Pamphylia üzerinden geldiği Kilikia'da Iotape'den gemiyle hareket etmiş olması olasıdır[21]. Zira onun için Irdaveksas oğlu Toues Iotape'de bir tapınak (Huber 1967, yapı 8) ve tapınağın içindeki bir kült heykelini kendi kesesinden inşa ettirerek imparatora ithaf etmiştir: τόν τε ναὸν καὶ | τὸ ἐν αὐτῷ ἄγαλμα ἐκ τῶν ἰδίων | κατεσκεύασεν[22]. Yazıtta İmparator Traianus, Parthicus unvanı ile birlikte geçmektedir: Αὐτοκράτορι Νέρουᾳ Τραιανῷ | Καίσαρι ἀρίστῳ Σεβαστῷ Γερμα|νικῷ Δακικῷ Παρθικῷ. Dolayısıyla tapınağın inşası 20/21 Şubat 116 ile 7 Ağustos 117 arasındaki bir tarihte tamamlanmış olmalıdır. Iotapeliler ayrıca *demos*'ları vasıtasıyla İmparator Traianus'a kentin merkezindeki bir binayı (hamam[23]) (Huber 1967, 5B-G/*tabula ansata*) ithaf etmişler ve bu bina sonradan *damnatio memoriae*'a uğrayan Cilicia askeri valisi M. Pompeius Macrinus (MS 110-112) tarafından imparatora adanmıştır (ἀφιέρωσεν)[24]. Yazıt kentin merkezindeki bu binanın *lento*'sunda *in situ* olarak ele geçmiştir. (fig. 5-Vali M. Pompeius Macrinus Yazıtı) Iotape'de İmparator Trainus Dönemi'nde Macrinus haricinde bir başka Cilicia

17 Bölgede Vespasianus'a işaret eden tarihlendirilebilir en erken yazıtlardan ilk ikisi Kestros'ta Vespasianus-Titus onurlandırması ile Vespasianus-Titus Tapınağı inşasına işaret etmekte olup 76 yılına tarihlendirilmektedir: Hagel – Tomaschitz 1998, 148-149, Kestros 12-13. Bir diğer yazıt ise Kalykadnos Köprüsü'nün Vespasianus ile oğulları Titus ve sonradan *damnatio memoriae*'a uğrayacak oğlu Domitianus tarafından Cilicia Eyaleti'nin askeri valisi (*legatus Augusti propraetore*) L. Octavius Memor aracılığıyla 76/77 veya 77/78 yılındaki inşasını içermektedir: MAMA III 6; IGR III 840. Aynı tarihten aynı imparatorlar için Lamos'ta (Adanda) da Latince bir onurlandırma ve tapınak inşa yazıtı ele geçmiştir ve burada da Vali Memor'un adı geçmektedir: Hagel – Tomaschitz 1998, 15, Adanda 11. Pilhofer, Kestros'taki tapınağın da Vali L. Octavius Memor Dönemi'nde ve valiliğinin başında yapıldığını düşünmektedir: Pilhofer 2020, 96, dn. 148.

18 Marek 2010, 423 ve 871.

19 Pilhofer 2020, 98-99. 141 yılında C. Etrilius Regillus Laberius Priscus Cilicia, Isauria, Lycaonia valisi olarak görünmektedir: Sterrett 1888, 115, nr. 189-190. Ayrıca bk. Pilhofer 2020, 98, dn. 158. Dağlık Kilikia'nın *tres eparchiae*'ın kuruluşundan Diocletianus Dönemi'ne kadarki süreçleri için bk. age. 98-111.

20 Levante 1991, 210; RPC III, 3181-3182; IV.3, 10236 (temporary), 4978 (temporary); VI, 6855-6858 (temporary); VIII, unassigned, ID 2345, 2212, 2242 (https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?city_id=552).

21 Bean – Mitford 1965, 29; Mitford 1980, 1247 ve dn. 78. Krş. Halfmann 1986, 187-188. Traianus Antiokheia'ya 7 Ocak 114'te varmıştır. 7 Ağustos 117'de ise hastalanarak geldiği Selinus'ta vefat etmiştir.

22 Hagel – Tomaschitz 1998, 128, Iotape 9.

23 Onurkan Anamur'daki bir örnekle karşılaştırdığı bu yapının hamam olduğunu düşünmektedir: Onurkan 1967, 69-77. Ayrıca Hellenkemper – Hild 1990, 276'da kentte iki Roma hamamı olduğu ifade edilmektedir. Yegül de bu binayı hamam olarak değerlendirmektedir: Yegül 1992, 301, 303 ve fig. 398, 422.

24 Hagel – Tomaschitz 1998, 128, Iotape 13.

valisi daha onurlandırılmıştır: Titus Calestrius Tiro[25] (113-116)[26]. Her ne kadar *euergetes* olarak onurlandırılsa da Tiro'nun Iotape'ye ne tür bir iyiliğinin dokunduğu anlaşılamamaktadır. Traianus'tan sonra kentte İmparator Hadrianus[27] *demos* tarafından; Antoninus Pius ile ölümünün ardından karısı Faustina[28] ise *boule* ve *demos* tarafından onurlandırılmıştır.

Her ne kadar onomastik açıdan yerel kimliğini koruyor görünse de gerek yapılaşması gerekse *euergesia-leitourgia* sisteminin başarılı bir uygulayıcısı olarak Iotape'nin Roma İmparatorluk Dönemi yaşamına adapte olmuş bir kent olduğunu söyleyebiliriz. Kentte ele geçmiş olan pek çok onurlandırma yazıtı bunun kanıtıdır. Hem *boule* (Danışma Meclisi) ve hem de *demos*'u (Halk Meclisi) bulunan kentte mevcut veriler ışığında onurlandırma kararlarının Traianus ve Hadrianus onurlandırmaları da dahil olmak üzere ağırlıklı olarak *demos* tarafından alındığı gözlenmektedir. *Boule* ve *demos*'un birlikte karar aldığı durumlar ise Antoninus Pius ve Faustina'nın onurlandırması ile kentin Antoninus Pius Dönemi *euergetes*lerinden aşağıda pek çok kez adı anılan Kendeas'ın onurlandırmasıdır. Bu bağlamda yazıtlar, *boule*'nin kentte alınan kararlardaki etkinliğinin İmparator Antoninus Pius Dönemi'nde belirgin hale geldiğine işaret etmektedir. Iotape onurlandırma yazıtlarında sıklıkla kadın adlarının da geçtiği dikkati çekmektedir. Yazıtlar ağırlıklı olarak *arkhai* ve *leitourgiai* üstlenen vatandaşlarını onurlandırmaktadır. Kentin eponym memuriyeti *demiourgia* olarak görünmektedir. Bu göreve imparator kültü başrahipliği eşlik edebilmektedir.

Iotape'nin önde gelen *euergetes*'i olarak tanımlayabileceğimiz Kendeas bir Poseidon Tapınağı ile bronzdan bir kült heykelini inşa ettirmiş, ayrıca bir hamam (*balaneion)* inşası için para ödemiştir[29]: ἐπιδοὺς καὶ εἰς **[τὸ κο]ι|νὸν** βαλανεῖον κατασκευαζόμενον ο[ἴ]|κοθεν (δην.) ,ακε΄. Önceki editörler tarafından taşın kırık yerine denk gelen kısmı εἰς τὸ κο]ι|νὸν βαλανεῖον yani "kamu hamamı/umumi hamam için,, olarak anlaşılmıştır. Ancak L. Robert hamam zaten kente ait olduğu için bunun belirtilmesine gerek olmadığını ve haklı olarak κοινόν yerine καινόν sıfatının daha uygun olduğunu örneklerle ifade etmiştir[30]. Yani Kendeas kentte yeni bir hamam inşası için para harcamıştır: εἰς **[τὸ κα]ι|νὸν** βαλανεῖον κατασκευαζόμενον. Nitekim Iotape'de iki hamamın varlığı bilinmektedir. Bir tanesi yukarıda bahsedilen, kent tarafından yaptırılıp Traianus'a ithaf edilen, diğeri ise bu hamamın güneydoğusunda yer alan ve kalıntıları bugün de izlenebilen Liman Hamamı olarak tanımlayabileceğimiz diğer hamam olmalıdır. (fig. 6-Liman Hamamı) Bu noktada arkeolojik ve epigrafik veriler uyumlu görünmektedir. Kendeas'ın bir diğer icraatı ise karısı Mas ile birlikte

25 Hagel – Tomaschitz 1998, 129, Iotape 18.
26 Traianus 117 yılında Selinus'ta öldüğünde C. Bruttius Praesens'in Cilicia Valisi olduğu bilinmektedir. Praesens'in ayrıca 115-116 yıllarında lejyon komutanı olarak Parth Savaşı'na katıldığı da bilinmektedir: Birley 2015. Bu nedenle Tiro'nun Cilicia valiliği 116 yılına kadar uzanıyor olsa gerektir. M. Pompeius Macrinus, T. Calestrius Tiro ve C. Bruttius Praesens'in ve bunlara alternatif diğer valilerin Cilicia Eyaleti'ndeki yönetim yılları için bk: Marek 2010, 841-842.
27 Hagel – Tomaschitz 1998, 128–129, Iotape 14.
28 Hagel – Tomaschitz 1998, 126–127, Iotape 6 (Pius) ve 130, Iotape 19 (Faustina).
29 Hagel – Tomaschitz 1998, 122, Iotape 1a.
30 Robert 1966, 75 ve nr. 2.

bouleutes'lere *dianome*[31] ile şarap dağıtımı ve yurttaşlara *gymnasiarkhia*lar için harcanmak üzere kent kasasına (*to demosion*) 50.000 *denarii* bağışlamasıdır. Merhum İmparatoriçe Faustina'nın başrahibesi olan karısı Mas ise vatanı için bir Moira Tapınağı inşa ettirmiştir. Yazıt Faustina'nın ölümünden sonraya tarihlenmelidir. Faustina'nın 140 yılı Ekim sonunda öldüğü düşünüldüğünde yazıt 140 sonu ile 161 arasında yazdırılmış olmalıdır.

Kente su getiren bir kanalın yapımını ise Toues oğlu Toues'in 1000 *denarii* harcamak suretiyle desteklediği bilinmektedir[32]. Iotape'nin kuzeyindeki tepenin yamaçlarından kente doğru inen bir su kanalı tespit edilmiştir. Kente su kuzeydeki bir kaynaktan getiriliyordu. Bu su kanalının Toues'in masraflarına destek olduğu kanal olması muhtemeldir. (fig. 7-Su Kanalı) Toues'e ait onurlandırma yazıtı ve bir heykel kızları Konis ve Mas tarafından babalarının vasiyeti üzerine ölümünün ardından dikilmiştir. Konis ve Mas benzer şekilde anneleri Matis'in de ölümünün ardından bir onurlandırma yazıtıyla heykelini diktirmişlerdir[33]. Yazıtta Matis Sebaste'nin başrahibeliğini yapmış olarak anılmaktadır. Bahsi geçen Sebaste Antoninus Pius'un karısı İmparatoriçe Faustina Maior olmalıdır ve bu görevini icra ettiğinde (138– 40) Faustina henüz hayattadır.

Iotape'nin Liman Caddesi de İmparator Antoninus Pius Dönemi'nde ve Faustina'nın ölümünün ardından bir şeref galerisi olarak düzenlenmiştir. Caddede kentin önde gelen ailelerinin yazıtlı heykelleri karşılıklı olarak sergilenmekle birlikte caddenin kuzey hattı modern karayolunun inşası sırasında akan molozun altında kaldığı için ne yazık ki buradaki yazıtlar eksiktir. Güney hattına ise toplam yedi kaide üzerine on sekiz yazıt yazılmak suretiyle on sekiz heykel dikilmiştir[34]. (fig. 8-Liman Caddesi-Yazıt Galerisi) Ancak burada heykelleri dikilen kişilerin aynı dönemin ailelerine mensup, çağdaş bireyler olup olmadığı ya da heykeller arasında geçmiş kuşaklara da yer verilip verilmediği tam olarak anlaşılamamaktadır. Yazıtlardaki eylemlere genel olarak *aoristum* zamanı hakimdir. Harf karakterleri de farklılıklar gösterebilmektedir. Örneğin yazıtların bazılarında ωΣ/ωC/ωƐ/ΩΣ/ΩƐ kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu durum yazıtların farklı taş ustalarının elinden çıkmasından da kaynaklanabilir. Şeref galerisindeki mevcut heykel kaideleri arasında Kendeas ve karısına ait olanlar onların ayrıcalıklı konumunu vurgulayacak şekilde *boule* ve *demos* tarafından dikilirken diğer on bir kaide *demos* tarafından dikilmiştir. İki kaide vasiyet üzerine onurlandırılanların kızları tarafından dikilmiş olup üç kaidenin ise yazıtlar fragman olduğu için kimin tarafından dikildiği anlaşılamamaktadır. Antoninus Pius'a ait yazıtlı heykel kaidesinin Liman Caddesi'nin 2m güneyinde bulunduğu göz önüne alınırsa Antoninus Pius ve ailesinin heykellerinin de caddede dikilmiş olduğu düşünülebilir. Zira Perge'de Plancia Magna İmparator Hadrianus Dönemi'nde; Nysa ad Maeandrum'da ise Sextus

31 Toplumun tabakalarına küçük miktarlarda yapılan armağan niteliğindeki para dağıtımına işaret eden *dianome* için bk: Akdoğu-Arca 2016, özellikle 120-122. *Euergetes*lerce yapılan para ve diğer dağıtımlar ile alıcı gruplar için genel olarak ayrıca bk. Zuiderhoek 2009, 86-112. Güler – Ünver 2017.

32 Hagel – Tomaschitz 1998, 127-128, Iotape 11a.

33 Hagel – Tomaschitz 1998, 128, Iotape 11b.

34 Bean – Mitford 1970, 149 (Hagel – Tomaschitz 1998, Iotape 2a, 2b; 1a, 1b, 1c; 5a, 5b, 5c; 11a, 11b; 4a, 4b; 3a, 3b, 3c, 3d; 23a, 23b. Kuzey hattında yer alan iki yazıt: Iotape 20 ve 7).

Iulius Maior Antoninus Pythodoros İmparator Antoninus Pius Dönemi'nde kendi aile üyeleriyle birlikte imparator ve ailesinin heykellerini diktirmek suretiyle benzer şeref galerileri oluşturmuşlardır[35].

Yukarıda anılan *euergetes* yazıtları ve bunların dışındaki onurlandırma yazıtları genel olarak kentin *arkhai* ve *leitourgiai* üstlenen eşraf tabakasının kent için üstlendikleri memuriyetlerini saymaktadır. Bu memuriyetler şunlardır: *demiourgia*, *arkhiereia* (imparator kültü başrahipliği ve rahibeliği), *prytaneia*, *dekaproteia*, *agoranomia*, *sitonia*, *paraphylakia*, *syndikeia*, *boule*'de *grammateia*.

Iotape'de neredeyse hiç kimse Latin veya doğrudan bir Grek ismi taşımamaktadır. Houwink Ten Cate şahıs isimlerinin %88 oranında Luvi veya Greko-Luvi kökenli olduğunu tespit etmiştir[36]. Kentte sadece fragman halindeki bir yazıtta onurlandırılan kadının adı Severa olarak tamamlanmıştır[37]. Ancak bu okuma ve tamamlama kuşkulu görünmektedir.

Kentte imparator kültünün etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında, yukarıda da bahsedildiği üzere Poseidon ve Moira, tapınakları olduğu bilinen diğer tanrılardır. Her ne kadar, Poseidon haricinde tapınım gördükleri anlamına gelmese de sikkelerinde Poseidon, Zeus, Apollon, Perseus, Tykhe, Ay Tanrıçası, Dionysos ve Demeter dikkati çekmektedir[38]. Bununla birlikte Moira'nın Tykhe'nin yerine geçmiş olduğu düşünülebilir[39].

Kentte yaşayan *bouleutes* sınıfından iki genç, *philologos* olarak tanımlanmak suretiyle heykelleri dikilerek geleceğin kent elitleri olarak topluma takdim edilmişlerdir[40]. *Philologos* sıfatıyla ise gençlerin eğitimli olduklarına vurgu yapılmaktadır. İyi eğitimli olmak Greko-Romen toplumlarında eşraf tabakadan beklenilen bir niteliktir. Bu bağlamda *gymnasion*lar bir kentin en önemli kurumları arasında yer almaktadır. *Gymnasiarkhia* memuriyetinin yazıtlarda sıklıkla karşımıza çıkmasından yola çıkarak bu iki gencin Iotape *gymnasion*'undan yetiştikleri farz edilebilir.

Yazıtın Değerlendirilmesi:

Str. 2. [Τροκ]ομων δὶς ve str.15-16: Οβριμος Τροκομω ἀδελ|φῷ αὐτοῦ**:** Onurlandırılan kişinin adı Τροκομως olmalıdır ve bu isim henüz belgelenmemiş görünmektedir. Bununla birlikte Tarkomōs ya da Tarkimōs Kilikia Bölgesi'nden bilinen isimlerdir[41]. Trokomōs ismi, yine bir Dağlık Kilikia kenti olan Lamos'ta daha önce belgelenen Kilaramōs ismiyle de benzerlik göstermektedir[42]. İsmin *genetivus casus*'u Τροκομω ve *dativus casus*'u ise Τροκομῳ şeklindedir. Dolayısıyla bu yazıtta

35 Akdoğu-Arca – Gökalp-Özdil 2022, 63.
36 Houwink Ten Cate 1961, 36-44; Rauh et *al*. 2009, 296-98.
37 Hagel – Tomaschitz 1998, 130-131, Iotape 23a.
38 Levante 1991, 209-212.
39 Mitford 1990, 2144.
40 Hagel – Tomaschitz 1998, 124, Iotape 2b ve 127, Iotape 7.
41 LGPN VB, *s.v.* Ταρκομως ve Ταρκιμως.
42 SEG XLVIII 1754: İsmin *genetivus casus*'u Κιλαραμω. Bu ismin *genetivus*'u Hamaksia'da ise Κιλαραμωτος olarak belgelenmiştir: Bean – Mitford 1970, nr. 55.

hem Obrimos'un baba ismi olarak *genetivus* ve hem de Obrimos'un kardeşi, heykeli dikilen Trokomōs olarak *dativus casus*'unda anlaşılması mümkündür. Edisyonda *genetivus casus*'unun tercih edilmesinin nedeni kentin diğer yazıtlarında onurlandırılan şahısların heykelini diken birkaç örneğin ve genel olarak kent yazıtlarında geçen şahısların baba ismiyle birlikte verilmesinden kaynaklanmaktadır[43]. Ancak bu durum *dativus casus*'unun tamamen ihtimal dışında olduğunu göstermemektedir[44]. Trokomōs, Trokondas, Tarkondimotos gibi isimler, Tarhunt ismiyle aynı kökten gelmektedir[45]. Trokomōs'un erkek kardeşi Obrimos'un ismine ise Kilikia'da sıklıkla rastlanmaktadır[46].

Str: 2-5: [Τροκ]ομων δὶς νεανίαν εὐσχήμο[να, | ἐκ γέ]νους ἐπιφανεστάτου καὶ | [τῆ]ς πρώτης τάξεως τῶν βουλευ|[τῶ]ν: Yazıtından, Trokomōs'un bir νεανίας/genç olarak kentin en önemli *arkhe* ve *leitourgia*larını yerine getirdiği ancak vefat ettiği anlaşılmaktadır. *Neanias*, bilindiği üzere on beş ile otuz yaş aralığındaki kişileri tanımlamaktadır[47]. Trokomōs'un otuz yaşından önce kentin önde gelen birçok memuriyetini tamamlaması ve *boule*'ye girmiş olması ilk bakışta şaşırtıcı görünmektedir. Bununla birlikte Roma İmparatorluk Dönemi'nde zaman zaman düzenlemeye tabi tutulduğu anlaşılan bir kamu görevi üstlenebilme yaşı, az sayıdaki edebi ve epigrafik kaynaktan tespit edilebilmektedir: Plinius, İmparator Traianus'a yazdığı bir mektupta Augustus'un bir *edictum*'uyla yirmi iki yaş ve üzeri gençlerin Bithynia Eyaleti'nde alt derecedeki memuriyetleri üstlenebileceğini dile getirmiştir[48]. Bunun yanı sıra Ulpianus, XI. *Edictum*'da yirmi beş yaş altı gençlerin kent yönetimine katılamayacağını, liturjik memuriyetleri de üstlenemeyeceğini belirtmiştir[49]. Söz konusu kararların tüm Küçük Asya kentlerinde uygulanıp uygulanmadığı net olmasa da bu konuda Küçük Asya'da az sayıdaki epigrafik kaynak veri sağlamaktadır. MS III. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Bubon'dan bir yazıtta Marcus Aurelius Magas, Danışma ve Halk meclisleri tarafından heykelle onurlandırılmıştır. Magas, içlerinde *senator*ların, *consul*lerin ve *Lykiarkhes*lerin olduğu bir aileden gelmektedir. Kendisi on sekiz yaşında öldüğünde Lykia Birliği'nin *arkhiphlakia*'sını ve *hypophlakia*'sını tamamlamıştır[50]. Yine Lykia'dan, Arneai kentinden bir örnekte, bu kez Demetrios adında birinin onurlandırmasında Magas gibi aynı yaşta *dekaprotos* oluşu vurgulanmaktadır[51]. *Dekaproteia*'yı üstlenmenin çok ciddi bir mali sorumluluk getirdiğine daha sonra aşağıda değinilecektir. Hadrinus Dönemi'nin başlarına tarihlendirilen yazıtı Demetrios'un tüm kariyerini anlatmaktadır. Demetrios'un ve Magas'ın küçük bir yaşta mali yükü böylesine ağır bir memuriyeti üstlenmeleri, yazıtlarının hemen başında ifade edildiği gibi kentin en ileri gelenlerinin soyundan gelmelerine bağlıdır[52].

43 Hagel – Tomaschitz 1998, 122-123, Iotape 1a, 1b ve 124, 3c.
44 Krş. MAMA VIII 575.
45 Houwink Ten Cate 1961, 125-128.
46 LGPN VB, *s.v.* Οβριμος.
47 Eyben 2001, 402-403. Ayrıca bk. Passow, *s.v.* νεᾶνίας.
48 Plin. *Ep*. 10.79-80. Krş. Strubbe 2005, 90.
49 *Dig.* 50.4.3.10; 50.4.8; 50.2.11. Krş. Strubbe 2005, 90-91.
50 I. Bubon, nr. 14.
51 TAM II 765.
52 Πρωτεύειν fiiliyle ilgili yorumlar ve literatür için bk. Adak 2020, 49 ve dn.18.

Şahısların *neanias* tanımlaması ile onurlandırılması ise, Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren görülmeye başlanan bir durumdur. Aphrodisias'tan MS 25–50 yıllarına tarihlendirilen bir kaidede Aristokles "en büyük ve en güzel" onurlarla onurlandırılmaktadır. Aristokles, Atlı Sınıfı mensubu bir gençtir ve kentin en önde gelen kişilerinin yer aldığı ve ayrıca avukatlarının bulunduğu bir soydan gelmektedir[53]. Balboura'dan MS 200–212 yıllarına tarihlendirilen bir yazıtta ise Naivius adıyla da bilinen Troilos "atalarından beri *kalos kagathos*" bir genç olarak karakteriyle bütün övgülere layık olmuş, Lykia Birliği rahipliğini üstlenmiş ve ayrıca *bouleutes*'lere para dağıtmıştır[54]. Iotape'ye tekrar odaklanacak olursak kentte diğer kentlere nazaran *neanias* iken yüksek görevler üstlenip onurlandırılan genç sayısı görece fazladır. Konon bunlardan biridir. Kendisi "*agathos*"tur ve *dekaproteia* ile *sitonia* memuriyetlerini yerine getirmiştir[55]. Bir başka genç, Nineis oğlu Toues yine *agathos*'tur ve "atalarından beridir süregelen *philotimia*"sını sergilemiştir[56]. Tetias ise *philologos* bir genç ve muhtemelen *bouletikon tagma* üyesi olarak güzel ve lekesiz bir şekilde yaşamıştır[57].

Trokomōs, yazıtının hemen başında belirtildiği gibi *boule* üyesidir. *Boule*, bilindiği üzere kent hayatı için en önemli kararların alındığı, kent tabakalaşmasında her zaman en önde gelen kişilerin yer aldığı Danışma Meclisi'ydi ve bu meclisin üyeleri Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaşam boyu üye olma hakkına sahipti[58]. Şimdiye kadarki yaygın görüş, *boule*'lerin kentlerde Roma *senatus*'unun, *bouleutes*'lerin ise *senator*'ların birer yansıması olduğu yönündedir[59]. Hatta yazıtlarda *bouleutes*ler, *bouleutikon tagma/bouleutes* sınıfı mensupları olarak ifade edilmiş ve ailelerin kuşaklar boyu bu mecliste yer alarak ayrıcalıklı bir sınıfı meydana getirmeleri Roma İmparatorluk Dönemi'nde Roma'nın beklediği bir durum haline gelmiştir[60]. *Bouleutikon tagma* tanımı yazıtımızın bulunduğu Iotape'nin diğer yazıtlarında da dikkat çekici bir şekilde belgelenmiştir: Bu sınıfın mensuplarından ilki MS 140/141 ile 160 yılları arasına tarihlendirilen onurlandırma yazıtında pekçok *euergesia* yapan ve adından yukarıda bahsedilen Kendeas'ın oğlu Mompsos'tur[61]. Bir diğer kişi ise, kentteki mali memuriyetleri üstlenen Nineis'tir. Onurlandırma yazıtında ayrıca kendisinin seçkin kişilerin soyundan gelişi de vurgulanmıştır[62]. Trokomōs'un onurlandırıldığı yazıtımız da kentin en önde gelen politik kurumunun *boule* olduğunu πρώτη τάξις τῶν βουλευτῶν (ilk sırada gelen *bouleutes* sınıfı) şeklinde belirtmek suretiyle Trokomōs'un bu sınıfın bir mensubu olduğunu vurgulamaktadır. Bir tür "seçkinler topluluğu" olarak nitelendirebileceğimiz bu politik kurumun üyeleriyle toplumun diğer kesimleri

53 MAMA VIII 468.
54 IGR III 473.
55 CIG 4413.
56 CIG 4414.
57 Bean – Mitford 1964-1968, 152, 154c.
58 Burton 2001, 205-206; Zuiderhoek 2009, 61. Bu konuya ilişkin diğer temel çalışmalar için bk. Wörrle 1988; Quass 1993 ve Pleket 1999.
59 Pleket 1998, 205; Heller 2015, 247-49.
60 TAM V,3 1489; RECAM II 195; SEG XXXIII 1123. Ayrıca bk. Heller 2015, 248; Bruun 2015, 254; Zuiderhoek 2009, 62.
61 Hagel – Tomaschitz 1998, 122-123, Iotape 1a, 1b.
62 Hagel – Tomaschitz 1998, 130, Iotape 21.

arasındaki hiyerarşi, kendilerini diğerlerinden daha önde görme ve bunu lanse etme çalışmaları, MS II. yüzyılda ve III. yüzyılın ortalarına kadar Roma İmparatorluk Dönemi kent eşrafında örneklerini hemen her kentten belgeleyebileceğimiz kadar sıktır. Zengin *bouleutai* arasındaki bu kendisini ifade etme yarışı *taksis* kelimesiyle yazıtlara şöyle yansımaktadır: Karia'nın Sebastopolis kentinde son derece övgüye layık M. Aur. Apellas Apellianos'un soylu ve atalarından beridir birinci sınıfa mensup oluşu ἄνδρα [δ]ὐγενῆ κὲ τῆς πρώτης [τ]άξεως ἀπὸ προγόνων şeklinde dile getirilmiştir[63]. Aphrodisias'tan Titus Antonius Lysimakhos Grypos'un birinci sınıftan ve soydan gelmesi, yaptığı işlerle soyunun ününü şereflendirmesi ἀνὴρ τῆς πρώτης τάξεως καὶ γένους ve καθ' ἑαυτὸν κατὰ ἔργα κοσμήσας τὴν τοῦ γένους <δόξαν> olarak belirtilmiştir[64]. Iotape *demos*'unun onurlandırdığı Nanas'dan bahsederken kocasının en soylu ve birinci sınıftan bir kişi olması ἀνδρὸς εὐσχημονεστάτου καὶ τῆς πρώτης τάξεως ifadesi ile açıklanmıştır[65]. Görünen o ki, kentler seçkin kesim arasındaki kendini ön plana çıkarma isteğine onurlandırma yazıtlarında bunu vurgulayarak cevap vermişlerdir. Aynı davranışı Iotapelilerin *boule* ve *demos*'u da Trokomōs için sergilemiş, artık hayatta olmasa da bu kadar genç bir yaşta kentin en önemli ve masraflı memuriyetlerini üstlenmekle *bouleutes*ler arasındaki seçkin konumunu vurgulayarak kendisini Iotape'deki diğer gençlerden farklı bir yere oturtmuştur.

Daha önce de bahsedildiği üzere, seçkin bir soydan gelmek son derece önemliydi. Bununla birlikte, Trokomōs gibi genç yaşta ölen kent seçkinlerinin de nasıl bir soydan geldiğinin, bazı durumlarda atalarının başarılarının ifade edilmesi de bilinçli ve yaygın bir davranıştı. Böyle soylardan çocuklar ya da erişkinler oldukça erken vefat ettiğinde bilhassa önceki kuşakların başarıları da sonraki kuşaklara kalıtsal bir şekilde aktarılmaktaydı. Kent yaşamına liderlik edecek, lanse edilecek genç bir adayın/varisin beklenmedik ölümü bu kalıtsal güç, saygınlık ve zenginlik davranışlarından bir kopma anlamına gelmekteydi. Bu da konumunu uzun yıllarca sürdürmek isteyen ve bu nedenle çocuklarına iyi bir eğitimle birlikte ciddi yatırım yapan ailelerin çabalarının heba olması, geleceğin belirsizleşmesi demekti. Böyle durumlarda en azından önceki kuşakların başarıları daha iyi vurgulanmaktaydı[66]. Ailenin gelecek vaad eden kuşağında erken ölüm gibi beklenmedik bir durum yaşanıp bu kişi öne sürülemeyince ailede, bir gencin hatta bir çocuğun bile artık kalıtsallaşmış *arkhai* ve *leitourgia*i üstlenmesi bekleniyordu[67]. Trokomōs'un *neanias* olarak ciddi sorumluluklar üstlenmesi ya ailede kendisinden önceki kişinin erken ölümüne ya da ailesinin yeni kuşaktan varisini kente bir an önce takdim etme çabasına bağlı olabilir. Trokomōs'un genç yaşta vefat etmesinin ardından, heykelini diktiren kardeşi Obrimos'un ailenin yeni veliahtı olabileceği düşünülmelidir.

Str: 5-6: ἀρχιερασάμενον τῶν Σεβασ|τῶν φιλοτείμως: Trokomōs onursever bir şekilde imparator kültü/imparatorların başrahipliğini yerine getirmiştir. Onun bu görevi onursever bir şekilde yerine getirmesi kendisinin görevi sırasında cömertlik gösterdiğinin

63 Robert 1954, nr. 171.
64 MAMA VIII 408.
65 Hagel – Tomaschitz 1998, 123, Iotape 2a.
66 Zuiderhoek 2009, 142-146.
67 Strubbe 2005, 108.

işareti olarak algılanmalıdır. İmparator kültü bir kentin Romanize olduğunun en belirgin göstergelerinden birisidir. İmparator kültü Iotape'de muhtemelen Traianus öncesinde tesis edilmiştir. Traianus Dönemi'nde Toues bir tapınak (*naos*) yaptırarak imparatora ithaf ettiğinde yazıtta *pluralis* formda imparatorların başrahipliğini üç kez yapmış olarak ἀρχιερασάμενος τῶν [Σ]εβαστῶν τὸ τρίτον şeklinde geçmektedir. Buna karşın Vaksandoberas oğlu Indous ise ἀρχιερα<τ>εύσαντα τοῦ Σεβαστοῦ olarak görünmektedir[68]. Neon oğlu Nineis de Indous gibi yazıtta tekil formdaki imparatorun başrahibi olarak ἀρχιερατεύσαντα τοῦ Σε[β]αστοῦ şeklinde anılmaktadır[69]. S. R. F. Price tarafından Anadolu kentlerinde MS I. yüzyılın ilk yarısında kurulan kültlerin çoğunlukla tek bir imparator için kurulduğu ve zamanla bireysel kültlerin geçmiş ve şimdiki imparatorları kapsayacak şekilde kollektif bir imparator kültü (*sebastoi*) anlayışına dönüşerek yaygınlaştığı ifade edilmektedir[70]. Bu genel çerçeveden yola çıkarak şu durumda Iotape'de Traianus Tapınağı'nı inşa ettirdiğinde Toues'in üç kez İmparator Kültü Rahipliğini üstlenmiş olması, -eğer kült ilk kez Traianus Dönemi'nde tesis edilmiş ise- imparator kültünün (eğer rahiplik üst üste üstlenilmiş ise) tapınaktan en azından üç yıl önce tesis edilmiş olması ve tapınak inşasının da en erken üç yıl önce başlamış olmasını gerektirir (rahiplik üst üste üstlenilmemişse tarih daha da geriye gidecektir). İmparator kültünün yeni tesis edilmesine rağmen *pluralis* formda ifadesi ise dönemin uygulamasına uyum sağlandığı şeklinde yorumlanabilir. İkinci ve daha beklenen bir olasılık ise İmparator Kültü'nün Iotape'de Traianus öncesi bir zamanda tesis edilmiş olmasıdır. Zira Roma İmparatorluğu'nun parçası haline geldiğinde kentlerin öncelikle iktidardaki imparator için imparator kültünü tesis etmesi beklenen bir durumdu. Buradan yola çıkarak Iotape'nin imparator kültünü tesis etmesi için en uygun/erken zaman ise Vespasianus Dönemi olsa gerektir. Eyaletleşme süreci Vespasianus Dönemi gibi geç bir tarihte meydana gelen Batı Dağlık Kilikia'da en erken Kestros ve Lamos'ta İmparator Vespasianus için tapınak inşa edildiği bilinmektedir. 76 yılında Kestros Tapınağı inşa edilmiş ve 77 yılında ise Lamos'ta yaptırılan tapınak Vespasianus, Titus ve Domitianus'a Vali Memor tarafından ithaf edilmiştir[71]. Kestros'ta Vespasianus Tapınağı inşa edildikten sonra Titus ile Vespasianus'a ithaf edilerek her ikisinin heykelleri de dikilmiş, ilerleyen süreçlerde Nerva, Traianus ve Hadrianus ile Sabina'nın kült heykelleri de eklenerek tapınak genel bir imparator kültü mekânı haline getirilmiştir[72]. Mitford tarafından Lamos'un *khora*'sındaki bir köy olan Tüylü Asar'da bulunmuş ve yayımlanmamış bir yazıta (Flaviuslar Dönemi?) atıfta bulunulmaktadır. Bu yazıtta her ne kadar fragman halinde olsa da imparator kültü rahibi [ἱερεὺς τοῦ Σεβα]στοῦ şeklinde tekil formda yer almaktadır[73].

Iotape'de biri ölümünden evvel, diğeri ise ölümünden sonra olmak üzere Faustina

68 Hagel – Tomaschitz 1998, 125, Iotape 3d.
69 Hagel – Tomaschitz 1998, 125, Iotape 4a.
70 Price 1986[3], 57-59.
71 Hagel – Tomaschitz 1998, 15, Adanda 11.
72 Hagel – Tomaschitz 1998, 145, Kestros 1 ve 148-150, Kestros 12-18. Araştırmalarımız sırasında kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarıldığını anladığımız İmparator L. Verus'a ait bir yazıtlı heykel kaidesine daha bu tapınağın girişinde rastlanmıştır. Yazıt henüz yayımlanmamıştır.
73 Mitford 1990, 2154. Ayrıca krş. Hagel – Tomaschitz 1998, 300, Laertes 3: ἱερατεύσαν|τα Αὐτοκράτορι Οὐ|εσπασιανῷ Σεβα|στῶι). Mitford 1990, 2153: ἀρ[χι]ε[ρασ]άμ[ε]νον θεῷ Σεβαστῷ (Syedra).

Maior'un başrahibeliğini yapmış yukarıda bahisleri geçen iki kadın bilinmektedir. Bu kadınlardan Faustina'nın ölümünden önceki başrahibesi Matis olup sonraki ise Kendeas'ın karısı Mas'tır. Kendeas'ın oğlu Mompsos da imparator kültü başrahibi olarak görünmektedir.

İmparator Antoninus Pius'u onurlandıran yazıtlı heykel kaidesi ile merhume Faustina'nın yazıtlı heykel kaidesi kentin kuzey doğusundaki Traianus Tapınağı'nda değil, kentin batısında, imparatorunki Liman Caddesi'nin *ca.* 2m yukarı kısmında Faustina'nınki ise İmparator Traianus'a ithaf edilen hamam yapısının (Huber 1966 5B-G) içinde *in situ* olarak bulunmuştur. Bu yapı ise bir tapınak özelliği göstermemektedir. Bununla birlikte kentte Traianus Tapınağı'nın kuzey doğusunda yol kenarında ikinci bir tapınağın daha kalıntıları bulunmaktadır. Fakat bu tapınağın Vespasianus, Antoninus Pius veya başka herhangi bir imparatora aidiyeti belli değildir. Oldukça parlak geçtiği anlaşılan Antoninus Pius Dönemi'nde kentte pek çok yapının inşa edildiğinden yukarıda söz etmiştik. Dolayısıyla kentte tıpkı Kestros'taki gibi bir Antoninus Pius Tapınağı beklenebilir[74]. Bununla birlikte Faustina'nın heykel kaidesinin evvelce Traianus'a ithaf edilen hamam binasında *in situ* olarak bulunması ilginçtir[75]. Antoninus Pius'a ait yazıtlı heykel kaidesi ise halihazırda binanın içinde değil ama yine batı tarafındaki Liman Caddesi'nin 2m güneyinde *akropolis*'in eteğinde bulunmaktadır. Bu durum Traianus'a adanan bu hamam binasının içinde Antoninus Pius Dönemi'nde imparator kültüne ayrılmış özel bir alan (imperial hall-Kaisersaal) oluşturulmuş olabileceğini düşündürmektedir[76].

Sonuç olarak imparator kültünün Iotape'de tesis edilmesinin eyalet hayatının başladığı İmparator Vespasianus Dönemi'nde gerçekleşmiş olması çok büyük bir olasılıktır. Tekil formdaki imparatorun başrahipliğini ifade eden örnekler eğer Traianus öncesi bir rahipliğe işaret etmiyorlarsa, Faustina için ayrı rahibeliğin tesis edilmiş olmasından ve tekil formlu başrahip yazıtlarının da yukarıda bahsedilen Antoninus Pius Dönemi'nde yazdırıldığı düşünülen Liman Caddesi yazıtları arasında yer almasından yola çıkarak Antoninus Pius ile alakalı bir başrahipliğe atıfta bulunuyor olabilirler[77].

Str: 6-7: δημιουργή|σαντα πολυτελῶς: Bir kentin en yüksek idari memuriyetlerinden bir tanesi *demiourgia*'dır. Yazıtta Trokomōs'un bu memuriyeti sırasında çok para harcadığı (πολυτελῶς) ifade edilmektedir. *Demiourgia* Kilikia'da yaygın olarak üstlenilmiştir[78] ve Hellenistik Dönem'de bazı Kilikia kentlerinde eponym olarak üstlenildiği bilinmektedir[79]. Her ne kadar Iotape'de memuriyetin eponym olduğuna dair çok kesin kanıtlar olmasa da L. Robert bütün Kilikia kentlerinde *demiourgia*'nın eponym olabileceğini önermektedir[80]. D. Magie ise İmparatorluk Dönemi'nde *demiourgia*'nın

74 Bu tapınak stilistik açıdan B. Söğüt tarafından Kestros Antoninus Pius Tapınağı'na benzer görülmektedir: Söğüt 1998, 71-73.

75 Esasen burada varlığı G. Bean tarafından Huber'e bildirilmiş yayımsız bir Caracalla? yazıtı *spolio* olarak tarafımızdan da tespit edilmiş ancak henüz yayımlanmamıştır: Huber 1967, 41.

76 Böyle bir alanın *gymnasion*, hamam, hamam-*gymnasion* veya *porticus*'larda oluşturulabildiğine dair: Price 1986[3], 142-146; Yegül 1992, 422-23.

77 Mitford 1990, 2154: Tekil formdaki imparatorun başrahipliğini ifade eden örneklerden birini Antoninus Pius, diğerini ise 141 yılı öncesine tarihlemektedir.

78 Kilikia kentlerinin *demiourgo*sları M. H. Sayar tarafından bir araya getirilmiştir: Sayar 2020, 121-136.

79 Magie 1950, 263.

80 Robert 1964, 34.

Pamphylia ve Kilikia kentlerindeki tek eponym memuriyet olduğuna işaret etmektedir[81]. R. Sherk ise memuriyetin birden fazla kez üstlenilmesinin[82] eponym olduğuna işaret edebileceğini ifade etmektedir[83]. *Demiourgia* Kilikia'nın komşusu Pamphylia Bölgesi'nde de sıkça rastlanan eponym bir memuriyettir. Memuriyetin eponym özelliği yazıtlarda ἐπὶ δημιουργοῦ veya ἐφ' οὗ ile başlayan ifadelerde kendini göstermektedir. Özellikle Side yazıtlarında memuriyetin eponym karakteri son derece belirgindir. Aspendos'ta da buna işaret eden birkaç örnek mevcuttur. Iotape'de de *demiourgia* muhtemelen eponym bir memuriyet olarak kabul edilmelidir. Side'de *demiourgia*'nın Thea Rhome rahipliğiyle birlikte görülmesini J. Nollé iki memuriyetin birbiri ile ilişkili olmasına bağlamıştır[84]. Iotape'de de *demiourgia* üç örnekte imparator kültü başrahipliği ile beraber görünmektedir[85]. Ancak bu iki memuriyet illaki aynı anda veya her durumda aynı anda üstlenilmiyor olmalıdır. Zira kentte üç kişi *demiourgia* üstlenmeksizin imparator kültü başrahipliği yapmıştır[86]. İki kişi ise bu kez *demiourgia*'yı üstlenmiş ancak imparator kültü başrahibi olarak görünmemektedir[87]. Yazıtlarda bazı Pamphylia kentlerinin aksine *demiourgia* üstlenen herhangi bir kadına rastlanmamıştır.

Str. 7-8: δεκαπρωτεύσαντα πιστῶς:

Roma'ya ödenmesi gereken yıllık vergiyi toplayan ve bunu Roma yönetimine garanti eden on kişilik kurulda görev yapan kişilere *dekaprotos* adı verilmektedir. *Dekaproteia, leitourgia* olarak üstlenilen municipal bir memuriyettir. Memuriyet ilk kez Nero Dönemi'nde 66 yılında Gerasa'da (Syria) tasdik edilmektedir[88]. *Dekaprotos* (ve *eikosaprotos*)[89] örneklerini çalışan Ch. Samitz Asia Minor'un çeşitli bölgeleri arasından, ele geçen örneklerin fazlalığıyla Lykia'nın önemli bir yerinin olduğunu saptamıştır. Lykia'nın yanı sıra Lycia-Pamphylia Eyaleti'nin diğer bölgeleri Pamphylia ile Pisidia'nın güneyi ve ayrıca Kilikia kentlerinde de memuriyetin önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır[90]. Lycia–Pamphylia Eyaleti içerisinde *dekaprotoi* örnekleri muhtemelen Domitianus veya Traianus döneminden itibaren tasdik edilmeye başlansa da Samitz tarafından bu görevin Roma yönetimi tarafından ya Lycia Eyaleti'nin Claudius tarafından ilk kuruluşu veya Vespasianus tarafından Pamphylia ile birleştirilmesinin ardından oluşturulmuş olabileceği düşünülmektedir[91]. Yakın bir zamanda yine araştırmalarımız sırasında Iotape'nin batı komşusu Syedra'dan bulunmuş bir *dekaprotos* yazıtı Samitz'in görüşünü doğrulayacak şekilde M. Adak tarafından MS I. yy içerisinde Flaviuslar Dönemi'ne tarihlenmekte olup *dekaproteia*'nın Pamphylia-Kilikia sınırında tesis edilmesinin Vespasinus'un bu bölgelerdeki eyalet reformunun ardından 70'lerin başında gerçekleştiği ortaya

81 Magie 1950, 643.
82 Perge ve Kilikia kentlerinde memuriyeti birden fazla üstlenenler için bk. Veligianni-Terzi 1977, 156.
83 Sherk 1992, 240 (Perge).
84 I. Side, nr. 98.
85 Bir eponym memuriyet olarak *demiourgia*'ya Tanrıça Roma ve İmparator kültü rahip/başrahipliği ile birlikte rastlanan bazı Kilikia kentleri için: Feissel 1987, 136.
86 Hagel – Tomaschitz 1998, 124-125, Iotape 3a; 3d; 4a.
87 Hagel – Tomaschitz 1998, 124-125, Iotape 3c ve 127–127, 11a.
88 Samitz 2013, 57, nr. 133a ve b.
89 *Dekaproteia* Lykia'da MS II. yüzyılın ilk yarısında bir dönemde yirmi kişi tarafından üstlenilen *eikosaproteia*'ya dönüşmüştür: Samitz 2014, 26-31.
90 Samitz 2013, 9-11.
91 Samitz 2013, 33-34.

konulmuştur[92]. Dolayısıyla *dekaproteia* Kilikia kentlerine de bu tarihten itibaren girmiş olmalıdır. Memuriyet Roma'nın inisiyatifiyle oluşturulmasına rağmen bu görevi üstlenenler kent idaresinin elitleriydi. Az sayıdaki bazı kentlerde bu kişilerin yerel yönetimlerin ihtiyaçları doğrultusunda kentin finans işlerinde aktif oldukları ve *euergetes*lerce kurulan vakıfların idaresinde de bazı sorumluluklar üstlendikleri görülmektedir[93].

Yazıtta Trokomōs'un bu görevini güvenilir şekilde (πιστῶς) yerine getirdiği ifade edilmektedir. Söz konusu görevde güvenilirlik çok önemli bir kriterdir. Zira bir kentin vergilerini zamanında Roma merkezi yönetimine ödeyebilmesi için *dekaprotos* tarafından kent gelirlerinin zarara uğratılmamasının sağlanması ve herhangi bir terslikte, -örneğin kuraklık sebiyle ürün azlığı gibi- eksik kalan verginin kendi kaynaklarından tamamlaması gerekli idi. Dolayısıyla böyle bir görevi üstlenecek kişinin son derece varlıklı olması beklenmekteydi. Trokomōs'un da böyle bir aileden gelen bir genç olduğunu anlamaktayız. Bu memuriyeti üstlenenlerin yazıtlarda görevlerini benzer başka şekillerde yerine getirdikleri ise ἐπιεικῶς (ölçülü, hoşgörülü, müsamahalı bir şekilde), ἀμέμπτως (herhangi bir utanca maruz kalmaksızın/kusursuz bir şekilde), ἁγνῶς (masum, temiz, lekelenmemiş bir şekilde) gibi farklı *adverbum*larla da dile getirilebilmekteydi[94].

Kentten bilinen ve hepsinin adı Liman Caddesi yazıtlarında geçen diğer *dekaprotos*lardan biri yine Kendeas'ın oğlu Mompsos'tur. Mompsos bu görevi pek çok kez Trokomōs gibi güvenilir bir şekilde yerine getirmiştir: δεκαπρω]τεύσαν|τος πλειστά[κις] ἐπὶ τῆ[ς εἰσαγω]γῆς τῶν κυ|ριακῶν φόρων πιστῶς. Mompsos'un *dekaprotos* olarak imparatorluğa ait vergileri toplama işinden sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Kentten tanıdığımız bir diğer *dekaprotos*'un ne yazık ki fragman halindeki yazıtından adı öğrenilememektedir. Ama kendisinin kentin neredeyse tüm *arkhai* ve *leitourgiai*'ını yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Bu *anonymous dekaprotos* görevini herhangi bir utanca maruz kalmaksızın kusursuz bir şekilde yerine getirmiştir. Son olarak *dekaprotos*luk yapmış ataların soyundan gelen *neanias* Konon bulunmaktadır[95]. Kentin Konon'dan beklentisi aslında tıpkı ataları gibi kendisinin de bu görevi üstlenmesidir. Bizim yazıtımızdaki Trokomōs da bir *neanias* olarak bu memuriyeti üstlenmiştir. Trokomōs'un atalarından da bu memuriyeti üstlenmiş kişiler beklenebilir. Trokomōs'un bu kadar genç yaşta bu kadar sorumluluğu yüksek bir memuriyeti üstlenmesi ilk bakışta şaşırtıcı gelmektedir. Ne var ki küçük yaşta bu göreve gelen ilk kişi Trokomōs değildir. Idebessos'ta Ktesikles *alias* Ktasadas εἰκοσαπρωτεύσας ἀπὸ νέας ἡλικίας olarak tanımlanmıştır. Daha çarpıcı bir örnek ise yine yukarıda da bahsedilen Lykia'dan, bu kez Arneai'dan gelmektedir. On sekiz yaşından itibaren *dekaprotos* olan Demetrios'un *eikosaproteia*'nın tesis edilmesinden sonra seksen altı yaşına kadar bu görevi sürdürdüğü anlaşılmaktadır[96]. Her ne kadar geç bir dönemde kaleme alınmış olsa da Digesta'da da yirmi beş yaşından küçük olanların da *dekaprotos* olabileceği ifade edilmektedir[97].

92 Adak 2021, 8.

93 Wörrle *dekaprotos*ların görevinin sadece vergileri toplamak değil, bütün kent gelirlerinden de sorumlu olabileceğini düşünmektedir: Wörrle 1988, 162-3; Wörrle 2004, 295. Ayrıca bk: Samitz 2013, 17-19.

94 Samitz 2013, 15 ve ἐπιεικῶς: nr. 85, 86, 96, 98; ἀμέμπτως: nr.103, 124, krş. 102; ἁγνῶς: nr. 86, 106; πιστῶς: nr. 86, 122.

95 Hagel – Tomaschitz 1998, 122, 124-5, 126, Iotape 1a; 3c; 5b.

96 TAM II 838; TAM II 765. Ayrıca bk. Samitz 2014, nr. 96 ve 105.

97 Dig. 50, 4, 3, 10: *Decaprotos etiam minores annis viginti quinque fieri, non militantes tamen, pridem placuit, quia patrimonii magis onus videtur esse.*

Yazıtın Tarihlenmesi

Yazıt gerek yazı karakteri ve gerekse kentten şimdiye kadar ele geçen yazıtların Traianus–Hadrianus–Antoninus Pius dönemlerine kümelenmesinden yola çıkarak Roma İmparatorluk Dönemi'nin II. yüzyılına tarihlenmelidir. Yazıtımızda onurlandırma kararı *boule* ve *demos* tarafından alınmasına rağmen kent yazıtlarında *demos* tarafından yapılan onurlandırmaların ağırlık teşkil ettiği gözlemlenmektedir. Öyle ki Trainus'a yapılan bina ithafı ile Traianus Dönemi valisi Calestrius Tiro'nun heykelle onurlandırılması ve Hadrianus'un bir heykelle onurlandırıldığı kararlar dahi *demos* tarafından alınmıştır. Bununla birlikte *boule*'nin tek başına aldığı bir karar mevcut değildir. *Boule* ve *demos*'un birlikte aldığı karar sayısı ise son derece azdır. Bu yazıtlar yukarıda bahisleri geçen İmparator Antoninus Pius ile merhume Faustina'nın heykelle onurlandırıldığı yazıtlar ve Kendeas'ın kent için pekçok *euergesia* yaptığı, oğlu Mompsos tarafından heykelinin dikildiği yazıttır (bir adet de tamamlama halinde kuşkulu bir yazıt bulunmaktadır[98]). Bunun yanı sıra Antoninus Pius Dönemi'nde dikildikleri değerlendirilen Liman Caddesi yazıtlarında "*bouleutes* sınıfından olma" ile övünmenin öne çıktığı dikkati çekmektedir. İsmi yazıttan öğrenilemeyen bir kişi *boule grammateus*'i, Konon *protes tagmatos* olarak karşımıza çıkarken, Kendeas'ın oğlu Mompsos ise πρωτεύον[τος τοῦ παρ' ἡ]||μεῖν τάγ[ματος τ]ῆς βουλ[ῆ]ς şeklinde *boule*'nin en önde geleni olduğunu vurgulamaktadır. Ortaya çıkan tabloda sanki Antoninus Pius Dönemi ile birlikte *boule*'nin etkinliğinin belirginleştiği görülmektedir. Şu durumda burada değerlendirilen yazıtta Trokomōs'un onurlandırma kararının *boule* ve *demos* tarafından alınması ayrı bir önem arz etmektedir. Ayrıca [τῆ]ς πρώτης τάξεως τῶν βουλευ|[τῶ]ν şeklinde "*bouleutes*'lerin meydana getirdiği birinci sınıftan" ifadesi ile tanımlanmakla kendisinin kent hiyerarşisinde ayrıcalıklı bir konumda olduğu vurgulanmaktadır. Tüm bu veriler birlikte değerlendirildiğinde yazıtın MS II. yüzyıl içerisinde ama İmparator Antoninus Pius Dönemi'nde yazılmış olması ihtimal dahilindedir.

Genel Değerlendirme

Trokomōs'un otuz yaşına basmadan eponym memuriyetler de dahil kentin önde gelen memuriyetlerini üstlenmiş olması Iotape gibi küçük bir kentte oldukça masraflı *arkhai* ve *leioturgiai* üstlenen sınıfa mensup bireylerin az olması ile açıklanabilir. Zira bu sınıfın bireylerinin az olduğu kentin diğer yazıtlarıyla da kanıtlanabilmektedir. Yazıtlarda pekçok memuriyeti az sayıda kişinin üstlendiği dikkati çekmektedir. (Bu, III. yüzyıl problemlerinden ve aristokrat sınıfın kaynaklarını tüketmesinden kaynaklı *euergetes* sayısının azalmasına bağlı olarak genellikle daha büyük kentlerin III. yüzyıl yazıtlarında karşılaşılan bir durumdur.) Örneğin yukarıda pekçok kez değinilen Kendeas'ın oğlu Mompsos'un İmparator Kültü başrahipliği, *demiourgia*, *prytaneia*, *agoranomia* ve *dekaproteia* memuriyetlerini üstlendiği ve üvey annesi Mas'ın da merhume Faustina Maior'un yani İmparator Kültü baş rahibesi olduğu görülmektedir. İsmi yazıttan öğrenilemeyen bir şahıs ise İmparator Kültü başrahipliği, iki kez *demiourgia*, *prytaneia*, *dekaproteia*, *agoranomia*, *sitonia*,

98 Hagel – Tomaschitz 1998, 130, Iotape 22.

syndike ve *boule*'nin *grammateia*'sını üstlenmiştir[99]. Traianus Tapınağı'nı yaptıran Irdaveksas oğlu Toues ise üç kez İmparator Kültü başrahipliği, iki kez *demiourgia*, iki kez *gymnasiarkhia* görevini yerine getirmiş ve üçüncüsünde ise *gymnasiarkhia*'yı ömür boyu üstlenmiştir[100]. Kananes torunu Toues oğlu Toues ise kente bir suyolu inşasına para vermiş ve iki kez *prytaneia*, *demiourgia* ve *agoranomia*'yı üstlenmiştir. Toues dis'in karısı, Toues kızı Matis ise İmparator Kültü başrahibesi olmuştur. Baba ve annelerinin heykellerini ise çiftin kızları Konis ve Mas ölümlerinin ardından diktirmişlerdir[101].

Trokomōs'un bir *neanias* olarak bu kadar masraflı memuriyetleri üstlenmesi kentin en önemli memuriyetlerinin kuşaklar boyunca aynı aile fertlerinde kaldığının ve kent içindeki tabakalaşmanın bir göstergesi olarak da algılanmalıdır. Nitekim kentin sınırlı sayıdaki yazıtına rağmen, aynı aileden gelen kadın ve gençlerin de aynı taş üzerinde onurlandırılmasıyla aslında o aile fertleri kentin en üst tabakasındaki kişiler olarak topluma takdim edilmektedir. Örneğin *protes tagmatos* yani kentin en önde gelen sınıfından olarak tanımlanan Konon'un karısı Nanas ile birlikte oğlu genç, *bouleutes* sınıfından ve *philologos* olarak tanımlanan Nineis'in de onurlandırma kararları aynı taş üzerinde yer almış ve heykelleri dikilmiştir[102]. Nineis aslen Sideli bir aileden gelmektedir ama aynı zamanda kent vatandaşlığını almış bir *polites*'tir. Başka bir örnekte ise *boule*'nin önde gelenlerinden Kendeas (karısı Mas'ın *euergesia*ları da eklenerek) ile Kendeas'ın bir diğer karısı Nannous'un da onurlandırıldığı görülmektedir[103]. Onurlandırma heykelleri ise Nannous ile Kendeas'ın oğulları Mompsos tarafından hem kendi annesi Nannous ve hem de babası Kendeas için diktirilmiştir. Babası *bouleutes* sınıfından gelen Tetias oğlu Arontes ise *neanias* ve *philologos* olarak *demos* tarafından onurlandırılmıştır. İmparator Kültü başrahibi, Neon oğlu Nineis'in oğlu *neanias* Toues ise *demos* tarafından kentlerine pek çok fayda sağlamış atalarından beri onursever olduğu için onurlandırılmak suretiyle halka takdim edilmektedir[104]. Kentin bir diğer *neanias*'ı Nineis oğlu Konon ise *dekaprotos*luk yapmış atalardan gelmektedir. Babası *demiourgia*, *paraphylakia* ve *sitonia*'yı yerine getirmiştir. Konon'un heykeli ise annesi Apatourios kızı Nanas tarafından dikilmiştir[105].

Sonuç olarak, kent hayatının devamı, kent iktidarını elinde tutanların yani seçkin sınıfın davranışlarına bağlıdır. Bu devamlılık sosyal ve ekonomik açılardan istikrar da gerektirmektedir. Kent seçkinleri için kent aristokratları tanımı yapılabilir ama bu kişiler aynı zamanda en tepesinde *bouleutes*lerin olduğu oligarşik bir sınıfı da tanımlıyor görünmektedir[106]. Her kentte yönetici bir azınlık sınıfının oluşması

99 Hagel – Tomaschitz 1998, 126, Iotape 5b.
100 Hagel – Tomaschitz 1998, 128, Iotape 9.
101 Hagel – Tomaschitz 1998, 127-128, Iotape 11a, 11b.
102 Hagel – Tomaschitz 1998, 123-124, Iotape 2a ve 2b.
103 Hagel – Tomaschitz 1998, 122-123, Iotape 1a ve 1b.
104 Hagel – Tomaschitz 1998, 125, Iotape 4a ve 4b.
105 Hagel – Tomaschitz 1998, 124, Iotape 3c.
106 Kentlerde oluşan oligarşik ve hiyerarşik düzen hakkında bk. Wörrle 1988, 131-135; Pleket 1998; Zuiderhoek 2009.

Roma'nın eyalet yönetiminde tercih ettiği bir durumdur[107]. Kentler de bu duruma ayak uydurmak için canla başla çalışmışlar ve kendilerini tüketme pahasına bu sistemin bir parçası olmuşlardır. Yukarıdaki birçok örnekte de görüldüğü gibi, böyle kişilerin soyları yazıtlarda bilhassa ön plana çıkarılmaktadır. Çünkü bunu ifade etmek Antik Dönem'de bir nevi kartvizit kullanmak gibidir, ailenin tabandan gelen yeni erkek üyesinin kentte kabul görmesi, kolayca takdimidir. Kent yaşamının devamlılığı varlıklı ailelerin cömertliğine bağlı olduğu için özellikle de Iotape gibi küçük ve aristokrat sınıfın az olduğu bir kentte yeni jenerasyonların oldukça erken yaşta, kentin hayati kurumlarına dahil edilmesi bu devamlılığın bir tür garantisi anlamına gelmektedir. O nedenle Trokomōs'un Iotape'de otuz yaşın altında birçok liturjik memuriyet üstlenmesi, bir *bouleutes* olarak toplumun en üst tabakasında olduğunun gösterilmeye çalışılması onun kendi jenerasyonunda kent kurumlarının devamını sağlayacak bütün masrafları üstlenmeyi vaat etmiş olması anlamına gelmektedir yani, hayatta kalma adına kentsel bir yatırımdır. MS II. yüzyılda Iotape, bunu başta Trokomōs olmak üzere diğer *neanias*'larıyla sağlamış görünmektedir.

Bibliyografya ve Kısaltmalar[108]

Adak – Wilson 2012 — Adak, M. – Wilson, M., "Das Vespasiansmonument von Döşeme und die Gründung der Doppelprovinz Lycia et Pamphylia", Gephyra 9, 1–42.

Adak 2020 — Adak, M., "Civic Notables and Their Honorific Titles in Roman Pamphylia and Pisidia", Philanthropy in Anatolia through the Ages, The First International Suna & İnan Kiraç Symposium on Mediterranean Civilizations March 26-29, 2019 Antalya (ed. O. Tekin – Ch. H. Roosevelt – E. Akyürek), İstanbul, 47-71.

Adak 2021 — Adak, M., "Ehrenmonumente aus der Kolonnadenstrasse von Syedra", Philia 7, 1-28.

Akdoğu-Arca 2016 — Akdoğu-Arca E. N., "Lykia'ya Özgü Bir Kavram Olarak Sitometroumenoi Andres'i Plinius'un 116/117. Mektupları Işığında Yeniden Değerlendirme", ADALYA 19, 115–132.

Akdoğu-Arca – Gökalp-Özdil 2022 — Akdoğu-Arca E. N. – Gökalp-Özdil, N., "Roma İmparatorluk Dönemi'nde Nysa", Çift Yakalı Kent Nysa, (ed. S. H. Öztaner), İstanbul, 62–75.

Bean – Mitford 1965 — Bean, G. E. – Mitford, T. B., Journeys in Rough Cilicia in 1962 and 1963, Wien 1965 (Denkschriften ÖAW, phil.-hist. Kl. 85)

Bean – Mitford 1970 — Bean, G. E. – Mitford, T. B., Journeys in Rough Cilicia 1964–1968, Wien (Denkschriften ÖAW, phil.-hist. Kl. 102; ETAM 4).

Bean 1976 — Bean, G. E., "Iotape", The Princeton encyclopedia of classical sites. (online)

107 Lycia Eyaleti kurulduğunda İmparator Claudius eyalet yönetimini en zenginler arasından seçilmiş *bouleutes*lere teslim etmiştir: Şahin – Adak 2007, 29, 69-70; Şahin 2013, 23-25, 35; Adak 2013, 71.

108 Listede yer almayan epigrafik yayın kısaltmalarına https://aiegl.org/grepiabbr.html adresinden ulaşılabilir.

Birley 2015 Birley, A. R., Bruttius Praesens, Gaius, Oxford Classical Dictionary, published online: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.1187, 22 December 2015.

Blanton 2000 Blanton, R. E., Hellenistic, Roman and Byzantine settlement patterns of the coast lands of the Western Rough Cilicia. BAR Int. Ser. 879.

Borgia 2013 Borgia, E., "The Rule of Antiochus IV of Commagene in Cilicia", A reassessment. Rough Cilicia, New historical and archeological approaches (ed. M. C. Hoff – R. F. Townsend), 87-98.

Bruun 2015 Bruun, C., "Local Elites in the Greek East", The Oxford Handbook of Roman Epigraphy (ed. C. Bruun – J. C. Edmondson), Oxford, 250-274.

Burton 2001 Burton, G. P., "The Imperial State and Its Impact on the Role and Status of Local Magistrates and Councillors in the Provinces of the Empire", Administration, Prosopography and Appointment Policies in the Roman Empire (ed. Lukas de Blois), Amsterdam, 208-214.

Dmitriev 2005 Dmitriev, S., City government in Hellenistic and Roman Asia Minor, Oxford.

Dupont-Sommer – Robert 1964

Dupont-Sommer, A. – Robert, L., La déesse de Hiérapolis Castabala, Paris.

Eck 1970 Eck, W., Senatoren von Vespasian bis Hadrian, München.

Eyben 2001 Eyben, E., "Jugend", RAC 19, 388-442.

Güler –Ünver 2017 Güler, E. – Ünver, G., "Roma Dönemi Karia Kentlerinde Dağıtımlar" Proceedings Book of 2nd International Scientific Researches Congress on Humanities and Social Sciences (IBAD-20-23 Nisan-İstanbul) (ed. Hayrullah Kahya), İstanbul, 30-42.

Gygax 2016 Gygax, M. D., Benefaction and Rewards in the Ancient Greek City: The Origins of Euergetism, New York.

Hagel – Tomaschitz 1998

Hagel, S. – Tomaschitz, K., Repertorium der westkilikischen Inschriften nach den Scheden der Kleinasiatischen Kommision der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Halfmann 1986 H. Halfmann, Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich, Stuttgart.

Heberdey – Wilhelm 1896

Heberdey, R. – Wilhelm, A., Reisen in Kilikien, ausgeführt 1891 und 1892, Wien.

Heller 2015 Heller, A., "Membership of the boulē in the inscriptions of Asia Minor: A mark of elevated social status?", Social Status and Prestige in the Greco-Roman World (ed. A. B. Kuhn), Stuttgart, 247–267.

Hild – Hellenkemper 1990

Hild, F. – Hellenkemper, H., Kilikien und Isaurien. Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 215 (Tabula Imperii Byzantini, 5), Wien.

Houwink Ten Cate 1961 Houwink Ten Cate, Ph. H. J., The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period, Leiden.

Huber 1967 Huber, G., "The Sites and their Principal Buildings", A Survey of Costal Cities in Western Cilicia, Preliminary Report (ed. E. Rosenbaum – G. Huber – S. Onurkan), Ankara, 1–48.

I. Bubon Schindler, F., Die Inschriften von Bubon (Nordlykien), Wien 1972.

I. Side Nollé, J., Side im Altertum I, 1993 (IK 43), Bonn.

Jones 19712 Jones, A. H. M., The Cities of Eastern Roman Provinces, Oxford.

Karamut – Türkmen 1997 Karamut, İ. – Türkmen, S., "Dağlık Kilikya'da bir Kent: Iotape", TAD 31, 291-306.

Keil – Wilhelm 1915 Keil, J. – Wilhelm, A., "Vorläufiger Bericht über eine Reise in Kilikien", ÖJh 18, 1-60.

Magie 1950 Magie, D., Roman Rule in Asia Minor. To the End of the Third Century After Christ I, Princeton.

MAMA III Monumenta Asiae Minoris Antiqua Vol. III. Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien, (ed. J. Keil – A. Wilhelm) Manchester, 1931.

MAMA VIII Monumenta Asiae Minoris Antiqua Vol. VIII. Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias (ed. W. M. Calder – J. M. R. Cormack) Manchester, 1962.

Marek 2010 Marek, Chr., Geschichte Kleinasiens in der Antike, München.

Mitford 1980 Mitford, T. B., "Roman Rough Cilicia", ANRW II 7/2, Berlin – New York, 1230-1261.

Mitford 1990 Mitford, T. B., "The Cults of Roman Rough Cilicia", ANRW II.18.3, 2131-2160.

Levante 1991 Levante, E., "Cilician Coinage", The Numismatic Chronicle, Vol. 151, 205-212.

Onurkan 1967 Onurkan, S., "Observations two types of Buildings", A Survey of Costal Cities in Western Cilicia, Preliminary Report (ed. E. Rosenbaum – G. Huber – S. Onurkan), Ankara, 69-86.

Paribeni – Romanelli 1914

Paribeni, P. – Romanelli, P., "Studii e ricerche archeologiche nell'Anatolia meridionale." Monumenti antichi, pubblicati dall'Accademia dei Lincei 23, 6-274.

Pilhofer 2015 Pilhofer, S., Romanisierung in Kilikien? Das Zeugnis der Inschriften. 2., erweiterte Auflage mit einem Nachwort von Philipp Pilhofer, QFAW 60, München.

Pilhofer 2020 Pilhofer, Ph., "Die Geschichte des "Rauhen Kilikien" unter den Römern", Klio 102-1, 71-120.

Pleket 1998 Pleket, H. W., "Political Culture and Political Practice in the Cities of Asia Minor in the Roman Empire.", Politische Theorie und Praxis im Altertum (ed. W. Schuller), Darmstadt, 204-216.

Price 19863 Price, S. R. F., Rituals and Power, The Roman Imperial Cult in Asia Minor, New York.

Quass 1993 Quass, F., Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens. Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit, Stuttgart.

Rauh et al. 2009 Rauh, N. K. – Townsend, R. F. – Hoff, M. C.– Dillon, M. – Doyle, M. W. – Ward, C. A. – Rothaus, R. M. – Caner, H. – Akkemik, Ü. – Wandsnider, L. – Ozaner, F. S. – Dore, C. D., "Life in the Truck Lane: Urban Development in Western Rough Cilicia", JÖAI 78, 253–312.

Robert 1954	Robert, L., La Carie. Histoire et géographie historique avec le recueil des inscriptions antiques. Tome II. La Plateau de Tabai et ses environs, Paris.
Robert 1966	Robert, L., Documents de l'Asie mineure méridionale. Inscriptions, monnaies et géographie, Genève and Paris.
Ruge 1916	Ruge, W., "Iotape-6", RE IX/2, 2004.
Samitz 2013	Samitz, Ch., "Die Einführung der Dekaproten und Eikosaproten in den Städten Kleinasiens und Griechenlands", Chiron 43, 1-61.
Sayar 2014	Sayar, M. H., "Brief des Septimius Severus an die Stadt Syedra (194 n. Chr.)", Der Beitrag Kleinasiens zur Kultur- und Geistesgeschichte der griechisch-römischen Antike (ed. J. Fischer), Wien, 333-342.
Sayar 2020	Sayar, M. H., "Demiourgoi in inscriptions from Cilicia", Sebaste, Studies in honor of Eugenia Equini Schneider (ed. A. Polasa – A. Kızılarslanoğlu – M. Oral), İstanbul, 121-136.
Schmitt 2005	Schmitt, T., "Provincia Cilicia. Kilikien im Imperium Romanum von Caesar bis Vespasian", Gegenwärtige Antike – antike Gegenwarten. Kolloquium zum 60. Geburtstag von Rolf Rilinger" (ed. T. Schmitt – W. Schmitz – A. Winterling), München 189-222.
Sherk 1992	Sherk, R., "The Eponymous Officials of Greek Cities IV: The Register. Part III. Thrace, Black Sea Area, Asia Minor (continued)", ZPE 93, 223-272.
Sherk 1993	Sherk, R., "The Eponymous Officials of Greek Cities IV: The Register. Part III. Thrace, Black Sea Area, Asia Minor", ZPE 96, 267-295.
Söğüt 1998	Söğüt, B., Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları, Selçuk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
Stein 1916	Stein, A., "Iotape-4", RE IX.2, 2003.
Sterrett 1888	Sterrett, J. R. S., The Wolfe Expedition to Asia Minor, Boston.
Strubbe 2005	Strubbe, J. H. M., "Young Magistrates in the Greek East", Mnemosyne 58-1, 88-111.
Şahin 1994	Şahin, S., "Ein Vorbericht über den Stadiasmus provinciae Lyciae in Patara", Lykia 1, 130-135.
Veligianni-Terzi 1977	Veligianni-Terzi, C., Damiourgen. Zur Entwicklung einer Magistratur, Heidelberg.
Vitale 2012	Vitale, M., Eparchie und Koinon in Kleinasien von der ausgehenden Republik bis ins 3. Jh. n. Chr. (= Asia Minor-Studien. Band 67), Bonn.
Vitale 2013	Vitale, M., Koinon Syrias. Priester, Gymnasiarchen und Metropoleis der Eparchien im kaiserzeitlichen Syrien (= Klio. Neue Folge. Beiheft 20), Berlin.
Wilcken 1894	Wilcken, U., "Antiochos-21", RE I, 2450-2455.
Wörrle 1988	Wörrle, M., Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleiasien, München.
Wörrle 2004	Wörrle, M., "Ermandyberis von Limyra, ein prominenter Bürger aus der Chora", Chora und Polis (ed. F. Kolb), München, 291-302.
Yegül 1992	Yegül, F. K., Baths and Bathing in Classical Antiquity, New York.
Zuiderhoek 2009	Zuiderhoek, A., The Politics of Munificience in the Roman Empire: Citizens, Elites, and Benefactors in Asia Minor, Cambridge.

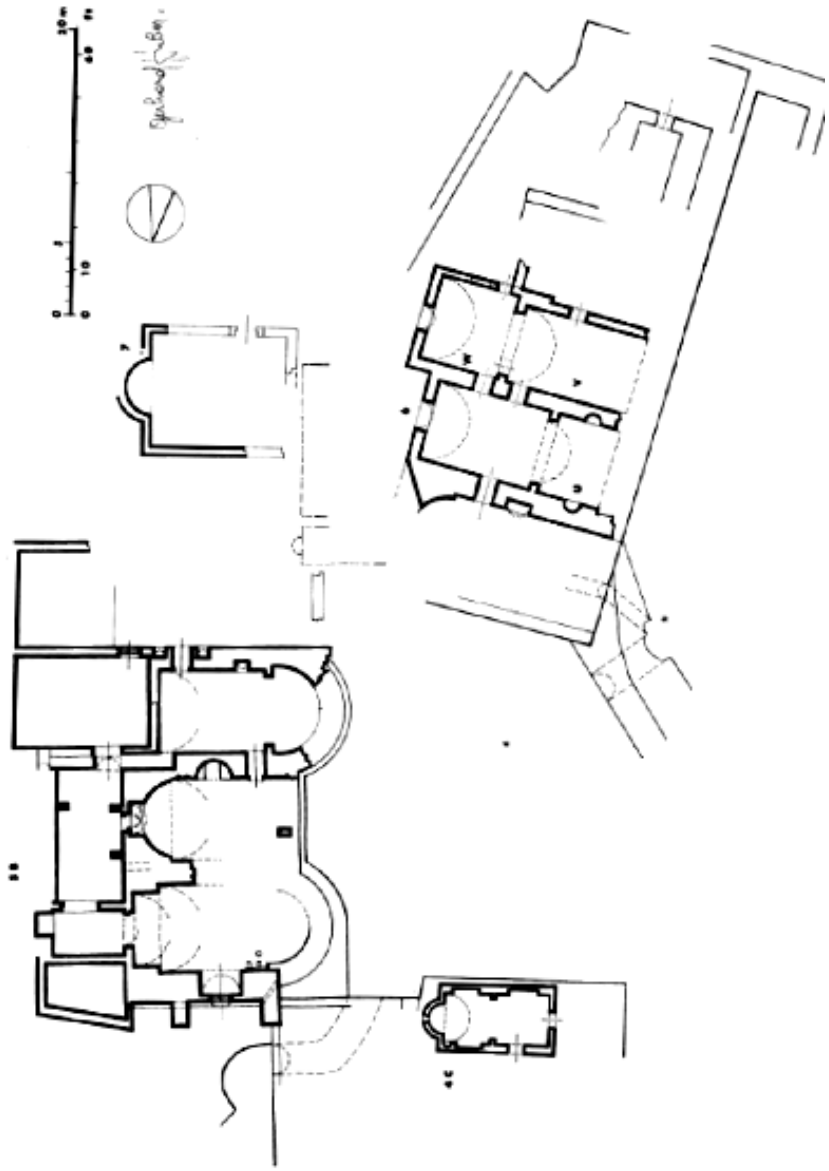

Fig. 1 Kent Planı- Huber 1967

Fig. 2 Yazıt

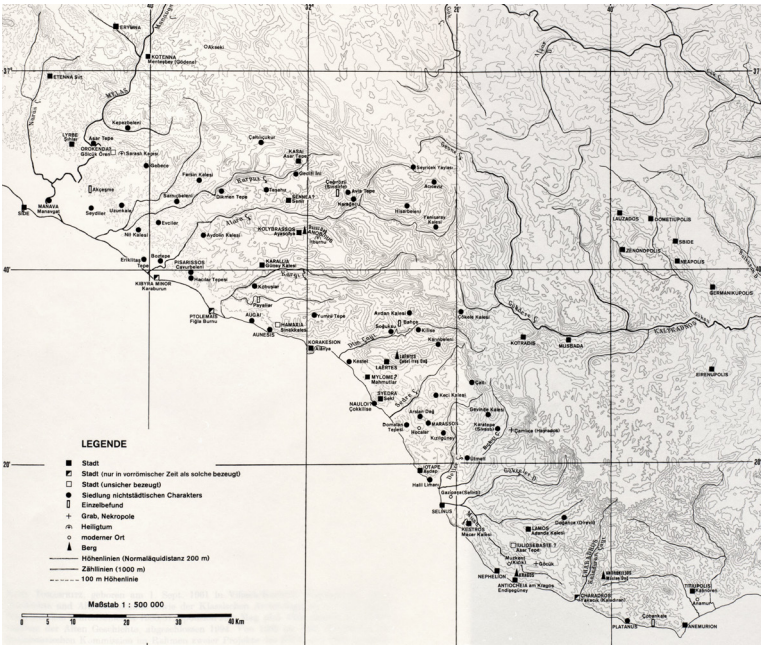

Fig. 3 Doğu Pamphylia- Batı Kilikia yerleşim yerleri haritası-Tomaschitz 1998

Fig. 4 Fığla Tepesi: 4a: Fığla Tepesi/Yapı kalıntısı 4b: Fığla Tepesi/osthotek

Fig. 5 Vali M. Pompeius Macrinus Yazıtı (İmparator Traianus'a bina ithafı)

Fig. 6 Liman Hamamı

Fig. 7 Su Kanalı

Fig. 8 Liman Caddesi-Yazıt Galerisi: 8a: Liman Caddesi/Yazıt Galerisi ve akropolis genel görünüm /. 8b: Liman Caddesi ayrıntı

OLBA XXXI, 2023, 449-458
ISSN 1301-7667

Makale Geliş | Received : 15.11.2022
Makale Kabul | Accepted : 30.11.2022

EIN VERSTOCKTER SÜNDER IN EINEM INTERESSANTEN FRAGMENT EINER BEICHTINSCHRIFT IM MUSEUM VON BURSA

N. Eda AKYÜREK ŞAHİN*

ABSTRACT

An Obstinate Sinner – A New Fragment of a Confession-Inscription in the Bursa Museum

This article presents a fragmentary inscription preserved today in the Archaeological Museum of Bursa. The inscription is written on a stele, and the reliefs on the upper part are almost completely broken off and missing. Only traces of some figures' feet are visible. The inscription is broken on both sides and at the bottom. However, some terminological phrases in the preserved text suggest that we are dealing with a Confession-inscription. The inscription belongs to the period of the Roman Empire. The monument was rescued from treasure hunters and brought to the museum, and therefore its findspot is unknown. However, the stele is probably from Lydia, where many similar stelae have been found. The article analyses the inscription and its contents and tries to provide a probable reconstruction of the procedures described in the stele. Therefore, this new inscription may be added to the catalogue „Die Beichtinschriften Westkleinasiens: Supplement" in Petzl 2019.

Keywords: Confession-inscription, Lydia, Maionia, Bursa museum, God Men.

ÖZ

Bu makalede bugün Bursa Arkeoloji Müzesi'nde korunan ve parça şeklinde olan bir yazıt tanıtılmaktadır. Yazıt bir stel üzerine yazılmıştır ve üst kısımda olduğu anlaşılan kabartmalar neredeyse tamamıyla kırık ve kayıptır. Sadece figürlerin ayak uçlarının izleri görülebilmektedir. Yazıt parçası her iki yandan ve alt kısımdan kırıktır ve dolayısıyla da eksiktir. Fakat geri kalan metnin içinde geçen bazı terminolojik kalıplardan bunun bir kefaret yazıtı olduğu anlaşılmaktadır.

* Prof. Dr. N. Eda Akyürek - Şahin, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Antalya-TR. E-posta: edasahin@akdeniz.edu.tr. Orcid No: https://orcid.org/0000-0002-5993-0566).

Danken möchte ich der Direktorin des Bursa-Museums, Frau Çiğdem Durakoğlu, die mir die Erlaubnis gab, diese Inschrift zu bearbeiten und zu veröffentlichen. Mein aufrichtiger Dank gilt auch den Archäologen des Museums, Frau Ebru Dumlupınar, Frau Gökçen Şeker Ovacık, Frau Zehra Yıldıran, Herrn Selçuk Çaprak und Herrn İbrahim Arcagök, die mich bei meiner Arbeit im Museum stets unterstützt haben. Schließlich möchte ich dem anonymen Gutachter, der das Manuskript mit großer Sorgfalt gelesen und wertvolle Beiträge sowie kritische Hinweise geliefert hat, meinen aufrichtigen Dank aussprechen.

Yazıt Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir. Eser kaçakçılık yoluyla müzeye geldiği için buluntu yeri bilinmemektedir. Ancak stel büyük bir olasılıkla çok sayıda benzerlerinin de bulunduğu Lidya bölgesinde ele geçmiş olmalıdır. Makalede yazıt ve içeriği incelenmiş ve anlatılan olayların olası bir rekonstrüksiyonu oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu eser Petzl 2019'daki "Die Beichtinschriften Westkleinasiens: Supplement" kataloğuna eklenecek yeni bir yazıttır. Yazıtın yaklaşık çevirisi şöyledir:

Maionialı [- - -]os'a tanrı Men [- - -] tarafından bir talepte bulunuldu ve o (Maionialı) itaatsizlik ettiğinde cezalandırıldı ... (vb.) ...rahatladı ve [- - -] bir şeye (haksız yere) el koydu (?); onu inceledi [- - ve] küçük çocuğunu (veya: kölesini) cezalandırdı [- - o] beş [ay?/gün?/saat?] için dilsiz hale getirildi [- - -] hatırası [- - -].

Anahtar Kelimeler: Kefaret yazıtı, Lydia, Maionia, Bursa müzesi, Tanrı Men.

Im Museum von Bursa[1] befindet sich das Fragment einer Stele, die größtenteils weggebrochen ist (fig. 1-5). Die auf diesem Fragment befindliche Inschrift ist nur sehr fragmentarisch erhalten. Einige Wörter und Ausdrücke, die erhalten blieben, lassen erkennen, dass es sich bei dieser Inschrift um eine Beichtinschrift handelt. Dieses Inschriftengenus ist dadurch gekennzeichnet, dass es sich um Votivweihungen handelt, die deshalb erfolgen, weil Menschen, die in eine schwierige Lebenslage geraten waren, dies darauf zurückführten, dass sie von einer Gottheit für ein Vergehen bestraft wurden. Grund für den Zorn der Gottheit war, wie sie meinten, dass sie selbst oder ein naher Verwandter sich wissentlich oder unwissentlich eine Verfehlung zu Schulden hatten kommen lassen. Deshalb suchten sie das Heiligtum des strafenden Gottes auf, um mit ihm in Kontakt zu kommen, ihre Sünde zu bekennen und damit die Macht des Gottes anzuerkennen. Wenn die Gottheit dadurch versöhnt werden konnte, errichteten sie in zahlreichen Fällen eine Inschriftenstele, oftmals mit einem Relief versehen, auf der sie ihr Vergehen, aber auch die Begnadigung durch den Gott öffentlich machten. Derartige Beichtinschriften sind spezifisch für die Region Nordostlydien und für die Inschriften, die im Tempel des Apollon Lairbenos bei dem Dorf Bahadınlar in der Nähe der Stadt Dionysopolis in Phrygien gefunden wurden. Diese Inschriften sind nicht selten in sehr schlechtem und schwer verständlichem Griechisch abgefasst. Diese sprachlichen Eigenschaften, aber auch die Unfähigkeit, einen komplizierten Vorgang adäquat zu schildern, machen es immer wieder äußerst schwierig, den Inhalt derartiger Inschriften genau zu verstehen und die Vorgänge zu rekonstruieren. Es wird angenommen, dass dieses Genus von Inschriften erstmals im 1. Jh. n. Chr. auftauchte und bis zum Ende des 3. Jh.s nachzuweisen ist. Die meisten Beichtinschrift stammen jedoch aus der Zeit zwischen 150-250 n. Chr.

Beichtinschriften sind heute eine bekannte und von der Wissenschaft intensiv erforschte Inschriftengattung[2]. 1994 veröffentlichte Georg Petzl sein Corpus

1 Diese Inschrift wurde zusammen mit vielen anderen Inschriften bei einer von der Gendarmerie in Bursa durchgeführten Aktion im Mai 2015 sichergestellt und ins Museum gebracht. Alle diese Inschriften wurden von mir aufgenommen.

2 Ein kürzlich in türkischer Sprache verfasster Übersichtsartikel zu diesem Thema findet sich in Özlem Aytaçlar 2021.

"Die Beichtinschriften Westkleinasiens"[3], das alle bis dahin bekannt gewordenen Inschriften dieser Art (124 Texte) sammelte und in einer sorgfältig und kenntnisreich kommentierten Edition präsentierte. 24 Jahre nach der Veröffentlichung dieses ersten Corpus, im Jahr 2019, hat Petzl jene Inschriften, die nach der Veröffentlichung des ersten Corpus gefunden wurden, in einem „Supplement"[4] gesammelt und auch diese Texte (50 Texte) im Detail analysiert und mit einem neuen Index ausgestattet, der auch die Texte der ersten Edition berücksichtigt. Unsere Inschrift, obwohl sehr fragmentarisch, ist eine Ergänzung zu dem von Petzl erstellten Supplement.

Da die Inschrift von Schatzgräbern gefunden, von der Gendarmarie beschlagnahmt und von den Behörden in das Museum überstellt wurde, ist ihr genauer Fundort unbekannt. Vieles spricht jedoch dafür, dass die Stele wahrscheinlich im nordostlydischen Raum gefunden wurde, wo es viele ähnliche Stelen gibt.

Maße: H.: 28 cm; Br.: 44 cm; T.: 5-6 cm; Bh.: 1,5-1,7 cm.

Die Stele, die auf der rechten und linken Seite gebrochen ist, weist wie ihre Pendants in der Region Nordostlydien eine große Inschriftenfläche auf. Oberhalb der Inschrift befand sich eine Reliefdarstellung. Es sind nur noch ganz geringe Reste davon vorhanden, aber die Überbleibsel deuten auf zwei nebeneinanderstehende Frauen hin:[5] Die Fußspitzen der Frauen und die Spuren ihrer Kleidung (Chiton), die den Boden berühren, sind sichtbar (Fig. 3). Links davon sind die Spuren wohl der Spitze eines Fußes auszumachen, so dass eine weitere stehende Person, vielleicht eine dritte Frau, dargestellt sein könnte. Eine noch sichtbare gerade Linie, auf der die Füße der Figuren aufgesetzt sind, lässt eventuell auf eine vierte Person, vielleicht wieder eine Frau, schließen. Der Zusammenhang dieser drei oder vier Frauen mit dem nachfolgenden Text bleibt uns verborgen. Die Inschrift, die direkt unter den Reliefs beginnt, ist rechts, links und unten unvollständig.

[- - - - - - - -]ος Μαίων ζητηθεὶς [- - - - -]
2 [- - ὑπὸ το]ῦ̣ θεοῦ τοῦ Μηνὸς τοῦ ἐ[ν ? -]
[- - - - -]μ̣οις καὶ ἀπ̣ε̣ιθήσας ἐκολάσθ̣[η -]
4 [- - - ἐρ]ωτήσας ἄνεσιν ἔσχεν καὶ Ο[- - -]
[- - π]ροσεποιήθη τι αὐτὸν ἐπεζ[ητη- -]
6 [- - -]Α̣ ἐκόλασε τὸν αὐτοῦ παιδίο[ν - - -]
[- - - -]ας πέντε ἐτέθη ἄφωνον Ι̣[- - - - -]
8 [- - - - - - - - -]ο̣κ̣ο̣μ̣ον τὸ μ̣νημ̣[- - - - - - -]
- -

An den Maionier [- - -]os wurde von dem Gott Men [- - -] eine Forderung gestellt [- - -] und als er (sc. der Maionier) ungehorsam war, wurde er bestraft ... (usw.) ... Linderung und [- - -] er eignete sich etwas (zu Unrecht) an (?); ihn untersuchte

3 Petzl 1994.
4 Petzl 2019.
5 Vgl. z.B. Petzl 1994, Nr. 20, 38, 57, 65, 94.

[- - - und] bestrafte sein kleines Kind (oder: seinen Sklaven) [- - - es/er] wurde fünf [Monate? / Tage? / Stunden?] in einen Zustand der Stimmlosigkeit versetzt [- - -] das Gedenken [- - -].

Z. 1: [- - - - -]ΟΣ. Von dem Namen eines Mannes sind nur die letzten beiden Buchstaben erhalten. Der Name ist wahrscheinlich mit dem folgenden Wort Μαίων zu verbinden und sollte wie dieses im Nominativ stehen. Es ist aber auch möglich, dass es sich um einen Vatersnamen im Genitiv handelt. Da die Fehlstelle auf der linken Seite des Steins jedoch nicht allzu groß zu sein scheint, gibt es wahrscheinlich keinen Platz für den Namen des Vaters.

Μαίων. Dieses Wort bedeutet „Maionier" und ist in mehreren Inschriften aus dem lydischen Raum bezeugt.[6] Μαιονία kann zum einen als poetischer Name für Gesamtlydien gebraucht werden, zum anderen wird das Toponym spezifisch für das nordöstliche Lydien verwendet.[7] Schließlich gibt es auch eine Polis dieses Namens in Lydien.[8] Sie liegt in der bereits erwähnten Landschaft Maionia und hatte bis weit ins 20. Jahrhundert hinein ihren historischen Namen in der Form ‚Menye' bewahrt, der später durch Gökçeören ersetzt wurde. Das Ethnikon dieser Inschrift bezieht sich wahrscheinlich auf die Stadt Maionia. Die Nennung des Ethnikons in der Namensangabe könnte ein Indiz dafür sein, dass die Stele nicht in der Heimatstadt des Mannes errichtet wurde.

ζητηθείς. Das Grundwort ζητέω ist bisher in den Beichtinschriften nicht belegt. Das Verb ἐπιζητέω wird häufig dafür benutzt, um das Aufspüren von Vergehen bzw. „Sünden", oft auch unterschwellig die Heimsuchung durch die Götter und ihre Forderungen zu bezeichnen (vgl. den Index bei Petzl 2019, 81). Hier ist ζητηθείς vermutlich ähnlich wie ἐπιζητηθείς zu verstehen. Für ἐπιζητέω ist in mehreren Inschriften auch der Gebrauch des Passivs bezeugt, z.B. in Petzl 1994, Nr. 54: μετὰ τὴν τελευτὴν αὐτοῦ ἐπεζητήθη ὑπὸ τ[ῶν] θεῶν, ferner Nr. 89 mit dem Kommentar von Petzl zur Konstruktion.

Z. 2: ὑπὸ το]ῦ θεοῦ τοῦ Μηνὸς τοῦ ἐ[ν ?. Im Namen Μηνός ist die Ligatur HN die einzige im erhaltenen Text. Men oder Meis ist ein Gott, der häufig in Beichtinschriften erwähnt wird und oft mit einem Epitheton versehen ist.[9] Dahinter steht natürlich die Vorstellung, dass der Mondgott auch jene Vergehen sieht, die in der Nacht geschehen. Das auf Μηνός folgende Attribut mag vielleicht zu einer Ortsbestimmung ergänzt werden: Μηνὸς τοῦ ἐ[ν / - - -]μοις; vgl. SEG 34, 1219: Μηνὶ Λαβάνᾳ καὶ Μηνὶ Πετραείτῃ ἐν Περεύδῳ. [-]μοις wäre die Dativendung eines pluralischen Ortsnamens auf -μα oder -μοι.

6 S. z.B. TAM V,1, Nr. 202 und 240; Paz de Hoz 1999, 265 Nr. 51.16 = TAM V,3, Nr. 1540.
7 Ruge 1928, 582-583, s.v. Maionia 1.
8 Keil – von Premerstein 1911, 78-91; Ruge 1928, 583-584, s.v. Maionia 2; TAM V,1, 163-193 (Testimonien und Inschriften); Kaletsch 2006, Nr. 2.
9 Zu Men in den Beichtinschriften s. Petzl 2019, s. 74 (Index). Zu Men in Lydien mit verschiedenen Epiklesen s. allgemein Paz de Hoz 1999, 17-18. Außerdem allgemein zu Men/Meis Axiottenos s. Herrmann 1978 und 2016; Ricl 2016 und die vier Bände des Werkes von Lane 1971-1978.

Z. 3: ἐκολασθ[. Die Ergänzung ἐκολάσθ[η] ist sicher. Die Worte [ὑπὸ το]ῦ θεοῦ τοῦ Μηνός von Ż. 2 beziehen sich auch hierauf: der Delinquent wurde von dem Gott Men bestraft. Angesichts der 3. Pers. Sing. -Formen ἔσχεν und [π]ροσεποιήθη braucht man nicht die 1. Pers. Sg. ἐκολάσθ[ην] in Betracht zu ziehen. In den Beichtinschriften wird in der Regel die Aoristform von κολάζω verwendet. In unserer Inschrift kommt das Verb zweimal vor, beide Male im Aorist[10].

Z. 4: ἐρ]ωτήσας. Der Gott Men muss nach der Ursache eines als göttliche Bestrafung empfundenen Lebensproblems (vielleicht einer Krankheit) gefragt worden sein.

Das Wort ἡ ἄνεσις (ἀνίημι) bedeutet hier wohl so viel wie „Lösung, Befreiung, Linderung“.

Z. 5: [π]ροσεποιήθη τι. Es scheint, dass der Delinquent sich ‚etwas zu Unrecht angeeignet‘ hatte; s. LSJ s.v. προσποιέω II 1-2. Möglicherweise hatte er auch ‚fälschlich etwas vorgegeben‘ (LSJ s.v. προσποιέω II 4 mit Nachtrag in LSJ Suppl.). Der Zusammenhang mit den folgenden Worten αὐτὸν ἐπεζ[ητη-] ist unklar.

Z. 6-7: ἐκόλασε τὸν αὐτοῦ παιδίο[ν - - - -]ας πέντε ἐτέθη ἄφωνον. τὸν αὐτοῦ παιδίο[ν] statt korrektem τὸ αὐτοῦ παιδίο[ν]: „sein Kind / seinen Sklaven“. Die Wortendung]ας ist vielleicht zu [μῆν]ας zu ergänzen. Gott Men bestrafte das kleine Kind (oder den Sklaven) des Mannes, der die Stele errichtete, und machte es / ihn vielleicht für fünf Monate stumm (ἄφωνον). In Petzl 1994, Nr. 1 lässt der Gott Zeus Trosu einen Frevler „auf drei Monate“ verstummen. In unserem Text ist die Ergänzung einer milderen Strafe, nämlich „fünf Tage“ ([ἡμέρ]ας πέντε), ja sogar nur „fünf Stunden“ ([ὥρ]ας πέντε, vgl. Petzl 2019, Nr. 145,17) nicht auszuschließen. In den Beichtinschriften wird oft ein Familienmitglied oder ein naher Verwandter bestraft und nicht der Frevler selbst. In diesem Fall wurde die Tatsache, dass das kleine Kind des Mannes, dessen Name nicht erhalten ist, fünf Monate lang nicht sprechen konnte, von diesem Mann als das Ergebnis eines Vergehens gegen den Gott Men wahrgenommen.

Z. 8:]οκομον τὸ μνημ[ ]. In dieser Zeile ist der Stein fast genau waagerecht in der Mitte von]οκομον gebrochen, so dass dieses Wort nur stark beschädigt überliefert ist. Nur der letzte Buchstabe des Wortes, das Ny, ist auf dem Stein vollständig erhalten. Die fünf vorangehenden Buchstaben sind deutlich identifizierbar, auch wenn nur die oberen Teile erhalten sind:]OKOMON. Auf der oberen rechten Seite des Buchstabens My ist eine horizontale Linie zu sehen, die wohl erst später entstanden ist. Noch vor dem ersten Omikron ist das Ende einer oberen horizontalen Linie des vorangehenden Buchstabens zu erkennen. Auf jeden Fall ist es klar, dass hier kein runder Buchstabe gestanden hat. Die letzten erhaltenen Buchstaben des Textes vermutlich als τὸ μνημ[εῖον oder τὸ μνῆμ[α] zu verstehen, wobei nicht klar ist, ob damit die Beichtstele als ein Denkmal für das Vergehen eines Menschen und die Macht des Gottes –vergleichbar mit μαρτύριον (s. zu Petzl 1994, Nr. 9,13) – bezeichnet wird.[11] Da es viele Ergänzungsmöglichkeiten für die vorausgehenden Buchstabenreste]οκομον gibt, trägt dieses Wort kaum etwas zum Verständnis von τὸ μνημ[ ] bei. Es ist nicht einmal sicher, ob]οκομον mit τὸ μνημ[ ] zu

10 S. die Angaben in Petzl 1994, 121 Nr. 104. S. auch dort S. VIII.
11 Vgl. Kretschmer – Locker 1963, 177 und 437.

verbinden ist. Möglich ist auch, dass mit letzterem ein neuer Satz beginnt. Es ist deshalb besser, von einer spekulativen Ergänzung Abstand zu nehmen.

Trotz der fragmentarischen Erhaltung ist der grobe Ablauf des Geschehens zu rekonstruieren: Ein Mann aus der lydischen Polis Maionia wurde bei einem Vergehen von dem Gott Men, der als leuchtendes Gestirn auch nachts begangene Übeltaten sehen kann, aufgespürt. Der Gott scheint ihn zunächst (durch ein Zeichen?) ermahnt zu haben, doch reagierte der Sünder darauf nicht. Die Strafe Mens folgte auf dem Fuß. Er fragte daraufhin in einem Heiligtum an – nahezu alle Heiligtümer der Antike betrieben in der einen oder anderen Form Wahrsagung – und wurde offenbar zunächst von den Strafen für sein Vergehen befreit. Doch bald machte er sich eines neuen Vergehens – der unrechtmäßigen Aneignung von etwas (?) – schuldig, und dieses Mal bestrafte Men ihn schwerer, indem er sein Kind oder seinen Sklaven für fünf [Monate?/Tage?/Stunden?] verstummen ließ. Damit bricht der einigermaßen gut interpretierbare Text ab und es wäre vermessen, aus der letzten Zeile etwas für den weiteren Verlauf dieses Vorfalls rekonstruieren zu wollen. Allerdings ist aus der bloßen Existenz der Stele zu gewinnen, dass der verstockte Sünder oder ein Familienmitglied sich am Ende durch das Bekenntnis seiner Schuld mit dem Gott versöhnte.

Bibliographie und Abkürzungen

Herrmann 1978 und 2016 Herrmann, P., 'Men, Herr von Axiotta', Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für F. K. Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976 (ed. S. Şahin – E. Schwertheim – J. Wagner), Leiden, 415-423. = P. Herrmann, Kleinasien im Spiegel epigraphischer Zeugnisse. Ausgewählte kleine Schriften, ed. W. Blümel, Berlin- Boston.

Kaletsch 2006 Kaletsch, H., "Maionia", Der Neue Pauly (Hrsg. H. Cancik – H. Schneider – M. Landfester), Consulted online on 09 November 2022 http://dx-doi-org.uaccess.univie.ac.at/10.1163/1574-9347_dnp_e718 300. First published online: 2006.

Keil – von Premerstein 1911

Keil, J. – A. von Premerstein, Bericht über eine zweite Reise in Lydien (Denkschr. Kais. Akad. Wiss. Wien, Phil.-hist. Kl., 54), Wien.

Kretschmer – Locker 1963

Kretschmer, P. – Locker, E., Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Sprache. 2., unveränderte Auflage. Mit Ergänzungen von Georg Kisser, Göttingen.

Lane 1971-1978 Lane, Eu. N., Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis (CMRDM) I-IV, Leiden.

Özlem Aytaçlar 2020 Özlem Aytaçlar, P., İtiraf Yazıtları ve Birer Sosyal Kurum Olarak Kuzeydoğu Lydia Köy Tapınakları, in: I. Küçükasya Tarihi ve Epigrafyası Sempozyumu (ed. H. S. Öztürk – H. Şahin – Z. Çulha), Rezan Has Müzesi, İstanbul 14-15 Ekim, 2010, İstanbul, 72-82.

Paz de Hoz 1999 Paz de Hoz, M., Die lydischen Kulte im Lichte der griechischen Inschriften, AMS 36, Bonn.

Petzl 1994 Petzl, G., Die Beichtinschriften Westkleinasiens, Epigraphica Anatolica 22, Bonn.

Petzl 2019 Petzl, G., "Die Beichtinschriften Westkleinasiens: Supplement", EA 52, 1-105.

Ricl 2016 Ricl, M., "The cult of Meis Axiottenos in Lydia", Between Tarhuntas and Zeus Polieus. Cultural Crossroads in the Temples and Cults of Graeco-Roman Anatolia (ed. M. Paz de Hoz – J. P. Sánchez Hernández – C. Molina Valero), Leuven-Paris-Bristol, CT, 151-170.

Ruge 1928 Ruge, W., "Maionia", RE XIV 1, 1928, 582-584.

TAM V,1 Herrmann, P., Tituli Asiae Minoris V: Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti, Fasc. 1: nos. 1-825, Regio septentrionalis ad occidentem vergens, Wien, 1981.

TAM V,3 Petzl, G., Tituli Asiae Minoris V. Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti. Fasc. III: Philadelpheia et ager Philadelphenus, Wien, 2007.

Fig. 1

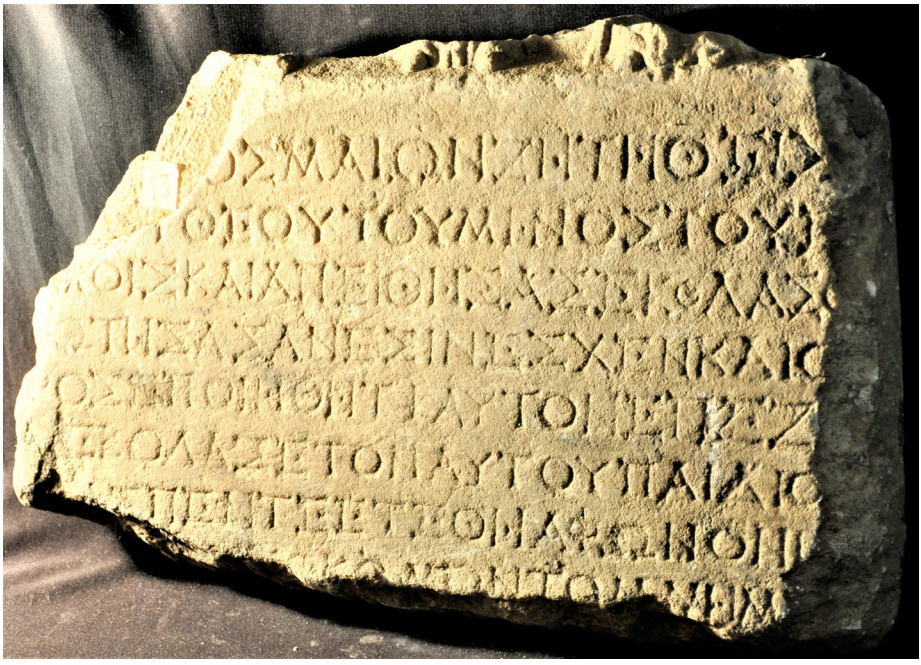

Fig. 2

Fig. 3

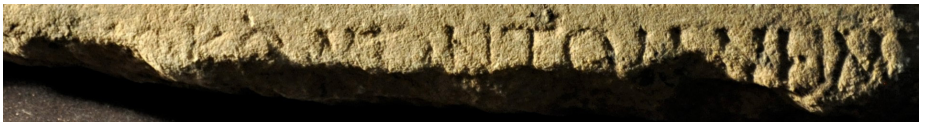

Fig. 4

Fig.5